ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉS-FÖLDRAJZ

MENDÖL TIBOR

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

MENDÖL TIBOR

Általános településföldrajz

A szerző művében a föld különböző helyein kialakult településjelenségek alapján típusok és törvényszerűségek megállapítására törekszik. Magyar nyelven e tárgyban ez az első kísérlet, de a világirodalomban sincs sok előzménye. Első lépésként a lakóházakat dolgozza fel, majd a falvak és városok házakból, utcákból, munkahelyül szolgáló építményekből és megművelt földterületekből összetevődő sajátos felépítését tanulmányozza. Követi mindezt a falvak és városok életjelenségeinek, a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepüknek elemzése. A továbbiakban azt vizsgálja a szerző, hogy a település miként helyezkedik el természeti és társadalmi környezetében; így jut el a legnagyobb településegység: az emberlakta föld vizsgálatáig.

A munka a településföldrajz, az általános és regionális, főleg pedig a magyar gazdasági földrajz kutató szakemberei mellett hasznos összefoglaló kézikönyv minden hazai geográfus számára, továbbá a közgazdászok, a történészek, a néprajztudósok, a régészek, a művészettörténészek és az építészek részére.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

MENDÖL TIBOR

ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

MENDÖL TIBOR

ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1963

Lektorok

BARTHA ANTAL
MAJOR MÁTÉ
PRINZ GYULA
SÁNDOR VILMOS

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1963

AK 239 k 6367
Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7

I. Alapfogalmak. Az általános településföldrajz tárgya 9

II. A települések alaktana 51

A) A hajlékok 53

1. A hajlék védelmi szerepe 53
2. A hajlékok építőanyaga 58
3. A hajlékformák meghatározó tényezői és fejlődéstörvényei 63
4. Természetes és földbe vájt hajlékok 68
5. A mesterséges hajlékok 73
   a) Az alapformák kialakulása 73
   b) A kezdetlegesebb mesterséges hajlékok változatai és előfordulása 81
   c) Az élesgerincű ház fala 87
   d) Az élesgerincű ház teteje 96
6. A hajlék belső tagozódása 104
   a) A belső tagozódás tényezői 104
   b) A belső tagozódás fajtái általában és az egyes kerek és szögletes hajlékformák szerint 109
   c) Forróövi, hidegsztyeppi, kelet-ázsiai és mediterrán hajlékok ... 118
   d) A nyugat-, közép- és kelet-európai hajlék belső tagozódása 125
   e) Ház és udvar Nyugat-, Közép- és Kelet-Európában 134
7. Nem őstermelői hajlékok — városi házak 144
   a) Funkcionális háztípusok 146
   b) A városi építkezés horizontális zártsága és vertikális tagolódása 149
   c) Városi házak építőanyaga és építészeti stílusa 162

B) A települések alaprajza 179

1. Falusias települések alaprajza 180
   a) A magános és csoportos falusias település elterjedése és ennek tényezői 180
   b) A falusias magános települések változatai 209
   c) A falusias csoportos települések alaprajza. A halmazfalu 214
   d) A körfalu, a szalagtelkes és teleklábas falvak 238
   e) A major mint átmenet a magános és csoportos település között. A szocialista mezőgazdaság településformái 265
2. Városok alaprajza 273

a) Általános jellemvonások. Különbség tervszerűség és szabályosság között 273
b) Európán kívüli autochton városalaprajzok. A mediterrán antik város alaprajza 293
c) Európa középkori és a Föld újkori városalaprajzai 311

III. A települések életjelenségei 363

A) Népesség, funkció, belső mozgásjelenségek 365
1. A települések népessége 365
2. A települések funkcionális jellege 374
a) Falvak funkcionális típusai 375
b) Városok funkcionális típusai 377
3. A települések belső mozgásjelenségei 400

B) A települések belső szerkezete 404

1. A települések funkcionális belső tagolódása 404
2. Funkcionális morfológia 423

C) A város vonzóköre 428

IV. Település és környezet 437

A) A fekvés 439
1. A topográfiai fekvés és a helyi energiák típusai 442
a) A geomorfológiailag meghatározott topográfiai fekvés 442
b) Falvak és városok helyi energiái 454
2. A forgalmi fekvés és a helyzeti energiák típusai 458
a) Helyzeti energiák természeti földrajzi alappal 458
b) Helyzeti energiák természeti földrajzi alap nélkül 470
c) Helyzeti energiák és társadalmi fejlődés 474

B) A települések csoportosulása 477

1. A falvak térbeli rendje és annak időbeli változásai 477
2. Városok hierarchikus térbeli rendje 483
3. Településállomány, településhálózat, településrend 490

C) Az emberlakta Föld 495

1. Az emberlakta Föld határai 499
2. Az emberiség egyenetlen eloszlása a Földön 502

Irodalom és mutatók 511

Az általános településföldrajz válogatott irodalma 513
Ábrák jegyzéke 532
Név- és tárgymutató 539

ELŐSZÓ

Ez a könyv az általános településföldrajznak időrendben egyik első, magyar nyelven meg éppen legelső kézikönyve lévén, szempontjairól, módszeréről, felépítéséről olyan sok a szükséges közölni való, hogy az nem férne el egy előszó szűk keretei között. Ezért minderről a könyv legelső fejezetében, az alapfogalmak és az általános településföldrajz tárgyának ismertetése során, mindezek befejezéseként esik szó.

Ellenben feltétlenül itt a helye annak, hogy köszönetet mondjak azoknak, akik szíves segítségükkel a könyv megjelenését támogatták. Hálás köszönet illeti Bartha Antal, Major Máté, Prinz Gyula és Sándor Vilmos lektorokat kritikai megjegyzéseikért és tanácsaikért. Ugyancsak őszinte köszönettel szólok volt és jelenlegi egyetemi munkatársaim közül Major Jenőről és Kurucz Andorról a kézirat nyomdai előkészítésében nyújtott segítségükért.

Nem mulaszthatom el, hogy az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda dolgozóinak köszönetet érdemlő segítségéről meg ne emlékezzem. Külön is kiemelem Fehér Józsefnek fáradságos szerkesztői munkája során kifejtett megértő közreműködését.

Mendöl Tibor

I. ALAPFOGALMAK

AZ ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ TÁRGYA

A településföldrajz vizsgálatának tárgya — bármennyi a lehetséges véleményeltérés a részletekben, ebben az egyben, úgy hisszük, egyöntetű a vélemény — nem lehet más, mint maga a település. Első feladatunk tehát annak a tisztázása, hogy mi a település. *Településen értjük egy embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttesét.* Ez nem jelenti minden esetben azt, hogy térbelileg teljesen megszakítatlan az együttes. Lehetséges pl. az, hogy — a településnek leglényegesebb eleme a munkahely lévén — egy bizonyos munkahelyhez tartozó embercsoportok szanaszét, különböző, egészen távoli közigazgatási egységekhez tartozó lakóhelyeken laknak, azért a térbeli együttes mégis fennáll. A „térbeli együttes" ugyanis szóhasználatunkban nem feltétlenül megszakítatlan egymás mellett való fekvést, hanem csupán valamilyen szempontból összetartozó térbeli jelenségek (tárgyak) összességét jelenti. (Meghatározásunk érvényét tehát az úgynevezett „ingázás" a legcsekélyebb mértékben sem érinti.) Másodszor az sem lényeges kritériuma a településnek, hogy ez az együttes milyen módon keletkezett. Hogy ilyen együttest településnek nevezhessünk, nem szükséges, hogy az egyetlen települő, illetve telepítő aktus eredményeként jöjjön létre. Egy világváros is település, itt pedig túlnyomó azoknak a száma, akik vagy maguk, vagy akiknek ősei különböző időpontokban költöztek be oda. Ezek száma legtöbbször meghaladja azokét, akiknek őseit egyetlen települő vagy telepítő aktus hozta arra a helyre.

Először is a település három alkatrészét, főleg a lakóhely és munkahely fogalmát kell alaposabban megvizsgálnunk.

Lakóhely az a hely, ahol *egy ember vagy embercsoport a maga testi épségének és anyagi javainak megvédése céljából alkalmas módon berendezkedik.* Mindazt az emberi létesítményt, esetleg természeti objektumot, amely a lakóhelyet alkalmassá teszi céljának betöltésére, *hajléknak* nevezzük.

A hajlékokat (tehát nem a településeket, még csak nem is a lakóhelyeket!) osztályozhatjuk részben műszaki jelleg, részben az emberekhez való viszony szempontjából.

Műszaki jelleg szerint vannak:

a) természetes
b) földbe vájt
c) mozgatható
d) helyhez kötött mesterséges hajlékok.

Az *emberhez való viszonyuk* alapján szintén négyfélék lehetnek a hajlékok:

a) ideiglenes
b) mozgatható
c) időszakosan váltogatott
d) állandó hajlékok.

Természetes hajlék minden olyan hajlék, amely az ember munkája nélkül jött létre, pl. egy barlang, vagy egy fa odva; pl. a tasmaniai őslakók faodvakban laktak. A *földbe vájt hajlék* kétféle módon jöhet létre: az egyik

fajta hegylejtőbe oldalról bevájt hajlék, a másik pedig vertikálisan vájt, ún. veremhajlék. — A *mozgatható* hajlék olyan létesítmény, amelyet az ember magával vihet, pl. egy sátor. De a lakószekér és a lakócsónak is mozgatható hajlék. — Végül a *helyhez kötött mesterséges hajlék* elmozdíthatatlan, és egyben mesterségesen jött létre. A helyhez kötött mesterséges hajlékokon belül megkülönböztethető a *ház*, a *kunyhó* és a *szárnyék*. A ház olyan hajlék, amelynek egymástól kétségtelenül megkülönböztethető fala és fedele van. Ha a hajléknak fedele van, de attól világosan elhatárolható fala nincs, kunyhóról beszélünk. Végül a szárnyéknak fedele nincs, de fala van. A közbeszédben nem élesek ezeknek a fogalmaknak a határai.

Más osztályozás tehető az emberhez való viszony szempontjából. Eszerint vannak ideiglenes, mozgatható, időszakosan váltogatott és állandó hajlékok. Az *ideiglenes hajlék*ot az ember rövidebb-hosszabb ideig tartó használat után sorsára hagyja anélkül, hogy szándékában állna ahhoz visszatérni. Megtörténhet, hogy mégis visszatér, de ez eredetileg nem áll szándékában. — A *mozgatható hajlék* kategóriája megfelel a technikai jelleg alapján megkülönböztetett mozgatható hajléknak. Az *időszakosan váltogatott* hajlékot periodikusan keresi fel, használja és hagyja el ismét az ember, illetőleg embercsoport. Ilyenek pl. a hegyi pásztorok kunyhói. A hegyi pásztorkodás nyáron az erdőhatár felett, a hegység alhavasi régiójában folyik, télen ellenben a pásztor a völgyi falu istállójában tartja állatait, és maga is a völgyi faluban lakik. Itt tehát évszakonként váltakozik az a hajlék, amelyet a pásztor használ, más a hajléka nyáron és más télen. Havasi legelőn álló hajléka télen üresen áll. — Végül *állandónak* nevezhetünk minden olyan hajlékot, amelynek állandóan van lakója.

Az „ideiglenes", „időszakosan váltogatott" és „állandó" elnevezések természetesen nem jelentenek élesen elváló kategóriákat, hanem átmenetek egybefüggő sorának sokszor csak önkényesen kiragadott fokozatait. A csupán egy-két napra szóló vagy néhány hétre berendezett hajlékot csak fokozati különbség választja el attól a hónapokig lakott létesítménytől, amelynek használata évről évre rendszeresen megismétlődik. A hegyi pásztorkodás időszakosan váltogatott havasi kunyhója és valamely, földművesek által lakott falusi ház között szintén van közbenső típus. A forróövi őserdők és szavannák széltében elterjedt kapásgazdálkodása nagyon gyakran a költözködő (nomád) földművelés keretei közt folyik. Ez azt jelenti, hogy a talaj kimerülése ellen nem trágyázással vagy valami ésszerű vetésforgó alkalmazásával védekeznek, hanem néhány évi használat után újabb és újabb földeket törnek fel a művelés céljára, ugarként pihentetve a korábban művelt területeket. Ez többször megismételve arra vezet, hogy a falu lakóházaitól esetleg már igen messzire eltávolodott a pillanatnyilag művelés alatt álló határrész. Ilyenkor a falu lakói az újonnan művelt földek közelében új lakóházakat építenek, a régieket pedig vagy egészen sorsukra hagyják, vagy pedig csak évek múlva költöznek oda vissza. A falu házai valósággal mindenestül „utánaköltöznek" a szántóföldnek. Ebben az esetben a hajlék „állandósága" természetesen csak viszonylagos: inkább nagyon hosszú ideig használt ideiglenes vagy igen hosszú periódusú időszakos hajléknak volna nevezhető.

De kérdés, hogy a hajléknak nem ugyanilyen, csupán viszonylagos állandóságáról beszélhetünk-e sokszor a legfontosabb kitermelő iparral, a bányászattal kapcsolatban is. Szénbányavidékeken a termelés színhelye,

bár igen lassú, de mégis folytonos eltolódásban van. A már kitermelt szénkészletek helyén megszűnik a bányászat, helyette új területekre nyomulnak elő a frissen telepített aknák és a belőlük előrehajtott friss tárnák. Amint így áthelyeződik a munkahely súlypontja, idővel látszólag követheti azt a lakóhely is, legalább olyan értelemben, hogy új lakótelepek keletkeznek, majd növekednek esetleg város nagyságra a bányászat új központjainak szomszédságában. Igaz, hogy a munkahely áthelyeződését követő lakóhely-áthelyeződés bekövetkezése sokkal kétségesebb, mint a trópusi kapásgazdálkodó falvak esetében. A modern közlekedési eszközök tompítóan hatnak az egész folyamatra: a megszűnt bányahely szomszédságában is felhasználják valamire a korábban már felépült lakóházakat, sőt ezeknek sokszor megmaradnak régi lakóik, és mint „ingavándorok" járnak az új munkahelyre.

A két osztályozásmód egyes kategóriái közt sok egyezés van. Pl. az állandó hajlékok igen nagy százaléka helyhez kötött mesterséges hajlék; a két fogalom fedi egymást, de nem mindig, hiszen állandó hajlékként lehet használni egy barlangot is. Ugyanilyen módon a természetes hajlék lehet állandó, de gyakran csak ideiglenes hajlék.

A *munkahely* fogalmát kell még tisztáznunk. Munkahely az a hely, ahol *egy ember vagy embercsoport a maga szükségleteinek megszerzése céljából valamilyen tevékenységet folytat.* Egy földműves foglalkozású embernek vagy embercsoportnak munkahelye a szántóföld, kert vagy más műveléság területe, a kézműiparosé az a műhely, ahol dolgozik, a gyári munkásé a gyár stb.

A település fogalmát a közhasználat általában eléggé szűkre szabottan alkalmazza: egybekapcsolja az állandó hajlék, illetőleg állandó lakóhely fogalmával. Ezek szerint ha valamilyen embercsoportnak nincsen állandó lakóhelye, azt szokás mondani, hogy az ilyen embercsoport még nem telepedett meg; éppen azáltal telepedik meg a közfelfogás szerint, ha állandó lakóhelyet szerez magának. Mi ennél tágabbra vesszük a település fogalmát. Szerintünk *csak az a kritériuma a településnek, hogy a munkahely helyhez kötött, körülhatárolt* legyen, ha a lakóhely nem is az. Vagy ha éppen fordítva: a munkahely mozgó, a lakóhely legyen mozdulatlan. A település lényeges kelléke tehát az, hogy a lakóhely és munkahely vagy egyaránt mozdulatlan; vagy csak az egyik mozgó, a másik mozdulatlan; vagy ha mind a kettő mozog is, ez a mozgás nem egyidejű. Például egy zsákmányoló foglalkozású embercsoport a közfelfogás szerint meg nem telepedett, ugyanígy a nomád pásztor is. Pedig ezeknek az embereknek csak a lakóhelyük nem helyhez kötött, az mozgó, ellenben a munkahelyük igenis helyhez kötött. Munkahelyük hozzávetőleg ott elhatárolódó terület, ahol azt felváltja egy másik zsákmányoló vagy nomád pásztorkodással foglalkozó embercsoport területe, vagy esetleg más életformák területe. Ez elegendő ahhoz, hogy a zsákmányoló, illetőleg nomád pásztorkodást folytató embercsoportot is megtelepedettnek tekintsük. Tehát nem ellentmodás az, ha ilyen embercsoportok településéről beszélünk. Ellenben különbséget tehetünk település és település közt olyan szempontból, hogy ha egy településben *csak a munkahely körülhatárolt, a lakóhely ellenben* ezen az állandó, körülhatárolt munkahelyen belül mozog, vagy éppen fordítva: mozdulatlan lakóhelyhez mozgó munkahely csatlakozik, vagy a lakóhely és a munkahely elmozdulása nem egyidejű, akkor *mozgó településről* beszélünk. Nem azt mond-

juk, hogy a gyűjtögető, vadász- vagy pásztorközösség meg nem telepedett, hanem azt, hogy mozgó településben él. A települések másik nagy kategóriája az állandó település. *Ha a lakóhely is, munkahely is mozdulatlan*, helyhez kötött, akkor *állandó településről* beszélhetünk.

Olyan emberek vagy embercsoportok azonban, amelyeknek *nincs munkahelyük, önmagukban*, önállóan *nem alkothatnak települést*. Ennek látszólag ellentmond pl. egy magános kórház. Távol esik minden más településtől. Ott betegek vannak, akik nem dolgoznak, akiknek tehát nincsen munkahelyük. De az ilyen magános kórházban is vannak munkahellyel rendelkező emberek: orvosok, ápolók és más olyan emberek, akiknek ez a munkahelyük, akiknek éppen a betegek gondozása, ellátása a feladatuk. Vegyünk egy másik példát. Az orientális-szubtrópusi országokban gyakori leprásoknak általában el kell hagyniuk az egyéb településeket, ki kell költözniök a lepratelepre, ahol rajtuk kívül más tényleg nem él. Ezek munkát egyáltalában nem végeznek, munkahelyük nincsen. De ott is van valaki vagy valakik, akik ezeknek a leprásoknak az ellátásáról gondoskodnak, pl. bizonyos időközökben megjelennek ott, élelmet tesznek le oda. Önmagukban véve azok, akik ott semmiféle tevékenységet nem folytatnak, nem alkotnak teljes települést, csak azokkal, akik őket időnként felkeresik, akiknek ott van a munkahelyük, illetőleg akiknek a lepratelep ellátása munkájukhoz tartozik.

Beszélhetünk-e egyáltalában *meg nem telepedett emberekről?* Igen, de nem a nomád pásztorokat, vadász vagy gyűjtögető életformájúakat tekintjük ilyeneknek, hanem azokat, akiknek *bár van munkahelyük, de ez éppúgy, mint a lakóhely, nincs helyhez kötve*, továbbá a lakóhely is, munkahely is egymással szoros kapcsolatban, egyidejűleg mozog. Meg nem telepedett pl. egy hajós, akinek a szárazföldön senkije, semmije nincs, állandóan úton van, a hajó a lakó- és munkahelye is. Ennek lakóhelye is mozgó, de ez egyúttal mozgó munkahelyet is jelent.

Mozgó település esetében a *mozgó lakóhelyet háromféle hajlék is képviselheti*: *ideiglenes, mozgatható és időszakosan váltogatott* hajlék. Nézzünk példákat.

A legtöbb zsákmányoló közösségnek, amely mozgó településben él, *mozgó lakóhelyét ideiglenes hajlék* képviseli. Vannak persze zsákmányoló foglalkozású közösségek, főleg halászok, állandó településsel is (pl. Nyugat-Szibéria). Van egy bizonyos terület, ahol a gyűjtögető, vadász- vagy halászközösség a maga élelme után jár, ez a mukahelye, ezen belül időről időre hol itt, hol ott üti fel ideiglenes hajlékát. Lehet ez egy lombkunyhó, amelyet esetleg órák alatt tákol össze a vándorló közösség tagja, azután egy-két nap múlva, ha a maga terjedelmes gyűjtögető-, vadász- vagy halászterületének más részén helyezkedik el, a régebbi lombsátrát sorsára hagyja. Hiszen az nem jelent számára értéket, mert pár óra alatt a bárhol rendelkezésére álló anyagból könnyen előállítható.

De a mozgó településnek *mozgó lakóhelyét* képviselheti *mozgatható hajlék* is. Ez a nomád pásztor esete. A nomád pásztor magával viszi legelőterületének más és más pontjára a maga mozgó lakóhelyét, a maga sátrát, ez tehát vele együtt vándorol a munkahely területén belül.

Lehetséges olyan eset is, hogy *a mozgó lakóhelyet időszakosan váltogatott hajlék* képviseli. Ez a hegyi pásztorkodás esete. A hegyi pásztor nyáron fenn van az alhavasi régióban, a hegyi legelőn (Alm, Alp, alpe), télen lenn van a völgyben. Nyáron a hegyi legelőn álló épületet, az Almhütte-t (chalet)

használja, télen pedig lenn a faluban lakik. Hasonló eset más életformákkal kapcsolatban is előfordul. Észak-Amerika csendes-óceáni partvidékének indián népessége körében éltek egykor olyan halászközösségek, amelyek nyáron szétszóródva a szárazföld folyóinak lazacait halászták, míg télen tengeri halászattal foglalkoztak, és ilyenkor tengerparti falvakban tömörültek. A nomád pásztorkodás fő területei Eurázsia tundráin kívül (réntenyésztés, ma már jórészt nem nomád formában) a különböző óvilági sztyeppterületek, ezek közül azok, ahol a nyári meleg váltakozik a téli hideg időszakkal (hideg telű sztyeppek), sok esetben évszakos költözködésnek, ingaszerű vándorlásnak színhelyei. Itt vannak téli és nyári legelők. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a tél többnyire a tömörülés évszaka, akkor rendesen a téli szállásra jönnek össze a pásztorok, nyárára pedig szétszélednek a nyári legelőterületen. De mindegy, ez esetben még mindig mozgó településről kell beszélnünk, és a hajlékok is mozgatható hajlékok, hiszen ugyanazt használják télen és nyáron is. A különbség az, hogy az egyik esetben talán összetömörülnek, nyáron meg szétszóródnak a sátrak. Előfordul ellenben a hideg telű sztyeppeken az is, hogy a társadalomnak már csak egy része folytat legeltető pásztor életformát, más része földet művel. Ilyenkor szokás beszélni félnomád társadalomról. Persze az évszakos ide-oda vándorlásban a téli és nyári legelők közt csak a pásztor elem vesz részt, a földműves elem nem. Ez utóbbi télen-nyáron a maga földjeinek közelében tartózkodik. Télen tehát a teljes társadalom egy helyen lakik, nyáron csak a földművesek maradnak azon a helyen, a pásztor foglalkozású elem szétszéled, kiköltözik a nyári legelő területére.

Ilyen félnomád életforma esetében már nem mondhatjuk azt, hogy a településen belül a téli és nyári lakóhelyek egyenrangúak lennének. Az a hely, ahol télen tartózkodik a teljes népesség, földművesek és pásztorok egyaránt, mindenesetre magasabb rangú településegység, mint a nyári tartózkodási hely, ahol csak pásztorok vannak. Ilyen esetben tehát azt mondhatjuk, hogy a nyári szállás helyei a téli szállás helyéhez képest *tartozéktelepülések*. Míg az előbbi esetben, amikor a közösség egésze vándorol, nem tudunk rangkülönbséget tenni a téli és nyári szállás közt, egyik sem tartozéktelepülése a másiknak, hanem a téli és nyári szállás helye is — azt mondjuk — *résztelepülések* az egészen belül, a tiszta nomád közösségnek teljes legelőterületén belül. A nomád közösség teljes legelőterülete egybeesik összes létező és létezhető szállásainak területével mint teljes település, ezzel szemben a téli és nyári szállás résztelepülés.

Ugyanilyen módon a hegyi pásztorkodás esetében, ha egy falu egész népessége mindenestül hegyi pásztorkodó — ilyen is akad az Alpokban —, télen a falu egész népessége lenn lakik a völgyben, nyáron mindenki felköltözik a hegyi legelőkre — ilyen esetben egyenrangú a téli és nyári település, mindkettő résztelepülés. A hegyi pásztorkodással kapcsolatos résztelepülés legfeltűnőbb példáival a svájci Rhône-völgy déli mellékvölgye, a Val d'Anniviers (=Eifischtal) szolgál. Minden itteni falu teljes népessége családostul az év folyamán állandó sorrendben keresi fel egyik résztelepülés után a másikat, amikor is az elhagyott résztelepülés épületei időlegesen teljesen lakatlanokká válnak. A dolog érdekességéhez tartozik, hogy a népesség nemcsak állattartásból él, hanem szántóföldet és szőlőt is művel; de az év egymást követő különböző szakaszaiban, egyben más és más résztelepülés körül, mindezt egyidejűleg minden család űzi. Gyakoribb

azonban az Alpokban az az eset, hogy a falu népességének csak egy része foglalkozik hegyi pásztorkodással, az illető faluban vannak pl. földműveléssel foglalkozó emberek is. Ez utóbbiak, sőt a pásztorok eltartott családtagjai is állandóan, télen-nyáron egyformán lenn laknak a völgyi faluban, a pásztorelem viszont nyáron elhagyja a falut, és felköltözik a havasi legelőre, télre pedig visszaköltözik a faluba. Ilyen esetben a havasi legelőn levő pásztorszállások nem rész-, hanem tartozéktelepülések.

Ezt a különbséget rész- és tartozéktelepülés között nemcsak pásztor, hanem földműves életforma esetén is megtehetjük. Sőt, mozgó település — amint már említettük — bizonyos mértékig a bányászattal kapcsolatban is előfordulhat, noha a rész- vagy tartozéktelepülés ilyen esetben nehezen különböztethető meg. Igen figyelemreméltó, hogy aránylag gyorsan kimerülő ásványi készletek feltárásához olyan mozgó település kapcsolódik, amelynek többnyire csak a munkahelye mozog, amint új helyen nyílnak újabb aknák és tárnák, ellenben a lakóhelyet rögzíteni igyekeznek: a már meglevő bányászlakótelep (város) nem szűnik meg, még ha lakói idővel hosszas „ingázásra" kényszerülnek is. Még meg fogunk emlékezni arról a jelentős szerepről, amelyet a középkori városfejlődés korai szakaszában vándorkereskedők időszakosan lakott kereskedelmi telepei töltöttek be. Görögországban a Peloponnészosz-félszigeten vannak falvak fenn a platón; ennek a Korinthoszi-öbölre tekintő lejtőin olajbogyó-termelés folyik. A népesség nyáron fenn lakik a platón levő falvakban, télire azonban elhagyja ezeket, és az ún. *kaliviákba* költözik. Ezek kis építmények, amelyek az olajbogyó-termelés övezetében helyezkednek el. Kétféle esetet találunk. Van úgy, hogy a falunak teljes népessége lakik fenn nyáron a platók tetején levő településben, télen pedig ugyancsak ez a teljes népesség költözik le a kaliviákba, a Korinthoszi-öböl lejtőire. Ez esetben azt mondjuk, hogy itt olyan mozgó településről van szó, amely résztelepülésekből áll. Egyik résztelepülés a télen üresen álló, nyáron lakott hegyi falu, a másik résztelepülés pedig éppen fordítva, a télen lakott és a nyáron üresen álló, lejtőn levő falu. Ez a kettő együtt alkotja a mozgó települést. Vannak azonban a Peloponnészoszon olyan faluk is, melyek lakosságának csak egy része foglalkozik olajfaműveléssel, más része különböző, állattenyésztő és más foglalkozást folytat. A lakosság egy része állandóan, télen-nyáron egyformán, fenn él a hegyi faluban. Ennél alacsonyabb rangúnak kell tekintenünk a kaliviák falvát, mert hiszen ott csak az olajbogyó-termeléssel foglalkozó hányada él a népességnek és az is csak télen. Ez esetben tehát a Peloponnészosz lejtőin található kalivia-falu csak tartozéktelepülés, szemben a felső településsel.

Látszólag a mi *tanyáink* esetében is hasonló jelenséggel van dolgunk. De csak látszólag. A mi tanyáink kialakulásuk sorrendjében különböző változatokat mutattak, és részben mutatnak még ma is. Volt olyan tanya, ahol annak tulajdonosa, a hozzátartozó földterületnek a művelője és birtokosa a nyári munkák idejére kijár a tanyára, télire pedig beköltözik a faluba. A tanyának a gazdája nem tartózkodik tehát állandóan ott, de mindig van valaki, aki ott tartózkodik télen is: bérese, cseléde stb. A lényeges tehát az, hogy — szemben a kaliviákkal és olyan pásztorszállásokkal, amelyek csak az egyik évszakban lakottak, és a másikban üresen állnak — az effajta *tanyák télen-nyáron állandóan lakottak*. Az ilyen tanya állandóan lakott hely, tehát *állandó település* és nem mozgó település, még kevésbé a mozgó településen

belül megkülönböztethető tartozék- vagy részlet település. Olyan fajtája is volt a tanyának (ez főleg a kisebb tanyáknál dívott), hogy egy bizonyos nemzedékváltó helycsere alakult ki oly módon, hogy a tanya tulajdonosa mindaddig, amíg meg nem öregedett, kinn lakott a tanyán, ha megöregedett, beköltözött a tanyáról a faluban vagy városban levő házába, a tanyát pedig átvette a fia vagy a veje, egyszóval a következő nemzedék. Tehát ha személy szerint cserélődött is a tanya lakója, de maga a tanya állandóan lakott hely maradt. Ezt a fajta tanyát szokás *családi tanyának* nevezni az előbbivel, a *cselédes tanyával* szemben. Mindkettő állandóan lakott hely, télen-nyáron van lakója. Végül van olyan fajta tanya is, amely semmiféle ilyen kapcsolatban már nem áll a falusi lakóházzal, lakója itt születik, itt is hal meg, nem költözik be öregkorára a faluba, mert nincs hova költöznie, nincsen a faluban háza. Az ilyenfajta tanya még inkább állandó település.

A következőkben az *állandó települések* tárgyalására térünk át. Az emberiség túlnyomó többsége állandó településben (Dauersiedlung, habitat permanent) lakik, hiszen manapság már az egész Földön kevesen vannak zsákmányoló foglalkozásúak vagy nomád pásztorok.

A szakirodalomban és a közhasználatban is az állandó településeknek három kategóriáját szokás megkülönböztetni: *magános települést* (Einzelsiedlung, Einzelhof, habitat isolé, ferme isolée), *falut* (Dorf, village) és *várost* (Stadt, ville). Szokás beszélni ezenkívül ún. *szórványtelepülésről* (Streusiedlung, habitat dispersé) is, ez azonban nem valami az előbbiektől eltérő fogalom, hanem a magános települések összessége egy nagyobb területen. Pl. Magyarországon, az Alföldön minden egyes tanya önmagában egy magános település. Hódmezővásárhely, Karcag, Csongrád vagy más alföldi város határában számos tanya foglal (illetőleg foglalt) helyet, itt együttesen szórványtelepülés uralkodik.

Mindjárt meg kell mondanunk, hogy az az osztályozás, amely az állandó településeket magános településekre, falvakra és városokra osztja, nem elégséges és nem kielégítő. Ennek jele az, hogy a *magános települést és falut* igen gyakran egy nagyobb egységbe összefoglalva szokás szembeállítani a várossal. A magános települést és falut együttesen *falusias településnek* (ländliche Siedlung, habitat rural) szokták nevezni. De össze szokás vonni másrészt a *falut és várost* is egy kategóriába, és ezeket a magános településsel szembeállítani mint *csoportos települést* (Gruppensiedlung, habitat groupé, h. agglomeré). Ezt a megkülönböztetést látjuk pl. HASSERTnál. Itt tulajdonképpen *két különböző szempontú osztályozás* keveredik. Külön kellene osztályozni a településeket magánosokra és csoportosakra, megint külön osztályozás a falusias és városias település kategóriája (städtische Siedlung, habitat urbain). Mindkét fajta osztályozásnak két-két kategóriája van, ezek egymással kombinálva négy kategóriát adnak. Mert ha az egyik szempontból a település vagy magános, vagy csoportos, a másik szempontból vagy falusias, vagy városias, ezeket kombinálva lehet egy település falusias és azon belül magános és csoportos, illetőleg városias és azon belül magános és csoportos. Most először azt kell tisztáznunk, hogy mi az a két szempont, amelyen ez a két osztályozás nyugszik.

Nézzük először a *magános és csoportos* települést megkülönböztető osztályozást. Az *osztályozás szempontja* itt kizárólag formai, ha úgy tetszik, *morfológiai*; tehát szemmel látható tulajdonságok alapján tudjuk megkülönböztetni a magános és csoportos települést. Ez a különbség elsősorban

a *lakóhely-egységek és munkahely-egységek* egymáshoz viszonyított *térbeli rendjén* nyugszik.

Egy *magános településben minden egyes elemi lakóhely-egység* (amin egy háztartás lakóhelyét értjük) *elkülönül* a másik, *szomszédos elemi lakóhely-egységtől*. A kettő nem érintkezik egymással, mert *minden egyes elemi lakóhely-egység a hozzátartozó munkahely-egységgel* érintkezik, ezzel *alkot térbeli zárt együttest*. Erre jó példa a tanya. A tanya egy háztartás lakóhelye, ezt képviselik a tanya épületei; ugyanennek a munkahelyét a tanyához tartozó megművelt földterület képviseli. Az egyik tanya épületei közvetlenül érintkeznek ugyanannak a tanyának megművelt területeivel, azaz munkahelyével, ellenben nem érintkeznek a legtöbb esetben a másik tanya épületeivel, mert hiszen az egyik tanya épületei és a másik tanya épületei közé a munkahely-egységek ékelődnek. Ez a jellemzője a magános településeknek.

Ezzel szemben *csoportos településről* beszélünk akkor, ha az *elemi lakóhely-egységek térben érintkeznek egymással*. Minden egyes lakóhely-egység a szomszédos lakóhely-egységgel, ez a következővel, és így tovább, egymással közvetlenül érintkezik. Mik ezek a lakóhely-egységek? Tanyánál a lakóház és a gazdasági épületek együttesen; ha más településekről (faluról, városról) van szó, akkor a házastelkek foglalják magukba a lakóházat és az esetleges gazdasági épületeket, tehát ez a lakóhely-egység. Bár a falu gazdasági épületeiben folyik valamelyes gazdasági tevékenység is (az állatokat fejik, felrakják a takarmányt a csűrbe vagy a padlásra stb.), mégis a házastelek csak igen kis mértékben munkahely, elsősorban az embernek és anyagi javainak védelmet nyújtó lakóhely. A munkahely zöme másutt van, például a szántóföldön, réten, legelőn. A csoportos településben minden egyes lakóhely-egység érintkezik egymással, legfeljebb itt-ott közlekedőfelületek (utcák, terek) ékelődnek közbe. A *lakóhely-egységeknek* ezt az összefüggő, legfeljebb utcáktól, terektől megszakított *együttesét belsőségnek* vagy *belterületnek* (Intravillan, Innenareal, territoire intérieur) nevezzük. Hol vannak a falu munkahelyei? Mint mondottuk, bizonyos kis mértékben a lakóhely-egységek is szerepelnek mint munkahelyek, de a *munkahely-egységek* legnagyobbrészt *térben elkülönülnek a lakóhely-egységektől*, helyette *egymással érintkeznek*. Például az összes egymással érintkező egyéni szántóföld parcellák együtt adják az egész falu összefüggő szántóterületét. Mint ahogyan a lakóhely-egységek is egymással érintkeznek, de nem érintkeznek a hozzájuk tartozó munkahely-egységekkel, éppúgy a munkahely-egységek is egymással érintkeznek, de nem érintkeznek külön-külön az egyes lakóhely-egységekkel. Legfeljebb a lakóhely-egységek összességét, a belsőséget veszi körül, vagy ahhoz egy darabban csatlakozik kívülről a munkahely egységek összessége. Amint tehát a falunak van belsősége, belterülete, amely jelenti a házastelkek, vagyis lakóhely-egységek együttesét, éppúgy van a falunak *külterülete, külsősége* (Extravillan, Aussenareal, territoire extérieur), *termőhatára* (Gemeindeflur, Feldmark, Gemarkung, Flurgemarkung), ami a szántóföldek, kertek, legelők stb. összességével azonos.

De nem mindig van úgy, hogy a munkahely-egységek egyenként egymás mellé csatlakoznak, az egyes lakóhely-egységektől pedig elkülönülnek. A legtöbb faluban ezt látjuk, de gondoljunk minden elképzelhető csoportos településre. A munkahely lehet műhely, gyár, iroda is, minden olyan hely, ahol ember vagy embercsoport szükségleteinek kielégítése céljából tevékeny-

séget folytat. A felsorolt munkahelyek maguk is épületekben, építmények belsejében foglalnak helyet, sokszor hajlékokkal együtt. Az önálló iparos munkahelye többnyire lakóházának egyik helyisége. Vagy gondoljunk egy nagyvárosi bérházra, ennek földszintjén üzlethelyiségek vannak, ezek kereskedelmi elárusítók munkahelyei, ugyanakkor az emeletek lakóhelyek. Tehát mondhatjuk, hogy *a csoportos településeknek* csak *egyik esete* az, amikor a *munkahelyek* a lakóhelyektől elkülönülve ugyan, de *egymással térben érintkeznek*. Van *olyan eset* is, hogy a *munkahelyek* a lakóhelyekkel együtt *szintén építményben foglalnak helyet*. Így felvetődhetik az a gondolat is, vajon nem ez-e a legfőbb különbség a falu és város között? Nem lehetne-e azt mondani, hogy a falu és város különbsége is (a magános település és a falu különbségéhez hasonlóan) tisztán csak a lakó- és munkahely térbeli viszonyának különbsége? A falu olyan csoportos település volna, ahol minden egyes lakóhely-egység egymással érintkezik, ez adja a belsőséget vagy belterületet, a munkahely-egységek pedig szintén egymással érintkeznek, és együttesen adják a falu külsőségét vagy külterületét. A város pedig ezek szerint olyan település, ahol a munkahely-egységek az egymással érintkező lakóhely-egységeken belül foglalnak helyet. Hiszen az iparos műhelye, a hivatalnok irodája szintén egy-egy házban van.

Ez a gondolat bármennyire csábító is, mégsem fogadható el: *nem lehet különbséget tenni falu és város közt formai, alaki, morfológiai szempontból*, még ha vannak is geográfusok, akik definíciójukban a városkép erős tagoltságát hangsúlyozzák (DÖRRIES). Mások (pl. HASSINGER vagy BOBEK) az arculati jegyek mellett kiemelik a funkcionális sajátságok döntő jelentőségét. A magános és csoportos település megkülönböztetése valóban formai, alaki jegyeken nyugszik. A város és falu különbsége azonban nem ilyen különbség.

Mivel tudjuk ezt indokolni? Ha találunk olyan városokat, amelyekben a munkahely-egységek nem a lakóhely-egységeken belül foglalnak helyet, akkor ez a kritérium már nem használható. Márpedig éppen a legfejlettebb városok ilyenek. Mert igaz, hogy a középkori városban és még ma is az elmaradt városokban, a feudalizmusból származó emlékként sok kézműiparos, kiskereskedő, a népesség többsége úgy él, hogy a lakóhelye és munkahelye is egy épületben foglal helyet. De már a kapitalizmus korának *igen nagy városaiban* az ún. *city* fejlődésével találkozunk. Ez azt jelenti, hogy *a város legbelsőbb részében lassacskán megszűnnek a lakások*, és a *lakóhelyek helyét munkahelyek* foglalják el. A londoni City pl. igen előrehaladott stádiumát képviseli ennek a fejlődésnek, ez nagyon erősen már csak munkahely. A Cityben nappal több millió főre rúg az ott tartózkodók száma, éjszakára alig marad egy-két ezer lakója. De nemcsak Londonban, hanem kisebb mértékben minden nagyvárosban, így Budapesten is régóta találkozunk ilyen jelenséggel. A mostani V. kerületben, tehát a régi Belvárosban és még inkább a Lipótvárosban nagy üzletházak, bankok tömörültek, általában sok olyan épület, amelyben alig van lakás. Itt tehát a munkahelyek sok esetben térben elkülönültek a lakóhelyektől, és a munkahelyek egy helyen csoportosulnak, *úgy, amint egy falu határában* egymással érintkeznek az egyes lakóházaktól elkülönült szántóföldek. És ugyanaz történik a nagyváros külső részén, a *periférián*, ahol gyár gyár mellé sorakozik, azaz megint *elkülönülnek a gyárak*, amelyek csak munkahelyek. Tehát éppen a nagyvárosokban látjuk azt, hogy — a falvakhoz egészen hasonlóan — elkülönül-

nek egymástól a lakó- és munkahelyek. Olyan alapon, hogy az egyes lakó- és munkahely-egységek térben összetartoznak-e egymással vagy sem, nem lehet megkülönböztetni a falut a várostól. Vannak városok, éppen a legnagyobbak, legfejlettebbek, amelyek ebből a szempontból úgy viselkednek, mint a falvak.

Milyen alapon lehet tehát megkülönböztetni a falut a várostól? Nem alaki, formai, morfológiai, külsődleges szempontok alapján lehet ezt megtenni, mint ahogyan a magános települést megkülönböztettük a csoportostól. Az a kérdés, hogyan különböztessük meg a falut a várostól, egyet jelent azzal: hogyan *definiáljuk a várost*. Egyike a legnehezebb dolgoknak a várost helyesen definiálni, úgy, hogy azt mindenki elfogadja, noha a város fogalmával mindnyájan, azt hisszük, tisztában vagyunk.

Nyilván össze kellene szedni az olyan sajátságokat, amelyek *minden városban* közösek és ezekből szerkeszteni meg a definíciót. Azonban az a kérdés, miféle helységekre terjeszthetjük ki ezt a vizsgálatunkat azzal a biztos tudattal, hogy valóban kizárólag csak városokat veszünk tekintetbe? Abban az egyetlen kérdésben mindenki egyetért, hogy *a város valami bonyolultabb, összetettebb, fejlettebb, nagyobb szabású jelenség, mint a falu.* Ezt pl. VIDAL DE LA BLACHE, ROBERT MAYER vagy TELEKI PÁL egyaránt hangoztatja. De más tekintetben már nagyok a véleménykülönbségek. Mi történik tehát, ha a legbonyolultabb, legfejlettebb, legösszetettebb településeket szedjük elő, amelyekről mindenki elismeri, hogy kétségtelenül városok — pl. London, New York, Moszkva, Párizs, Berlin stb.?

Nem sokra megyünk így sem. Igaz ugyan, azzal, hogy *csak* ezeknek a legfejlettebb városoknak vizsgáljuk meg a jegyeit, kizárólag csak olyan sajátságokat fogunk kapni, amelyekről mindenki kénytelen lesz azt mondani, hogy ezek valóban városias jegyek. De viszont nagyon kevés olyan települést fogunk még találni a Föld számtalan települése között, amely minden tekintetben kielégítené az így nyert definíciónak túl magas igényeit. Mert így pl. egyebek között az is benne lenne a definícióban, hogy minden városnak legalább egymillió lakosa van, márpedig bizonyára van igen sok város, amely ennél kisebb lélekszámú. Ezenkívül is sok olyan jegyet találnánk még, amelyet nem lehet kisebb városra alkalmazni. Végeredményben tehát nem jutnánk sokra, mert a Földnek sok százezernyi települése közül csak egészen csekély számú csoport lenne az, amelyre ilyen alapon azt mondhatnánk, hogy ezek kétségtelenül városok. Azután fordítva, lenne megint egy másik csoportja a településeknek, amelyek kétségtelenül nem városok, mert egyetlenegy sincsen meg bennük a megállapított városias kritériumok közül. E két véglet közt sok százezerre menő olyan település van, melyről nem tudnánk eldönteni, város-e vagy falu, mert bizonyos számát megvalósítja a jegyeknek, bizonyos szempontból tehát város, más szempontból azonban nem. Így ezekben az esetekben nem tudnánk eldönteni a definíció alapján, hogy faluval vagy várossal van-e dolgunk.

Mihez forduljunk tehát? A legtöbb szakember, aki a városok kérdésével foglalkozik bármilyen szempontból (nagyon sokféle szempontból foglalkoznak az emberek a városokkal, sok tudománynak alkotja a város vizsgálati tárgyát), a *sokféle* lehetséges *jegy közül egyetlenegyet* választ ki, és ezt tekinti döntőnek. Hogy melyiket, az attól függ, hogy miféle tudományágat vagy gyakorlati irányt képvisel az illető. Ha valaki — tegyük fel — jogász, az nyilván arra fogja vetni a fő súlyt, hogy a város olyan település, illetőleg

közület, amelynek külön jogállása van, amelynek törvény megszabta városrangja van. Amelyik település ennek a kívánalomnak megfelel, az város, amelyik nem, az nem város. Vagy a statisztikus, aki számokkal dolgozik, a városok lakosságszámát tekinti, ez alapon azt mondja, hogy bizonyos lélekszámon felül minden települést városnak kell tekinteni, azon alul pedig falunak. Egy gazdasági érdeklődésű szakember szerint pl. olyan települést nevezhetünk városnak, amelynek lakói kizárólag vagy túlnyomóan nem őstermelő tevékenységgel foglalkoznak, hanem iparral, kereskedelemmel stb. Egy technikai szakember (mérnök, városrendező, műszaki szakember) esetleg azt fogja figyelembe venni, vannak-e a kérdéses helységnek közművei (villanyvilágítás, vízvezeték, burkolt járda stb.). Sokáig folytathatnánk ezt, annyiféle lehetséges, a falutól megkülönböztető jegye van a városnak, szemben a faluval.

Bizonyos, hogy a legfejlettebb városokban ezek az összes kritériumok mind jelen vannak, Párizsról, Moszkváról stb. el lehet mondani jogilag is, hogy város, mind népesebb is, mint akármelyik falu, ugyanilyen módon lakosságuk túlnyomó többsége nem mezőgazdasági foglalkozású, el vannak látva közművekkel stb. Minél kevésbé fejlett, nagy, bonyolult valamely település, annál kevesebbel fog az rendelkezni a sokféle lehetséges jegy közül. Megint csak ott vagyunk tehát, hogy *a településeknek* nagy része, *túlnyomó része* nem sorolható a kétségtelen városok vagy falvak közé, hanem *egyik szempontból talán város, a másik szempontból nem.* Lehet egyik településnek igen nagy lélekszáma, ezen az alapon városnak kellene nevezni, de közigazgatásilag nem rendelkezik városi ranggal. Egyik kritérium alapján való elhatárolás más településeknek jelenti a város vagy falu címszó alá vonását, mint a másik alapján való osztályozás. Tehát aszerint, hogy jogász, statisztikus, közgazdasági szakember, műszaki szakember stb. végzi az osztályozást, aszerint fogja egyik vagy másik definíciót alapul venni, és aszerint fogja a város fogalmát konkrét esetben túl szűkre szabni. Bizonyos településeket egyszerűen ki fog rekeszteni a városok sorából, mert azok az általa elfogadott definíciónak nem felelnek meg, holott más szempontból esetleg városnak volnának tekinthetők — más szakember másokat rekeszt ki.

A geográfus is egyoldalúan jár el, ő is csak egyike a sokféle szakembernek, akik a várossal foglalkoznak, tehát el fog fogadni egy definíciót a lehetséges sok közül. Nézzük, vajon kielégít-e bennünket a jogásznak, statisztikusnak, műszaki szakembernek stb. definíciója? Hogy ezek önmagukban véve helyesek-e vagy hibásak, erről nincs szó. A jogásznak a maga szempontjából tökéletesen igaza van, amikor őt csak az érdekli, jog szerint viseli-e valamely település a város címét, megadták-e neki ezt a rangot azok, akik arra törvény szerint illetékesek, vagy sem. Ha nem, lehet akármilyen nagy lélekszámú, technikailag fejlett stb., neki igaza van abban, hogy ezt a maga részéről nem tekinti városnak. Csak akkor nincsen igaza, ha azt követeli, hogy ezt az osztályozást más szakember is elfogadja. Mármost az a kérdés, hogy ezek a definíciók, amelyek külön-külön a jogászt, statisztikust stb. kielégítik, kielégítik-e a geográfust? Vegyünk sorra néhány ilyen definíciót.

Pl. a jogász definíciója: a város valamilyen külön jogállással rendelkező település. Megfelel-e ez nekünk? Nem, mert lehet két település jogállását tekintve teljesen azonos, pl. mindkét településnek hivatalosan város-rangja

van, tehát jogilag város, ugyanakkor a két település élete és arculata teljesen különböző lehet. Márpedig minket a geográfiában éppen ez, tudniillik az élet és az arculat érdekel. Lehetséges, hogy a két település ilyen szempontból, tehát a bennük élő emberek életmódja, életformája, tevékenysége szempontjából teljesen különböző, pl. az egyik településben csupa földműves ember lakik, a másikban iparosok. Ilyen módon mások a két település életmegnyilvánulásai is, holott mindkét település jogilag városranggal rendelkezik. Egyszóval a jogi definíció a geográfus számára nem mond sokat, mert nem vet világot a település életére és arculatára.

Nem kielégítő a statisztikus kritériuma, a népességszám sem. Mert igaz ugyan, hogy nagy általánosságban kimondhatjuk azt, hogy a városok népességszáma nagyobb szokott lenni, mint a falvaké, tehát a városok inkább a népesebb települések között kereshetők. De milyen népességszámnál vonjunk határt? Minden ilyen határ önkényes. És ne feledjük azt sem, hogy vidékenként egészen különböző lesz ez a határ. Pl. nálunk az Alföldön, ahol a falvak is népesek, ahol megyényi nagyságú területen nem találunk 5—10 ezer lakosúnál kisebb települést, ott igen sok olyan falusias életű település akad, amelynek népessége 10 ezer lakosnál több. Másutt, pl. a Dunántúlon, az Északi-középhegység területén vagy a szomszédos Szlovákiában sokkal kisebb helységek is már városok. Hogy a jogállás és a népességszám sokszor mennyire nem döntő, éppúgy, mint pl. a településnek fallal való körülvettsége, arra már HASSERT rámutatott.

Nem megyünk végig az összes elképzelhető definíción, csak a legtöbb ilyen, más szakok képviselői által elfogadott definícióról kimondjuk — nem azt, hogy hibás, hanem —, hogy számunkra nem sokat mondó.

Volna egy olyan definíció, amely már a geográfus számára többet mondana, ez pedig a *nem mezőgazdasági jelleg*re támaszkodik. Ez a definíció, amelyet különösen RICHTHOFEN hangoztatott, már majdnem kielégít bennünket, geográfusokat is. Mégsem lehet azt mondanunk, hogy minden olyan település, amely nem mezőgazdasággal foglalkozik, város, és minden város nem mezőgazdasággal foglalkozik. Nem fogadhatjuk el ezt teljesen, de az ilyen állítás mégis igen erősen megközelíti már a nekünk is megfelelő, az életet és arculatot figyelembe vevő definíció kritériumait. Ti. egy olyan település, amely túlnyomóan nem mezőgazdasággal foglalkozik, többnyire — csak persze nem mindig — az élet és arculat szempontjából nem közömbös *másfajta városias jegyekkel is* rendelkezik.

Pl. ilyen jegynek számít az — amint mondottuk —, ha egy településnek sok lakosa van. A nem mezőgazdasági települések között általában inkább fogunk találni népes helyeket, mint a mezőgazdasági települések között. Miért? Azért, mert ha egy mezőgazdasági település népessége növekedik, megfelelő arányban kell növekednie a szántóföldeknek, réteknek, legelőknek stb. is, amit adott termeléstechnikai szinten csak bizonyos mértékig mérsékelhet a termelés megnövelt intenzitása. Van egy bizonyos határ, amelyen túl a mezőgazdaságból élő népesség egy helyen nem halmozódhatik. Hol van ez a határ? Ez többféleképpen érhető el. Lehetséges például, hogy egy növekvő lélekszámú mezőgazdasági foglalkozású település művelt területe terjeszkedése során beleütközik a szomszédos falvak határába. Ebben az esetben nem nőhet tovább a művelt terület, következésképpen nem nőhet tovább a népesség sem, legalábbis mint mezőgazdasági foglalkozású népesség. A falunak mint mezőgazdasági foglalkozású településnek

népességszaporulata kénytelen továbbállni vagy más foglalkozásra áttérni. De tegyük fel, hogy a falunak nincsen szomszédja, minden oldalról lakatlan terület veszi körül. Művelt területe ebben az esetben sem terjeszkedhetne korlátlanul. Miért? Mert van egy bizonyos távolság, amelyen túl a legszélsőbb földeket már nem lehet a faluból kijárva megművelni. Lehetetlenség pl., hogy egy falu szántóföldjei a közlekedési technika mai szintjén 50—100 km-re nyúljanak el. A szántóföld további terjeszkedése esetén a népességszaporulatnak a faluból oda kellene költözködnie. Tehát megszűnnék a falu növekedése. Egyszóval annak, hogy egy település mezőgazdasági népessége növekedhessen, minden körülmények között van egy, a termelőerők adott szintjétől függő felső határa, utána már meg kell állnia a növekedésnek, illetőleg a szaporulat vagy utána megy a növekedő földeknek, vagy pedig áttér más foglalkozásra, iparra, kereskedelemre stb. A mezőgazdasági foglalkozású település növekedésének ez a korlátozottsága nincs meg egy nem mezőgazdasági település esetében, amelynek népessége iparból, kereskedelemből, különböző szellemi foglalkozásokból él. Az ilyen népesség munkahelyei nem a szántóföldek, legelők stb., hanem olyan munkahelyek, amelyek maguk is építményekben helyezkednek el.

Azzal tehát, hogy egy település nem mezőgazdasági foglalkozású, többnyire együtt jár növekedésének bővebb lehetősége is. Így tehát már két városiasnak nevezett jegyet ismerünk, amely gyakran fordul együtt elő: a *nem mezőgazdasági foglalkozás* és a *nagy népességszám.*

Nézzük a többi jegyeket. Egy nem mezőgazdasági jellegű település lakossága éppen azzal, hogy nem mezőgazdasági jellegű, nyilván éhen halna, ha csak saját termőhatárának termékeire volna utalva. Kénytelen tehát olyan élelmiszereket fogyasztani, amelyeket nem saját maga, saját határában termel, hanem idegen, mezőgazdasági foglalkozású települések küldenek számára. Íme, az *idegen mezőgazdasági termékekre való ráutaltság* mint városias jegy szintén kísérő tünete a nem mezőgazdasági településnek. Az idegen mezőgazdasági munka termékeire való ráutaltságot SOMBART a város döntő jegyének tartotta. Ugyanígy vélekedett CHOLNOKY JENŐ is.

Azután egy nem mezőgazdasági foglalkozású népesség másképpen lakhat, mint sok esetben egy mezőgazdasági foglalkozású. A nem mezőgazdasági népességnek nincs szüksége terjedelmes magtárra, istállóra és más gazdasági melléképületre, ott tehát az egyes lakások nemcsak egymás mellé, hanem egymás fölé is halmozódhatnak emeletek formájában. Semmi akadálya annak, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozású népesség esetleg húsz emeletes felhőkarcolókban éljen. Ugyanez nehezen képzelhető el mezőgazdasági foglalkozás esetén. Nehezen tudunk olyan egyéni termelést folytató parasztokból álló lakosságot elképzelni, amely állataival és terményeivel együtt húszemeletes felhőkarcolókban lakik. (Bár egy szocialista állami gazdaság dolgozói körében nem elképzelhetetlen, hogy a lakások, a gazdasági berendezésektől függetlenítve, akár felhőkarcolószerűen csoportosuljanak.) A *zártabb és magasabb építkezés* mindenesetre megint olyan kritérium, amely könnyebben kíséri a nem mezőgazdasági foglalkozást.

Ha a népesség ilyen magas házakban, szorosan egymás mellett, szűk udvarú épületekben él, világos, hogy *nagyobb a népsűrűség*, mint a mezőgazdasági település esetén. Van olyan geográfus is — CAVAILLÈS —, aki éppen a nagyobb népsűrűségben látja a város legfőbb sajátságát. Ha pedig a népsűrűség nagyobb, inkább megvan a lehetőség *közművek létesítésére*. Köny-

nyebb dolog ott vízvezetéket, csatornákat, burkolt utakat, közúti vasutakat stb. létesíteni, ahol az emberek sűrűn laknak, mert ott kisebb az egy főre jutó költség.

Folytathatnánk a példák felsorolását, egész sereg városiasnak tartott jegy gyakrabban fordulhat elő nem mezőgazdasági foglalkozással, mint mezőgazdasággival. Vagyis egy olyan település, amely ebből a szempontból város, igen gyakran minden szempontból város. Ezért tehát, ha azt mondjuk, hogy minden nem mezőgazdasági foglalkozású vagy túlnyomóan nem mezőgazdasági foglalkozású település városnak tekinthető, és viszont, minden város túlnyomóan nem mezőgazdasági foglalkozású település, nem követünk el túl nagy hibát.

Mégsem elégedhetünk meg ezzel a definícióval, mert ez túlságosan merev, az esetek nagy százalékában megfelel, de vannak esetek, amikor nem felel meg. Arra kell gondolnunk, hogy ha megkülönböztetünk nem mezőgazdasági és mezőgazdasági településeket, elismerjük azt, hogy a települések közt van bizonyos *munkamegosztás*. De a munkamegosztás maga is a társadalmi fejlődés egy jelensége. A város keletkezése a társadalmi munkamegosztással, a fejlődés során annak egyik formájaként megjelenő területi munkamegosztással összefüggő jelenség. Ezt még részletesebben ki fogjuk fejteni a középkori városalaprajzok ismertetése során. Itt most csupán arra akarunk válaszolni, hogy mi a város. A keletkezés és fejlődés kérdését most csak annak hangoztatása formájában érintjük, hogy az emberiség történelme folyamán a társadalom folyton fejlődött, a foglalkozások differenciálódtak, az egyes embercsoportok közti *munkamegosztás* is fejlődött, maga is *hely és idő szerint változó* fokú jelenség. Ebből következik, hogy a város fogalma is hellyel és idővel változik. Hol találjuk meg tehát a definíciót?

Abból kell kiindulnunk, hogy *a város minden esetben a területi munkamegosztás jellegzetes településformája*. Ez tágabb definíció, mint az előbbi, amely a nem mezőgazdasági jelleget hangoztatta. Ezzel csak azt mondtuk meg, hogy a városban másféle foglalkozásokat fogunk találni, mint a nem városban, de nem mondtuk, hogy feltétlenül mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági foglalkozást. Az, hogy milyen foglalkozások csoportosulnak a városban és melyek a faluban, a munkamegosztás mire terjedhet ki, ez éppen az, ami változik esetről esetre, időről időre és helyről helyre, lévén függvénye a társadalmi fejlődésnek. Az is bizonyos, hogy ha ilyen munkamegosztás áll fenn a város és nem város jellegű települések közt, azok nem lehetnek egymástól elszigetelve, hanem egymásra vannak utalva. Világos, hogy a *falvak* és *városok* közt *kétirányú csereforgalom*nak kell fennállnia. Ez a csere pedig személyek, áruk és szolgáltatások kétirányú kicserélődését jelenti.

A város létének többnyire egyenesen „sine qua non"-ja, nélkülözhetetlen feltétele az, hogy a falvakkal kétirányú forgalmat bonyolítson le. E nélkül a kétirányú csereforgalom nélkül a város a legtöbb esetben egyszerűen elképzelhetetlen. A város körül helyet foglaló sereg faluból centripetális irányú, a város felé irányuló a forgalom, a javaknak, szolgáltatásoknak és embereknek egy bizonyos forgalma, és fordítva, van centrifugális irányú forgalom is, mely a városból indul a számtalan falu felé. A városnak mindenekfelett közlekedési központ jellegét Ratzel, Hermann Wagner és Bobek egyaránt kiemelik.

Most már csak azt kell tisztáznunk, hogy miféle foglalkozások lesznek azok, amelyek a számos környező faluban találhatók, és miféle foglalkozások azok, amelyek ebből a számos faluból mintegy kiválva, elkülönülve, egy helyen központosulva találhatók a városban. Röviden úgy mondjuk, hogy a város központi tevékenységekre, *központi funkciókra* specializálódott. Tehát a falu—város munkamegosztásában, melyet a város léte feltételez, a város központi szerepkörökre specializálódott, szemben a falvakkal. Ezzel nem mondtunk sokat, csak megkerültük a feleletet. Meg kell még magyarázni, mi az a központi szerepkör, központi funkció. Miféle foglalkozásokat nevezhetünk központi foglalkozásoknak, tevékenységeknek? Előrebocsátjuk, hogy a városnak a települések munkamegosztásában a központi szerepkörökre való specializálódását nem szabad a falu—város viszonyára korlátozottnak elképzelnünk. Erre alább még visszatérünk. Addig is kimondhatjuk azt, hogy *önmagában véve,* abszolút értelemben *egyetlen foglalkozás sem nevezhető központinak.* Tehát nem mondhatjuk, hogy az ipar, kereskedelem vagy közlekedés, szabad foglalkozások stb. önmagukban, elvonatkoztatva minden egyébtől, feltétlenül központi foglalkozások. Mi hát a kritériuma annak, hogy egy tevékenység központinak nevezhető-e vagy sem? Hogy a központi tevékenységet a nem központitól meg tudjuk különböztetni, erre *kétféle* út kínálkozik. Nézzük először az elsőt.

Valamely tevékenység egyéb tevékenységhez viszonyítva központinak nevezhető, ha ugyanakkora területen intenzívebb (belterjesebb) területkihasználást (azaz a kihasznált földterülethez viszonyított nagyobb termelőeszköz- és munkaráfordítást és ennek következtében a terület egységére számított nagyobb értéktermelést, egyben esetleg nagyobb tiszta jövedelmet), *tehát végső soron több ember megélhetésére lehetőséget adó területkihasználást jelent.* Pl. ugyanaz a terület legelőnek használva általában kisebb tiszta jövedelmet (kapitalista viszonyok között: kisebb profitot) hoz, tehát egyáltalán kevesebb ember eltartására ad lehetőséget, mint szántóföldként értékesítve, feltéve, hogy a kérdéses terület mind a termelés, mind a termékek értékesítése szempontjából a kétfajta hasznosításmód számára egyformán kedvező. Ha ugyanazt a területet nem is szántóföldnek, hanem kertnek használjuk, öntözzük, és zöldséget, gyümölcsöt termelünk rajta, akkor még több embert tud eltartani, de még ennél is többet, ha gyárat telepítünk rá. A különböző emberi foglalkozásokból skálát lehet felállítani aszerint, hogy melyik tud több embert ugyanakkora területen tömöríteni. Minél több embert tud ugyanakkora területen sűríteni valamely foglalkozás, annál inkább központi szerepkört tölt be. Önmagában véve nem tudjuk megmondani, hogy a kertgazdálkodás központi szerepkör-e vagy sem, éppúgy a birkapásztorkodásról sem dönthető ez el. Azt ellenben meg tudjuk állapítani, hogy a kertgazdálkodás a birkapásztorkodáshoz képest központibb szerepkör.

Természetesen a termőterülethez viszonyított nagyobb értéktermelés több ember megélhetését biztosíthatja, de nem biztos sem az, hogy valóban több ember megélhetésének biztosítására fordítják-e, sem pedig az, hogy a belterjes termelés helyben teremt-e nagy népsűrűséget. Egy kapitalista mezőgazdasági nagyüzem fejlett termelőeszközökkel, de nagyon kevés emberi munkaerővel folytathat intenzív termelést, amely tehát nem tömörít sűrű népességet. Egy szocialista mezőgazdasági nagyüzem, mely talán még

kevesebb emberi munkaerőt igényel, igen magas tiszta jövedelmével esetleg a népsűrűségnek távoli vidékeken való emeléséhez járul hozzá.

Az összefüggéseknek most vázolt rendje a belterjesebb területkihasználásból kiindulva, a nagyobb profiton (nagyobb tiszta jövedelmen) át vezet a tevékenységnek ugyanakkora területen több embert sűríteni tudó, tehát bizonyos esetekben viszonylagosan városiasabb körülményeket kialakító jellegéhez. De szintén a nagyobb profit (nagyobb tiszta jövedelem) teszi lehetővé valamely tevékenységnek, hogy meg tudja fizetni azt a nagy telekárat, illetve telekjáradékot, földjáradékot, ami megengedi számára, hogy viszonylag kedvezően elérhető, vagy kedvező szállítási feltételeket biztosító, egyszerűen szólva, központközeli vagy éppen központi fekvésű telephelye legyen. Persze a nagyobb tiszta jövedelem által nyújtott lehetőséget könnyen valóra váltja az a kényszerítő körülmény, hogy a tevékenységet sajátos jellege egyenesen rá is utalja jó forgalmi fekvésű központi telephelyre. Nem mindennapi szükségletet kielégítő, egyúttal termékeik vagy szolgáltatásaik egyes igénylőinek nagy tömegével közvetlen érintkezésre kényszerülő tevékenységek jellege fokozott mértékben ilyen. Ilyenkor a központi fekvésű helyért mutatkozó versengő kereslet eredményezi a megfelelő tevékenységű intézmények (munkahelyek) zsúfolódását és az ott dolgozók sűrű tömörülését.

A központi fekvésű telephely jelentősége nemcsak akkor tűnik ki, ha valamely város egészét annak országos, illetve szűkebb vagy tágabb regionális környezetével állítjuk szembe, hanem olyankor is, ha egyetlen városon belül vizsgáljuk a különböző tevékenységek elhelyezkedésének tényezőit. Éppen ezért erre a kérdésre a települések belső szerkezetének és a város vonzókörének ismertetése során, közelebbről a telekjáradékkal, illetve a különbözeti földjáradékkal kapcsolatban még visszatérünk. A nem mindennapi szükségleteket kielégítő tevékenységek részletezőbb vizsgálatára azonban már közvetlenül most rátérünk.

Van ugyanis a központi tevékenységnek a belterjesebb területkihasználáson kívül egy másik kritériuma is, és vannak esetek, amikor az egyik, máskor meg inkább a másik kritérium alapján tudunk dönteni, amint arra alább még visszatérünk. Ez a másik kritérium az, hogy *minél kevésbé mindennapi szükségletet elégít ki egy tevékenység, annál inkább tekinthető központinak.* A központi tevékenységeknek ezt a kritériumát különösen CHRISTALLER fejtegette bőven. Egy példa: egy élelmiszerkereskedés viszonylag eléggé mindennapi szükségletet elégít ki. Az emberek vagy háztartások legtöbbje naponta vagy legalábbis sűrűn kénytelen felkeresni az élelmiszerüzletet, mert azok a készletek, amelyeket vásárol, bizonyos időn belül felújítandók. Egy cipőüzlet már nem elégít ki ennyire mindennapi szükségletet, mert ugyanaz az ember, aki mindennap elfogyasztja az aznap vásárolt kenyeret, nem vásárol mindennap cipőt, ez hosszabb ideig eltart. Egy üzlet, amely mikroszkópokat árusít, még kevésbé mindennapi szükségletet lát el, mert új mikroszkópra még olyan sűrűn sincsen szüksége az embernek, mint új cipőre, azonfelül sok embernek egyáltalán soha sincs rá szüksége. Tehát a mikroszkóp a cipővel szemben két okból is kevésbé mindennapi szükséglet, mert ugyanaz az ember ritkábban van ráutalva beszerzésére, és amellett kevesebb ember is van ráutalva. De nemcsak üzletek árucikkei osztályozhatók hasonló módon, hanem mindenféle intézmény szolgáltatásai. Egy alsó fokú bíróság, ahová a legegyszerűbb peres ügyek tartoznak, minden-

napibb szükségletet lát el, mert összesen több esetben szükséges, hogy ítéletet mondjon, mint az olyan felsőbb bíróság, amely csak főbenjáró esetekkel vagy megfellebbezett ügyekkel foglalkozik. Az emberek gyakrabban követnek el kisebb kihágásokat, mint főbenjáró bűnöket vagy fellebbezés alá kerülő eseteket. Egy általános iskola, amelyet minden embernek el kell végeznie, mindennapibb szükségletet elégít ki, mint egy egyetem, amelyet nem kell a lakosság minden egyes egyénének elvégeznie. Tehát egy általános iskola mindennapibb szükségletet ellátó intézmény, mint egy egyetem. Az emberi élet minden szektorában megtalálhatjuk a megfelelő intézményeknek ezt a több fokozatú különbségét.

Minthogy az élelmiszerüzlet, alsó fokú bíróság, általános iskola mindennapibb szükségletet elégít ki, ezért többre is van belőle szükség ugyanazon terület, illetve népességszám ellátására, mint optikai szaküzletből, országos bíróságból, egyetemből, általában nem mindennapi szükségletet ellátó üzletekből, illetőleg intézményekből. Mert csak egy nagyobb terület, helyesebben csak egy *nagyobb számú népesség ad ki annyi igénylőt, amennyi indokolttá teszi a nem mindennapi szükségletet ellátó intézménynek működését.* Pl. ahhoz, hogy egy általános iskola működni tudjon, elég egyetlen falu is, mert egy falunak is van annyi lakosa, amennyiből kiadódik az általános iskola megtöltéséhez elegendő tanuló. Ellenben ugyanannak a falunak a népességéből nyilván nem kerül ki annyi egyetemi hallgató, amennyi meg tudna tölteni egy egyetemet. Hasonlóképpen kevés ház lakói is jelentenek együttvéve annyi embert, amiből mindennap kiadódik egy élelmiszerüzletnek a vásárlóköre. Ellenben ilyen kevés házban nem lakik annyi ember, amennyi minden napra elegendő számú vásárlót tudna egy optikai szaküzlet számára biztosítani. Vagyis egy város, megye vagy ország területén rengeteg olyan intézményt találunk, amely mindennapi szükségletet lát el, és fokozatosan kevesebb olyat, amely egyre kevésbé mindennapi szükséglet kielégítésére szolgál.

Ha pedig a *nem mindennapi szükségletet ellátó intézményből* az országban *kevés* van, *nem juthat* abból *minden településre.* Egyetem, optikai szaküzlet nincs minden faluban. Menjünk még egy gondolattal tovább: nézzük most éppen azt a *kevés számú helyet,* ahol egy-egy ilyen *nem mindennapi szükségletet ellátó intézmény van. Az ilyen hely központja* lesz annak az egy szükségletnek szempontjából *a többi településnek,* ahol a megfelelő intézmény hiányzik. Pl. egy körülhatárolható terület 20—30—100 faluja között, melyek egyikében sincs optikai szaküzlet, akad egyetlenegy település, ahol van ilyen. Ez az egyetlenegy település ebből a szempontból, az optikai szükséglet kielégítése szempontjából központja lesz az összes többi településnek. Számtalan olyan falu van, ahol nincs egyetem; van egy olyan hely, ahol van; ez az egy hely ebből a szempontból, az egyetemi oktatás lehetőségének biztosítása szempontjából központja a számos többi helynek.

Menjünk még tovább: ha egy hely nemcsak egy szempontból központja számos környező más településnek, vagyis nemcsak egyetlen egy ilyen nem mindennapi szükségletet ellátó intézménynek székhelye, hanem az ilyen intézményeknek kisebb-nagyobb serege található itt, akkor ez sok tekintetben — pl. az oktatás, művelődés, különféle szükségleti cikkek megvásárlása, a bíráskodás stb. szempontjából — egyaránt központja lesz a környező településeknek. Mi más az ilyen település a környező településekkel szemben, ha nem város? A város tehát központi szerepkörökre specializálódott

település, vagy mondhatjuk teljes definícióval: *a város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, mégpedig a területi munkamegosztásban a központi — tehát vagy a területet intenzívebben kihasználó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó — tevékenységekre specializálódott település.*

Ilyen módon a városoknak *széles skálája* állítható fel, kevésbé jelentős kisebb városoktól fel egészen a világvárosokig, úgy, hogy a skála mind magasabb fokain egyre kevésbé mindennapi szükségletet ellátó tevékenységek tömörülnek. Mármost minél *többfajta* nem mindennapi tevékenység tömörül valahol, annál inkább lesz az a hely város. Másrészt minél *magasabb fokú* (minél kevésbé mindennapi) központi tevékenységek összpontosulnak valahol, annál magasabb rangú várost jelent az a hely. Pl. valahol egy vidéken mindegyik faluban van általános iskola; ezeknek a falvaknak a sorában tehát egy helység pusztán azzal, hogy benne általános iskola van, még nem tölthet be városias, központi funkciót. Ellenben ugyanezen a vidéken jóval kevesebb olyan hely akad, ahol középiskola is van. Ezek a helységek tehát ebből a szempontból már központi funkciót töltenek be. Még sokkal kevesebb helyen működik ezenfelül főiskola is. Ezek tehát az iskolázás szempontjából magasabb rangú városok. A mind magasabb fokú központok megkülönböztetését ugyanilyen módon megtehetnénk a közszükségletet ellátó üzletek előfordulásával kapcsolatban is. Ahol csak élelmiszerárusító üzlet (vegyeskereskedés, népbolt) van, ott még nem beszélhetünk központi funkcióról, mivel ez minden faluban megtalálható. Textilkereskedés már kevesebb helységben van. Még sokkal kevesebb az olyan hely, ahol egészen speciális öltönyöket árusítanak, vagy más, különleges szükségletet ellátó üzletek vannak (térképészeti szaküzlet, optikai szaküzlet stb.). Tehát — mindezeket a szempontokat egybevetve — az alacsony rangú, magasabb és legmagasabb rangú városoknak egész széles skálája állítható fel.

Lemérhető az, hogy milyen rangú a város, abból, hogy mekkora a *vonzásköre*, milyen rangú helységeket felölelő vidék számára jelenti a központot. Ha pl. az illető hely — az iskolázást tekintve — középiskolával rendelkezik, ebből a szempontból már bizonyos központi funkciót fog betölteni, de maga is egy magasabb központ alá tartozik, ahol egyetem is van. Ugyanilyen módon, ahol alsó fokú bíróság van, ez a hely központja lesz egy csomó olyan helységnek, ahol nincs ilyen, ellenben ő saját maga is vidékéhez, körzetéhez, vonzásköréhez tartozik egy olyan magasabb rangú központnak, ahol középfokú vagy felsőfokú bíróság van. Az élet sokféle elképzelhető viszonyára kiterjeszthetjük ezt a szemléletet.

Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a központi funkció fogalma relatív dolog időben és térben is. Egy funkciót központinak lehet nevezni, ha az egy sereg helységben nem fordul elő; ekkor már arra a helyre nézve, ahol előfordul, központi. Ez azonban *időben* változik. Pl. nálunk Magyarországon ma minden faluban van (legalábbis elvben) általános iskola. De menjünk néhány száz évvel vissza, amikor falvak százai akadtak Magyarországon, ahol semmilyenfajta iskola nem volt. Akkor egy legalacsonyabb fokú iskola jelenléte is már városias jegynek számított. Vagy menjünk tovább. Egy élelmiszerüzlet, a legáltalánosabb szükségletet ellátó népbolt, vegyeskereskedés minden helyen akad, ezért a sajátságért nem fogunk egy helyet városnak nevezni. Ellenben néhány száz évvel ezelőtt falvaknak egész serege akadt Magyarországon, ahol egyáltalában semmiféle üzlet nem volt. Ekkor

tehát a legalacsonyabb fokú üzlettel dicsekvő helység is központként működött a semmiféle üzlettel nem rendelkező helyek számára. Ebből láthatjuk, hogy a területi munkamegosztás mértéke valóban a történeti fejlődés eredménye. A történeti fejlődés fokától függően változik tehát az, hogy mit lehet egy adott időpontban és adott helyen központi tevékenységnek tekinteni, és mit nem.

Mert ugyanabban az időben is a fejlettség foka *helyről helyre*, vidékről vidékre más és más. Ezért nem helyes mereven kimondani tértől és időtől függetlenül, hogy a nem mezőgazdasági település a város, mert vannak esetek, amikor még a mezőgazdasági település valamely fajtája is központi tevékenységű településnek számít. Képzeljünk el egy sztyeppterületet, ahol a népesség zöme nomád pásztorkodással foglalkozik. Ezen a nomád pásztoroktól lakott területen belül akad elszórtan egy-egy oázis, ahol földet művelnek. Itt már a földművelés is központi funkciónak számít, mint a területet viszonylag intenzívebben kihasználó, a népességet jobban sűrítő tevékenység. Ne feledjük el azt sem, hogy az oázis viszonylag összetömörülten lakó földművesei és a körülöttük a sztyeppterületen szanaszét, ritkásan tanyázó nomádok között terménycsere folyik: a nomádok beözönlenek az egyetlen földműves településre, annak piacán eladják állataikat, és elviszik onnan a gabonát a szétszórt nomád lakóhelyekre. Tehát a terület központja az egyetlen tömörült oázis-földművelő település lesz.

Nézzük most a másik végletet. Lehetséges olyan terület, ahol még az ipar sem központi funkció. Gondoljunk olyan, szinte már csaknem országrész nagyságú iparvidékre, mint a Ruhr-vidék, a Donyec-medence, vagy Angliában a Pennine-hegységet környező iparvidékek, ahol a lakosság túlnyomó többsége bányákban és gyárakban dolgozik. Elvben egy ország egész területe elérhet hasonló mérvű iparosodottságot. Itt nem tekinthető központi, tehát a vidék átlagából kiemelkedő tevékenységnek az, hogy valamelyik település ipart űző, mert hiszen éppen az átlag, sőt a többség ilyen. Itt esetleg szűk helyen még több embert tömöríteni tudó, esetleg kevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő, vagy a központi fekvésű telephelyre más okból erősebben ráutalt tevékenységeket fogunk központi tevékenységnek nevezni.

Azok a települések, ahol ilyenfajta tevékenységek, mint például az iparvidék nyersanyag-behozatalát és iparcikk-kivitelét szervező és lebonyolító kereskedelem, az ipari termelést igazgató, a művelődést, közigazgatást, egészségügyet magasabb fokon ellátó szervek, a kiskereskedelem legspecializáltabb szaküzletei találhatók, mint az egész iparvidéknek központjai, központi helyek tehát, mégpedig funkcionális értelemben is. De többnyire az egész iparvidéknek egy-egy többé-kevésbé összefüggő darabjával együtt, tehát gyárakkal és munkáslakótelepekkel kiegészülve jelennek meg, mint sokfunkciójú, bár uralkodóan ipari jellegű városok. Esete válogatja, hogy az egész iparvidéken belül csak egy vagy több ilyen város akad-e. Erre a kérdésre még az inga-vándorforgalommal kapcsolatban, az úgynevezett „konurbáció", „városok agglomerációja" fogalmának tisztázása során visszatérünk.

Még kell tennünk egy kiegészítő megjegyzést. A terület intenzívebb kihasználását lehetővé tevő tevékenység csak akkor nevezhető az eddigi értelmezés szerint központinak, ha az nem valami még nála is belterjesebb tevékenységet folytató település számára folyik. Pl. nálunk az Alföldön a

települések zöme földművestelepülés, már nem nomád pásztor, de még nem is iparos. A gabonatermelő ekésműveléshez viszonyítva belterjesebb tevékenység a kertgazdálkodás is. Ugyanakkora terület gyümölcsfákkal vagy zöldséggel beültetve több jövedelmet hoz, több embert tarthat el, mint ugyanaz pl. búzával bevetve. Ezek szerint a kecskeméti barack- vagy a nagykőrösi uborkatermelés alföldi viszonyokhoz mért belterjesebb jellegénél fogva központi tevékenység lenne, tehát Kecskemét vagy Nagykőrös azon az alapon, hogy barackot vagy uborkát termel, a gabonatermelő Alföldön belül központi funkcióval rendelkeznék. De a kecskeméti barackból vagy a nagykőrösi uborkából csak keveset visznek a gabonatermelést folytató egyéb alföldi falvak felé, a felesleg többsége Budapestre és külföldi városokba kerül. Tehát a kecskeméti vagy a nagykőrösi gyümölcs- és zöldségtermelés, bár el kell ismernünk, hogy a környező alföldi települések átlagához képest intenzívebb tevékenység, mégsem nevezhető központi funkciónak, mert feleslegei nem a kevésbé intenzív tevékenységű többi alföldi hely felé áramlanak, nem úgy, mint az oázis-földművelés feleslegei a nomád pásztorok felé, hanem éppen ellenkezőleg, még belterjesebb tevékenységű települések, tehát még inkább város jellegű települések, elsősorban Budapest, másodsorban külföldi városok piacai felé. Eszerint tehát ezek nem tekinthetők központi funkcióknak, mert nem egy központból az alacsonyabb központiságú helyek felé áramlanak a termékeik, hanem ellenkezőleg, magasabb fokú központi helyek felé.

Ámde azzal, hogy Kecskemét vagy Nagykőrös gyümölcs- és zöldségtermelését nem minősíthetjük központi funkciónak, legalábbis abban a szűkebb értelemben nem, ahogyan a központi funkciót eddig értelmeztük, még nem adtunk választ arra, nem kell-e azokat mégis városi funkcióknak tekintenünk. A következőkben ugyanis éppen arra kívánunk rámutatni, hogy vannak olyan városi funkciók is, amelyek nem nevezhetők szűkebb értelemben vett központi funkcióknak.

A várost minden további nélkül egyszerűen a szűkebb értelemben vett központi funkciójú településsel azonosító definíciónak is vannak *gyengéi*. A gyakorlatban is használható olyan definíciót nem lehet találni, amelynek ne lennének gyengéi. Éppen ezért van olyan vélemény is, amely kétségbe vonja a város definiálhatóságát. Ezt vallotta pl. TELEKI PÁL is, noha a város szerinte is „valamiképpen központja" a többi településnek. Figyelemre méltó, hogy CHRISTALLER is különbséget tesz a szóhasználatban „központi hely" és város között. A tevékenységek központi vagy nem központi jellegét sokszor nehéz eldönteni, pl. hogy két iparág közül melyik a központibb jellegű, vagy nehéz összemérni azt, hogy a kereskedelem, a közigazgatás, törvénykezés vagy közoktatás különböző intézményei hogyan viszonylanak egymáshoz ilyen szempontból. Azután igen sokan kétségbe vonják, hogy egyes kikötővárosokra vagy gyáripari központokra mondhatjuk-e azt, hogy azok központi szerepkörű települések. Aden kétségtelenül város ugyan, mégis nehéz lenne megjelölnünk azt a vidéket (vonzókört), amelynek Aden a központja. Aden nem egy közvetlenül körülötte levő vidék kiszolgálásából és szolgáltatásaiból él, hiszen körülötte más sincs, mint tenger és sivatag. Aden tengeri kikötő, amely a Londontól Ausztráliáig terjedő hajóforgalom igényeit elégíti ki, anélkül, hogy a London—Ausztrália közti területet Aden vidékének nevezhetnők. Vagy pl. a gyáripar nem valami zárt körzet számára dolgozik, hanem sokszor egészen távoli, egymással talán össze sem

függő területek számára. Dunaújvárosnak kohászati üzeme adja meg a lényegét. Dunaújváros az egész ország számára dolgozik, mégsem mondhatjuk azt, hogy központja Magyarországnak. Viszont annak a környező vidéknek számára, melynek sok tekintetben központja lehetne, éppen legnagyobb üzeme nem dolgozik. Persze vannak itt is intézmények, amelyek a közvetlen környék falvai számára is tevékenykednek: üzletek, kisipari üzemek, kórház stb. De csak ilyen szempontból központ, és éppen a legfontosabb szempontból, a Vasmű szempontjából nem lehet körülhatárolnunk azt a környéket, amelynek számára Dunaújváros a központ. Ez a kifogás természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen esetben elvetjük a definíciót, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy némely esetben nehéz körülhatárolnunk azt a területet, amelynek számára a város központinak nevezhető tevékenységet fejt ki.

Bizonyára kifogásolható lenne, ha megkülönböztetés nélkül központi funkcióról beszélnénk, akár egy szűkebben körülhatárolható vonzókörhöz viszonyítható a funkció — amely vonzókörön belül a szóban forgó város jelenti a legmagasabb rangú központot —, akár nem. Beszélhetünk-e központi funkcióról, ha városunk kérdéses funkciója olyan óriási területre hat ki, amelyen belül egyéb, esetleg a mienknél jelentősebb városok is akadnak? Ebben az utóbbi esetben más geográfusokhoz hasonlóan használhatnánk a *különleges* (speciális) *funkció* elnevezést, megkülönböztetésül a szűkebb értelemben vett központi funkciótól (egyesek szerint *„általános városi funkció"*-tól, *„városi alapfunkció"*-tól). Dunaújváros speciális funkciója kohászati termelése, és az ehhez tartozó vonzókör az ország egészére, vagy legalábbis távoli, egymástól elszigetelt foltjaira (a mecseki szén, a villányi-hegységi mészkő, a bakonyi dolomit bizonyos bányahelyeire; a dunaújvárosi nyersvasat, acélt felhasználó különböző hazai nehézipari [gépgyártó] üzemek telephelyeire, az ország bizonytalanul elhatárolódó nagy darabjára) terjed ki, sőt túl is lépi az országhatárokat (Krivoj Rog-i vasérc), tehát olyan területet ölel fel, ahol Dunaújvárosnál jelentékenyebb városi központok (mint Budapest vagy Krivoj Rog) is találhatók. Végeredményben a különleges (speciális) funkcióknak a szűkebb értelemben vett központi funkcióktól való ugyanez a megkülönböztetése más és más elnevezésekkel megtalálható nem egy szerzőnél. Amikor BOESLER különbséget tesz a *„városképző funkciók"*-on belül *„régión túl nyúló"* és *„központihelyi"* funkciók között, lényegében nem mond mást, mint fentebbi megkülönböztetésünk. Nála is, más szerzőnél is találkozunk még ezenkívül a *helyi* („lokális") funkciók elkülönítésével. Ezek az utóbbiak csak magának a településnek a szükségleteit látják el, mindenütt előfordulnak, éppen ezért nem is városképző jellegűek.

Nem nehéz belátnunk, hogy egyfelől Kecskemét vagy Nagykőrös barack-, illetve uborkatermelése, másfelől Dunaújváros vas- és acéltermelése — figyelmen kívül hagyva, hogy az előbbiek mezőgazdasági, az utóbbi ipari tevékenység — egyaránt megfelel vagy nem felel meg a „különleges (speciális)" vagy „régión túl nyúló" funkció fogalmának. Mind a két esetben nem a közvetlen környéket, hanem távoli, egymással össze nem függő területfoltokat felölelő vonzókörről van szó, amelyek részeként szerepelhetnek magasabb rangú központok is: Budapest egyaránt hozzátartozik a baracktermelő Kecskemét és az acélt termelő Dunaújváros vonzóköréhez. Persze a „vonzókör" mind a kecskeméti barack-, mind a dunaújvárosi acéltermelés szempontjából itt a szokásossal ellentett értelemben, a kész

termékek fogyasztóterületét jelenti, csak ilyen értelemben tekinthetjük Budapestet az említett két település vonzókörének részeként. Mert ha a szokásosnak megfelelő módon vonzókörön a nyersanyag- vagy élelemellátás területét értjük, akkor a viszony megfordul: Kecskemét és Dunaújváros része egyebek között Budapest vonzókörének, az utóbbi a „központ". Semmi kétség, hogy a dunaújvárosi acéltermelést, noha nem szűkebb értelemben vett központi funkció (más néven: nem „általános városi funkció" vagy „városi alapfunkció"), városi funkciónak kell tekintenünk, hiszen a város egész létét ennek köszöni, ha a kérdést a fejlődés oldaláról nézzük, a város mai jellegét pedig elsősorban ez határozza meg, ha a jelenlegi állapotot tekintjük döntőnek. De akkor a kecskeméti baracktermeléstől sincs jogunk városi funkció jellegét elvitatni, még ha az nem is tölt be annyira kimagasló szerepet a Kecskemét közigazgatási területén folyó sokféle tevékenység sorában. Ha mégis kétségeink támadnak ebben a tekintetben, az semmiképpen nem lehet jogos mindaddig, amíg a kétféle tevékenységnek a környező vidék viszonyaihoz mért belterjességében lényeges különbséget nem látunk. Ám a valóságban van ilyen különbség. Hazánk iparosodottságának foka távol áll attól a szinttől, hogy Dunaújvárost valami olyan iparvidék venné körül, amelyben a vaskohászat színhelye már nem emelkedik ki városi központként. Ezzel szemben a baracktermeléshez hasonló speciális kultúrák egyre több és egyre nagyobb kiterjedésű felületként jelennek meg, szabálytalan alakú területfoltok és sávok jellemzőjévé válnak a hazai mezőgazdasági termelésben, tehát már a jelenben is észrevehetően egyre inkább csökkenő mértékben biztosíthatnak kiemelkedő helyzetet, azaz városi rangot a Kecskemét-féle településeknek.

A városfogalom döntő kritériumaként a központi funkciót tekintő (mégpedig mind a szűkebb értelemben vett központi funkciót, mind a különleges funkciót számba vevő) definíciónknak egyik legfőbb gyengéje abban a bizonytalanságban rejlik, amellyel a város környező vidékének elhatárolása jár. Ez a környező vidék lenne az a terület, amelynek átlagos viszonyaihoz kell mérnünk a kérdéses város egyes funkcióit, azok központi vagy kevésbé központi jellegének megítélése céljából. Megállapítottnak kell tekintenünk a központi, tehát egyben városi jelleget először is minden egyes funkció olyan fokozatának jelenléte esetében, amely a kérdéses funkciónak a környező vidéken előforduló legmagasabb fokozatával összehasonlítva kevésbé mindennapi szükségletet elégít ki. (Szűkebb értelemben vett központi funkció.) Másodszor ugyancsak városi (tágabb értelemben vett központi) jellegűnek kell minősítenünk mindazokat a speciális (= régión túlnyúló) tevékenységeket, amelyek területkihasználásának belterjességi foka nagyobb, mint a környező vidéken előforduló tevékenységeké. Ezek szerint nem vehetők számba egyrészt a helyi (lokális) funkciók, másrészt a speciális funkciók közül azok, amelyek belterjességének foka a környező vidékkel összemérve nem kiemelkedő. Persze mérlegelhető, hogy pl. a Ruhr-vidéken nem kell-e ilyen szempontból másként megítélni a szénbányászattal szemben valamennyi feldolgozó ipart, az utóbbiakhoz számítva a vaskohászatot is. Ha a „környező vidék" mindig egybeesnék az államterülettel, mint ahogy sok esetben egybe is esik, az elhatárolásban nem lenne helye semmi önkénynek. De hol vonjuk meg annak az iparvidéknek a határait, amelyhez viszonyítanunk kell a területén belül fekvő kérdéses települést, hogy kiemelkedő központi szerepkörei megállapíthatók legyenek? Egyáltalán mekkora az iparvidék méreté-

nek alsó határa, sőt magának az iparvidéknek mi a kritériuma tisztán a településföldrajzi célzatú vizsgálatok szempontjából? Ezen a ponton tartanunk kell attól, hogy városdefiníciónk esetről esetre többé-kevésbé elveszti gyakorlati használhatóságát.

Visszatérünk most arra a kérdésre, hogy az *állandó településeket* osztályozhatjuk egyik szempontból magános és csoportos, másik szempontból falusias és városias településekre. Az egyik osztályozás (magános és csoportos) alaktani jegyeken nyugszik, a másik osztályozás (falusias, városias) funkcionális különbségeken alapul. Ha azonban kétféle osztályozás lehetséges, akkor a két osztályozást kombinálni lehet. Így tehát az állandó településnek *négy kategóriája* van: falusias magános, falusias csoportos, városias magános és városias csoportos település. Mit jelentenek ezek a kategóriák?

A *falusias magános* településre jó példa a magyar tanya. Ez falusias település, mert a környező településekhez viszonyítva nem tölt be központi szerepkört. Alföldi tanyáinkon éppen olyan földműveléssel foglalkozó emberek élnek, mint ugyanannak a vidéknek a falvaiban. Ezenkívül magános település a mi tanyánk, mert kielégíti a magános településnek azt a kritériumát, hogy minden lakóhely-egység érintkezik térben a hozzátartozó munkahely-egységgel.

Mit jelent a *falusias csoportos* település? Ez nem központi szerepkörű település, ugyanakkor a lakóhely-egységei egymással, a munkahely-egységei szintén egymással érintkeznek. A lakóhely-egységek együtt alkotják a zárt belsőséget, a munkahely-egységek a külterületet. Ez az a település, amit általában *falunak* nevezünk.

A *városias csoportos* település kritériumai: városias legyen, vagyis központi szerepkört töltsön be, amellett csoportos település legyen, vagyis a lakóhely-egységek közvetlenül csatlakozzanak egymáshoz. Ez az, amit közönségesen *városnak* nevezünk.

Most már csak egy kategória van hátra, a *városias magános* település. Vajon nem íróasztal mellett kiokoskodott kategória ez, amit csak a teljesség kedvéért vettünk fel? Annak igazolására, hogy nem az, konkrét példákat hozunk fel. Képzeljünk el egy magános gyártelepet (martfűi cipőgyár), vagy egy magános pályaudvart (Pusztaszabolcs pályaudvara, mindaddig míg Pusztaszabolcs falu nem telepedett a közelébe). Hasonló egy magános üdülőhely (galyatetői nagyszálló), magános kórház (mátrai tüdőszanatórium), magános bánya stb. Sőt visszamehetünk a múltba is, amikor még nem voltak pályaudvarok és gyárak, ellenben voltak magános várkastélyok, kolostorok. A várkastélynak védelmi szerepe volt nagyobb vidék számára, de adminisztratív szerepköre is: a várúr egy vidéket kormányzott, tehát a várkastély központi funkciót töltött be. Nem is szólva arról, hogy menedéket nyújthatott ellenséges támadás esetén a környék népének, ami szintén központi funkció a földműveléssel foglalkozó környéken belül. Ugyanilyen módon egy kolostorban folyt pl. iskoláztatás, tehát a maga iskola nélküli vidékén az is központi funkciót töltött be. Ma pl. egy magános szanatórium hasonlóképpen központi funkciójú, mert egész sereg környező település van, ahol nincs hozzá hasonló gyógyítóhelyként működő intézmény, ezek helyett, ezek részére is folyik ott gyógytevékenység. Magános település is az ilyen szanatórium, mert a lakóhely-egységhez csatlakozik, azt magában foglalja a munkahely.

Itt azonban némi módosítás ésszerű. Míg a falusias magános településről azt mondottuk, hogy ott minden egyes lakóhely-egységhez csatlakozik a megfelelő munkahely-egység, a városias települést magánosnak kell tekinteni akkor is, ha érintkező lakóhely-egység esetleg több van, a lényeges az, hogy ez egyetlen munkahely-egységhez csatlakozzék. Pl. egy magános pályaudvar, vagy magános gyártelep egyetlen munkahely, de az ott dolgozó ötven, száz vagy még több ember esetleg nem egy hajlékban lakik, hanem a munkahelyhez csatlakozó egész lakótelepet tölt meg. Ezt a fogalombővítést bizonyos mértékig a magános település falusias változata esetében is lehetne alkalmazni. Egy nagybirtok majorja egyetlen munkahely, ugyanígy egy állami gazdaság is. Mindkettőnek sok dolgozója van, ezek ott is laknak az állami gazdaság vagy major területén, illetőleg annak szomszédságában, de nem egy, hanem több, esetleg sok házban. A major vagy az állami gazdaság még ebben az esetben is felfogható mint magános falusias település.

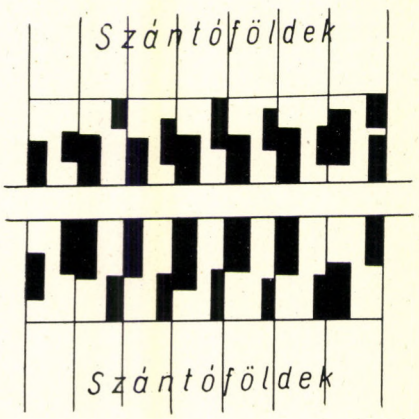

1. ábra. Falusias magános és falusias csoportos település átmeneti típusa

Az állandó település most megkülönböztetett négy kategóriája között sokszor nincs éles határ, hanem vannak köztük *átmeneti típusok* is. Vannak esetek, amikor valóban nehéz eldönteni, hogy ebbe vagy abba a kategóriába tartozik-e inkább a település.

Átmeneti eset lehetséges a *falusias magános* és *falusias csoportos* település között. Sorakozzanak egy falusias település egymással érintkező házas telkei egy útvonal mentén, úgy azonban, hogy minden egyes telekhez hátul egy tagban csatlakozik a szántóföld. Ha ezt a településformát az útra merőleges irányban nézzük, akkor magános településnek kell mondanunk, hiszen minden egyes lakóhely-egységhez térben csatlakozik a hozzátartozó munkahely-egység. Nézzük most az úttal párhuzamos irányban: akkor azt kell mondanunk, hogy csoportos település, mert eleget tesz a csoportos település azon kritériumának, hogy az egyes lakóhely-egységek egymással érintkeznek, ugyanígy a munkahely-egységek is. Amint még látni fogjuk, az úgynevezett erdőtelkes és láptelkes falu ilyen. Vitás lehet, hogy ezek magános vagy csoportos települések-e. Valójában átmenetet alkotnak a magános és csoportos település közt.

Átmenetet találunk a *városias magános* és *városias csoportos* forma között is. Magánosnak tekintendő — mondottuk — a település mindaddig, amíg csak egyetlen munkahelyről van szó. Képzeljünk el egy bányát, esetleg ez igen naggyá nő, sok munkása lesz, de ettől még mindig városias magános település marad, mert csak egy munkahely van. Azonban ritka esetben marad egyedül ez a munkahely, többnyire magához vonz más ipartelepeket is, előbb egyet, majd kettőt, hármat és többet is. Meddig nevezhető egy ilyen sokasodó munkahelyű városias település magánosnak és honnan kezdve csoportosnak? De ha az említett fejlődés nem is következik be, akkor is az egyetlen nagyra nőtt városias munkahely sok embert fog-

lalkoztat, ezeknek sokféle szükségletük van. A sok ember jelenléte már nemcsak mindennapi szükségleteket kielégítő boltokat fog odavonzani, hanem megtelepednek ott olyan szaküzletek is, amelyek nem találhatók a szomszédos falvakban. Ezért a szomszédos falvak lakói is oda fognak járni bevásárolni. Ezek az üzletek tehát központi funkciót fognak betölteni a környező falvakkal szemben. Iskolák is nyílnak, éspedig, ha sok ezer munkást foglalkoztató bányáról van szó, ezeknek gyermekei számára az általános iskolákon kívül már középiskola is létesül, mert elegendő számú igénylő kerül ki rá. Minthogy ilyen sincs a szomszédos falvakban, a középiskolába járni óhajtó tanulók onnét is fel fogják keresni a települést, vagyis az központja lesz középiskolája révén is a környéknek. Ugyanez történik a közigazgatás és bíráskodás magasabb fokú szerveivel, tehát lassacskán oda jutunk, hogy az egyetlen egy bányatelepülésből számos munkahellyel rendelkező városias település, tehát városias csoportos település állt elő.

Erre a folyamatra nálunk is akad példa. Salgótarján kezdetben egyetlen szénbánya volt, tehát városias magános település. Persze a szénbányát is megelőzte egy tisztára falusias jellegű kicsi Salgótarján fennállása. Ezt a Salgótarján falut azonban a megszülető városias magános település hamarosan elnyelte. Később odatelepedett a szénbánya mellé egy acélgyár, majd egyéb gyárak (üveggyár, vasárugyár stb.), és az ott dolgozó sok munkás és családja szükségleteinek ellátására különböző szaküzletek, iskolák, hivatalok telepedtek oda, melyek nemcsak Salgótarjánt látják el, hanem a környező falvakat is. Hasonló a helyzet ma már pl. Komló esetében is, amely szinte a szemünk láttára nőtt várossá. Városias magános településként indult, ebből fejlődött városias csoportos településsé. Közben vannak átmenetek, amelyekről nem tudjuk, hová sorozzuk, mert pl. ha már nem egy, de még nem is sok, hanem két vagy három intézmény van ott, tisztára önkényesen dönthetjük csak el, hogy lehet-e még magánosnak nevezni azt a települést, vagy csoportosnak kell-e már tekintenünk.

Végül van átmenet a *falusias csoportos* és *városias csoportos* település, azaz a falu és város közt is. Ha megtelepedik egy gyárüzem valamely falu házai közt, ezzel a falu még továbbra is falu marad, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy belsejében helyet foglal egyetlen városias magános település. De tegyük fel, hogy a falu belsejébe telepedő ilyen városias magános településeknek száma fokozatosan megnő. Megtörténhet, hogy ezek az intézmények szétszórva foglalnak helyet a faluban, ekkor a falu megindult a városiasodás útján. Ilyen esetben valóban *átmenetről* beszélhetünk falu és város között.

De megtörténhet az is, hogy ezek a központi funkciójú intézmények olyan nagy számban szerepelnek abban a faluban, mégpedig annak a falunak egy és ugyanazon helyén, egymás mellett, hogy azt mondhatjuk, hogy a *nagy falun belül* helyet foglal egy *kis terjedelmű város*. Ez nem önellentmondás, mert hiszen lehet a falu igen nagy és a város igen kicsi, annyira, hogy az igen nagy falu belsejében foglalhat helyet egy igen kicsi város. —Valaki azt mondhatná, hogy ez megint csak íróasztal mellett kiagyalt okoskodás. Azonban éppen Magyarország területén van erre sok példa. A mi alföldi városaink geográfus szemmel nézve úgy tekinthetők, mint óriási falvak, amelyek magjában kisebb-nagyobb város található. Amit a közigazgatás pl. Hódmezővásárhely városának nevez, az jelent elsősorban is egy szétszórt tanyavilágot, másodsorban jelent egy Hódmezővásárhely falut, zárt települést, és jelenti végül azt a legbelül helyet foglaló városias, központi

szerepköröket betöltő, külsejében is város jellegű települést, amely a közigazgatási Hódmezővásárhelynek csak igen kis töredékét teszi ki. Találunk tehát az Alföldön közigazgatásilag városnak nevezett olyan együtteseket, amelyek mindegyike áll egy tanyavilágból, vagyis szórványból, egy falusias településből és azon belül egy városból. Ez *nem átmenet* falu és város közt, hanem két (azaz három) egymásba tolt *önálló*, külön település.

Amint láttuk, a falu és a város között mindössze egyfajtájú átmeneti típust különböztettünk meg. Ez a felfogásunk nem azonos a településföldrajz minden művelőjének véleményével. Pl. GABRIELE SCHWARZ „Allgemeine Siedlungsgeographie" című kézikönyvében külön nagy fejezetet szentel a falu és város közt közbülső helyzetet elfoglaló településeknek, nem sokkal kisebb terjedelemmel, mint amekkorát magának a falunak és a városnak a bemutatására szán. Külön szól a szórványtelepülésektől elfoglalt vidékek apró központi helyeiről, egyéb központi funkciójú kisebb településekről, különböző ipari, közlekedési, idegenforgalmi, védelmi, kultuszközponti és lakófunkciókkal jellemezhető olyan, többnyire nagyobb településekről, amelyek életében az említett szerepkörök valamelyike egyoldalúan túlnyomó.

Mi az ilyen típusú településeket — kivéve a tiszta lakófunkcióval rendelkezőket, amelyek szerintünk önmagukban nem tekinthetők teljes településeknek, csupán ilyenek részeinek — nem a falu és város közötti átmeneti jelenségként fogjuk fel, hanem vagy tisztára városnak tekintjük azokat, vagy városias magános településnek, illetve a városias csoportos és városias magános település tiszta típusai között helyet foglaló valamilyen átmenetnek. Erre késztet bennünket a város fogalmáról adott meghatározásunk, amely szerint a döntő városias jegy a központi funkció, legfeljebb városias csoportos és városias magános település között teszünk különbséget, azon az alapon, hogy egy-két vagy sok központi funkciójú intézmény tömörül-e a kérdéses helyen. G. SCHWARZ városdefiníciója ezzel szemben a központi funkciót a város nélkülözhetetlen kritériumai egyikének tartja ugyan, de nem minden központi szerepkörű települést tekint városnak. Szerinte a városfogalomnak egyebek között mellőzhetetlen jegye ezenkívül még bizonyos nagyság és megfelelő mértékű differenciáltság is. Nem tud tehát városias magános településről, másrészt az egyoldalúan ipari funkciójú népes agglomerációkat nem hajlandó városnak elfogadni, minthogy differenciáltságuk nem kellő mértékű.

Szerintünk a szórványtelepülések vidékein, pl. Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában található olyan kicsiny települések, amelyek a környező mezőgazdasági szórványok részére kereskedelmi, kisipari, igazgatási és kulturális funkciókat töltenek be, kicsiny méretük ellenére is városok. Ugyanakkor egy esetleg jóval nagyobb népességű ipari agglomerációt szerepköreinek egyoldalúsága csupán a városias csoportos települések közül zár ki. Az ilyen ipari agglomeráció még mindig lehet városias magános település, feltéve, hogy ipari jellege az adott korban és térbeli környezetben kiemelkedő helyet biztosít számára a környező települések tömegéből. A mi definíciónk szerint időtől és helytől függően viszonylagos a központi szerepkör fogalma. SCHWARZ definíciójában ez a viszonylagosság nem szerepel, ezért pl. a számára otthonos nyugat-európai viszonyoknak megfelelően, önkéntelenül is az ottani erősen iparosodott vidékekhez illő módon az ipari funkciót önmagában nem tartja elegendőnek több más szerzőhöz hasonlóan a városias jelleg fenntartásához.

Az alapfogalmak áttekintése után a továbbiakban igyekszünk rendszerbe foglalni az *általános településföldrajz ismeretanyagát.*

A településföldrajz természetesen nem ölelhet fel a településekre vonatkozó minden képzelhető ismeretanyagot. Sőt, még amit fel is ölelnek rendszerének keretei, annak összegyűjtésében is segítségül kell hívnia egy sereg más tudományt, amellyel kölcsönösen segédtudományi viszonyt tart fenn. Érdeklődésének határai, vizsgálódásainak feladatai időről időre mások voltak. A múlt század utolsó évtizedeiben, amikor a RICHTHOFEN-féle természeti földrajzból kisarjad a RATZEL-féle emberföldrajz, a településföldrajz fejlődése csak az utóbbi részeként képzelhető el. RATZEL a földfelszín sajátságaitól, általában a természeti környezettől függő különböző emberi jelenségek vizsgálatát tekintette az általa megalapozott új tudományág, az emberföldrajz fő feladatának. Ilyen feladat megoldásában való részvételre könnyen rászánhatta magát az az ekkor úgyszólván még csak csírájában meglevő településföldrajz, amelynek addigi legjelentősebb képviselője, JOHANN GEORG KOHL, a múlt század negyvenes éveiben a domborzatnak a településekre gyakorolt hatásáról, a hetvenes években pedig az európai fővárosok fekvéséről írt. Maga RATZEL a városok fekvésének problémáját elmélyítve járul hozzá a településföldrajz további kiépítéséhez. Mind csupa olyan téma, amely a természeti környezetnek a településekre gyakorolt hatását öleli fel, tehát földfelszíni sajátságoktól függő emberi jelenséget vizsgál.

Az emberföldrajznak a jelen század első évtizedében kibontakozó új, a ratzeli felfogással szembeforduló, az orosz ALEKSZANDR VOJEJKOV, a német OTTO SCHLÜTER és a francia JEAN BRUNHES nevéhez fűződő irányzata nem a természeti környezetnek az emberre gyakorolt hatását tekinti elsősorban megvizsgálandónak, hanem ennek fordítottját: miként hat az ember a környezetre? A vizsgálat fő tárgya nem is maga az említett hatás, hanem annak kézzelfogható, szemmel látható eredménye, a tájba épített emberi alkotások összessége, a kultúrtáj vagy műtáj.

Amint a természetnek emberre gyakorolt hatása már RATZEL előtt is a miliő-teoretikusok (általában nem geográfusok) népes gárdáját foglalkoztatta, kezdve a francia felvilágosodás korának MONTESQUIEU-höz, VOLTAIRE-hez hasonló íróin — hogy régebbi, egészen az ókorba visszanyúló példákat ne említsünk —, éppen így a jelen század fordulója is csak az emberföldrajzban jelent RATZELhez képest teljes irányváltozást. Mert egyébként az embernek a természeti környezetre gyakorolt hatása szintén sem nem új, sem pedig nem valami, utóbb az emberföldrajz által kisajátított téma; egyebek között már a múlt század közepén olyan avatott tollú fejtegetője akadt, mint az amerikai GEORGE PERKINS MARSH. Ámde SCHLÜTER vagy BRUNHES valóban új irányzatát képviseli az emberföldrajznak.

Az emberföldrajz ilyen új fogalmazásban lényegében azonos a kultúrtáj morfológiájával. Könnyen érthető, hogy egy ilyen emberföldrajznak éppen a településföldrajz csaknem központi fejezetévé válik. Viszont ennek a településföldrajznak érdeklődése elsősorban alaktani, *településmorfológiai.* Nem csoda, hogy a települések fekvésével, nagyobb területre jellemző csoportosulásával foglalkozó, tehát a település és környezet problémájára rávilágító korábbi témák mellett, sőt részben azok helyett, elsősorban településalaktani feladatokat igyekszik tudományunk megoldani az első világháborút közvetlenül megelőző és főleg követő időkben. Különösen a

települések alaprajza válik a kutatások nagyon kedvelt tárgyává. A falusi alaprajzok vonatkozásában még a múlt század végén az agrártörténész MEITZEN a kezdeményező, de csakhamar ezen a téren éppúgy, mint a városok alaprajzának vizsgálatában a geográfusoké lesz úgyszólván a vezető szerep. Főleg a német településföldrajz morfológiai jellege nagyon szembetűnő a húszas-harmincas években.

A francia és angolszász világban egyrészt a településföldrajz jelentősége egészen a második világháború idejéig nem emelkedik ki annyira az emberföldrajzon belül, másrészt a településföldrajz korántsem annyira morfológiai érdeklődésű. A települések életjelenségei, funkciói újból és újból felbukkannak a francia, angol, amerikai geográfusokat foglalkoztató témák sorában. A második világháborút követő időkig a *funkcionális településföldrajz* a német irodalomban is mindinkább egyenrangúvá válik a településmorfológiával.

A szocialista tudomány emberföldrajzot nem ismer. Az időtlenül, elvontan szemlélt „ember" helyett földrajzi érdeklődésének központjában a konkrét módon, fejlődésjelenségein át megragadott *társadalom* áll, úgy amint azt a termelési mód és a vele dialektikus összefüggésben fejlődő felépítmény meghatározza. A szovjet tudományban a településföldrajz mint a *gazdasági földrajznak* egyre nagyobb arányokban kibontakozó ágazata van kialakulóban. Hangoztatja a településjelenségek fejlődésében a termelési mód fejlődésének döntő szerepét, de nem hagyhatja figyelmen kívül a felépítmény fejlődéséből kiinduló hatásokat sem. Figyelemmel kell lennie a természeti földrajzi környezet szerepére is, de itt gondos elemző munka óvhatja csak meg a földrajzi determinizmus tévedéseitől. Kutatásai nem öncélúak, hanem a településtervezést és -fejlesztést és ezen át az egész népgazdaság területi elhelyezését szolgálják, bár sem a tervezés, sem a fejlesztés végrehajtása nem saját feladata.

Az alapfogalmak felsorakoztatását azzal kezdtük, hogy definíciót adtunk a településről. A településnek a definíciónkban szereplő három eleme között — embercsoport, lakóhely, munkahely — olyan természetű összefüggés áll fenn, hogy éppen térbeli kapcsolataikban mint együttes jelentenek csak települést. Önmagában véve sem egy lakóházától vagy művelt földjétől elszakított csoportnyi ember, sem egy falunyi vagy városnyi házcsoport lakók nélkül, sem valamely ipari üzem vagy földbirtok az ott tevékenykedő emberek nélkül nem tekinthető településnek. De éppily kevéssé nevezhető településföldrajzinak az a vizsgálat, amely a település három elemének bármelyikével a másik kettőtől teljesen elszakítva foglalkozik. Ez egyáltalán nem jelenti azt, mintha településföldrajzi részlettanulmányok témája ne lehetne külön az embercsoport, külön a lakóhely vagy munkahely, sőt a három elem bármelyikének valami részjelensége.

Tanulmányozhatjuk pl. valamilyen településnek vagy települések valamilyen szempontból összetartozó csoportjának népességi tagolódását vagy népmozgalmát, esetleg általánosságban az ilyen szempontból megkülönböztethető településtípusokat. Budapest közlekedésből élő népessége; a népesség tényleges szaporodása a salgótarjáni iparvidék településeiben; a falvak és a városok népességének tagolódása életkor szerint, összefüggésben a vándormozgalommal, különös tekintettel az iparosodásra — mind a három cím állhat többé vagy kevésbé valamely településföldrajzi dolgozat élén aszerint, hogy az elemzés során milyen természetű összefüggések megvilágí-

tását látja elengedhetetlennek a szerző (amit esetleg a címben nem is jelez). De ugyanígy megvizsgálhatjuk a lakóhelyeket vagy munkahelyeket és az azokat képviselő létesítményeket: a lakóházakat, gyártelepeket, a mezőgazdasági műveléságak (szántóföldek, kertek, rétek stb.) területeit, egy-egy településre vagy a települések bizonyos csoportjára jellemző térbeli, alaki megjelenésükben, illetőleg egy-egy településen belül mutatkozó sajátos elhelyezkedésükben, egymáshoz viszonyított elrendeződésükben, ami esetleg a települések bizonyos nagyobb csoportjára egyformán jellemző. Miért volt a kapitalista időkben az utcára merőleges hossztengelyű földszintes ház falun vagy városok peremrészein lakó parasztok, az utcával párhuzamos hossztengelyű, zártsorú földszintes ház főként kisvárosok nem mezőgazdasági elemeinek otthona, de csak nálunk és még kevés más országban; ezzel szemben a számos idegen országban falun is gyakori emeletes ház nálunk miért volt feltétlenül városias jegy, kisvárosok funkcionális magjának a jelzője? Hogyan jött létre a hazai alföldi települések határának sajátos, övezetes rendje: belsőség, ólaskert-öv, bellegelő, szántóföld, külső legelő? Milyen társadalmi-gazdasági átalakulások olvashatók ki ennek az övezetes rendnek olyan mindmáig fennmaradt változataiból, amelyek később alakultak ki? (Pl. új gyárak a régi temetők és az aprójószág legelőinek szomszédságában: az egykori bellegelő övezetét, azaz a beépített terület egykori külső peremét jelzik. A tőkés idők létesítményei oda telepedtek, ahol az előző idők helyet hagytak.) Ha azt vizsgáljuk, hogy az egész településben milyen fajtájú munkahelyek kerültek együvé, akkor persze azok a kapcsolatok is érdekelni fognak, amelyek a települést éppen munkahelyeik révén más településekkel összefűzik.

Azonban részben a felsorolt példák is mutatják, hogy akár az embercsoport, akár a lakóhely vagy munkahely valamely részjelensége is vizsgálatunk tárgya, sohasem feledkezhetünk meg a többi elemmel való összefüggésekről. Ha pl. egy adott település, így valamely város vagy valamely nagyobb terület (vidék, ország) jellemző várostípusa lakóhely-egységeit képviselő épületállományt elemezzük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak a népességnek osztály és foglalkozás, esetleg egyéb szempontok szerinti összetételét, amely a kérdéses házállományt lakja, illetve — ami nem egyértelmű az előbbivel — annak egykori kialakításában részes volt. Itt érintjük először a múltnak vizsgálatunkba való bekapcsolását, annak szükséges mértékét, amire alább még visszatérünk.

A *településeknek* a lényeget leginkább kifejező *jellegmeghatározói* nem a lakóhelyek, hanem a *munkahelyek*. Ha a települések nagyságát akarjuk összehasonlítani (mekkora valamely falu vagy város?), tehát szempontunk elsődlegesen mennyiségi, akkor a település lélekszámát, esetleg mellette még házainak számát vesszük figyelembe, de lehet, hogy tekintettel leszünk a beépített terület vagy az egész határterület kiterjedésére is. Ha azonban a célunk lényegében minőségi összehasonlítás (milyen az illető város?), akkor legelőször a különböző munkahelyek jellegét (a kérdéses városban vannak gépgyártó és textilipari üzemek, mezőgazdasági termékeket begyűjtő nagykereskedelmi vállalatok és a fogyasztókat kiszolgáló differenciált kiskereskedelmi boltok, megyei szintű hivatalok és országrésznyi vonzású szakiskolák stb.) és a munkahelyek jellegváltozatonkint összesített méretét, egymás közti arányát igyekszünk településenkint megvizsgálni, amikor szempontunk már ismét mennyiségi. (A gépgyártást két nagy gyár,

a textilipart három közepes üzem képviseli, ennyi meg ennyi munkással, illetve ennyi meg ennyi forint értéktermeléssel stb., aminek megfelelően a város ipari súlya ilyen mértékben, igazgatási súlya meg amolyan mértékben emelkedik ki a közelebbi vagy távolabbi vidék települései, az egész ország városai közül.)

A jelleg szerint megkülönböztetett munkahelyek aránya határozza meg valamely település funkcióinak arányát, vagyis azt az arányt, amely a kérdéses településre jellemző módon fennáll a mezőgazdaság és az ipar, kereskedelem, az igazgatási, politikai és kulturális funkciók, a mezőgazdaságon belül pl. szántóföldi termelés, legeltető állattenyésztés vagy öntözéses kertgazdálkodás, az iparon belül bányászat, gyáripar és kézműipar és mindegyikük egyes ágazatainak mérete között. Ez az arány szabja meg annak a feladatkörnek a jellegét, amit a település más települések sorában betölt. A települések funkcionális jellegében tehát a munkahelyek sajátságai összegeződnek.

De ugyancsak összegeződnek a funkcionális jellegben — részben a munkahelyek jellegén át — a népesség foglalkozás- és osztálytagozódásának vonásai is. Ha valamely település népességében nagy százalékkal részesednek a mezőgazdasági foglalkozásúak, akkor a település mezőgazdasági funkciójának is valószínűleg nagy a jelentősége más funkciókhoz mérten. Más valamely ipari funkció abszolút súlya, ha azt gyári munkások vagy önálló kézműipari termelők képviselik. Más jelleget ad Gottwaldovnak cipőgyára, mint megfelelő számú cipész kisiparos valamely felszabadulás előtti népes magyar városnak.

Hatással van a funkciók jellege a települések méretére, annak meghatározó jegyeire is. Új funkciók meghonosodása növeli a népességszámot, a házak számát és a beépített terület terjedelmét, mégpedig funkciónként más és más arányban. A vaskohászat volt az az új funkció, amely Dunapentele falut Sztálinvárossá, illetve Dunaújvárossá növelte. A népesség számának növekedése viszont funkcionális változások kiváltója lehet. A feudálkapitalista idők Mezőkövesdjét növekvő lakosszáma távoli nagybirtokokon dolgozó aratómunkások telepévé tette, a szocializmust építő Magyarország a jövőben egyre nagyobb mértékben munkaigényes ipari üzemek odatelepítésével reagál bizonyos alföldi városok hasonlóan fokozódó munkaerő-kínálatára. A funkciók jellege szerint más és más az arány a népességszám, a házak száma, a beépített terület nagysága és a minimális határnagyság között. Gondoljunk egy ipari-kereskedelmi-igazgatási funkciójú város és egy ugyanakkora népességű mezőgazdasági település különbségére: kicsi határ, aránylag kis számú, de többemeletes házzal zsúfoltan beépült szűk belterület az egyik helyen, ennek gyakran az ellenkezője a másik településben.

Végül a funkciók jellege és mérete szabja meg azt a helyet, amelyet a kérdéses település elfoglal egy adott *településhálózatban*, ha úgy tetszik, az adott országnak mint társadalmi-gazdasági egésznek életében. Végeredményben a legtágabb értelemben vett munkamegosztás az a rendező szempont, amelyhez a települések rangja igazodik. A települések életének legkülönbözőbb problémái, a funkciók kérdései köré csoportosítva, összefüggő vizsgálatok terjedelmes körének szolgáltatnak tárgyat.

Ha a településföldrajz fő vizsgálati köre vagy legalábbis egyik vizsgálati köre a funkciókra és a települések életének velük közvetlenül kapcsolatos jelenségeire terjed ki, akkor a településmorfológiát tekinthetjük a másik

vizsgálati körnek. Ehhez a körhöz tartozik a települések szemünkkel érzékelhető arculatának vizsgálata: olyan látható formai sajátságoké, amelyek sokaságán belül elég nehéz dolog valamiféle határt húznunk, kimondván, hogy a határ egyik vagy másik oldalán csoportosuló jelenségek belül vagy kívül maradnak érdeklődésünkön.

Nem alkalmas ilyen céllal tett megkülönböztetésre az az egyébként logikusnak nevezhető csoportosítás sem, amely a morfológiai jelenségek bizonyos összetartozó sokaságát *„alaprajz"* összefoglaló néven különíti el egyéb morfológiai jegyektől. Csupa kétdimenziós forma tartozik az alaprajz problémakörébe: háromdimenziós, tehát testszerű objektumok földfelszíni vetülete. Az alaprajz elemei települések belsőségeinek határain belül az utcák hálózata és az abba illeszkedő telkek rendje, a határ (külsőség) területén pedig a különböző műveléságaktól elfoglalt felületeknek a közlekedés vonalaitól, különböző rangú-rendű utaktól és dűlőutaktól tagolt vagy átszelt táblái és parcellái.

Persze legalább az alaprajzéhoz hasonló joggal tarthatnak igényt morfológiai vizsgálatra (noha önmagában véve vitás lehet, hogy ezt a követelést éppen a településföldrajzzal szemben kell-e támasztani) az alaprajzra rálhelyezkedő háromdimenziós létesítmények, a települések lakott területén (így pl. falvak, városok belsőségén) a lakóhelyeket és munkahelyeket képviselő *hajlékok* és egyéb építmények (gyárak, középületek stb.). Ha a létesítmények (objektumok) most részletezett fajtáit a rövidség kedvéért egyszerűen, bár némi önkénnyel „hajlékok" összefoglaló elnevezéssel jelöljük (ideszámítva egyebek között a lakásként használt barlangokat is — ezért nem beszélhetünk összefoglalóan épületekről), úgy hisszük, kifelé eléggé elkülönülő sajátságokkal rendelkező alaktani jelenségcsoportot emeltünk ki. Mindenesetre az a jelentős különbség fennáll a települések termőhatárának különböző műveléságaktól elfoglalt, szintén háromdimenziós „létesítményei"-vel szemben, hogy az utóbbiakat főleg termelt növények más és más jellegű együttesei képviselik. Ez a különbség jelentős, hiszen a hajlékok együttese átlagban sokkal tartósabb, lassabban kicserélődő és nehezebben megújuló elemekből áll, mint egy szántóföld évről évre megváltoztatható és pl. a vetésforgók szerint rendszeresen meg is változtatott növényegyüttese. Eddig szándékosan figyelmen kívül hagytuk azt a funkcionális különbséget, amely ház és szántóföld között fennáll, és amely valóban megindokolja szerintünk is a kettőnek egészen eltérő településföldrajzi megítélését: egyelőre szigorúan követni próbáltuk morfológiai jelenségeknek azt a mereven morfológiai osztályozását, amelyet szélsőséges esetben a településmorfológia és egy azzal azonosuló településföldrajz alkalmazhat.

Mint mondottuk, a francia, angol, amerikai tudományban már kezdettől fogva túlnyomó, a német településföldrajzban pedig később (a harmincas évek dereka óta) válik mind erőteljesebbé az a funkcionális szemlélet, amely egyúttal az *arculat és funkció között* egyre *szorosabb kapcsolatokat* keres és talál. Nemcsak a munkahelyek arculatának jellegét szabja meg a funkció, hanem bizonyos mértékig a lakóhelyeken emelt hajlékok arculatáét is; gondoljunk egy falusi paraszthéz és egy városi bérház alapvető különbségeire, amelyekben elsősorban a mezőgazdasági és egyéb foglalkozások különbsége fejeződik ki (persze más is). A morfológiai jellegből — az alaprajz jellegéből is — bizonyos mértékig következtetést vonhatunk le a funkcionális jellegre. Az aránylag könnyűszerrel felismerhető morfológiai jegyek

alapján tehát gyorsan megállapításokat tehetünk az önmagukban véve sokkal nehezebben, lassabban megfigyelhető funkcionális jellemvonásokra. Gondoljunk arra, hogy némi gyakorlattal a városkép egyszerű szemlélete is tájékoztat egy város üzletnegyedének, lakónegyedeinek, gyár- és kikötőnegyedeinek nemcsak helyéről, hanem méretéről is. Az eredmény fokozódik, ha az egyszerű szemlélet helyét módszeres vizsgálat foglalja el. Minél inkább a funkció vizsgálatára helyeződik tehát a településföldrajz legfőbb feladata, annál inkább nő a településmorfológiának, most már nem mint önmagában központi problémának, hanem mint a fő probléma vizsgálatát megkönnyítő, gyors diagnózist megengedő kutatómódszernek jelentősége.

A morfológiai kép és a funkcionális jelleg között a párhuzam korántsem egyszerű és teljes, minthogy az előbbit az utóbbin kívül más tényezők is befolyásolják. De nem ez az egyedüli ok. Már említettük, hogy Magyarországon, ahol városias funkciókkal gyakran társul (és még inkább társult a kapitalista időkben) földszintes építkezés, a zártsorú földszintes ház városias formának számít, az utcára merőleges hossztengelyű viszont falusiasnak. Budapest környékén és sokfelé másutt is ipari centrumok szomszédságában gyakran lakik városias foglalkozású népesség falusias típusú házakban. Ennek oka, hogy itt korábbi faluk váltak a város perifériájának részévé. Népességük összetétele, funkcionális jellegük tehát már megváltozott, építményeik jellege, tehát arculatuk egyelőre még a régi maradt, és csak lassan cserélődik ki az új funkciónak megfelelően. A kétféle fejlődés, a funkcionális és az arculati, nem egyformán gyors, így egy adott időkeresztmetszetben a kettőnek nem azonos fejlettségű eredményei kapcsolódnak egymással.

Már maguknak a funkcióknak a fejlődésében is szerepe van a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésén kívül a felépítménynek is, már csak azért is, mert a funkciók egy része is közvetlenül a felépítmény tartozéka (államigazgatási, politikai, kulturális funkciók).

De az arculat fejlődését a funkciókon kívül — mint mondottuk — más tényezők is alakítják, köztük a felépítménynek ugyanazon a társadalmi formáción belül is az osztályhelyzet szerint mind jellegükben, mind érvényesülésük mértékében különböző tartozékai. Pl. Etnográfusok körében közismert tény, hogy a hagyomány a parasztok körében még a kapitalizmus korában is sokkal nagyobb mértékben szabályozza egyebek között a hajlék jellegét, mint ahogyan azzal városi polgárok esetében találkozunk.

Funkciók és morfológiai kép összefüggésének bonyolultsága azonban nem csökkenti, sőt inkább növeli az alapos településmorfológiai ismeretek birtoklásának szükségét, éppen azért, hogy adott esetben biztosan megítélhessük, milyen mértékben lehet vagy nem szabad, esetleg miféle korrekciókkal szabad morfológiai megfigyeléseinkből funkcionális természetű következtetéseket levonni. Az alapos településmorfológiai képzettség egy sereg, a földrajz határain messze túlnyúló etnográfiai, gazdaságtörténeti, régészeti, építészeti és egyéb ismeret birtoklását feltételezi. A település népességének és a funkcióknak a vizsgálata ezekhez még a statisztikát (népességtudományt) csatolja. Ezeknek az ismereteknek csak birtoklásáról, az illető szomszédos tudománytól készen való kölcsönvételéről van szó, nem pedig saját kutatómunkánk során történő megszerzéséről vagy önálló gyarapításáról.

Ha településföldrajzi, legfőképpen regionális településföldrajzi kutatást végzünk, tehát tények új összefüggéseit akarjuk megismerni, vagy egy meg-

határozott falunak, városnak, esetleg valamely vidék összes településeinek monografikus feldolgozásán munkálkodunk, akkor megelégszünk ezeknek a kölcsönvett történeti, régészeti, etnográfiai, építészeti és egyéb nem településföldrajzi, módszeres vagy tényanyagszerű ismereteknek egyszerű felhasználásával, úgyhogy ilyen természetű ismereteinket alkalmazzuk, építünk rájuk anélkül, hogy külön bővebben beszélnénk róluk. Más a helyzet, ha a feladatunk — mint a jelen esetben — a végső soron típusok és törvényszerűségek elvonására törekvő általános településföldrajz kézikönyvének megírása (egyben — legalább ideiglenesen — tankönyvének is: hiszen az eddigi magyar irodalom még egyikkel sem dicsekedhetik). Ebben az esetben mindazokkal a különösen a regionális kutatásban kisebb-nagyobb mértékben nélkülözhetetlennek bizonyult, vagy legalábbis annak vélt alapismeretekkel is fel kell vérteznünk a könyv olvasóját, amelyek olyan szomszédos tudományok kutatómunkájának eredményei, mint a néprajz vagy a történelem és a többi.

Ezért duzzadnak könyvünk legnagyobb fejezeteivé éppen a morfológiaiak, noha nem a morfológiában látjuk a településföldrajz központi problémakörét, de a településmorfológia tárgyi ismeretanyaga jórészt közös több más tudományéval. Az akár általános, akár regionális településföldrajzi kutatásoknak még igen sok és sokféle anyagot kell összehordani, kiválogatni és átdolgozni — nemcsak nálunk, hanem az egész Földön — ahhoz, hogy a mostani helyzettel összemérve, valamivel tisztábban lássuk azokat a határokat, amelyeken túl a településföldrajznak már aligha van keresnivalója. Főleg a hajlékra vonatkozó ismeretek terén mutatkoznak széles sávban azok a tudnivalók, amelyekről csupán annyi bizonyos, hogy nem a településföldrajz kutatómunkája révén gyűltek össze, de hogy kisebb vagy nagyobb mértékben építhetünk-e rájuk, az részben csak később dől el. Akkor is mindig lesz jócskán olyan ismeretanyag, amelynek birtokában kell lennünk: az ennyiben településföldrajz; de saját kutatómunkával gyarapítani nem a mi feladatunk: ennyiben tehát nem településföldrajz.

Néhány szót kell még szólnunk a *természeti földrajzi környezet* jelentőségéről, a múlt feltárásának szükséges mértékéről és végül a településföldrajzi kutatás céljáról.

A települések funkcióinak és arculatának jellegét a természeti földrajzi környezet nem határozza meg, és még kevésbé határozza meg mindenfajta fejlődéstől függetlenül, egyszer s mindenkorra. A természeti földrajzi környezethez mindössze viszonyul mind a funkcionális, mind az arculati jelleg. Ez a viszonyulás pedig — a természeti földrajzi környezet bizonyos elemeinek és sajátságainak értékelése — a funkcionális és arculati fejlődés során maga is módosul. „A hajlékok" című fejezetben rá fogunk világítani pl. arra, hogy az a kétségtelenül jelentős szerep, amelyet a környezet jellege az építőanyagok megválasztásában betölt, miként csökken általában a múltból a jelen felé, különösen a falu és város összehasonlításában, főként a termelési mód függvényeként. Könyvünk egy másik nagy fejezetében pedig szólunk majd a topográfiai és forgalmi fekvés valamely helyen kínálkozó előnyeinek, a helyi és helyzeti energiáknak a társadalmi fejlődéssel változó, pl. feudális és kapitalista viszonyok közt másként alakuló értékeléséről.

A *múlt vizsgálatának* szükséges mértékéről érintőleges formában, egy részletkérdéssel kapcsolatban, már szóltunk fentebb. Most általánosságban kimondhatjuk, úgy, amint azt már 1954-ben hangoztattuk, hogy

„mind a funkcionális, mind az arculati fejlődés vizsgálata nélkülözhetetlen feltétele . . . a mai funkcionális és arculati állapot helyes értelmező elemzésének. De csupán feltétel és nem fő cél — itt mutatkozik a döntő különbség egyfelől a településföldrajz, másfelől a településtörténet vagy a történeti földrajz településekkel foglalkozó ágazata között. A településföldrajz tehát nem tekinti feladatának, hogy a települések funkcionális és arculati fejlődését a maga teljességében, saját kutatómunkája révén tárja fel. Ez történeti diszciplínák feladata. De ezek eredményeit a településföldrajznak is ismernie kell, szükség esetén esetleg saját kutatásaival ki is kell egészítenie, legfőképpen azonban kiválogatnia a kész eredményekből mindazt, ami a mai állapot helyes értelmezéséhez szükséges."

Természetesen a múlt megvilágításával kapcsolatos álláspontunk érvényesítését is a kutató munkában, regionális kutatások eredményeinek publikálása során tartjuk kívánatosnak. Ellenben kézikönyvünk egyes fejezeteiben nem riadtunk vissza attól, hogy pl. az egyes hajlékformák kialakulásának egymásutánját, vagy pedig a falusi alaprajz problémakörén belül a határbeosztással összefüggésben a birtoklásmód egymást követő fejlődéstípusait bemutassuk. Ugyanígy a városi utcahálózat történeti típusrétegeinek társadalom- és gazdaságtörténeti alapjait, valamint a városi funkciók, illetőleg a funkciók különböző kombinációit megtestesítő városok kibontakozásának történelmi korokhoz illeszkedő sorrendjét lehetőleg teljességre törekedve igyekeztünk megvilágítani, hogy az olvasó minél szélesebb alapokra építhesse fel településföldrajzi ismereteit. Hiszen míg egy-egy földi terület konkrét viszonyai között aligha fordul elő a párhuzamosan futó fejlődésfolyamatok minden fázisának a jelen képében egyforma érvényesülése, az általános településföldrajznak számolnia kell azzal, hogy az egész Föld sokféle vidékén együttvéve, elvben megvan a lehetőség arra, hogy bármelyik fejlemény része legyen a mai képnek.

A településföldrajz kutatásai fő *céljának* a mai településállapot értelmező elemzését tekinti, amint az a fentebb mondottakból kitűnik. Ha ez is a fő célja — polgári és szocialista településföldrajznak egyaránt —, de a szocialista településföldrajz nem tekinti azt öncélnak. Az, hogy ez a fő cél, a településtervezés és az annál tágabb körű területi tervezés felé vonja meg a határt; viszont, hogy ez nem öncél, élesen megkülönbözteti a szocialista településföldrajzot a polgári településföldrajztól.

A területi tervezés, az annak keretei közé illeszkedő településtervezést is beleértve, végeredményben a termelőerők tervszerű elhelyezését, a népgazdasági terv egyik fontos részletének kidolgozását jelenti. A népgazdaságot, közelebbről a termelőerők tervszerű elhelyezését szolgálja a gazdaságföldrajz. Nem véletlen, hogy a tudományok szocialista osztályozásának a Szovjetunióban kialakult és a szakemberek többségének véleményével egyező gyakorlata — amint már említettük — a településföldrajz helyét a gazdaságföldrajzon belül jelöli ki.

Megfelel ennek az a jelentékeny támasz, amelyet a településföldrajzban, hasonlóan a gazdaságföldrajz bármely ágához, a szomszédos tudományok között eddig még nem említett politikai gazdaságtan nyújt a maga törvényszerűségeinek megfelelő alkalmazásával. Politikai gazdaságtani törvényszerűségek településföldrajzi jelentőségére vall pl. a földjáradéknak a városok beépített területére és vonzókörére egyaránt jellemző övezetes rendben megnyilvánuló szerepe, hogy egy könyvünk szövegében tárgyalt

példára hivatkozzunk. A politikai gazdaságtant kétségtelenül az a körülmény teszi a gazdasági földrajz alaptudományává, hogy az utóbbi a termelés elhelyezkedésével és elhelyezésével foglalkozik, külön a településföldrajzzal pedig az a tény biztosítja számára a legjelentősebb kapcsolatot, hogy a települések fő funkciói egyben a termelés különböző ágainak felelnek meg.

Hasonló az a viszony is, amelyben akár a gazdaságföldrajz, akár a településföldrajz a természeti földrajzzal áll: nevezetesen a politikai gazdaságtan mellett a gazdaságföldrajz és településföldrajz egyaránt a természeti földrajzot tekinti a másik fontos alaptudományának, a természeti földrajzi tényezők döntő szerepéről pedig egyformán antideterminista módon ítél.

Két kiegészítő megjegyzést mindenesetre tennünk kell. Az egyik, hogy a fejlődés során nem tartjuk kizártnak egyrészt a településföldrajz fokozódó önállósulását, másrészt egy, a gazdaságföldrajznál tágabb tárgykörű társadalomföldrajz egyik ágazatává válását. A másik pedig annak a ténynek megállapítása, hogy az építészetből szemünk láttára nőtt ki egy külön városépítészet, amely várostervezésből településtervezéssé, illetőleg azt is felölelő településtudománnyá szélesedett és szélesedik. Nem feladatunk azt a kérdést feszegetni, hogy a jövőben miként osztozik meg a településtervezés munkáján a társadalomtudomány jellegű gazdaságföldrajz és a műszaki tudományra alapozódó településtudomány. Nyilván főleg az országos településhálózat problémája körül adódhat vita, és kevésbé kíván egyes települések megtervezésében konkurrálni a városépítészettel (urbanisztikával, településtudománnyal) a gazdasági földrajz, különösen, ha a településföldrajzot nem számítjuk hozzá.

A településföldrajz számára mindkettő — az egyes település éppúgy, mint a településhálózat — többé-kevésbé otthonos terület, az egyes hajléktól az egyes települések szerkezetén át fel egészen a településhálózatig. Ez azt jelenti, hogy a településföldrajz művelője — noha a várostervezés munkájában távolról sem érzi magát a településtudomány (urbanisztika) pótlására alkalmasnak — esetleg hasznos tanácsokat adhat az utóbbinak. Teheti pedig ezt gazdaságföldrajzi és bizonyos mértékig természeti földrajzi iskolázottsága révén, támaszkodva politikai gazdaságtani, néprajzi, történeti és egyéb ismereteire. Ezeket az ismereteket az építész felé sokkal érthetőbben tolmácsolhatja, mint az a természeti földrajzi vagy politikai gazdaságtani szakember, akinek településsel kapcsolatos speciális ismeretei nincsenek. Természetesen a településtudomány és a településföldrajz lehetséges kapcsolatának megvan az ellenkező irányban is a szüksége, ha másért nem, már csak azért is, mert minden új létesítmény, amit alapjaiban a településtervezés hozott létre, azonnal részévé válik a már meglevő településállománynak, tehát a településföldrajz nem hagyhatja figyelmen kívül.

Talán nem kell mondanunk, hogy a gazdasági földrajznak a településföldrajzon kívüli ágai — mezőgazdasági földrajz, iparföldrajz, közlekedésföldrajz — kölcsönös segédtudományi viszonyban állnak a településföldrajzzal, és ezen nem változtat az a körülmény, hogy tudományágunkat a gazdaságföldrajz részének tekintjük-e vagy sem. A jelenlegi helyzet kétségtelenül az — bármiként alakuljon a jövő —, hogy a településföldrajz a gazdasági földrajzon belül talált helyet. Az egyetlen helyes magatartás, ha munkásságunk ennek megfelelően igazodik; vállaljuk a közös munkából a reánk eső részt. A népgazdaság igényei főleg mai funkcionális problémák vizsgálatát várják, morfológiai ismereteket pedig elsősorban abból a célból

gyűjtsünk, hogy ezeket a funkcionális vizsgálatokat minél tökéletesebben elvégezhessük.

A településföldrajz tárgyának és feladatainak fenti áttekintése után talán nem árt röviden megemlékezni annak az ankétnak eredményeiről, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya 1960. május 9-én közösen rendezett a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. Amint a Földrajzi Értesítő beszámolójából (1961., 121—127.) ismeretes, a vita résztvevői általában megegyeztek abban, hogy „a településföldrajz része a gazdasági földrajznak; a fő feladata nem a települések morfológiai sajátosságainak a kutatása, hanem a települések életjelenségeinek a vizsgálata; a települések történeti kialakulásával olyan mértékig kell foglalkozni, amilyen mértékig a múlt jelenségei napjainkig hatásukban érezhetőek; ennek a vizsgálatnak az elvégzése azonban már nem a településföldrajzos feladata, hanem a történészé. A történész vizsgálatainak eredményét kell a településföldrajzos szakembernek átvennie és a maga munkájában a témája megkívánta mértékig felhasználnia."

Ezekkel a megállapításokkal a településföldrajz tárgyáról és feladatairól előzőleg felvázolt álláspontunk nagyfokú egyezést mutat. Az, hogy mi rámutatunk egyrészt a településföldrajz és a településtudomány lehetséges kapcsolataira is, másrészt kifejezzük egyéni véleményünket tudományágunk helyzetének jövő perspektívájáról, számottevő eltérésnek aligha minősíthető. De a településföldrajz tárgyáról és feladatairól itt kifejtett nézetünk a kérdéses pontok tekintetében és egyébként is lényegében, sőt helyenkint szó szerint is azonos 1954-ben a szocialista településföldrajz problémáiról tartott hasonló című előadásunk főbb megállapításaival. (Lásd: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, V. kötet 1—4. szám, Budapest, 1954., 599. és Földrajzi Közlemények 1956., 2. szám, 165.)

Akkori fejtegetéseink során a funkcionális és morfológiai vizsgálat rangjának különbségét nem hangsúlyoztuk (bár nem is tagadtuk!) — ez az egyetlen eltérés az ankét téziseitől. Hogy azonban a jelen sorok írója valóban mennyire nem azonosította a településföldrajz központi problémáját a településmorfológiával, arra egész eddigi munkásságából sorakoztathatná fel a bizonyítékokat. Csupán példa, ha hivatkozunk 1932-ben megjelent „Táj és ember" című kis — akkori elnevezés szerint az „emberföldrajz" egészét áttekintő —, 80 oldalas könyvecskénkre, amely éppen csak érinti a településmorfológiai kérdéseket a településekről szóló 63—69. oldal néhány elszórt sorában. Ugyancsak példaként ragadjuk ki a Földrajzi Közlemények hasábjain (1935., 101—116. l.) „A város problémája a francia és a német földrajztudományban" című tanulmányt, amelyben a Magyarországon kevéssé ismert akkori francia városföldrajz legjellemzőbb sajátságaként azt emeljük ki, hogy az nem morfológiai érdeklődésű. A példákat abból az időszakból ragadtuk ki, amikor a nálunk túlzottan nagy tekintélynek örvendő és úgyszólván egyedül ismert német településföldrajzban még túltengett a morfológia.

Mindezek után látszólag nehezen magyarázható meg jelen könyvünk cím szerint morfológiai fejezeteinek aránylag nagy terjedelme. (Az ankét résztvevői előtt természetesen ez a könyvünk még nem lehetett ismeretes, csupán az annak szellemi elődjeként szereplő, noha számos kérdést vele

nem azonos terjedelemben fejtegető hasonló című sokszorosított egyetemi jegyzet.) Már részben kifejtettük az okokat, amelyek könyvünknek (és hozzá hasonlóan az említett jegyzetnek) ezekre az aránytalanságaira vezettek, most még azt kell hozzátennünk, hogy az aránytalanság részben csak látszólagos. A „morfológia" és „funkció" címszavak szerint ugyanis csak nagyon hozzávetőleges pontossággal választható szét könyvünk anyaga. Akár a hajlékot, akár az alaprajzot tárgyaló, tehát „morfológiai" fejezetek igen jelentékeny hányada funkcionális jelenségekről szól. Előfordul ennek a fordítottja is: funkcionális című fejezetekben itt-ott morfológiai tartalom, de aránytalanul kevesebbszer. Minderről csak az győződhetik meg, aki az egyes fejezeteket, sőt az egész könyvet elolvassa. Nem pótolhatja ezt az a rövid áttekintés, amit megelőzően a könyv tartalmi felépítéséről fogunk előrebocsátani, meg óhajtván magyarázni a fejezetek egymásutánjával érvényesíteni szándékozott elvet.

Előzőleg csupán két mondatot még a településföldrajzi ankétról. Akadt hozzászólás, amely fogalmi meghatározásaink és osztályzásaink egyikemásika ellen emelt kifogást. Mérlegelve a felhozott érveket, nem látjuk semmi okát egyik definíciónk megváltoztatásának sem.

Mondanivalóinkat az *általános településföldrajzra* korlátozzuk. Típusokat és törvényszerűségeket igyekszünk tehát elvonni az egész Föld felszínén, a különböző társadalmak körében kínálkozó egyes településjelenségek nyújtotta példákból anélkül, hogy minden egyes jelenségfajta valamennyi földi változatát lokalizálnánk. Az utóbbi eljárás a regionális településföldrajz feladata.

Az általános településföldrajznak magyar nyelven ez az első kézikönyve, de tudomásunk szerint — ha HASSINGERnek a KLUTE-féle „Handbuch"-ban 1933-ban megjelent jóval kisebb terjedelmű településföldrajzi fejezetét nem számítjuk — az egész világirodalomban is mindmáig csak néhány hasonló tárgyú munka előzte meg, így 1952-ben MAX SORRE: „Les fondements de la Géographie humaine" c. könyvének „L'habitat" című harmadik kötete és 1959-ben GABRIELE SCHWARZ: „Allgemeine Siedlungsgeographie" című munkája, mint az ERICH OBST szerkesztésében megjelenő „Lehrbuch der Allgemeinen Geographie" című hétkötetes mű hatodik kötete.

Könyvünk felépítése mindegyik említett kézikönyvétől teljesen eltérő. Az anyag előadásának sorrendjében annak az elvnek érvényesítését kíséreltük meg, hogy egyrészt az egyszerűbb jelenségek vagy objektumok bemutatása megelőzze az összetettebbeket, másrészt, a térbeli értelemben kisebbeké a nagyobb kiterjedésűekét. A két kívánalom egyidejű megvalósítása tehát azt jelenti, hogy szándékunk szerint általában az egyszerűbb és kisebb méretű jelenségek felől haladunk az összetettebbek és nagyobbak felé. Ennek a didaktikai szempontból előnyös sorrendnek az alkalmazása azzal a hátránnyal jár, hogy a két kívánalom némely esetben együttesen nem lévén megvalósítható (mert a kicsi nem mindig egyszerű, és a nagy nem feltétlenül összetett), ilyenkor bármit is teszünk, a logikai törés elkerülhetetlen. Mérlegelésünk eredményeként az ilyen esetek viszonylag nem nagy száma támogatott abban az elhatározásunkban, hogy mégis kitartsunk a könyv tartalmi felépítésében a fentebb ismertetett kettős elv alkalmazása mellett.

Úgy gondoltuk, hogy egyrészt a növekvő terjedelemnek megfelelően, de az összetettség növekvő mértékét is követve, az egyes hajlékokból

indulunk ki, és haladunk az olyan településegységeknek tárgyalásán át, mint a falu és az annál általában összetettebb jellegű város, majd a falvak és városok hálózata, a legnagyobb és legösszetettebb településegységig, az egész emberlakta Földig. Másrészt általában egyszerűbbnek véltük a morfológiai problémákat, mint a funkcionálisakat, minthogy az előbbiekben a közvetlenül érzékelhető jegyeknek van a legnagyobb szerepük. Ezenkívül a problémák bonyolultabbá válnak, ha figyelembe vesszük a településnek természeti és társadalmi környezetével fennálló kapcsolatait. Ezt ugyan mindig meg kell tennünk, mert a települést környezetétől elszakítva szemlélni a legnagyobb mértékben antidialektikus eljárás lenne; viszont a kapcsolatok mértékében, következésképpen vizsgálatuk szükséges terjedelmében is településenkint igen nagyok a különbségek. Esetenkint kell mérlegelnünk, ami eléggé megindokolja, hogy ezeknek a kapcsolatoknak kisebb vagy nagyobb jelentőségét harmadik rendező szempontnak tekintsük.

Messzire vezetne, ha ki akarnánk fejteni, hogy miért nem követi könyvünk tartalmi felépítése (és ennek megfelelően fejezetcímeink egymásutánja) a három rendező szempontnak kizárólag egyikét vagy másikát. Csupán példaként említjük az egyébként használhatónak tetsző első rendező szemponttal kapcsolatban, hogy milyen nehézségekkel, folytonos ismétlésekkel, kényszerű magyarázgatásokkal járna, ha egy helyen kellene a falut és utána ugyancsak egy helyen a várost, mindkettőnek minden képzelhető vonatkozását megtárgyalnunk, köztük számos olyat, ami a falut-várost egyaránt jellemzi. Ilyen bizonytalanságoktól, az ismételgetéssel járó zökkenőktől csak az mentene meg némileg, ha élesen el tudnánk határolni a város fogalmát. Éppen hazai vonatkozásban vannak ezen a téren különös nehézségek, márpedig könyvünknek fokozott mértékben kell a hazai viszonyokat alapul vennie, hiszen magyar nyelven jelenik meg, tehát túlnyomóan a hazai olvasókhoz szól. Nem szükséges rámutatnunk arra sem, hogy a három szempont mechanikus kombinálása olyan „skatulyákat" adna, amelyek nagyon egyenetlenül telnének meg anyaggal, gyakorlati használhatóságuk tehát a fejezetcímek megállapítása szempontjából igen kétséges.

Mégis a felsorolt szempontok érvényesülését veheti észre az, aki a tartalomjegyzékben felsorolt fejezetcímeket áttekinti. Nem kívánjuk annak a hosszadalmas mérlegelésnek részleteivel untatni az olvasót, amelynek eredményeként ez a beosztás kialakult, noha bizonyára hasznára volna annak az esetleges vitának, amely a könyv felépítése körül támadhat. Az alapfogalmakat tartalmazó első fejezeten kívül a könyv három fejezetből áll. A II. fejezet alaktani (morfológiai), a III. az életjelenségekre (funkciók) terjed ki, a IV. foglalkozik a település és környezet kapcsolataival. Mondanunk sem kell, hogy a három fő fejezet címei csak azt a központi témát jelölik, amelyhez minden mondanivalójuk igazodik. Ezt a II. és III. fejezet tartalmát illetően lényegében már megmondtuk, most a település és környezet kapcsolatait tárgyaló fejezetre is kiterjesztjük: sem a morfológiai, sem a funkcionális főfejezetben nem akarjuk a településeket a környezettől elszakítva bemutatni.

A három főfejezet alfejezetek szerinti tagolódását már nem világítjuk meg minden részletre kiterjedően. Megemlítjük, hogy a morfológiai főfejezet két elsőrangú alfejezete sorrendben a hajlékról, illetve az alaprajzról szól. A hajlékok háromdimenziós morfológiai jelenségek, a kétdimenziós településalaprajzon foglalnak helyet. Funkcionális szempontból a lakóhelyet és a

munkahelyek egy részét megtestesítő létesítmények. Főként a település és környezet kapcsolatait érintő kérdéseket taglal az alfejezet első két másodrangú alfejezete: „A hajlék védelmi szerepe" és „A hajlékok építőanyaga". Az előbbi mondanivalói egyébként jórészt funkcionális természetűek, az utóbbi alfejezetben főként a természeti földrajzi környezet hatása domborodik ki, de az is, hogy ez a hatás miként gyengül a termelési mód változásaival, és milyen hatványozott mértékben csökken a jelenkor városaiban. A falu—város különbségének megfelelően az utolsó másodrangú alfejezet külön a városi házakkal foglalkozik. A morfológiai problémáknak egyszerűbb volta a funkcionálisakkal szemben és az az elv, hogy a kisebb méretű jelenségek tárgyalása előzze meg a nagyobb területűekét, együttesen érvényesül abban a tényben, hogy a hajlékokról szóló alfejezet az egész könyv élén áll, ha az alapfogalmakat tárgyaló I. fejezetet nem számítjuk. Logikusan megfelel ennek az a körülmény, hogy viszont a könyv legutolsó alfejezete az emberlakta Földről szól. Hasonló elv érvényesül abban is, hogy az alaprajzról szóló alfejezet először a falusi, utána a városi alaprajzokról emlékezik meg, mint ahogy a települések funkcionális jellegének ismertetése és ugyanígy helyi energiáinak tárgyalása során először a falvak, utána a városok kerülnek sorra.

Ismételten hangsúlyozzuk: nem lehet állítani, hogy a következő néhány száz lapon át közölt minden ismeretrészletre a településföldrajz mint egyedüli birtokos tarthatna igényt. Legkevésbé tehetné ezt meg a nyers tények egy igen nagy csoportjával, amelyeknek különböző szempontú vizsgálata különböző tudományokat illet meg. De a nyers tényeken kívül a tények olyan összefüggéseire is megkíséreltünk rávilágítani, amelyeknek illetékesebb gazdáiként teljes joggal tűnhetnek fel például különböző gazdaságföldrajzi ágazatok, a régészet, a település- és építészettörténet, a demográfia, a néprajz, hogy egyéb tudományokat ne is említsünk. A manapság és bizonyára a jövőben is élesen körül nem határolható tárgykörű településföldrajz birtokterületéről nem egy ponton tudatosan távoztunk kétségtelenül idegen területekre. Bármekkora hiba lehet ez részünkről, annál talán mégis nagyobb az a segítség, amit ezen a módon kezdő geográfusainknak nyújtunk a sok helyen idegen tudománytól átvett, de számukra nélkülözhetetlen ismeretanyagnak a mi érdeklődésünk szerint megrostált felsorakoztatásával.

II. A TELEPÜLÉSEK ALAKTANA

A) A HAJLÉKOK

1. A HAJLÉK VÉDELMI SZEREPE

Legelőször a hajlékkal mint védelmet szolgáló létesítménnyel kell foglalkoznunk. Mondottuk, hogy a hajlék olyan létesítmény, amely alkalmassá teszi a lakóhelyet arra, hogy az a maga rendeltetésszerű feladatát betölthesse. A lakóhely rendeltetésszerű feladata pedig az, hogy az embernek és anyagi javainak védelmet nyújtson. A legelső kérdés az, hogy *mi ellen* kell a hajléknak védelmet nyújtania? A hajlék elsősorban különböző légköri jelenségek ellen nyújthat az embernek és anyagi javainak védelmet. A túl alacsony és túl magas hőmérséklet, a túl nagy hideg vagy meleg ellen a hajlék véd bennünket, véd azonkívül a csapadék, a túl nagy légnedvesség, erős szél ellen is. Ezek mind légköri jelenségek. Ezeken kívül védelmet nyújthat a hajlék különböző természeti csapások ellen is, helyesebben szólva idomulhat azokhoz, így pl. az árvízveszélyhez, földrengésveszélyhez. Azután védhet emberi és állati támadás, illetőleg állati kártevők ellen is.

Ezek közül a tényezők közül a legfontosabb a különböző *légköri jelenségek* szerepe, a többi tényező elleni védekezés esetleg egészen háttérbe szorul, mert másféle tényező részéről adott helyen és időben nem is fenyeget veszély. A légköri jelenségek ellen azonban minden esetben védelmet kell hogy nyújtson a hajlék. Az ember azzal, hogy hajlékot emel magának, saját külön mikroklímát rendez be. A hajlék mikroklímája különbözik a környező légtér éghajlatától. Jellemzi ezt a mikroklímát a kis hőingadozás. A hőmérsékletjárás egy hajlék belső légterében sokkal egyenletesebb, mint a külső légtér hőmérsékletjárása. Télen fűtünk a hajlékban, de még ha nem fűtünk is, annak belső tere ekkor is valamivel melegebb, mint a külső tér. A hajlék belseje tehát télen viszonylag meleg, nyáron pedig fordítva, hűvösebb, mint a külső légtér klímája. Azon kívül a hajlék mikroklímája nem ismeri a csapadékot, ilyen ott nem is képződik, és nem is hull. Légnedvessége állandóbb. Szélmentes klíma is, mert a szelet bizonyos határig kizárjuk a hajlék belsejéből.

A túl alacsony hőmérséklet és túl bő csapadék ellen kell főként védekezni. Éspedig a túl alacsony hőmérséklet, általában a *nagy hőingadozás* elleni védekezést *a hajléknak* megfelelő jól *szigetelő anyagokkal való körülzárásával* oldjuk meg. A *csapadék kirekesztése* pedig a *tető útján* történik. Minél nagyobb a csapadék, annál nagyobb hajlásszögűnek kell lennie a tetőnek, ezenkívül a tetőnek megfelelő vízálló anyagból való előállítása is fontos. Természetesen a csapadék elleni védekezés csak addig követeli meg bő csapadékú vidékeken a meredek tetőt, amíg annak lapostető-szigeteléssel, megfelelő vízelvezetéssel történő pótlását lehetővé nem teszi a technika fejlődése.

Ha a Földet végigtekintjük, a *forróövi őserdők* tájékán, a kétperiódusú esők övezetében a hajlékoknak elsősorban a túl bő csapadék ellen kell védekezniök, minthogy ezek a Föld legbővebb esőzésű vidékei. Itt különösen fontos, hogy a tető nagy hajlásszögű és vízálló anyagból készült

legyen. Valóban a forróövi őserdők zónájában mindenütt ilyen tetőkkel találkozunk. Ugyanitt a nagy hőingadozás ellen kevésbé kell védekezni, mert legfeljebb napi hőingadozás van, azonban ez sem olyan nagy méretű, hogy különösebb védelmet igényelne. Éppen ezért a hőszigetelő anyagokkal való tökéletes körülzárás mint probléma elesik. Itt tehát *meredek, magas, tömör tetőt* találunk, amely sokszor egészen *szellős alapon* nyugszik: cölöpökön, oszlopokon; nincsen összefüggő fal, vagy ha van is, az egészen vékony, könnyű anyagból készülhet. Ez külső képében is jellemzi a forróövi őserdők építkezését, amiben tehát kifejeződik az, mi ellen kell a hajléknak védelmet nyújtania.

Amint az Egyenlítőtől két irányban a térítők felé haladunk, azon módon csökken a csapadékmennyiség; jön az egynyári esők zónája, a szavanna, végül a leszálló légáramlások zónája, a sivatagok öve. Abban a mértékben, amint az Egyenlítő vonalától északnak és délnek haladunk, csökken a csapadék elleni védekezés szüksége, tehát a tető hajlásszöge is egyre inkább csökken. Lassan a hegyesszögben érintkező két tetőfelületből egyetlen vízszintes tetőfelület lesz: lapos tetejű házak uralkodnak a sivatagi övben. Ugyanakkor azonban a hőszigetelő anyaggal való körülzárás szüksége továbbra is fennáll, mert a sivatagi övet éppen a nagy hőingadozás jellemzi, nappalok és éjszakák közt nagyok a hőmérséklet-különbségek. Tehát a *sivatagi övben vastag falú,* de *lapos tetejű házakkal* találkozunk: kocka vagy fekvő hasáb alakú házakkal. Azonkívül a sivatagokban, ahol nincs csapadék, a hajléképítés anyaga, a tetőké is, mindenestül lehet sár. Egészen sík tetejű és sárfalú hajlékok ezek, mert nincs eső, ami szétáztassa a ház anyagát.

Ha még tovább megyünk a *mérsékelt övek* felé, a hőingadozás továbbra is megmarad; nem a napi, ez már nem olyan jelentős, hanem az évi. Tél és nyár közti hőmérsékleti különbség jelentkezik itt, ez ellen kell védekezni, vagyis a hajléknak hőszigetelő anyagokkal való *körülzártsága* továbbra is fennmarad, ugyanakkor a csapadék ellen megint kell védekezni, mert a mi szélességeinken ismét van csapadék, ezért újból megjelenik az *erős lejtőszögű* tető, ha az újabb időknek a városok felől terjedő lapos tetejű vasbeton építményeit figyelmen kívül hagyjuk. A mérsékelt övben megtaláljuk tehát mind a nagy hőingadozás, mind a csapadék elleni védekezés szükségét. Persze meg kell jegyeznünk, hogy annak, hogy a mi szélességeinken a hajlékkultúra általában a legfejlettebb, legbonyolultabb, a hajlék berendezése, felszerelése is a legtökéletesebb a Földön, nemcsak ez a magyarázata, hanem az is, sőt elsősorban az, hogy ezeken a szélességeken érte el az emberi társadalom fejlődése a legmagasabb szintet, következésképpen a technikai fejlődés is a legnagyobb fokú volt. Emellett azonban nem tagadható az sem, hogy itt a hőmérséklet-ingadozás és a csapadék ellen is védekezni kell, ami a maga kettősségében nincsen meg sem a forróövi őserdő, sem pedig a sivatag övében.

A sarkok felé közeledve a hőingadozás elleni védekezés, különösen az alacsony hőmérsékletnek extrém formája elleni védekezés szüksége továbbra is megmarad. A csapadék ellen is többé-kevésbé védekezni kell a magas szélességeken is. Hogy mégsem találunk olyan tökéletes hajlékkultúrát a *legmagasabb szélességeken,* annak megint persze fő oka az, hogy a *társadalmi fejlettség* ott *nem érte el azt a szintet,* mint nálunk, emellett azonban nem szabad elhanyagolnunk egy másik okot sem, ez

pedig az, hogy a poláris tájakon *hiányzanak a szerves építőanyagok*, főleg a növényi építőanyagok. Kiesik tehát egy igen erős tényező, amely hatékonyan előmozdíthatja a hajlékkultúra fejlődését.

Meg kell még említeni azt, hogy általában a csapadék elleni védekezés esetén elsősorban az eső és kevésbé a *hó* elleni védekezésről van szó. A közfelfogással ellentétben a túl bő hóesés nem igényli olyan mértékben a tető hajlásszögének megnövekedését, mint az eső. Hóesésben gazdag vidékeken (Skandinávia, Alpok, Kaukázus bizonyos részei, Himalája stb.), ahol sok a csapadék, és ennek nagy része hó alakjában hull le, nem ismeretesek olyan nagy hajlásszögű tetők, mint pl. Óceáni-Európában vagy a forróövi őserdők területén, vagy Monszun-Kelet-Ázsiában, ahol hó nemigen van, eső ellenben annál több. A tetőt megülő hó hőszigetelőként szerepel, melegebben tartja a hajlék belső térségét, tehát többnyire örülnek neki.

Az atmoszferikus tényezők közül foglalkoznunk kell még a *szél* elleni védekezés szerepével. A hajléknak szél ellen való védelme természetesen csak ott jut szóhoz, ahol gyakran van erős szél. Így a mi szélességeinken, ahol erős szél sokszor társul bőséges csapadékkal, a padlástér szükséges védelme kifejeződik a hajlék építésmódján. Ezért nálunk a tető fejlődésének egészen más útja van, mint pl. a forróövi őserdők zónájában, ahol gyakran nemcsak a falak, hanem a tető két vége is nyitott. A forróövi őserdőkben a ház két orma lehet nyitott, mert egyáltalán nem, vagy legalábbis ritkán fenyeget az a veszély, hogy heves egyoldalú szél beverje az esőt a tető alá. Ezzel szemben a mi szélességeinken fontos, hogy már aránylag korán eljusson a hajléképítés fejlődése odáig, hogy a tetőt be tudják zárni. Ez fejletlen technika esetén nagyon nehéz feladat. Néhol egyébként is egészen speciális módon védekeznek a szél ellen, esetleg az ezzel becsapódó eső ellen. Az Alpok némely vidékén, Dél-Németországban és néhol Nyugat-Európában a falakat zsindellyel vagy palalemezekkel rakják ki. Hogy mennyire szél vagy szeles idő esetén hulló csapadék elleni védekezésről van itt szó, mutatja az, hogy általában a házaknak a heves szél irányával szembeforduló falát rakják így ki.

Természetesen bizonyos mértékű levegőmozgást be kell engedni a hajlékba. A túl nagy meleg ellen oly módon védekezhetünk, hogy széljárta részt teremtünk a hajlékban. Ezt a célt szolgálja nálunk Magyarországon pl. a tornác. Ez olyan térség, amely bizonyos védelmet nyújt a csapadék és az erős naptűzés ellen, ugyanakkor a levegő átjárhatja. Még gyakoribb jelenség a tornác ott, ahol még melegebb az éghajlat, pl. a Földközi-tenger vidékén. Itt hatalmas boltívekkel összekapcsolt, kőlábakon nyugvó tornácok szegélyezik a házat. Gyakori a mediterrán vidékeken a balkon, galéria, erkély, amely sokszor végigfut az emeleteken. Mind szellős helyiség, ahol az emberek gyakran tartózkodnak rekkenő meleg idején.

Megjelent az ilyen kőoszlopokból szerkesztett galéria már a Mediterraneum és Oriens hellenisztikus kori városaiban, Nagy Sándor korát követően. Akkortól kezdve tudunk városokról, melyekben a főutcát árkádsor kíséri végig, amely kényelmes sétahelyet biztosított az akkori magas igényű lakosság számára. Az üzletek itt rendezkedtek be, az árkádok alatt az adás-vevés a tűző nap ellen védelmet nyújtó árnyékban bonyolódott le. A hellenisztikus kornak ezek az árkádsoros főutcái támadnak fel a középkori európai városok ún. lábasházaiban. Itt azon-

ban — főként Európa nem mediterrán vidékein — ez elsősorban a csapadék elleni védekezés céljait szolgálja. Az árkádok alatt itt is árukat raknak ki. Olyan városok, amelyeknek árumegállítási joguk volt, majdnem mind rendelkeztek lábasházakkal.

Meg kell emlékeznünk a védekezésnek különböző elemi csapások elleni módozatairól, így pl. a *földrengés elleni védekezésről*. Ez a probléma annyiban kissé más természetű, mint az előbbiek, amennyiben földrengés ellen a hajlék nem véd, sőt veszélyesebb földrengés esetén itt tartózkodni, mint kinn a szabadban. Itt legfeljebb arról van szó, hogy a hajlék bizonyos mértékig alkalmazkodik a földrengésveszélyhez, tehát csökkenteni lehet azt a veszélyt, amelyet a hajlék jelenléte önmagában jelent a benne tartózkodó ember számára földrengés esetén. Ezt a célt általában többféle úton is el lehet érni.

Egyik módja pl. az alacsony építkezés. Erre különösen jó példákat találunk Olaszországban vagy Dél-Amerikában. Olaszországban pl. a földrengésektől leginkább veszélyeztetett Calabria és Szicília falvaiban, sőt néhol városaiban is túlnyomóak az alacsony házak, holott általában a mediterrán vidékeken a földszintes ház ritka jelenség. Hasonló a helyzet Dél-Amerikában is, különösen az Andok szomszédságában, ahol gyakoriak a pusztító erejű földrengések. Itt még a nagyvárosokban is, pl. Limában, csupa földszintes, legfeljebb egyemeletes házakat találunk, egyedül a város legbelsejében vannak magasabb házak.

Egy másikfajta megoldás földrengésveszély esetén a házakat úgy építeni, hogy az alap erős legyen, jó erősek legyenek a főfalak is, ugyanakkor lehetőleg könnyű anyagból építik a statikai szerep nélküli közfalakat; azonkívül lehetőleg könnyű anyagból készül a tető is. Jó példa erre Japán, ahol általában a hajléképítkezésnek kétféle módjával találkozunk. A japán városok ősi építkezésmódját jellemzi, hogy a házak alacsonyak, túlnyomóan földszintesek, legfeljebb egyemeletesek. Könnyű anyagból is épülnek ezek a házak, legtöbbnyire favázas házak, az építőanyag deszka, a közfalak pedig sok esetben papírból készülnek, ezek el is mozdíthatók. A japán ház belső berendezését az állandó belső térségek hiánya jellemzi: a falak elmozdításával a helyiségek száma és kiterjedése tetszés szerint változtatható. Mindennek következtében az ilyen ház először is rugalmas, ha pedig a rengés nagyon erős, és a ház mégis összedől, még mindig kisebb a valószínűség, hogy agyonzúzza a benn tartózkodókat, ha kisebb súlyú anyag omlik rájuk. Persze a cseréptető nem elég célszerű, viszont Japánban elég gyakori a rizsszalma tető, sokszor még városokban is. Ez a földrengésveszélyhez való idomulásnak egyik fajtája a hajléképítkezésben. A másik ennek éppen az ellentéte. A japán városokban vagy alacsony házakat találunk, vagy pedig felhőkarcolókat, a lehető legszilárdabb, legsúlyosabb anyagból: vasbetonból. A japán városkép, különösen a nagyobb városoké, ezért mutat sajátságos fűrészfogszerű képet, igen alacsony és igen magas házak szeszélyes váltakozását. Az ősi védekezéshez társul az újabb védekezésmód: a ház annyira szilárdan épül, hogy igen nagy rengés sem tudja ledönteni. Ez az az újabb védekezésmód, mely az egyre fejlődő nagyvárosi építkezés igényeinek megfelel.

A természeti csapások elleni védekezés vonalán említhetjük még az *árvíz elleni védekezést*. Ez azonban inkább mint kollektív védekezés bukkan fel; rendesen nem egyes hajlékokat szerelnek fel ellene, hanem a

hajlékok összességét, egy egész csoportos települést vagy falvak, városok egész seregét védik az árvíz ellen gátak segítségével. Bár előfordul az individuális védekezés is: olyan ártereken, ahol pusztító erejű árvíz ritka, de 1—2 méteres víz gyakran lehetséges, ez ellen védik a hajlékot azzal, hogy cölöpökre építik.

Meg kell még emlékeznünk az *emberi és állati támadások elleni védekezésről*. Ez a fajta védekezés szintén csak bizonyos esetekben fejeződik ki a hajlék külső képén. Primitívebb viszonyok között vagy bizonytalanabb időkben természetesen erőteljesebben fejeződik ki, ellenben pl. a mi hajlékainkon már jóformán csak a kulcs jelenléte utal erre. Különben is ez inkább kollektív védekezés: többnyire nem az egyes hajlékok rendezkednek be erre, hanem hajlékok egész tömege. Gondoljunk a sáncokra, árkokra, falakra stb., amelyek a településeket rendesen egész terjedelmükben körülveszik.

Találkozunk azonban még ma is olyan vidékekkel, ahol az egyes hajlékokon is előfordul a védekezésnek ez a formája. Pl. Albániában néhol ott is kőépítkezés uralkodik, ahol fa bőven van. Egyébként ugyanis általános szabály az, hogy ahol növényi anyag akad, ott abból építkeznek, még ha van is ott kő (persze most a tömegépítkezésre gondolunk, városok és falvak egész seregét felölelő vidékek építkezésére, nem pedig a főleg városok egyes részeire korlátozódó monumentális építkezésre). Ezzel szemben Albánia egyes vidékein, ahol bőven van fa, mégis kőből építkeznek, mert a kő golyóbiztos. Ez pedig az ott sokáig uralkodó vérbosszú miatt igen jelentős szempont volt.

Sokfelé találunk, a Balkán területén, Tibetben és másfelé is toronyszerű hajlékokat, ahol a földszint általában istálló vagy raktár céljait szolgálta, a lakóhelyiségek mindig az emeleten voltak, ez az emelet sokszor ki is ugrik a földszint fölé, hogy ilyen módon könnyebben lehessen a bejárattól távol tartani a támadást. Sok esetben még erkélyt is raknak oda. Kevés az ilyen épületen az ablak, annál több a lőrés. A Balkánon *„kula"* néven ismerjük ezeket az építményeket. Nagyon jellemzők a feudális viszonyokra a főleg olasz városokban (Bologna, San Gimignano) gyakori, de Európa nem mediterrán tájainak városaiban is elterjedt, így — mint MAJOR JENŐ írja — nálunk is (pl. Sopronban) egykor előforduló középkori lakótornyok.

Tudunk másfajta példákat is: a volt Francia Szudánban, annak a Szahara felé eső szegélyén igen sok monumentális, szinte várszerű építmény emelkedik, ahol sokszor egész falu népessége lakik. Ezek a várak ritka példáját nyújtják a sárból emelt monumentális épületeknek. Megfelelőbb építőanyag nincs, ugyanakkor a földműves népesség közbiztonsága kóbor nomádok gyakori támadásai miatt egészen a legújabb időkig meglehetősen gyenge lábon állt. Észak-Amerikában New Mexico, Arizona területén, a Colorado vidékén a pueblo indiánok laknak olyan építményekben, amelyek szintén várakra emlékeztetnek. Kőlapokból vagy vályogtéglákból emelt falú, kocka vagy hasáb alakú házak lépcsősen egymásra helyezett, ezenkívül esetleg belső udvart is körülzáró csoportjai ezek. A kifelé ajtó nélküli építmény belsejébe csak a sík tető nyílásain át lehet bejutni, a békés körülmények esetén kívülről odatámasztott létra segítségével.

Még sokkal primitívebb viszonyok közt találkozunk a hajléknak emberi vagy állati támadás ellen irányuló berendezésével helyenként Afrika, Indonézia, Melanézia különböző őserdei tájain. Gyakoriak itt a fák lombjai

közé rejtett deszkaalapzatok, rajtuk egy-egy kunyhó, amelyet létra köt össze a fa tövében elhelyezkedő állandó hajlékkal. Támadás esetén a fa tövében lakó ember igen könnyen felszalad a létrán, azt felhúzza maga után, és a fán tartózkodik addig, amíg a veszély tart. Elő-India déli részén sok esetben elefántok elleni védekezés céljait szolgálja ez a kettős hajlék. Celebeszen (Sulawesi) szintén találkozunk ilyennel, ahol fejvadászok ellen védekeznek vagy legalábbis védekeztek ilyen módon.

Védelmi célzata van az ősi *cölöpépítkezés*nek is. Erre BRUNHES emberföldrajzi kézikönyve szép példákat említ. A védekezés esetenként más és más ellen irányul. Sokfelé és nagyon régi idők óta találkozunk ezzel a jelenséggel a Földön. Csupán azt a megszorítást kell tennünk, hogy természetesen mindig fában bővelkedő területekről van szó. Esetenként szerepel inkább az emberi vagy állati támadás elleni védekezés; némely esetben árvíz elleni védekezés a célja a cölöpépítkezésnek, ismét más esetben az állati kártevők elleni védekezést szolgálja az. Találkozunk vele trópusi, szubtrópusi tájak folyóárterein, mocsarak, tavak, tengerek partjain, néha azonban előfordul cölöpépítkezés mindenféle víztől távol is. Ez mégis aránylag ritkább, mert ilyenkor a cölöpök közei utóbb rendszerint kitöltődnek falakkal. Később még látni fogjuk, hogy az emeletes ház keletkezésének ez is egyik módja. Nálunk Európában már a neolit (csiszolt) kőkorszak óta igen sokfelé kimutatható a cölöpépítkezés. A bronzkorban szintén sok település hajlékai helyezkedtek el cölöpökön. Amerika felfedezésének idejében Dél-Amerikában Venezuela nevét éppen erről nyerte: a felfedezők a parton rengeteg olyan falut láttak, ahol a hajlékok cölöpökön voltak elhelyezve (Venezuela = Kis Velence). Még nálunk is előfordul, bár csökevényes formában, a cölöpépítkezés. Gondoljunk pl. arra, hogy a kukoricagórék lábon álló építmények. Ez az állati kártevők elleni védekezés céljait szolgálta eredetileg. Sok helyen találkozunk primitív népek körében is állati kártevők elleni ilyenfajta védekezéssel, pl. Dél-Afrikában az ovambo nép területén cölöpökön elhelyezett gabonáskasok ismeretesek, sőt a gabonáskasok felett sok esetben még külön cölöpökön elhelyezett tető is található. A Jangce, Mekong, Ubangi partjain, Új-Guineában, Óceánia területén, Indonéziában, a Maláj-félszigeten gyakori a cölöpépítkezés, és ugyancsak ennek csökevényét látjuk a japán favázas házakon is. Valószínű, hogy a Japánban és Indonéziában előforduló hajlékok egymástól függetlenül jöttek létre, mint ahogyan a Földön sokfelé találkozunk egymástól függetlenül létrejött formákkal, amikor persze az egyezés nem a véletlen műve, hanem többé-kevésbé hasonló természeti vagy társadalmi feltételeknek köszönhető.

2. A HAJLÉKOK ÉPÍTŐANYAGA

A védekezés, mondottuk, kirajzolódik a hajlék külső képén, és tulajdonképpen ezen át kirajzolódik a klíma jellege, amennyiben a védekezés a klíma ellen irányul. De az éghajlatnak, általában a természeti környezetnek jellege másféle módon is kifejeződik a hajlékok képén. Így az építőanyag közvetítésével is, éspedig azért, mert *általában az építőanyagokat a közeli környezetből szokták a hajléképítéshez felhasználni.* Az építőanyag súlyához és terjedelméhez viszonyítva kis értékű anyag, úgyhogy nagyobb

távolságra való szállítása nem kifizetődő, ezért találkozunk az egész Földre kiterjedően azzal a jelenséggel, hogy az emberek lehetőleg a közelben rendelkezésre álló anyagból építkeznek. Persze minél inkább megyünk visszafelé a múltba, annál inkább így van ez. És ma is így van, minél inkább megyünk a városok felől a falvak felé. *A városok inkább tudják magukat függetleníteni a helyi építőanyagoktól.* Hogy a környezet milyen építőanyagot kínál, az sokszor az éghajlat függvénye. Némely esetben ezt a kőzetviszonyok, a földkéreg geológiai szerkezete, annak feltártsága szabják meg.

Általában kimondhatjuk, hogy olyan tájakon, ahol a klíma elég meleg és főként eléggé csapadékos ahhoz, hogy építkezésre alkalmas anyagot szolgáltató növényzet, főként erdők tenyésszenek, ott fával építkeznek. Tehát *a faépítkezés* (a monumentális építkezést nem számítva) *mindenütt általánosan uralkodó, ahol építkezésre alkalmas fa egyáltalában előfordul.* Ásványi anyagot (követ vagy sarat) növényi építőanyag helyett csak — kényszerűségből — ott használnak építkezésre (persze megint csak nagy általánosságban), ahol nincsen megfelelő növényi anyag. Ennek a hiánynak két oka lehet. Esetleg a klíma olyan száraz, csapadékszegény vagy hűvös, hogy erdőtenyészet nem lehetséges. Vagy pedig — ez a másik ok — a klíma ugyan megengedné az erdőtenyészetet, volt is ott valamikor erdő, de azt az ember kiirtotta vagy legalábbis megritkította. Ez a helyzet pl. a Földközi-tenger vidékén. Itt a klíma megengedné az erdők létezését, és volt is erdőség, de az erdőt ma már nagyrészt kiirtották. Hasonlóak a viszonyok Óceáni-Európában is. Ma ásványi anyagot alkalmaznak növényi anyag helyett, de ki tudjuk mutatni, hogy eredetileg mindkét vidéken megvolt a faépítkezés, amikor még megvoltak az erdőségek.

Olyan esetekben, amikor nincs teljes fahiány, csak a fa ritkább, előfordul, hogy az építkezés vegyesen alkalmazza a növényi és ásványi építőanyagot. Pl. fából készül ilyenkor a falnak a váza (favázas építkezés), a kitöltő fal azonban ásványi anyagú (sár, vályog, illetőleg égetett tégla vagy kő). Az építőanyagoknak ez a kombinációja kétféleképpen fordul elő. Vagy úgy, hogy egy és ugyanazon házon belül is a falnak vagy tetőnek, vagy a ház valamennyi alkatrészének egyes elemei növényiek, mások ásványiak, pl. zsindely a tető, a fal pedig kőből van, vagy vályogfal társul nádtetővel. A másik mód pedig az, hogy egyes kisebb részlet-területeken inkább fából épül a házak egésze, vagy inkább kőből. Megjegyzendő, hogy a növényi anyag mint a házak egyes részeinek építőanyaga teljességgel természetesen még ott is ritkán hiányzik, ahol egyébként uralkodó az ásványi építőanyag. Még kővel vagy sárral, téglával építkező tájakon is legalább a tetőszerkezet fából készül, igen sokszor a fedélhéj is nád, szalma vagy zsindely, bár előfordul az az eset is, amikor egy ház mindenestül, falastul, tetőstül téglából vagy kőből épül.

Még azt is meg kell jegyeznünk, hogy általában ugyanazok a hajlékformák megtalálhatók növényi és esetleg ásványi anyagból előállítva, növényi anyagból azonban mindenesetre. Ez is mutatja, hogy a növényi anyag az ősibb, eredetibb és általában, ha az emberiség történetének folyamán visszafelé megyünk, a legősibb formák mindenütt növényi anyagokból valósultak meg, és csak később, egyes helyeken és időpontokban kényszerűségből váltotta fel ezeket ásványi anyagból épült forma. Persze ez a fejlődés későbbi időszakaiban már nem mindig kényszerűség-

ből történik, mert pl. későbbi korok városi építkezése és általában monumentális építkezése sok esetben, ha volna is fa, követ alkalmaz, mert ez a monumentális építkezés megszokottá vált anyaga. De ez már újabb fejlemény; kezdetben mindenütt a fa az eredeti építőanyag. Találkozunk ezenkívül némely esetben állati anyagból (nemez, állati bőr, szőrme, csont) épült hajlékokkal is, többnyire sátrakkal, de az állati nyersanyag mint házépítő anyag csakis állatokkal kapcsolatos foglalkozás esetén (vadászok, nomád pásztorok) fordul elő. Szerepe gyér növényzetű tájak vadászai (tundrák) és pásztorai (sztyeppek) körében fokozott, és viszonylag még kiemelkedőbb volt azokban az őstörténeti időkben, amikor a Föld népességének jelentős részét a periglaciális tájak vadásznépessége képviselte.

Meg kell világítanunk, mi annak az oka, hogy az emberek annyira ragaszkodnak — különösen kezdetleges viszonyok közt — a növényi, főleg a fa-építőanyaghoz, és miért csak inkább kényszerűségből térnek át ásványi építőanyagokra. Először is a fa sokkal könnyebben termelhető ki, mint pl. a kő. Gondoljunk különösen primitívebb eszközökre. Fát fejszével ki lehet dönteni, de kőbányát nyitni már nem olyan egyszerű dolog. Egyszerűbb eszközökkel, kisebb erővel, rövidebb idő alatt lehet a fát formálni, mint a követ. Azonkívül a fa igen jó hőszigetelő anyag, ami különösen hideg telű, illetőleg nagy hőingadozású tájakon nagy előnyt jelent. Az építőanyagok közül aránylag a fa a legkönnyebben szállítható. A kő, tégla stb. olyan nagy súlyú értékéhez viszonyítva, hogy nem érdemes szállítani.

Olyan vidékeken, ahol a megfelelő növényi anyag, főleg a fa, nem klimatikus okokból hiányzik, hanem az ember irtotta ki az erdőt, tehát van elég csapadék, ott ugyan találkozunk kényszerűségből sárépítkezéssel, ha kő sincs; de ilyenkor is a tetőnek, legalábbis a fedélhéjnak valami vízálló anyagból kell készülnie. Ilyen esetekben nemcsak a tetőváz készül fából, hanem a fedélhéj is zsindely, szalma, nád, cserép, pala. Ezt látjuk a Kínai-alföldön, Ukrajna bizonyos fátlan, de csapadékos részein és nálunk Magyarországon, az Alföldön. Mind a három vidéken a mainál sokkal bővebb faállományt engedett meg a mindenkori csapadékmennyiség, de az erdőket régen kiirtotta a népesség. A három vidék mindegyikén igen erősen elterjedt a sárépítkezés: a vályogfal, vagy földből döngölt vertfal, amelyet azonban kivétel nélkül mindenütt vízálló tetővel kell védeni, mert elég bő a csapadék ahhoz, hogy ha a tető is sárból készül, az szétázzék. Itt tehát nemcsak fából szerkesztett tetővázzal van dolgunk, hanem olyan fedélhéjjal is, amely vagy szintén növényi anyagú, vagy esetleg cserép. Ellenben azokon a vidékeken, ahol a fahiány oka az, hogy az éghajlat nem eléggé csapadékos, ott a fedélhéjnak sem kell vízállónak lennie, a tetőt nem kell félteni az esőtől, ott a házaknak nemcsak a fala, hanem a teteje is sárból készül, mert nem fenyegeti a szétázás veszélye. Az Ó- és Újvilág szárazövében mindenfelé nemcsak lapos tetejű, hanem sok esetben sárból épült tetejű házakkal találkozunk.

Még a *kőépítkezésről* kell szólnunk. A kőépítkezés általában olyan hegyvidékeken vagy sziklás területeken fordul elő, ahol építőanyagnak alkalmas növénytakaró valamilyen oknál fogva nincsen. Vagy kezdettől fogva nem volt, a klíma nem engedi az erdőtenyészetet, vagy az ember irtotta ki az erdőt. A kőépítkezés általában egy későbbi periódusa az építkezés fejlődésének. Olyan vidékeken, ahol valamikor kiterjedt erdőségek voltak, de azok kiszorultak, kő ellenben ma is és a múltban is rendelkezésre állt, áttértek kényszerűségből a kőépítkezésre. Úgyhogy a kőépítkezésnek ősi

gócai általában sokkal kisebb területet foglalnak el, mint a mai kőépítkezésű tájak. A Földközi-tengernek ma majdnem egész vidékén kőből építkeznek, valamikor csak egyes kis foltokon építkeztek kőből. Szépen bizonyítja ezt az, hogy azok az építkezési formák, melyeket a görögök és rómaiak már az ókor későbbi századaiban valósítottak meg kőépítkezésükben, eredetileg mind faépítkezés-formák voltak. A klasszikus görög templomok oszlopsorukkal, háromszögletű timpanonjukkal eredetileg mind fából valósultak meg, s később, amikor áttértek a kő használatára, átvették a fa formanyelvét, azokat a formákat, amelyeket eredetileg fából faragtak ki. A kőépítkezésnek egy másik ősi gócát a Brit-szigetek egyikén-másikán (Orkney-szigetek stb.) találjuk.

Ezzel szemben a *sárépítkezés*, ide számítva a vályogtéglával, sőt égetett téglával való építkezést is, olyan helyeken jelentkezett először, ahol nem volt erdő, azonkívül feltétel az is, hogy kő se forduljon elő elérhető mélységben. Tehát gyakran találkozunk vele száraz éghajlatú, feltöltött, fiatal síkságokon. A mi Alföldünkön inkább erdőirtás, semmint száraz éghajlat következménye az erdők hiánya, de a fiatal feltöltött síkság jelenléte itt is fennáll. Az ilyen fiatal üledékekkel feltöltött medence területén fahiány esetén a sárépítkezés az uralkodó építkezésmód.

Előfordul némely esetben a sárépítkezés még szavannaterületen is (Dekkán-plató). Azután gyakori pl. Egyiptomban és Indiában, különösen Egyiptomban, ahol csupán a monumentális épületek voltak kőből, a köznapi építkezés sárból (Indiában sárból és fából) folyt. Ugyancsak a sár és fa, de inkább a sár az építőanyag Amerikában az indián kultúrák területén, ahol megint csak a monumentális épületek készültek kőből.

Meg kell még említenünk, hogy a téglaépítkezés kezdeteit is ősi sárépítkezésű vidéken találjuk meg: Mezopotámiában. A római birodalomban különösen nagy mértékben használták az égetett téglát, a birodalom terjeszkedésével került el a téglaépítkezés Európa északibb vidékeire is. Itt eredetileg elsősorban fát és növekvő mértékben követ használtak, mellettük azonban egyre jobban terjedt a tégla használata, és ma a nagyvárosok építkezését túlnyomóan a téglaépítkezés jellemzi. Mint kuriózumot kell megemlíteni, hogy a hó is szerepel mint építőanyag; gondoljunk az eszkimók kunyhóira (iglu), amelyek megkeményedett hótömbökből kivágott építmények.

A legutóbbi száz év folyamán szerephez jutott építőanyagokról — vas és cement, vasbeton, habüveg, műanyaghabok — külön fogunk szólni, mint városi házak építőanyagáról. Valóban, mindezek használata városokban kezdődött, és jórészt még ma is ott folyik, másrészt meg fentebb már megállapítottuk, hogy a városok inkább függetlenedtek a környezet nyújtotta építőanyagoktól, ami a városi házak építőanyagának elkülönített tárgyalását eléggé indokolja.

A hajlékok építőanyagáról az egész földfelszínre kiterjedő legjobb áttekintést VIDAL DE LA BLACHE kézikönyve nyújt. Bőven megemlékezik róla BRUNHES, valamint NAUMANN is. Külön a faépítkezésről DEFFONTAINES szól.

Kiegészítésül meg kell jegyeznünk, hogy a hajlék anyagának a természeti környezettől való függése annál inkább megnyilvánul, minél nagyobb területet tekintünk át, és fordítva, minél kisebb területet veszünk szemügyre, annál inkább érvényesülhetnek az illető népesség hajlamai, egyéni képességei, ismeretei stb., egyszóval csupa fejlődésnek alávetett jelenség, ezeknek megfelelően fog tehát változni a hajlékok építőanyaga is.

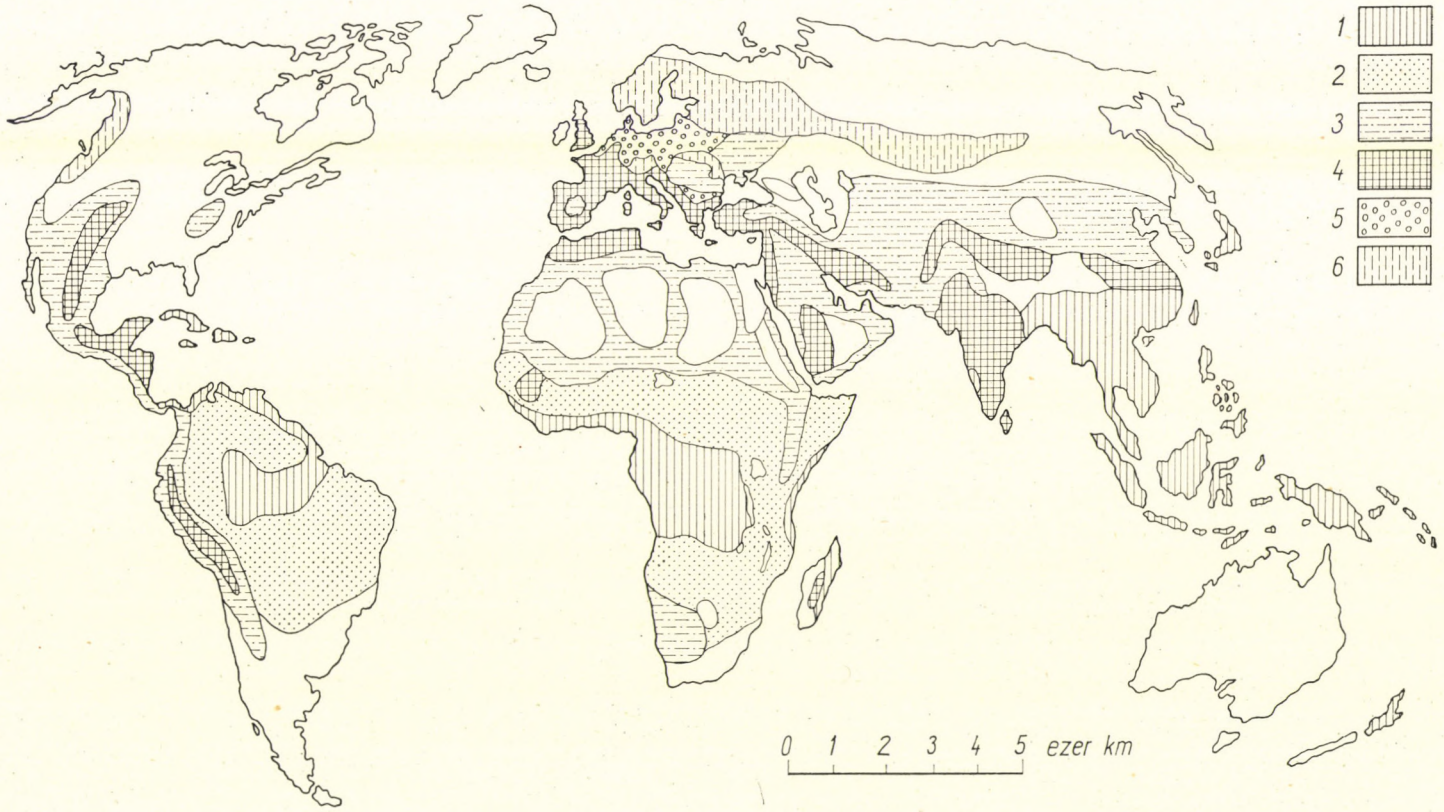

2. ábra. Építőanyagok és hajlékformák elterjedése a Földön (az európai gyarmatosítás hatását figyelmen kívül hagyva)
(Vidal de la Blache után, egyszerűsítve)

1 = forróövi őserdők fa- és levélanyaga: többnyire szögletes hajlékok, olykor cölöpökön; 2 = tüskés fa és szalma (forróövi szavanna- és sztyeppterületek): többnyire hengerfalú vagy félgömb alakú hajlékok; 3 = sár (agyag, föld) és tégla (főleg a szárazöv az Ó- és Újvilágban) többnyire vert falú vagy téglafalú házak; löszbe vájt hajlékok; 4 = kőépítészet; sziklába vájt falvak; ókori és középkori, orientális és óamerikai architektúra; 5 = kő, föld és fa vegyesen; 6 = fenyőfa: boronaház

3. A HAJLÉKFORMÁK MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI ÉS FEJLŐDÉSTÖRVÉNYEI

A hajlékok külső képében, ha úgy tetszik: *megjelenésformájában* (e kifejezéssel összefoglaló módon a hajléknak minden elképzelhető külső, látható vonását jelöljük) kifejezésre jut a legtöbb esetben közvetlenül vagy közvetve a felhasznált építőanyag. Gondoljunk pl. a fedélhéj anyagára. Legyen ez akár szalma, nád, cserép, pala, bádog stb., minden esetben közvetlenül látható. De ha a fal vakolatlan, akkor azt is láthatjuk, hogy az téglából, kövekből összerakott fal-e, vagy ún. boronafal (a vízszintesen fektetett fatörzsekből épített falat szokás így nevezni), ezekben az esetekben szintén közvetlenül látjuk az építőanyagot.

Némely esetben az építőanyag nem közvetlenül fejeződik ki, hanem az ún. *szerkezeti formán* keresztül. A szerkezeti forma, amint a név is mutatja, szűkebb körű fogalom, mint a megjelenésforma. Megjelenésformán értjük a hajlék külső képének minden elképzelhető vonását együttesen, ezen belül szerkezeti forma neve alatt a külső képnek csupán azokat a vonásait foglaljuk össze, amelyeket az illető építmény szerkezete határoz meg. Pl. meghatározott szerkezeti forma felel meg a téglaépítkezésnek, amint a téglasorok egymásra rakva soronként váltakozó helyű hézagokkal illeszkednek egymáshoz. A falnak ez a képe, amely kiadódik a téglák sajátos soraiból, szerkezeti forma. Az egész ház külső képének ez csak egyetlenegy vonása. Vagy fekvő fatörzsek vízszintesen egymásra helyezve megint más szerkezeti formát adnak. Némely esetben az építőanyag közvetlenül nem látszik; gondoljunk egy vakolt falra, ahol az építőanyag a vakolat mögött rejlik, nem tudjuk, miből áll. De ilyenkor az építőanyag esetleg olyan szerkezeti formát ír elő, ami közvetve megnyilvánul a megjelenésformában is.

Néha a megjelenésformából következtetni lehet a szerkezeti formának valami — egyébként láthatatlan — sajátságára. Sok helyen látunk, falvaink régi részeiben, házakat, amelyeknek utca felé néző keskeny oldalán egyetlen ablak van, és igen gyakori eset, hogy ez az egyetlen ablak nem szimmetrikusan, a ház oromfalának függőleges felezővonalán helyezkedik el, hanem kicsikét oldalt. A hajléknak ez a megjelenésformája, de ebből következtetni tudunk arra, hogy ez ún. szelemenes-ágasfás tetőszerkezetű

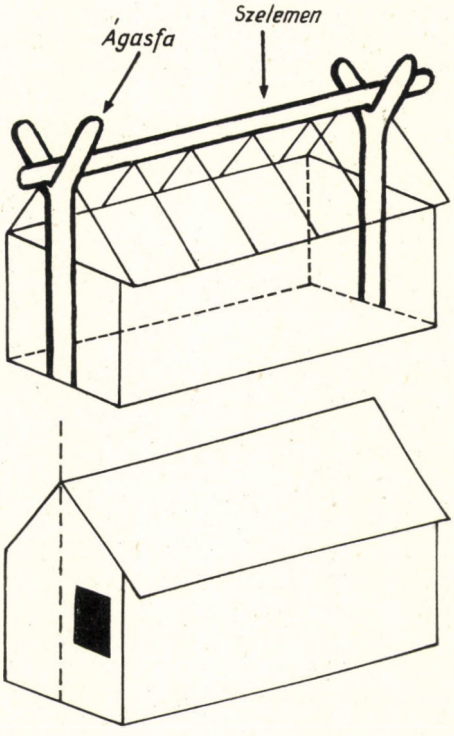

3. ábra. Szelemenes-ágasfás tetőszerkezetet eláruló aszimmetrikus helyzetű egyetlen ablak a ház utca felé néző oromfalán

ház. Az ágasfa jelenlétét elárulja az aszimmetrikus helyzetű ablak. Az egész ház konstrukciójának lényeges eleme a szelemen. Így nevezzük azt a rudat, amely a tető gerincvonalában helyezkedik el: ezen nyugszik a tető és a fedélhéj egész súlya. A szelement két ún. ágasfa tartja. Egy ilyen módon megkonstruált régi háznak éppen a két ágasfa a legfőbb statikai eleme, mert hiszen ezek hordják a szelement, ez pedig az egész tetőt. A ház homlokfalán középre nem helyezhető ablak, mert ott van az ágasfa, hanem ettől jobbra vagy balra kell azt helyezni. Ha tehát ilyen helyzetű egyetlen ablakot látunk, arra kell következtetni, hogy ágasfás-szelemenes házzal van dolgunk. A legtöbb esetben nem is tévedünk. De vannak esetek, amikor annak ellenére, hogy ilyen helyzetű az ablak, még sincsen ágasfa és szelemen. Az ágasfa és szelemen a használatból sok helyen kiszorult; modernebb, újabb, fejlettebb tetőkonstrukciók váltották fel, ellenben megmaradt az ablak aszimmetrikus elhelyezésének szokása továbbra is. A későbbi házak építői már nem alkalmaztak ágasfát és szelement, de mégis ragaszkodtak az oldalt helyezett ablakhoz, ez hagyományos formává vált. Itt van a hagyomány szerepe: egy jelenség, melynek esetleg van régi múltban rejlő reális oka, de ez a reális ok ma már megszűnt, csak maga a jelenség öröklődött tovább generációról generációra.

A megjelenésformát tehát bizonyos fokig befolyásolja a szerkezeti forma, a szerkezeti formára pedig hat az építőanyag. Mert hiszen aszerint, hogy pl. a fal építőanyaga micsoda, tégla-e vagy fenyőfatörzs, más lesz a fal szerkezete. Végül az építőanyagról mondottuk, hogy azt befolyásolja a természeti környezet. Van tehát egy oksági összefüggés-láncolat: *természeti környezet → építőanyag → szerkezeti forma → megjelenésforma*. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy ez az okozati menet kizárólagos, vagyis a természeti környezet minden esetben száz százalékig megszabja az építőanyagot, ez a szerkezeti formát stb. Ha a természeti környezetből indulunk ki, amíg eljutunk a megjelenésformáig, annyi szűrőn megy át ez a hatás, hogy a végén sok esetben nem ismerhető fel. Ugyanaz a természeti környezet többféle építőanyagot szolgáltathat, és legtöbbnyire szolgáltat is. Ugyanaz az építőanyag viszont szintén többféle szerkezeti formát engedhet meg, hiszen a fenyőtörzseket pl. fektethetjük vízszintesen egymásra, de felállíthatjuk cölöp módjára is függőlegesen, sőt ha a faanyagot felfűrészeljük deszkává, megint egészen más szerkezeti képet kapunk. Éppen úgy ugyanaz a szerkezeti forma is többféle megjelenésformával társulhat. Mert hiszen lehet, hogy a tégla szerkezeti formája csupaszon tárul elénk, de lehet, hogy vakolat mögött rejtőzik. — Kérdés tehát, hogy a fentebb vázolt okozati összefüggés-láncolaton kívül miféle tényezők befolyásolják még a hajlékformát; milyen alapon választja a népesség a természeti környezet által kínált építőanyagok közül egyiket vagy másikat, a többféle szerkezeti forma közül ezt vagy azt; végül az egyes szerkezeti formák milyen okból társulnak ezzel vagy azzal a megjelenésformával.

Minél nagyobb tájakat tekintünk át, annál inkább parancsolónak látszik a *környezet* szava; ha pl. végigvizsgáljuk a Föld szubpoláris tűlevelű erdőségeinek vidékeit, itt a hajlékok, pontosabban az ezer és ezer példányban előforduló átlagházak (nem pedig a nagyvárosi épületek) túlnyomó többségükben két típust képviselnek: egyik a boronaház, a másik pedig a vadász-halász népek által emelt ideiglenes hajlékok formája, az ágakból, galyakból kúppalást formájában összerakott, kúp alakú tetőkunyhó. Ha a siva-

tagok és sztyeppek övét, az Egyenlítőtől bizonyos távolságra, a térítőkörök környékén található nagy szárazövet nézzük, itt lényegében két életforma gyakori, a nomád pásztorkodás és az öntözéses (oázis-)földművelés. A nomád pásztorok hajlékformája a sátor, az öntözéses földműveseké pedig a kocka vagy hasáb alakú sár-, illetőleg kőház (lapos tető, vastag falak jellemzik; lehet sárból nemcsak a fal, hanem a tető is; esetleg kőből, attól függően, mi áll rendelkezésre). Ha a szárazövet mint egészet tekintjük, ez a két hajlékforma az uralkodó. Ugyancsak zonális jellegű területkomplexum a Földnek az az öve, amelyet a két esőperiódus jellemez: a forróövi őserdők zónája. Itt uralkodik az olyan ház, amelynek téglalap alaprajza van, azután két lejtőfelületből álló ún. nyeregteteje, ez rendesen oszlopokon nyugszik, az oszlopok közeit vagy nem tölti ki semmi, vagy egész lazán tölti csak ki valami fal. A forróövi őserdők területén találkozunk ezenkívül primitív hajlékokkal. Persze a részletes vizsgálat más formákat is talál. Akadnak néhol a forróövi őserdőkben kúptetejű hengerfalú házak is, amelyek — mint látni fogjuk — egyébként főleg a szavannaöv hajléktípusai.

Ha most kisebb tájegységeket veszünk elő, egyre nagyobb tarkaságot fogunk találni, egyre gyakoribb az eltérés egy bizonyos átlagos hajléktípustól, egyre nagyobb a szerepe azoknak az egyéb tényezőknek, amelyek nem illenek be a fenti összefüggésrendbe. Ezek az egyéb tényezők egy szóban foglalhatók össze: *fejlődés*. A hajlékformák fejlődésnek alávetett jelenségek. Maga az, hogy mit választ az ember, fejlődésnek van alávetve; a fejlődés fokának megfelelően fogja ezt vagy azt választani, a fejlődés fokának megfelelően válik ilyen vagy olyan forma, jelenség hagyománnyá, vagy nem válik hagyománnyá. Most a hajlékfejlődés *törvényszerűségeit* kell tehát megvizsgálnunk.

A hajlékok fejlődésére az az alapvető törvényszerűség illik, amit általában a tárgyi kultúra csaknem minden javára megállapíthatunk. Eszerint a hajlékformák keletkeznek, fejlődnek és területileg terjeszkednek. Ez a legalapvetőbb közös törvényszerűsége a tárgyi kultúra összes elképzelhető javainak: *keletkezés*, *fejlődés* és *elterjedés*. Hogyan fogalmazható meg részleteiben ez a törvényszerűség, különösen az elterjedés törvényszerűsége? Erre vonatkozólag még ellentétes nézetek forognak ma is fenn. Egy etnográfus (főleg etnográfusok foglalkoztak ezzel a kérdéssel), BASTIAN, az ún. *elementáris gondolat* (Elementargedanke) elméletét képviseli. Ez úgy hangzik BASTIAN szerint, hogy az emberek és embercsoportok egymástól függetlenül is rájöhetnek ugyanannak a primitív feladatnak azonos megoldására. A vízmerítő tenyeret utánzó kanál vájt formája a Föld legkülönbözőbb helyein élő népek körében egymástól függetlenül alakult ki, ehhez nem szükséges arra gondolnunk, hogy a kanál találmánya a Földnek egy bizonyos pontján született volna meg, és onnét terjedt volna szét minden irányban. Kialakult ezzel szemben egy másik elmélet is, amely RATZEL nevéhez fűződik (RATZEL egyébként az emberföldrajznak is megalapítója). RATZEL az ún. *migrációs (költözési) elméletében* hangsúlyozza azt, hogy egymástól távoli tájakon, ha ugyanaz a megoldás szerepel a tárgyi javak készítése terén, ilyen esetben a találmány vándorlására kell gondolnunk. A találmány valahol kipattant, és onnét terjedt el.

Sem a BASTIAN-, sem a RATZEL-féle felfogás nem igényelhet magának kizárólagosságot. Számtalan eset van, amikor egymástól függetlenül jönnek rá ugyanarra a megoldásra az emberek a Föld különböző részein.

Másrészt van találmány, amely egy helyen született, és onnét jutott el egyik néptől a másikhoz. A legelfogadhatóbb álláspont GRÄBNERtől származik. Szerinte, ha két vidék valamely tárgyi jelensége olyan jegyekben egyezik egymással, amelyek nem következnek szükségszerűen a felhasznált anyag természetéből, akkor legalábbis gyanítható az átvétel. Ez a költözéses *átvételnek* ún. *alaki kritériuma*, ehhez járul egy másik is, az ún. *mennyiségi kritérium*. Ha nevezetesen ez az alaki kritérium egymástól független tárgyak egész seregén konstatálható, akkor az átvétel bizonyítottnak tekinthető. Konkrét példával: ha a Földnek két, egymástól távol eső vidékén egész sereg egyező sajátságú használati eszközt fogunk találni, pl. mindkét vidéken egyező alakú tűzszerszámokat és egyező alakú bölcsőket és még akármilyen más olyan rendeltetésű eszközöket, amelyeknek semmi köze egymáshoz nincsen, és amelyek egyezése a két vidéken egyáltalában nem következik azok anyagából sem, pl. az egyik helyen a szerszám csontból, a másik helyen fémből készült; ez esetben az alaki és mennyiségi kritériumnak is eleget tesz az egyezés, ilyen esetben arra kell gondolnunk, hogy a két nép között érintkezésnek kellett fennforognia.

A tárgyi javak vándorlását azonban nem kell olyan szűken értelmezni, mint az RATZEL szavaiból következtethető. RATZEL, amikor tárgyi javak sajátságainak vándorlásáról beszél, mintha mindig azt képzelné, hogy a terjesztő maga a vándorló ember. Tehát egy találmány, mely a Föld bizonyos pontján keletkezett, csak úgy juthat el a Földnek egy másik pontjára, ha a *feltaláló* ember vagy embercsoport maga útra kel, és *viszi magával a találmányt* új hazájába, és ott elterjeszti. Természetesen erre is tudunk példákat, hiszen népvándorlások voltak a Földön mind az őstörténeti, mind pedig a későbbi időkben. Lassú népvándorlások ma is vannak, amikor nem a teljes népesség kerekedik fel, hanem szinte egyenkint kivándorol. Fennáll tehát a kultúrjavaknak ilyen módon való terjedése is. Emellett azonban legalább ekkora, bizonyos korokban még nagyobb fontossága van a kultúrjavak más módon való terjedésének, amikor a *népesség helyben marad* és *szomszédtól szomszédig adja át a találmányt*, azt mondhatnánk, hogy az a mozdulatlanul ülő népesség „feje fölött" terjed. Persze ez roppant lassú folyamat, esetleg évszázadokba telik, míg a tárgyi javak valamelyik formájának ilyen vagy olyan elemei egyik néptől a másikhoz eljutnak.

Az eddig elmondottak vonatkoznak a tárgyi javak minden fajtájára. Tehát a hajléknak is találkozunk olyan jegyeivel, amelyek egymástól függetlenül keletkeztek a Föld különböző pontjain (elementáris gondolat). Vannak viszont olyan hajlékelemek vagy sajátságok, amelyek a feltalálás egyetlen helyétől terjedtek különböző irányban úgy, hogy a népesség vitte azokat magával, ha más helyre költözött, vagy úgy, hogy egy helyben maradt a népesség, a találmány szomszédtól szomszédhoz, a népesség „feje fölött" terjedt. Itt két dologra kell figyelnünk. Ha egy pontban van a hajlék valamilyen sajátságának a keletkezéshelye, az a sajátság minden irányban terjed. De a terjedés nem minden irányban egyforma gyors. Vannak útvonalak, amelyek mentén a terjedés gyorsabb, más irányban pedig lassúbb. Ez függ egyebek közt a közlekedés fejlettségétől. Vannak világtól elzárt zugok, ahová nehezen jut el valami, vannak ezzel szemben a forgalom számára feltárt területek, ahol gyorsan terjednek az anyagi és szellemi javak egyaránt. Azután vannak társadalmak, amelyek könnyen befogadnak új találmányokat, mások konzervatívabbak. Sok esetben az életforma is különbséget

jelent. Egészen közismert az a különbség, amely ilyen szempontból a falusi és városi ember, illetőleg falusias foglalkozású vidékek, országrészek és fejlettebb vidékek között fennáll. Ebből következik, hogy ha a *terjedés sebessége* a kiindulópontból számított *különböző irányokban különböző*, egy bizonyos időpontban az *elterjedés határvonala* sem kör lesz, hanem *szabálytalan idom.*

Meg kell jegyeznünk, hogy a hajlékokban nem szabad valami olyan felbonthatatlan merev egységet látnunk, mint sokan képzelik. A hajlék nemcsak mint egész terjedhet tovább, a *hajlék egyes elemei, alkatrészei, sajátságai önállóan keletkezhetnek, fejlődhetnek és terjedhetnek.* Teljesen önállóan keletkezhet egy tetszőleges helyen, a többi hajlékelemtől függetlenül fejlődhet tovább, és a többi hajlékelemtől függetlenül terjeszkedhet ebben vagy abban az irányban pl. a tetőváz bizonyos fajtájú szerkezete, a falak egy bizonyos konstrukciós módja, terjeszkedhet a fedélhéj vagy a falak ilyen vagy olyan anyaga, a helyiségekre való tagolódásnak ilyen vagy olyan sajátsága.

Mi következik ebből?

Ha kiválasztunk a Föld bármelyik vidékén egy hajlékot a sok közül, lehetőleg minél inkább átlaghajlékot, tehát olyan hajlékot, melynek fejlődése a fejlődés fentebb vázolt törvényeinek van alávetve, abban az esetben az a *hajlék, amely előttünk áll, úgy tekinthető, mint a legkülönbözőbb helyen és a legkülönbözőbb időpontokban keletkezett jegyeknek hagyomány-komplexuma.* Ezt különösen Bruno Schier hangsúlyozta. Lehet, hogy az előttünk álló falusias ház tetőformája más vidéken keletkezett, mint a fedélhéj kötésének módja, az pedig megint másutt, mint pl. a fal rakásának rendje. Az egyik talán a XI. századból származik, a másik ötezer évvel, a harmadik háromszáz évvel ezelőtt alakult ki. *A hajlék elemeinek és sajátságainak terjedése* pedig *független a nyelvhatároktól és néphatároktól, sőt a társadalomhatároktól is.*

Helytelen tehát a hajlékok olyan osztályozása, amely elsődlegesen etnikus megkülönböztetést tesz, amely szerint tehát van magyar, román, német stb. ház. A valóság ezzel szemben az, hogy a német, magyar, román, vagy akármilyen más nép mindegyikének nyelv- vagy kulturális területén belül többféle hajlék fordul elő, és másfajta hajlékok fordulnak elő most, mint ezelőtt ötven, száz vagy ezer évvel. És ugyanaz a hajlékelem, amely megtalálható pl. a németeknél, megtalálható esetleg a románok körében is, egy ugyanott előforduló másik elem pedig talán felbukkan a skandinávok vagy oroszok hajlékainak sorában. Az persze megeshetik, hogy egy bizonyos etnikumú embercsoport átköltözve egy más területre, a maga eredeti hazáján belül a kérdéses szűkebb vidéken pillanatnyilag éppen fennálló hajlékformát magával viszi. Amikor nálunk a XVIII. században Németország különböző részeiből hoztak be telepeseket, azok a németek körében akkoriban elterjedt különböző hajlékformák közül azt, ami éppen szűkebb hazájukban akkor uralkodott, magukkal hozták ide, és itt új miliőbe plántálták, megvalósítva belőle annyit, amennyi az új környezetben célszerűnek mutatkozott. Akkor a német őshazának a szóban levő időpontban éppen uralkodó sokféle hajlékformája közül ez a mi környezetünkbe áthozott egyetlen változat úgy szerepelt a környező magyar népesség szemében, mint „a" német ház, holott ez nem a német ház volt, ez csak abban az időben és helyen uralkodó német házforma volt, amely száz évvel azelőtt sem ott, sem másutt még nem volt meg.

Már említettük, hogy a hajlékok egyik lehetséges *osztályozása* a technikai jelleg, a másik pedig az emberhez való viszony alapján történhetik. Mi most a technikai jelleg szerinti osztályozást követjük, tehát a természetes, földbe vájt és mesterséges hajlékok kategóriáit fogjuk részletesen áttekinteni, mindegyiken belül a hajlékok megjelenésformájára leszünk tekintettel.

Említettük már, hogy *természetes hajlék* többféle is képzelhető. Tasmania őslakói pl. fák odvaiban laktak. A leggyakoribb természetes hajlékok mégis a *barlangok és sziklafülkék* csoportjába tartoznak. Erről a kérdésről is Brunhes nyújt talán a legtöbbet. A barlangok előfordulásának feltétele bizonyos karsztosodásra alkalmas kőzetek, főleg mészkő előfordulása; karsztosodásra alkalmas kőzetből felépült hegységekben gyakoriak a barlangok. A sziklafülkék pedig olyan lejtőkön fordulnak elő különösen gyakran, amelyek váltakozó ellenállású kőzetekből álló, csekély dőlésű rétegpadokat metszenek. A lejtő a lepusztulás során úgy alakul, hogy a keményebb, ellenállóbb kőzet lassabban pusztul le, mint a puhább: tehát minden egyes puha réteg kibukkanáshelyén fülkeszerű mélyedés áll elő a gyorsabb lepusztulás következtében. Sziklafülkék nagy számban fordulnak elő, és gyakran használják is őket Szíriában a Haurán-hegység területén, azután Kisázsiában több helyen, pl. Kappadókiában, továbbá száraz éghajlatú platóvidékeken, a kanyonszerűen bevágódott völgyek falain, így Núbiában, Tripolitániában, vagy Észak-Amerikában New Mexico, Arizona államokban, pl. a Colorado-kanyon falain. Ezzel azonban főként a sziklafülkék és barlangok előfordulás-feltételeire mutattunk rá. Arról is szólnunk kell, miféle tényezők döntik el, hogy a ténylegesen előforduló sziklafülkék és barlangok közül melyiket használja az ember, és melyiket nem. Kétségtelen, hogy a barlangoknak és sziklafülkéknek is vannak bizonyos előnyei és hátrányai, pl. a sziklafülkék esetében a délnek fekvő lejtőn primitív viszonyok közt előnyt jelenthet az, hogy erős inszolációban részesülnek, ami a bennük való áttelelést lehetővé teszi.

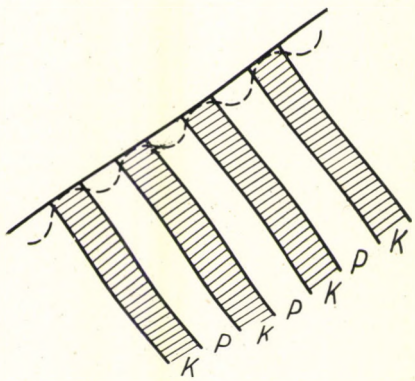

4. ábra. Sziklafülkék képződése
K = kemény kőzet; P = puha kőzet

A *barlangoknak* szintén vannak bizonyos *előnyei*, amelyek az éghajlattól függnek, ugyanakkor pedig vannak olyan hátrányai is, amelyek a társadalmi fejlődés bizonyos szintjén annyira erősen érezhetővé válnak, hogy a mindinkább osztályokra tagolódott népesség tehetősebbjei felhagynak a barlangok használatával. Az előnyök közé tartozik a barlang belső légterének csekély hőingadozása. Tudjuk, hogy a barlangok belső légterének mindenkori hőmérséklete kb. egyező értékű a környező külső légtér évi középhőmérsékletével. Pl. nálunk a barlangok mindenkori hőmérséklete 10 °C körül jár. Ez azt jelenti, hogy télen a barlang hőmérséklete viszonylag

magas a külvilág hőmérsékletéhez képest, nyáron pedig viszonylag alacsony; télen viszonylag meleg a barlang, nyáron viszonylag hűvös. Ez kétségtelenül előny. Következik ebből, hogy különösen nagy hőingadozású tájakon jöhetnek szóba a barlangok, mint alkalmas hajlékok, így különösen sztyeppvidékeken (persze még inkább sivatagokban). Mondhatjuk tehát, hogy a hajlék céljaira használt barlangok legfőképpen sztyeppvidékek, éspedig hideg telű vagy általában nagy hőingadozású sztyeppvidékek mészkőhegységeiben találhatók.

Hátránya a barlangnak ezzel szemben az, hogy nagy a légnedvessége és sötét a belső térsége. Világos tehát, hogy a társadalmi fejlődés emelkedésével az ember ezt a hátrányt mind erősebben érzi, mind kellemetlenebbnek tartja, és végül, ha módjában áll más hajlékról gondoskodni, felhagy a barlang használatával. A történelem folyamán valóban ilyenfajta fejlődéssel állunk szemben.

A csiszolatlan kőkorszak, a paleolit embere (e korszak nagyjából a pleisztocénnel esik egybe) legalábbis Európában, amennyire tudomásunk van róla, kezdetben kizárólag, de később is igen jelentékeny mértékben a sziklafülkéket és barlangokat használta hajlékul, ezzel szemben a holocén kori európai emberek (vagyis nagyjából a csiszolt kőkorral kezdődő idők emberei) többsége kunyhóban, házban, tehát már helyhez kötött mesterséges, esetleg mozgatható hajlékban, egyszóval nem barlangokban lakott. Kétségtelen, hogy a paleolittól a neolitig a termelőerők fejlődésének elég hosszú időszaka tette az ember számára mind kevésbé elviselhetővé a barlangot. Gondolnunk kell arra is, hogy igen jelentékeny klímaváltozás is állt be a paleolit és neolit közt; a paleolitot jégkorszakok és interglaciálisok tagolják, a neolit pedig a posztglaciális idejét jelenti. Azt se felejtsük el, hogy az európai népesség nagy részének foglalkozása, életformája is változott ezalatt. A paleolit kor embere még nagyrészt vadász foglalkozású volt, a neolit kori népesség zöme pedig már földet művel, és állatot tenyészt. Tehát többféle ok is közrejátszott abban, hogy a paleolitban lakott barlangok a neolitban nagyrészben lakatlanokká váltak. A paleolitban Európa igen nagy részén, Spanyolországtól kezdve Franciaországon, Németországon át Magyarországig, a borsodi Bükk hegységig találunk ember lakta barlangokat. A neolitban már megcsappant ezek használata, ami azonban nem jelenti azt, hogy a neolitban eltűnnének a barlanghajlékok.

Persze *manapság* a barlanggal mint hajlékkal legnagyobb mértékben gyűjtögető vagy vadásznépek körében találkozunk, főleg sztyeppklímájú, gyakran szubtrópusi karsztos hegységekben. De előfordulnak pásztorélet-forma esetén is a barlangok mint hajlékok, így a Balkán területén, Palesztinában, sőt Itáliában is. De megtalálható a barlang mint állandó hajlék különböző mediterrán és szubtrópusi tájakon földműves foglalkozású népesség körében is. Így a Földközi-tenger vidékén — amint arról JESSEN bőven tájékoztat —, Észak-Afrikában, Délnyugat-Ázsiában és ugyanígy Amerika szárazövében.

A *földbe vájt hajlékoknak* három fajtáját szokás megkülönböztetni. Egyik fajtája, a *kibővített barlang*, félig-meddig még természetes hajlék, mert hiszen — különösen későbbi korokban — a legtöbb esetben az ember nem használja hajlék céljára közvetlenül abban a formában a barlangot, ahogyan azt a természet kínálja számára, hanem azt kissé átalakítja, kitágítja. A kitágított barlangoknak természetesen ott van az elterjedésterülete, ahol egyálta-

lában a barlangoké, tehát karsztos hegységekben. A földbe vájt hajlékok két másik fajtája már mindenestül mesterséges hajléknak tekinthető. Egyik a *vertikálisan, felülről lefelé vájt veremhajlék*, a másik fajtája az *oldalról vízszintesen vájt hajlék*, tehát egy hegylejtőbe vájt hajlék.

Korábban általános volt az a felfogás, amely szerint az emberiségnek legősibb hajlékai mindenfelé barlangok lettek volna, ezeket időrendben a földbe vájt hajlék váltotta volna fel, és csak azután jelentek volna meg a mesterséges hajlékok. Ez a felfogás ma már általában tarthatatlan.

Az kétségtelen tény, hogy a legősibb emberi hajlékok közt szerepelnek a barlangok, de vannak mesterséges hajlékok is, amelyek — legalábbis a Föld melegebb vidékein — vetekednek használatuk régiségét tekintve a barlan-

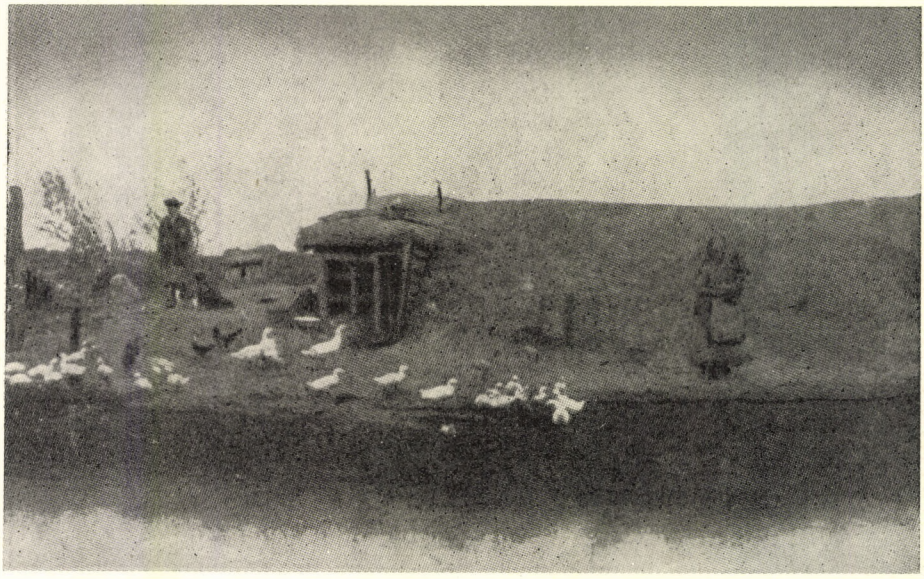

5. ábra. Veremhajlék Debrecen határában („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

gokkal. Az ellenben szintén kétségtelen tény, hogy a barlangokat időrendben a földbe vájt hajlékok közül az oldalról vájt hajlékok semmi esetre sem követhették közvetlenül. Az oldalról vájt hajlék jóval később jelent csak meg, amikor már hosszú időn keresztül ismeretesek a mesterséges, fallal, fedéllel bíró házak. Ezeknek az oldalról földbe vájt hajlékok egyszerű utánzásai. Biztos adataink vannak már a paleolitból, legalábbis az újpaleolitikumból arra, hogy ekkor már voltak mesterséges hajlékok, fallal és fedéllel bíró házak, amikor oldalról földbe vájt hajlékoknak semmiféle nyoma ránk nem maradt.

Más kérdés a földbe vájt hajlék másik fajtájának, a veremhajléknak a története. A veremhajlékokat is valószínűleg megelőzték a tetőkunyhók, legalábbis melegebb éghajlatú tájakon. Nagyon valószínű, hogy a veremhajlékok azon a módon jöttek létre, amint hidegebb éghajlatú, főleg hideg telű vidékeken a tetőkunyhók belső terét az ember növelni akarta. Ez eleinte

nem úgy történt, hogy az ember falakat rakott a tető alá, hanem egyszerűen ugyanazon szinten hagyta a tetőkunyhót, a földön, és alája vájt üreget, tehát a hajlék belső terének lefelé való mélyítésével igyekezett azt tágítani. Az újpaleolit elejéről (aurignacien) ismeretesek Európa területén mammutvadászoknak kúp alakú tetőkunyhóval fedett veremhajlékai. Így a fejlődés első foka a tetőkunyhó rátétele a földre (ez bizonyára elsőnek valahol melegebb éghajlat alatt, még az ópaleolitban bekövetkező fejlemény); a második fok a tetőkunyhó alatt vájt verem (ami viszont hidegebb régiók találmánya az újpaleolitikum elején); a fejlődés későbbi fokán jelenik csak meg a fal, ezt egyszerűen a tető alá helyezik. Eleinte még alacsonyak a falak. A hajlék falai később mind jobban magasodnak, és azon módon a

6. ábra. Riolittufába oldalról vájt hajlék Sirokon (Heves m.) (Mendöl Tiborné felvétele)

7. ábra. Riolittufába oldalról vájt emeletes hajlék Sirokon (Heves m.) (Mendöl Tiborné felvétele)

hajlék belső térsége is kiemelkedik a föld mélyéből. Így fokozatosan megszűnik a verem, és helyette a földfelszínen emelkedik az egész hajlék.

A mindkét fajtájú *földbe vájt hajlékok elterjedése* nem egyezik a barlangokéval, hanem számuk a hideg telű tájak felé nő. Másrészt a vertikálisan földbe vájt veremhajlékok és az oldalról vájt hajlékok elterjedése egymással sem egyezik. A vertikálisan vájt hajlékok inkább szubpoláris tájakon találhatók, az oldalról vájt hajlékok pedig inkább délibb zónákban gyakoriak.

Az oldalról vájt hajlék gyakori előfordulásának nemcsak klimatikus, hanem kőzettani feltételei is vannak. Bizonyos kőzetfajták különösen alkalmasak arra, hogy oldalról vájjanak beléjük hajlékokat. Ezek nem azonosak a barlangok képződésére legalkalmasabb kőzetekkel. Barlangok karsztosodásra alkalmas kőzetekben, főleg mészkőben fordulnak elő, ezzel szemben vájt hajlék készítésére alkalmasak a vulkáni tufák, azután a harmadkorban előforduló különböző üledékes kőzetek, pl. a márgák. Alkalmasak bizonyos negyedkori üledékek is, különösen a lösz. Sokszor természetesen mészkőbe is vájnak hajlékot.

Különösen ismert az oldalról vájt hajlékok előfordulása tekintetében a Kínai-alföld, ennek vastag lösztakarója, ahol mélyen bevágódott völgyek és a közismert lösz-mélyutak tagolják a térszínt. Ott ezeknek a sok méter mélyen bevágódott szakadékoknak falaiba vájták a kínaiak oldalról hajlékaikat. Egész vidék lakossága él így. Löszbe vájt hajlékokkal Magyarországon is találkozunk, persze csökkenő számban, a Tolna megyei Mezőföldön és a Tolnai-dombság területén. Vulkáni tufába bevájt hajlékokat láthatunk Sirokon, sőt Miskolcon is az Avas oldalában. Budafokon a Tétényi-plató mészkövébe vájtak lakásokat. De még tőlünk nyugatra is találkozunk ilyen-

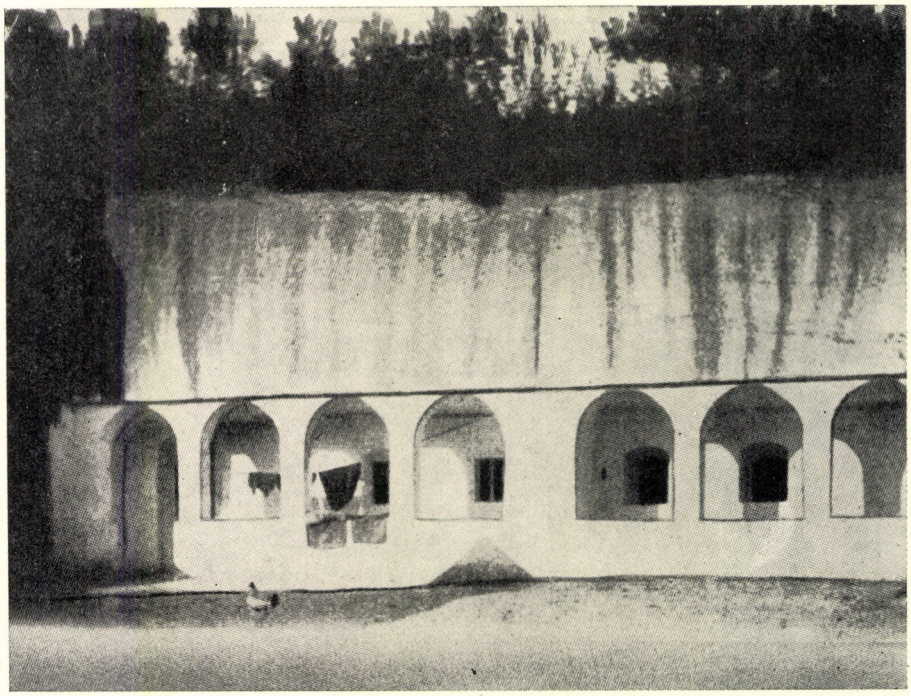

8. ábra. Vulkáni tufába oldalról vájt hajlék Szomolyán (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

fajta jelenséggel Spanyolországban, pl. Andalúziában vagy az Ebro-medencében. Másfelé is akad még oldalról vájt hajlék Európában, meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy az Európa egyéb részein, főleg Németországban, Ausztriában található ilyen létesítmények nem annyira emberi lakás, hanem inkább borpince céljait szolgálják. Magyarországon is ma már az oldalról földbe vájt hajlékok túlnyomó többsége szintén pinceként szolgál, szőlőtermelő vidékeken rengeteg ilyen löszbe vájt pincét találunk.

Általában nemcsak ebben az egy esetben, hanem a hajlékkultúra, sőt a tárgyi kultúra mindenfajta jelensége körében találkozunk azzal a tünettel, hogy ha valamely használati eszköz (hajlék, bútor stb.) kiszorulóban van, ez úgy történik, hogy az előkelőbb helyekről eltűnik, és mind kevésbé előkelő

helyekre szorul vissza. Valami, ami a magasabb osztályok köréből már eltűnt, később csak az alacsonyabb osztályok körében található; ami a városokból kiszorult, már csak a falvakban fordul elő; ha pedig a falusi lakóházban is hiába keressük már, esetleg még mindig rábukkanhatunk a melléképületekben.

Vannak persze Európán kívüli vidékek, ahol még ma is nagy számban fordulnak elő ilyen hajlékok. Pl. Észak-Afrikában, Dél-Tunézia területén a Ksour-hegység környékén, Matmata nevű helységben homokba oldalról vájt hajlékokat látunk. Itt először függőlegesen lefelé mélyítenek egy nagy terjedelmű vermet, és ennek oldalfalairól hatolnak be a hajlékok a homokba. Üregek százai sorakoznak egymás mellett és egymás felett, egész falu lélekszámát kitevő népesség él így. Ugyancsak Tunéziában, Métameur és Médenine nevű helységekben olyan mesterséges hajlékokkal találkozunk, amint arról egyebek közt FROBENIUS számol be, amelyek emlékeztetnek a matmatai oldalról vájt hajlékokra: kocka alakú építmények, amelyek egy négyzet alakú udvart zárnak körül, ennek az udvarnak a négy oldalán levő falaiba oldalról vannak bevájva az üregek.

A függőlegesen vájt veremhajlék, mint mondottuk, a magasabb szélességeken gyakori, tehát Észak-Amerikának, Észak-Eurázsiának a tajga- és tundraövezetében fordul elő. Ezeken a szubpoláris tájakon részben vadász, részben rénszarvastenyésztő népesség hajléka. Gyakran társul persze olyan mesterséges hajlékokkal, amelyek már kezdenek kiemelkedni a földből. Tehát megtaláljuk a tetőkunyhóval lezárt tiszta veremhajlékot is, de talán gyakoribbak ennél a későbbi fokozatok: a tetőkunyhóból lassan ház lesz.

Valamikor a függőlegesen vájt veremhajlék kétségtelenül nemcsak az északibb tájakon, hanem a mi szélességeinken és még délebbre is gyakoribb volt, ahol ma csak oldalról földbe vájt hajlékok fordulnak elő. Hogy innen később eltűnt, annak oka az, hogy a veremhajlék lassan kiemelkedik, tehát ma fedeles-falas házat találunk a helyén. Ma is előfordul veremhajlék a mi szélességeinken és alacsonyabb szélességeken is, de ma már túlnyomóan mint ideiglenes hajlék.

5. A MESTERSÉGES HAJLÉKOK

a) *Az alapformák kialakulása*

Az összes képzelhető mesterséges hajlékok két csoportra oszthatók: az egyik a *kerek hajlékok*, a másik a *szögletes hajlékok* csoportja. A kerek hajlékok régebbi eredetűek, egyben fejlődésük hamarabb be is fejeződött. A szögletes hajlékok nagyarányú fejlődésnek jóformán akkor indulnak, amikor a kerek hajlékok fejlődése már majdnem befejeződött. *A kerek hajlék legegyszerűbb két fajtája* a *negyedgömb alakú tetőkunyhó* és a *félkúp alakú tetőkunyhó*. Ez egyszersmind a két legprimitívebb hajlékforma. Nem egymást követő két fejlődésfokozat, hanem egyidejűleg megjelenő két egyenrangú változat. Azt, hogy a kettő közül melyik valósul meg valahol, elsősorban a környezet jellege szabja meg. Általában mindkét forma növényi anyagokból jelenik meg. Nem ismer még az ember mást, csak növényi anyagot, illetőleg most kezdi megismerni a növényi anyagot, ami vadász-

társadalmak körében, főleg a magasabb szélességeken, többé-kevésbé kiegészülhet vagy pótolható állati eredetű anyaggal (bőr, szőrme, csont, főleg mammutagyar).

A negyedgömb alakú tetőkunyhónak legegyszerűbb formája még nagyon közel áll a természetes hajlékhoz. Képzeljünk el egy cserjékkel benőtt térszínt; a cserjék ágait lenyesegetjük, csak bizonyos ágakat hagyunk meg a földben, a megmaradt ágaknak felső végét összefogjuk csúcsba és összekötözzük: előttünk áll a negyedgömb alakú tetőkunyhó. A következő fejlődésfokozat már mesterséges hajléknak tekinthető; ugyanezt a formát ugyancsak bokorágakból, hajlítható vesszőkből magunk állítjuk össze

9. ábra. Negyedgömb alakú tetőkunyhó

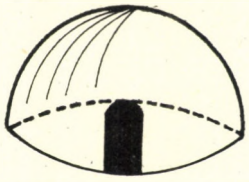

11. ábra. Félgömb alakú tetőkunyhó

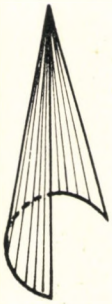

10. ábra. Félkúp alakú tetőkunyhó

12. ábra. Kúp alakú tetőkunyhó

olyan módon, hogy egyes kivágott vesszőket leszúrunk a földbe félkör alakban, s a felső végüket összefogjuk egy csomóba. A negyedgömb alakú tetőkunyhó így adódó váza kiegészíthető oly módon, hogy körülburkoljuk valamivel; persze ez is növényi anyag (levelek, kisebb gallyak), esetleg föld.

Lényegében hasonló módon jött létre a másik forma, a félkúp alakú tetőkunyhó is. A különbség csak annyi, hogy itt meggörbített hajlékony vesszők helyett merev ágakat szúrunk le szintén félkörben, és összedöntjük őket egymás felé, azután egy pontban találkozó felső végüket összekötjük. Ezt a vázat is falevelekkel, ágakkal, gallyakkal, esetleg földdel szokás befedni. A negyedgömb alakú tetőkunyhó olyan tájakon gyakori, ahol hajlékony vesszőkben gazdag növényzet fordul elő, a félkúp alakú tetőkunyhó pedig olyan területen, ahol karószerű merev, erős ágakban bővelkedő növényzet van. A félkúp alakú tetőkunyhó elsősorban a szubpoláris fenyőerdők övezeté-

ben, Észak-Amerikában és Észak-Eurázsiában található meg; itt ez volt a legősibb hajlékforma. Hozzánk közelebb a Kárpátokban vagy Alpokban szintén valószínűleg őshonos. A negyedgömb alakú tetőkunyhóval különböző szavannás, lomboserdős tájakon, melegebb éghajlat alatt találkozunk, ahol fenyőerdő nincsen.

A további fejlődés során a negyedgömb alakú tetőkunyhó *félgömb alakú tetőkunyhóvá* egészül ki. Persze nyílást hagynak valahol rajta. A félgömb alakú tetőkunyhót másként *méhkas alakú kunyhónak* nevezik. A félkúp alakú kunyhó hasonló módon zárul körös-körül teljes kúp alakú tetőkunyhóvá, röviden *kúp alakú tetőkunyhóvá.*

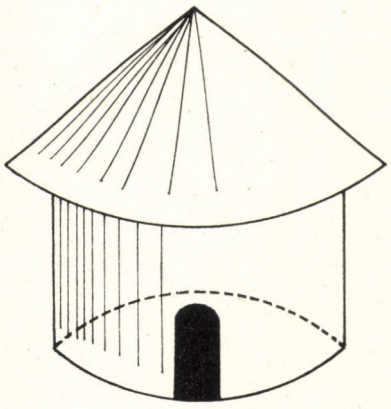

13. ábra. Kúptetejű hengerfalú ház

A kerek hajlékok sorában a felsorolt négyfajta tetőkunyhó fordul elő, azonkívül egyfajta ház, az ún. *kúptetejű hengerfalú ház.* Ennek már fala és fedele is van; fala hengerpalást, teteje pedig kúppalást. Míg a tetőkunyhó négy fajtája levezethető egymásból, itt hatalmas ugrással találkozunk a fejlődésben: egy új, idegen elem jelentkezik, a fal. A kúptetejű hengerfalú ház — úgy látszik — nem közvetlenül a négy előző forma valamelyikéből alakult ki, hanem előbb a szögletes hajlékok körében kellett a háznak kialakulnia, vagyis a szögletes hajlékok körében kellett létrejönnie olyan hajlékfajtának, amelynek fala is van, és miután már ez megtörtént, ettől a háztól a kerek hajlék készen vette át a falat, így született meg a kerek hajlékok sorában a ház. Mielőtt tehát a kúptetejű hengerfalú házat részletesen taglalnánk, először a szögletes hajlékokra kell áttérnünk.

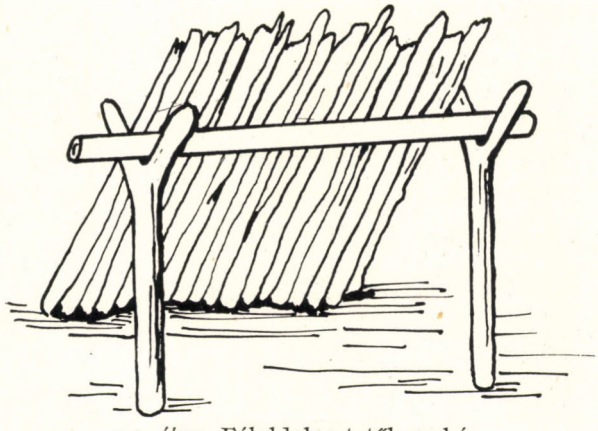

14. ábra. Féloldalas tetőkunyhó

A *szögletes hajlékok* eredete még nem teljesen tisztázott. Igen tetszetős Oelmann felfogása a szögletes hajlékok fejlődése tekintetében, noha alapjában hipotetikus értékű, ugyanis nélkülözi a kellő régészeti igazolást. A szögletes hajlékoknak általában két fő csoportja van: a lejtős tetejű és a sík tetejű hajlékok csoportja. Először a *lejtős tetejű hajlékokról* szólunk.

A lejtős tetejű hajlékokat Oelmann egy igen ősi készségből, az ún. nyárstartó állványból származtatja le. Amióta az ember ismeri a tüzet — márpedig ez a fejlődésnek igen alacsony fokán történt —, használja

azt a zsákmány megsütésére. A sütés igen régi technikai művelet, megelőzi a főzést, mert a főzéshez edény szükséges, ellenben a sütéshez csak egy nyársra van szükség, amire feltűzzük a zsákmányt, és a tűz felett forgatjuk. A nyárs kényelmes forgatása céljából célszerű azt két ágasfába beilleszteni, ami könnyen előállítható oly módon, hogy megfelelően szétágazó faágat lecsonkolunk, és leszúrunk a földbe. Ez a nyárstartó, maga a nyárs pedig a rajta vízszintesen átfektetett rúd. Ettől csak egyetlen lépés vezet a legprimitívebb szögletes hajlékhoz. Mindössze az szükséges, hogy a nyárshoz ferdén valamilyen olyan felületet támasszunk oda, ami a lobogó tüzet esőtől, széltől védi. Ez a ferdén odatámasztott lap persze kezdetben állhat

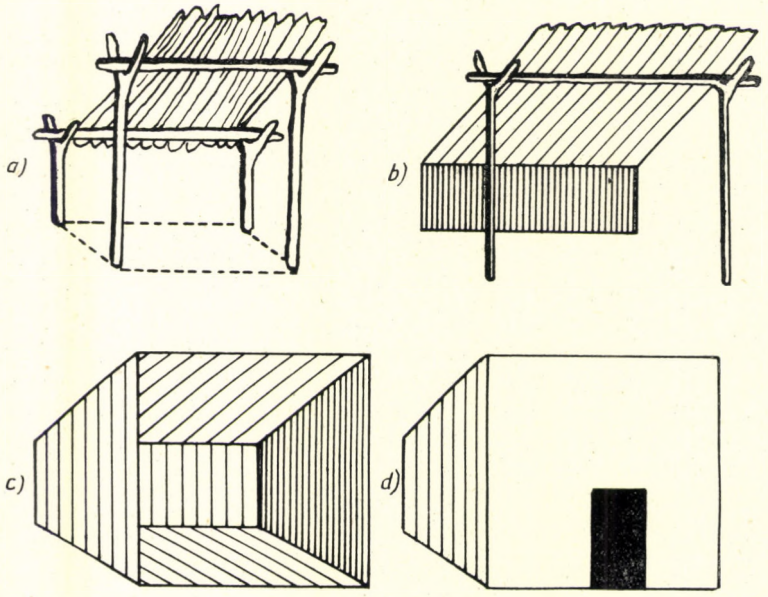

15. ábra. Féloldalas tetejű (félnyeregtetős) ház fejlődése

a, b, c, d = a fejlődés egymást követő fokozatai

sűrűn egymás mellé helyezett faágakból. A tetőnek ez az eredetileg olyankor odahelyezett legegyszerűbb formája, amikor nem sütünk a nyárson, védi az alatta levő tüzet, és egyúttal menedéket nyújt az ember számára is eső és szél ellen. Ez már kezdetleges hajlék, a szögletes hajlék képzelhető legkezdetlegesebb formája, az a hajlékforma, amelyet *féloldalas tetőkunyhónak* nevezünk.

A féloldalas tetőkunyhóból könnyen le tudjuk vezetni, mint egy következő fejlődésfokozatot, a *féloldalas tetejű* (az építészetben elfogadott terminológia szerint félnyeregtetős) *házat.* Nem kell hozzá semmiféle új elem, pusztán a régi elemek felhasználásával el tudunk jutni a házhoz, amit nem tudtunk megtenni a kerek hajlékoknál. Ugyanaz a nyárstartó állvány szükséges ehhez, amely a féloldalas tetőkunyhó létrejöttekor szerepet cserélt, ágasfa-párrá és szelemenné vált. Ha ezt a szelemenes ágasfa-párt még egy alacsonyabb példányban előállítjuk, és az amúgy is ferde helyzetű

tető alsó széle alá toljuk, előttünk áll a ház legprimitívebb formája. Ez már ház, mert van teteje is, és fala is. A falakat egyelőre még csak a négy oszlop képviseli, a közök még kitöltetlenek, de a ház gondolatának a csírája már megvan. A féloldalas tetejű háznak a továbbiak során főleg a falai tökéletesednek oly módon, hogy az oszlopok közei valóban kitöltődnek fallá, fokozatosan zárulnak. A sorrend mindig az, hogy a legkorábbi példányokon először a hátsó hosszanti fal készül el, azután megjelenik következő lépésként a két oldalsó fal: az egész építmény csak elöl nyitott már. A legutolsó fokozat pedig az, hogy elöl is bezárul az építmény. Ezen a legutoljára lezárult falon hagynak ajtót. Ez a féloldalas tetejű ház kész formája.

A féloldalas tetőkunyhóból másfelől le lehet vezetni az *élesgerincű tetőkunyhót*. Ez általában kétféleképpen vezethető le. Az egyik mód az, hogy nemcsak az egyik oldalon alkalmazunk tetőt az ágasfa-párhoz és szelemenhez, hanem a másik oldalon is. Az élesgerincű kunyhó másik leszármaztatása az, hogy nem két tetőt, hanem két féloldalas tetőkunyhót tolunk össze, melyeknek teteje ellenkező irányban lejt. Az utóbbi módon származott élesgerincű tetőkunyhónak két ágasfa-párja van.

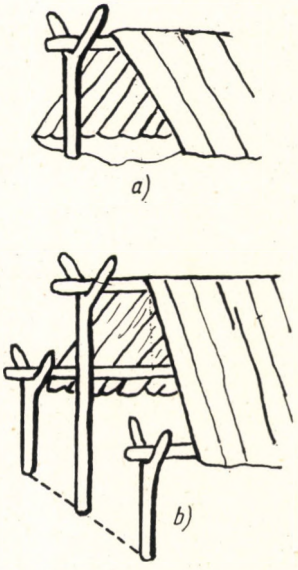

16. ábra. Élesgerincű tetőkunyhó (= nyeregtetős kunyhó) *(a)* és belőle fejlődő élesgerincű ház (= nyeregtetős ház) *(b)*

Végül van még egy negyedik típus, az *élesgerincű ház*. Ez leszármaztatható vagy az élesgerincű tetőkunyhóból, vagy a féloldalas tetejű házból. Ha az élesgerincű tetőkunyhó alá szelemenes-ágasfa párokat helyezünk, szóval megemeljük az élesgerincű tetőkunyhót, ház lesz belőle. De ha két féloldalas tetejű házat tolunk egymáshoz, ebből is élesgerincű ház lesz. (Az élesgerincű tetőkunyhó és az élesgerincű ház itt leírt kezdeti formája azonos az építészetben elfogadott terminológia szerint „nyeregtetős" kunyhó, illetve nyeregtetős ház néven ismert formával. Szokatlan elnevezésünkhöz azért ragaszkodunk, mert — amint alább még látni fogjuk — azzal a nyeregtetős és sátortetős formákat összefoglalva kívánjuk jelölni. Ezt az összefoglalást genetikus szempontok indokolják.)

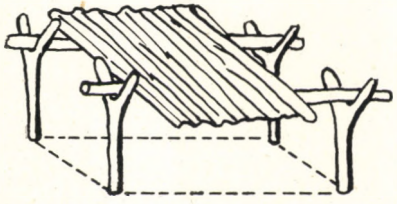

17. ábra. Cölöpös mennyezet, egyben a sík tetejű ház kezdeti formája

Látjuk tehát, hogy a lejtős tetejű hajlékoknak mindegyik fajtája végső fokon levezethető mint alapformából, a féloldalas tetőkunyhóból, ez pedig semmi egyéb, mint a nyárstartó állvány módosulása. Tehát az élesgerincű ház, a képzelhető legfejlettebb emberi hajlék, a nyárstartó állványból vezethető le.

Meg kell most néznünk a szögletes hajlékok másik csoportját, a *sík tetejű hajlékokat*. OELMANN ezeket is a nyárstartó állványból vezeti le, éspedig

a következő módon. Tételezzünk fel két teljesen egyforma nagyságú nyárstartó állványt, és ezeket állítsuk egymással párhuzamba, a korlát néven ismert tornaszer mintájára. A továbbiakhoz csupán az szükséges, hogy valamivel vízszintesen lefedjük a két állványt. Ez kezdetleges fokon egymás mellé fektetett ágak alakjában történhet. A nyárstartó állványnak ezt a származékát nevezhetjük cölöpös padozatnak vagy cölöpös mennyezetnek.

A cölöpös padozat olyan berendezés, amely felett történik valami, a cölöpös mennyezet pedig olyan, amely alatt történik valami. A cölöpös padozat különböző célokat szolgáló nagyon régi és igen elterjedt berendezés, jóformán a nyárstartó állványt követően megszületett ez is. Felülete szerepelhet szárító berendezésként; rászórunk valami szárításra váró anyagot, terményt, búzát, és hagyjuk, hogy a nap rásüssön. Használható úgy is, mint másféle hajlék alapzata, ez történik pl. cölöpépítmények esetében.

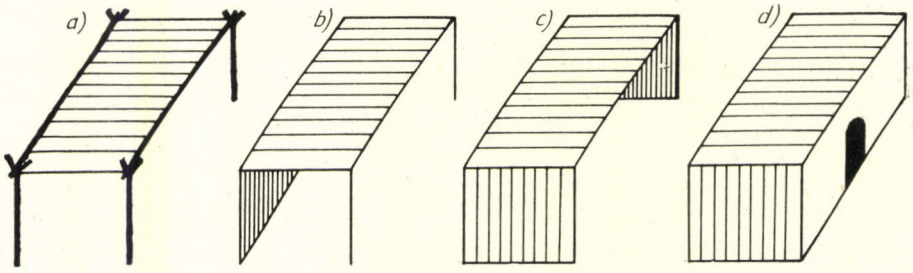

18. ábra. A sík tetejű ház fejlődése

a, b, c, d = a fejlődés egymást követő fokozatai

Itt először a cölöpös padozat készül el, s erre helyezzük a hajlékot. Lehet a cölöpös padozat a maga kiemelkedő karakterénél fogva valami emberi közösségnek gyülekezőhelye. Lehet őrhely is, amelyen a közösségnek egy tagja őrként helyezkedik el.

A cölöpös mennyezet sokkal ritkább. Ezzel nem is igen találkozunk másutt, csak erősen napsütéses, egyben csapadék elleni védelemre nem szoruló száraz éghajlatú tájakon, ahol a tűző napfény ellen kell védekezni. A cölöpös mennyezet olyan készség, amely alatt az ember a tűző napfény ellen védve van. Létrejöttével meg is született a sík tetejű hajlékok legegyszerűbb formája, egy olyan hajlék, amely már kezdettől fogva sík tetejű ház, hiszen fala is van — ezt a falat ugyan most még csak oszlopok képviselik —, és megvan a fedele is. Száraz, napfényben gazdag éghajlatú vidékeken, meleg sztyeppeken és sivatagokban találkozunk ezzel a készséggel. A sík tetejű hajlék említett legegyszerűbb formája tovább fejlődhet. A négy tartóoszlop közei fokozatosan kitöltődnek fallal. Éspedig itt is van bizonyos sorrendje ennek a fejlődésnek: először olyan példányok születnek meg, amelyeknek csak egyetlen teljes fala van, az egyik hosszanti fal, a másik három fal helyét még csak a sarokoszlopok jelzik. A fejlődés következő fokozataként elkészül a két oldalsó fal is. A legutolsó fokozat az, hogy a negyedik fal, az elülső fal is zárul. Négy oldalról zárt, fekvő hasáb alakú ház jön így létre, amelynek bejárata mindig az utolsónak bezárult hosszanti falon van.

Van ún. *álsíktetejű hajlék* is. Ez a *dongaboltozatos hajlékból* származik. A dongaboltozatos hajlék, genetikusan szemlélve, az élesgerincű tetőkunyhónak egy változata. Ha hajlítható vesszőket félkörívben meggörbítve szúrunk le két végükkel a földbe, és az így meghajlított vesszők egész sorát állítjuk egymás után párhuzamba, majd ezt a vázat befedjük valamivel,

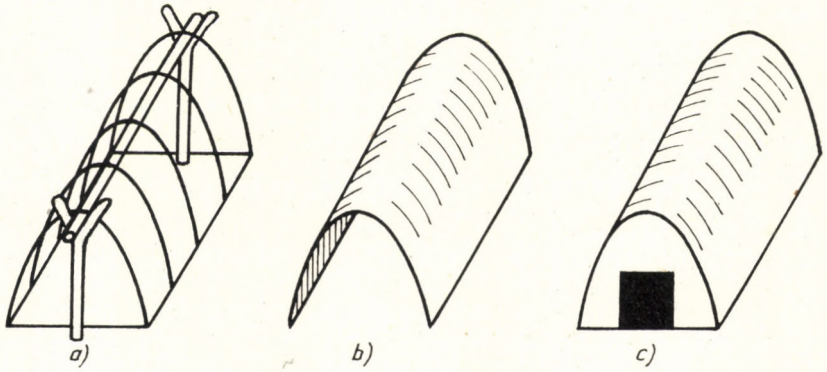

19. ábra. A dongaboltozatos (= dongaboltozat formájú) hajlék fejlődése
a, b, c = a fejlődés egymást követő fokozatai

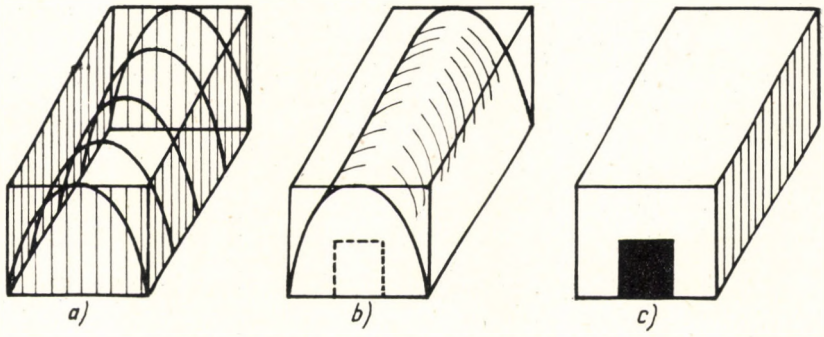

20. ábra. Az álsíktetejű hajlék fejlődése
a, b, c = a fejlődés egymást követő fokozatai

előttünk áll egy dongaboltozat formájú hajlék, éspedig ennek legegyszerűbb, még növényi anyagból előállított, éppen ezért csak a kő- vagy téglaanyagból összerakható dongaboltozatos hajléknak még nem nevezhető formája. Az álsíktetejű hajlékká való továbbfejlődés úgy képzelhető el, hogy egy, már kőből vagy téglából épült, valóban dongaboltozatos hajlékot körülveszünk egy láda formájú építménnyel, amelynek sem feneke, sem teteje nincs. Ha oldalról nézzük ezt a ládát, olyan, mintha sík tetejű ház lenne: a dongaboltozatos hajlék benn rejlik egy láda alakú (fekvő hasáb formájú) hajlékban. Sőt fokozatosan felveheti a hajlék a láda alakú hajlékforma összes jegyeit, megtörténhet, hogy a közök kitöltődnek az ős dongabolto-

zatos építmény és a külső ládafal közt addig, amíg az egyszintű, tehát valóban sík tetejű lesz. Egyszóval kívülről semmi nem árulja el, hogy a hajlék eredetileg dongaboltozatos volt, egyedül csak az, hogy a bejárat továbbra is az épület keskeny végén marad, holott a sík tetejű hajlék bejárata a hosszanti oldalon szokott lenni. Az álsíktetejű hajlék éppen arról ismerhető fel, hogy ennek bejárata, eredetének emlékeként a keskeny oldalán van. És persze belülről dongaboltozatosnak fogjuk látni ezt a hajlékot.

Ezzel a szögletes hajlékok fontosabb alapformáit áttekintettük. A legbonyolultabb építészeti alkotás is ezeknek a formáknak valamilyen kombinációja. Az ismertetett formák közül a legfejlettebb, az élesgerincű ház, egyben a legelterjedtebb is, a Földön levő sok milliónyi hajlék túlnyomó többsége ilyen.

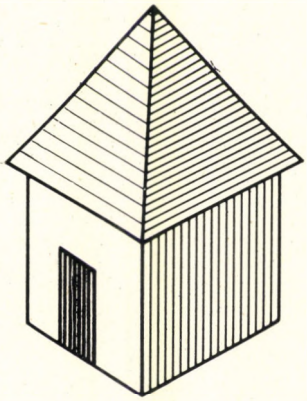

21. ábra. Kúptetejű hengerfalú ház szögletes (négyzet alapú, gúlatetejű) változata

Következő lépésként azt próbáljuk megállapítani, *milyen időpontokban jelentek meg* feltehetően ezek a formák.

Mind a kerek, mind a szögletes hajlékok közül az összes tetőkunyhók mind előfordulnak a mai legprimitívebb zsákmányolók körében is, másrészt pedig tudjuk azt, hogy ezek a kezdetleges zsákmányoló életformák már a paleolitban általánosak voltak. De közvetlen régészeti adataink is vannak ezeknek a hajlékoknak a korai paleolitban való előfordulásáról. Általában elég biztonsággal állíthatjuk, hogy az összes tetőkunyhók, mind a kerek, mind a szögletes hajlékok sorában már a paleolitikum régebbi szakaszaiban kialakultak.

A kúptetejű hengerfalú házról tudjuk azt, hogy ez legkorábban az olyan fajta társadalmak körében fordul elő, amelyeknek uralkodó életformája a készletgazdálkodó vadászat. Ennél magasabb fejlettségű gazdasági élettel rendelkező társadalmakban is előfordulhat, ennél primitívebb társadalmakban azonban nem. Az őstörténeti korszakok közül az újpaleolitikum első fele, tehát az aurignacien és a solutréen felel meg az említett életforma elterjedésének. Tudjuk, hogy ez a csiszolatlan kőkorszak újabb felének első része, jórészt egybeesik a würm-jégkorszakkal.

Nem tudjuk, hogy a legprimitívebb ház, nevezetesen a féloldalas tetejű ház mikor alakult ki. Azt ellenben tudjuk, hogy akár a féloldalas, akár az élesgerincű tetőkunyhó, mint azt már mondottuk, éppen úgy, mint a kerek hajlékok körében a tetőkunyhók, már a paleolitban megjelentek. Minthogy a kerek hajlékok körében a ház a szögletes hajlékoktól vette át a falat, kétségtelen, hogy a féloldalas tetejű háznak előbb kellett megjelennie, mint a kúptetejű hengerfalú háznak, tehát semmi esetre sem később, mint az aurignacienben és solutréenben.

Az élesgerincű házról annyit tudunk, hogy ez legalacsonyabb fokon kapásgazdálkodó földműveseknél fordul elő ma. Az ősrégészeti adatokat figyelembe véve úgy látszik, hogy az élesgerincű ház először a paleolit és neolit határán jelenik meg, ami kb. megfelel geológiailag a pleisztocén és holocén határának. Az ellenben bizonyosnak látszik, hogy a cölöpökön nyugvó élesgerincű ház csak a neolitban tűnik fel.

A sík tetejű hajlékok — úgy látszik — valamikor a paleolitikum folyamán bukkantak fel először. Ellenben az a fajta sík tetejű ház, amely már egészen sárból készült, szintén csak a neolitban jelenik meg először.

Látjuk, hogy e hajlékok alaptípusai közül a legtöbb már a paleolitban, legalább annak későbbi szakaszaiban megjelenik, tehát mindenesetre több tízezer évvel ezelőtt. A legfejlettebb fajta alaptípus, az élesgerincű ház is kb. tízezer esztendős. Hozzátehetjük ehhez még azt, hogy a *kerek hajlékok fejlődése korábban fejeződik be*, és később már csak a szögletes hajlékok fejlődnek. Ennek valószínű főoka abban rejlik, hogy ha az emberiség fejlődése során eljut oda, hogy a hajlékon belül több helyiségre van szükség, ezt a növekvő helyiségszükségletet sokkal könnyebben kielégíti a szögletes hajlék, mint a kerek. A szögletes (s általában minden) hajlék helyiségeinek száma kétféleképp növekedhetik. Vagy úgy, hogy belülről tagolódik közfalakkal, vagy úgy, hogy kívülről csatolnak hozzá újabb és újabb helyiségeket. Akármelyik módját képzeljük el a helyiségek szaporodásának, mindkét folyamat könnyebben mehet végbe szögletes, mint kerek hajlék esetében. Egy kerek hajlék felosztva közfalakkal kényelmetlen, körcikk formájú helyiségeket eredményez. Kívülről hozzátapasztva új helyiségeket, ugyancsak kényelmetlen formákat kapunk. Más a helyzet szögletes hajlék esetében; itt a belülről történő felosztás és a kívülről való hozzátoldás által egyaránt ismét szögletes formákat kapunk. Tehát fejlődésképesebbek, a több helyiségre való igényt jobban ki tudják elégíteni a szögletes hajlékok, mint a kerek hajlékok. Ez a magyarázata annak, hogy a kerek hajlékok fejlődése a kúptetejű hengerfalú házzal zárul.

Ha most tudjuk azt, hogy a szögletes hajlék legfejlettebb alapformája, az *élesgerincű ház* már lehet talán *tízezer esztendős* is, el lehet képzelni, hogy ez az alapforma azóta mennyit fejlődhetett. Valóban az élesgerincű háznak rengeteg változata van; mint mondottuk, a Földön ma meglevő sok milliónyi hajléknak túlnyomó többsége élesgerincű ház. A következőkben az eddig genetikusan ismertetett alapformákat részletesebben fogjuk megvizsgálni, különös tekintettel ezek változataira és mai elterjedésére. Először összefoglalóan a primitívebbeket, s azután egészen külön, aprólékosan fogunk foglalkozni az élesgerincű házzal.

A mesterséges hajlékok különböző változataival foglalkozó irodalom java része nem földrajzi. A szerzők főleg régészek és etnográfusok, vagy — amennyiben városi épületekről van szó — építészek. BRUNHES-t kivéve, a geográfus szerzőktől származó irodalom nagyon szétszórt.

b) *A kezdetlegesebb mesterséges hajlékok változatai és előfordulása*

Minden egyes hajlékváltozattal kapcsolatban megnézzük, hogy *milyen anyagokból* állítják őket elő, utána pedig azt, hogy *manapság hol találjuk* ezeket a különböző anyagból készült *változatokat*. Azt mondottuk, hogy valamennyi alapforma első megvalósításban növényi anyagból készül, és későbbi fejlemény, amikor a növényi anyagokat felváltják ásványi anyagok, illetőleg ilyenből készült formák.

Maga a két legősibb forma, a *negyedgömb alakú* és a *félkúp alakú tetőkunyhó* még ma sem fordul elő másképpen, mint *kizárólag növényi anyagból* megvalósítva, vagyis mielőtt áttértek volna azoknak sárból és kőből való

előállítására, a fejlődés tovább haladt, az ember inkább áttért más hajlékformák alkalmazására. A negyedgömb alakú tetőkunyhó ma is megtalálható különböző forró égövi és szubtrópusi erdő-, szavanna- és sztyeppterületen, de ezeken a területeken belül is manapság csak a legkezdetlegesebb zsákmányolók körében találkozunk vele, mint ideiglenes hajlékkal. A negyedgömb alakú kunyhónak legfőbb alkalmazói ma pl. Ausztrália őslakosságából, azután Indonézia pigmoid népességéből, a Kongó-medencei pigmeusokból és a busmanokból kerülnek ki. Ezek a természeti táj szempontjából különböző jellegű vidékek lakói. Ausztrália belseje sivatagi vagy félsivatagi terület, a busmanok hazája is igen száraz éghajlatú tájék, a Kongó-medence ezzel szemben trópusi őserdőterület, de egyaránt jellemző rájuk, hogy végső menedékhelyei kedvezőbb miliőből kiszorított és ezért társadalmi fejlődésükben megrekedt embercsoportoknak. A félkúp alakú tetőkunyhó keletkezéshelye és mai elterjedésterülete megfelel a szubpoláris fenyőerdők övének Amerikában éppúgy, mint Eurázsiában. De Amerika és Eurázsia szubpoláris fenyőerdő-övében is aránylag ritka ma már a félkúp alakú tetőkunyhó, és kizárólag csak mint ideiglenes hajlék fordul elő az itt élő, részben készletgazdálkodó vadászok, részben halászok, de különösen a vadászok és réntenyésztők körében. Főként a készletgazdálkodó vadászok használják, mert a réntenyésztő nomádok inkább sátrat használnak, illetőleg olyan hajlékformát, amely már sátornak nevezhető.

Egy fokkal fejlettebb a félgömb alakú tetőkunyhó, vagy másként méhkas alakú kunyhó. Ennek már kétfajta anyagból való változata ismeretes. Van növényi anyagból és van egy kőből vagy sárból, tehát ásványi anyagból létesített változata. Az utóbbi megnyúltabb alakú: félellipszoid vagy félparaboloid formája van. A *tiszta félgömb alakú*, tehát *növényi anyagból* készült félgömb alakú tetőkunyhó kétségtelenül a régibb a két típus közül. Ez előfordul mindenfajta száraz, félszáraz sztyepp- és szavannaterületen, inkább a meleg égöv alatt, de azon kívül is. Előfordul úgy is, mint zsákmányoló foglalkozásúak ideiglenes hajléka, azonban találkozunk vele nomád pásztorok, sőt olyan pásztorok körében is, akik földműves foglalkozású társadalom keretén belül élnek: ezeknél előfordul a növényi anyagból épült, méhkas alakú kunyhó mint állandó hajlék is, hasonlóan olyan trópusi kapásgazdálkodókhoz, akiknek valami kapcsolata volt vagy van ma is állattenyésztőkkel vagy vadászokkal.

A méhkas alakú kunyhó másik változatáról, a *paraboloidszerű* formáról mondottuk, hogy kizárólag *ásványi anyagból* megvalósítva fordul elő, tehát későbbi származású. Szerkezeti formája *álboltozat-technikával* készül. Ez azt jelenti, hogy vízszintesen egymásra helyezett kőlapok vagy téglák soraiból épül fel a hajlék; ezek a vízszintes kőlap- vagy téglasorok lépcsősen helyezkednek egymásra, aminek következtében az egész építménynek a belső tere szintén paraboloidszerű.

A kőből vagy sárból épült, félgömb alakú vagy méhkas alakú kunyhónak elterjedésterülete foltszerűen szétszórt a Földön. Észak-Afrikában vannak ilyen foltok, azután Elő-Ázsiában, Belső-Ázsia száraz éghajlatú sziklás hegységeiben; egyes brit szigeteken, így a Zetland szigeteken, Hebridákon; a Földközi-tenger vidékén, különösen a Földközi-tenger vidékének nyugati medencéje körül, ott is különösen Szardínián. Itt *nuragh* néven ismeretes ennek a hajléknak egy változata. Kívülről ez már nem is félgömb, hanem csonkakúp-palást. A döntő azonban a nuragh belső terének alakja;

ez parabolikus metszetű és álboltozat-technikával készült. Ilyenféle a nuragh-nak egy másik változata is, amely Apuliában fordul elő. Van azonban az apuliai nuragh-oknak egy sajátságos előfordulás-esete Alberobello faluban, ennek a falunak egyik-másik háza kívülről olyan, mintha kúptetejű hengerfalú ház lenne, más házak teteje alatt négyszögű terek helyezkednek el. De az egész építmény kőből van, és a tető belső tere mindenütt parabolikus, álboltozat-technikával, vízszintesen egymásra rakott tégla- vagy kősorokkal elhatárolt. Az apuliai változatokat, mind a nuragh-ra, mind pedig a kúptetejű hengerfalú házra emlékeztető változatokat is *trullo*-nak hívják (többesszámban: *trulli*, az irodalomban rendesen így találkozunk vele). Ez sem más tehát technikáját, szerkezeti formáját tekintve, mint álboltozatos hajlék, akárcsak a parabolikus formájú méhkas alakú kunyhó.

A *kúp alakú tetőkunyhó* mai elterjedése durva egyszerűsítéssel megfelel az északi félgömb szubpoláris fenyőerdő-övezetének, tehát Észak-Amerikában éppúgy találkozunk vele, mint Észak-Eurázsiában. Úgy látszik, ez a keletkezéshelye is. Korábban azonban elterjedése nagyobb volt, nemcsak a fenyőerdő-övben volt jelen, hanem attól délre a mai lomboserdő-övben is. Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy legkorábbi elterjedése idején, a paleolitikumban, a maitól eltérő volt itt a növényzet képe. Ma már a szubpoláris fenyőerdő-övnél délebbre fekvő övekben csak szórványosan fordul elő, legfeljebb az itt levő különböző foglalkozású népek körében mint mezei hajlék szerepel (csőszkunyhó), mint ilyen ismeretes nálunk is. Nagyon érdekes, hogy ugyanezt a formát megtaláljuk a déli félgömbön is; nyilvánvaló, hogy nem északról terjedt ide, vagy fordítva, a két előfordulás egymástól független. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy ma *túlnyomóan* csak *növényi anyagból* előállítva találkozunk vele, ritkán akadnak sárból, ill. kőből készült példányok. Ellenben archeológiailag igazolt az újpaleolit elejéről Európa területén veremhajlékot fedő olyan, kúp alakú tetőkunyhó, amelynek építőanyaga a szegényes növényzetre és lakói vadász életformájára való tekin-

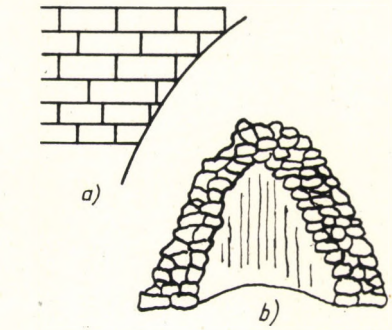

22. ábra. Álboltozat-technika *(a)* és ilyen technikával épült paraboloidszerű méhkas alakú kunyhó metszete *(b)*

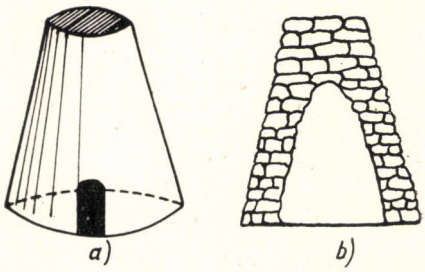

23. ábra. Nuragh vázlatos külső képe *(a)* és szerkezeti formája metszetben *(b)*

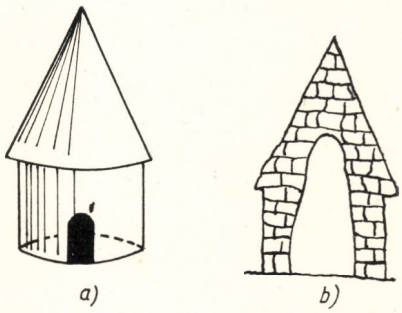

24. ábra. Trullo vázlatos külső képe *(a)* és szerkezeti formája metszetben *(b)*

tettel részben állati eredetű (állati bőr mint burkoló anyag, mammutagyar mint a váz anyaga).

A kerek hajlékok közül csak a *kúptetejű hengerfalú házról* kell még beszélnünk. Ennek korábban sokkal nagyobb volt az elterjedtsége, mint ma. Úgyszólván az egész földfelszínen előfordult a kúptetejű hengerfalú ház, kivéve a forróövi őserdők legmélyét, azonkívül a kontinensek poláris peremét, tehát a tundraövet, másutt legalábbis a nyomai mindenütt kimutathatók, így pl. nálunk is. Mai legfőbb elterjedésterületei a forróövi szavannák, különösképpen az afrikai szavannák, ezeken belül is főként Szudán övezete,

25. ábra. Élesgerincű tetőkunyhó (juhhodály, Hajdúszoboszló) („A magyarság néprajza" II. kötetéből)

bár megvan az afrikai déli szavanna-öv területén is, azután Dél-Amerikában Venezuela, Guayana területén, helyenként megtalálható az Amazonas-medencei őserdők területén, ugyanilyen módon találkozunk vele Indonéziában, de különösen Óceániában, részben az őserdő-területeken, vagy legalábbis klimax-jellegük alapján őserdőnek nevezhető övezetekben, ha esetleg a jelenlegi vegetáció szavanna jellegű is. A forróövi szavannák övében, pl. Szudánban különösen, előfordulásának egyik leggyakoribb fajtája az, hogy vesszőfonadékszerű fal, *sövényfal* készül hozzá, amelyet kívülbelül *sárral tapasztanak*. Bár előfordul *tisztán sárfallal* is, tehát olyan változatban is, amely már csak ásványi anyagból áll. *Teteje* azonban talán még több esetben, mint a fal, *növényi anyagú*, fű, szalma, nád. Ritkán előfordul ásványi anyagból készített fedél is.

A szögletes hajlékok közül a féloldalas tetőkunyhó, azután a féloldalas tetejű ház és talán még az élesgerincű tetőkunyhó és élesgerincű ház is,

tehát azt mondhatnánk, hogy az *összes lejtős tetejű hajlékok keletkezéshelye a Föld erdővidékei*. Mind a forróövi őserdőket, mind a szubpoláris fenyőerdőket, mind az azokhoz délről csatlakozó lomboserdő-vidékeket, mind a keletázsiai monszunerdők vidékét ide kell számítanunk. Ezek több pontján is, egymástól függetlenül keletkeztek lejtős tetejű szögletes hajlékok, először primitívebb, majd fejlettebb formák. Mai elterjedésüket tekintve, a féloldalas tetőkunyhó főleg a forróövi őserdőkben fordul elő, bár találkozunk vele magasabb szélességek erdeiben is, de mindenütt csak mint ideiglenes hajlék található. A féloldalas tetejű ház már szárazabb területekre is bemerészkedik, tehát nemcsak erdős területeken találkozunk vele, az élesgerincű tetőkunyhó pedig egyik változatában a *sátornak* vált egyik leggyakoribb formájává.

A *mozgatható hajlék* kérdésére most térünk rá, a kezdetleges szögletes hajlékok ismertetése során. Persze a mozgatható hajlékok körében nemcsak a sátrat találjuk, és a sátornak sem minden fajtája egyezik az élesgerincű tetőkunyhóval. A mozgatható hajlékok körébe tartoznak pl. a szekérhajlékok is. Egyes népek, népességelemek népvándorlásuk korszakában élnek szekérhajlékokban, esetleg több emberöltőn keresztül használják azt, mert állandóan mozgásban vannak, és csak rövid időre telepszik meg valahol a népesség. Mozgatható hajléknak tekinthetők azok a csónakhajlékok is, amelyekben különösen a múltban éltek sok ezren Kína és Indonézia egyes kikötővárosaiban. Hátsó-India és Indonézia halásznépessége körében ma is gyakori a hajléknak használt csónak. De ezeket az eseteket most nem tárgyaljuk, hanem a mozgatható hajlékoknak csak a legjellegzetesebb fajtájával foglalkozunk, a sátorral.

A *sátor* természetesen mozgékony életformáknak megfelelő hajlékforma, a mozgékony életformákkal kapcsolatos mozgó települések lakóhelyén berendezett hajlék. Sajátos vonása az, hogy lakója magával viszi, ellentétben az ideiglenes hajlékkal, amelyet sorsára hagy. Ebből következik, hogy nem minden mozgékony életformával kapcsolatos a mozgatható hajlék, hanem csak bizonyos nagyobb igényű, fejlettebb társadalmak körében találkozunk vele; ez a hajlék már értékesebb anyagból készül, mint az ideiglenes hajlék, vagy pedig az előállítása kíván fejlettebb technikát, ami már érdemessé teszi, hogy ne hagyják sorsára, hanem magával vigye az ember. Így nincsenek sátraik a kezdetlegesebb zsákmányoló foglalkozásúaknak, ellenben vannak a készletgazdálkodó vadászoknak, halászoknak és állattenyésztő nomádoknak. Pl. Eurázsia és éppúgy Észak-Amerika szubpoláris fenyőerdő- és tundra-övében élő készletgazdálkodó vadászok és halászok használják a sátrat, ugyanilyen módon az Eurázsia hasonló tájain élő réntenyésztők. Az amerikai szubpoláris övben tudvalevően nincsenek réntenyésztők, csak rénvadászok. Ezenkívül találkozunk sátorral az óvilági szárazöv nomád pásztorainál.

A szubpoláris fenyőerdők és tundrák készletgazdálkodó vadászai, halászai és rénszarvastenyésztői mégsem rendelkeznek annyira fejlett formájú sátrakkal, mint az óvilági szárazöv nomádjai. Ennek egyik magyarázata bizonyára az, hogy a szubpoláris öv említett foglalkozásai körében a sátor nem az egyedüli, kizárólagos hajlék, hanem az itt élő népesség csak nyáron használja a sátrat. Minthogy a tél itt sokkal keményebb, mint az óvilági szárazöv sztyeppjein, télen mindenki vagy földbe vájt hajlékban, vagy pedig már fedeles, falas házakban lakik. Sokan még nyáron sem

sátrat használnak, hanem kúp alakú tetőkunyhót, de még a sátorral élő *szubpoláris* vadászok, halászok vagy réntenyésztők *sátrai* is nagyon sokban emlékeztetnek a kúp alakú *tetőkunyhóra*, legalábbis a váz ugyanolyan merev ágakból összeállított faváz, mint a kúp alakú tetőkunyhóé, csupán a burkolóanyag más. A kúp alakú tetőkunyhóké, mint tudjuk, falevél, gallyak, kisebb ágak, esetleg föld; ezzel szemben a sátrak burkolóanyaga, mint mindenütt, állati eredetű. Éspedig az eurázsiai réntenyésztők körében rendesen rénszarvasbőr, az észak-amerikai fenyőerdő-övben lakó indiánoknál általában szarvasbőr vagy medvebőr, a prérin lakó indiánoknál pedig bölénybőr. Éppen azért a szubpoláris övben élő készletgazdálkodó vadászok, halászok vagy réntenyésztők a sátruknak rendesen csak a burkolatát viszik magukkal, ellenben a favázat esetről esetre sorsára hagyják, tekintettel arra, hogy ennek merev fenyőágakból adódó anyagához bárhol könnyen hozzá tudnak jutni. Ugyanakkor a bőr természetesen érték, legyen az akár szarvas-, medve- vagy bölénybőr, azt tehát magukkal viszik. A szóban forgó hajlék tehát átmenet az igazi sátor és az ideiglenes hajlék közt, mert hiszen egy része, a faváz, ideiglenes, minden esetben újonnan állítják elő, míg a másik részt, a burkolatot magukkal viszik.

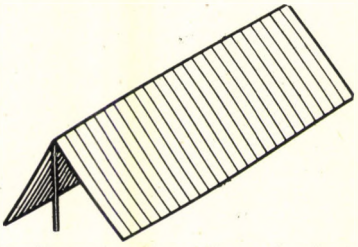

26. ábra. A sátor élesgerincű tetőkunyhó eredetű észak-afrikai, elő-ázsiai és tibeti változatának vázlatos képe

Ezzel szemben az óvilági szárazöv nomádjai körében, Afrikában éppúgy, mint Elő- vagy Belső-Ázsiában, mindenestül mozgatható hajlékokkal, mindenestül magukkal vitt sátrakkal találkozunk. Ezeken a száraz éghajlatú, erdőtlen tájakon a faváz is nagy érték, nem is szólva a bőrről, amely természetesen éppolyan érték, mint északon. Tehát egyrészt az anyag önmagában is értékesebb, másrészt pedig itt nagyobb gonddal készített sátorszerkezettel találkozunk, aminek következtében a sátor váza érték a beléje fektetett munka következtében is. Észak-Afrikában, Elő-Ázsiában, Tibetben, Szovjet Belső-Ázsiában és Mongóliában — főleg ezeken a területeken találkozunk sátrakkal — ezek részben nemezből készülnek, részben pedig teveszőrből.

A sátor formáját tekintve, az egyik csoportot az *észak-afrikai, elő-ázsiai* és *tibeti sátrak* alkotják. Az itt használatos sátorforma az *élesgerincű tetőkunyhónak* egy változata. Ez Észak-Afrikában és Elő-Ázsiában általában teveszőrből készült, Tibetben viszont jakszőrből készült nemez-anyagú. *Szovjet Belső-Ázsiában* és *Mon-*

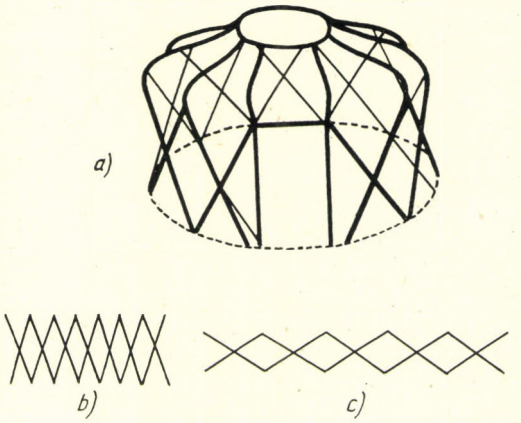

27. ábra. Jurt váza Oelmann szerint *(a)*. Az összetolható *(b)* és széthúzható *(c)* ollórács szerkezetű falváz részlete

góliában más forma uralkodó, amelyet általában *jurt* vagy *jurta* néven emlegetünk. Ez, ha be van egészen burkolva, megjelenésformáját tekintve félgömb alakú méhkas alakú tetőkunyhóra emlékeztet, szerkezetileg azonban közelebb áll a kúptetejű hengerfalú házhoz. A jurt a sátrak közt a házat képviseli. A fala hengerpalást, amelynek fából készített *ollórács-szerkezete* van. A hengerpalást alakú fal változtatható alakú térfogatot zárhat be: az alapkört szűkebbre fogva, magasabb, tágabbra engedve, alacsonyabb lesz a belső térség. A tetőszerkezet alkatrészeként gyűrű fogja körül a falak ollórács-szerkezetének minden egyes felső csuklójához csatlakozó hajlékony rudak egyébként szabad felső végeit. Ez a tető váza. A falból és tetővázból álló egész szerkezetre nemez borítás kerül. Ez a sátor szétszedhető és ily módon szállítható.

A következőkben a hajlék megjelenésformái közül a legtökéletesebbre térünk rá, ez pedig az *élesgerincű* ház. Ez a legtökéletesebb hajlékforma is már legalább a paleolit és neolit kor határszakasza óta fennáll, ezért rengeteg változata alakult ki. Viszont ennek következtében olyan sok mondanivalónk lesz róla, hogy külön fogunk szólni a faláról és a tetejéről.

c) *Az élesgerincű ház fala*

A fő típusokat itt elsősorban aszerint különböztetjük meg, hogy az élesgerincű ház falának építéséhez növényi vagy ásványi anyagot használnak-e.

Nézzük először a *növényi anyagból készült falat.* Ez különböző technikával állítható elő. Ilyen a sövényfal (Flechtwand, Flechtwerk; maison en branches entrelacées), a függőlegesen a földbe állított fatörzsekből álló fal, a vízszintesen egymásra rakott fatörzsekből szerkesztett fal (ez az ún. boronafal — Blockwand, Blockwerk; empilage), végül az ún. favázas fal (Fachwerk; colombage, maison à pans de bois). Ezek egyben a fejlődés sorrendjét is jelzik. Legkorábbi és legprimitívebb közöttük a sövényfal, később jelenik meg a függőlegesen állítgatott törzsekből álló fal, még később a boronafal és a legkésőbbi a favázas fal.

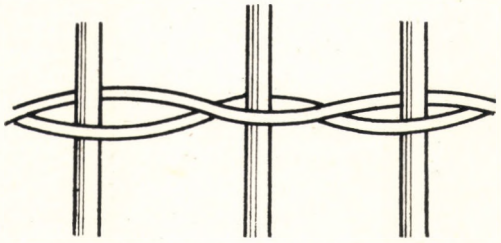

28. ábra. Sövényfal technikáját magyarázó részlet. (Két vessző három karóval)

A *sövényfal,* másként fonott fal, a legkorábban megvalósuló teljes felületű falforma, már a neolit elején találkozunk vele, amire kézzelfogható bizonyítékaink vannak. A legtöbb vesszőfonadékból készült falat ugyanis tapasztani szokták sárral. Neolit kori vesszőfonadék ugyan nem maradt ránk, de maradtak sárdarabkák az egymást keresztező vesszők lenyomataival. Ezek egyéb neolit kori leletek társaságában fordulnak elő, ily módon bizonyítva, hogy ez a fajta fal megvolt már a neolitban is. Technikája az, hogy karókat állítunk sorban a földbe szúrva, a karók közeit pedig vesszőfonadékkal töltjük ki. Néha gyenge vesszők helyett kissé erősebb, de azért még mindig hajlítható fiatal ágakból készül a falak tölteléke. Az ilyen fonott falat szokás paticsfalnak nevezni. A Földnek két nagy tájtípusán mutat

vagy mutatott ez az építési mód igen nagy elterjedtséget: egyrészt a forró égövi szavannákon, másrészt a mérsékelt öv erdős sztyeppvidékein. Itt sokáig uralkodó volt ott is, ahol esetleg manapság már eltűnt. Korábban általában mindenfajta, főként lomboserdős vidéken többé-kevésbé elterjedt volt a sövényfal-építkezés. Az ezzel a technikával készült korábbi házpéldányokon nincsen még minden egyes falnak külön-külön fonadéka, hanem ugyanazt a vesszőt több falon végigvezették. Emiatt — minthogy a vessző nem szereti a túl erős hajlítást — a régibb sövényfalú házakon nem talál-

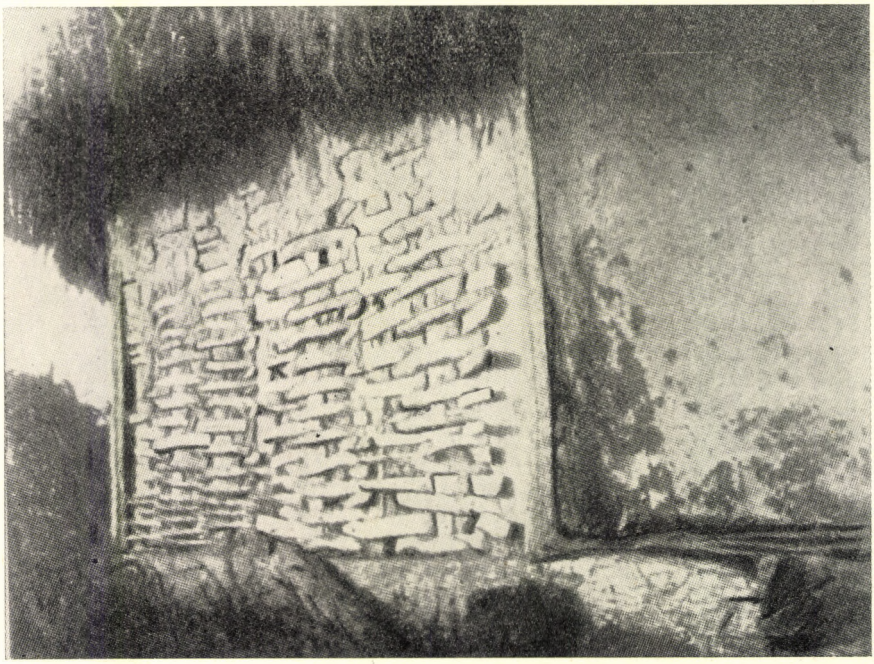

29. ábra. Mogyoróvesszőből font sövényfal. Zselickisfalud (Somogy m.) („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

kozunk 120 foknál hegyesebb szögletekkel. Tehát a primitív vesszőfonadékos épületek többnyire, ha nem is éppen kör- vagy elliptikus alaprajzúak, de az alaprajzuk mindenesetre lekerekített négyszög vagy téglalap, illetőleg lekerekített sokszög.

A többi technika sorában a *függőlegesen* földbe állított *fatörzsekből* rótt fal a legrégibb. Ez, úgy látszik, elterjedt volt valamikor mindenfajta erdővidéken, pl. a mi szélességeinken, a mérsékelt övi lombos erdőkben is és bizonyára a szubpoláris erdőkben is. Máig azonban a fejlettebb formák, legkorábban a boronafal, kiszorították a mérsékelt övi erdőkből, úgyhogy manapság a függőlegesen földbe állítgatott fatörzsekből rótt fal már csak a forróövi őserdőkben található meg, ott is persze csak olyan esetekben, amikor egyáltalában van zárt fal, nem pedig tisztán csak cölöpökön álló tető alkotja a házat.

Fejlettebb fokozat a vízszintesen egymásra fektetett fatörzsekből összerótt *boronafal*. Ez már a bronzkorban megjelenik Európában. A forróövi őserdőkben még ma sem gyökeresedett meg, ott még ma is függőlegesen leállítgatott fatörzsekből rótt fal található. Magasabb szélességeken főként a fenyőerdők vidékén jut uralomra. A lombos fák többnyire görbe ágakkal rendelkeznek, ritkán adódik köztük olyan hosszú, egyenes törzs, mint a fenyőfáé, ezért kevésbé alkalmas a legtöbb lombos fa boronaház építésre. A borona-építkezés a középkor vége óta kiszorulóban van Európából, kivéve a fenyőerdő-vidékeket. Megmaradt mindmáig az Alpokban, Kárpátokban mint a fenyőerdő két nagy európai szigetének területén, és természetesen ma is uralkodó véges-végig Észak-Európában és Észak-Ázsiában, közelebbről egész Skandináviában, Finnországban és a Szovjetunió mind európai, mind ázsiai részén, amelyek beleesnek a fenyőerdő-zónába. Ugyancsak borona-építkezéssel találkozunk Kanadában és az Amerikai Egyesült Államok azon területein, ahol a fenyőerdők nagy kiterjedésűek.

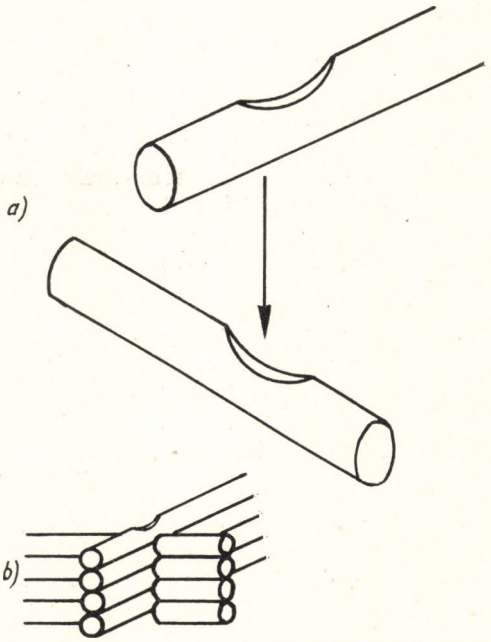

30. ábra. Gerezdelt fészkelt boronafal két boronája *(a)* és ilyen szerkezetű falak részlete a ház valamelyik sarkán *(b)*

A borona-építkezésnek két fő változata van: az ún. *gerezdelt* és a *zsilipelt* boronafal. A gerezdeltnek szintén két változatát lehet megkülönböztetni, egyik a *fészkelt* boronafal, a másik pedig a *lapolt*. Ezek a mondott sorrendben jelzik a fejlődés egymást követő fokozatait. Tehát időrendben legelső fajta a fészkelt, annál későbbi változat a lapolt, és még későbbi a zsilipelt.

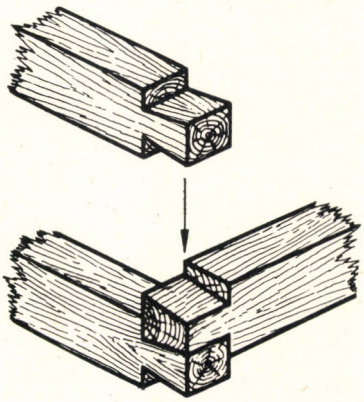

31. ábra. Gerezdelt lapolt boronafal boronáinak illeszkedése a ház valamelyik sarkán (Schier szerint)

Legrégibb változat a *gerezdelt fészkelt boronafal*. Ennek fatörzsein lényeges alakítás nem történik, legfeljebb a kérget hántják le a törzsről, de egyébként megmarad a fatörzsek hengerszerű alakja. Ezután minden fatörzs vége felé, a hossziránya merőlegesen félkör alakú vájatot hoznak létre, amely alkalmassá teszi a boronát arra, hogy rá keresztben másik borona helyezkedjen el. Így váltakozva helyezik a fatörzseket egymásra merőlegesen. A ház sarkán, ahol egyik törzs a másikkal

derékszögben érintkezik, a boronák végei túlnyúlnak a keresztezés helyén.

A *lapolt* változat fejlettebb technikájú. Nem marad meg a törzsek eredeti hengerszerű formája, hanem hasáb alakúra faragják ki azokat, azután fecskefarkszerű kivágatot készítenek a végükön, amelybe a rá merőlegesen elhelyezett másik fatörzs kiugró darabja beilleszkedik. Minthogy a hasáb alakúra faragott fát gerendának nevezzük, ilyenkor boronafal helyett gerendafalat is mondhatunk. Itt a fal teljesen sík felületet ad, mert hiszen sík lapok határolják a gerendákat, ellentétben az előbbi formával, ahol megmarad a hengerszerű felület. A lapolt változat nem ismeri a túlnyúló végeket sem. Ez a fejlettebb technika terjeszkedőben van a régebbi, fejletlenebb forma rovására éppúgy, amint a fejletlenebb technikájú boronafal is terjeszkedik, kiszorítva a még fejletlenebb technikájú, függőlegesen a földbe állítgatott fatörzsekből rótt falat.

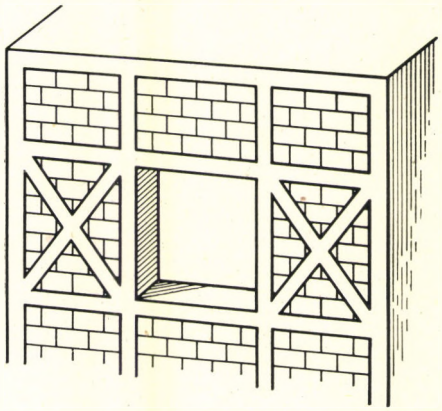

32. ábra. Favázas fal vízszintes, függőleges és András-kereszt alakú tagoló gerendákkal, valamint téglatöltelékkel

Ha a fa fogytán van valamely vidéken, annak egyik oka lehet, hogy az erdőket lassan feléli a népesség; ez világszerte tapasztalható folyamat: Európának hatalmas kiterjedésű vidékein kiirtották már az erdőket. Hasonló következményekkel jár, ha a boronaépítkezéshez szokott valamely népesség más környezetbe költözik át, amely nem nyújt építkezésre alkalmas elegendő faanyagot. Pl. fenyőerdő-vidékről átköltözik lomboserdő-vidékre. Ez esetben a boronaépítkezést felváltja kényszerűségből a *favázas építkezés*. Ez tehát úgy fogható fel, mint olyan fejlemény, amely a boronaépítkezést időrendben követi, éspedig kényszerűségből. Amint a borona- és favázas építkezés között van fokozatos átmenet, éppen úgy van fokozatos átmenet a sövényfal-építkezés és favázas építkezés közt is. Egy különbség van azonban a kétféle átmenet között. Nevezetesen az átmenet a borona-építkezésről a favázas építkezésre inkább kényszert fejez ki, ezzel szemben az átmenet a sövényfalról a favázas falra kényszertől függetlenül egyszerűen fejlődést jelent. Mielőtt ezeket az átmeneteket látnánk, először a favázas építkezés lényegét kell röviden ismertetnünk.

A favázas építkezés lényege az, hogy minden egyes falnak gerendákból álló kerete van, ennek a keretnek belsejét valamivel kitöltjük. Lehet, hogy maga a kitöltő fal is gerendákból áll, de lehet sárból, téglából is. A lényeges az, hogy a fal kerete mindig fából készült. Az egész fal fakerete több rekeszre tagolódik közbeékelődő további gerendákkal, dúcokkal, amelyek függőlegesen, vízszintesen vagy András-kereszt alakban helyezkednek el. Minden egyes részt külön-külön töltenek ki valamilyen anyaggal, amely anyag kezdetben szintén fatörzs, csakhogy — ez mutatja éppen a lassú átmenetet a boronafal-építkezéstől a favázas építkezés felé — erre a célra már rövidebb fatörzs vagy faág is megfelel. Ez a kezdeti fokozat. Később a kitöltő anyag

már nem is faág, hanem pl. vályogtégla, vagy lehet később égetett tégla is. A favázas háznak az a legfejlettebb formája, ahol a fakeret és a merevítő dúcok közeit tégla tölti ki.

A favázas fal kezdeti fokozata — amint mondottuk — tulajdonképpen *átmenet* a *boronafal* és a *favázas fal között*, az a fajta fal, amelyet még általában a boronafal változatai közé szokás számítani, és amit *zsilipelt boronafalnak* nevezünk. A zsilipelt boronafal annyiban favázas fal, amennyiben ennek is van egyetlen, a fal egész felületét körülölelő fakerete, de ennek a fakeretnek további tagolása még nincsen, tehát nincsenek vízszintes, függőleges vagy András-kereszt alakú belső tagoló gerendák. Ennek a fakeretnek

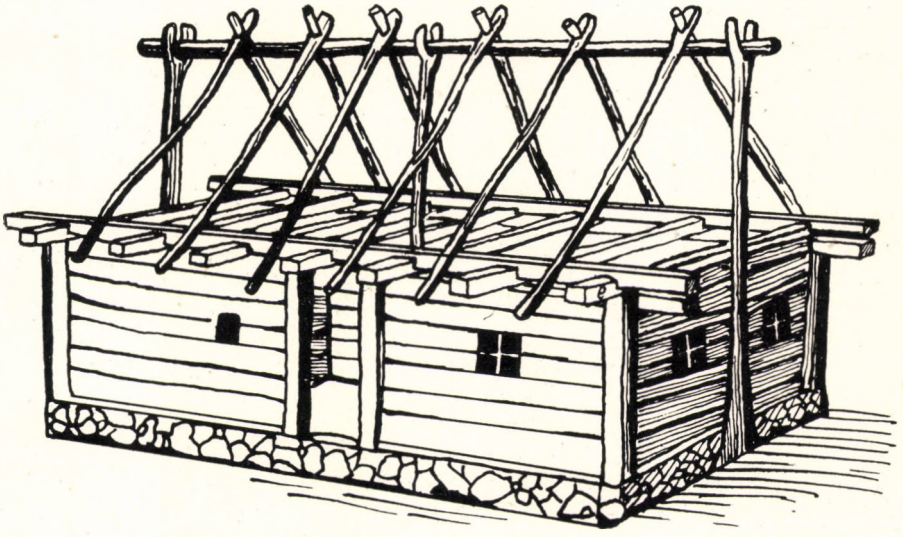

33. ábra. Zsilipelt boronaház szelemenes tetővázzal (a fedélhéj hiányzik). Palócföld („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

a két függőleges oszlopát nevezik sasfának. A sasfák egymás felé forduló oldalában végigfutó függőleges vájatokat találunk, hogy a keret kitölthető legyen a fal egész hosszában végigérő és két végén ceruza módján kihegyesedő fatörzsekkel. Zsilipelt boronafallal találkozunk olyan erdős vidékeken, ahol már ritkább a fenyőerdő, pl. nálunk a Dunántúlon, főleg annak déli-délnyugati vidékén, Somogyban, Zalában. Itt már nem lehet az egész falat hosszú egyenes törzsekből megkonstruálni. A későbbi fejlődés folyamán megjelennek a belső keretrészek. Ezeket először rövid farudakkal töltik ki, amilyeneket akármilyen lomboserdő-vidéken is lehet találni, vagy teljesen elejtik a fát, és a töltelék már vályogtégla vagy égetett tégla. A keretek száma a későbbi fejlődés során egyre fogy. Legelőször az András-keresztek tűnnek el, azután a függőleges és vízszintes keretek száma is fogy oly mértékben, amint a hajlék ajtóinak és ablakainak száma és terjedelme nő. A végső fejlemény az, hogy a favázas ház mindenestül téglaházzá válik.

Most még szólnunk kell a *sövény-* és *favázas fal közötti átmenetről*. Ebben a favázas falból megvan már a fakeret, megvan a két sasfa és a koszorúfa is.

Eltérően a zsilipelt boronafaltól, itt a talpfának és koszorúfának vannak egymással szembeforduló lyukai, amelyekbe tehát függőlegesen lehet beállítani karókat a koszorú- és talpfa közé. Ezek felhasználásával a fal minden egyéb sajátsága a sövényfaléval egyezik.

A favázas építkezés általános elterjedéséhez tudnunk kell, hogy az Óvilágban Eurázsia területén egy nagyjából kelet—nyugati irányú széles öv közbeékelődik egyfelől a szubpoláris fenyőerdőöv, másfelől a szárazöv közé.

34. ábra. Épülő zsilipelt boronaház. Kalotaszeg („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

Ennek a közbeeső övezetnek a keleti, tehát ázsiai fele inkább sztyepp vagy erdős sztyepp jellegű; nyugati, európai fele pedig erdős sztyepp, illetőleg lomboserdő jellegű. Az övezetben mind az északi szubpoláris fenyőerdők, mind pedig a szárazöv építőanyagától eltérő építőanyagok uralkodnak. Nem fa-, elsősorban főként nem fenyőfa-, tehát nem boronaépítkezés, nem is sárépítkezés uralkodik itt.

Ennek az átmeneti övnek a nyugati szárnyán több kővel és fával, keleti részén pedig több sárral, vesszővel, náddal találkozunk a felhasznált anyagok sorában. Más szóval az átmeneti övnek nyugati részén inkább keverednek egymással a kőházak és favázas házak (nem boronaházak, de nem is sárházak), a keleti szárnyon, az erdős sztyepp övezetében pedig elsősorban vagy sövényházak, vagy pedig a sártól egészen a tégláig bezárólag felhasznált anyagokból épült házak. Az, hogy nyugaton kőházak váltakoznak inkább favázas házakkal, nem pedig sárházak sövényházakkal, egyrészt azzal magyarázható, hogy sokkal kisebb területeken is váltakozóan kínálkozik kőanyag és faanyag: a hegységek, amelyekben szálban álló kőzet

gyakran fordul elő, fában nem annyira szegények, mint az ázsiai sztyepp vagy erdős sztyepp. A másik körülmény pedig, amely itt szintén a téglatöltelékes favázas építkezést domborítja ki a tiszta sárépítkezés rovására, abban áll, hogy ezeken a vidékeken a római uralom alatt erősen elterjedt a tégla használata. Ez lökést adott a tégla alkalmazásának, és lökést adott a favázas építkezésnek, hogy innen hódítson a visszaszoruló borona-építkezés rovására, és ne engedjen teret a sárépítkezésnek és a vesszőfonadék-építkezésnek.

A favázas építkezés először, úgy látszik, az őstörténeti időkben tűnik fel Európa középső tájain, és azóta, tehát évezredek óta lassú terjeszkedés-

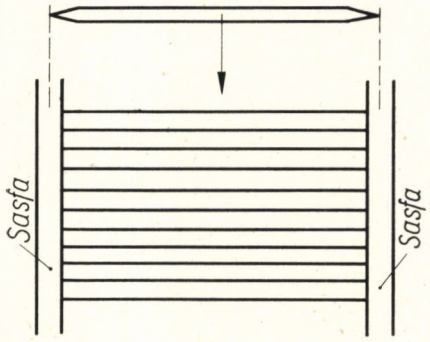

35. ábra. Zsilipelt boronafal vázlatos szerkezete

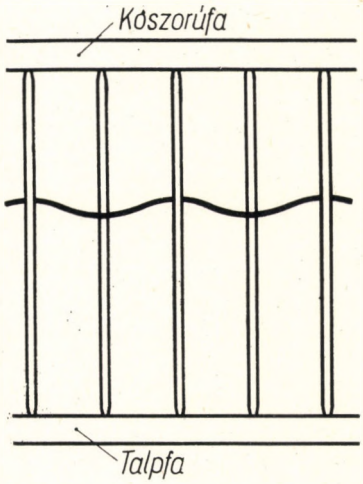

36. ábra. A sövény- és favázas fal átmeneti típusának szerkezetét magyarázó részlet. (Koszorúfa és talpfa közé illesztett karók a sövényfal egyetlen vesszőjének helyzetével)

ben van észak, nyugat és kelet felé. Tudjuk, hogy az angolszászok Britanniába való átköltözésük alkalmával magukkal vitték a kontinensről a favázas építkezést. A favázas építkezésnek a fő területei az egész Földön ma is éppen Angliában vannak. Itt a hajlékok túlnyomó többsége favázas ház. Jellegzetes favázas építkezés-területet találunk még Észak-Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Németország több vidékén is. Jellegmeghatározó a favázas építkezés szerepe Kínában. Itt a faváz bambusz, a kitöltő fal, sőt sok esetben a fedélhéj anyaga is szintén bambusz, mégpedig hosszában kettévágott, tehát félhengerszerű bambusz. Minthogy a bambuszt nem lehet zsilipelni, sem csapolni, sem gerezdelni, csak kötni, éppen ezért a kínai favázas építkezésben az András-kereszt hiányzik. A japán építkezésnek is uralkodó formája a favázas építkezés. Itt a kitöltő fal sokszor egészen könnyű falemez, a belső falak pedig sok esetben papírból készülnek.

Az *ásványi anyagokból* készült falak sorában először a *sárfalat* kell megvizsgálnunk. A sárfal legősibb szerkezeti formája kapcsolatot mutat a növényi anyagból épült falnak ugyancsak a legősibb formájával, a sövény-

fallal. Erről tudjuk, hogy többnyire nem tisztán fordult elő, hanem sárral tapasztva. Ez a kívül-belül sárral tapasztott vesszőfonadék-fal úgy tekinthető tehát, mint kezdeti forma, egyaránt folytatódhatott a fejlődés során tisztán növényi anyagból épült és tisztán sárból készült falakban. Az előbbiekkel foglalkoztunk eddig, most nézzük az utóbbiakat. A kifejlődés időrendjében elsőnek az ún. *rakott falat* kell itt megemlíteni. Ennek lényege az, hogy sárlepényeket készítenek, ezeket egymásra rakják, ilyen módon felfelé keskenyedő fal jön létre. Ennek felületi egyenetlenségeit utólag

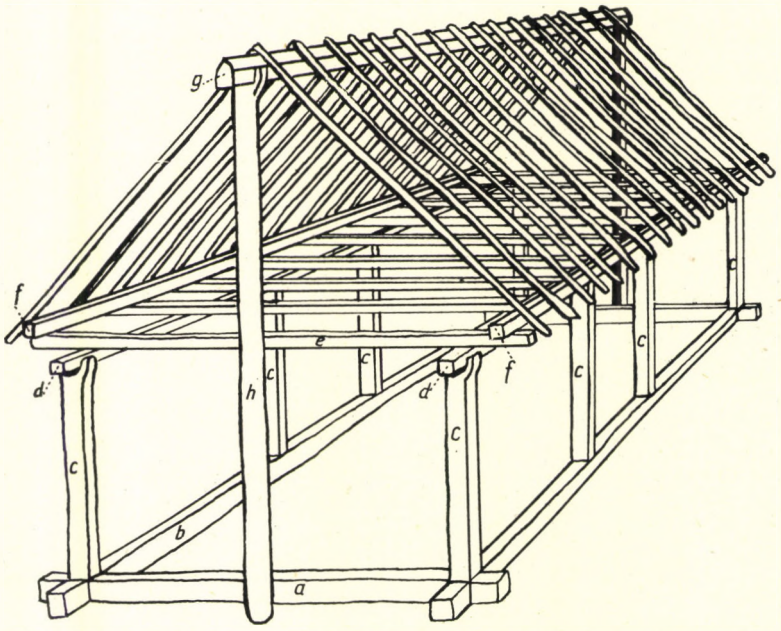

37. ábra. Sövényfalú és favázas falú szelemenes tetővázú ház átmeneti formájának váza. Balaton-vidék (A „magyarság néprajza" I. kötetéből)

a, *b* = talpfa; *c* = füles (megfelel a zsilipelt boronaház sasfájának); *d* = koszorúfa; *e* = főgerenda *f* = sárgerenda; *g* = szelemen; *h* = ágasfa. — A ragfák a szelement és sárgerendát kötik össze

tüntetik el úgy, hogy fejszével simára faragják. A tiszta sártechnikának ez a legprimitívebb formája. Követi a rakott falat, mint fejlettebb változat, az ún. *vert vagy döngölt fal*. Ez úgy készül, hogy egymással párhuzamosan élére állítanak, majd mind feljebb és feljebb emelnek két deszkát, és ezek közé döngölik le a sarat. A sár rendesen szalmával van kissé keverve. Még fejlettebb változat az ún. *vályogtégla fal*. A vert falához vagy rakott falához hasonló anyagot tégla alakra formálják ki előbb kézzel, később formában, és napon megszárítják. Ez téglaszerűen egymásra rakva szintén falat ad. Végül a sárépítkezésnek legfejlettebb formája következik ezek után. Ennek tégláit nem napon szárítják, hanem kemencében kiégetik. Ez az *égetett tégla fal*. A sárfalnak felsorolt különböző szerkezeti formáit — az égetett tégla fal kivételével, amely egészen univerzális elterjedésű és magasabb rendű építőanyagot is jelent már — főként a legkülönbözőbb jellegű száraz vidékeken vagy legalábbis fátlan vidékeken találjuk.

A falnak van egy olyan szerkezeti formája, amely akkor jelenik meg először, amikor a dongaboltozatos formát sárra vagy kőre próbálják alkalmazni. Mondottuk már, hogy a dongaboltozat formájú hajlék az élesgerincű hajlék olyan változatának tekinthető, amikor meghajlított és mindkét végükön leszúrt vesszőket állítunk sorba, ezek egymással párhuzamba állítva adják a dongaboltozat formájú hajlék vázát. A burkolóanyag lehet föld, gallyak, levelek stb. A dongaboltozat formájú hajlék tehát — mint minden hajlék-alapforma — legősibb változatában növényi anyagból jött létre, később tértek rá ennek a formának ásványi anyagból, akár sárból,

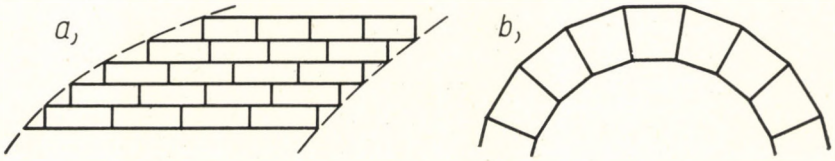

38. ábra. Álboltozat *(a)* és valódi boltozat *(b)* részlete metszetben

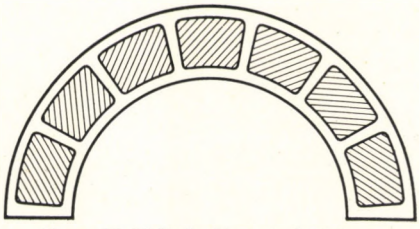

39. ábra. Valódi boltozat kötőanyaggal megvalósított kezdeti formája metszetben

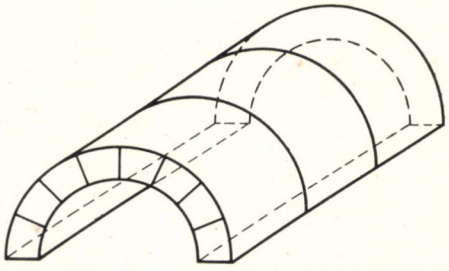

40. ábra. Valódi boltozat technikájú dongaboltozat-építmény vázlatos képe

akár kőből való építésére. Ezzel egyidejűleg született meg az ún. *valódi boltozat* találmánya. Amikor a dongaboltozatos formánál áttértek a növényi anyagról az ásványira, álboltozat-technikával az építmény nem bizonyult állékonynak. Dongaboltozat formájú kőépítmény létrehozása álboltozatszerkezettel tehát nem biztonságos dolog. Valóban álboltozat-technikával az eddig leírt esetekben parabolikus keresztmetszetű épületeken találkoztunk.

Az ásványi anyagból létrehozott dongaboltozatos forma megvalósításával kapcsolatos és sokkal állékonyabb valódi boltozatot jellemzi az, hogy a kő- (esetleg tégla)darabokat előre, az összeállítás előtt ék alakúra formálják, és azokat szorosan egymás mellé helyezik. Ekkor önsúlyánál fogva szilárdan összeáll ez a konstrukció. A valódi boltozat sok példányban ismeretes a Földközi-tenger vidékén igen régi időkből is, és különösen a monumentális építkezésnek vált kedvelt formájává. Készültek valódi boltozat formájában egyszerű fekvő félhenger formájú épületek is, és keletkeztek bonyolultabb szerkezetű valóságos kupolák is (a római Pantheon stb.) Elterjedt ez az építkezésmód az egész orientális világban, pontosabban

azon a száraz-meleg éghajlatú eurázsiai-afrikai területen, amely ma nagyjából megfelel az iszlám elterjedtségének, mégpedig a közönséges építkezésben is. Az óvilági szárazövnek ez a meleg éghajlatú szakasza az egyik fő elterjedésterülete jelenleg a köznapi építkezésben is használatos valódi boltozattechnikának. Tunéziában, Perzsiában találunk városokat, amelyekben házak tömegesen épülnek ilyen formában. Persze a köznapi építkezésnek itt is, mint minden száraz terület építkezésének a kocka vagy hasáb alakú sárház vagy kőház, tehát mindenképpen sík tetejű ház a leggyakoribb formája.

A tiszta kőépítkezésről egy alkalommal már említettük, hogy vannak bizonyos ősi gócai, így éppen a Földközi-tenger vidékén több is; mert ha ma általános elterjedtségű is a kőépítkezés, de eredetileg ott sem volt az, helyette egykor ott is fa divatozott. Ősi gócai fedezhetők fel a kőépítkezésnek a Brit-szigetek egyikén-másikán, azután a Pamírban, a Kaukázusban. Azt kimondhatjuk, hogy általában a kőépítkezés eredetileg szegény területeknek volt jellegzetes építkezésmódja, ahol egyrészt nem volt növényi anyag, vagy azért, mert a klíma száraz volt, vagy pedig kiirtották az erdőket; másrészt ahol nem volt sár sem, tehát termőföld sem nagyon. Egyszóval sziklás, fátlan területeken fanyalodtak kényszerűségből a kőre. Tehát a kőépítkezés ezeken az ősi gócokon a szegénység jele. Kezdetben majdnem mindig különböző nagyságú és alakú *faragatlan kőtömböket* raktak össze *minden kötőanyag nélkül.* Mégis ezekből a kőtömbökből bámulatosan sima falat tudtak készíteni. Ma is látunk a Földközi-tenger vidékén, akár a horvát karsztvidéken is szép sima kőfalakat, amelyek vakolatlanok. Szerkezetükre jellemző, hogy a legkülönbözőbb nagyságú és szabálytalan alakú kövekből vannak összerakva minden kötőanyag nélkül, és még sincs köztük hézag. Amint a kőépítkezés ősi gócait környező, faépítkezéses területeken fogyófélben volt a fa, olyan mértékben kezd a népesség lassacskán áttérni mindenütt az egész Földközi-tenger vidékén a kőépítkezésre. Átvitte a faépítkezés formanyelvét, annak összes formáit a kőre, úgyhogy az eleinte roppant szegény és primitív kőépítkezés később formákban egyre gazdagabbá vált, sőt amikor a kőépítkezés a Földközi-tenger vidékéről a római birodalom, majd általában a latin kultúra terjeszkedésével más tájakra is átterjedt, ott mint valami előkelő dolog tűnt fel. Mint előkelő építkezésmód terjedt el Óceáni-Európában, és az ott korábban meglevő és a köznapi építkezésben tovább is uralkodó faépítkezés helyett a kő éppen a monumentális építkezésnek vált legfőbb anyagává.

d) *Az élesgerincű ház teteje*

Először a tetővázról kell beszélnünk. *Tetőváz* általában kétfajta van: *szelemenes* és *szelemen nélküli.*

A szelemenes tetőváz a régebbi. Eredetileg minden élesgerincű ház tetőváza ilyen volt, hiszen a szögletes hajlék körében létrejött tető éppen a szelemennel együtt jött létre. A szelemenes tetőváz lényege az, hogy a fedélhéjnak, legyen az bármilyen anyagú is, terhe mindenestül az ún. *ragfákra* nehezedik, ezek kampószerűen beleilleszkednek a szelemenbe, arról lógnak mintegy le, a szelemen pedig két végével beilleszkedik az ágasfa villájába. A fedélhéj terhe tehát áthárul a ragfákra, ezek áthárítják a terhet a szelemenre, ez ismét a két ágasfára. Statikus szerepe végső soron a két ágasfá-

nak van, ezeknek kell tehát jó erősnek lenniük. Persze magának a szelemennek is erősnek kell lennie, sőt végső fokon még a ragfáknak is, de ebből több van, egy-egy ragfa lehet kevésbé erős is. A falaknak nincsen statikai szerepük, ezek anyaga nem hord terhet, tehát könnyű töltelékanyagból készülhetnek.

Későbbi találmány a szelemen nélküli tetőváz. Ennek nincsenek ágasfái, ragfái sincsenek, hanem helyette ún. *szarufák* vannak. Ezek háromszögalakúan ékelődnek egymásba. A szarufa-párok a falakra nehezednek és a szarufapárokra helyezkedik rá a fedélhéj. Itt tehát a szelemenes tetőváztól eltérően a háznak statikai eleme a fal: ez hord mindent, mert nincsen szelemen és nincsen ágasfa. Ezért a falaknak erősnek kell lenniük, mert azok hordják a tető egész terhét. A ma Európa-szerte elterjedt szelemen nélküli tetőváz mai tudásunk szerint i. sz. 500—800 közötti találmány, éspedig az Észak-

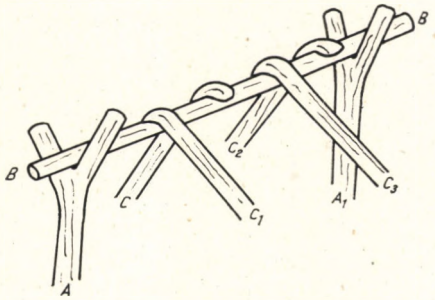

41. ábra. Szelemenes tetőváz

A A_1 = ágasfák; *B*—*B* = szelemen; *C* C_1 C_2 C_3 = ragfák

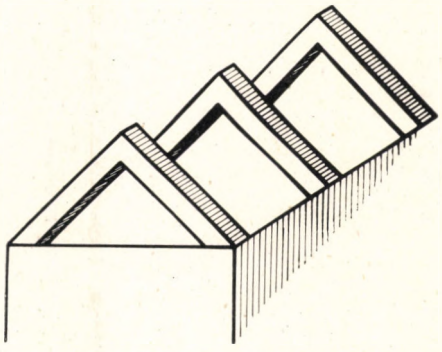

42. ábra. Szelemen nélküli tetőváz

német-síkságnak az Elbétől nyugatra fekvő részéről ered. Ezt onnét tudjuk, hogy az angolszászok, akik tudvalevőleg az V. században költöztek át innét a mai Angliába, még szelemenes tetővázat vittek magukkal. Csak jóval később jutott el az Elbe vidékéről lassú terjedés útján a szelemen nélküli tetőváz Angliába.

Mielőtt rátérnénk a fedélhéj tárgyalására, még szólnunk kell a *tetőformák* típusairól. Az élesgerincű hajlékok körében a legősibb tetőforma az ún. *nyeregtető* (vagy nyergestető = Satteldach), mert hiszen az élesgerincű ház az élesgerincű tetőkunyhóból származtatható le, az élesgerincű tetőkunyhó pedig nem egyéb, mint egyszerűen földre helyezett nyeregtető. Minden nyeregtető két egymásnak döntött sík felületből áll. Ezek mindegyike egy-egy derékszögű négyszög (paralelogramma). Az esetben, ha az élesgerincű tetőkunyhóból élesgerincű ház alakul, de annak még csak az a legegyszerűbb formája, ahol a falakat kizárólag olyan oszlopok képviselik, amelyeknek köze még nincs kitöltve, akkor a nyeregtető minden akadály nélkül továbbra is megmaradhat. Ezt látjuk sokfelé a forró égövön, ahol zárt falfelületek helyett sokszor egyszerűen ágasfákból kifejlődött oszlopokon nyugszik az egész nyeregtető. Megmaradhat a nyeregtető akkor is, ha az oszlopok közei kitöltődnek ugyan fallal, de ez a kitöltődés függőlegesen földbe állít-

gatott vagy vízszintesen fektetett fatörzseket, tehát boronafalat jelent, vagy ha favázas építkezéssel találkozunk, ha sárfallal vagy kőfallal van dolgunk.

Egyetlen esetben, egyfajta növényi fal esetében azonban nem maradhat meg a nyeregtető. Ez a növényi fal azonban egyben mindenfajta fal legeslegősibb fajtája. A sövényfal ez, éspedig ennek primitívebb, ősi formája. Említettük, hogy az ősi formájú sövényfal esetében a ház alaprajza nem derékszögű négyszög, hanem kissé ovális, elliptikus forma, vagy legalábbis a sarkokon lekerekített derékszögű négyszög, mert a primítívebb fokon szomszédos falakra is átterjedő vesszők nem bírja el az éles töréseket. Képtelenség egy ilyen elliptikus alaprajzon álló házfalazatra nyeregtetőt helyezni. Amikor tehát a tetőkunyhót a ház váltja fel, éspedig amikor a háznak a falait már többé nem pusztán csak oszlopok képviselik, hanem az oszlopok közei vesszőfonadékkal töltődnek ki, ez esetben ezeken a falakon nem maradhat meg a nyeregtető. Felváltja egy olyan fajta tető, amelyet minden oldalon leeresztenek. Ennek az egész tetőformának térbeli képe egy félellipszoid, vagyis olyan, mint egy hosszában kettévágott tojás fele.

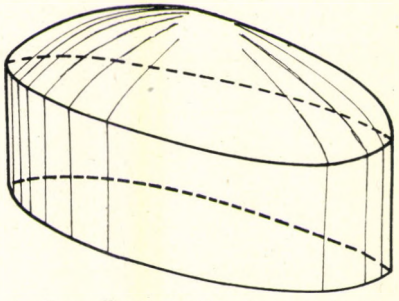

43. ábra. Ősi formájú sövényfalú ház vázlatos képe. (Elliptikus alaprajz, félellipszoid alakú tető)

A további fejlődés során, ha a fal másféle anyagból vagy másféle technikával készül, tehát a falnak fentebb felsorolt későbbi változatai, nevezetesen az összes többi növényi anyagú falak, majd az ásványi anyagú falak kialakulnak, ez esetben már megszűnhet az említett félellipszoid formájú tető. Ezeknek a házaknak mindegyike elképzelhető derékszögű négyszögű alaprajzzal is. De a félellipszoid formájú tetőt még akkor sem váltja fel a legtöbb esetben mindjárt a nyeregtető. Nevezetesen, ha meredek tetővel van dolgunk, a félellipszoid formájú tetőt közvetlenül nem nyeregtető, hanem az ún. *sátortető* (Vollwalmdach) váltja fel. Erre jellemző, hogy továbbra is megmarad a tetőfelületnek minden oldalon való leeresztése. Az így kiadódó tető azonban most már négy, egymástól élesen elkülönülő sík felületből tevődik össze, kettő trapéz alakú, kettő pedig háromszög alakú. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a meredek tető eredetileg azt jelenti, hogy ott többnyire védekezni kell az erős széllel társuló csapadék, főleg a sok eső ellen; a tető meredeksége a csapadék bőségével egyenes arányban nő. Becsapódó eső ellen a hajlék két végét is védeni kell, ezt primitív fokon egyszerűbben tudják megoldani oly módon, hogy a ház két keskeny végén is ferdén leeresztik a tetőfelületet, mintha a falakat oromszerűen húznák fel. Primitív fok az a fejlettségi fokozat, amely még nem ismeri a fűrészt, csak a fejszét. Fejszével kifaragni olyan sajátságos ferde szögekben elmetszett lapokat, amelyekből a háromszög alakú falorom megvalósítható lenne, úgy hogy az jól záródjon, legalábbis igen nehéz.

Természetesen amint megjelenik a fűrész, megjelenhet vele együtt a ház keskeny végének háromszögű orommal való lezárása, vagyis újból a tiszta nyeregtető. Még inkább megjelenhet akkor, amikor az építkezés

már nem fából, hanem sárból vagy kőből történik. Tehát a fejlődés az, hogy a kezdet kezdetén, amikor az élesgerincű ház még meg sincs, csak tetőkunyhó van, ez az élesgerincű tető nyeregtető. Ezt azonban a fejlődés folyamán, az ősi sövényfalú házon először félellipszoid formájú tető váltja fel, majd

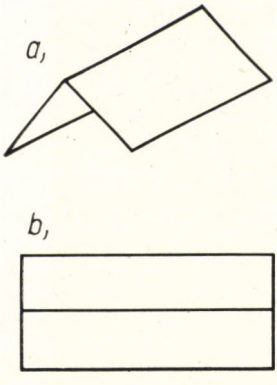

44. ábra. Nyeregtető perspektivikusan *(a)* és felülnézetben *(b)*

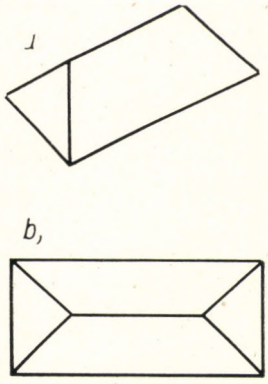

45. ábra. Sátortető perspektivikusan *(a)* és felülnézetben *(b)*

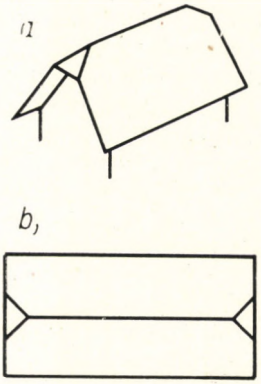

46. ábra. Lekontyolt (= félkontyos) tető perspektivikusan *(a)* és felülnézetben *(b)*

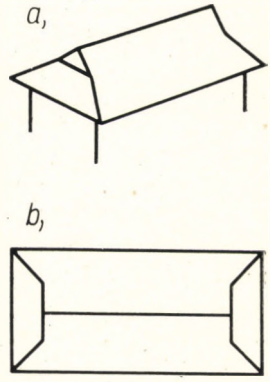

47. ábra. Vízvetős tető perspektivikusan *(a)* és felülnézetben *(b)*

ezt követi a sátortető, amit később, a fejlődés legvégén, ismét a nyeregtető vált fel.

Lehetnek azonban esetek, amikor a nyeregtető végig megmarad a fejlődés folyamán, anélkül, hogy közbeékelődne a sátortetők korszaka. Megmarad ott, ahol nem volt soha sövényépítkezés, hanem vagy kő-, vagy sárépítkezés. Legbiztosabban fennmaradt a nyeregtető a Földközi-tenger vidékén, ahol a nyeregtető soha nem volt meredek, mihelyt tehát falak kerültek alája, vagy lezáratlan maradhatott a ház két keskeny vége ez alatt az esőszegény éghajlat alatt, vagy pedig aránylag korán áttértek

az oromfalas lezárást könnyen megoldó kőépítkezésre. A nyeregtetőnek ez a példája később másutt is csábít annak utánzására, úgyhogy a Földközitenger vidékéről terjed a nyeregtető először Óceáni-Európában a római gyarmatosítás során, majd Óceáni-Európából terjed fokozatosan tovább kelet felé.

A két alapvető tetőforma tehát egyfelől a sátor-, másfelől a nyeregtető. Ahol a Nyugat-Európa felől keletre előnyomuló nyeregtető teret hódít a sátortető rovására, ott a két forma elterjedtségének pillanatnyi határfelületén széles átmeneti öv támad, amelyben átmeneti formák találhatók a két alapforma között. Ezek az átmeneti formák az oromoldalak (rendszerint csak a ház egyik, mégpedig a homlokzatinak számító oromoldala) módosításával kialakított *lekontyolt* (más elnevezéssel: félkontyos) *tető* (Halbwalmdach), másfelől az ún. *vízvetős tető*. A lekontyolt tetőnek az orom csúcsánál levő felső része sátortető, alsó része az ereszvonal magasságában nyeregtető jellegű; vízvetős tetőnél éppen fordítva, a felső rész nyerges,

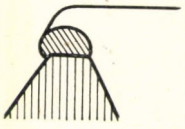

48. ábra. Félkúppalástszerű tetőorr („kukla")

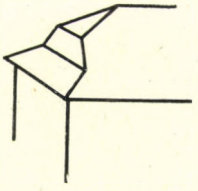

49. ábra. Sátoros és nyerges tetőrészletek többszörös ismétlődése

az alsó pedig sátoros jellegű. Előfordul az is, hogy a továbbfejlődés során a lekontyolt rész mindjobban összezsugorodik (ez fokozatos átmenet a nyeregtető felé), ez esetben végül félkúppalástszerű tetőorr marad belőle. Ennek a formának a szlovák neve *„kukla"*. Mi pillanatnyilag benne vagyunk a tetőformáknak abban az átmeneti övében, amely a nyugat felől előnyomuló nyeregtető és a kelet felé hátráló sátortető közé illeszkedik, és a két forma érintkezésének hibrid változatait mutatja. Ha pár száz évvel visszamegyünk a múltba, még gyakoribb volt nálunk a sátortető, és ritkább volt a nyeregtető. Kétségtelen, hogy bizonyos idő múlva meg kell szűnnie ennek az átmeneti helyzetnek. Az átmeneti formáknak még sokkal tarkább változataival találkozunk a szlovákok körében. Itt van kuklaszerű tető, azután az olyan tető szintén gyakori, ahol nyerges és sátoros részletek többszörösen ismétlődnek. Az elmondottak után nem kell hangsúlyoznunk, hogy ez a sajátságos tarkaság nem valami, a szlovák etnikummal egyszer s mindenkorra összekötött, hanem tisztán átmeneti jelenség.

Európán kívüli területeken is megtalálható az élesgerincű ház tetejének két alapvető formája és az Európában, vagy annak hazánkkal szomszédos vidékein kétségtelenül a kettő kereszteződéséből keletkezett átmeneti formák is, hogy azonban ezek mindenütt valóban egy ugyanolyan fajta fejlődésnek egymást követő fokozatai-e, mint nálunk, mindez Európán kívüli területekre még nincsen igazolva. Az átmeneti formáknak különösen tarka változatosságával találkozunk Indonéziában, legfőképp Szumátrán, itt egyenesen fantasztikusan bonyolult a házak tetőformája. Felismerhetők itt a mi víz-

50. ábra. Nyeregtető, deszka-fedélhéjú boronaházon. Szovjetunió (Bolgár Elek: „A Szovjetunió" c. művéből)

51. ábra. Lekontyolt tetejű, cserép-fedélhéjas tornácos ház. Szakály (Tolna m.) („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

vetős, illetőleg lekontyolt tetőinkhez hasonló formák anélkül, hogy ezeket ma még genetikusan értelmezni tudnánk.

A *fedélhéjnak* sokféle változata van. Különösen a növényi anyagokból készült fedélhéjak nagyon elterjedtek, annyira, hogy még amikor a fal ásványi anyagból épült, akkor is igen sokszor növényi anyagból való fedélhéjat találunk. A felhasznált anyagok tekintetében főként a forróövi őserdők zónájában nagy a tarkaság. Nem csoda, mert itt sokféle növényi anyag kínálkozik erre a célra. Használnak pl. nagyméretű faleveleket, azután ilyen nagyméretű falevelek ereit, továbbá különböző kúszónövények összedarabolt törzseit, azután termesztett növényeknek, különösen a rizsnek

52. ábra. Vízvetős tetejű ház zsúp fedélhéjjal elölről. Parád (Heves m.) (Mendöl Tiborné felvétele)

53. ábra. Vízvetős tetejű régi ház. Parád (Heves m.) (Mendöl Tiborné felvétele)

a szalmáját, az utóbbit általában a Földnek azokon a területein, ahol nagyarányú a rizstermelés.

A mi szélességeinken, a mérsékelt övben főleg a *rozs szalmája* használatos fedélhéj-anyagként. Ezt sok esetben a nád helyettesíti. A rozsszalma fedélhéjnak csak a legfontosabb két változatát említjük, amelyek aszerint fordulnak elő, hogy a rozs cséplése hogyan történik, illetőleg hogyan történt a cséplőgépek elterjedése előtt. Egyik gyakori mód a rozsnak — és más gabonaféléknek is — cséphadaróval (kézicséppel) való cséplése, amelyet bizonyos vidékeken pótolt a lóval (ló vontatta cséplőhengerekkel) való nyomtatás. Abban az esetben, ha lóval nyomtatják a gabonát, a rozs szálai összetörnek, a kézicséppel való cséplés esetén viszont a szálakat, legalábbis azok egy részét, meg lehet kímélni az összetöréstől. Éppen ezért találkozunk *tört szalma* és *töretlen szalma* fedélhéjjal. A rozsszalmának ez a két fajtája a cséplési mód két fajtájával függ össze. Ha a rozs cséplése lóval való nyomtatás útján történik, ez esetben a tört szalmát rendesen felhányják a tetőre vasvillával, azután letapossák. Olyanfajta lepel jön így létre, amelynek lecsüngő széle meglehetősen szabálytalan, rojtos, rongyos, ezt a tetővázhoz szegezett deszkákkal szokás beszegni. A töretlen rozsszalmának fedélhéjként való felhasználása úgy történik, hogy összekötik a rozsszalmát kötegekbe,

azután szétteregetik, ami tetszetősebb és mindenesetre fejlettebb formája a fedélhéjnak. Ezt a töretlen rozs szalmafedélhéjat szokás *zsúpfedélnek* nevezni. Találkozunk növényi anyagból készült fedélhéjjal másfajta anyagú fal-építkezés területén is, pl. mind a tört, mind a töretlen rozsszalma fedélhéj előfordul kőépítkezéses területen is. Nálunk ez azért ritka, mert maga a kőépítkezés is az, de gyakori jelenség pl. Franciaországban. Itt sokfelé kő az építőanyag, és szalma a fedélhéj anyaga ma is.

Nálunk az Alföldön annak idején a cséphadaró ismeretlen volt, lóval nyomtatták a gabonát — a rozstermelés különben nem is volt nagyon elterjedt, inkább búzát termeltek —, az így adódó tört szalmánál sokkal különb fedélhéj-anyag is kínálkozott, a nád. Ne felejtsük el, hogy rengeteg volt a mocsár, nádas. Úgyhogy az Alföldön szalmatető helyett általában a *nádtető* volt az ősi fedélhéj. Ma persze már ez kiszorulóban van. Az Alföldet környező dombsági tájakon mindenfelé megjelent a lóval való nyomtatás helyett a cséphadaró használata, tehát a töretlen rozsszalma volt az elterjedt fedélhéj-anyag, a zsúpfedelet alkalmazták. A jelenben az egész ország területén, de különösen az Alföldön, nagyon erősen kiszorulóban van a növényi anyagú fedélhéj, aminek egyrészt az az oka, hogy akár a nád, akár a szalma tűzveszélyes lévén, mihelyt lehetősége kínálkozik annak, hogy a vasutak kiépítése óta oda szállított szénnel helyi téglagyárakban aránylag olcsón égessenek *cserepet*, lehetőleg ezt segítik elő, törvényes úton is, eltiltva a nád vagy szalma használatát. Másrészt ne felejtsük el, hogy a nád meg is fogyott az Alföldön a folyószabályozások következtében, úgyhogy rohamosan szorítja ki az Alföld területéről a nádat mint fedélhéj-anyagot a cseréptető. Ugyanakkor a falnak az anyaga eredetileg az Alföldön valamilyen sáranyag volt (rakott fal, vert fal, később vályogtégla fal), ezeket szintén kezdi kiszorítani az égetett téglából emelt fal. Az égetett tégla mint falépítő anyag azonban sokkal lassabban hódít teret, mint amilyen gyorsan teret hódít a cserép mint fedélhéj. Így az Alföldön gyakran találkozunk még sárfalú, de már cserépfedelű házakkal, ami már évtizedek óta, de persze csak átmenetileg talán a leggyakoribb kombináció a mai Alföldön.

54. ábra. Vízvetős tetejű ház zsúp-fedélhéjjal oldalról. Parád (Heves m.) (Mendöl Tiborné felvétele)

A mi Alföldünkhöz hasonlóan a Kínai-alföldön is előfordul a cserép, szalma és nád mint fedélhéj-anyag, ezenkívül előfordul egy olyan anyag is, amely nálunk nincs, nevezetesen a bambusz. A bambusz-szálakat hosszában hasítják ketté. Fában gazdag vidékeken gyakori fedélhéj-anyag a *zsindely*, néhol a deszka. A Föld különböző vidékein *ásványi anyagok* is szerepelnek, bár ritkábban, mint a növényi anyagok, fedélhéj-anyagként, főleg könnyen, lemezszerűen hasítható kőzetek. Kristályos palából vagy agyagpalá-

ból felépült hegységek területén, ahol a pala mint szálban álló kőzet előfordul, találkozunk a palának mint fedélhéjnak a használatával. Ez az illető vidékre nagyon jellemző lehet. Végül megemlítjük a cseréptetőnek azt a változatát, amellyel egyebek között mediterrán tájakon találkozunk. Itt minden egyes cserépnek félkúppalástszerű alakja van. A fedélhéj ilyen kúpos cserepek soraiból adódik, ami az egész tetőfelületnek hullámos jelleget kölcsönöz. Ez különösen alkalmassá teszi a tetőt arra, hogy a tél végi vagy tél eleji, tavaszi vagy őszi heves záporok vize gyorsan lefusson rajta. Nem állítjuk, hogy éppen ez a körülmény indokolná ennek a fedélhéjnak alkalmazását, de kétségtelen, hogy ennek is volt bizonyos szerepe.

6. A HAJLÉK BELSŐ TAGOZÓDÁSA

a) *A belső tagozódás tényezői*

Az eddigiekben a hajlék megjelenésformájának azokról a jegyeiről szóltunk, amelyek vagy a szerkezeti formával, vagy az építőanyaggal függnek össze. Most a *belső tagozódásból* adódó ilyen jegyeket vesszük sorra. Ez a kérdés a geográfust általában kisebb mértékben érdekli, mint a hajléknak a legszorosabb értelemben vett külső képén is tapasztalható vonások; mégsem egészen közömbös számára, már csak azért sem, mert a hajlék külső képe sokban a belső tagozódástól függ. Az ablakok, ajtók elhelyezkedése, éppen így a kémények helye és a hajlék mérete is sokszor attól függ, hogy belül hogyan tagozódik: jobban tagolt hajlék általában nagyobb méretű.

Legelőször azzal kell foglalkoznunk, hogy a belső tagozódás tényeit milyen tényezők szabják meg. Ezek sorában nagy a szerepe az éghajlatnak. Ez a szerep több irányú. Megnyilvánul pl. olyan vonatkozásban, hogy milyen mértékben áll fenn valahol a fűtés szüksége, ami fűtőberendezést kíván, a fűtőberendezés pedig jelentős irányítója a hajlék belső tagozódása fejlődésének. Közvetett módon érvényesül az éghajlat szerepe a népesség életformáján keresztül is. Hiszen elsősorban az életformának és ezen keresztül közvetve az éghajlatnak függvénye is az, hogy valahol pl. ideiglenes, időszakosan váltogatott, mozgatható vagy állandó hajlék uralkodik-e. Kétségtelen, hogy egy állandó hajlék inkább hajlamos erősebb mérvű belső tagozódásra, mint egy mozgatható vagy éppen ideiglenes hajlék. Ugyanígy közvetve beleszól az éghajlat a hajlék tagozódásába azon a tényen keresztül, hogy vajon fennáll-e a népesség körében a készletgazdálkodás, vagy sem. Készletgazdálkodás esetén ugyanis a készleteket valahol raktározni kell, tehát általában jobban tagolt hajlékokra van szükség. Van még egész sereg olyan társadalmi tényező, amelyeknek szintén szerepük van a hajlék tagozódásában. Ezekről még meg fogunk emlékezni.

A *fűtés* szükséglete elsősorban hideg telű éghajlatok alatt áll fenn. Ha a hideg telű éghajlat egyúttal csapadékban is gazdag, még inkább arra ösztönöz, hogy a népesség idejének nagy részét a hajlékon belül töltse el. Márpedig, ha az ember életének nagy részét a hajlék falain belül tölti el, inkább hajlamos annak belső berendezésére, tehát tagozódására is gondot fordítani.

A hajlék tagozódásában az *életformának* és az azon keresztül megnyilvánuló éghajlatnak a hatásáról röviden a következőket mondhatjuk. Primi-

tív zsákmányoló életformával általában ideiglenes hajlék jár együtt. Már a készletgazdálkodó vadászattal időszakosan váltogatott hajlék kapcsolatos: a szubpoláris erdők, a tajga, valamint a tundra övezetében élő készletgazdálkodó vadászok évszakosan váltogatják hajlékaikat. Nomád életformájú népességnek általában mozgatható hajléka, sátra van. De a hegyi pásztorok hajléka időszakosan váltogatott. Nagy általánosságban állandó hajlékokkal találkozunk a földműves és a még annál is belterjesebb, iparra, kereskedelemre berendezkedett életformák esetében. Csak nagy általánosságban, mert hiszen említettük a forróövi kapásgazdálkodás körében nagyon gyakori költözködő földművelést, amely a falu hajlékainak is időnként más helyen történő újra való felépítésével jár együtt. Sőt ilyen jelenséggel kivételesen még ekés földműveléssel kapcsolatban ma is találkozunk (pl. Korea). Nem ismételjük mindazt, amit mai bányavidékek mozgó településeiről, valamint középkori vándorkereskedők időszakosan lakott kereskedelmi telepeiről mondtunk, illetve az utóbbiakról még mondani fogunk. A hajlék állandósága és ennek következtében nagyobb mérvű tagozódásra való hajlama szempontjából elég éles határ látszik egyfelől a földművelésnél külterjesebb (zsákmányoló, halász-vadász, pásztorkodó stb.), másfelől a földművelő és vele együtt a nála még belterjesebb életformák között. Egyes kivételekre már korábban rámutattunk. (Költözködő földműveléssel kapcsolatban költözködő falusi belsőségek.) Fordítva, pásztorkodással is együtt járhat állandó település, tehát állandó hajlék (pl. a perui Andok magashegységi legelői).

A *készletgazdálkodásról* elmondható, hogy az a forró égövi őserdőknek a zónájában minden ott honos életformával kapcsolatban ismeretlen. A forróövi őserdőkben sem a gyűjtögetők, sem a kapásföldművelők, sem az egyébfajta életformában élők nem ismerik. Már a forró égövi szavannák és sztyeppek területén csak a zsákmányoló életforma nem ismeri a készletgazdálkodást, ezzel szemben minden egyéb ott meghonosodott életformához kapcsolódik. Tehát például a szavannaföldművesek ismerik. Minden más övezetben mindenfajta életformával készletgazdálkodás kapcsolatos. Így például a szubpoláris övben a zsákmányolók is készletgazdálkodók már.

Igen lényeges körülmény a hajlék tagolódása szempontjából az, hogy a hajlék tulajdonosának mi a *foglalkozása*. Ilyen szempontból különbséget kell tenni aszerint, hogy olyan foglalkozásról van-e szó, amelyet egy társadalom egésze folytat, vagy pedig egy munkamegosztásban élő társadalomnak egy bizonyos tagja gyakorol csak. Világos, hogy a hajlék képére és tagozódásának mértékére is inkább ráüti bélyegét az a fajta foglalkozás, amelyet egy *társadalom egésze* folytat, és kevésbé üti rá bélyegét a foglalkozás jellege a hajlék jellegére, tehát a tagozódásra is egy *munkamegosztásban* élő társadalom valamilyen *részfeladatot* végző foglalkozáskörű egyénénél. Pl. valaki lehet pásztor egy nomád pásztortársadalomban, ahol az egész együtt élő társadalomnak legtöbb tagja azonos foglalkozású, és lehet valaki pásztor egy munkamegosztásban élő társadalomban. Az utóbbi esetre példa valamely sokoldalúan gazdálkodó falunak az a lakója, aki az illető falu állatainak legeltetését vállalja, tehát részfeladatot végez egy differenciált társadalmon belül. A részfeladatot végző pásztornak a hajléka alig fog különbözni a falu egyéb lakosainak hajlékától, tehát kevésbé szabja meg azt a pásztorfoglalkozás.

Nehezen képzelhető el valamely differenciálatlan társadalom egészét átfogó olyan foglalkozás, amely közvetlenül ne állna az élelemszerzés szolgálatában, mint pl. a gyűjtögetés, halászat, vadászat, állattenyésztés vagy földművelés. Olyan primitív társadalmat aligha találunk, ahol a társadalom egészének foglalkozása ipar vagy kereskedelem lenne. Olyant már inkább ismerünk, amelynek egésze földműveléssel, még inkább olyant, amelyben mindenki vadászattal vagy halászattal foglalkozik.

Ha egy munkamegosztásban élő társadalom körén belül folytatott részfeladatról van szó, fontos tudnunk, vajon az illető egyén, akiről beszélünk, milyen minőségben folytatja a maga mesterségét: *önálló*-e vagy *alkalmazott*. Mások a hajlékigényei egy önálló kisiparosnak és mások egy gyári munkásnak. Mert hiszen az önálló kisiparos saját tulajdonában levő munkaeszközökkel dolgozik, olyan egyéni műhelyben, amely esetleg hajlékának része, ellentétben a gyári munkással, akinek egyéni lakóhelye térben elkülönül a kollektív munkahelytől, a gyártól.

A hajlék tagozódását befolyásoló társadalmi tényezők sorában nem feledkezhetünk meg a *családdal* összefüggő kérdésekről. Ezeknek nemcsak olyan értelemben van szerepük, hogy a család nagysága szintén befolyással van vagy legalábbis lehet a hajlék méretére — nagyobb létszámú családnak általában nagyobb hajlékra volna szüksége, mint kisebb létszámúnak —, hanem olyan értelemben is, hogy a családi kötelék szorossága milyen mérvű. Ez többek közt attól is függő tényező, hogy a családi kötelék szorosságát nem törik-e át egyéb kötelékek.

Tudjuk, hogy primitív viszonyok közt az ember *horda-kötelékben* él, tehát a mai értelemben vett kisméretű családnál sokkalta nagyobb méretű az a legszűkebb közösség, vagy mondhatni egyetlen közösség, amelyben az ember benne él, noha a mai gyűjtögetők és vadászok körében a hordán belül fennállnak a mai értelemben vett kiscsaládok is. Az őstörténeti idők hordaköteléke nyilván másként szabja meg a hajlék méretének és tagolódásának szükségleteit, mint ahogyan megszabják azokat a mai társadalom viszonyai, ahol kiscsaládokra elkülönülve élnek az emberek. Az ópaleolitikum nagyobbára barlanglakó vadász és kisebb mértékben gyűjtögető népessége hordákban élt. Az újpaleolitikum barlanglakói körében azonban már jelentkezik a horda-kötelék helyett a mai értelemben vett családnál még mindig jóval tágabb körű nemzetségi tagolódás. Ennek megfelelően találkozunk ebben az időben igen nagy méretű mesterséges hajlékokkal is, amilyeneket szovjet archeológusok tártak fel pl. a Don mellett. Félig-meddig összeolvadó vermek hosszú sorozata egykor föléje emelt hosszan elnyúló tetőre enged itt következtetni. Nemcsak primitív ősfoglalkozások esetén, hanem a későbbi időkben megjelenő földműves életforma uralma korában is találkozunk a horda-kötelektől különböző, de szintén nagyméretű közösségekkel, a *patriarchális nagycsalád* intézményével. Földműves nagycsaládok hajlékainak korai példái ismeretesek a neolitikumból Kijev környékén. Ennek az intézménynek nyoma él pl. a délszláv *zadruga* intézményében is. Ez, ha nem is éppen házközösséget, de legalábbis udvarközösséget jelent, közös őstől származó több nemzedéknek (nagyszülő—szülő—gyermek) egy udvaron való együttélését, ami a mai értelemben vett családokból esetleg sokat foglal magában. Ezt a nagy számú, mai értelemben vett családot egyetlenegy nagycsalád pótolja, ezt hívjuk éppen zadrugának. A zadrugának megfelelő hajlékot közös nagy telek képviseli, amelyen sok épület áll. Távoli trópusi tájakon

kapásgazdálkodók körében, de ugyanígy az Aleutákon ma is találkozunk nemzetségi hajlékokkal, amelyek nagy építmények. Gyakran kapásgazdálkodók egy-egy magános települése ilyen, de ezek mindegyikében néha 30—40 főből álló népesség él. Ez a hajlék esetleg már kiscsaládonként rekeszekre oszlik.

Lényeges körülmény, hogy ismer-e egy adott társadalom a családi köteléket keresztező intézményeket, amelyek másként csoportosítják az embereket. Természeti népek körében találkozunk olyan intézményekkel, amelyek a lakosságnak kor és nem szerint vett bizonyos csoportjait ölelik fel — serdülő fiúk, leányok, özvegyasszonyok stb. —, és az ilyen csoportokhoz tartozó egyének egy hajlékban gyűlnek össze a faluközösségen belül. Az ilyen közösségek tehát áttörik a nálunk megszokott értelemben vett családi köteléket, és ezek szabják meg a nekik megfelelő hajlékok méretét és belső tagozódását is. Fejlettebb viszonyokra jellemző az *intézeti háztartás*. Ez tisztán a hajlék szempontjából az előbb említettekkel rokon jelenség. A statisztika szereti használni az intézeti háztartás elnevezést: ért rajta olyan intézményt, mint pl. egy nevelőintézet, kórház, kaszárnya, börtön, kolostor stb. Ezek közös vonása az, hogy egy háztartás keretén belül élnek olyan emberek, akik nem állnak vérrokonságon alapuló család kötelékében, hanem egészen más szempont az, ami őket együtt tartja: mindnyájan tanulók, betegek, katonák, rabok, szerzetesek stb.

Az intézeti háztartástól különbözik a modern városokban gyakori *bérház*. A bérház egyszerűen egy fedél alatt több lakást egyesít, de nem töri át a családi köteléket, mert minden egyes lakás egybeeshet egy családdal. Mind az intézeti háztartások, mind pedig a bérházak száma mai viszonyaink között különösen városokban gyakori, ami indokolttá teszi a hajlék belső tagozódásának szempontjából is azt, hogy a városi hajlékokat elkülönítve tárgyaljuk a falusi hajlékoktól.

A hajlék belső tagozódása természetszerűen függ a lakosság *vagyoni helyzetétől*. Ez magától értetődőnek látszik. Az összefüggés azonban nem egyszerű. Nem lehet kimondani, hogy a vagyoni helyzet olyan értelemben meghatározó tényezője a hajléktagoltság mértékének, hogy pl. ha valakinek kétszer akkora vagyona vagy jövedelme van, az kétszer akkora hajlékban is lakik. A vagyoni helyzet az *életszinten* keresztül mintegy közvetve jut szóhoz a hajlék tagozódásában, az életszintnek pedig a vagyoni helyzet csak egyik, de nem egyetlen meghatározója. Rajta kívül sok társadalmi tényezőnek van még az életszintet megszabó szerepe. Ezek fejlődésnek alávetett jelenségek, és ilyen módon a *divattal* és *hagyománnyal* függenek össze. A hagyomány az a konzervatív tényező, amely igyekszik rögzíteni az állapotokat, a divat pedig mindig újat és újat hoz létre. Ezek tehát egymással szemben álló tényezők.

Az érintett kérdéssel kapcsolatban különösen figyelemmel kell lennünk egyfelől a *mezőgazdasági* és *nem mezőgazdasági*, másfelől a *falusi* és *városi* népesség hajléktagozódási igényeire. A kettő nem esik egymással egybe, értve ezen azt, hogy a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népesség különbsége nem ugyanaz, mint a falu és város különbsége. Mondottuk, hogy bár a város igen sok esetben nem mezőgazdasági település, mégis nagyon merev egyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a város egyenlő a nem mezőgazdasági településsel. Mint most látni fogjuk, a hajléktagozódás fejlődésnek alávetett kérdésében is másként szerepel a mezőgazdasági—nem mezőgazdasági, megint másként a falu—város ellentétpár.

Nézzük először a falut és várost. A város pozíciójából adódik, hogy népessége idegen tájak népességével gyakori és huzamos érintkezésben áll, sokkal inkább, mint a falvak népe. A hajlékkultúra új és új jelenségei hol itt, hol ott merülnek fel. Ezeknek a hajlék tagozódása terén bárhol felbukkanó új és új jelenségeknek mindegyike sokkal hamarabb jut el valamely városba, mint a falvak seregébe, mert a város különböző távoli vidékekkel szorosabb kapcsolatban áll, mint bármelyik falu. Ebből következik, hogy a városban gyorsabban követik egymást a divatok, tehát az ellenpólusnak, a hagyománynak szerepe kisebb, helyét sokszor a divat foglalja el. Felbukkan egy idegen tájban született új eszme vagy jelenség, egykettőre divatba jön, kiszorítja a régit, meghonosodik a városban, de csakhamar jön egy következő új, amely hasonló gyorsasággal hódít teret. Az egyik jelenség által keltett hullámot követi a másik, míg ugyanezek a hullámok sokkal lassúbb tempóban jutnak el a külvilággal kevésbé érintkező faluba. A falusi és városi hajlék belső beosztásának különbsége is ezzel a ténnyel függ össze egyebek között.

Némiképpen más a gyökere annak a különbségnek, amely a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági foglalkozásúak hajlékának tagozódása között fennáll. Persze igen sok város a nem mezőgazdasági foglalkozást is jelenti az igen sok faluval szemben, de nem mindig fedi egymást a kettő. A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népességnek a hagyománnyal, illetőleg divattal szemben való magatartása kb. hasonló a falusi és városi embernek, falusi népességnek és városi népességnek a hagyománnyal, illetőleg divattal szemben elfoglalt magatartásához, de nem ugyanabból az okból. Más szóval: mint ahogyan a városi népesség körében nagyobb a divatnak és kisebb mérvű a hagyománynak a szerepe, éppúgy a nem mezőgazdasági népesség körében is ez a helyzet, de más okból. Ez a más ok a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági foglalkozásnak a feudális időkben létrejött más társadalmi megalapozottságával függ össze: a jobbágy és polgár különbségével. A jobbágynak kötöttebb volt a társadalmi helyzete, jobban megszorították az egész életét, nem is mert újítani, valósággal bűnnek tekintette azt. Keserves tapasztalatok révén tett szert ilyen szemléletre. Ez az újítani alig merő, a hagyományt megtartani igyekvő és azon csak nehezen túladó jobbágyállapotú mezőgazdasági népesség ugyanúgy viselkedett a hajléktagozódás, mint a tárgyi kultúra, sőt egyáltalán a kultúra más javainak tekintetében is, ellentétben a nem mezőgazdasági foglalkozásúakkal, vagyis nagyjából a polgárokkal, akik — szabadabbak lévén — sokkal bátrabban mertek újítani.

A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népességnek a hagyomány és a divat tekintetében tanúsított eltérő magatartása — tehát a hajléktagozódás egyik alakító tényezője —, amint láttuk, visszavezethető a feudális idők jobbágyának és polgárának eltérő osztályhelyzetére. Minthogy a hajléktagozódásban jelentékeny szerepet játszó vagyoni (jövedelmi) helyzet és az annak hatását magában foglaló, tehát átfogóbb jelentőségű életszint közismerten még nagyobb mértékben függvénye az osztályviszonyoknak, aligha kell bizonyítanunk az osztályviszonyok jelentőségét a hajlék tagolódásának, általában a hajlékkultúrának sokféle kérdésében. Szocializmust építő, vagy éppen szocialista társadalmakban a helyzet fokozatosan módosul. A feudális idők jobbágyi, illetve polgári szemlélete és magatartása, tehát velük együtt a kettő különbsége is, amely — noha csökkenő mérték-

ben — még érvényesül a kapitalista viszonyok idején, most végre elenyészik. Nyilván a jövedelmi helyzet és életszint kirívó különbségei is egyre jobban elmosódnak. Sokkal tartósabb, bár szintén csökken mindaz a különbség, amely egyrészt a falu—város pozicionális eltéréséből, a külvilággal való szorosabb vagy lazább kapcsolataiból, másrészt egyszerűen a foglalkozások különbségeiből adódik. Az előbbi túléli a falu—város ellentét egyre-másra felszámolódó egyéb jellemzőit, az utóbbi az osztálykülönbségeket.

Mindezeket a gondolatokat már akkor megközelítettük, amikor a hajlékfejlődés törvényszerűségeivel foglalkoztunk. Ezek is indokolttá teszik azt, hogy a városi hajlék kérdésével külön foglalkozzunk majd.

b) *A belső tagozódás fajtái általában és az egyes kerek és szögletes hajlékformák szerint*

A hajlék tagozódásának több útja van. Egyik lehetséges út a hajlék térségének *belső osztódása*. A kezdeti példányában egyhelyiségű hajlékot az újabb példányokban emelt közfalak egyre több helyiségre osztják. A fejlődés másik útvonala ennek az ellenkezője, azaz a hajlék úgy válik egyre több és több helyiségből állóvá, hogy kívülről mindig újabb és újabb hajlékrészek tapadnak az eredeti hajlékmaghoz. Tehát *kívülről való hozzátapadással* is növekedhet a hajlék tagoltsága. Ezen a két fő módon kívül még beszélhetünk egy harmadikról is, amikor a *hajlék épületeinek a száma szaporodik*. Mert lehetséges az is, hogy a hajlék, amely kezdetben egy épület volt, két, három, négy stb. épületből állóvá lesz. Ezek szerint a hajlék fogalmát nem korlátozzuk arra, hogy az egyetlenegy épületből álljon; pl. egy parasztcsalád hajléka felölelhet lakóházat, külön istállót, csűrt: mindezt együttesen tekintjük hajléknak. Sőt ebbe a hajlékfogalomba beletartozik a szóban forgó parasztembernek udvara is, ez is a hajlék része. Hogy az említett folyamatok közül — belső osztódás, kívülről való hozzátapadás, épületek szaporodása — melyik következik be a valóságban, azt egyetemes érvénnyel megfogalmazni nem lehet.

Nagy általánosságban kimondhatjuk mégis a következőt: a kezdeti forma az ún. *egysejtű hajlék*, ezt követi a fejlődés során a *csoportos udvarház*, a csoportos udvarházból pedig a további fejlődés során vagy *sokhelyiségű egyesház* lesz, vagy pedig *rendezett udvarház*. A sokhelyiségű egyesház és a rendezett udvarház tehát egymáshoz képest nem fejlődésfokozatok, csak ugyanannak a fejlődésfokozatnak a változatai.

Az egysejtű hajlék egyetlen épületből áll, ennek az épületnek egyetlen helyisége is osztatlan belülről; a hajléknak semmiféle más része ezenkívül nincsen. Az egyetlen épület egyetlen helyiségében lakik az ember, ott vannak összes használati eszközei és készletei, és ott vannak tenyésztett állatai is. Az egyetlen helyiség tehát hálószoba, dolgozószoba, ebédlő, konyha, kamra, istálló és raktár együtt. Ezt találjuk a fejlődés kezdetén a mai fejlett népeknél és a jelenkorban is a mai primitív népeknél. Az egysejtű hajlékból először csoportos udvarház fejlődik, vagyis olyan hajlék, amely épületeknek egész csoportjából áll. Emellett persze lehetséges az is, hogy bizonyos mérvű belső osztódás is végbemegy az eredeti főépületben, a lényeges azonban az, hogy mindenképp több építmény helyezkedik el rendszertelen csoportban egymás szomszédságában. Ennek a fejleménynek a magyarázata az, hogy

primitívebb viszonyok esetén, amikor azonban az igények már mégis megnövekedtek, az ember a maga sokféle holmijának elhelyezését sokkal könnyebben meg tudja technikailag oldani, ha az eredeti építmény kicsinyített mását állítja elő több példányban. Valóban a melléképületek az eredeti építménynek mintegy kicsinyített másai. Ez egyszerűbb dolog, mint az egyetlen építmény méreteit úgy megnövelni, hogy az sok helyiséget ölelhessen fel. Viszont ez a módszer anyagpocsékoló eljárás. Éppen azért, amint a technika fejlődik, a csoportos udvarházat fel fogja váltani vagy a sokhelyiségű egyesház, vagy a rendezett udvarház. A sokhelyiségű egyesházban a csoportos udvarház sokféle építménye képletesen egybeolvad egyetlen építménnyé, amely persze most már sok helyiségre tagozódik. A másik lehetőség pedig az, hogy a sok építmény megmarad ugyan, de ez nem szabálytalan

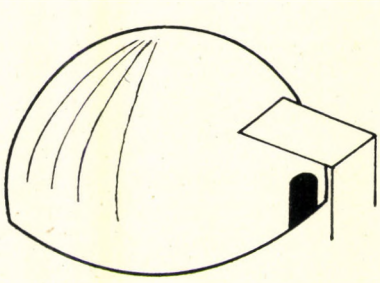

55. ábra. Eresz kerek hajlék (félgömb alakú tetőkunyhó) bejárata előtt

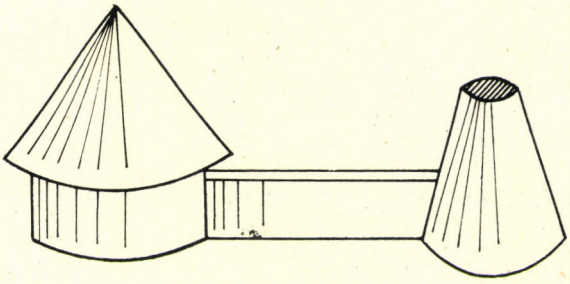

56. ábra. Régi szudáni templom nuragh-végű folyosószerű toldalékkal

összevisszaságban helyezkedik el, hanem valamilyen geometriai rendet alkot egy udvar körül.

A belső tagozódásnak ezekről az általános kérdéseiről különösen MÜLLER—WILLE, részben pedig OELMANN tájékoztat.

Meg kell vizsgálnunk, hogy a *mesterséges hajlékok alapformáihoz* egyenként hogyan igazodik ez a fejlődés. Ebben a vonatkozásban főleg OELMANN igazít útba.

A kerek hajlékok akár belső osztódás, akár kívülről való csatlakozás útján történő tagozódásra kevéssé alkalmasak. Akár közfalakat illesztünk be, akár kívülről csatolunk hozzá új helyiségeket, minden esetben nehezen kihasználható, ügyetlen formájú helyiségeket kapunk. Mégis a félgömb alakú tetőkunyhónál és a kúptetejű hengerfalú háznál előfordul a belső osztódás, két vagy három helyiségnél több azonban nem gyakori. Találkozunk a kerek hajlékok valamennyi típusánál a kívülről való csatlakozással is. A kívülről csatlakozó új alkatrész rendesen ún. eresz, amely a hajlék bejárata elé illeszkedik. Némely esetben az eresz tovább fejlődik. Szudánban különösen az iszlám korát megelőző templomok nyújtanak erre példát. Az ilyen templom törzse kúptetejű hengerfalú ház, amelyhez ereszből megnyúlt és zárt folyosóvá vált toldalék csatlakozik, a végén a „nuragh" néven már megismert mediterrán eredetű ősi toronyszerű építménnyel. Szudán építkezésében és egész tárgyi kultúrájában számos olyan elemet találunk, amelyek ezt a tájövet a Mediterraneum területén berendezkedett pre-indoeurópai kultúrák tárgyi javainak valóságos menedékterületévé avatják.

Előfordul az is, de csak a kúptetejű hengerfalú háznál, hogy a kívülről való csatlakozás az egész épületet körülfutó eresz formájában történik. Ilyenkor a kúptetejű hengerfalú ház teteje megnyúlik a falakon túl, és ott oszlopokkal támasztják alá. Így az egész házat oszlopos tornác veszi körül. A továbbiak során néha ez a nyílt oszlopsorból álló tornác zárul, tehát bezárt falú körfolyosó támad, amely gyűrűszerűen veszi körül az épületet, és esetleg több helyiségre tagolódik. Találkozunk a kerek hajlékok körében udvarházszerű fejlődéssel is. Leggyakoribb — különösen Afrikában — az udvarház legkezdetlegesebb formája, a csoportos udvarház.

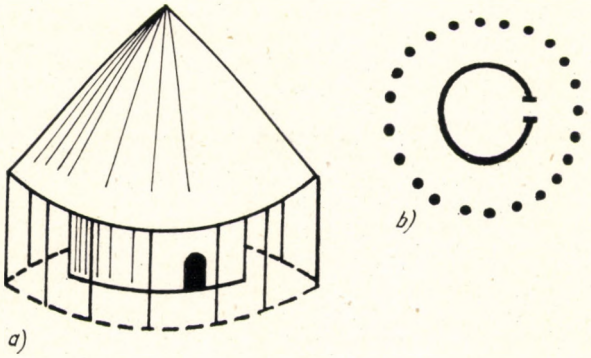

57. ábra. Kúptetejű hengerfalú házat körülvevő oszlopos tornác perspektivikus képe *(a)* és alaprajza *(b)*

A szögletes hajlékok körében az egyszerűbb formák, a féloldalas tetőkunyhó, a féloldalas tetejű ház és az élesgerincű tetőkunyhó többnyire a hossztengely irányában fejlődnek oly módon, hogy újabb és újabb alkatrészek csatlakoznak az eredeti maghoz. Hosszú sorozat jöhet így létre. De ez a forma sem túlságosan gyakori, általában a szögletes hajlékoknak, éspedig azok közül is a lejtős tetejű hajlékoknak egyszerűbb formái tagozódásra kevésbé alkalmasak.

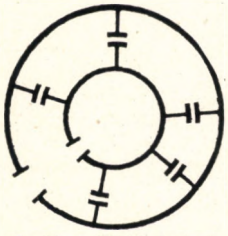

58. ábra. Több helyiségre tagolódott gyűrűszerű zárt folyosó, amely kúptetejű hengerfalú házat körülvevő oszlopos tornácból alakult. (Alaprajz)

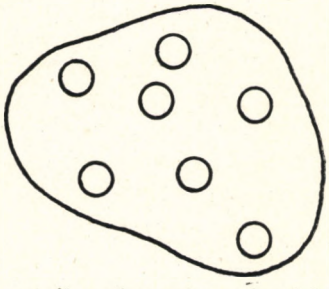

59. ábra. Csoportos udvarház a kerek hajlékok körében. (Alaprajz)

Az élesgerincű ház fejlődésében megtaláljuk mind a kívülről való csatlakozást, mind a belső osztódást, mind az udvarházszerű fejlődést elég sokféle formában.

A kívülről csatlakozó elemek közt előfordul az *eresz*, az *erkély* és a *veranda*. A veranda gyakori jelenség az élesgerincű ház körében. Olykor a hajlék minden oldalán fokozatosan megkisebbedve ismétlődik. Indiában ez a templomépítkezés gyakori formája. Az erkély megtalálható mind az európai, mind pedig az indiai élesgerincű emeletes házak körében, úgy látszik azonban, hogy egyik helyen sem őshonos, hanem a két nagytáj közt elhelyezkedő szárazövből, a kocka vagy hasáb alakú kőház és sárház zónájából terjedt el.

Legvégül az ereszről kell szólnunk. *Az eresz* különösen *nagy szerepet játszik az élesgerincű házak* tagozódásának *fejlődésében*. Találkozunk vele akkor is,

ha a ház a hossztengelyével egybeeső irányban fejlődik, de előfordul olyankor is, ha a fejlődés a hossztengelyre merőleges irányban történik. A *hossztengely irányában való fejlődés* különösen gyakori az olyan házaknál, amelyek eredetileg, amikor még az egysejtű hajlék fejlettségi fokán álltak, a keskeny végükön nyíltak. Ez a fejlődés kivülről való csatlakozással megy végbe; újabb és újabb elemek rakódnak az alapformához: ezeknek a kívülről odarakódó újabb elemeknek sorában különösen nagy a szerepe az ún. *rövidereszneknek*. A rövideresz mindig a ház keskeny végén elhelyezkedő toldalék, amely a két tetősík kieresztéséből származik (innét származik az „eresz"

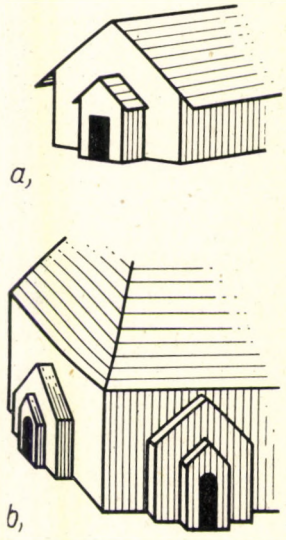

60. ábra. Veranda élesgerincű házon *(a)* és annak többszörös ismétlődése *(b)*

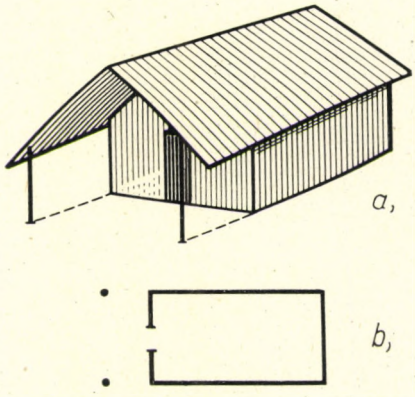

61. ábra. Keskeny végén nyíló élesgerincű ház rövidereszszel perspektivikusan *(a)* és alaprajzban *(b)*

szó is). Ezt később alá szokás támasztani oszlopokkal. A fejlődés kezdeti állapota a keskenyebbik végén nyíló élesgerincű ház, a következő fokozat, hogy ez előtt egy rövideresz támad. A fejlődésnek ezzel a fokozatával ma már elég ritkán találkozunk. Aránylag még a leggyakoribb ez a szubpoláris fenyőerdők övében és a vele délről érintkező lomboserdő-övben, másfelől a trópusi őserdőkben. Más vidékeken szintén megvolt valamikor, de azt már a további fejlődés túlhaladta. A fejlődés következő fokozata ti. az, hogy a rövideresz fokozatosan zárt helyiséggé, *pitvarrá* válik. A bezáródásnak első lépéseként az oldalfalak záródnak, elől még nyitott a forma. A következő lépésben bezárul az elülső fal is. A ház bejárata természetesen ilyenkor a bezárulás által keletkezett pitvaron is megismétlődik. Ezt követőleg a pitvar bejárata 90 fokkal elfordul, a ház keskeny végéről a hosszabb oldalára kerül. A ház belsejében az eredeti lakóhelyiségbe való bejárati útvonal ennek következtében megtörik. A hideg szél ellen való védekezés egyik módja ez, hogy az ajtó kinyílása esetén ne tóduljon be a hideg közvetlenül a belső helyiségbe. Érthető, hogy ezzel a fejlődési fokozattal elsősorban szubpoláris vidékeken találkozunk.

A fejlődés még tovább is folytatódhat, éspedig amit a továbbiakban elmondunk, főleg Kelet- és Észak-Európában tapasztalható. A kiindulás itt is a keskeny végén nyíló élesgerincű hajlék volt, amely rövidereszt kapott, ebből pitvar lett, aminek ajtaja áthelyeződött. A fejlődés oly módon folytatódik, hogy a pitvarba nyíló és a hosszanti oldalra átkerült bejáratú ház a csoportos udvarháznak rendetlenül, összevissza álló különböző építményei közül egyre többet és többet ragad magához. Legelőször egy kamraféle építmény csatlakozik hozzá, amely korábban magánosan állt a csoportos

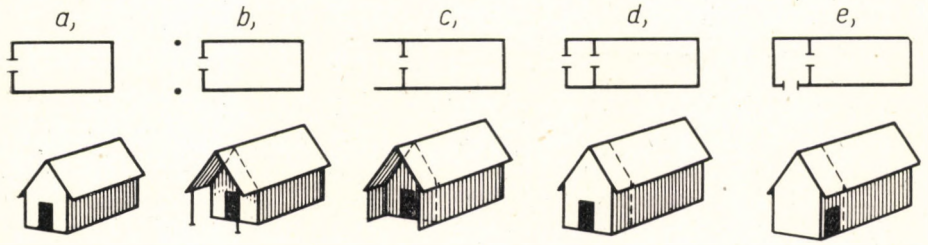

62. ábra. Eredetileg a keskeny végén nyíló élesgerincű ház *(a)* hossztengely irányában való fejlődése rövidereszes *(b)*, majd pitvaros házzá *(d)*, amelynek később ajtaja is áthelyeződik a hosszanti oldalra *(e)*

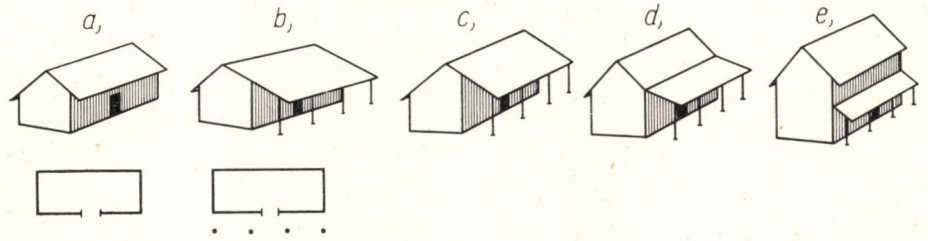

63. ábra. Eredetileg is már a hosszanti oldalán nyíló élesgerincű ház *(a)* hossztengelyre merőleges irányban való fejlődése: a hosszúeresz kialakulása *(b)*. A tető további fejlődésének három lehetséges változata: a tetőgerinc áthelyeződése *(c)*, a tetőfelület megtörése *(d)*, az eresz lejjebb zökkentése (*e* = „bazilika stílus")

udvarház sokféle melléképülete közt. A csatlakozás révén, amely a pitvarnak az eredeti lakóhelyiséggel ellentétes végén megy végbe — háromhelyiségű hajlék jön létre. Sokfelé Kelet- és Észak-Európában a fejlődés ezen a fokon megrekedt. Persze később keletkezhetnek fejlettebb formák is, ahol még további melléképületek csatlakoznak az eredeti maghoz. A kamrának az idegen eredete sokáig észrevehető még abból, hogy egyrészt teteje nem egyenlő magas az eredeti házéval, hanem rendesen magasabb nála, másrészt külön bejárata van. Később ez a különbség is eltűnik, egyrészt a háznak olyan példányai születnek, amelyeken a kamra teteje már egyenlő magasságú a házéval, sőt mindkettő közös tetőt is kap, másrészt a külön bejárat is eltűnik. Erről a kérdésről még az ún. lakókamrás házzal kapcsolatban részletesen szólunk.

Találkozunk a hossztengely irányában való fejlődéssel olyan esetben is, amikor az az egysejtű hajlék, amelyből a fejlődés kiindul, már eredetileg

is a hosszanti oldalán nyílik. Ez a fejlődés különösen Nyugat- és Közép-Európára jellemző. Ilyen esetekben belső osztódás, nem pedig kívülről való csatlakozás megy végbe, ellentétben az előbbi esettel. Találkozunk Közép- és Nyugat-Európán kívül Szudánban és Kínában is a hosszanti oldalon nyíló olyan házakkal, amelyek szintén a hossztengely irányában fejlődnek. Mindössze csak sejtjük azt, hogy a fejlődés Szudánban alighanem kívülről való csatlakozással történt, Kínában viszont belső osztódással.

A most említett fejlődésnél sokkal gyakoribb az, amikor az eredetileg a hosszanti oldalán nyíló hajlék a *hossztengely irányára merőleges irányban fejlődik*. Ebben a fejlődésben általában a kívülről való csatlakozásnak van döntő szerepe. A kívülről csatlakozó toldalék az ún. *hosszúeresz* (szemben az előbb tárgyalt rövideresszel), amelyet a mi tornácaink is képviselnek, eredetére nézve az egyik tetőfelületnek a leeresztése. A hosszúereszt természetesen oszlopokkal is alá lehet támasztani. A további fejlődés többfelé ágazhat.

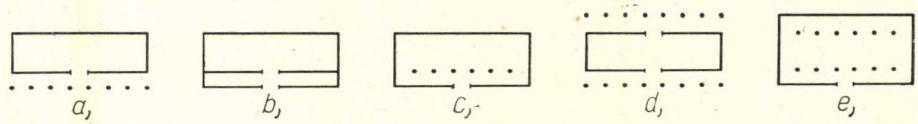

64. ábra. Hosszúereszes ház *(a)* zárt folyosós házzá *(b)* és végül kéthajós csarnokházzá *(c)* való fejlődése. Kétoldali hosszúeresz *(d)* esetén háromhajós csarnokház *(e)* fejlődhetik

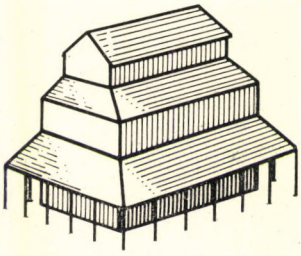

65. ábra. Ting-stílusú épület. (Utóbb folyosóvá záruló ereszgyűrűk többszörös ismétlődése — a hosszúereszes fejlődésnek Kínában gyakori változata)

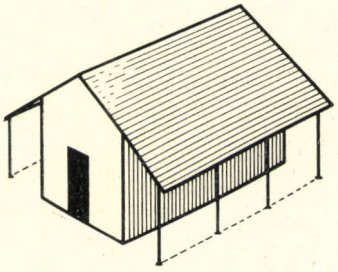

66. ábra. Keskeny végén nyíló ház kétoldalt hosszúeresszel

Van a fejlődésnek olyan lépése is, hogy a hosszúeresz oszlopainak köze falakkal kitöltődik, tehát a nyílt oszlopos tornácból zárt folyosó lesz. Megtörténhet az is a továbbiak során, hogy a háznak az eredeti, most már belső fallá vált fala változik át éppen ellenkezőleg oszlopsorrá. Ún. kéthajós *csarnokház* jön ily módon létre. Lehet, hogy a hajlék nemcsak az egyik, hanem mindkét hosszanti oldalon hosszúereszt kap. Lehetséges mind a két hosszúeresznek zárt folyosóvá való alakulása, majd a ház mindkét eredeti hosszanti falának oszlopsorokká való válása, tehát nem két-, hanem háromhajós csarnokház keletkezik ilyen módon. Ennél több hajós csarnokház már ritkán fordul elő, ebben az esetben már igen nagy lenne a ház szélessége, amit különösen kezdeti fokon nehéz megvalósítani a tető szerkezete miatt.

A hosszúeresz jelenségével és annak további fejleményeivel a Földnek igen különböző tájain találkozunk. Előfordul pl. a hosszúeresz Dél-Németországban, Észak-Olaszországban, nálunk Magyarországon, a Balkánon, azután Szudánban, Kelet-Afrikában, Indiában, Kínában. Különösen gyakori a hosszúeresz Kínában, itt egészen sajátságos formái alakultak ki. Szerepel köztük a csarnokház, de előfordulnak ugyanazon a hajlékon hosszú- és rövideresz és ezek további fejlődéséből keletkező egyéb formák is.

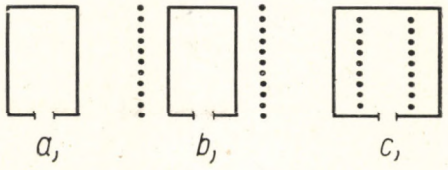

67. ábra. Keskeny végén nyíló ház *(a)* kétoldali hosszúereszessé *(b)*, majd háromhajós csarnokházzá *(c)* való fejlődése, alaprajzban

Hosszúeresz fejlődhet, sőt esetleg mindkét oldalon kialakul akkor is, ha az élesgerincű ház a keskeny oldalán nyílik. Megtörténik itt is a továbbiak folyamán, hogy a hosszúeresz oszlopsora — egyiké vagy mindkettőé — zárul teljes fallá, viszont az eredeti fal felbomlik oszlopsorrá, vagyis két-, illetve háromhajós csarnokház alakul ki. Ezzel a fajta fejlődéssel találkozunk pl. Afrika forróövi őserdei zónájában (Kongó-medence, Felső-Guinea) és Dél-Amerika forróövi őserdeiben (Amazonas-medence). Az ún. alsószász ház fejlődése is lényegében ebbe a vonalba illeszkedik bele. (Az alsószász házat alább még részletesen ismertetjük.) Még érdekesebb módon az alsószász ház „Diele"-jére emlékeztető beosztással találkozunk már a neolitikumban is, az úgynevezett tripolje-kultúra körébe tartozó kerekfalvak házaiban, Kijev vidékén. Ezeknek a keskeny végükön nyíló nyeregtetős nagycsaládi hajlékoknak bejárata a falu kerek térsége felé tekintett. Dél-Németországban, Nördlingen mellett, hallstatt-kori háromhajós csarnokházak nyomaira akadtak. A mai alsószász ház egyenes elődjeit — három hajós csarnokházat — sikerült feltárni az i. e. századokból egyebek között Hollandia területén (Ezinge, Groningen mellett). Gotland szigetén szintén ismeretes a háromhajós csarnokház a népvándorlás korából.

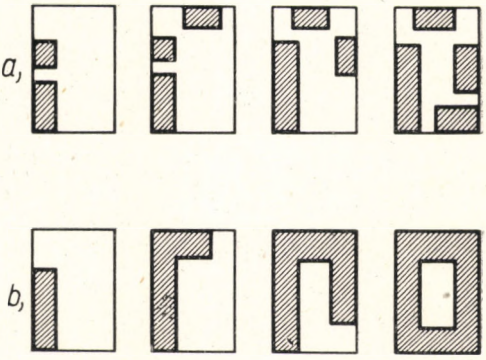

68. ábra. Egy-, két-, három-, négyoldalas *(a)*, valamint egy-, két-, három-, négyélű *(b)* udvarház alaprajza

Az élesgerincű háznak elképzelhető és elő is fordul vertikális irányú fejlődése is, amikor *emeletek* születnek. Az emelet fejlődésének első fázisa a *padlás* kialakulása. Minden hajlék ősi formája padlástalan. Erről még részletesebben lesz szó. Ugyancsak részletesen fogunk még megemlékezni bizonyos fajtájú élesgerincű házak *udvarház-fejlődéséről* is. Most elöljáróban a csoportos udvarház fajtáiról nincsen különösebb mondanivalónk, ellenben ki kell térnünk a rendezett udvarházra. A rendezett udvarház legegyszerűbb formája az, hogy lakóház és melléképületek többé vagy kevésbé összefüggő sorban az udvar egyetlen oldalán helyezkednek el. Későbbi fokozat esetében már

nem egy, hanem két, három vagy négy oldalon fordulnak elő a lakóház és melléképületek. Lehetséges az udvarháznak olyan változata, hogy a két, három, illetőleg négy oldalon elhelyezkedő épületek egymással nem függnek össze, de lehetséges az is, hogy összefüggnek. Az előbbi esetben *kétoldalas, háromoldalas* vagy *négyoldalas* udvarházról, az utóbbi esetben *kétélű, háromélű* vagy *négyélű* udvarházról beszélünk. A négyélű udvarház esetében az udvart teljesen zártan körülöleli mind a négy oldalról az épület. A kétoldalas és kétélű formát szokás nevezni *hajlított udvarháznak*, a háromoldalas és

69. ábra. Egyélű udvarház. Szegvár (Csongrád m.) („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

háromélű, valamint a négyoldalas és négyélű formát pedig *kerített udvarháznak*. Ezeket az elnevezéseket (hajlított és kerített ház) a göcseji tájnyelv használja. Göcsejben ti. ezek a formák előfordulnak, amint azt különösen GÖNCZI FERENC ismerteti.

Ezeknek a formáknak egymásból való fejlődéséről és elterjedéséről, valamint változatairól később fogunk megemlékezni. Most csak annyit, hogy a kezdetlegesebb formák fokozatosan fejlődnek egymásból, a kevesebb oldalas, ill. élű formák a régebbi eredetűek, a több oldalas, ill. élű formák újabb keletűek, és azt is tudjuk, hogy ezek Európa területén nyugatról kelet felé terjednek, oly módon, hogy a terjedés homlokvonalán találjuk meg a kevesebb oldalas, illetőleg élű formákat, és ezek mögött nyomulnak előre a több oldalas, ill. több élű formák. Mindebből úgy látszik, hogy ezek a formák és ezek közt is a fejlettebbek korábban honosodtak meg Európa nyugati részén és később Kelet-Európában, de valószínű, hogy Óceáni-Európába is másodlagosan jutottak el. Nagyon valószínű, hogy az egész fejlődés-sor legkorábban az óvilági szárazövben jelent meg. Erre mutat legalábbis az

a jelenség, hogy az óvilági szárazövnek (Afrika északi része, Délnyugat- és Belső-Ázsia) mind az északi, mind pedig a déli szomszédságában bizonyos távolságon innen találkozunk ezekkel a formákkal. Találkozunk a szárazövtől északra Európában és az övezet ellentétes peremén Afrikában és Ázsiában (Szudán, Kelet-Afrika, India és Kína területén; bár Kínában inkább csak bizonyos vonások külsődleges hasonlóságáról beszélhetünk). A háromélű, néha négyélű kerített udvarház érdekes, sík tetejű változata a Kelet-Afrikában előforduló *tembe*.

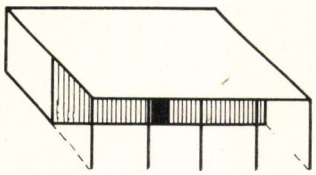

70. ábra. Hosszúeresz (porticus) sík tetejű házon

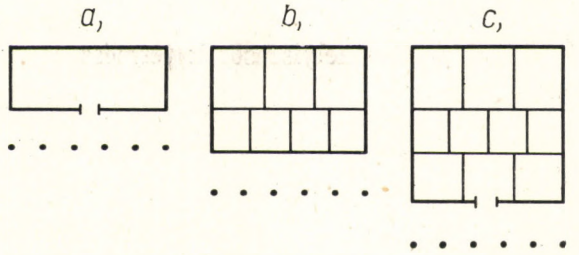

71. ábra. Sík tetejű házat bővítő új meg új porticus alaprajzban

A *sík tetejű hajlékok* tagolódása sokkal kötetlenebbül fejlődhet, mint a lejtős tetejű hajlékoké. Ennek az a magyarázata, hogy míg az utóbbiak esetében különböző méretű (különböző magasságú és szélességű) hajlékok egymás mellé illesztése mindig nehézséget okoz, éspedig a tetők vertikális lezárásának kellő megoldása, azok nehéz összeilleszthetősége miatt, addig a sík tetejű hajlékoknál ilyen probléma nem merül fel. Tehát a sík tetejű hajlékok körében különböző magasságú és szélességű hajlékok teljesen tetszőlegesen, mindenféle irányban és formában tapadhatnak egymás mellé. Ebből következik, hogy a sík tetejű hajlékok továbbnövekedése során egészen fantasztikus kombinációkat is láthatunk: hatalmas nagy kockák mellett egészen kicsiny kockákat.

A sík tetejű hajlékok sokféle lehetséges növekedésének leggyakoribb módja az a fajta kívülről való csatlakozás, amely a hosszanti oldalán nyíló hajlék hossztengelyének az irányára merőlegesen történik. Gyakoriságát az indokolja, hogy a valódi sík tetejű hajlékok mindig a hosszanti oldalukon nyílnak. A tagozódás úgy kezdődik, hogy először is egy hosszúeresz támad, amely itt is a tetőfelület kieresztését — de nem leeresztését, mert hiszen a tetőfelület vízszintes — jelenti. A hosszúeresznek ezt a sík tetejű házon előforduló változatát nevezzük *porticus*-nak. A porticusszal bíró sík

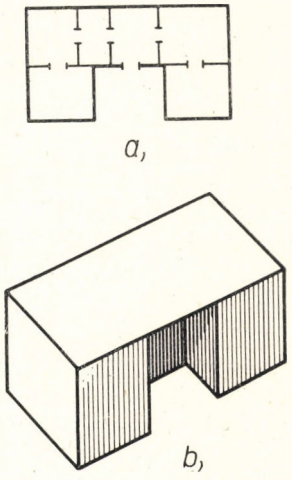

72. ábra. Hiláni homlokzatú ház alaprajzban *(a)* és perspektivikusan *(b)*. A sík tetejű háznak két sarkán helyiséggé zárult porticusú változata; ma főleg Tibetben gyakori

tetejű ház oly módon fejlődhet tovább, hogy a porticus oszlopközei fallal zárulnak, és az így keletkező zárt folyosó esetleg több helyiségre tagozódhat. Amikor már falakkal bezárult a porticus, és több helyiségre is tagolódott, a ház megint kaphat kívülről egy következő porticust. Az eredeti porticus utólagosan helyiségekre való tagozódásának természetesen nem kell megegyeznie az eredeti ház helyiségeinek tagozódásával, vagyis a közfalak nem kell hogy egymás folytatásába essenek. Az itt leírt folyamat megismétlődhet még tovább oly módon, hogy az immár sorrendben másodiknak kialakult porticus is zárulhat, tagozódhat és követheti azt egy harmadik porticus. Ilyen módon az eredeti, sík tetejű hajlék két, három vagy négy helyiségsorra is tagolódhat. A közbülső helyiségsorok természetesen sötét helyiségeket is tartalmaznak.

Emelet kialakulása a sík tetejű hajlékok körében még gyakoribb, mint a lejtős tetejű hajlékokon. Valószínű, hogy egyrészt az európai, másrészt

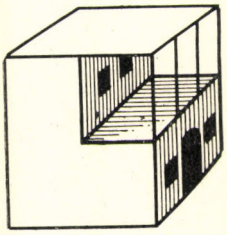

73. ábra. Porticus emeletes házon

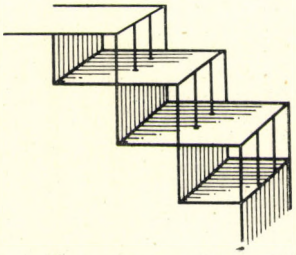

74. ábra. Az emelet porticusszerű kiképzésének lépcsőszerű ismétlődése

az indiai lejtős tetejű hajlékok a maguk emelet-fejlődését, különösen pedig emeleti erkélyüket a sík tetejű hajlék honából, az óvilági szárazövből kapták. Az emeletes, sík tetejű hajlékoknak szép példányait látjuk Tibetben, Észak-Indiában és Arábiában. Dél-Arábiában 7—8 emeletes házakat, szinte felhőkarcolószerű hajlékokat lehet találni a sivatag belsejében. A sík tetejű ház emelete erkélyszerűen kiugrik, de még gyakrabban éppen ellenkezőleg, visszaugrik, úgyhogy a háznak az emeleten porticusa van. Az emelet porticusszerű kiképzése esetleg lépcsőszerűen többszörösen is ismétlődhet, különösen akkor, ha sík tetejű hajlékok lejtőre települnek. Minden lépcsőfok előtt lehetséges porticus.

c) *Forróövi, hidegsztyeppi, kelet-ázsiai és mediterrán hajlékok*

A továbbiakban példák formájában áttekintjük a Föld néhány nagy vidékének hajlékfejlődését a tagozódás szempontjából. Bevezetőül olyan egzotikus vidékekkel foglalkozunk, ahol sem a fűtés, sem a készletgazdálkodás, sem a hajlékok állandósága nincs meg. Azután sorra veszünk olyan fejlettebb kultúrájú hajlékfejlődés-területeket, mint Kelet-Ázsia és a Mediterraneum, végül rátérünk a nem mediterrán Európa hajlékfejlődésére a tagozódás szempontjából. Sem ismeretanyagunk, sem érdeklődésünk nem engedi, hogy kiterjeszkedjünk a Föld egész területére.

A *forróövi őserdők* területéről már említettük azt, hogy ott készletgazdálkodást általában nem találunk semmiféle életformával kapcsolatban. Az állandó hajlék a kapásföldművelők körében már fennáll, de csak relatív értelemben, hiszen a szántóföld idők folyamán helyet változtat. Ha a népesség felélte a föld termőerejét, odábbáll, és a hajlékát másutt újra felépíti. Fűtés persze nincs. Tehát a három tényező: a hajlék fűtése, a készletgazdálkodás és bizonyos mértékig a hajlék állandósága is hiányzik, ami eléggé megmagyarázza azt, hogy a hajlék tagoltsága is nagyon kevéssé fejlett formát mutat. Valóban a forróövi őserdők területén a hajlék tagozódásának csak kezdeteivel találkozunk.

A *forróövi szavannák* területén már az ottani földművesek körében van készletgazdálkodás, és ennek megfelelően itt már inkább találunk tagolt hajlékokat. Előfordul mind a belső tagozódás, mind a kívülről való csatlakozás, mind pedig az udvarház-képződés. Ha magasabb szélességekre megyünk át, pl. a *hideg telű sztyeppek* nomádjai körében már a fűtés is megjelenik. Persze a tűz használata fennáll a forróöv lakóinál is, csakhogy ez nem fűtés, hanem konyhai műveletek céljait szolgálja, és ennek megfelelően más területek tűzhasználatától jobbára eltérően lehetőleg a hajlék belsején kívül reked. A tűzhely a hajlék előtt foglal helyet, sőt gyakori jelenség, hogy a falu egészének közös tüzelőhelye van. Magasabb szélességeken, pl. különböző nomád népek körében mindig találkozunk készletgazdálkodással. A nomádok legfőbb készlete maga az állatállomány. Ezzel az életformával jár együtt az óvilági szárazöv hideg telű sztyeppjein a téli szállás sajátos rendje, ahol az emberi hajlékok, amelyeket sátrak képviselnek, egymás közelében csoportosulnak, az állatokat magukba fogadó építmények, különböző ólak pedig szintén együvé csoportosulnak. A hideg telű tájakon természetesen mindenütt nagy a szerepe a tűz használatának, nemcsak a főzés, hanem a hajlék melegítése, tehát a fűtés szempontjából is. Ilyen tájakon a tűzhely mindenütt a hajlék belsejében jelenik meg és hatással van ennek belső tagozódására.

Áttérve fejlett, ősi társadalmak hajlékkultúrájának vizsgálatára, a keletázsiai — kínai, japán — házkultúra körében mint igen nevezetes körülményt említhetjük meg az állattenyésztés fejletlenségét, mondhatni hiányát. Ez az állatállománynak mint készletnek hiányát, az istálló hiányát, a tagozódásnak egy bizonyos mértékig csekélyebb fejlettségét jelenti. A *japán házról* megjegyzésre méltó az, hogy a fűtőberendezése is nagyon fejletlen. Hordozható kis faszénkályhácskákat találunk, nincsenek beépítve a hajlékba a kályhák. Nem kis mértékben ezzel függ össze az a tény, hogy a japán ház belső tagozódása szintén fejletlennek látszik, legalábbis kevéssé állandósult. A provizórikus, átrendezhető belső beosztás jellemzője, hogy a közfalak könnyű anyagból készülnek, tolhatók, úgyhogy a helyiségek száma és mérete tetszőlegesen megváltoztatható. Összhangban áll ezzel, hogy a mi fogalmainknak megfelelő bútorzat alig van a házban.

Kissé más a hajlék belső tagozódásának helyzete Kínában. Itt határozott különbség mutatkozik Észak- és Dél-Kína között. *Észak-Kínát* jellemzik a hideg telű, eléggé száraz éghajlat és a nagy lösztérszínek. A hajlékoknak, úgy látszik, itt két uralkodó formája van: az egyik a löszbe vájt hajlék, a másik pedig falas-fedeles ház, amely valószínűleg a városokból terjeszkedett a falvak felé, a városokban pedig, mint az óvilági szárazövből importált hajlék, eredetileg kocka vagy hasáb alakban jelent meg. Ez a ház különösen akkor, ha megtartotta eredeti sárfalait, utóbb nyeregtetőt kapott és vala-

milyen alkalmas vízálló fedélhéjat (nád, bambusz, cserép). Hasonló jelenség, mint a mi Alföldünkön: nem valami csapadékhiány engedi meg, hanem a fa és kő hiánya kényszerít arra, hogy sárból legyen a hajlék. A belső beosztást tekintve Észak-Kínában, ahol a tél hideg, a fűtőberendezésnek fontos szerepe van. Ennek ott elterjedt változata, a *kang*, sárból vagy téglából emelt ládaszerű készség. A kang füstelvezetése a hajlék falán keresztül történik és ez a megoldás megnehezíti, hogy a ház emeletet kapjon. Valószínű tehát, hogy a kang elterjedtsége akadályozza meg az emeletes építkezés elterjedését Észak-Kínában. Az Észak-Kínában termelt búza cséplése nyílt cséplőszérűn történik, nem pedig csűrben (hiszen a csapadék kevés, ami ellen védekezni kellene a csűrrel). A nyílt cséplőszérű bizonyos mértékig maga is indokolja az udvar nagy méreteit. A nagy udvarok fejlődése elérte a négyélű rendezett udvarház fokozatát, noha ez az elnevezés csak bizonyos fenntartással alkalmazható, mivel Kínában nem a hajlék épületeinek a rendje, hanem az udvar négyszögben futó fallal való körülépítése látszik elsődlegesnek. Sokban más a helyzet *Dél-Kínában*. Itt a tél már igen enyhe, a szubtrópusi klímában a fűtés alárendelt jelentőségű, esetleg hiányzik, a kang-ot nem ismerik, s így hiányzik az az akadály, ami Észak-Kínában az emeletes építkezés elé tornyosul. Másrészt csapadékosabb is az éghajlat, tehát nincs nyílt cséplőszérű, ami egymaga is abban az irányban hat, hogy az udvarnak nem kell nagy terjedelműnek lennie, hanem csűrt, azaz külön épületet használnak a gabona tárolására. Röviden azt mondhatjuk: gyakoriak a szűk udvarú emeletes házak.

Érdemes a *Mediterraneum* hajlékkultúrájának is figyelmet szentelnünk. Az itteni ókori házak közül a görög és a római házat ismerjük többé-kevésbé.

A *klasszikus görög ház* fejlődésének elején egy egyhelyiségű rövidereszes ház állt. A római ház fejlődésének kezdeteit még korántsem látjuk ennyire tisztán. A görög és a római ház későbbi formái sok egyezést mutatnak, ezért elképzelhető, hogy a kezdet is hasonló lehetett. Az a nézet, amely szerint a Földközi-tenger vidékéről terjedt volna el a rövidereszes ház Európa északibb részein, aligha helytálló. A rövideresz alkalmazása általában a becsapódó eső, a hideg szél ellen való védekezést szolgálja; nem valószínű, hogy ilyen meleg-száraz éghajlatú tájakról, mint a Földközi-tenger vidéke, terjedt volna el északi, hideg telű, esős, szeles, csapadékos vidékeken is. Az bizonyos, hogy Európa északibb tájain, nem éppen a szubpoláris fenyőerdők övében, de a vele délről határos lomboserdő-övben már a neolit időktől fogva ismeretes a rövidereszes ház. Feltételezhető, mint sokan állítják is, hogy a Földközi-tenger vidékére innét Észak-Európából került volna a rövidereszes ház, éspedig oly módon, hogy a neolitikum végén a Földközi-tenger vidékére vonuló indoeurópai népesség vitte volna magával. Lehetséges az is, hogy függetlenül alakult ki Észak-Európában és a Mediterraneumban is.

Ha valóban az európai szubpoláris erdők zónájából került az egyhelyiségű rövidereszes ház a neolitikum végén az indoeurópai bevándorlással egyidejüleg a Földközi-tenger vidékére, ez esetben ez az importált hajlékforma kétségtelenül faház volt. Így honosodott meg Görögországban, és csak később, amikor a kőépítkezés a fa fogyása következtében kiszorította a faépítkezést, alkalmazták az egyhelyiségű rövidereszes ház fából létrehozott formáját a kőre. Ez az ősi forma maradt meg a közismerten hagyománytisztelő, konzervatív kultikus építkezésben: a görög templom lényegében nem más,

mint egyhelyiségű rövidereszes ház, csak persze a faoszlopok helyét kőoszlopok foglalták el, a rövideresz homlokzata pedig timpanonná képződött ki.

A lakóház azonban hosszas átalakuláson ment át. A fejlődésnek nyilván egyik legkorábbi lépése az volt, hogy az egyetlen belső helyiségben helyet foglaló, középen levő tűzhely kikerült a rövidereszbe. Ez összeegyeztethető azzal, hogy a forma északról vándorolt be. Északon szükség volt a helyiség fűtésére. A Földközi-tenger vidékén fűteni nemigen kell, a tűzhely jelenléte a lakóhelyiségben egyenest kellemetlen. A fejlődés további során azután a hajlék növekszik, több helyiségre tagolódik, és fokozatosan körülnő egy udvart, tehát legvégső fokon négyélű kerített udvarház alakul ki. Ezt az udvart *peristylium* néven ismerjük.

Feltételezhető, hogy az eredetileg egyhelyiségű rövidereszes háznak fokozatosan négyélű zárt udvarházzá való kifejlődése az óvilági szárazöv már korábban meglevő kerített hajlékainak mintájára történt. Tehát az udvarkörülépítéshez a görög ház és talán más Földközi-tenger vidéki ház is az óvilági szárazövből kapott volna indítékot. A négyélű zárt udvarház Földközi-tenger vidéki ókori előfordulására, annak orientális kapcsolataira, majd későbbi felbukkanására egyebek között ARTHUR HABERLANDT mutatott rá. Az óvilági szárazövben általában a hajlékoknak igen gyakori formája a négyoldalas udvarház, amely egyébként is hasonlóságot mutat a régi görög házzal és — amint látni fogjuk — a *római házzal* is. Mind a görög, mind a római ház falai kifelé, az utca felé zártak, nincsenek ablakok, minden befelé, a görög házon a peristylium felé tekint. Ugyanezt a jelenséget megtaláljuk az óvilági szárazöv területén is. Gondoljunk a jelenkor arab házaira: ablaktalan falakat lát az ember az utca felől. Ha pedig bemegy a hajlékba, annak körülépített belső udvara van — amint azt pl. Sevilla mór hagyományokat követő *patio*-i mutatják —, innen nyílnak az ajtók. A család a külvilágtól elzártan él, életének nagy részét mégis a szabad ég alatt tölti, a hajlék zárt belső udvarán. Ez is rokon vonás az orientális és a Földközi-tenger vidéki görög, sőt római lakáskultúra közt. Általában az ókori görög házban a peristylium felé egyenként nyílnak a lakás helyiségei, ezeknek legnagyobb része egyszerű hálókamra, amelynek ablaka sincs, csak ajtaja.

A görög háznak ehhez a peristyliumos legfejlettebb formájához bizonyos tekintetben hasonlít a római ház vagy legalábbis a római háznak általunk legjobban ismert formája. Ez a forma az *atriumos ház*, szintén egy középső térséget négy oldalról körülvevő építményből állt. Nagyon kérdéses azonban, vajon egyáltalában szabad-e a római atriumos háznak ezt a középső térségét — az atriumot — udvarnak tekinteni. Van olyan felfogás, amely szerint ez tulajdonképpen nem is udvar, hanem középütt nyitott mennyezetű terem. Mennyezetének középső nyílása felé az atriumot négy oldalról körülvevő építmény minden egyes szárnyának teteje lejt. Az atriumnak pontosan a mennyezeti nyílás alatt elhelyezkedő, medenceszerűen kiképzett középső részét nevezik „impluvium"-nak, ahova az eső behull. Az atriumból körös-körül nyílnak a ház helyiségei. A konyhai műveletek mind az atriumban folynak. Itt van a tűzhely, amely a sütés-főzés céljaira szolgál; a nyitott tűzhely füstje felszállva bekormozza a tetőzetet. A helyiség (ater = fekete) innen kapta a nevét.

Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy az egész római birodalom területén vagy a római nép körében csak ez az egyféle hajlékforma lett volna uralkodó. Ez csak az általunk legjobban ismert római ház, jómódú római

polgárok, előkelőségek hajléka, emellett találkozunk sokkal szegényesebb otthonokkal is, pl. a városi bérházakban. A császári kor vége felé sokemeletes bérházak uralkodtak Rómában, nem is szólva arról, hogy a római birodalomnak egykori, a Földközi-tenger vidékére kiterjedő területén másfajta népek hajlékkultúrája is jelen lehetett, és bizonyára jelen is volt.

Mindamellett nem tévedünk akkor, ha a mediterrán hajlékkultúrának már az ókorban meglevő vonásai közé számítjuk a *kőépítkezést*, az *enyhén lejtő nyeregtetőt*, azután a *zárt udvarházat* (peristyliumos görög, atriumos római ház), ha az nem is volt kizárólagos; továbbá a jellemző vonások közé számíthatjuk a *nyílt cséplőszérűt* — ugyanúgy mint Észak-Kínában, a csapadék veszélye elől a gabonakévéket nem kellett elraktározni és csűrben csépelni, hanem a szabadban csépelték; végül még, úgy látszik, a *kandallós tüzelést*.

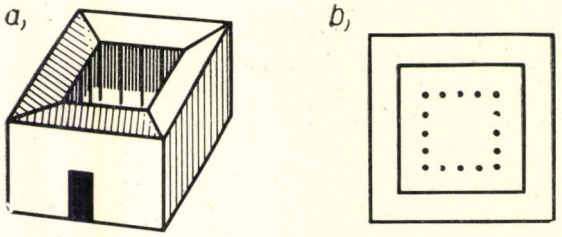

75. ábra. Atriumos ház perspektivikus képe *(a)* és alaprajza *(b)*

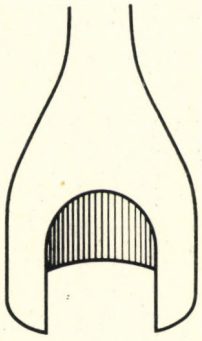

76. ábra. Kandalló vázlatos rajza

A kandalló félig nyílt tűzhely. Van egészen nyílt és teljesen zárt tűzhely amilyen pl. a kemence. A kandalló a kettő között átmenetet képvisel Ez a hajlék falához hozzáépített, ahhoz tapadó tüzelőberendezés, amelynek füstelvezetéséről felfelé szűkülő kürtőforma gondoskodik. A felfelé szűkülő kürtőforma mint elöl nyitott köpeny veszi körül a tűz térségét. Természetesen nagyon kevéssé gazdaságos tüzelésmód ez, noha valamivel jobb, mint a teljesen nyíltan lobogó tűz. A Földközi-tenger vidékén azonban a fűtés nem jelent valami különös gondot, a kandalló tehát elsősorban konyhai célokat szolgáló berendezés, másodsorban pedig kis meleget is ad. Úgy látszik, hogy a mediterrán vidékeken a kandalló korán meghonosodott, és valószínű, hogy elég korán elterjedt Óceáni-Európában, a mai Franciaország, Anglia területén is, ahol szintén enyhe a tél.

A római birodalom bukásától a mai napig a Földközi-tenger vidéki hajlékkultúra szert tett egy sereg új vonásra, viszont elveszített egynéhány korábban meglevő sajátságot. Először is a kerített udvarház a Földközi-tenger vidékén nagyon ritkává vált; ma már csupán forgalomtól félreeső, elmaradt vidéken találkozunk vele, néhol Portugáliában, Szardínia szigetén; egyébként azonban ma a Földközi-tenger vidékének uralkodó hajlékformája a sokhelyiségű emeletes, sokszor többemeletes egyesház, mégpedig *emeletes kőház*. Ennek a *földszintjén* a legtöbb esetben *istálló* foglal helyet. További jellemző vonása a mediterrán építkezésnek az *enyhén lejtő nyeregtető*. Ezt általában *kúposcserép fedélhéj* fedi. Az enyhén lejtő nyeregtető és a kúpos-

cserép fedélhéj együttes előfordulását — főleg Franciaország déli részén — különösen BRUNHES hangsúlyozza. További jellemző vonás a *nyílt cséplőszérű* és a *kandallós tüzelés*.

Mi a magyarázata annak, hogy a négy oldalról kerített udvarház nagyon megritkult, helyette nagymértékben elszaporodott a földszinti istállóval

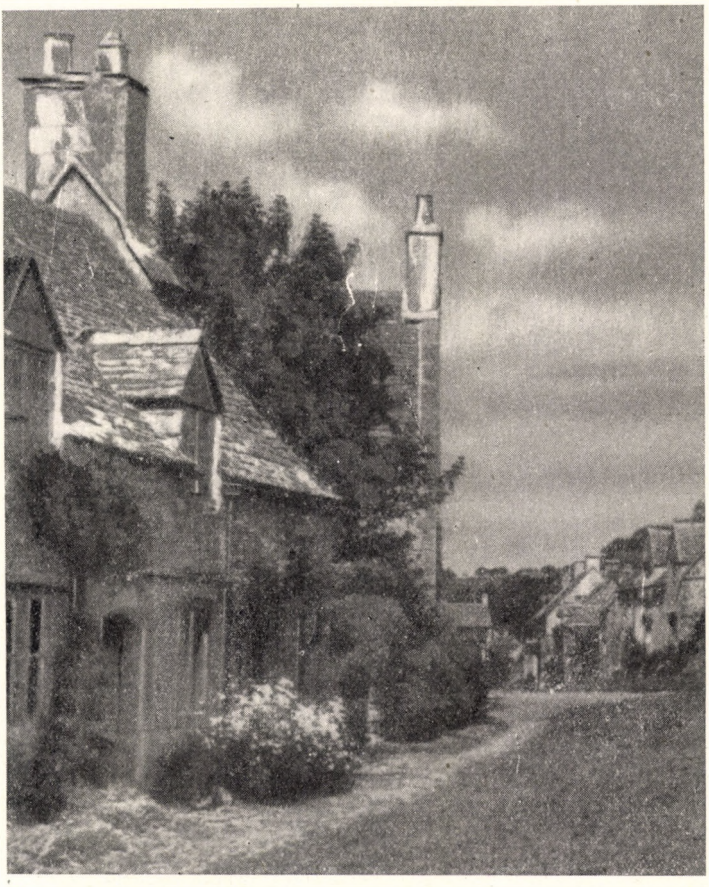

77. ábra. Nyugat-európai kandallós ház oromzati kéménye. Whittington, Gloucestershire (Bristoltól északkeletre) (British Official Photograph)

bíró többemeletes kőház? — Először is ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a kerített udvarház sohasem volt kizárólagos a Földközi-tenger vidékén, hanem csak egyik általunk ismert és feltehetőleg elég gyakori forma, pl. a jómódú rómaiak hajléka. A római előkelő házak az atrium mellett átvették a görög peristyliumot is, ami már igazán nem volt a tömeghajlékokra jellemző sajátság. Azután nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy amikor a római birodalom összeomlik, megszűnik a híres „pax Romana", jönnek a barbárok inváziói, kalóztámadások, a települések jelentékeny hányada helyet cserél. Századokon át egyre inkább elnéptelenednek a tengerpart-közeli alacsony térszínek, a lakosság nagy része a domb- és hegy-

tetőkre húzódik a kalóztámadások elől. A tenger szintje feletti 200—500 m közé eső szint még ma is sokkal sűrűbben lakott Olaszországban, mint a csekélyebb magasságú tengerparti vidékek. Ezek a részben magaslatokra visszahúzódó települések építkezésmódjukban is megváltozhattak. Védelmi okokból terjedt akkor az emeletes, a csaknem toronyszerű építkezés. Maga az a tény, hogy istálló van a földszinten és nem lakóhelyiségek, szintén védelmi igénnyel magyarázható. A hegységek területére visszahúzódó település számára az erősen tagolt térszínen kevés hely lévén, a helyszűke is emeletes építkezésre ösztönöz.

Érdekes viszont az, hogy egyrészt a Földközi-tenger vidékén ezt a változást találjuk, másrészt *Óceáni-Európában*, általában a nem mediterrán Európában éppen fordítva van. Úgy látszik, hogy az ókor végén, majd a középkorban terjed valószínűleg római hatásra a kerített udvarház, elsősorban éppen azokon az óceáni-európai területeken, amelyek a római birodalom provinciái voltak. Innen magától is terjedt a középkor folyamán Európának mind keletibb és keletibb tájain. Általában Óceáni-Európában a mediterrán hajlékkultúrára emlékeztető számos hajlékjelenséggel találkozunk. Ennek egyik oka az, hogy ezek a területek mint római provinciák hosszabb-rövidebb ideig római uralom alatt álltak. Egy másik ok pedig az, hogy Óceáni- és mediterrán Európa éghajlata az enyhe télben hasonlít egymásra, ami kifejeződik abban, hogy a fűtés szerepe mind a két vidéken aránylag kicsi. Ez indokolttá teszi, hogy a Mediterraneumban megismert összes hajléksajátságok közül főként a kandallós tüzelés terjedt el Óceáni-Európában.

Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy Óceáni-Európában a fűtésnek, általában a tüzelőberendezésnek valamivel mégis nagyobb a szerepe, mint a Mediterraneumban. Igaz, hogy a tél enyhe, de viszont az egész év, még a nyár is aránylag hűvös, az egész év csapadékos, nyirkos, nedves; úgyhogy az emberek életüknek sokkal nagyobb százalékát töltik zárt falak közt, mint a Földközi-tenger vidékén. A kandalló Óceáni-Európában már nemcsak a főzés, hanem valóban a fűtés céljait is szolgálja. Az a helyiség, amelyet pl. Franciaországban kandallóval szerelnek fel, elsősorban konyha, egyúttal azonban lakószoba is. Egyik legsajátságosabb vonása éppen a francia hajlékkultúrának a *lakókonyha:* olyan helyiség domináló szerepe, amely egyszersmind konyha és szoba is. Az egyszerű francia hajlékokban igen sokszor más helyiség sincsen, csak a lakókonyha; ami ezenkívül van, az részben termények vagy állatok elhelyezésére szolgáló helyiség, tehát istálló és csűr. A kandallót részben mint fűtő-, részben mint főzőberendezést használják Angliában, Hollandiában és Belgiumban is.

A mediterrán hajlékkultúra többi eleme már nem annyira kizárólagos előfordulású Óceáni-Európában. Így pl. a kőépítkezés, bár gyakori Franciaországban és Angliában is, de nem kizárólagos. Megvan ugyan Franciaország mediterrán partvidékén, Provence, és Languedoc területén kívül másfelé is, de vegyesen favázas építkezéssel. Az emeletes ház is uralkodó különösen megint Franciaország mediterrán partvidékén, de vannak az országnak kiterjedt vidékei, ahol eléggé ritka. Az enyhén lejtő nyeregtető hasonlóképpen gyakori Franciaország földközi-tengeri partvidékén, viszont másutt sokfelé meredek tetőt találunk. Ugyanígy a nyílt cséplőszérű Franciaország nem egy tájékán előfordul, de nagyon sok helyen megjelenik helyette a *csűr.*

A csűr jellegzetesen közép- és észak-európai találmány. Olyan épület, amely aratás után, de cséplés előtt a még kicsépeletlen gabonakévék raktá-

rozására szolgál és magának a cséplésnek is színhelye. A Földközi-tenger vidékén, ahol a csapadék sokkal gyérebb, nincs szükség csűrre, kinn lehet hagyni a gabonát, és a szabadban csépelik is azt ki. Ellenben már Franciaország területén is megjelenik a csűr, ez a csapadékos vidékekre jellemző berendezés, mégpedig a csűrnek az a formája, amely Közép-Európa felől terjedt el Óceáni-Európa felé. A csűr hossztengelyére merőleges irányban tagozódik három szakaszra. Középső része hatalmas kapuval nyílik, ahol a csépeletlen gabona kévéivel megrakott szekér beállhat, és róla villával adogatják le a kévéket a csűr két végében található tárolóhelyre. A középső üres térség szolgál a cséphadaróval folyó cséplés színhelyéül. A csűr létezése lehetővé teszi a gazda számára, hogy kényelmesen járjon el a gabona kicséplésénél, ebben nem befolyásolja az esetleg kedvezőtlen időjárás. A csűrnek ún. *közép-európai* formájára jellemző, hogy a cséplőszérű gyanánt és egyúttal a kocsibehajtó helyül is szolgáló középső része egyszintű a külvilággal. Van ezenkívül a csűrnek *skandináv* formája is, amit az jellemez, hogy a bejárat sokkal szűkebb, be sem fér rajta a szekér, de a szekér egyébként sem mehet be a csűr belsejébe, minthogy a cséplőszérű magasabb, mint a csűrt környező térszín. Itt a csűr ajtaja előtt megálló szekérről az ajtón át adogatják be a kévéket. Közép-Európa felől Óceáni-Európa felé a nyílt cséplőszérű rovására terjed a csűrnek közép-európai formája, ugyancsak terjed észak felé a skandináv forma rovására is. Van még egy harmadik fajta berendezés is, az ún. *gabonaszárító*. Ezzel Kelet-Európában találkozunk. Lényege abban áll, hogy a gabonát cséplés előtt szétteregetve rászórják egy fekvő hasáb alakú kemence tetejére. A kemencét begyújtják, az a gabonát ilyen módon megszárítja, és csak azután kerülhet sor a kicséplésére. A csűrnek mind a közép-európai, mind pedig a skandináv formája teret hódít kelet felé a gabonaszárító rovására.

Ismételten hangsúlyoznunk kell azt, hogy amint a cséplés színhelye szempontjából sem nevezhető Óceáni-Európa egyértelműleg a Mediterraneumhoz hasonló területnek, éppen oly kevéssé nevezhető kizárólagosnak a mediterrán hajlékkultúra többi elemének ottani jelenléte. Egyetlen olyan vidék van Franciaország területén, ahol a mediterrán hajlékkultúra minden ma uralkodó vonása jelen van, ez a földközi-tengeri partvidék a Rhône-deltától két oldalt.

Angliában a mediterrán hajlékkultúra sajátságai közül már csak a kandalló van meg. Ez elterjedt Angliában és Írországban is. Igaz, hogy Angliában elég sokfelé találkozunk kőépítkezéssel, éspedig főleg a keltának megmaradt népességű vidékeken; ahol viszont erősebb volt az angolszász beköltözés, ott a favázas építkezés terjedt el. Ámde a kőépítkezés, ahol meg is van Angliában, nem mediterrán átvétel, hanem autochton fejlődés eredménye. Amint mondottuk, a kőépítkezésnek Anglia egyes részein éppolyan ősi gócai vannak, mint amilyenek voltak a Földközi-tenger vidékén.

d) *A nyugat-, közép- és kelet-európai hajlék belső tagozódása*

Eddig is láttuk, hogy sok vonásában eltér Óceáni-Európa hajlékkultúrája mediterrán Európáétól. Még inkább eltér a hajlékok belső tagozódása és annak fejlődése szempontjából. Ebben a vonatkozásban Óceáni-Európa nem Mediterrán-Európával, hanem inkább *Közép-Európával* mutat rokon-

ságot. Egy gyűjtőnév alatt beszélhetünk ilyen szempontból a romanizált kelta népességű Óceáni-Európáról és a már a középkor eleje óta nyugati germánoktól lakott közép-európai területekről. Ugyanakkor ez a két vidék elkülönül attól a *Kelet-Európától*, amelyet a középkor óta részben keleti germánok, részben északi germánok, részben szlávok laktak és laknak, tovább észak és kelet felé pedig különböző finnugor népek.

Ennek az egész nem mediterrán Európának kezdeti hajlékformája egy egysejtű hajlék, amelynek eredetileg nincsen sem padlása, sem ablaka, sem kéménye. Benne középütt lobog a nyílt tűz. Óceáni-Európában — bizonyára mediterrán hatásra — később felváltja a nyílt tűzhelyet a kandalló. Kelet-Európában még előbb kiszorítja a nyílt tűzhelyet egy ottani találmány, a *kemence*. Egy időben külön fejlődik a nem mediterrán Európának óceáni-, közép- és kelet-európai része. Nyugaton a kandalló a továbbfejlődés, keleten a kemence, a kettő közt legtovább marad a nyílt középtűzhely.

A határvonal Közép- és Kelet-Európa közt a *Visztula torkolatvidékétől* indulva követi az *Odera felső folyását*, azután a *Morva* folyót. Az ettől a vonaltól keletre fekvő területet a továbbiakban egyszerűen Keletnek fogjuk nevezni, a nyugatra eső részt pedig Nyugatnak. A hajlékfejlődésnek ezen a két területen mutatkozó eltéréseit és kapcsolatait — különösen a belső tagozódás tekintetében — a legátfogóbban Bruno Schier tekintette át, noha következtetései nem mind egyforma mértékben tekinthetők általánosan elfogadottaknak. A kelet-európai házkultúrához tartozik még Skandinávia nagy része és a Keleti-Alpok területe. A vonaltól kelet felé még nem mindjárt a kelet-európai házkultúra tiszta területe következik, hanem egy több száz km-es átmeneti sáv, amelyben keverednek egymással a nyugati és keleti hajlékkultúra-elemek. Némely esetben a nyugati fél az átadó és Kelet a befogadó, más esetben fordítva. Ebben a sávban találjuk ma a finneket, észteket, letteket, litvánokat, lengyeleket, cseheket, szlovákokat, magyarokat, szlovéneket, horvátokat és részben a szerbeket.

Nemcsak a hajlék belső tagozottsága szempontjából vándoroltak át elemek ezen a határon keletről nyugatra és nyugatról keletre, hanem például ezen a határon keresztül terjedt nyugatról kelet felé – amiről már szóltunk – a borona-építkezés lapolt technikája a fészkelt technika rovására, és a nyeregtető a sátortető rovására. A hajlék tagozódása szempontjából —Schier szerint — a legfőbb különbség az, hogy *Nyugaton* — legalábbis a fejlődés kezdetén — a hajlék *belső osztódással* tagozódik tovább, *Keleten* pedig újabb és újabb elemek *kívülről való csatlakozásával*. „Kelet" és „Nyugat" ilyen éles megkülönböztetése, főleg a régészet megvilágításában, aligha elfogadható. A tüzelőberendezés tekintetében, mint mondottuk, a kemence kétségtelenül úgy tekinthető, mint kelet- és észak-európai találmány. Korábban sokan klasszikus római örökségnek képzelték. Pedig inkább a kelet- és észak-európai kontinentális hideg klímában van szükség olyan fűtőberendezésre, amely viszonylag a legnagyobb meleget adja. Amellett ugyancsak Kelet- és Észak-Európa a faépítkezés hazája is, tehát a fal mellé állított tüzelőberendezés biztonságosan csak úgy állhat fenn, ha az tűzmentesen körös-körül burkolva van. A nyílt tűzhely vagy akár a kandalló is tűzveszélyes egy faházban.

A kemence Kelet felől terjed Nyugat felé, majd a középkor egészen korai századaiban Közép-Európában az ott akkor még mindig uralkodó nyílt tűzhellyel kereszteződik. Létrejön először is egy kombinált tüzelő-

berendezés, amely egy kemencéből és az előtte elhelyezett ún. padkából áll. Az utóbbi az egykori tűzhely emléke. A kemencés és tűzhelyes kombinált formák mind Közép-Európában születtek, úgy azonban, hogy a kelet-európai kemence volt hatással az itteni közép-európai ősi tűzhelyre. Ezek sorában egy olyan *kéttüzelős* berendezés is született, amely innét, Közép-Európából a szélrózsa minden irányában terjedt. Csak Nyugat-Európa felé nem tudott számottevően teret hódítani az ottani szükségletnek teljesen megfelelő kandalló rovására. Ellenben terjedt tovább kelet és észak felé, tehát ugyanazon az úton visszafelé, amelyen előzőleg a közép-európai tűzhelyes ház kapott indítékot a kemencétől. Tisztán a helyiségekre való tagozódás szempontjából azt a BRUNO SCHIER szerint általában belső osztódással, mások szerint bizonyos esetekben kétségtelenül kívülről történt csatlakozással létrejött hajlékformát, amely Nyugaton alakult ki, tehát Közép-Európában és a kandallós tüzelésű Óceáni-Európában, nevezzük egyszerűség kedvéért — BRUNO SCHIER nyomán — lakóistállós háznak (Wohnstallhaus), szemben a kelet-európaival, amely mindig külső csatlakozással létrejött hajlék, és amelyet egyszerűség kedvéért lakókamrás háznak nevezünk (Wohnspeicherhaus).

A *Keleten* kialakult *lakókamrás ház* kiindulása — éppúgy, mint a lakóistállós házé is —, mint mondottuk, eredetileg egysejtű középtűzhelyes hajlék. Ez nem tudjuk mikor, csoportos udvarházzá alakul. Lényeges, hogy Keleten a csoportos udvarház sokféle épülete között mindig jelen van a külön istálló, ez tehát már korán kiszakad az egysejtű hajlékból.

A keleti ház fejlődési vonalán a következő lépés az, hogy az egyhelyiségű (de már nem egysejtű!) lakóház felvesz egy rövidereszt, tehát keskeny végén nyíló épület lévén, a keskeny végén engedik ki a tetőt. Egy másik fejlemény pedig az, hogy megjelenik a hajlék belsejében az addig meglevő nyílt középtűzhely pótlásául a zárt kemence.

Találkozunk kemencével először is a csoportos udvarház egyik igen jellemző melléképületében, a *fürdőházikóban*. Szerepel egészen más rendeltetéssel: mint a *gabonaszárító kemencéje*. Megint külön épületben találkozunk a *kenyérsütő kemencével*. A lakóházba bevonuló kemence három rendeltetést tölt be, egyrészt tovább is használják *kenyérsütésre*, használják *fűtésre* (ez fontos új szerepe a kemencének), és használják *főzésre* (nem sütésre!). Magyarországon is és sokfelé Kelet-Európában találunk még vidékeket ennek az ősi szokásnak emlékeként kemencében folytatott főzéssel.

A szlávok az V—VI. sz.-ban magukkal viszik a fürdőház-kemencét és a lakóház-kemencét az Alpok vidékére, ahol ma is élnek szlávok (szlovének). Még látni fogjuk a lakóistállós ház fejlődése kapcsán, hogy ennek a kelet-európai kultúrkincsnek, a kemencének, milyen hatása volt a közép-európai hajlékfejlődésre.

A kemencés-rövidereszes ház további fejlődése az, hogy a rövideresz *pitvarrá* zárul, és ennek elülső falán ajtó nyílik. Egy következő fejlődésfokozat pedig az, hogy a pitvarnak és így az egész háznak elülső oldalán levő ajtó áthelyeződik a ház hosszanti oldalára.

A továbbiakban ehhez a hajlékmaghoz sorban hozzátapadnak a csoportos udvarház meglevő különböző építményei. Legelőször egy kamraféle építmény csatlakozik, éspedig a pitvarnak az eredeti lakóházzal ellentétes végéhez. Egyelőre különállását jelzi még, hogy külön bejárata van. A hajlék most már *hármas tagozódású*, eredeti legrégibb része a lakóhelyiség, ebben egy ún. *belülfűtő kemence* van. Más szóval a kemence szája ugyanabba

a helyiségbe nyílik, ahol maga a kemence van; ezen a kemenceszájon át adagolják be a tüzelőanyagot és egyúttal a főzés eszközeit is. A fűtés sok kellemetlenséget okoz, mert hiszen kémény még nincs; ami füst keletkezik, az egyszerűen a kemence száján kitódul, megtelik vele a lakóhelyiség, és minthogy még padlás sincs, a tető hézagain keresztül száll ki a füst. — A második helyiség *hideg pitvar*, amelyben tehát fűtőberendezés nincs. Végül van egy harmadik helyiség is, amely kívülről tapadt a házhoz, egy *hideg kamra*.

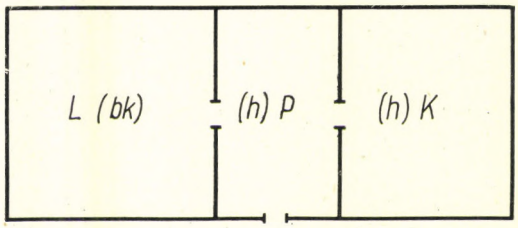

78. ábra. Lakókamrás ház alaprajza

L(bk) = lakóhelyiség belülfűtő kemencével; *(h)P* = hideg pitvar; *(h)K* = hideg kamra

Általában a lakóháznak hármas tagozódású építménnyé való kialakulása az i. sz. XI. században megy végbe, ekkor jelennek meg Kelet-Európában először ilyen hajlékok. Kb. a XII. sz. vége felé épülnek ennek a háznak az első olyan példányai, amelyeken már egyetlen összefüggő tető van, és a kamra is elvesztette külön bejáratát, a pitvarba nyílik, az egész háznak tehát egy közös bejárata van. A hajlékoknak ez a hármas osztatú formája, amelyet legkorábban a XII. században ér el a fejlődés, a *lakókamrás ház* ún. *alapformája*.

Vannak persze Kelet-Európában olyan vidékek, ahol a fejlődés lassúbb. Néhol máig sem érte el a fejlődés ezt a fokozatot, pl. Finnország egyes vidékein, a Lappföld felé. Itt és még sok helyen külön áll a kamra a csoportos udvarház építményei közt, maga a főépület csak lakóhelyiséget és pitvart ölel fel, sőt találunk olyan lakóházakat is, ahol még pitvar sincs, a hajlék még csak rövidereszes ház. — A rövidereszes házzal foglalkozók sorából különösen ki kell emelnünk SIRELIUST.

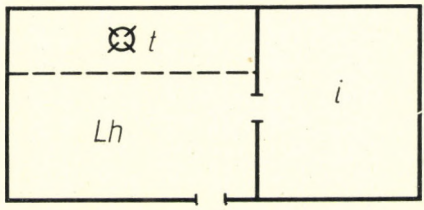

79. ábra. Közép-európai lakóistállós ház alaprajza a kelet-európai kemence megjelenése előtt

Lh = lakóhelyiség; *i* = istálló; *t* = tűzhely

A következőkben a nem mediterrán Európa másik hajléktípusával, a *Nyugaton* uralkodó *lakóistállós ház* típusával foglalkozunk. — A lakóistállós ház fejlődése éppúgy, mint a lakókamrás házé, egysejtű nyílt középtűzhelyes hajlékból indul ki. A fejlődés során megszületik a csoportos udvarház itt is, de az állatok őrzőhelye igen sok esetben továbbra is az eredeti, emberi lakóhely céljait szolgáló építményben marad. Tehát továbbra is egyhelyiségű a hajlék, azaz egyetlen helyiség nyújt otthont ember és állatok részére egyaránt.

Később ezen az egyhelyiségű hajlékon belül mégis kezd elkülönülni az emberi lakóhelyiség az állatok őrzőhelyéül szolgáló *istállótól*. Az elkülönülés azonban igen lassan megy végbe, és helyenként mind a mai napig sem fejeződött be. Így pl. Bretagne-ban ma is találunk olyan házat, amely ugyan esetleg csoportos udvarházban foglal helyet, de maga a lakóház lényegében egyetlen helyiségből áll, amelyben az istálló-részt a lakóhelyiségtől csak

félmagasságú fal választja el. Ha később teljes fallá magasodik is az emberi lakás céljait szolgáló helyiséget az istállótól elválasztó fal, a kétféle helyiség számára csak egyetlen közös bejárata van a háznak; úgyhogy az istálló felé tartó állatok átjárnak az emberi lakás céljait szolgáló helyiségen. A lakóhelyiségen belül az eredetileg középütt helyet foglaló tűzhely mindinkább hátrább vonul. Ilyen módon a lakóhelyiség eleinte csak szerepkörét tekintve, egyébként építészetileg még nem, két részre kezd tagozódni. Ez a fejlődés először is az egész hajléknak a bejárat felé eső pitvar szerepkörű részét hozza létre, amelyen keresztül az emberek és állatok egyaránt ki-be járnak. Ettől kissé már elkülönül szerepkörét tekintve, bár építészetileg még nem, a lakóhelyiség hátsó része, ahová a tűzhely vonult vissza, amely körül tartózkodnak az emberek. A lakóhelyiségnek ez a funkcionális kettéválasztása azután fokozatosan építészetileg is kifejeződik oly módon, hogy most már a bejáratként vagy pitvarként szolgáló előtér félmagasságú falfélével kezd elkülönülni a szorosabb értelemben vett tűzhelyes lakóhely rendeltetésű hátsó résztől.

Ez a fejlődés mutatkozik Óceáni-Európában és Közép-Európában egyaránt. Ebben a kezdeti stádiumban van a „nyugati" ház fejlődése akkor, amikor Közép-Európa területére érkezik a *kelet-európai* házkultúra területéről a *kemence*. Ez a keletről származó, aránylag primitív, egyrészt belülfűtő, másrészt sárból rakott kemence az Alpok déli peremén az akkor már ott régóta honos itáliai boltozattechnika hatása alá kerül. Ennek eredményeként megszületik a *téglakemence*. Másrészt a belülfűtő kemencéből *kívülfűtő kemencét* csinálnak, azaz a fürdőházikó kemencéjének száját, amely eddig magába a fűtött helyiségbe nyílt, kifelé fordítják. A kemence szája ezután a ház külső oldalára nyílik, innen lehet fűteni. Ilyen módon a fürdőházikó füsttelen helyiséggé vált. A VIII. század folyamán, ugyancsak Felső-Olaszországban, a *kemencét csuprokból* vagy *köcsögökből* kezdik összerakni.

Mind a téglakemence, mind pedig a köcsögökből rakott csupros-kemence vagy másként kályhakemence Felső-Olaszországból az Alpokon keresztül terjed észak felé, Németország irányában. Megérkezik a délnémet és középnémet, általában felnémet területekre, ahol ekkor már a keleti germánok révén ismerték a fürdőházikót és annak kemencéjét. A felnémetek egyrészt a fürdőházikóba beállítják a Felső-Itáliában kialakult téglakemencét, később helyette a kályhakemencét is, éspedig kívülfűtő kemenceként, másrészt pedig — most jön az eddigi találmány tökéletesítése — ezt a fürdőházikót mindenestül behelyezik a saját lakóistállós házuknak eddig kialakult formájába, amely — amint láttuk — magában foglalt egy nyílttűzhelyes lakóhelyiséget és egy belőle nyíló istállót. Számolni kell persze olyan lehetőséggel is, hogy az istálló csak utóbb, a kemence most említett felvétele után csatlakozott kívülről a házhoz. A kívülfűtő kemencéjű fürdőházikó a lakóhelyiségnek az istállóval ellentétes végére kerül. A háznak ilyen módon három helyisége van már; az új helyiség a behelyezett fürdőházikó, olyasféle, mintha egy nagy láda illeszkednék a ház végébe. A ládának teteje is van, holott a ház többi térsége még padlástalan. A lepadlásolt új helyiségnek kívülfűtő kemencéje van, amely tehát bent ad meleget az új helyiségben, de a tűzgyújtás és tüzelőanyag berakása kívülről történik. A „kívülről" jelenti a ház korábbi lakóhelyiségét, ahol megmarad a már meglevő nyílt tűzhely, pontosan az új helyiség kemencéjének szája előtt. Így az új helyiség kemencéjét a régi lakóhelyiség nyílt tűzhelyéről tüzelik.

A ház említett három helyisége közül a lepadlásolt helyiség, minthogy kívülfűtő kemencével rendelkezik, meleg és mégis eléggé meg nem becsülhető módon *füsttelen helyiség*. Ez új rendeltetésének megfelelően már nem is fürdőházikó, hanem olyan lakóhelyiségnek használják, amelyet joggal illet meg a *„szoba"* elnevezés. A korábbi lakóhelyiség ezután mint pitvar szerepel, de mint a konyha szerepét betöltő *meleg pitvar*, hiszen ott nyílt tűzhely van. Végül a harmadik helyiség — ahol egyáltalán van ilyen — továbbra is *istálló*. Ez a hármas tagolódású ház a *lakóistállós háznak* ún.

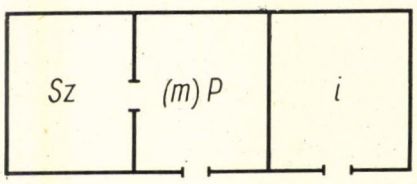

80. ábra. Lakóistállós ház felnémet alapformájának alaprajza

Sz = szoba; *(m)P* = meleg pitvar; *i* = istálló

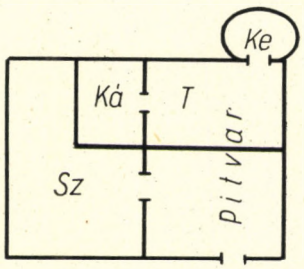

81. ábra. A kéttüzelős felnémet és a keleti kemencés ház átmeneti formáinak egyik különös változata, ahol a keleti eredetű kemence kipúposodik a ház falán

Sz = szoba; *Ká* = kályha; *T* = tűzhely; *Ke* = kemence

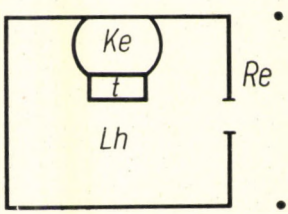

82. ábra. „Rauchstubenhaus" kezdetlegesebb formája

Lh=lakóhelyiség; *Ke*=kemence; *t* = tűzpadka; *Re* = rövideresz

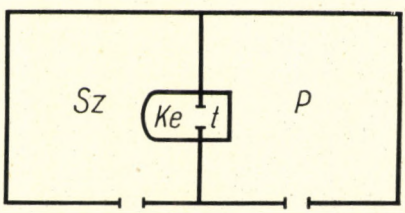

83. ábra. Jankó János-féle „magyar" ház

Sz = szoba; *Ke* = kemence; *P* = pitvar; *t* = tűzhely

felnémet alapformája. Röviden *felnémet kéttüzelős háznak* is nevezhetjük, mert valóban két tüzelője van (a kelet-európai lakókamrás házzal ellentétben, ahol csak egyetlen tüzelő, egy belülfűtő kemence volt). A lakóistállós háznak ez az ún. felnémet alapformája éppúgy, mint a lakókamrás ház, kb. 1200 körül áll készen; ebből az időből származnak első példányai.

Érthető, hogy ez a hajlékforma terjeszkedik arról a területről, ahol megszületett. Dél felé persze nem, hiszen itt van legkevésbé szükség fejlett fűtőberendezésre. Nyugat felé is aránylag kevéssé terjeszkedik, mert itt a kandalló megfelelő berendezés, akárcsak Dél-Európában. Annál erőtel-

jesebb, még ma is tartó a térhódítása észak és kelet felé. A forma egyben tovább is fejlődik.

A fejlődés későbbi lépése a konyha tűzhelyének tökéletesedő füstelvezetése, aminek befejezése egybeesik a helyiség lepadlásolásával. Zárt tűzhely keletkezik, amelynek füstkivezető csöve is zártan megy át a kéménybe.

Amint terjeszkedőben van a *kéttüzelős felnémet* ház kelet és észak felé, általában a *lakókamrás* ház területén, a kétfajta típusnak mindenféle *átmeneti formái* támadnak. Nehezen áttekinthetővé teszi ezt a keveredést az, hogy nemcsak a teljesen kifejlett kéttüzelős rendű és háromhelyiségű felnémet típusú lakóistállós ház kereszteződik a teljesen kialakult hármas helyiségű lakókamrás házzal, hanem a lakóistállós háznak is esetleg még korábbi, egytüzelős változatai a lakókamrás háznak is kezdeti (még nem kamrás, hanem csak pitvaros vagy éppen rövidereszes) változataival. Ilyen módon tehát igen sokféle kombináció képzelhető el, és valóban elő is fordul, főként abban az átmeneti sávban, ahol rajtunk kívül a finnek, észtek, lettek, lengyelek, csehek, szlovákok és délszlávok élnek.

A fejlődésnek az a legelső fokozata, amikor a kelet-európai belülfűtő kemencés lakókamrás ház még rövidereszes vagy éppen eresztelen formája a lakóistállós ház még csupán egytüzelős formájának hatása alá kerül oly módon, hogy a kereszteződés eredményeképpen a lakóhelyiségben belülfűtő kemence és ennek szája előtt szintén a lakóhelyiségben tűzpadka található, előfordul sokfelé Ausztria és Jugoszláviának vele határos, Szlovéniához tartozó területein, vagy ha úgy tetszik, az első világháború előtti területbeosztás szerint egyrészt Stájerországban, másrészt Karintiában és Krajnában. Ezt a házat „*Rauchstubenhaus*" néven ismerik Stájerországban. Főleg GERAMB foglalkozott vele. Otthonos ez a házfajta nálunk a Dunántúlon is.

Van ennek fejlettebb formája is, mind német, mind pedig szlovén területen, de különösen nálunk a Dunántúlon, ahol határozottan a most leírandó fejlettebb forma a gyakoribb. Már megvan a lakókamrás indulású háznak legalább két helyisége (lakóhelyiség és pitvar), esetleg már a harmadik is. A kétfajta tüzelőberendezés a két helyiségben foglal helyet oly módon, hogy a kemence a lakóhelyiségben (szobában) van, a szája felnémet hatásra a pitvar felé fordul, és a pitvar tűzhelyéről fűtik. A szobának és a pitvarnak nincs közös ajtaja, hanem mindkettőnek külön bejárata van a szabadból, hogy így a pitvar nyílt tűzhelyének füstje ne jusson be a szobába.

Ezt azért írjuk le ilyen részletesen, mert „A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei" című munkában annak idején JANKÓ JÁNOS ezt a házformát ismertetve, azt mint jellegzetes „*magyar házformát*" írta le. Ilyen etnikus megkülönböztetésről nem lehet itt beszélni, mert a forma megtalálható Krajnában, Jugoszláviában és a németek körében is. Ez tehát nem egy nép tévesen örökké tartónak képzelt hagyományaihoz kapcsolt forma, hanem a fejlődésnek csak egy mozzanata, amely úgy fogható fel, mint a lakókamrás és lakóistállós ház területeinek érintkezésénél megvalósult kombináció.

Amikor a délszlávok a szláv őshaza területéről elvándorolnak az Alpok szomszédságába és a Balkán ÉNy-i részére, egy belülfűtő kemencés, de még eresztelen lakóházat visznek magukkal. Ez a Balkán ÉNy-i részén a melegebb klímának megfelelően lassan elveszti kemencéjét, visszaalakul középtűzhelyes házzá. Ezt a továbbra is egyhelyiségű, középtűzhelyes, többnyire

boronafalú és sátoros tetejű hajlékot, amely később felvesz egy hosszúereszt, nevezik *„kútyá"*-nak (hosszú ú-val!). A középső, nyíltan lobogó tűzhely felett rendesen bográcsfügg, abban főznek.

Ma a magyar nép is a lakókamrás és lakóistállós ház érintkezésének területén lakik, ahol tehát a kettőnek különböző kombinációi uralkodnak. A magyar nép hajlékainak belső tagozódását különösen BÁTKY ZSIGMOND, majd — kritikailag áttekintő formában — egyebek között GUNDA BÉLA és TÁLASI ISTVÁN világította meg. Természetesen a magyar nép körében található hajlékoknak akár a helyiségekre való tagozódás, akár a tüzelőberendezés szempontjából sok fajtája van; *nem beszélhetünk* tehát *egységes típusú magyar házról.* A különböző magyarlakta vidékeken, az alföldi, palóc, dunántúli, székely stb. vidékeken más és más hajléktípussal találkozunk, amelyek többé-kevésbé különböznek akár a helyiségek számát, akár tüzelőberendezésüket illetőleg, de általában mindegyikről el lehet mondani, hogy valamilyen átmeneti formát képvisel a lakókamrás és lakóistállós ház közt. Amint nincs egységes háztípus a magyar nép körében, éppúgy viszont a különböző típusok megtalálhatók a magyar nép szomszédainál is. Pl. az a hajléktípus, amely gyakori a palócok területén, ismeretes a szlovákok körében is, vagy a Nyugat-Dunántúlon uralkodó hajlék rokon vonásokat mutat a szlovének körében használatos hajlékkal.

A honfoglaló magyar nép egysejtű, padlástalan, kéménytelen, középtűzhelyes hajlékot hozott magával. Talán a kemencét is ismerte. A nép zöme — legalább a nyári szálláson — sátrakban lakott ugyan, de egyrészt körében is voltak nyári szállásra nem járó földműves elemek, másrészt a téli szállás a hideg évszakban az egész népességet tömörítette. A téli szálláson helyhez kötött mesterséges hajlékot, házat használtak, erről mondhatjuk, hogy padlástalan, kéménytelen, középtűzhelyes, esetleg kemencés ház volt. A magyar hajléknak ez a kiinduló formája biztosan nem sorolható talán sem a lakókamrás, de legkevésbé a lakóistállós hajlékok közé. A lakókamrás ház formakörébe tartoznék ugyan, de ennek alighanem primitívebb típusát képviselte, mint amilyen már a honfoglalás korában a szlávok többségénél uralkodott. A szlávok körében ekkor már mindenütt megjelent a kemence. Még sokkal kevésbé lakóistállós ház, mert a magyar hajléknak soha semmiféle belső helyisége nem volt istálló. A magyar nép a maga nomád kultúrájának megfelelően állatait külön építményben tartotta. Még csak a lakóházzal egy udvaron álló istállóépület sem volt, annyira, hogy az állatok szállásául szolgáló építmények külön ólaskert-övvé nőttek.

Az állandó hajlék formája az új haza területén valószínűleg a földműves életmód terjedésével együtt egyre jobban tökéletesedett, éspedig oly módon, hogy a szomszédos vidékek fejlődő lakókamrás házának hatása alá került. A magyar nép mai hazáját széles sávban minden oldalról körös-körül a lakókamrás ház területe vette körül. A magyar hajlék ilyen módon lassan a lakókamrás ház fejlődési vonalába illeszkedett bele, de nem teljesen, mert a lakókamrás ház területének abban a legszélső nyugati sávjában feküdt, amely már közvetlenül érintkezik a lakóistállós ház területével, és — amint mondottuk — a lakóistállós ház kéttüzelős rendje nyugat felől terjedőben van a lakókamrás ház területén. Mi tehát a lakóistállós ház kéttüzelős rendjének sajátságait is kezdtük felvenni, amint azok a lakókamrás ház területén átszűrve jutottak hozzánk. A hosszas fejlődés folyamán egyik házunk többet vett át, a másik kevesebbet a lakóistállós házra jellemző kéttüzelős

rendből, egyik többet, másik kevesebbet őriz a lakókamrás ház vonásaiból. Ugyanígy egyik régebbi, másik újabb, fejlettebb fokozatát képviseli a lakókamrás háznak, mert a mi hajlékfejlődésünk késedelemmel követte a lakókamrás ház fejlődését. Nem térve ki azokra a különbségekre, amelyek ilyen szempontból mutatkoznak a palóc, székely, dunántúli, dél-magyarországi ház közt, röviden csak azt mondhatjuk, hogy ennek a hosszas, több századon át tartó fejlődésnek eredménye az lett, hogy *a mi hajlékunk helyiségekre tagolódását* tekintve egyre jobban közeledik a *lakókamrás ház háromosztatú* formájához, *tüzelőberendezését* tekintve pedig átveszi a *lakóistállós ház kéttüzelős* rendjét.

Egyik legelterjedtebb és legfejlettebb háztípusunk, amit általában etnográfusaink alföldi ház néven szoktak emlegetni, három helyiségből áll, ezeknek közös bejárata van a pitvaron keresztül. A pitvarból lehet egyrészt a szobába, másrészt a kamrába jutni, amely utóbbi lehet esetleg szintén szoba. Ez a tagozódás a lakókamrás ház jellegzetes három helyisége. Tüzelőberendezését tekintve azonban ez a ház tipikus képviselője a kéttüzelős rendnek. A lakókamrás házban ugyanis csak a lakóhelyiségben van tüzelőberendezés, éspedig belülfűtő kemence. A mi alföldi házunkban kívülfűtő kemence van, amelyet a pitvar tűzhelyéről táplálnak. Alföldi házunk lakóhelyisége tehát szoba, pitvara pedig meleg pitvar, mert tűzhely van benne — úgy, mint a kéttüzelős felnémet házban. A harmadik helyiség kamra, de előfordulnak olyan jobb módú házak, ahol a kamra második szobává alakult át, s ennek pontosan olyan kívülfűtő kemencéje van, mint az első szobának, és ezt is a pitvar tűzhelyéről fűtik. Eltérő típusok is vannak, a legeltérőbb a székely ház, de ez is abba a formakörbe tartozik, ahol a lakókamrás és lakóistállós ház vonásai keveredtek. Nálunk is végbement a fejlődésnek az a későbbi fokozata, amikor már nemcsak a szoba van lepadlásolva, hanem a meleg pitvart (= konyhát) is lepadlásolják, és füsttelen tűzhelyet kap a konyha.

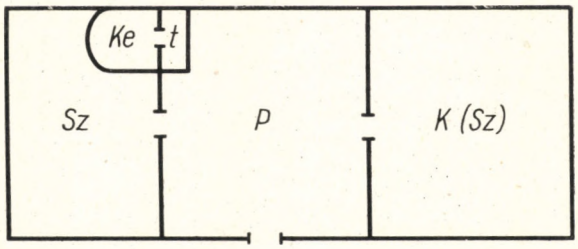

84. ábra. Alföldi magyar paraszthász gyakori beosztása

Sz = szoba; *P* = pitvar; *K* = kamra; *Ke* = kemence; *t* = tűzhely

Láttuk, hogy mind a lakókamrás, mind pedig a lakóistállós háznak a fejlődése az eredeti egysejtű alapból háromosztatú épülethez vezet. Ez a forma azonban nem végleges, legfejlettebb forma akár a lakókamrás, akár a lakóistállós ház körében. Mindkettő már a XII. század vége felé elérte a háromosztatú fokozatot, ha természetesen továbbra is létesültek fejletlenebb fokozatú példányok. Azóta több mint 700 év telt el, lehetetlen elképzelni, hogy ezalatt semmit sem fejlődtek volna. A hajlék — mint mondottuk — nemcsak lakóépületet jelent, hanem annak részei az udvar különböző építményei, az esetleges gazdasági épületek is. A lakókamrás és lakóistállós ház egyaránt végigment a nem mediterrán Európa területén a hajlékfejlődésnek azokon a fokozatain (egysejtű hajlék csoportos udvarház, sokhelyiségű egyesház, rendezett udvarház), amelyekről már

korábban megemlékeztünk. A lakókamrás és lakóistállós ház is fejlődhet pl. sokhelyiségű egyesházzá, oly módon, hogy beolvasztja a csoportos udvarház különböző melléképületeit, vagy azok rendeződésével rendezett udvarházzá alakul. Azonban bármilyen sokhelyiségűvé fejlődik is, ezeken belül általában körül tudjuk kanyarítani azt az eredeti magot, amely megfelel vagy a lakókamrás, vagy a lakóistállós ház három helyiség-egységének. A nem mediterrán Európa területén, tehát Óceáni-Európában, Közép- és Kelet-Európában egyaránt erre a két típusra vezethető vissza a legtöbb, bármilyen bonyolult beosztású hajlék is. Most éppen ezt a kérdést kell a következőkben megvilágítanunk, vagyis meg kell vizsgálnunk a háznak és udvarnak mint együttesnek problémáját a lakókamrás és lakóistállós ház, vagy — tekintettel a két elnevezés sokak által vitatott létjogosultságára — Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa területén.

e) *Ház és udvar Nyugat-, Közép- és Kelet-Európában*

A lakókamrás és lakóistállós ház szóba jöhető elterjedésterületén *egysejtű hajlékot*, azaz olyan egyhelyiségű házat, amelynek melléképülete nincs, ma már nagyon keveset találunk. Előfordul még Bretagne-ban és a Hebridákon.

A *csoportos udvarház* viszonylag még elég sokfelé található nem mediterrán Európában, így a Párizsi-medence szélein, például északi részén a Pays de Caux területén, de különösen a medencét nyugatról és délről szélesen szegélyező vidékeken — igaz, hogy ezek az előfordulások már rendezett udvarháznak is tekinthetők (maison à cour ouverte) —, azután az Alpok területén, a Balkán északnyugati részén, továbbá Skandináviában és Kelet-Európában. Előfordulása nem feltétlenül az elmaradottság jele. Néha alighanem a térszínnek is van benne szerepe. Hegyvidéki, erősen tagolt térszínen, ahol nehéz lenne akár egyetlen nagy építménybe befoglalni a hajlék különböző rendeltetésű részleteit, akár rendezett udvarház formájában elrendezni az épületeket, sok előnyt jelent a csoportos udvarház rendezetlen formája. A Balkán északnyugati részén szoros összefüggésben áll a csoportos udvarház fennmaradása az itt szokásos zadruga intézményével. Ez a nagycsaládi szervezet, amelyről fentebb már megemlékeztünk, érthető módon előfordul csoportos udvarházzal. Mutatkoznak bizonyos kapcsolatok az uralkodóan vagy túlnyomóan állattenyésztő életforma és a csoportos udvarház között is. Azért mondjuk ezt ilyen óvatos formában, mert nem szabad úgy értelmeznünk a dolgot, mintha a túlnyomóan állattenyésztő életforma a csoportos udvarház fennmaradásának kedvezne minden esetben.

DEMANGEON leírása szerint a Párizsi-medence déli oldalán, Sologne és Berry eléggé gyengén termő területén, ahol a népesség egyrészt takarmánytermelést és erre támaszkodó állattenyésztést, másrészt legeltető állattenyésztést és csak kisebb mértékben szemtermelést folytat, már a háromoldalas rendezett udvarházra emlékeztető csoportos udvarházat találunk. Az udvarra bárhol be lehet jutni az épületek közein. Körülzáró fal vagy sövény nincs.

Ugyancsak a csoportos udvarháznak az állattenyésztéshez, tehát a legelőhöz kapcsolódó érdekes előfordulásával találkozunk a Párizsi-medence északi szélén, a már említett Pays de Caux területén. Itt egy-egy csoportos

udvarház igen nagy terjedelmű területét rendszerint alacsony földsánccal veszik körül, ezt még rendesen végig is ültetik bükkfasorral. Ezen a vidéken a szórványtelepülés uralkodik, tehát minden egyes udvarház körül művelt földek következnek. A sánccal körülvett elég terjedelmes terület, amelyen a hajlék épületei foglalnak helyet, ha úgy tetszik udvar, ha úgy tetszik legelő, ha úgy tetszik almáskert. Egészében almafákkal gyéren beültetett legelőterület, de a mi fogalmaink szerint mégsem igen tudnánk hogyan nevezni, mert rajta állnak a hajlék nagyszámú épületei is minden szigorú rendszer nélkül, többnyire mégis egymással párhuzamos sorokban, amint azt VIDAL DE LA BLACHE szépen leírja.

A délszlávok körében, pl. az egykori Bosznia és néhol Szerbia területén, amennyiben még megvan a zadruga, sokfelé találkozunk az udvarközösségből folyó csoportos udvarházzal. Itt a csoportos udvarház, amint azt CVIJIĆ nyomán ismerjük, nagyon sok melléképületet ölel fel. Van magtár, gabonaszárító, szénakamra, fáskamra, répáskamra, külön szilvaaszaló, pálinkafőző, azután mindenfajta állatnak külön-külön ól. A nagycsalád már bomlófélben van, az egyes kiscsaládok különállása egyre jobban kidomborodik. Ennek felel meg az is, hogy a csoportos udvarház sokféle építménye közt a nagycsalád minden egyes rész-családjának külön-külön lakóháza van.

Skandináviában MARTIN RUDOLPH szerint a XVIII. században akadt olyan kis falu — tulajdonképpen inkább Weiler-nek nevezhető településforma —, amely három család hajlékából állt mindössze, ezt azonban 70 épület képviselte, tehát egy családra 20-nál több épület jutott. Itt is minden elképzelhető célra külön építmény állt a lakóház mellett rendszertelen összevisszaságban.

A következő fejlődésfokozatnak — amint mondottuk — két változata van: vagy sokhelyiségű egyesház, vagy pedig rendezett udvarház. Megoszlanak a vélemények, hogy milyen tényezők kedveznek inkább az egyik vagy inkább a másik változat kialakulásának. A *sokhelyiségű egyesház* szempontjából kedvezőnek vélt tényezők sorában emlegetik a hűvös, csapadékos éghajlatot, a túlnyomóan állattenyésztő és kevésbé szemtermelő, általában kevésbé mezőgazdasági növénytermelő gazdasági életformát, mint pl. GRUBER, továbbá a kisebb hozamú gazdaságot, így tehát a sokszor többé-kevésbé szegényesebb, alacsonyabb életszínvonalat, mint pl. HELBOK és DEMANGEON. Némelyik szerző felemlíti még az erősen tagolt, hegyvidékre jellemző térszínt is. Ez a négy tényező igen sokszor együttesen fordul elő, mert hiszen erősen tagolt hegyvidékek gyakran hűvös-csapadékos klímájúak, ahol többnyire állattenyésztés van, és szegényesebb életforma az uralkodó.

A német nép körében két nagy területe van a sokhelyiségű egyesháznak. Az egyik nagyjából a délnémet terület, magában foglalja a Schwarzwald vidékét, Bajorországot és ehhez csatlakozóan Svájc északi részét, Észak-Tirolt és még Salzburgot is. A másik ilyen terület az Északnémet-síkság, annak is inkább nyugati fele, az Elbának még mindkét partján, az Odera felé már kevésbé találkozunk vele. Ez a két terület valóban eléggé hűvös, csapadékos vidék, ahol nem annyira a szemtermelésen, hanem inkább az állattenyésztésen van a hangsúly. A délnémet sokhelyiségű egyesház területe folytatódik Franciaországban, Elzászban, majd Lotaringiában is. Franciaország egyéb vidékein a sokhelyiségű egyesház elterjedése sokszor megfelel a hegységeknek. Francia szerzőknél találkozunk azzal az állítással, hogy a

sokhelyiségű egyesház inkább hegyvidéki forma, még inkább gazdasági kisüzemek formája, a németeknél pedig inkább azzal, hogy a csapadékos, nedves klímának és állattenyésztő életformának felel meg.

A most említett területeken mindenfelé találkozunk a sokhelyiségű egyesháznak *emeletes* formájával, még legkevésbé az Északnémet-síkságon. Ott is előfordul emeletes paraszthház, de mégsem mondható kizárólagosnak. Mind a délnémetek, mind a franciák lakta területen a sokhelyiségű egyesház gyakran emeletes. És természetesen még inkább emeletes a sokhelyiségű egyesház a mediterrán vidékeken.

A Földközi-tenger vidékén sokféle tényező kedvez az emeletes háznak. Először is az ottani parasztnépességnek igen nagy százaléka mezőgazdasági munkás, vagy csak egész parányi földecskével, tehát kevés terménnyel vagy állattal rendelkezik. Ezzel könnyen összeegyeztethető, hogy a parasztnépesség sok esetben a mi fogalmainknak megfelelő bérházban lakik. Az emeletes ház elterjedése gyakran régebbi idők védelmi igényével függ össze a Földközi-tenger vidékén. Sokszor a római birodalom bukása után bekövetkező zűrzavaros időkben terjedt el az emeletes hajlék. Nagyon valószínű, hogy a mediterrán vidékek falusi emeletes hajléka kialakulására sok indítékot kapott a városi emeletes háztól. A városokban (elsősorban Rómában magában) a sokemeletes ház ti. már jóval korábban is ismert forma volt. A nem mediterrán európai emeletes házépítésnek legalább egyik fejlődési gyökere a cölöpépítkezés. Már szóltunk arról, hogy az Alpokban, különösen pedig Svájc területén már a neolit, de még inkább a bronzkorban cölöpházból álló számos tavi település volt. Cölöpházakat építettek tavak környékén a szárazon is. A további fejlődés során a cölöpház cölöpeinek közei gyakran falakkal töltődnek ki. Tehát a ház olyan módon válik emeletessé, hogy alája tolódik egy földszint, a régi ház pedig egyszerűen emeletté lesz. Bizonyosnak látszik, hogy cölöpházból származik a kelet-európai lakókamrás ház körében előforduló emeletes ház. A skandináv és az orosz emeletes falusi ház kialakulásának a cölöpépítkezéssel való összefüggése a lakókamrás ház fejlődésvonalába illeszkedik be. Tudvalevőleg a lakókamrás ház kialakulásának befejező stádiuma az, hogy az addig már pitvarral rendelkező házhoz hozzátapad a csoportos udvarház sokféle melléképülete közül valamilyenfajta kamra. Ez lehet éléskamra vagy ruháskamra.

Kitérést kell itt tennünk a kamrához hasonló szerepkörű *magtár* fejlődéstörténetére. Azokon a vidékeken világszerte, ahol még egysejtű hajlék van, természetesen nincs külön magtár, hanem az a hajlék egyetlen épületének egyetlen helyiségében foglal el bizonyos teret. A következő fokozat a magtár mint egyszerű verem. Később a verem helyett egy kasszerű építmény (gabonáskas, általában magtartó kas) jelenik meg. Vesszőfonadékból készült készség ez, amely rendesen cölöpökön áll. Ilyennel rendelkeznek pl. a dél-afrikai ovambók. A cölöpökön nyugvó gabonáskast felváltja az ugyancsak cölöpökön álló fedeles, falas építmény. Ez a magtárnak eléggé hosszú életű fokozata. A magtár mint cölöpökön álló fedeles, falas építmény nálunk is előfordul még csökevényes formában, a mi kukoricagóréink jó példák erre. Nemcsak a magtár, hanem mindenfajta kamra megjelenhet ebben a fokozatban mint cölöpökön álló fedeles, falas építmény. Könnyen érthető védelmi berendezés ez részben a nedvesség, részben állati kártevők ellen.

Előfordul sokfelé, különösen Skandináviában, a cölöpökön nyugvó fedeles, falas építményszerű kamra. A cölöpök közei később falakkal kitöltődnek, és ilyen módon emeletes kamra jött létre, olyan emeletessé vált építmény, amelynek földszintje később tolódott a már korábban meglevő és most emeletként szereplő része alá. Amikor a lakókamrás háznak az ún. alapformája (lakóhelyiség — hideg pitvar — hideg kamra) megszületik, ez úgy történik, hogy a csoportos udvarház sokféle melléképülete közül valamilyen kamra, gyakran valamiféle cölöpökön álló, esetleg emeletessé vált kamra csatlakozik a már korábban meglevő házhoz. Így sajátságos felemás épület áll előttünk, amelynek földszintes régebbi részéhez csatlakozik egy emeletes, nála magasabb kamra. Ez az emeletes kamra sokáig megmaradhat, sőt esetleg állandósul is. Néha azonban a fejlődés folyamán a különbség a ház két része közt kiegyenlítődik.

A kiegyenlítődés kétféleképpen történhet. Az egyik esetben az emeletes kamra-rész, elvesztvén a maga emeletét, hozzáalacsonyodik a földszintes eredeti lakóház-részhez. Ez a fejlődés gyakori pl. szlovák területeken és Ukrajnában is. Más esetben éppen fordítva, a kamra nemcsak megtartja a maga emeletét, hanem a háznak lakóhelyiséget tartalmazó eredeti része is emeletessé válik. A lakóhelyiség-résznek utólagos hozzámagasodása megint kétféle úton történhet. Ahol már meghonosodott a felnémet kéttüzelős rendszer, a lakóház új emeletet kap maga fölé. Ezzel szemben ott, ahol még a kelet-európai belülfűtő kemence van jelen mint egyetlen tüzelőkészség, ott a házra nem jöhet új emelet, mert másként nehezen távoznék el a füst. Éppen ezért ott, ahol még a régi keleti belülfűtő kemence az egyetlen tüzelőkészség, ott rendesen a már meglevő régi építmény fog úgy szerepelni, mint az új ház emelete, és alája tolódik egy új földszint. Ez az orosz emeletes ház fejlődése. Az orosz területen előforduló emeletes építkezést sokáig bizánci átvételnek vélték, arra gondolva, hogy általában a kultúra számos vonása származik Bizáncból. Ez a felfogás aligha helytálló; még csak azt sem mondhatjuk, hogy orosz területeken a falusi emeletes építkezés a városból szállt volna alá. A falusi emeletes építkezés magában a falusi környezetben született meg az imént mondott fejlődés során. A kezdet ebben az esetben, mint általában végig a kelet-európai házkultúra területén, kétségtelenül a cölöpépítkezésben rejlik.

Áttérünk a sokhelyiségű egyesház különböző változatainak leírására, függetlenül attól, hogy ezek emeletesek-e vagy földszintesek. A sokhelyiségű egyesháznak vannak a keskeny végükön nyíló változatai. Ez a típus a ritkább. Gyakoribb a másik típus, az olyan sokhelyiségű egyesház, amely a hosszanti oldalán nyílik. A keskeny végén nyíló sokhelyiségű egyesház fő elterjedésterülete az Északnémet-síkság. Két ottani változata ismertebb: az egyik az ún. fríz ház, a másik az ún. alsószász ház.

A *fríz ház* lényegében háromhajós csarnokház. Az egyik szélén levő csarnok általában istálló, a középső szénapajta, a legszélső pedig cséplőszérű. Ez a háromhajós építmény a magja a fríz háznak. A ház egyik keskeny végén a hármas hajót helyiségek sorozata zárja le: ez foglalja magában a lakóhelyiségeket és a konyhát.

Sokban emlékeztet erre az *alsószász ház* alaprajza is. Ennek eredeti fő része szintén háromhajós csarnokház. A három hajó közül a középsőt nevezik *Diele*-nek, a Diele azonban a másik két hajón T-alakban túlnyúlik. A Diele-nek ezt a keresztben futó részét hívják Flett-nek. A Diele három

funkciót tölt be: egyfelől cséplőszérű, másfelől folyosó, harmadszor pedig az állatok etetőhelye. A másik két hajó a Diele felé nyíló rekeszekre, fülkékre oszlik. Ezek a nyitott fülkék emeletesek. Földszintjeik istálló céljait szolgálják, az emeleti részek pedig rendesen a gazdaság cselédeinek hálóhelyei. Az egész háznak a főkapuja a Diele-be nyílik, a ház keskeny végén. Ilyen módon érthető a Diele-nek egyrészt az a szerepe, hogy a Flett-be, sőt a háznak Flett mögötti részeibe is vezető folyosó. Amellett a Diele két oldalán foglalnak helyet a fülkék földszinti részeiben az állatok, középütt a Diele-

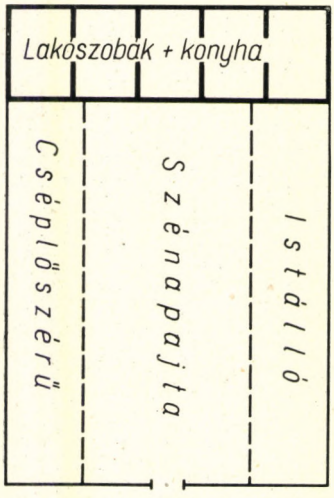

85. *ábra.* Fríz ház alaprajza

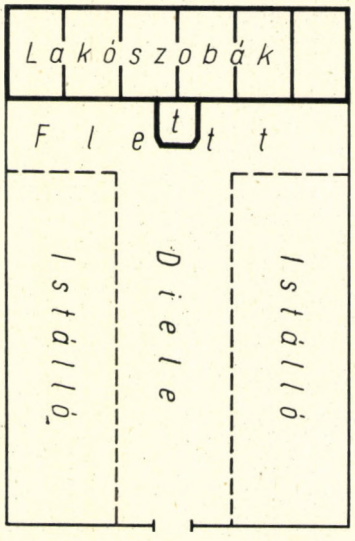

86. *ábra.* Alsószász ház alaprajza

t = tűzhely

ben haladva lehet beadagolni az élelmüket. A harmadik funkciója pedig a Diele-nek az, hogy cséplőszérű. Tágas, téres hely, szét lehet teregetni a csépeletlen kévéket. A Diele folytatása a *Flett*, felöleli a Diele-vel ellentétes falához támaszkodó tüzelőberendezést. A Flett ezzel a tűzhelyével úgy tekinthető, mint az egész ház konyhája. Mögötte találjuk az egész ház lakásrészét, ez megint több helyiségre tagozódik. Az egész háznak eredetileg egyetlen bejárata van a lakóhelyiségekkel ellentétes végén. Ha itt megállunk, végigtekinthetünk az egész Diele-n, és pillantásunk megpihenhet a Flett hátsó falához támaszkodó tűzhelyen.

Gyönyörűen látjuk ezen az egész építményen, hogy ennek az alapgondolata lényegében a lakóistállós házé. A ház eredetileg nyilvánvalóan szintén egysejtű hajlék volt, amelyet nagyobb arányú tagozódása és ezzel összefüggésben nagyobb szélessége ösztönözhetett arra, hogy szelemen nélküli tetővázat kerítsen maga fölé. Ne feledjük el, hogy a szelemen nélküli tetőváz születéshelye az Északnémet-síkság nyugati része. Ez a tetőváz tette könnyen megvalósíthatóvá, hogy tágas építményt be tudjunk tetőzni. Amikor az Északnémet-síkság nyugati felén kialakul a szelemen nélküli tetőváz, akkor a korábban egysejtű, legalábbis egyhelyiségű építmény már jelentősen

kibővült. Legelőször az egyetlen helyiségnek támad két oldalán két hosszúeresze (volt már szó arról, hogy ritkán a keskeny végén nyíló háznál is előfordul az, hogy kétoldalt egy-egy hosszúeresz fejlődik). A két hosszúeresz zárul falakkal, helyettük az eredeti ház falai bomlanak fel oszlopsorrá, a két hosszúereszből lesz a két oldalsó hajó, tehát háromhajós csarnokház alakul ki. Ez a fejlődésnek a következő fokozata. Az utóbbi fejlemény későbbi hatása az, hogy a Diele meghosszabbodik, kialakítja a Flett-et, és e mögött keletkeznek a lakószobák. Végeredményben ezen a hajlékon mostani állapotában is, noha sok helyiségből áll, felismerhető a lakóistállós ház hármas tagozódása. Az egész háromhajós rész úgy tekintendő, mint egy óriási istálló, a Flett mint egy jókora konyhás pitvar, a lakórész tetszőleges számú helyisége pedig egyértékű a lakóistállós ház alapformájának szobájával. Természetesen ennek a háznak is — mint a lakóistállós háznak kezdetben mindenfelé — nyílt tűzhelye volt. Ez később felcserélődik kandallóra, kétségtelenül Óceáni-Európából kapott ösztönzés eredményeként, hiszen az Északnémet-síkság nyugati, Elbe körüli része eléggé óceáni klímájú. Legtöbb helyen ma már a kéttüzelős rendet találjuk, oly módon, hogy a Flett-ben van a tűzhely, a lakóhelyiségek közül egyben vagy többen van kívülfűtő kemence vagy kályha.

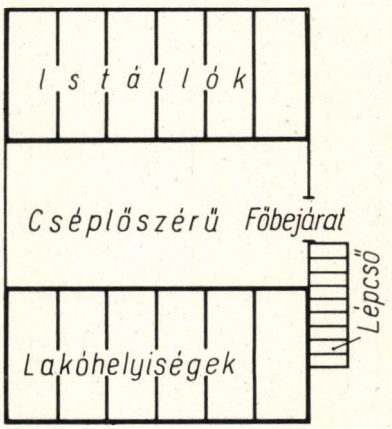

87. ábra. A sokhelyiségű egyesház délnémet változatának alaprajza

Az alsószász ház mai külsejét jellemzi az, hogy favázas fala van, igen sokszor azonban már tiszta téglafala, a teteje igen gyakran még lekontyolt, és a fedélhéj szalma rajta, újabb példányokon azonban már nyeregtető és cserép fedélhéj található. (Persze ezek többféleképpen kombinálódhatnak egymással.)

A sokhelyiségű egyesháznak az Északnémet-síkság az egyik területe. A másik jelentős elterjedési terület nagyjából a délnémetek lakta vidékeket öleli fel. A sokhelyiségű egyesháznak a két fő vidéke közé egy olyan sáv ékelődik kelet—nyugati irányban elnyúlva, amely nagyjából a Német-középhegység területére esik. Itt a rendezett udvarház uralkodik, éspedig ennek a háromoldalas, esetleg háromélű formája, éppen úgy, mint a Párizsi-medencében és közben Belgiumban és Hollandiában.

A sokhelyiségű egyesháznak a délnémetek körében található változatai mind a hosszanti oldalukon nyíló házak. Tagozódásuk is nagyjából egyforma képet mutat, közülük igen sok emeletes ház. Itt az emeletes építkezés — amint arról már megemlékeztünk — részben az egykori cölöpépítkezéstől kaphatott indítékot. Úgy látszik, délnémet földön az is előmozdította az emeletes építkezést, hogy a hajlék igen gyakran támaszkodik hegylejtőnek. A síkság felől nézve a házat, az egy- vagy többemeletes, ugyanakkor a hegy felől a legfelső emeletre vagy padlásra sokszor be lehet szekérrel hajtani. Éppen ezért a padláson sokszor szénapajta foglal helyet. Dél-Németország, Svájc és Tirol közös vonása az, hogy a hosszú oldalán nyílik a ház. A bejárat a ház egész szélességét keresztező helyiségbe nyílik, ez a cséplőszerű. A csép-

lőszérű egyik oldalán is meg a másikon is a megmaradó térség több helyiségre tagozódik. A cséplőszérűtől egyik irányba eső helyiségek sorozata lakóhelyiség, a másik irányba eső helyiségeké pedig istálló. Az emeleten szintén részben lakóhelyiségek foglalnak helyet, rendszerint a földszinti lakóhelyiségek felett, részint pedig különböző gazdasági rendeltetésű helyiségek (magtárak, kamrák stb.). Az emeletre felvezető lépcső sokszor a házon kívül foglal helyet a hosszanti oldalon, ahol a bejárat van. Az itt leírt vázlat vonatkozik a felnémet sokhelyiségű egyesház akármelyik változatára.

Az egyes változatok inkább csak külső képükben különböznek egymástól. Egyik változat az ún. *alemann ház*, ez főleg a Schwarzwald vidékén, részben Lotaringiában és részben Észak-Svájcban terjedt el. Külsejét tekintve inkább csak régebbi példányai vannak tiszta boronafalakból. Legtöbbször a földszint kőből rakott, az emelet boronafal. Az egész építményen rendesen igen meredek tető ül, amelynek külső formája rendesen sátortető, esetleg lekontyolt, fedélhéja leggyakrabban zsindely. Ez csak egy változat persze, mert hiszen az említett jegyek többféleképpen kombinálódhatnak. Az emeleten gyakran erkélyek (tornácok, galériák) futnak körös-körül; ha több emelet van, esetleg minden emeleten megvannak ezek.

Némileg különbözik az alemann változattól a felnémet sokhelyiségű egyesház *bajor* változata, főként külső képében. Ez többnyire tiszta emeletes kőház. Teteje — az alemann házzal ellentétben — igen enyhén lejt, majdnem sík nyeregtető. Rendszerint nincsenek galériák, tehát meglehetősen józan külsejű építmény, szemben az alemann ház kissé romantikus külsejű épületével.

Az *alpi* változat, amit főleg Észak-Tirolban, azonkívül pl. Salzburgban találunk, belső beosztásában szintén nem különbözik az előbbiektől, külső képét tekintve rendesen vagy tiszta boronaház, esetleg a földszint kő, az emelet borona (ebben az alemann házra emlékeztet), ellenben a bajor házzal mutat rokonságot abban, hogy a tető enyhén lejt. Ezt az enyhén lejtő nyeregtetőt, tekintettel az alpi sokszor viharos szelekre, nagy ránehezedő kövekkel terhelik meg, nehogy a szél letépje. A háznak ezen a tiroli változatán talán még gyakoribbak galériák, mint az alemann házon. A ház sokszor többemeletes (két-három emeletes), és néha mind a három emeleten esetleg körülfutó galériákat látunk. Gyakori díszítő elem a ház ormán emelkedő kis torony, benne apró harangféle.

A sokhelyiségű egyesházak sorában kell megemlékeznünk az ún. *egyhelyiségsorú házról* is. Mind a délnémet házakban, mind az Északnémet-síkságon előforduló házakban akár hosszmetszetben, akár keresztmetszetben, több helyiséget találunk egymás mellett. Az egyhelyiségsorú egyesházat ezzel szemben az jellemzi, hogy bár szintén sok helyisége van, de ez mind egyetlen sorban foglal helyet, a ház egy traktusú. Az egyhelyiségsorú egyesházat általában nehéz megkülönböztetni a rendezett udvarház legegyszerűbb formájától, nevezetesen annak egyoldalas vagy még inkább egyélű változatától. Az alaprajz mindegyik esetben ugyanaz. A különbség az, hogy az egyélű udvarházban több önálló építmény tapadt össze, amit sokszor külsőleg is elárul az, hogy az építmény egyik része magasabb, a másik alacsonyabb, egyiken meredekebb, másikon lankásabb tető van. Az egyhelyiségsorú egyesház esetében azonban valóban egyetlen házzal van dolgunk, ennek teljesen átfutó, egységes teteje van, amely mindenütt egyformán magas, egyforma lejtőszögű és egységes anyagból van. Meg kell jegyeznünk,

hogy a rendezett udvarháznak egyélű változata később a fejlődés során átalakulhat egyhelyiségsorú egyesházzá, vagyis megtörténhet, hogy abból a formából, amikor egymás mellett különböző magasságú, eltérő lejtőszögű tetővel bíró építmények foglalnak helyet, idővel olyan ház születik meg, amelynek egységes teteje van.

Az egyhelyiségsorú egyesház példányaival Európa-szerte sokfelé találkozunk. Egyik leggyakoribb előfordulási területe Franciaország, amelynek igen sok vidékén más háztípusokkal keverten is gyakori, de egyébként is a leggyakoribb házforma Franciaországban. Az egyhelyiségsorú egyesház legegyszerűbb változata Franciaország területén mindössze három helyiségből áll, amelyek egymással nincsenek összeköttetésben, hanem mindegyik külön nyílik a szabadba. A három helyiség egyike a lakókonyha, másik az istálló, harmadik a csűr.

Az egyhelyiségsorú egyesháznak a másik fő elterjedési területe a kelet-európai lakókamrás ház területe. Erről a házról tudjuk, hogy kívülről való csatlakozással növekedett, de ez a növekedés nem állt meg, amikor a lakóházhoz és pitvarhoz csatlakozott a kamra. A csoportos udvarháznak különböző épületei sorban egymás után még továbbra is hozzátapadtak a meglevő épülethez. Ilyen módon némely esetben a kelet-európai lakókamrás háznak egészen furcsa, szinte túlburjánzó formái születtek meg: számtalan helyiség egy sorban. Ebből ki tudjuk választani az eredeti magvat. Kelet-Európa szláv vidékein a csoportos udvarháznak igen sokszor már mindenféle építménye csatlakozott a lakóházhoz, többnyire csupán a csűr áll még mindig külön. Ennek az a valószínű magyarázata, hogy errefelé a csűr későbbi átvétel, hiszen a gabonaszárító az eredeti kelet-európai berendezés.

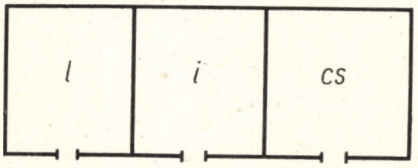

88. ábra. Az egyhelyiségsorú egyesház franciaországi primitív változatának alaprajza

l = lakókonyha; *i* = istálló; *cs* = csűr

A sokhelyiségű egyesház után még a *rendezett udvarházat* kell megvizsgálnunk. A kétoldalas forma egyik legegyszerűbb változata gyakori a Keleti-Alpokban. Itt az udvar egymással szembenéző két hosszanti oldalán találunk egy-egy építményt. Ez az úgynevezett *Paarhof.*

A *hajlított udvarház* sokfelé előfordul Európában. Az udvar egyik hosszanti oldalán foglal helyet a lakóház és a különböző melléképületek, kivéve a csűrt. A csűr az udvarnak a bejárattal szemközti rövid oldalán található. A hajlított udvarház éppen a csűrnek ezzel a sajátos elhelyezkedésével született meg. Ez igen célszerű elrendezés, mert ilyen módon a kívülről az udvar bejáratán begördülő, csépeletlen kévékkel megrakott szekér egyenesen ráhajthat a cséplőszérűre, nem kell semerre kanyarodnia. Nálunk az Alföld területén a cséplőgépek elterjedése előtt a cséplés nem ún. kézicséppel, vagyis cséphadaróval történt, hanem lóval nyomtatták a gabonát és nem csűrben, hanem a szabadban (nyílt cséplőszérű). Csűr tehát az Alföld belsejében nincsen, csak az Alföld peremvidékein jelenik meg. Az Alföldet környező dombságokon megtaláljuk a cséphadarót, legalábbis annak a múltban való használatát, és megtaláljuk a csűrt. A csűrrel együtt megvan a hajlított udvarház is, úgyhogy ez az Alföldet környező magyarlakta vidékeket eléggé jellemző forma.

Áttérve a *kerített udvarházra*, a háromoldalas, ritkábban négyoldalas forma fő elterjedési területe Európában a Párizsi-medence. Ennek széles peremvidékei nyugaton is, délen is odatartoznak a háromoldalas kerített udvarház elterjedési területéhez. De a Párizsi-medencét kelet felől is ilyen vidékek veszik körül, ezek már kívül esnek Franciaországon, Belgium és Hollandia, sőt tovább Közép-Németország területére. Magának a Párizsi-medencének közepét egészen zártan elfoglalja a még fejlettebb négyélű udvarház, amiről majd szólni fogunk.

A háromoldalas udvarház németországi előfordulását sokszor *frank udvarháznak* nevezik. Nem egészen szerencsés elnevezés, mert elterjedés-

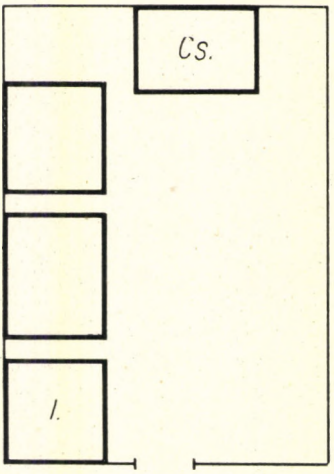

89. ábra. A hajlított udvarház típusos alaprajza

l = lakóház; *cs* = csűr

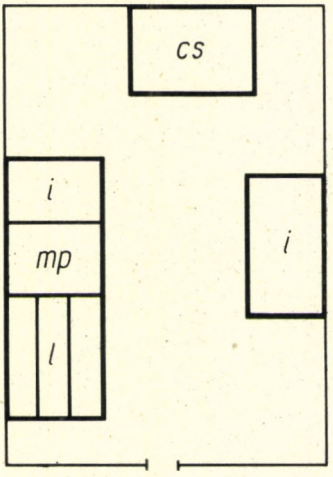

90. ábra. „Frank" udvarház alaprajza

l = lakóhelyiségek; *mp* = meleg pitvar; *i* = istálló; *cs* = csűr

területe nem esik egybe sem az egykori frank törzsek, sem a frank nyelvjárások elterjedésével. Jobb helyette a középnémet udvarház megjelölés. A háromoldalas udvarház e németországi változatának jellemzője a következő: az egyik hosszanti oldalon foglal helyet a lakóház, az udvar bejáratával szemközti keskeny oldalon a csűr; ez eddig hasonlít a hajlított udvarház megszokott rendjéhez, azonban az udvarház harmadik, tehát másik hosszanti oldalát is építmény foglalja el, ez rendesen istálló. A lakóház többnyire hármas tagozódású, éspedig az udvar bejáratához közelebb eső végén találjuk a szobákat oly módon, hogy a ház hossztengelyével párhuzamos irányban szabdalják a ház végét. A következő helyiség egy meleg pitvar, vagy ha úgy tetszik konyha, és a harmadik helyiség — ez nagyon jellemző — istálló. Noha az egész udvarháznak van külön építményben álló nagy istállója, mégis a lakóház harmadik helyiségeleme szintén istálló. Ez emléke annak, hogy a középnémet háromoldalas udvarház lakóháza maga a lakóistállós ház elég jellegzetes példánya, annak felnémet alapformájától legfeljebb abban különbözik, hogy több szobája van, de éppen olyan kéttüzelős rendű

ház, mint bárhol másutt: kívülfűtő kemence, illetőleg kályha a szobákban és tűzhely a konyhában.

Mindamellett éppen a középnémet udvarház kialakulástörténetével kapcsolatban váltak ismeretessé olyan részletek, amelyek cáfolni látszanak egyrészt azt a BRUNO SCHIER-féle feltételezést, hogy a lakóistállós ház mindig belső osztódással jött létre, másrészt olyan fejlődésre engednek következtetni, amelynek elején éppen úgy a neolitikum óta elterjedt rövidereszes ház áll, mint a kelet-európai lakókamrás ház kialakulásának kezdetén. Sőt találkozunk olyan véleménnyel is, amely a délnémet sokhelyiségű egyesházat is a rövidereszes házból származtatja.

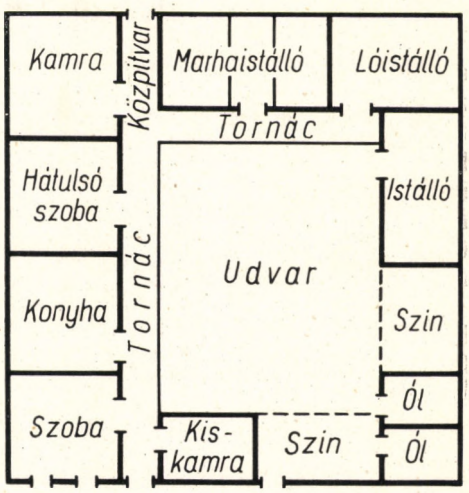

91. ábra. Négyélű (kerített) udvarház alaprajza. Göcsej („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

Ugyancsak a háromoldalas, ritkábban háromélű udvarházzal találkozunk sokfelé Ausztriában, a Cseh-medencében és Lengyelországban. Magyarországon szintén sokfelé előfordul már a háromoldalas udvarház, bár nem olyan gyakori, mint a hajlított udvarház, és rendesen a melléképületei kisebb méretűek, apró ólacskák. Megtalálható a háromoldalas udvarház Skandináviában is.

A négyoldalas vagy négyélű udvarház, tehát a rendezett udvarház legfejlettebb formája, amint már fentebb mondottuk, a Párizsi-medence zömét, Franciaország területének északkeleti részét foglalja el (maison à cour fermée). Ezt DEMANGEON mint a mezőgazdasági növénytermelésre berendezkedett nagyobb gazdaságokra különösen jellemző formát mutatja be. Az udvar egyetlen bejárata az egyik oldalt teljesen elfoglaló óriási csűr nagy kapuja. Vele szemben, az udvar hátsó oldalán emelkedik a lakóház, egybeépítve az udvar másik két oldalát lezáró istállókkal. Ugyancsak négyélű udvarházzal találkozunk sokfelé: Dániában, Dél-Svédországban, Bajorországban, és van egy különösen érdekes előfordulása Felső-Ausztriában. Itt *Vierkant* néven ismerik. A Vierkant egyike az egész világon előforduló legnagyobb fajta paraszthá zaknak: eléggé nagy terjedelmű udvar négy oldalát teljesen körülzáró, teljesen összeolvadó emeletes épületekkel. Olyan méretű építmény ez, hogy egy-egy fronton, a négy front mindegyikének egy-egy emeletsorán 10—15 ablak is helyet foglal, összesen tehát az egész ház csak kifelé néző ablakainak száma meghaladhatja vagy megközelítheti a százat. A Vierkant földszintjén rendesen lakóhelyiségek, istálló, csűr foglal helyet, az emeleten szintén részben lakóhelyiségek, részben különböző magtárak, kamrák.

Említettük már, hogy a kerített udvarház, amely kétségtelenül a hajlított udvarházból fejlődött, fejlődésének kezdő indítékát valószínűleg az Óvilág szárazövéből kapta. Itt alakultak ki először hajlított és kerített

hajlékformák. Innen terjedt volna el ez a forma minden valószínűség szerint először a Földközi-tenger vidékén az ottani görög peristyliumos és talán a római atriumos ház alakjában. Azt a fejlődést, amelynek során ez a forma kiterjedt Európa nem mediterrán részeire, korábban meglehetősen egyszerűen képzelték el. A Földközi-tenger vidékéről a rómaiak hódítása alkalmával jutott el Nyugat-Európába az ún. *villa rustica*, amin mezei lakot, majorsági épületet kell értenünk, különösen *latifundiumok* épületét. Ez formájára kerített udvarház. Nyugat-Európában időszámításunk kezdete körül jelent meg, amikor különösen erőteljes volt a római kolonizáció Gallia területén. A Párizsi-medencében találjuk ma is egyik fő területét a kerített udvarháznak, ez tehát még a római villa rustica-ra volna visszavezethető. Ezt a kerített udvarházat terjesztették volna azután kelet felé a középkor idején a frankok, akik — mint tudjuk — rátelepedtek a romanizált kelta népességre a Párizsi-medence környékén, de tovább keletre is találkozunk velük. A következő lépésre a középkor későbbi századaiban került volna sor, amikor német gyarmatosok mennek Kelet-Európa, pontosabban a mai Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, a balti országok felé, ezek vitték volna magukkal a kerített udvarház formáját és honosították volna meg ezekben az országokban. Ez a magyarázat még nem olyan régen általánosan elfogadott volt.

Semmi kétség nem fér hozzá — amint azt pl. ARTHUR HABERLANDT hangsúlyozza —, hogy valóban terjedt a római latifundiumokkal együtt Óceáni-Európában a villa rustica; az is kétségtelen, hogy onnan terjedt tovább Kelet-Európa felé.

De a terjedésnek ez csak az egyik vonala, nem pedig kizárólagos magyarázata a fejlődésnek. Erre bizonyos tények utalnak. Nevezetesen az, hogy a hajlított, sőt háromélű kerített udvarház nyomaira őstörténeti időkből is rábukkanunk a mai Közép-Európa területén (Federseemoor, Dél-Németország, korai vaskor), tehát a rómaiakat és frankokat jóval megelőzően. Másrészt pedig vannak éppen ellenkező irányú adataink is, amelyek egy még későbbi terjedésről számolnak be. A nem mediterrán Európa, közelebbről Közép-Európa egyes vidékein, ahol ma a kerített udvarház elterjedt, kimutatható, hogy még a XVI—XVII. században is legfeljebb csak a hajlított udvarház volt meg, sok helyen még az sem.

7. NEM ŐSTERMELŐI HAJLÉKOK — VÁROSI HÁZAK

A hajlékokról szóló nagy fejezetnek az utolsó részletfejezetére térünk át, nevezetesen a *nem őstermelői hajlékok* (nem mezőgazdaságiak hajlékai), *városi házak* kérdésére.

Maga a kettős cím némi bizonytalanságot takar. A lényeges az, hogy mindazok a hajléktípusok, amelyekről most külön kiemelve szólunk, az eddig tárgyalt hajlékoktól főként abban különböznek, hogy fejlődésükben és terjedésükben sokkal *kisebb* megkötő és konzerváló *szerepe van a hagyománynak*. A fejlődés tehát egyrészt sokkal nagyobb területeken hasonló, másrészt pedig sokkal gyorsabb is: benne a múló divatnak alávetett jelenségek bukkannak fel és tűnnek le. Ez vonatkozik a nem mezőgazdasági foglalkozásúak hajlékaira, szemben a mezőgazdasági foglalkozásúakéival, és a városi hajlékokra, szemben a falusiakkal. Persze igen sok esetben a nem

mezőgazdasági foglalkozásúak hajléka ugyanazt jelenti, mint a városi hajlék, de nem mindig, mert hiszen nem mezőgazdasági foglalkozásúak laknak falvakban is, és mint tudjuk, fordítva, lakhatnak városokban is bizonyos mértékig mezőgazdasági foglalkozásúak. Erről különben már volt szó.

Az, hogy a nem őstermelői foglalkozásokkal járó hajlékokat — az őstermelői hajlékokkal ellentétben — inkább jellemzi a múló divat uralma, a hagyományok kisebb szerepe, az jórészt a feudális időkből ered, egyrészt a paraszti, jobbágyi, másrészt a polgári életforma különbségében rejlik a magyarázata. Ez a különbség persze fennmaradt akkor is, ha a feudális rend már régen megszűnt, a parasztságot még ezután is kötötte a hagyományok nagyobb tisztelete, a divat kisebb szerepe és kevésbé gyors térhódítása.

A városi és falusi hajlék között mutatkozó ugyanilyen különbség — amint láttuk — a város és falu pozicionális különbségével függ össze. A város mint központi szerepkörökre specializálódott település ennek a szerepkörének következtében sokkal élénkebb, több irányú és gyakoribb kapcsolatban áll más településekkel. Ebből következik, hogy az idegen hatások sűrűbben bukkannak fel a városban, ennek következtében tehát a hagyománynak is kisebb lesz a konzerváló szerepe, és nagyobb lesz az egymást gyorsabban követő divatoké.

Végül van egy másik ok is, ami miatt célszerű a nem őstermelői és városi hajlékról az egyébfajta hajlékoktól elkülönítve beszélni. A legtöbb nem mezőgazdasági foglalkozású *munkahelye* maga is *építményben foglal helyet*, akár iparos, kereskedő, akár értelmiségi foglalkozásúakról van is szó. De ez az épületben helyet foglaló munkahely nem jelenti minden esetben a lakó- és munkahely hajlékközösségét. Nincs tehát minden esetben ugyanannak a hajléknak épületén belül valakinek a lakóhelye, mint ahol a munkahelye található. Igen sokszor azonban ott van. Gondoljunk pl. egy egyszerű árutermelő kisiparosra vagy egy kiskereskedőre, az értelmiségi foglalkozások közül sok olyan orvosra, ügyvédre, akinek rendelője vagy irodája a hajlékában foglal helyet éppen úgy, mint a kiskereskedő boltja, vagy a kisiparos műhelye. Ámde lehetséges, hogy a kisiparos vagy kiskereskedő más házban dolgozik, mint ahol lakik; éppen így az ügyvéd, orvos is. Vannak azonkívül nem mezőgazdasági foglalkozások, ahol egyenesen szétválik a lakó- és munkahely épülete, pl. egy gyári munkás esetében, aki számtalan más társával egyetemben gyárban dolgozik, vagy a hivatalnok a hivatalban, amely távol fekszik lakásától. Az a körülmény azonban, hogy nem mezőgazdasági foglalkozások esetében a munkahely is épületben található, és gyakran fordul elő, hogy ugyanannak a hajléknak keretein belül foglal helyet a lakó- és munkahely, már egymagában is indokolttá tenné, hogy külön foglalkozzunk a nem mezőgazdasági foglalkozásúak hajlékaival.

Sok esetben találkozunk átmeneti típusokkal mezőgazdaságiak és nem mezőgazdaságiak hajlékai között. Ezek többféleképpen magyarázhatók. Az emberek bizonyos hányada maga is átmeneti helyzetű foglalkozását tekintve. Különösen a városi fejlődés kezdetein, de még később is pl. kisvárosokban gyakran találkozunk olyan lényegében nem mezőgazdasági foglalkozásúakkal, akik mellékfoglalkozásként űznek mezőgazdasági foglalkozást. A középkor céhekben élő városi kisiparosai közül pl. igen soknak volt még szántóföldje, de legalábbis szőleje vagy kertje. De jelenleg is a fejlődésben többé-kevésbé megrekedt kisvárosokban számtalan mezőgazda-

sági mellékfoglalkozású iparost, kereskedőt találunk. Ennek megfelelően az ilyen emberek hajléka is mutathat bizonyos átmenetet mezőgazdasági és nem mezőgazdasági jellegű hajlékok közt. Előfordul továbbá, hogy a hajlékot nem olyan foglalkozású ember lakja, mint akinek számára az épült. Előfordul pl. egy terjeszkedő nagyvárossal szomszédos falvakban, hogy ott nagyobb számban kezdenek lakni városi dolgozók. A házak azonban lassabban cserélődnek ki, tehát a városi foglalkozású ember, esetleg még nemzedékeken keresztül, falusias igények közt keletkezett, falusias igényekre szabott parasztházban lakik. Egyszerű példa: számtalan olyan Budapesten dolgozó gyári munkás és egyéb foglalkozású, tisztviselő stb. van, aki pl. Vecsésen vagy Budakeszin lakik, esetleg parasztházban.

a) *Funkcionális háztípusok*

Ha a városi hajlékoknak azokat a jegyeit keressük, amelyek megkülönböztetik a nem városi hajléktól, célszerű először is funkcionális szempontból különbségeket tennünk, tehát az egyes házakat funkcióik és ezeknek megfelelően belső beosztásuk alapján megkülönböztetni az eddig tárgyalt falusi házaktól.

A fejlődés legkezdetén áll a *falusi családi ház*. A falusi családi házat (eddig csak ilyenről volt szó) az jellemzi, hogy egy háztartás lakja, amely a legtöbb esetben, legalábbis lényegében, azonos egy családdal. Kétségtelen, hogy a fejlődés kezdetén városi hajlékként is ez a hajlék jelenik meg, és ez fejlődik tovább. A különbség csak annyi, hogy az egy háztartás — amely megmarad továbbra is — talán már kezdetben sem mindig egyenlő egy családdal. Gondoljunk egyrészt a falusi hajlékokra, azok mezőgazdasági foglalkozású birtokosaira, és gondoljunk másrészt olyan városi kézműiparosokra, akiknek háztartásában már a fejlődés kezdetén benn éltek az inasok, segédek, legények is, olyan emberek tehát, akik egy háztartásba tartoztak a ház urával, de nem tartoztak szorosabb értelemben annak családjához.

A következő lépés, hogy kialakul egy külön *városi családi ház*. Ennek leglényegesebb megkülönböztető jegye a falusi családi házzal szemben az, hogy a legtöbb esetben, legalábbis a fejlődés kezdetén, magában foglalja a munkahelyet is. Tudjuk ezzel szemben, hogy a falusi családi ház, ha magában foglal is munkahely jellegű elemeket (amilyen pl. az istálló, csűr stb.), de azon nagyjából mégis kívül reked a munkahely leglényegesebb része. Ez mint a termőhatár része, mint szántóföld vagy mint kert, legelő, a hajléktól elkülönítve foglal helyet; még ha szórványtelepülésről van szó, akkor is elkülönül, noha közvetlenül a hajlék mellett található. Ellenben a városi családi házat mindjárt a kezdet kezdetén az jellemzi, hogy a munkahely legfontosabb, leglényegesebb eleme, a városi kézműiparos műhelye vagy a kereskedő boltja ott foglal helyet a hajlék épületében.

A későbbi fejlődés során a városi családi házból kifejlődnek újabb városi háztípusok; egyrészt a *nem hajlék rendeltetésű épületek*, tehát olyan épületek, amelyek kizárólag vagy legalábbis túlnyomóan *munkahely jellegűek*, másrészt pedig a *bérházak* és *intézeti háztartások*.

Persze a nem hajlék rendeltetésű épületek elkülönülése egészen az őstörténeti idők településeinek gyülekezőházáig vezethető vissza, körül-

belül olyan formában, ahogyan ma is találkozunk ilyenfajta gyűlésházzal primitív népek falvaiban. A funkcionális városi háztípusok most vázolt differenciálódása során azonban az történik, hogy megnőnek a munkahelyek, a kis műhelyek helyét elfoglalják a manufaktúrák, majd gyárak, a kis boltok helyét nagy áruházak, kis hivatalok helyét nagy, országos jellegű intézmények. Sok dolgozót foglalkoztató, nagyméretű munkahelyek ezek, a termelés társadalmasodásának és centralizációjának a kapitalista fejlődésre jellemző eredményei, amelyek egyszerűen el sem férnének a családi ház keretein belül. Áttörik tehát a családi ház kereteit, kikerülnek onnan, külön nagyméretű építményekben helyezkednek el, ahol több száz, esetleg több ezer dolgozó is dolgozik. De amint a munkahelyek kikerülnek a családi ház keretein kívülre, külön építményekbe, tehát megszületnek a nem hajlék rendeltetésű épületek, éppúgy megszületnek másrészt a bérházak és intézeti háztartások.

Tehát nemcsak a munkahelyek, hanem az egy-egy ilyen nagyméretű munkahelyen foglalkoztatottak is, legyenek akár termelő, akár adminisztratív vagy kulturális munkát végző dolgozók, áttörik nagy létszámuk folytán a családi ház kereteit, és elözönlik részben az elszaporodó bérházakat, amelyekben sok egymás mellett élő család foglal helyet, részben pedig az intézeti háztartásokat, tehát olyan háztartásokat, amelynek keretei egyenesen áttörik a családi kereteket.

Külön figyelmet érdemel azoknak az okoknak felderítése, amelyek ezt a fejlődést megindítják, nevezetesen egyfelől a nem hajlék rendeltetésű épületeknek, másfelől a bérházaknak és intézeti háztartásoknak a korábbi városi családi ház rovására való elszaporodását.

Bizonyos mértékig találkozunk ezzel a folyamattal már nagyon régi időkben: az ókori mediterrán kultúrák és társadalmak, közelebbről Róma területén is. A császárkori Rómában 5—6 emeletes hatalmas bérházak álltak, akárcsak a mi nagyvárosainkban, ahol szegény emberek, az akkori néven nevezett „proletárok" nagy tömegei laktak. Ezzel a mai városokkal rokonnak tekinthető vonással ellentétben olyanfajta nem hajlék rendeltetésű épület, amely egyenesen munkahelynek volna nevezhető, tehát pl. a mi jelenlegi gyárainkra, nagy országos hivatalainkra vagy kulturális intézményeinkre emlékeztet, aránylag sokkal kevesebb volt. Ez kétségtelenül összefügg a rabszolgatársadalommal, szemben a jelenlegi kapitalista társadalommal, vagy akár a mi szocialista társadalmunkkal. Az ókori Rómában találkozunk ugyan ipari nagyüzemekkel, amelyekben rabszolgák dolgoztak, de jelentőségük elenyésző volt a jelenlegi gyárakéhoz mérten. Az ókori Róma nagy bérházaiban élő szegény emberek nagy tömege nem volt azonosítható a dolgozók nagy tömegeivel, mint ahogyan a bérházlakók többsége manapság azonosítható. Az ókori Róma ún. proletariátusa nagyrészt alkalmi munkából élt, vagy gazdag embereknek politikai szolgálatokat tevő kliense volt.

Az a folyamat, amely egyfelől a jelenkori nem hajlék rendeltetésű nagy házakat (gyárak, áruházak, hivatalok, kulturális intézmények), másfelől a mai bérházakat, intézeti háztartásokat megteremtette, kétségtelenül a kapitalizmus korával meginduló fejlődésre jellemző. Ez a fejlődés volt az, amely a kisipari műhelyek után kialakította a manufaktúrát, tehát a sok munkást foglalkoztató nagyüzemet, és létrehozta a manufaktúrából a gyárat, a gépekkel dolgozó nagyüzemet. És ugyancsak a kapitalista fejlődéssel függ össze

az, hogy megszűnik a hűbériség korának politikai téren mutatkozó territoriális szétdaraboltsága, a kisméretű országok, kis hivatalok, patriarkális alapon igazgatott szervezetek, megszületnek a nagy államok, nagyméretű, országos hivatalok. A kapitalista fejlődéssel magyarázható, hogy különböző fajta nagyméretű munkahelyek nőnek fel, amelyek áttörve a családi ház kereteit, külön nagyméretű épületekbe tömörülnek, és hasonlóan nagy épületekbe tömörülnek ezek dolgozóinak lakásai is.

Ez az elmúlt századokban meginduló és a jelenkorban szemünk láttára végbemenő fejlődés nagyobb méreteket ölt nagyobb városokban. Itt tehát inkább találkozunk nagyobb számú nagyméretű munkahellyel, ennek következtében a neki megfelelő bérházakkal és intézeti háztartásokkal, ellentétben a fejlődésben többé-kevésbé megrekedt, vagy legalábbis lassúbb fejlődésű kisvárosokkal, ahol még inkább uralkodó ma is egyfelől a korábbi városi családi ház, másfelől a kisméretű munkahely. Az ilyen kisvárosokban ma is az egyszerű árutermelés és minden egyéb olyan jelenség a túlnyomó, amely a kapitalizmus kifejlődése előtt általánosságban jellemezte a városi életet. Persze ez a különbség egyrészt nagyméretű munkahelyek és bérházak, másrészt kis munkahelyek és családi házak előfordulása között nem esik egybe tökéletesen a nagy- és kisvárosok közti különbséggel, inkább csak gyakori egybeesésről beszélhetünk. Egyrészt külön épületben helyet foglaló, nagyobb szabású munkahelyek természetesen kisvárosban is akadnak, így pl. kisvárosban is előfordul egy-két gyár, nagyobb hivatal, iskola, múzeum, amely tehát a családi házak kereteit áttörő munkahelyet képvisel. Másrészt viszont nagyvárosban is találunk pl. olyanokat, akiknek foglalkozása a lakóhelyükkel egybeeső munkahelyen folyik. Pl. nagyvárosban magánpraxist folytató ügyvéd, orvos, akinek abban a házban van az irodája, rendelője, ahol a lakása. Általában mégis mondhatjuk azt, hogy kisvárosokban gyakrabban él még azoknak is nagy része továbbra is városi családi házban, akiknek munkahelye nagyméretű. Kisvárosokban gyakrabban fordul elő, mint nagyvárosokban, hogy pl. a gyári munkás is, vagy pl. nagy hivatal tisztviselője is családi házban lakik.

A modern fejlődés keretén belül a családi háznak mégis újabb típusa jelent meg. Ez már, ellentétben a korábban jelzett városi családi házzal, nem tartalmaz munkahelyet, tehát *munkahely nélküli városi családi ház.* A munkahely nélküli városi családi házon kívül még egy másik háztípus van, amely szintén elterjedt városokban, ez pedig az *üzletbérház.* Ennek a földszintjét, esetleg alacsonyabb emeleteit is üzlethelyiségek foglalják el, a felsőbb emeleteit lakások. Az ilyen üzletbérház földszintjét elfoglaló üzletek rendesen olyan dolgozókat foglalkoztatnak, akiknek lakása nem abban a házban foglal helyet. Lehetséges persze az is véletlenül, hogy az illető ott lakik ugyanabban a házban, ahol lenn az üzletben dolgozik.

Mind a munkahelyként szereplő épületnek, mind pedig a bérháznak és intézeti háztartásnak a megszületése nagyméretű, többnyire emeletes, gyakran sokemeletes formában történik. Itt van az egyik oka annak, hogy a mai városokban általában miért gyakoribb az emeletes építkezés, mint falvakban. Azonban bekövetkezhetett volna az is, hogy ugyanakkor, amikor a munkahelyek a kapitalista fejlődés kapcsán áttörik a családi ház kereteit, ugyanakkor a lakóhelyekkel nem történik ilyesmi, vagyis a megnövekedett, sokemeletes épületeket elfoglaló munkahelyek dolgozói továbbra is kisméretű, alacsony, szétszórtan elhelyezkedő családi házakban laknak. Valóban

ezzel a lehetséges kombinációval inkább találkozunk kisvárosokban, mint nagyvárosokban, és a nagyobb városokban is inkább a jelenkor felé közeledve.

A naggyá fejlődött városokban az történt, hogy először, amikor a munkahelyek külön nagy épületekké nőttek meg, ugyanakkor a növekvő lakosság is eleinte a családi házakat elhagyva bérházakba, intézeti háztartásokba tömörült. Amint közeledünk a jelen felé, az ilyen nagyvárosok dolgozóinak is megint egyre nagyobb hányada lakik családi házban, de munkahely nélküli városi családi házban.

Mi ennek a sajátos jelenségnek a magyarázata?

Nem ugyanaz persze az ok a két esetben. Az, hogy kisebb városokban a múltban éppúgy, mint a jelenben, előfordulhat, hogy nagyméretű munkahelyek dolgozói kisméretű családi házakban laknak, ez egyszerűen összefügg a kisváros kisebb méretével. Azzal nevezetesen, hogy a kisváros alacsony családi házakban helyet foglaló lakásai, bár viszonylag kétségtelenül szétszóródnak, mégsem foglalnak el olyan óriási területet, hogy akár a legszélsőből is ne lehetne kényelmesen, akár gyalogszerrel is megközelíteni a város bármely részén fekvő munkahelyet.

Amint azonban egy város nagy népességűvé nőtt a kapitalista fejlődés kezdetén, amikor igen nagy számban halmozódtak fel a nagy munkahelyek, nagy gyárak, nagy hivatalok, azok összes dolgozóinak száma olyan nagy, hogy családi házakban való elhelyezésük esetén szertelenül megnőtt volna a település lakott területe. Képzeljünk el egy Budapesthez hasonló lélekszámú várost úgy, hogy csak a munkahelyek, gyárak, hivatalok, üzletek foglalnak helyet emeletes házakban, ellenben kivétel nélkül mindenki földszintes házakban lakik. Olyan nagy terjedelmű város adódna ki, hogy az annak szélén lakó ember gyalogszerrel nagyon nehezen tudná megközelíteni munkahelyét, ha 100 évvel ezelőtti viszonyokat tételezünk fel, amikor még nincsen villamos és autóbusz, csak lovas kocsival vagy gyalog lehet közlekedni.

Amint a közlekedés fejlődik, ez hozza magával a nagyméretű városokban ennek a helyzetnek megváltozását. A közlekedés fejlődése ilyen szempontból azt jelenti, hogy egyrészt gyors, másrészt időben sűrű, tehát gyakori, harmadszor pedig olcsó városi közlekedés alakul ki. Ha ez a három sajátság együtt jelenik meg — amit pl. a városok villamosa, autóbusza vagy a trolibusz képvisel —, sokkal messzebb terjedhet ki a település, a lakóhelyek a munkahelyektől messzire eltávolodhatnak. Megvan tehát a lehetősége annak, hogy szétszóródjék a korábban bérházszerűen tömörülő népesség, helyesebben olyan lakossággal bővüljön, amelynek jó része kisméretű, nagy területen szétszóródó családi házakban lakik, mert ezekből a távoli családi házakból most már ismét el lehet érni a távol fekvő munkahelyet a gyors, olcsó és sűrű közlekedés révén. Tehát a modern városi közlekedés kialakulásával párhuzamosan jelentkezett ismét a családi házak szaporodása nagy népességű városokban is. A két jelenség összefüggését már HASSERT is hangsúlyozta.

b) *A városi építkezés horizontális zártsága és vertikális tagolódása*

Az eddig mondottakból végeredményként leszűrhető az, hogy ha a jelenben a nagyvárosi lakosság egyre nagyobb hányada tér is át a családiházszerű településben való lakásra, és a város belsejében maradnak csak meg a

sokemeletes bérházak, azért a múltbeli tendenciák hatásaként mégis városokban általában jellemző a nagyobb mérvű emeletes építkezés és a zártabb, tehát a területet jobban kihasználó építkezés jelenléte. Tehát az építkezésnek nagyobb fokú *horizontális zártsága* és nagyobb fokú *vertikális tagolódása* az előbb mondottak alapján kétségtelenül inkább fogja a várost jellemezni, mint a falut.

Mi a teljes magyarázata annak, hogy városokban általában inkább találkozunk *emeletes*, esetleg *sokemeletes építkezéssel*, mint falusias viszonyok közt?

Az egyik okra már korábban is rámutattunk. A nem mezőgazdasági életformához, amely nem foglalkoztat állatokat, és nagy tömegben őrzött mezőgazdasági terményeket nem ismer, inkább kapcsolódhatik emeletes építkezés, mint a paraszti életformához.

De ez csak lehetőség. Hogy a tényleges fejlődés valóban él is ezzel a lehetőséggel, az jórészt az előbb mondottakkal függ össze. Azzal nevezetesen, hogy a lakóhely és munkahely közti mindennapi mozgás lehető csökkentése nem engedi meg a dolgozók lakóhelyeinek túlzott szóródását. De a városban tömörülő sokféle kereskedelmi, közigazgatási, kulturális munkahely is versenyben áll egymással a város legjobban elérhető pontján, a centrumban való elhelyezkedéséért. A munkahelyek elhelyezkedésének ez a központ felé irányuló versenye és egyben a munkahelyeken dolgozók lakásainak is hasonló irányzata — az utóbbi főként azért, hogy a munkahelytől messzire ne távozzanak, tehát általában a centrumban levő telkek iránti fokozott kereslet — a *telekárakat* és egyben a *telekjáradékot* a centrum közelében felszökteti. A magasabb árú telek kellő kihasználása pedig csak magasabb beépítés esetén lehetséges. Minél drágább a telek, annál célszerűbb azt sokemeletes házzal beépíteni. A rajta emelt ház ugyanis csak akkor nyújt megfelelő jövedelmet, ha sokemeletes, egyébként a házbérjövedelem nem érné el azt az összeget, amit egyszerűen a telek eladva és annak ára bankba helyezve kamatozik. Ez emeletes építkezésre ösztönöz kapitalista viszonyok közt. Szocialista viszonyok közt is becsesebb a városi centrumban fekvő telek, noha az, mint a társadalom tulajdona, nem adásvétel tárgya. De a jobb elérhetőség, a felesleges közlekedés csökkentése az egyes dolgozónak és az egész társadalomnak is érdeke, aminek valami területpocsékoló beépítés akadálya lenne. Ez egyik döntő oka annak, hogy városokban nemcsak inkább lehetséges, hanem egyenesen inkább szükséges is az emeletes építkezés, mint falvakban. Persze a területpocsékoló beépítés nemcsak a felesleges közlekedést növelné, hanem a közművek létesítését és mindenféle városellátó közműhálózat gazdaságos üzemeltetését is megnehezítené.

Ezenkívül persze a városi emeletes építkezést támogató másfajta tényezők is vannak. Korábban, primitívebb viszonyok között, közelebbről a kapitalizmus nagy és erősen szervezett államainak kialakulása előtt, amikor a feudális területi szétaprózottság idején a közbiztonság gyenge lábon állt, inkább rá volt utalva minden egyes település önmagának külön megvédésére. Megtörtént akkor, hogy egyik város a másik ellen vagy még inkább valami hatalmaskodó feudális úr ellen harcolt. A *város megvédése* céljából azt *falakkal* vették körül. Ez esetben, tehát európai viszonyokat véve alapul, a középkorban a város, éppen mert falak övezték, általában hajlamos volt az emeletes építkezésre.

Ha egy fallal körülvett városnak a lakossága szaporodik, ez képtelen újabb és újabb házak egymás mellé építésével, tehát horizontálisan terjeszkedni, útját állják a városfalak. A város kénytelen vertikálisan nőni úgy, hogy emeletre emelet halmozódik, mert a falakat nem lehet minduntalan kijjebb és kijjebb tolni. Időnként ugyan megteszik, de nem lehet ezt állandóan megismételni. Sok esetben ilyen, a középkorból eredő hagyomány

92. ábra. Modern nagyvárosi emeletes, részben sokemeletes építkezés. Moszkva, Bolsaja Szadovaja utca

a városokban az emeletes építkezés: egyszerűen a feudális viszonyok városfalépítő szükségletéből ered.

Az eddigiek alapján tehát általában azt mondhatjuk, hogy városokban az emeletes építkezés különböző okoknál fogva gyakoribb, mint falvakban. Olyan vidékeken, ahol már a falvakban is gyakori az emeletes ház, a városokban még sokkal inkább az, esetleg kizárólagos. De aránylag nem nagy a száma az ilyenfajta vidékeknek. Nagy számban találkozunk ezzel szemben olyan vidékekkel, ahol falvakban általában földszintes az építkezés, de ilyen esetekben sokszor lehetséges, hogy a városokban emeletes építkezés uralkodik. Ilyen esetben az emeletes építkezés úgy szerepel, mint városias

vonás. Van végül egy harmadik eset is, amikor nemcsak a falvakban kizárólagos a földszintes építkezés, hanem még a városokban is kevés az emeletes ház. Ez már ritka eset. Aránylag nem sok olyan vidék van, ahol a városi házak is túlnyomóan földszintesek.

Ha a *városi építkezésben* is *ritka az emeletes ház*, akkor azon a vidéken valamiféle oknak kell lennie, amely gátolja az emeletépítést. Pl. Észak-Kínában a „kang" nevű tüzelőberendezés jelenléte megakadályozza az emeletes építkezést, azért ott igen ritka az emeletes ház városokban is. Calabriában és Dél-Amerikában az Andok szomszédságában a földrengésveszély általában szintén akadálya az emeletes építkezésnek városokban is. Igen nagy városnak kell lennie, és igen magasra kell felszöknie az ilyen nagyváros centrumában a telekárnak ahhoz, hogy a vállalkozók erre való tekintettel inkább vállalják a földrengés okozta kockázatot, és sokemeletesen építkezzenek, bár a vasbeton és acélváz alkalmazása óta ez a kockázat minimumra csökkent. Ezért Dél-Amerika legnagyobb városainak centrumában persze sokemeletes építkezést találunk.

Olyan vidékre, ahol nemcsak falvakban, hanem városokban is igen ritka az emeletes ház, a legközelebbi példa éppen Magyarország, Magyarországon is különösképpen az Alföld.

Többféle lehetséges magyarázat is felmerülhet ezzel kapcsolatban. Egyik ilyen magyarázatkísérlet, hogy a mi ún. alföldi városaink különösen, de általában is a magyar városok nagy százaléka funkcionális értelemben nem tekinthető városnak, hiszen túlnyomóan mezőgazdasági elemek lakják, akik olyan körülmények közt élnek, mint a sokkal kisebb méretű falvak lakosai. Ennek volna tulajdonítható az, hogy a városokban sem találkozunk emeletes építkezéssel. Ez a vélemény csak bizonyos mértékig helytálló. Az igaz, hogy sok olyan nagy népességű helység van Magyarországon, amely a népesség száma alapján már városnak volna nevezhető, város rangja van hivatalosan is, és mégsem tölt be jelentősebb központi szerepkört — mezőgazdasági foglalkozásúak lakják. De vannak olyan városaink még az Alföldön is, amelyek betöltenek központi szerepköröket, ahol a városnak legalább is egy részét ipari, kereskedelmi, adminisztratív és kulturális foglalkozásokat betöltő emberek lakják, mégis a városoknak ezekben a valóban, földrajzi értelemben is városoknak tekinthető részeiben is kevés az emeletes ház. Ha alföldi nagy népességű helységeink valóban falusias funkciójú burkát lehámozzuk, még az így megmaradó magokban is a házak többségükben földszintesek, és csak a mag legbelső része az, ahol emeletes házak nagyobb számban előfordulnak. Csak olyan igen nagy alföldi városokban, mint pl. Szeged, Debrecen, bizonyos mértékig Szolnok, Békéscsaba, Kecskemét, találunk esetleg több utcára kiterjedő összefüggő magot emeletes házakból. Ezt a legbelső magot körülveszi egy olyan burok, amelyben már földszintesek a házak, noha még zártsorúak. Itt még mindig városias foglalkozású, központi szerepköröket betöltő, nem mezőgazdasági foglalkozású emberek laknak. Csak ezeken a zártsorú földszintes és mégis városias jellegű városrészeken kívül találunk valóban falusias foglalkozásúaktól lakott városrészeket. Tehát az az állítás, mintha városaink funkcionális értelemben egyáltalán nem lennének városok, nem kielégítő magyarázat.

Egy másik lehetséges magyarázat szerint az Alföldön azért van kevés emeletes ház a városokban is, mert nincs megfelelő építőanyag, nincs sem kő, sem épületfa, csak sár, amiből pedig emeletes házakat nemigen szokás.

emelni. Ez a magyarázat ráillik a vasutak korát megelőző viszonyokra, amikor valóban csak sár, nád és vékony vessző állt rendelkezésre, nem pedig épületfa és kő. Akkor ez valóban nagy akadálya volt az emeletes építkezésnek. De amióta a vasutak elterjedtek az Alföldön, olcsón lehet odaszállítani szenet, és ezzel aránylag olcsón lehet téglát égetni, az égetett téglából pedig lehet emeletes házat építeni. És valóban, a téglaépítkezés elég erősen terjed az Alföldön, úgyhogy ma már a házak nagy része, az új házak túlnyomó többsége téglából épül. Az emeletes házak száma azonban ennek ellenére is csak kevéssé szaporodott. Tehát a megfelelő építőanyag hiánya sem kielégítő magyarázat. Másrészt igaz, hogy az építőanyag hiányának a múltban olyan értelemben is volt akadályozó szerepe, hogy még a funkcionális értelemben bizonyos város-rangot elért települések sem vették körül magukat városfallal, mert ehhez nem volt alkalmas anyag. A múltban pedig, amikor vasút nem volt, még roppant költséges lett volna messziről szállítani a követ a falépítéshez. Márpedig, ha a településekben hiányzik a városfal, hiányzik egy olyan tényező is, amely emeletes építkezésre ösztönözne, mert bilincsként körülveszi a települést, csak vertikálisan engedi azt növekedni. Tehát kétségtelenül a múltban az építőanyag hiányának így közvetve is volt az emeletes építkezésben akadályozó szerepe.

Van olyan vélekedés is, amely abból indul ki, hogy a funkcionális értelemben vett városi élet Magyarországon általánosságban is, de különösen az Alföldön még aránylag fiatal. Nem volt tehát kellő ideje arra, hogy nagy számban produkáljon emeletes házakat. Ez a magyarázat is csak részben helytálló. Mert igaz, hogy amióta a városiasodás erősebben megindult az Alföldön, kb. a múlt század második fele óta, valóban szaporodott is az emeletes házak száma, de olyan lassan, hogyha ilyen lassú tempóban szaporodnak a jövőben is, évszázadok múlva is még mindig földszintes házakból áll városaink többsége.

Tehát egyetlen felsorolt ok sem adhat egymagában megnyugtató feleletet arra a kérdésre, mi a valódi oka annak, hogy az Alföldön kevés emeletes házat találunk. A valószínű megközelítő magyarázat az, hogy a felsorolt okok az elmúlt századokban az Alföldön az emeletes építkezést nem engedték kifejlődni, vagy ez éppen hagyománnyá válva, az alföldi ember egyszerűen hozzászokott a földszintes építkezéshez; ma pedig, amikor az akadályok nagyrészt megszűntek, ezzel csak a lehetősége nyílt meg a városi emeletes építkezésnek, de nem támadt semmiféle erre kényszerítő körülmény; illetőleg bizonyos minimális mértékben mutatkozott csak ilyen kényszer éppen legnagyobb alföldi városainkban. Legnagyobb alföldi városaink legbelső magjában mégis csak felszöktek annyira a telekárak, hogy itt már célszerű emeletes házakat építeni. Valóban építenek is itt emeletes házakat egy-két utcára kiterjedően, azon túl azonban maradt a földszintes építkezés.

Nemcsak az Alföldre, hanem enyhébb formában Magyarország egész területére, sőt általában még az ország határain kívül is azokra a területekre, amelyek valamikor Magyarországhoz tartoztak, szintén elmondható, hogy a városokban kevés az emeletes ház, mindenesetre kevesebb, mint tőlünk nyugatra. Pl. feltűnő, hogy Szlovákia városaiban mennyivel kevesebb emeletes ház van, mint a régi Csehországban.

A *horizontális zártság* kérdését egybevetve a vertikális tagozódás kérdésével, a következő megállapításokat tehetjük. Olyan vidékeken, ahol már a falvakban is gyakori az emeletes építkezés, de legalábbis városokban ural-

kodó, ha egy város centrumából a perifériák felé indulunk, előbb szűnik meg az építkezés horizontális zártsága és csak később a vertikális tagozódása. Egyszóval ez azt jelenti, hogy hamarabb kijutunk a zártan összeépült házak területéről, következik a városnak az a perifériája, ahol a házak már egymással nem érnek össze, de még mindig emeletesek, vagyis már megszűnt a horizontális zártság, de még nem a vertikális tagozottság. Fordított eset áll fenn azokon a vidékeken, ahol az emeletes építkezés városokban is ritka, pl. Magyarországon, különösképpen az Alföldön. Itt, ha a város centrumából a város perifériája felé haladunk, előbb szűnik meg a vertikális tagozódás és utóbb a horizontális zártság. Egyszóval előbb jutunk ki az emeletes házak köréből, már földszintes házak közt járunk, de ezek még mindig zártan sorakoznak, és csak miután ezt az övet elhagyjuk, csak akkor kezd a horizontális zártság is megszűnni, vagyis ezután, még kijjebb olyan földszintes házak következnek, amelyek már hézagosan, össze nem függően sorakoznak. A földszintes, de zárt építkezés ilyen vidékeken tehát még városias jegynek számít.

Ez így van Magyarországon, különösen az Alföldön, többé-kevésbé Szlovákiában is (de a régi Csehországban már nem), így van bizonyos mértékig Lengyelországban, a balti országokban, sőt helyenként Finnországban is. Egy sajátos É—D-i irányban elnyúló sávon, amelybe mi is beletartozunk, a horizontális zártság egy-egy városnak jóval terjedelmesebb középső részén uralkodik, mint a csupán a legbelső magra korlátozódó emeletes építkezés. A horizontálisan zárt földszintes építkezés mint tipikusan városias jegy ezek szerint ennek az átmeneti sávnak a sajátsága, ettől akár nyugatra, akár keletre más viszonyokat találunk. Amennyiben előfordulnak ilyen *zártsorú földszintes házak* tőlünk nyugatra, pl. Ausztriában, Csehországban, ott ez a forma falusiasnak számít még. Bizonyos mértékig hasonló a helyzet az ország legnyugatibb vidékein is (az egykori Moson, Sopron, Vas megyék). A városi emeletes építkezés sajátságos módon az előbb említett É—D-i sávtól keletre megint gyakoribb, azaz Kelet-Európában is több a városi emeletes ház, mint nálunk. Pl. orosz területen még falvakban is előfordul az emeletes ház, sőt a Balkánon is (Bulgária, Jugoszlávia, Görögország) gyakoribb az emeletes ház városokban, mint Magyarországon. Ilyen, egyes vidékek városaira nagyon jellemző különbségek volnának kiolvashatók annak a térképsorozatnak egybevetése révén, amely minden egyes városnak bemutatná összépítmény-kubatúrája területi eloszlását, tehát azt, hogy a kérdéses városban km²-enként hány légköbméternyi építmény található. Prinz Gyula elgondolása szerint a domborzati térképekhez hasonlóan izohipszákkal jelölhetnénk a város területén belül mutatkozó eloszlás egyenetlenségeit.

A nálunk városokban előforduló földszintes háznak többféle formája különböztethető meg. Vannak Magyarországon is régi városok, ahol előfordult a földszintes háznak olyan formája, amely egy zárt udvart négy oldalról teljesen körülkerít. Ez a négyszögű, *zárt kicsi udvart négy oldalról körülkerítő ház* ma már nagyon megritkult persze (hiszen az ilyen építkezésű városrészek közül pl. Budán a Tabánt lebontották, a Víziországban is jórészt kicserélődtek a régi házak, hasonló a helyzet pl. Győrben, vagy Sopronban is). Ma már nincsen belőle annyi épen álló és ismert történetű példány, hogy genezisét ki lehetne bogozni. Nem tudjuk megmondani, hogy milyen mértékben függ össze a mediterrán építkezési

hagyományokkal, közvetlen összefüggése van-e velük, amint arra PRINZ GYULA utal. Van közöttük olyan, ahol — az egykori római atriumos házhoz hasonlóan — az udvar felé néző két oldalszárnynak és a hátsó szárnynak félnyeregteteje van, az utcai oldalra néző főrésze esetleg nyeregtetejű. Nagyon valószínű, hogy az összefüggés a mediterrán hajlék atriumos formájával nagyon is közvetett, közvetlen kapcsolata csak a nem mediterrán vidékek négyélű zárt udvarházával van, amely — mint tudjuk — falusias forma. Persze más kérdés az, hogy a négyélű kerített hajlék éppúgy, mint valamennyi kerített hajlék eredete összefügg az ősi mediterrán építkezéssel, sőt azon át, közvetve az óvilági szárazöv építkezésével.

93. ábra. Zárt kicsi udvart négy oldalról körülkerítő (mediterrán hagyományú?) városi ház. Budapest, Tabán (Mendöl Tiborné felvétele)

Van a városi zártsorú földszintes épületnek egy másik fajtája is. Ezt Magyarországon nem nevezhetjük gyakorinak, Németországban — GEISLER elnevezése szerint — *Langhaus* a neve. Ez XVII. vagy XVIII. századi eredetű, a barokk építészet idején született meg. Az akkori városoknak a falakon kívüli övében, az akkor még beépítetlen kertekben ilyen ún. Langhaus-ok épültek mint kerti lakok (présházak, kerti nyaralók stb.). Ezeknek a házaknak az utcával párhuzamos egyetlen főszárnya van csupán. A városok XVIII. századi kertjei azóta már többnyire beépültek, elözönlötte őket a város a maga emeletes, sokszor többemeletes építményeivel, és csak helyenként mintegy zárványként maradt meg az újonnan emelt sokemeletes épületek közé beiktatva egy-egy régi Langhaus. Nálunk is Pesten a Ferencvárosban vagy Józsefvárosban még akadnak utcák, ahol újabb emeletes házak közé becsíptetve találunk régi földszintes házakat. Ha akad köztük olyan példány, amelynek eredetileg csak az utcával párhuzamos része volt, akkor az talán szintén ilyen Langhaus volt, még ha utóbb épültek is az utcára merőleges oldalszárnyai.

A Magyarországon előforduló zártsorú földszintes házak többsége, mint harmadiknak tekinthető típus, *falusias formájú házból alakult* ki, és vált *városi* funkciót betöltő *házzá*.

A fejlődés, amely a mi városi zártsorú földszintes házaink kétségtelenül leggyakoribb típusának számtalan példányát megteremtette, végbement Ausztriában és pl. cseh területen is, úgy azonban, hogy ott végső eredménye, a zártsorú földszintes ház, véges-végig megmaradt falusi háznak. Nálunk azonban ennek a fejlődésnek részben már a város a színhelye, és így, jóllehet formailag ugyanaz az eredmény, ez nálunk már városi házformának számít. Meg kell most vizsgálnunk, hogyan ment végbe ez a fejlődés

általánosságban akár Ausztriában, akár cseh, akár magyar területen, és hogyan vált e házformából nálunk városi ház.

Alsó-Ausztriában gyakori falvakban a hajlított udvarház. Ez a kezdet. Későbbi fejlemény az, hogy a lakóháznak az utcához közelebb eső végén levő szoba megkettőződik, esetleg megháromszorozódik. Az ún. frank udvarházat is ez jellemzi, amint már említettük. Azt is említettük már a frank udvarházzal kapcsolatban, hogy az udvar harmadik oldalán, tehát a másik hosszanti oldalon szintén megjelenik egy építmény, mégpedig egy istálló. Alsó-Ausztriában is gyakran találkozunk ezzel a harmadik

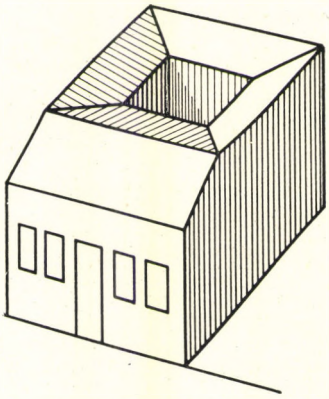

94. ábra. Kicsiny udvart körülkerítő régi földszintes városi ház

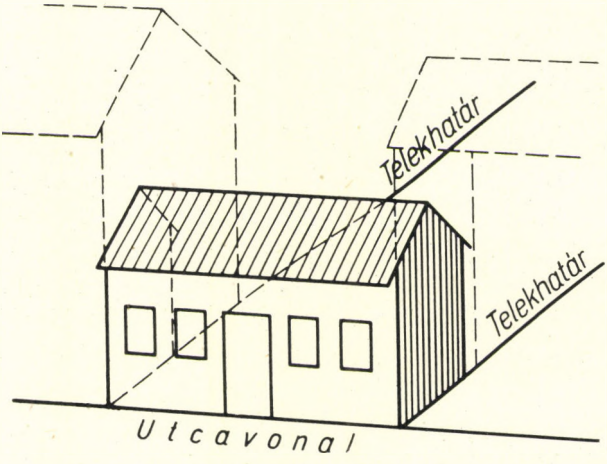

95. ábra. Langhaus

oldalon megjelenő építménnyel, de ez sok esetben nem istálló, hanem egy második lakóépület. Megjelenése összefüggésben áll azzal a sokfelé uralkodó szokással, hogy idősebb korban a szülők a gazdaság vezetését átadják a következő generációnak, maguk pedig visszavonulnak mint gazdálkodók. Ilyen esetben a fiatal gazda és ennek családja lakja az eredeti lakóházat, a másik lakóháznak pedig az a rendeltetése, hogy ebbe költöznek be a munkától visszavonult szülők. Gyakori dolog az is, hogy ez a második lakóépület nem az eredeti lakóházzal szemben, az udvar másik hosszanti oldalán jelenik meg, hanem az eredeti lakóházra merőlegesen, annak utcai szárnyaként. Ilyen módon a lakóház „L" alakú alaprajzot mutat. Az új lakóház-részben a szülők, később egyszerűen a ház megnövekedett igényű lakói laknak. Ez a fejlemény lehet részben városi hatás vagy más hatás következménye is: egyszerűen szükségét érzik annak, hogy növeljék a lakóházat ilyen, az utca vonala mentén elnyúló nyúlvánnyal. Az új nyúlvány toldalék-jellegét építészetileg még sokáig megőrzi oly módon, hogy az eredeti építmény továbbra is háromszögletű orommal végződik az utcára. Később a toldalék-jelleg eltűnik úgy, hogy az utcára merőleges tengelyű eredeti résznek és az utcai toldaléknak különállása megszűnik. A további fejlődés során az utcai szárny tovább nyúlik, és elfoglalja a telek egész szélességét: megszületik a zártsorú építkezés (amennyiben persze a szom-

szédos házaknál is ez történik). A zártsorú építkezésnek erre a fajtájára Ausztriából GRUND említ példákat.

A zártsorúvá vált földszintes ház, amelynek utcai szárnya a leírt módon elfoglalja a telek egész szélességét, érintkezve a szomszédos házakkal, továbbra is maradhat mezőgazdasági foglalkozású emberek hajléka, feltéve, hogy megmarad széles, bár immár a ház teteje alatt nyíló kapubejárata. Ha ez a kapu van olyan széles, hogy rajta keresztül a megrakott szénásszekér az udvarra behajthat, ha tehát mérete nem akadályozza a mezőgazdasági termeléssel járó mozgást, addig a ház megmaradhat „falusi" háznak. Későbbi fejlődési fok az, amikor ez a széles kapu eltűnik és helyt ad egy keskeny ajtónak, amelyen már csak gyalogos ember léphet be. Ez esetben már valószínű, hogy a házat nem lakják mezőgazdasági foglalkozású emberek. Mégis Alsó-Ausztriában, Csehországban és Magyarország nyugati határszélein találunk zártsorú földszintes házakat, amelyeknek már a széles kapubejárata sincs meg, csak keskeny ajtó, és ezek a házak mégis faluhelyen fordulnak elő, mint ottani parasztok házai. Egykori Moson megyei falvakban földszintes házak zárt soraiból álló egész hosszú utcasorokat találunk, ahol a házak mind keskeny ajtóval nyílnak az utcára, és ezek mégis paraszthá zak. Magyarország sok más részén, különösképpen az Alföldön az olyanfajta zártsorú földszintes házak, amelyeknek széles kapubejárata keskeny ajtónak adott helyet, már nem lehetnek paraszthá zak. Itt ez már városi házforma, a városoknak ugyan nem a legbelső magjában, hanem a legbelső, emeletesen épült magot körülvevő, de még központi szerepkört betöltő övezetben uralkodó városi hajlék. Mi a magyarázata annak, hogy Ausztriában, Csehországban vagy Magyarország legnyugatibb részén még előfordulhat keskeny ajtójú zártsorú ház mint falusi ház, az Alföldön és az ország nagy részében pedig már nem?

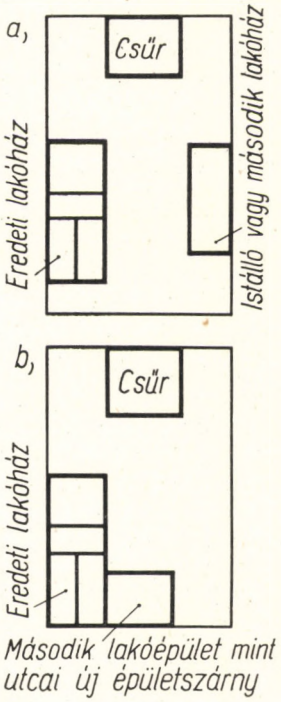

96. ábra. Ausztriai hajlított udvarháznak frank udvarházszerű *(a)*, valamint utcai szárnnyal bővülő, tehát a zártsorú földszintes ház felé vezető *(b)* fejlődése

A fő ok abban rejlik, hogy Ausztria és Csehország területének nagy részén, ahol ez az építkezés előfordul, a falvaknak ún. *szalagtelkes* alaprajza van. Magyarországon az ország nyugati részein is sokfelé ilyen szalagtelkes alaprajz található. Ellenben már a Dunántúlon is sokhelyen a falvak alaprajza *teleklábas*, az Alföldön pedig túlnyomóan teleklábas belsőségű alaprajz uralkodik. Ha a falu belsőségének alaprajzformája szalagtelkes, akkor ha a széles szekerek nem is tudnak elöl behajtani, mert nincsen széles kapubejárat, csak keskeny ajtó, akkor is behajthatnak hátulról. Persze ehhez még az is szükséges, hogy hátul az udvar vége szabad legyen, tehát ne foglalja el az udvar egész szélességét hátul a csűr. Ellenben ha teleklábas rendet képzelünk el, az olyan házak, amelyeknek az utcával párhuzamos tengelyű toldalékaik szorosan záródnak egymáshoz,

és nincsenek széles kapui az utca felé, csak keskeny ajtók, már nem lehetnek őstermelői hajlékok. Ide már semmiféle rakománnyal megterhelt szekér egyszerűen nem képes bejutni, mert — ellentétben a szalagtelkes alaprajzzal — itt nem történhet meg az sem, hogy a szekér hátulról hajt be, hiszen hátul a telkek végei nem szabadok, hanem a telkek egyik sorához a lábaiknál támaszkodnak a másik teleksor egyes telkei.

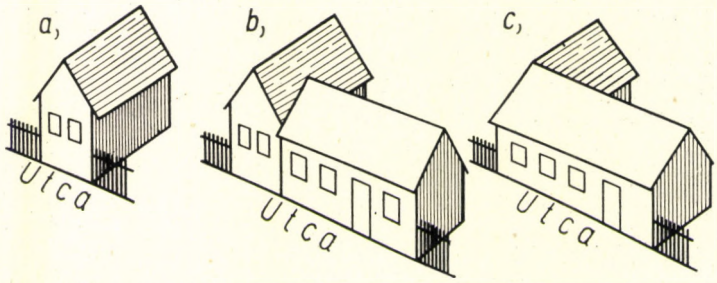

97. ábra. Eredetileg az utcára merőleges tengelyű földszintes háznak *(a)* az utca vonalával párhuzamos szárnya *(b)*, amely utóbb toldalékjellegét elveszti *(c)*

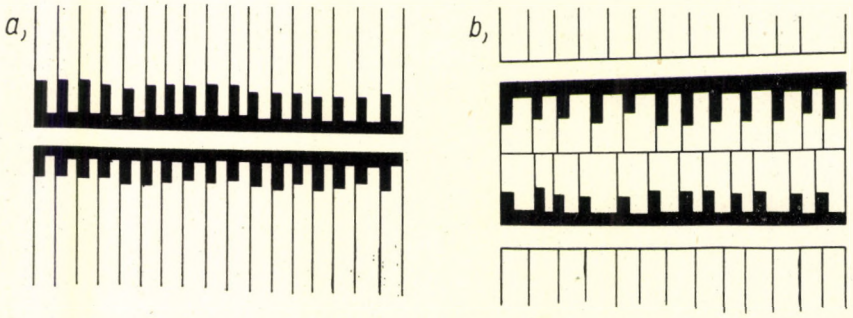

98. ábra. Zártsorú beépítés (fekete) szalagtelkes, tehát hátulról szekérrel elérhető udvarú *(a)* és teleklábas, tehát — hacsak a tető alatt nem nyílik megfelelő szélességű kapubejárat — szekérrel megközelíthetetlen udvarú *(b)* alaprajz esetében

Magyarországon is nyomon követhető ennek a városias jellegű zártsorú földszintes háznak a fejlődése, ha nem is tudjuk a fejlődést visszafelé annyira a kezdetekig követni, mint Ausztriában vagy Csehországban. Nálunk is leggyakoribb az, hogy a falusi lakóház még tisztán a telek hosszanti oldalán helyezkedik el mindenestül, tehát keskeny végét mutatja háromszögletű oromzattal az utca felé. Előfordul ugyan az az eset, hogy megjelenik már az utca vonalával párhuzamos tengelyű szárny, de a szomszédos házak ilyen szárnyai még mindig nem sorakoznak zártan egymás mellé, tehát nem foglalják el keresztben a telek egész szélességét. Más szóval az utca vonalában hézagos sorban állnak a házak. Ez a hézagos sorú házsor a régibb, a teljesen zárt az újabb forma. Ma a teljesen zárt sorú formáról azt lehet mondani, hogy — legalábbis Magyarország nagy részén — ez városias formát jelent, akár széles kapujú, akár keskeny ajtójú. A hézagos sorú házak pedig funkciójukat tekintve átmeneti típust képviselnek nálunk, lakhatnak bennük mezőgazdasági vagy városi foglal-

kozásúak is. Valóban, ha a városok centrumából kifelé haladunk, az emeletes házak után először zárt sorú földszintes házak következnek, utánuk pedig hézagos sorú földszintes házak (persze nem szigorúan zárt övezetekben, de nagyjából mégis ez a sorrend). Legkívül jönnek a tisztán falusiasnak tekinthető formák, amikor a háznak nincsen utcával párhuzamos tengelyű része.

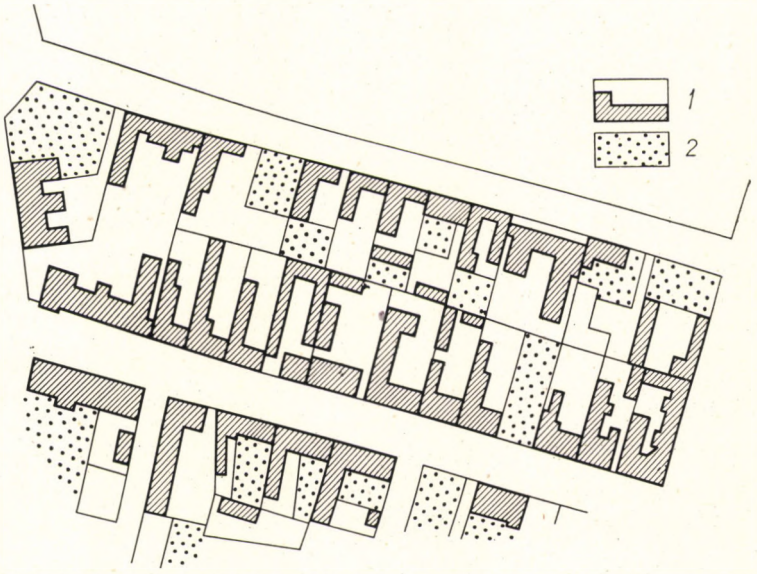

99. ábra. Teleklábas alaprajzú telektömb zártsorú, vagy legalábbis az utcával párhuzamos tengelyű szárnnyal is rendelkező, noha helyenkint hézagos sorú földszintes házakkal. Részlet Szarvas (Békés m.) főutcájából (az 1916. évi kataszteri térkép szerint)

(Emeletes ház az alaprajz készítésének korában — kb. az első világháború ideje — mindössze öt volt a telektömbben.) Noha a széles kapuk, esetleg a ház teteje alatt nyíló kapubejáratok csaknem minden telekre megengedik megrakott szekér behajtását, az egész telektömbnek már a mondott időben sem volt mezőgazdasági foglalkozású lakossága.

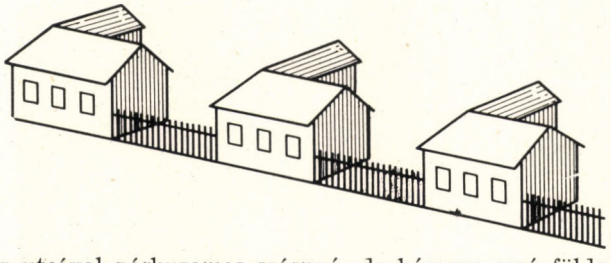

100. ábra. Az utcával párhuzamos szárnyú, de hézagos sorú földszintes házak

Messzebb a múltban, még az utcával párhuzamos szárnnyal bíró házak megjelenése előtt is voltak olyan hajlékformák Magyarországon, amelyek először a városban jelentek meg, és csak később falun. Megjelenésük kezdeti időszakában tehát a városra voltak jellemzők, vagyis városias

formák voltak. A XVIII. század végén nálunk faluhelyen csupán az utcára merőleges tengelyű ház fordult elő. Persze a tető néhol lehetett még sátortető, lehetett esetleg már lekontyolt, sőt már esetleg nyeregtető is. A XVIII. században felbukkannak az első olyan nyeregtetős házak, amelyeknek a ház keskeny végén a fal fölé kifutó két tetőfelülete megrövidült, és nemhogy megnyújtották volna a falon túl, hanem éppen ellenkezőleg a falat húzták fel eléje. Ez az újabb házforma idegen hatásra először városokban jelenik meg, és csak később kerül le a falura, de addig jó pár évtized eltelik. Még a XIX. század első évtizedeiben is csak városokban található, tehát már ez a fajta ház is városiasnak számít nálunk, különösen az Alföldön. De ez csak néhány évtizedig tart, mert amikor ezt a formát már a falu is sokfelé átvette, az nem nevezhető többé városias formának. Hogy a falusias földszintes házból a fejlődésnek egy bizonyos szakaszában már városiasnak tekinthető ház lesz akkor is, ha a ház homlokfalát, háromszögletű oromzatát felhúzzák a tető elé, ehhez hasonló folyamat századokkal előbb végbement Európa más vidékein, sokszor már emeletes házakon. Az alsószász ház, amely tudvalevőleg keskeny oromzatú végén nyílik, sokszor már faluhelyen is emeletes. Amikor a középkor folyamán bekerül a városba, tehát lassan városi szerepkört kezd betölteni, ha még eddig nem kapott emeletet, most a városban felvesz. Az egyik következő lépés az, hogy ez a ház is, amelynek eddig két tetőfelülete kifutott a fal felett az utcára, olyan tetőt kap, amely elé felhúzzák a homlokfal oromzatát.

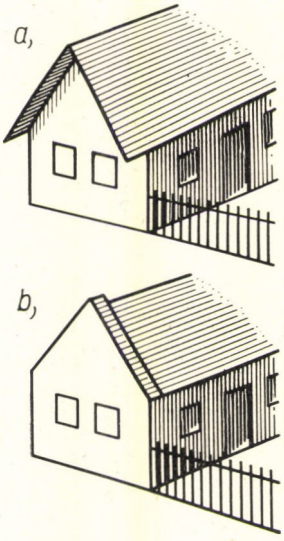

101. *ábra.* A hazai földszintes ház két típusa a XVIII—XIX. század fordulóján

a = a fal fölé kifutó nyeregtető a ház keskeny végén (falusias forma); *b* = a tető elé felhúzott fal a ház keskeny végén (akkor városiasnak számító forma)

A XVIII. század vége felé jelenik meg Magyarországon tömegesebben a tornác (tulajdonképpen hosszúeresz), éspedig először nemesi kúriákon és jobb módú városi polgárok házán, a falusi parasztházakon csak később. Most egy ideig a tornác jelenléte önmagában véve városias jegynek számít. Majd, amint a tornác elterjed a falusi parasztházon is, megszűnik ennek a jegynek városias jellege. Később előfordul az, hogy a tornácos földszintes ház tornácát a fejlődés során beolvasztja magába. A tornác oszlopsorai tehát fallal töltődnek ki, a tornác elvégződése pedig a ház oromzatán már meglevő két ablak mellé egy harmadikat teremt meg. Röviden: épülnek utcára merőleges hossztengelyű, tehát arra keskeny végükkel néző olyan házak, amelyeknek három ablaka tekint az utcára. Ez a harmadik ablak az egykori, beolvadt tornác emléke. Egy darabig ez is csak városokban tapasztalható, egy ideig tehát ez városias formának számít. Amint ez a forma falvakban is megjelenik, attól kezdve megszűnik ennek a megkülönböztető fontossága. Mindezek után bukkannak csak fel az előbb már részletezett, az utca tengelyével párhuzamos részt mutató, először hézagos sorú, majd zárt sorú földszintes házak.

Újabban nemcsak városokban, hanem falvakban is gyakori, hogy a háznak csak az utcával párhuzamos hossztengelyű része van. Ilyen házak hézagosan sorakoznak egymás mellé, vagyis nem foglalják el a telek teljes szélességét, tehát az utcaképben kerítések házakkal váltakoznak. Ennek a formának keletkezése nem áll összefüggésben az utcával párhuzamos szárnyú házak előbb már leírt fejlődésével, hanem — PRINZ szerint — azt lehet gyanítanunk, hogy itt közvetlen városi hatásról van szó, egy városi jelenség lélektelen majmolásáról falun.

102. ábra. Az utca vonalára merőleges hossztengelyű, keskeny végükkel néző kétablakos, tehát falusiasnak látszó házak Debrecen egyik külvárosában (Mendöl Tibor felvétele)

A házak tulajdonosai és lakói a legtöbb esetben nem mezőgazdasági foglalkozásúak. Ezt némileg gyanítani lehet a szűk telkek láttán is. Figyelemre méltó a tetők alakja. Ez esetleg olyan nyeregtető, amely elé felhúzták a háromszögletű oromban végződő homlokfalat. (A képen a második ház ilyen. Mintegy 150 évvel ezelőtt az ilyen ház városiasnak számított.) A képen látható első ház viszont kifejezi építőinek azt a törekvését, hogy az a járdán álló szemlélőben az utcával párhuzamos hossztengelyű, azaz érzésük szerint városiasabb épület látszatát keltse

Mindenki megfigyelhette már kapitalista nagyvárosok perifériáján, ahol felparcelláztak területeket az építkezés számára, hogy az építkezés nem egyszerre indul meg minden ponton, egyik telekre építenek egy házat, mellette csak később fog épülni; egymástól bizonyos távolságban állnak sokszor többemeletes bérházak, amelyek egymás felé csupasz tűzfalaikat fordítják. A tűzfalak látható jelenléte jellemző vonása a városrész befejezetlenségének, ami a gyorsan növekvő, terjeszkedő város perifériáit jellemzi. Ez tehát nagyvárosokban érthető jelenség, mert csak ideiglenes, a ház építője maga sem gondolja örökéletűnek a csupaszon mutatkozó tűzfalat, hanem számít arra, hogy épülni fog mellé másik ház. Ezt a fajta házat igen sok falusi városias jelenségnek érzi. Ami pedig városias, az felsőbbrendű, tehát utánzásra méltó. Ezért viszik a formát falura, és egyszerűbb viszonyok között, földszintes formában megismétlik. Így szü-

letett meg az előbb említett házforma, holott falun egyáltalában nem áll fenn az a körülmény, ami a városban indokolttá teszi ezt a jelenséget. Itt az építő nem számíthat arra, hogy a két ház köze utóbb kitöltődik; a forma tehát végleges.

A városi földszintes építkezésnek csupán magyarországi előfordulását tekintettük át. Azt, hogy a Föld más vidékein a városias földszintes építkezés milyen körülmények közt valósul meg, részletesen nem fejthetjük ki, ehhez ismereteink túl hézagosak.

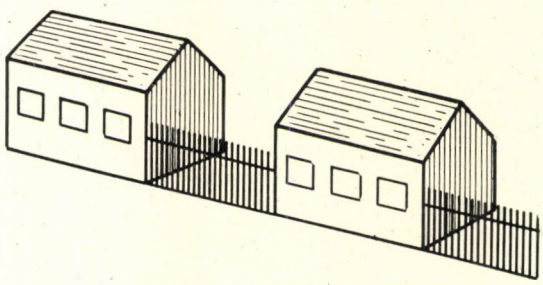

103. ábra. Kizárólag az utcával párhuzamos hossztengelyű részből álló földszintes házak hézagos sora

c) *Városi házak építőanyaga és építészeti stílusa*

A városi építkezésnek eddig már két jellemző vonásával foglalkoztunk, először is azzal, hogy a városi házaknak funkcionális szempontból megkülönböztethető típusai többfélék, mint faluhelyen. Másodszor szóltunk arról, hogy a falvakhoz viszonyítva városokban általában inkább találkozunk egyrészt emeletes, másrészt zárt sorú építkezéssel. Most meg kell emlékeznünk arról, hogy a városi házak építését is természetesen jellemzi bizonyos mértékig a környezetben rendelkezésre álló *építőanyag* — amint azt már HASSERT megvilágította —, noha a városok a maguk központi szerepkörénél, forgalmi fekvésénél, idegen településekkel való gyakori, sűrű érintkezésénél fogva kevésbé függenek a közvetlen környezet nyújtotta építőanyagtól, inkább lehetséges, hogy egy városi ház építéséhez távoli tájakról szállítsanak építőanyagot, mint falusi ház esetében. A növényi anyagból való építkezés, a sárépítkezés és a kőépítkezés területei azonban — földi áttekintésben — az illető területen belül fekvő városokra is vonatkoznak bizonyos mértékig.

Így pl. Eurázsia szubpoláris fenyőerdő-zónájában nemcsak a falvakban túlnyomó a faépítkezés, de még a városokban is. Persze némi fokozatos különbség ilyen vonatkozásban is tapasztalható falu és város közt. Ahol pl. falvakban még a falépítésnek valami ősibb formája, esetleg a borona-építkezésnek régebbi gerezdelt fészkelt változata uralkodik, ugyanazon a vidéken városokban már lapolt, esetleg zsilipelt boronafallal találkozunk. Sok esetben látjuk ezt, pl. Szibéria területén vagy Skandináviában is. A favázas építkezés is fejlettebb technikájú Északnyugat-Európa városaiban, mint az ottani falvakban. Igen meggyőző ebben a vonatkozásban QUENEDEY könyve a roueni házról. Hasonló módon az óvi-

lági [szárazöv sárépítkező területein a sárépítkezésnek sokszor valami fejlettebb változata uralkodik városokban, vagy az ott nem annyira kizárólagos, mint falun. Ahol általában kőépítkezés dívik, ott városokban sokkal több változatban találjuk meg azt.

A kőépítkezésben a közvetlen környezet nyújtotta alkalmas kőzetanyagot szokás felhasználni. Délnyugat-Németország területén sokfelé

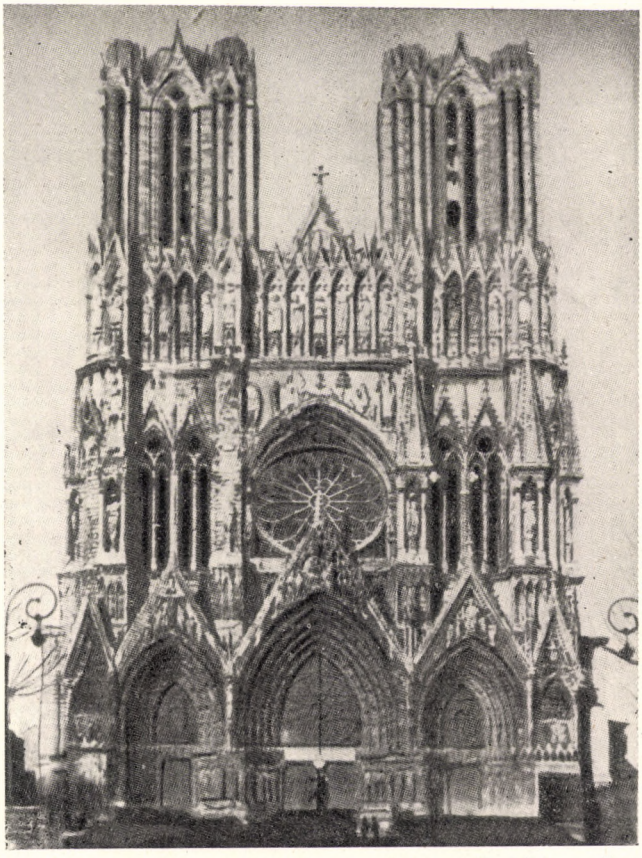

104. ábra. Kőgótika a Párizsi-medencében: csipkeszerű, légies alkotások. Reims, székesegyház. (Az Egyetemi Földrajzi Intézet [Budapest] tulajdonában levő fénykép után)

találkozunk városokban tarka homokkőből épült házakkal, még monumentális épületekkel, székesegyházakkal is. Ugyanilyen módon Párizs házainak igen nagy százaléka épült a Párizsi-medence eocén mészkövéből. Bécs házainak jelentékeny hányadát a Bécsi-medence peremvidékein előforduló lajtamészkőből emelték. Olyan síkságokon, ahol a civilizáció fejlettsége falvakban is a sárépítkezésnek legfejlettebb formáját, a téglaépítkezést valósította meg, ott ez a téglaépítkezés városokban is divatozik. Így pl. a Garonne-medencében nemcsak a falvakban, hanem a városokban is tégla uralkodik, és ugyancsak téglából épült London házainak túlnyomó többsége is, mert az egész Londoni-medencében a tégla a fő

építőanyag. Ugyanilyen építkezés jellegzetes Északnyugat-Németország és a balti vidék városainak is nagy részében.

Minthogy a tégla a városokban is uralkodó ezeken a vidékeken, ez az építőanyag az uralkodó építőstílusok regionális változatait hozta létre. Pl. a gótikát, amely tudvalevőleg a maga monumentális alkotásainak létrehozásában általában a követ használja nyersanyagul, többnyire karcsú építmények testesítik meg ott, ahol az kőben valósítható meg, így egyebek közt éppen ennek a stílusnak őshazájában, a Párizsi-medencében. A csúcsíves stílus meghonosult tovább keletre, az Északnémet-síkságon, a balti vidékeken, az ottani Hanza-városokban is. Erre az északnémet-balti csúcsíves építkezésre jellemző az, hogy építményei nagy tömegükkel hatnak, szinte nehézkesek, össze sem lehet azokat hasonlítani olyan csipkeszerű, légies alkotásokkal, amilyen pl. egy Párizsi-medence környéki székesegyház. Vaskos, zömök tornyok, falak uralkodnak a Baltikumban. A különbség magyarázata az eltérő építőanyag. A balti országokban mindenütt téglából építkeznek, ebből alkották Gdańsk (Danzig), Tallinn, Riga stb. székesegyházait is, a tégla pedig kevésbé alkalmas olyan hajlékony finomságok kialakítására, mint a kő.

Minthogy az égetett tégla alkalmazása a sárépítkezés egyéb formáival, éppígy a faépítkezés egészével szemben haladottabb fejlődési fokozatot is jelent, ebből következik, hogy olyan vidékeken, ahol a falvakban még akár a sárépítkezésnek primitív, tégla előtti formái, akár pedig a faépítkezés uralkodik, városokban már akár a sár-, akár a faépítkezést bizonyos százalékban kezdi pótolni vagy a kő, de legalábbis az égetett tégla. Ezt a jelenséget látjuk Magyarországon is, különösen az Alföldön. Az Alföld területén a falvakban széltében-hosszában sárépítkezés divatozik, vagy legalábbis nem is olyan régen kizárólag divatozott. Esetleg annak már fejlettebb formái uralkodtak, így pl. a vályogtéglafal. Ugyanitt városokban is előfordul még a vályogtégla, ellenben ezek belső magjában már az égetett téglából emelt ház a túlnyomó. Az égetett tégla haladottabb fejlődési fokozat a vályoggal szemben. Ehhez hasonló jelenség, amivel pl. Skandináviában, különösen Finnországban, néhol a Szovjetunió területén, annak faépítkezéses zónájában találkozunk. Ezeken a területeken falvakban mindenütt a faépítkezés dominál, városokban is sok helyen, kisebb városokban feltétlenül. Ellenben nagyobb városok legbelső magjában a faházak helyett megjelennek a kő- vagy téglaházak. Finnországi „favárosok" magjaként szereplő „kővárosok"-ról emlékezik meg egyebek között GRANÖ.

Meg kell jegyeznünk azt, hogy a város, mint általában a fejlettebb formák, így a *fejlettebb építőanyagok* megjelenésének helye is. Ide kell számítanunk azt a tényt is, hogy az üveggyártásnak a XVI. század óta bekövetkezett erőteljesebb fellendülése hamarosan, főleg a barokk építészettel kezdődően egyre érezhetőbbé válik az üvegablakok méretének megnövekedésében. Ez a jelenség természetesen főurak és gazdag polgárok palotáin mutatkozik legkorábban, tehát — legalábbis részben — városokra jellemző. De ezt vagy másfél évezreddel megelőzőleg az egykori római birodalomnak ugyancsak a városai voltak az üvegablak nagyobb mérvű elterjedésének a színhelyei. A birodalom nem mediterrán provinciáiban a hideg évszak üvegablak híján igen megnehezítette volna a városi életnek az írás-olvasás télen is megszakítatlan lehetőségétől elválaszthatatlan

meghonosodását. A város a terjesztője — ugyancsak Róma uralma óta — a téglaépítkezésnek, és jóval későbbi századokban ugyancsak a városok a színhelyei olyan újabb építőanyagok első megjelenésének is, mint amilyen egyebek között a vas. A vasszerkezetek és azoknak üvegfelületekkel való kombinációja a múlt század második fele óta, a romantikus építészet korától kezdve terjed el olyan vas- és üvegcsarnokok építésével, amelyek — mint pl. vásárcsarnokok, kiállítási csarnokok, pályaudvarok csarnokai — természetesen szintén elsősorban városi építmények.

A XIX. század utolsó évtizedei a tanúi a vasbeton feltűnésének. Ennek jelentősebb térhódítása a szecessziós építészet korszakában, tehát már a jelen században bontakozik ki. A *vasbetonvázzal* mint az újabb építkezés talán legjelentősebb elemével különösen nagyméretű épületek esetében találkozunk. Tudvalevőleg az teszi lehetővé a vasbeton alkalmazását, hogy a vasnak is és annak a keveréknek is, amelyből a kész beton előáll, tágulási együtthatója majdnem azonos, aminek következtében a betonmasszába helyezett vasrudacskák ezt a kombinációt nem teszik rövidéletűvé, mert a felmelegedés vagy lehűlés hatására bekövetkező tágulásnak vagy összehúzódásnak egyforma mértékben engednek mind a vasszálak, mind a betonmassza. A kombináció legnagyobb célszerűsége abban rejlik, hogy a beton nagy nyomófeszültségnek, a vas pedig nagy húzófeszültségnek, a vasbeton tehát mindkettőnek ellentáll. A vasbeton-építkezés sok előnye közé tartozik a nagy teherbíróképességen, a földrengéssel, tűzvésszel szemben nyújtott biztonságon kívül, gyors és olcsó kivitele, ami főként akkor válik jelentőssé, ha nagyszámú épületet aránylag rövid idő alatt kell tető alá hozni, amint ez különösen a szocialista vagy szocializmust építő országok iparfejlesztő-városnövelő körülményei között szembetűnő. Az előnyök közt nem utolsó helyen áll a betonnal megvalósítható építészeti formák korlátlansága, amint arra az építészeti stílusokkal kapcsolatban még visszatérünk. Egészen különleges a statikája azoknak a házaknak, amelyek vasbetonvázzal épültek. Itt tulajdonképpen statikai szerepe csak a váznak van. Éppen ezért a sorrend az építkezésnél az, hogy először a vasbeton vázat készítik el, és csak utólag töltik ki a vasbeton váz adta kereteket téglasorokkal. A téglasorokból álló falaknak teherhordó szerepe nincs, a teher egésze a vázra nehezedik. Annak a cementnek a gyártásához, amely a betonkeverék kötőanyagául szolgál, a korábban is használt mészkövön-márgán kívül újabban a kohósalakot is fel szokás használni, ami a cementgyárak telephelyének rögzítésében újabb tényezőként jelenik meg.

Következményeiben egyelőre még nehezen áttekinthető az olyan, rendkívül csekély fajsúlyú építőanyagoknak napjainkban terjedő alkalmazása, mint a habbeton, a habüveg vagy különböző műanyaghabok. Ezek csekély súlyuk következtében olcsón szállíthatók, tehát létesítendő gyáraik elhelyezését nem kötik olyan mértékben a fő fogyasztópiacként szereplő népes városokhoz, mint amilyen mértékben azt a téglagyárak mutatják. Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy növekvőben van az előre gyártott épületelemek szerepe, ami az építkezést ilyen elemeknek a helyszínen való gyors összeállítására korlátozza. Mindez elsőnek a városokban mutatkozó jelenség, de terjeszkedőben van a falvakban is, mint ahogy általában a város létformái egymást követő hullámgyűrűkhöz hasonlóan mind nagyobb területet öntenek el.

Áttérünk arra a kérdésre, hogy a városi építkezés külső képét az eddig felsoroltakon kívül még miféle tényezők határozzák meg. Ezek sorában több tényezőről is meg kell emlékeznünk. Kiindulásul azt az esetet kell vennünk, amikor egy vidékre nem más kultúra köréből érkezik — mint importtermék — a város intézménye, hanem maga a szóban forgó társadalom belső fejlődése teremti meg a város funkcionális típusát. Így például a nem mediterrán Európában a középkor folyamán ilyen autochton fejlődés során jut el az itteni feudális társadalom a város kialakulásáig. Amikor ez a helyben megszülető funkcionális képződmény, a város, megfelelő külső formát keres magának, akkor a fejlődés kezdetén rendszerint az illető területen honos falusi házforma vagy házformák jelennek meg a városban. Más még egyelőre nem áll rendelkezésre, tehát ezt plántálják be az újonnan születő városba. Mellékes ebből a szempontból, hogy az autochton városi fejlődés milyen formában indul meg. Úgy-e, hogy egyes falusi funkciójú helyek kezdenek idők folyamán városias funkciókra áttérni, a település tehát fokozatos fejlődéssel, mintegy azt lehet mondani, ösztönösen nő és alakul várossá, egyre több központi funkciót öltvén magára, és ezt a funkcionális fejlődést némi késedelemmel követi egyrészt a közjogi értelemben vett városfejlődés: a falu lassan városi rangot nyer, másrészt később ilyen képet is ölt, a falusi házak helyén városi házak jelennek meg. Mellékes, hogy ez következik-e be, vagy pedig mindjárt kezdettől fogva városi funkciók betöltésére szánt települést alapítanak. A két eset, a faluból nőtt, fejlődött város és az alapított város közt ebből a szempontból teljesen lényegtelen a különbség, mindkét esetben, amennyiben a fejlődés autochton, ez a fejlődés kezdetben a falusi hajlékformákat használja. A falusi hajlék tehát bevonul az újonnan megszületett városba.

Amikor a városi házat a falusi háztól csupán funkcionális szempontból különböztettük még meg, akkor is azt mondtuk, hogy a fejlődés kezdete a falusi családi ház, ez vonul be a városba, és eleinte csak egészen csekély mértékben mutatkozik új irányú továbbfejlődése. Most nem erről fogunk szólni, hanem a városi házak külső képéről, illetőleg stílusáról. A kezdet itt is a falusi ház. Ebből a falusi házból fejlődnek azután a különböző városi háztípusok. Városi háztípus sokkal többféle van, mint falusi: tarkábban váltakozik térben és gyorsabban változik időben, mert a fejlődés is gyorsabb, mint falun. Többféle típus funkcionális szempontból, amiről már megemlékeztünk, és többféle típus egyebek között olyan szempontból is, hogy a városi házak külső képének fejlődése alá van vetve az egymást időben felváltó *építészeti stílusok* fejlődésének. Építészeti stílussal, egy bizonyos korra jellemző közös építőművészeti sajátságokkal és azok fejlődésével elsősorban városokban találkozunk.

Közös építészeti stílusról — az egyelőre külön utakon fejlődő Kelet-Európa kivételével — egész Európára kiterjedően kb. a jelen évezredünk eleje óta beszélhetünk, tehát a XI. század elejétől. A XI. sz.-tól a XIII. sz.-ig tart a *román stílusnak* nevezett stílus uralma. Ezt megelőzően a fejlődés kistájanként, illetőleg etnikus csoportonként annyira izoláltan folyt, hogy egész Európára kiterjedő egységes jellemző vonást aligha lehet találni.

A román építészeti stílus a városi építkezést még csak igen kis mértékben befolyásolta. Azok a feladatok, amelyeket az építészetnek meg kellett oldania a román stílus korában, olyan monumentális építkezések,

mint egyrészt a várépítés, uralkodói vagy különböző hűbérúri várak építése, azután különböző egyházi épületek, főleg templomok, kolostorok emelése. Csak a későbbi építészeti stílusoknak jut osztályrészül, hogy már találnak feladatkört a városok építkezésében is. A városok fejlettsége a román stílus uralma idején — a Mediterraneumot kivéve — még nagyon alacsony. Európa nagy területein még vagy egyáltalában nincsen város, vagy ha van is, kevés, és ami van, nagyon fejletlen. A városoknak tehát előbb rangban és erőben emelkedniük kell századokon át, míg olyan magasra küzdik fel magukat, hogy létesíthetnek már monumentális épületeket, hogy tehát a történeti stílusok magas igényei leereszkednek hozzájuk.

Amennyiben a román stílust városban helyet foglaló épületek képviselik, azok főleg egyházi épületek, templomok. Természetesen az egyházak, különösen a püspöki székesegyházak, elsősorban azokat a helyeket részesítették előnyben, amelyek már korábban is városias múltú, vagy városias méretű helyek voltak a római időkből eredően. Még több esetben éppen fordítva, az egyház által létesített templom vagy kolostor köré nőtt utóbb a város. Persze sok az olyan kolostor is, amely körül máig sem fejlődött város. Az ilyen templomok azonban egyik esetben sem valamely őket megelőzően is létező városi polgárság létesítményei, hanem az egyház, tehát attól különálló szervezet alkotásai. A városi polgárság csak nagyon kis mértékben emelkedett még odáig, hogy olyan mérvű szabadsággal, vagyonnal, hatalommal rendelkezzék, hogy legalábbis a kollektív testületi és intézményi igényeiről a történeti stílusok tudomást vegyenek. A városi polgárság egyetemességét szolgáló építmények, mint a városháza, vagy a városfalakat megszakító kaputornyok, a román építészet későbbi időszakaszaiban már esetleg eredménnyel igénylik azt, hogy a kor művészi építőstílusába öltöztessék, de ennek a stílusnak csak legszerényebb alkotásai ilyen városi építmények, össze sem lehet mérni ezeket olyan közismert románkori műemlékekkel, mint a székesegyházak, kolostorok, várak.

A következő európai stílus, a *gótikus stílus*, tudvalevően Ile-de-France és Normandia, általában a Párizsi-medence területén bontakozott ki először. Hamarosan elterjedt Európában, de érdekes és jellemző, hogy Óceáni-Európában, Közép- és Észak-Európában könnyebben terjedt el, és csak lassan és mérsékeltebb formában a Mediterraneum területén, jelezve, hogy ez nem mediterrán eredetű stílus. A XII—XIII. század közepétől kezdve kb. a XVI. század elejéig tart ennek a stílusnak az uralma, persze egyik országban előbb, másikban később váltja fel a későbbi, a renaissance néven ismert stílus.

A gótikus stílus uralmának idején a városok és a városi életforma hordozói, a polgárság rangban már hatalmasat emelkedtek, úgyhogy a gótikus stílushoz már felemelkedett a város. Reprezentatív alkotásai között ennek megfelelően már nagyobb számmal találkozunk városi építményekkel, persze most is elsősorban templomokkal. A gótikus stílusnak is a székesegyházak a legjellegzetesebb alkotásai, talán még nagyobb mértékben, mint a román kor idején, vagy legalábbis gótikus székesegyház több maradt ránk, mint román székesegyház. De a templomépítkezés is részben már városi építkezés. Nemcsak úgy, hogy a legnagyobb és legművészibb templomokat többnyire most is városokban találjuk, hanem olyan értelemben is, hogy a templomok egy része már nem a várostól független, sőt e fölött

álló egyházi intézmények vagy szervek alkotása. Közülük sokat a városi polgárság létesített, elsősorban olyan városi plébániatemplomot, amely esetleg szintén nagyszabású alkotás. Találunk persze most is főúri és uralkodói várakat, tehát a polgárság felett álló feudális rétegek városok területén kívül folytatott építkezését, de most már igen sokféle profán célt szolgáló, világi rendeltetésű városi épület is akad. Persze elsősorban kollektív polgári intézmények, testületek épületei. Az egyes polgár még többnyire nem elég gazdag és igényes ahhoz, hogy a kor divatjának megfelelő stílus szabályai szerint építtessen, egyáltalán művésziesen megvalósított építményt mondhasson magáénak. De a város mint az egész polgárság összessége már igen, sőt a polgárság egy-egy kisebb csoportja, egy-egy céh is már igen. Tehát találkozunk pompás városházákkal, árucsarnokokkal, céhek házával, városi kórházakkal, nagyszabású városfalakkal, kapukkal és tornyokkal.

Az egyes polgár még csak ritkán olyan nagy igényű, hogy lakóháza is kiaknázza a gótikus stílus teljes formakincsét. Persze néhol már igen. Olaszországban vagy a flandriai városokban, a városi fejlődésnek ezen a két élenjáró területén akadnak már a gótikus stílus idején is olyan gazdag polgárok, akiknek lakóházai gótikus stílusú paloták. Ez azonban még aránylag ritka jelenség. A gótikus stílusnak a városi házakon való megnyilvánulása, éspedig a városi házak túlnyomó többségét kitevő polgári lakóházakon való megnyilvánulása igen gyakran inkább csak külsődleges jellegű és kevésbé szerkezeti jelenség, a háznak csak külső képe ölt fel a gótika körébe tartozó díszítő elemeket.

A *renaissance stílus* általában a XV—XVI. században uralkodik. Még sokkal többféle építészeti igény merül fel, mint az előző korokban, amelyet ez a stílus igyekszik kielégíteni. Jellemző, hogy az egyházi építkezés jelentősége viszonylag csökken, bár templomépítés természetesen van. A városban megjelenő renaissance épületek már nem csupán a polgárság egészének vagy a polgárság egyes rész-testületeinek kollektív jellegű építményei (városháza, céhházak), hanem nagy számban gazdag és előkelő polgárok magánházai is. Igen nagy számban jelennek meg a fejlett városokban (legelőször persze a renaissance építészet szülőhazájában, Itáliában) ilyen stílusban emelt akár palotaszerű, akár annál egyszerűbb polgári lakóházak, amelyeknek a renaissance stílushoz való tartozását ugyan még jórészt csak külső díszítő elemei fejezik ki (pl. amennyiben a ház oromzatával tekint az utca felé — mint Németországban sokfelé ezután is, éppúgy mint ezelőtt —, ezt a korábbi csúcsíves elemek helyett renaissance elemekkel díszítik), de meg kell jegyeznünk azt, hogy a renaissance korban már határozottan megjelenik az erre az építőstílusra jellemző saját külön belső tagolás sokfelé egyes városok lakóházaiban is.

Különösen azzal a nem mediterrán Európa sok vidékén korábban általános képpel szemben, hogy az egyébként emeletes városi házaknak a keskeny vége nézett az utca felé még akkor is, ha ezek zártan sorakoztak egymás mellé, az a legfőbb változás, hogy a renaissance idején bukkan fel először nagyobb tömegben ezeken a nem mediterrán európai vidékeken az olyan városi ház, amelynek hossztengelye az utca vonalával párhuzamos. Ez már nemcsak arculati, hanem olyan különbség, amely megnyilvánul a belső beosztásban is. A városi lakóházaknak ezentúl több helyisége néz az utcára; világosabb, tágasabb helyiségek, amelyek feltárulnak a kül-

világ felé, nem mint azt megelőzően, amikor egymás mögött sorakoztak a sötét helyiségek az utca vonalától távolodva.

A feladatok bővülése, amelyet az egyes építőstílusok kapnak a kor szükségleteitől, tovább folytatódik minden egyes újabb stílus megjelenésével. A *barokk* elterjedése (XVII—XVIII. század) pl. jelenti többek között a bérházaknak első tömegesebb elszaporodását. Másrészt megint megnövekednek ekkor a polgári osztály feletti osztályoknak és rétegeknek építészeti szükségletei is, egyfelől az egyház ismét erősebb építtető, mint korábban (ellenreformáció kora): pompázatos modorú székesegyházak épülnek, ugyanakkor mindenütt felszámolódnak az apró feudális, szétaprózott területi egységek, és nagy központi államok alakulnak ki egyelőre abszolút királyi vezetés alatt. Nagy hatalmú uralkodók hatalmas és díszes palotákat építenek a városokban és a városokon kívül, úgyhogy az épít-

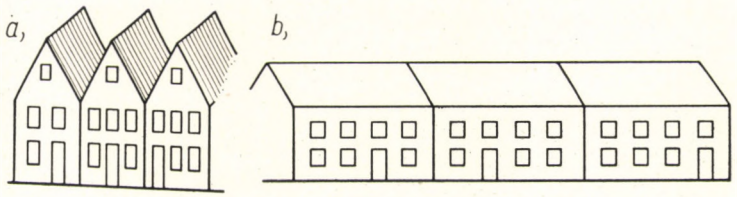

105. ábra. Háromszögletű oromzattal az utca felé tekintő, nem mediterrán európai középkori zártsorú emeletes városi házak *(a)*, amelyeket a renaissance idők után sokfelé az utcával párhuzamos hossztengelyű zártsorú emeletes házak *(b)* váltanak fel

kezésnek ilyen feladatai is vannak, de a városi építészetben is határozott haladásról beszélhetünk, mégpedig olyan értelemben, hogy nemcsak a polgári magánlakóházak jellege viseli magán teljes egészében ennek a stílusnak jegyeit, hanem — mint mondottuk — ekkor jelenik meg először nagy számban a bérház. A bérházak megjelenéséről más vonatkozásban szóltunk már, ez a kapitalista fejlődéssel függ össze, azzal, hogy nagyarányú munkahelyek támadnak először is a kapitalista nagyüzemek szaporodásával, másfelől pedig a megnövekedett államapparátus szerveivel összefüggésben. Nem is szólva a most tömegesebben, a társadalom szélesebb rétegei számára először fellépő olyanfajta kulturális intézmények szükségességéről, mint pl. a színházak, könyvtárak, új iskolák stb. Tehát új és új funkcionális rendeltetésű épülettípusok tűnnek fel, és az ezekben dolgozó nagyszámú népesség bérházakban tömörül. Az európai bérházak legrégibb típusa barokk stílusú.

Mielőtt tovább követnénk az egymást váltó építészeti stílusokat, előbb azt igyekszünk tisztázni, hogy a nem mediterrán Európában a román és a gótikus stílus uralmának idején a városba kerülő *falusi lakóház miként alakult át* az új igényeknek megfelelően. Ezt az átalakulást funkcionális szempontból már érintettük egyszer, most csak az építkezés képe alapján szeretnénk megemlékezni róla.

Egyes esetekben szépen nyomon követhető ilyen vonatkozásban a fejlődés útja. Ismerjük pl. az alsószász falusi háznak fokozatosan városi házzá alakulását. Az alsószász ház akkor, amikor a városba bekerül, sok esetben már emeletes, vagy ha nem, akkor hamarosan emeletessé válik.

A városban úgy helyezkedik el, hogy a keskeny vége, ahol a bejárat van, néz az utca felé, a ház hossztengelye tehát az utca vonalára merőleges. Az egymás után teljesen zártan sorakozó házak ormaiból sajátságos, csipkézett utcakép adódik. A fejlődés következő, mégpedig a ház belsejében történő lépése az, hogy a Diele-ből vagy bolthelyiség, vagy pedig műhely lesz aszerint, hogy kereskedő vagy iparos lakja-e a házat. A lakóhelyiségek részben felkerülnek az emeletre.

A középkor későbbi századaiban már a polgárság is egyre erőteljesebben rétegződik. A gazdag kereskedő vállalkozóknak, hovatovább tőkés vállalkozóknak hatalmas lakóházai egészen más igénnyel lépnek fel, mint a városias fejlődés kezdetén a még szegény polgárok lakóhelyei. A patríciuscsaládok otthonává vált alsószász városi házakban a Diele rendeltetése még tovább fejlődik. Most már nem is üzlethelyiség a Diele, mert az üzlet a középső folyosóról oldalt szorul, oda, ahol valamikor az istálló rekeszei voltak. A középső egykori folyosószerű Diele-ből mindinkább reprezentatív jellegű csarnok lesz, ahol a gazdag patrícius család most már fényűző fogadásokat tarthat. Erre a szerepre az egykori Diele annál is inkább alkalmas, mert noha a ház már régen emeletessé vált, a Diele sokszor még felér egészen a tetőig, tehát az összes emeleteket áttörő hatalmas méretű csarnok. Ezzel a fejlődéssel sokfelé találkozunk, főként a Keleti-tengerparti egykori Hanza-városokban [Lübeck, Gdańsk (Danzig), Riga, Tallinn stb.]. Szépen leírja az alsószász városi ház kialakulását GEISLER. A Hanza-városok épületeiről jó képet nyújt ZUCKER.

Érdekes tudnunk azt, hogy az angolszászok arról a vidékről, a mai Északnyugat-Németországból költöztek át Nagy-Britanniába az V. század derekán, ahol éppen az alsószász ház kialakult. Az Angliába bevándorló angolszászok magukkal vitték a Diele-vel rendelkező alsószász házat. Éppúgy, mint ahogyan az egykori Hanza-városokban reprezentatív csarnokká nőtt az egykori Diele, ugyanez megtörtént az angolszászok által magukkal vitt házzal is. Az egyre jobb módúvá váló angol polgárok házaiban az egykori Diele-ből szintén olyan reprezentatív térség támadt, amely áttöri az emeleteket, felér a földszinttől egészen a legmagasabb emeletig. Ezt a nagy csarnokot függőfolyosók veszik körül, ezekre nyílnak az emeleti szobák. Ez a központi helyiség nem más, mint amit „hall" néven szoktunk emlegetni. MICHAEL HABERLANDT is, MIELKE is ezen a véleményen van.

Az alsószász ház fejlődése persze sokféle részletet mutat még fel, így pl. az is a fejlődés jelenségei közé tartozik, hogy a városivá vált alsószász ház utca felé forduló oromzata egyre több díszítőelemet vesz fel az egymást követő építészeti stílusokból. Még aránylag keveset a gótikától, többet a renaissance-tól. Ennek a fejlődésnek részlete az a jelenség is, amelyet a városivá vált emeletes alsószász ház lényegileg egészen hasonló formában tüntet fel, mint ahogyan évszázadokkal később megjelenik az a városivá vált földszintes magyarországi ház fejlődése során is. A mi házaink fejlődése során, mint említettük, egy időben — a XVIII. sz. vége felé — már az is városias vonás, ha a keskeny végével az utca felé néző háznak a homlokzatát kihozzák a tetőfelület elé. Ma már ez a forma falun is előfordul. Ugyanezzel a fajta jelenséggel találkozunk — századokkal korábban — az alsószász háznak városi házzá fejlődése során is. Ti. a városi alsószász háznak, amely persze emeletes, az utca felé tekintő homlokzati falrészét felhúzzák a tető elé. Ez a fejlemény többnyire a gótikus stílus korszakában

következik be, amikor a háromszögletű oromfalat különböző gótikus elemekkel díszítik.

A városivá vált alsószász ház elterjedése sokkal nagyobb területű, mint az alsószász falusi házé. Már említettük, hogy az alsószász falusi házat az Északnémet-síkságnak inkább nyugati felén találjuk meg, nagyjából az Elba vonalától nyugatra. Az Elbától, még inkább az Oderától keletre az alsószász falusi ház már elég ritka. Az alsószász városi ház azonban az Elba vonalán messze túl terjed kelet felé, végig a Keleti-tenger partjain, német területen éppúgy, mint lengyellakta vagy ma a Szovjetunióhoz tartozó területeken is. Ennek az a magyarázata, hogy a középkor későbbi századaiban igen erőteljes városkolonizáció a Keleti-tenger partvidékein a Hanza virágkorával egyidős. Márpedig a Hanza kötelékébe tartozó régi városoknak igen nagy százaléka alsószász város volt. Az alsószászok földjén kialakult Hanza-városoknak — mint pl. Bremen (Bréma) — házstílusát tehát ez a kelet-európai kolonizáció magával vitte, és elterjesztette messze kelet felé olyan területen, ahol a falusi ház részben már a lettek, litvánok körében idegen az alsószász háztól. Pl. Lübeck, Gdańsk, Riga, Tallinn városokban az alsószász ház városi változatát találjuk meg. Ezek mind Hanza-városok voltak valamikor.

Az alsószász falusi háznak lépésről lépésre városi házzá fejlődése természetesen csak egyetlen példa. A Föld legkülönbözőbb tájain, de még csak Európa különböző vidékein is lezajlott, feltehetőleg sok esetben hasonló fejlődést nem ismerjük. Nem tudjuk tehát megmondani, hogy Európa különböző vidékeinek legtöbbjén hogyan fejlődött az ottani falusi házból városi ház, hogy egyáltalában ott is a falusi ház volt-e az alapja a városi ház kialakulásának, vagy a városok házformája más vidékek városától kölcsönzött forma-e. Esetleg az is kérdéses, hogy a szóban forgó vidék városi házának keletkezése idején mai formájában létezett-e már a vidék falusi háza.

Említettük már, hogy a nem mediterrán, tehát a közép-, de főleg nyugat- és észak-európai városi házat a középkor folyamán általában jellemzi az, hogy éppúgy, mint külön az alsószász ház, keskeny végével tekint az utca felé, a házak tehát háromszögletű oromzatukat fordítják az utca vonalára, zártan sorakoznak egymás mellé az utcavonalban; ez a Közép-, Nyugat- és Észak-Európa legtöbb vidékére jellegzetes középkori városi utcakép. Persze kivételek vannak. Úgy látszik, a magyar városi építkezés a középkorban — amennyire azt egyáltalában ismerjük, pl. Budán — nem ilyen volt, hanem sokkal inkább mediterrán jellegű. Budán a várbeli középkori városi házak nem a keskeny homlokzatuk háromszögletű oromzatát fordították az utca felé, hanem a tető hossztengelye párhuzamos volt az utca vonalával. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ilyen mediterrán rokonságú házak az 1945-ös ostrom alatt és az újjáépítés során részleteikben is előbukkantak a budai várban a barokk homlokzat alól.) Ellenben az utca felé keskeny oromzatot mutató házképet találjuk meg a középkor folyamán a legnagyobb nem mediterrán európai városokban is: Párizsban, Londonban, Bécsben. Sok esetben favázas házak voltak ezek, amelyeknek a fakereteket kitöltő téglasorait nem fedték el vakolattal.

Elég jelentékeny változás köszönt be ilyen szempontból a renaissance stílus uralomra jutásával. Ez az építészeti stílus a Földközi-tenger vidékén született, ellentétben az északnyugat-európai, közelebbről franciaországi

eredetű, onnét Angliába, Németországba, Skandináviába és kisebb mértékben másfelé, így a Földközi-tenger vidékén is elterjedt gótikus stílussal. A renaissance építészet Itáliában már korán, a XV. században megjelent. A gótikus stílust általában a vertikális vonalak uralma jellemzi, minden magasba törő, karcsú. A renaissance stílus viszont a horizontálisat hangsúlyozza a vertikálissal szemben. Sok a vízszintes vonal az építmény egész külső képében, ennek következtében a renaissance stílusból árad a méltóságteljes nyugalom. Ez a stílus mediterrán Európából indul ki, és onnét terjed el a nem mediterrán Európában. Részben olasz építészek terjesztik úgy, hogy a nem mediterrán Európa különböző fejedelmi és más építtetői gyakran olasz építőmestereket hívnak meg, a városokban is sokszor olasz építőmesterek dolgoznak, vagy legalább olyanok — ha németek vagy franciák is —, akik Olaszországban tanultak. Ezek magukkal hozzák az új stílusnak és vele együtt mindannak az ismeretét is, ami Itáliában, illetőleg a Földközi-tenger vidékén az építészetben uralkodik.

Mediterrán területeken a házak tetőváza az utcával párhuzamos gerincű és igen enyhén lejtő nyeregtető. Aki a Mediterraneum területén jár, az ezt éppen olyan divatosnak, ízlésesnek, sőt magától értetődőnek fogja tartani, mint általában a renaissance stílusnak bármelyik elemét. Tisztára véletlen, hogy az utca vonalával párhuzamos tetőgerinc-vonal, minthogy vízszintes, olyan hatású, mint valami renaissance építészeti elem. Pedig sem ez, sem az enyhén lejtő nyeregtető nem renaissance találmány, ez már régebben, a falusi építkezésben is uralkodó volt. Minthogy azonban a renaissance stílus a Mediterraneumból jött, vele együtt divatként igyekszik elterjedni nem mediterrán Európában az utcával párhuzamos gerincű, enyhén lejtő nyeregtető is. Legelőször is igyekeznek a nem mediterrán Európa városaiban eltüntetni az összes olyan épületelemet, amely nagyon is kihangsúlyozza a tető jelenlétét. Ha az ember rátekint egy oromzatos, hossztengelyével az utca vonalára merőleges, középkori, nem mediterrán európai házra, amilyen pl. az alsószász ház, akkor mindjárt az első pillanatban a tetőre kell gondolnia, holott magát a tetőt nem is látja. Ezt az oromzatot, mint a gótikára emlékeztető módon a vertikálisat kihangsúlyozó, tehát divatjamúlt, csaknem szégyenletes dolgot igyekeznek eltüntetni a szem elől. Mert a Földközi-tenger vidékén egy utcával párhuzamos tetőgerincű, többemeletes ház esetén annak igen lankásan lejtő nyeregteteje az utca vonalán, a járdán állva szinte láthatatlan. Ezt tartják utánzásra méltónak a renaissance stílus elterjedésével nem mediterrán Európában is. Eltüntetik tehát a háznak az utca vonalára néző hegyes ormos homlokzatait, olyan módon, hogy a tetőt derékszögben elfordítják. Az új ház tetejének gerincvonala már nem merőleges az utca vonalára, hanem párhuzamos vele, éppen úgy, mint a mediterrán építkezés területén, és mint már mondottuk, nálunk Budán is.

A nem mediterrán Európa csapadékosabb klímájú terület, itt tehát — legalábbis primitívebb eszközökkel — olyan lankásan lejtő nyeregtetőt, mint amilyen a Földközi-tenger vidékén uralkodik, nem célszerű megvalósítani. A megfordult tengelyű tetők tehát továbbra is meredekek maradtak ugyan, mert kénytelenek a klimatikus adottságok folytán ilyenek maradni, de eléjük gyakran párkányszerűen felhúzzák az utcai falat. Aki az utcán jár, nem lát az eléggé meredek tetőből semmit. Általában azokban a városokban, amelyeket felemlítettünk (London, Párizs, Bécs), a XVI., de főleg

a XVII. századtól kezdődően fokozatosan eltűnnek a háromszögletű oromzatos keskeny végükkel az utca felé tekintő „gótikus"-nak érzett régi középkorias házak, és helyt adnak az utca vonalával párhuzamos tetőtengelyű házaknak. Párizsban egyetlenegy házat sem találunk ma már, amelynek tetőtengelye az utcára merőleges lenne. Londonban akad mutatóban egy-két ilyen régi ház, amelyet mint műemléket őriznek, Bécsből szintén teljesen eltűnt már ez a régi középkori építkezés. Inkább a fejlődéstől elmaradt, félreeső közép- és nyugat-európai városok azok, amelyeknek képe még ilyen módon megőrizte a középkorias, keskeny végükkel, háromszögletű oromzatukkal utca felé tekintő és többnyire favázas szerkezetű házakat. Mert nemcsak a forma változott meg a renaissance és barokk idők óta, hanem igen sokszor az építőanyag is. A középkori városi házak igen sokszor téglatöltelékes favázasak voltak, a XVI. század vége óta épített házak pedig már tiszta tégla- vagy kőfalú házak.

A most ismertetett változás a fejlődés kezdetén többnyire csak egészen külsődleges jelenség: a házak beosztása és mérete egyébként ugyanaz maradt, mint volt korábban, csupán a tető fordult 90 fokkal. Lassan azonban a belső beosztás is párhuzamba kerül a tető megfordulásával. Ez a legnagyobb jelentőségű változás a nem mediterrán európai városi ház fejlődésében, amely a renaissance—barokk korral egyidős, amint arra egyebek között LEIXNER rámutat. Az egykori emeletenkint 3—4 ablakos keskeny házakból sokablakos, hosszú frontot elfoglaló építmények lesznek, aminek persze előfeltétele a korábbi keskeny telkek vásárlás útján történő egyesítése is. Persze az, hogy a háznak az utcára emeletenkint három ablaka tekint-e vagy tizenkettő, különbséget jelent a ház belső tagolódásában is, mert a három ablak mögött valószínűleg csak egy-két közvetlenül utcára tekintő helyiséget találunk, ha viszont a háznak 8—10—12 ablaka van, e mögött megfelelő számú helyiség is rejtőzik. Ez már lényeges alaprajzi változás. Különösen akkor szaporodnak el a széles homlokzatú házak, amikor a családi házat felváltja a bérház, ez pedig a barokk stílussal egyidős. A barokk városi lakóházak tehát nemcsak külső képükben barokk jellegűek, hanem az is jellemző, hogy sok köztük a sokablakú, széles frontú bérház. Így kell tehát értenünk azt, hogy míg a gótikus stílus inkább csak díszítőelemekkel jelent meg a városi lakóházon, a renaissance korától kezdődően, még inkább a barokk időkben és a következő építőstílusok idején már a belső beosztás is tükrözi a ház fejlődését, más stílus jegyében való megépítését.

A barokk stílust időrendben követi a *klasszicizmus* kora. Uralma kb. a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig tart. Ezt éppen úgy, mint a renaissance-ot is az ókori, klasszikus építészeti elemek feleleventése jellemzi. Ellentétben a barokkal, amely nyugtalan volt, ez komoly, méltóságteljes stílus. (Nálunk a Nemzeti Múzeum az egyik legismertebb klasszicista műemlék, vagy pl. a pesti Vármegyeháza.) A klasszicizmus nagyjából akkor terjed el a kontinentális nem mediterrán Európában (Franciaország, Belgium, Hollandia, Németország stb.), amikor erőteljesebben kezd felnőni a tőkés ipari vállalkozás, számos gyár épül, vasutak épülnek. Megszaporodik a bérházak száma is, nagyobb városokban a bérházak szinte uralkodóvá és egészen nagy méretűvé válnak, valóságos bérkaszárnyák születnek. Természetesen a bérkaszárnyák uralma tovább is folytatódik, amikor a klasszicizmust már újabb stílusok váltják fel.

A klasszicizmust nálunk a múlt század közepétől kezdődően, Nyugat-Európában sokfelé már jóval korábban felváltja egy *romantikusnak* nevezett stílus. Míg a klasszicizmus a klasszikus építészeti elemekhez tér vissza, a régi Róma vagy Görögország területén tapasztalható építészet volt a példaképe, a romantikus építészetet az jellemzi, hogy a középkor felé fordul érdeklődésével. Van nálunk Magyarországon is emléke ennek a stílusnak, de kevés közülük a nagyszabású (pl. a pesti Vigadó). Uralma nem is tart sokáig.

Utána olyan korszak következik, amelynek építészetét *eklektikának* nevezik. Mint a név is mutatja, a múlt század második felében épülő házak túlnyomó többségén a korábbi építészeti stílusok, főleg a renaissance, de azonkívül a barokk és a gótika elemeit válogatták, keverték. (Pl. a mi Operaházunk is eklektikus stílusban épült, főleg renaissance elemeket alkalmaz; vagy az Országház, amely barokk alaprajzra épült gótikus formákban eklektizált épület.) A stílusnak megint egyre inkább csak külső díszítő szerepe van a városi építkezésben, ami sokszor egyáltalában nem áll semmi kapcsolatban az épület belső tagozódásával, általában rendeltetésével. A múlt század második felében, amikor a kapitalizmus egész Európa területén diadalmaskodik, már nálunk is jelen van, ezzel együtt jár egy egész sereg új építészeti feladat fellépése: pályaudvarok, újabb és újabb fajtájú gyárak, vásárcsarnokok, áruházak építése. A középületek száma megszaporodik, mert hiszen különböző rendeltetésű hivatalok és intézmények, mint pl. parlament, minisztériumok, iparkamarák, bankok és tőzsdék, vagy nagy művelődési intézmények, nagyobb méretűvé vált egyetemek, hatalmas könyvtárak, színházak és múzeumok létesülnek. Ez a sokfajta feladat a maga megfelelő formákba való öltöztetéséhez a sokfajta különböző belső térigényt is figyelembe vevő új stílust kívánt volna. De olyan hirtelen és tömegesen jöttek az új feladatok, egy-két évtized alatt özönlötték el Európát, hogy az építészeknek idejük sem volt ezt a sokféle új feladatot átgondolni és a célokhoz idomuló építészetet kialakítani, egyebek között ezért is terjedhetett el az eklektika, kényelmesebb volt az eddigi stílusokból kiragadni főként a díszítőelemeket, azokat valósággal lemásolni. Természetesen az eklekticizmus sajátságainak vannak mélyebb és bonyolultabb összefüggései is a kapitalista társadalom jellemvonásaival, ezek elemzése és magyarázata már aligha a mi feladatunk.

Az eklektikus építészeti stílust, mondhatnánk úgy is: stílus-eklektikát, a múlt század legvégén és a jelen század első évtizedében másfajta irányzat váltja fel. Általában az európai építészet, építők és építtetők egyaránt megunták az eklektikát, megunták a korábban már meglevő stílusok keverését és cserélgetését, és valami újra vártak. Az kevésbé vált tudatossá, hogy főleg azt a hiányosságot érezték, hogy az épületek külső képe, a falfelületek díszítgető tagolása nem felelt meg az épület sokféle lehetséges rendeltetésének, hanem attól egészen elszakadt, öncélú játékká vált.

Az új stílus meg is született a századforduló idején és a jelen század első világháború előtti szakaszában, de inkább egy negatívum jellemzi: nem olyan, mint akár a gótika, renaissance, barokk vagy klasszicista stílus. Technikai téren a XIX. század folyamán, annak végéig jutott el az építészet oda, hogy bármiféle elképzelhető formát meg tudott valósítani, mert az anyagoknak és a technikai eljárásoknak most már igen nagy sokfélesége állt az építészet rendelkezésére, a már korábban feltűnt vasszerkezeten

kívül főleg a térhódító útjára ekkortájt induló vasbeton. Ez arra csábította az újat kereső építészek egy részét, hogy a tornyoknak és kupoláknak már az eklektika idején elszaporodó tömegéhez néha a falakat tagoló díszítőformák túlzott alkalmazását társítsák.

Szecessziós stílus az összefoglaló neve ennek az iránynak.

A legfőbb baj, ami jellemzi nemcsak a szecessziós, hanem az előtte való eklektikus, sőt már a klasszicista stílus korát is, tehát általában a kapitalista időket, az, hogy egyre nagyobb számban épülnek olyan bérházak, amelyek a minél nagyobb üzleti haszonra törekvő spekuláció termékei. Ezek talán tetszetősek mindaddig, amíg a házat kívülről nézzük, mert építtetőik csak a homlokzat kiképzésére fordítanak gondot — a homlokzat tehát klasszicista, romantikus, eklektikus vagy szecessziós díszítésű aszerint, hogy melyik stílus volt éppen uralmon —, belül azonban az ilyen ház igen heterogén jellegű lehet. A belsőbb városrészekben az utcára néző, főként alsó emeleteken néha a vagyonos emberek fényűző lakásai sorakoznak, de már az udvari lakások az ilyen belvárosi házakat is, méginkább a külvárosok nyomorúságos bérkaszárnyáit, tömegszállássá teszik, ahol takarékoskodtak a négyzetméterekkel, sőt a négyzetcentiméterekkel, hogy lehetőleg minél hamarabb amortizálódjék a telek ára; azzal, hogy az emberek emberi körülmények között szeretnének élni, nem törődtek. A bérházak udvarai többnyire egészen körülépültek, sőt találunk sokszor hátsó udvarokat is. Olykor egészen kútszerűek ezek, függőleges aknának tűnnek fel; gondolhatjuk, hogy az olyan lakások, amelyek az alsó emeleteken vagy a földszinten foglalnak helyet, és ilyen udvarra néznek, napfényt és levegőt soha nem kapnak. Ilyen házak nagy tömegben épültek a múlt század közepe óta főleg a fővárosban, mint kész fészkei a tbc-nek és más fertőző betegségeknek.

Érdekes módon, kb. az első világháború, főleg annak befejezése óta találkozunk reakcióval a szecesszió ellen is. Ez a reakció kétféle irányú. Egyrészt elveti a szecessziónak stiláris formakincsét, most megint a másik véglet következik, teljesen sima falú építkezés (=„Neue Sachlichkeit"). Ez a két világháború közti időszakban bontakozik ki, amikor sok sima falú, dísztől lehetőleg mentes új épületet, nagy házat, bérházat látunk. Másrészt pedig annyiban is fordulat következik be, hogy az első világháború után kezdődő városi építkezésben segíteni igyekeznek azon a tisztán spekulációs jellegű építkezési dühön, főként annak káros következményein, amelyben nemcsak éppen a szecesszió, hanem általában a XIX. század eleje óta, függetlenül építészeti stílusoktól, az egész építészet, vagy még inkább a tőkés vállalkozás elmarasztalható mint bűnös, ti. hogy a higiénia igényeire való minden tekintet nélkül tisztán a telek minél nagyobb mértékű kihasználása vezette az építészetet.

Persze ez az egész fejlődés, amelyet a román stílus korától kezdve egészen a mai időkig igyekeztünk vázolni, Európa különböző országaiban arányaiban különbözőképpen testesült meg. Pl. a román stílus, amint már említettük, Kelet-Európát kivéve Európa minden országában kimutatható. A gótikus stílus, amelyről tudjuk, hogy nem mediterrán eredetű, főként Nyugat- és Közép-Európa területén fejlődött ki erőteljesen, sokkal szerényebb formában jelenik meg Itáliában. Ezt úgy kell érteni, hogy a gótikus stílus jellemző vonásai, a vertikális vonalak kihangsúlyozása, a hegyesszögek, az egész építkezés égbe törő jellege, karcsúsága és egy-

ben formákban való gazdagsága jóval mérsékeltebbek. Vannak kétségtelenül a gótika körébe utalható építészeti alkotások Olaszországban is, de ezek aránylag kevésbé különböznek akár a megelőző, akár a következő stílusok alkotásaitól. A barokk és azután különösen a szecesszió alkotásai országonkint más és más mértékben mondhatók elterjedtnek és tobzódónak, vagy ritkán előfordulónak és tartózkodóbbnak, ennek megfelelően volt erősebb vagy gyengébb a visszahatás, amely követte őket. Ez az egész rövid összefoglalás — tehát annak vizsgálata, hogy a városi építkezésben a történeti stílusoknak milyen szerepe volt vagy lehetett — csak az európai építészeti stílusokra terjedt ki.

Az építészeti stílusok felismerése, illetőleg valamely *város épületállományának stílusok szerint való elemzése* s az így nyert eredmények térképezése hasznos segítséget nyújthat, kiegészíthet vagy bizonyos esetekben pótolhat egyéb forrásokat az egyes városrészek korának, a város súlyponti része idők folyamán bekövetkezett esetleges eltolódásának, általában az egész *várostest térbeli növekedésfolyamatának* megismeréséhez. Ha valamely — az országban egyébként elterjedt — építészeti stílusnak egy városrész mai épületállományában egyáltalán nem fedezhető fel nyoma, nagyon valószínű, hogy a kérdéses városrész beépítettsége az illető stílus virágkoránál későbbi eredetű. Ha pedig ugyanott csupán jelentéktelen alkotások hirdetik a stílus emlékét, ez a körülmény valószínűleg a városrész egyidejű jelentéktelenségének, esetleg az emlékként fennmaradt épületek megállapítható egykori szerepkörében is kifejeződő külvárosi jellegének bizonysága.

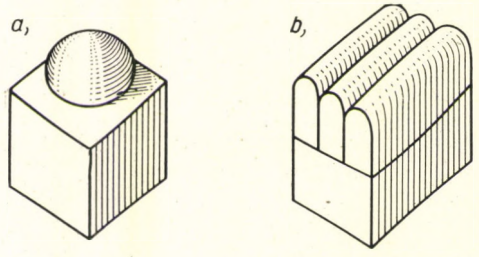

106. ábra. Városi házformák az óvilági szárazövben. Kocka vagy fekvő hasáb alapra helyezett méhkas alakú *(a)*, vagy dongaboltozatos *(b)* formák

Fővárosunk pesti oldalán a barokk építészet emlékeit úgyszólván csak a Belváros őrzi annak megfelelően, hogy az egyidejű város alig terjedt túl annak határain. Ezeknek az emlékeknek többnyire szerényebb jellege a XVIII. századi város nem túlzottan nagy jelentőségéről tanúskodik, noha rendkívül csekély száma egyszerűen annak a következménye, hogy a házak azóta, a város nagyarányú fejlődése során kicserélődtek. A klasszicizmus alkotásainak zöme részben a Belvárosban, még inkább a Lipótvárosnak a Szabadság tértől délre fekvő részén található, bizonyítva ennek az utóbbi városrésznek a múlt század első felében, mindjárt a keletkezését követő virágzását. A Belvárost közvetlenül burkoló egyéb városrészek aránylag még meglehetősen sűrűn előbukkanó klasszicista-romantikus emlékein kívül, még külsőbb városrészekben (főleg a mai Nagykörúton túl) csak gyéren találkozunk az eklektikusnál régibb stílusok képviselőivel, ami egyet jelent azzal, hogy a város hallatlan arányú térbeli kiterjedése csak a múlt század második felében kezdődött.

A városi építészet, különösen az építészeti stílusok városkép-meghatározó jellegének földrajzi szellemű vizsgálatára jó példákat nyújt a már említett Geisler és Zucker, továbbá Hassinger, Grisebach, Schäfer, Doyon és Habrecht.

Európán kívüli tájakról aránytalanul kevesebbet tudunk. Mindenesetre meg kell különböztetnünk e tájakon belül is azokat az ősi kultúrájú területeket, mint amilyen az Oriens, más szóval a Közel Kelet területe, továbbá a mai India és Kína, ahol tehát az európai kultúrától függetlenül, sőt azt jórészt meg is előzve alakultak ki *autochton kultúrák*, autochton építészet, olyan stílusok, amelyek szintén autochtonok és függetlenek az európaitól. Általánosságban csak annyit mondhatunk, hogy ezekben az önálló, autochton kultúrájú, nem európai országokban is megtaláljuk azt a jelen-

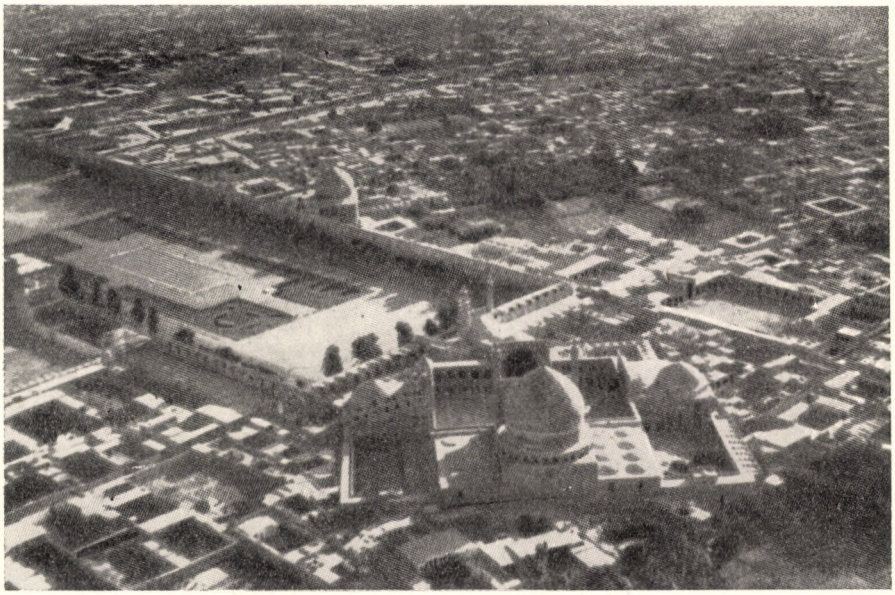

107. ábra. Fekvő hasáb alakú kupolás házak tömegét megszakító téglalap alakú tér. Isfahan (Irán) (Oriental Institute, University of Chicago felvétele)

séget, hogy a falusi építkezés alkotásai bevonulnak a városba, és fokozatosan átalakulnak a városi, új szerepkörök szerint.

Már mondottuk pl. azt, hogy a kocka vagy hasáb alakú ház az egész óvilági szárazöv területén uralkodik, nemcsak a falvakban, hanem a városokban is. Különösen városokban a kocka vagy hasáb alakú házat igen gyakran másféle építészeti elemekkel kombinálják: egyrészt méhkas alakú, másrészt pedig dongaboltozatos építményekkel. Látunk tehát olyan kocka vagy hasáb alakú alapzattal bíró épületeket, amelyekre méhkas alakú kunyhóra emlékeztető, kupolaszerű építmény helyezkedik el, vagy a kocka vagy hasáb alakú alapot kombinálva látjuk az erre az alapra ráhelyezett dongaboltozatos formákkal. Ez az utóbbi forma pl. Tuniszban vagy Perzsiában gyakori. Mindazok a sajátságok, amelyeket korábban elmondottunk az óvilági szárazöv emeletes, sík tetejű építkezéséről, főleg az ottani városokra vonatkoznak, mert az óvilági szárazöv emeletes építkezése nagyrészt városi építkezés. Mindez csak kiragadott példa, attól még nagyon messze vagyunk, hogy olyan értékű építészeti stílustörténetet tudnánk adni a kelet-ázsiai kultúráról, Indiáról vagy az Oriensről, mint Európáról.

Azokon a területeken, amelyek *európai gyarmatok*, vagy legalábbis azok voltak, a város mindenestül Európa területéről átültetett importtermék. Sem Brazília, sem az USA területén nem helyi, amerikai gyökerekből sarjadt ki a városiasság, hanem a város intézményét külső építészeti formáival együtt mindenestül Európából plántálták át a gyarmatosítók. Persze az Európából átvitt formák, akár a jogi vagy a társadalmi formákra gondoljunk, akár a kézzelfogható építészeti formákra, az új környezetben módosultak. Az a barokk vagy klasszicista stílus, amely átkerült pl. Amerikába, másfajta barokk és másfajta klasszicista stílussá fejlődött, nem is szólva arról, hogy a házaknak stílustól független, csak a rendeltetést, a funkciót kifejező belső tagolódása igen nagy mértékben igazodott az új környezet egészen újfajta, elsősorban klimatikus, de más szempontból is újfajta követelményeihez. De ezt a kérdést is sokkal kevésbé ismerjük még, semhogy az egész világra kiterjedő áttekintést lehetne róla adni. PASSARGE: „Die Stadtlandschaften der Erde" c. gyűjteményes munkájában találunk ide vonatkozó részleteket különböző szerzőktől.

B) A TELEPÜLÉSEK ALAPRAJZA

A hajlék háromdimenziós építményei kétdimenziós alaprajzon foglalnak helyet. A falu lakóhely-egységeit megtestesítő hajlékok olyan alaprajzon helyezkednek el, amelyet az *utcák* vonala és a *telkek* határvonala szab meg: a házak telkeken találhatók, a telkek pedig az utcák közé illeszkednek. A telkek és utcák vonalai együttvéve adják a falu belsőségének alaprajzát. Van persze a *falu határának* is alaprajza. Hogy a határban hol foglalnak helyet a szántóföldek, rétek, szőlők stb., ennek is meghatározott rendje van. Hasonló a helyzet a városokban is; a házak beleilleszkednek a telkekbe, a telkek sorai és tömbjei pedig az utcák hálózatába, ezek együtt adják a város alaprajzát. Ha sok száz különböző falu vagy város alaprajzát nézzük, rokon vonásokat és ezek alapján bizonyos alaprajz-típusokat fogunk találni, falvaknak vagy városoknak egy bizonyos csoportjára jellemző alaprajzformákat. Az alaprajzok vizsgálata településföldrajzi szempontból legalábbis olyan fontos kérdés, mint a hajlékok vizsgálata.

A legnagyobb különbség a falusi és városi alaprajzok közt mutatkozik. A falusi és városi alaprajz fő különbségeit még majd fel fogjuk sorolni, amikor a városok alaprajzára térünk rá, most csak a legjelentősebb különbséget kívánjuk kiemelni, ez pedig az, hogy egy falu alaprajzának a belsőségi és külsőségi része egyaránt fontos és érdekes. A falu lényege fejeződik ki mind belsőségi, mind pedig külsőségi alaprajzában. A *legtöbb város alaprajzának* viszont egyedül a *belsőségi alaprajz a lényeges eleme.* Ennek az az oka, hogy a város elsősorban funkcionális fogalom. A városi funkciók pedig megsemmisítő többségben a város belsőségén koncentrálódnak. Budapestnek is van pl. külsősége, határa, vannak Budapest határán belül szántóföldek is, kertek és egyéb mezőgazdasági területek, de az ezeken folytatott tevékenységek jelentősége mindazokhoz képest, amelyek a belsőség területén zajlanak le, egészen jelentéktelen. Mindaz, amit Budapest ipari, politikai vagy kulturális téren produkál, összehasonlíthatatlanul nagyobb súlyú annál, amit mezőgazdasági téren felmutathat. Annak, amit a budapesti gyárak termelnek, értelmiségi foglalkozású emberek kigondolnak, jelentősége, értéke az egész országra, sőt az ország határain túl terjed, ugyanakkor az, amit Budapest területén belül a mezőgazdaság termel, az Budapest lakosságának számához viszonyítva csekélység, tehát jelentéktelen szerepet játszik Budapest életében. Ezért a falu—város legfontosabb különbsége az alaprajz szempontjából az, hogy falun legalább olyan fontos a külsőség alaprajzának vizsgálata, mint a belsőségé, város esetében pedig a vizsgálat súlypontja a belsőség vizsgálatára esik. Amennyiben a városi alaprajzok közt típusokat különböztetünk meg, ezeket is a belsőség alapján szoktuk felállítani. Ha a városoknak van is külsőségük, termőhatáruk, ez újabb problémát nem nyújt, mint falvak esetében. Vannak még egyéb okok is, amelyek célszerűvé teszik, hogy külön tárgyaljuk a városok alaprajzát és külön a falvakét, ezekről majd részletesen szólunk akkor, ha a városi alaprajzok vizsgálatára térünk át.

a) *A magános és csoportos falusias település elterjedése és ennek tényezői*

A falusias települések közt a legfőbb ellentétet a falusias *magános* és falusias *csoportos* települések adják — *alaprajz szempontjából is.* Hiszen mondottuk, hogy a magános és csoportos települések különbsége alaktani, nem funkcionális. Egy falusias magános települést (dörfliche Einzelsiedlung: Einzelhof; habitat rural isolé, h. r. dispersé: ferme isolée) a falusias csoportos településtől (dörfliche Gruppensiedlung: Dorf; habitat rural groupé: village) tisztán csak szemmel látható jegyei alapján, alaktanilag, nem pedig funkciói alapján különböztethetünk meg. Ez a morfológiai különbség pedig elsősorban alaprajzi különbség. Pontosabban — amint azt már meg is mondottuk annak idején — a magános település minden egyes lakóhely-egységéhez térben csatlakozik a hozzá tartozó munkahely-egység. Pl. egy tanya szántóföldjével térben összefügg, ellentétben a falusias csoportos településsel, ahol az egyes lakóhely-egységek egymással érintkeznek, de nem érintkeznek külön-külön a hozzájuk tartozó munkahely-egységekkel. Az egymással érintkező lakóhely-egységeknek ez a csoportja adja a falu belsőségét, az egymással érintkező, de a lakóhely-egységekkel külön-külön nem érintkező munkahely-egységeknek csoportja pedig adja a külsőséget. A legelső kérdés, amelyet tehát a falusias alaprajzok vizsgálata során meg kell vizsgálnunk, elsősorban a falusias magános és falusias csoportos települések földi elterjedése lesz; hol találunk a Földön falusias magános és falusias csoportos települést, vagyis a falusias települések hol mutatkoznak szórványtelepülés alakjában, és hol falu alakjában? Mi az oka annak, vagy milyen tényezők szabják meg azt, hogy az egyik vidéken falusias magános, a másik vidéken pedig falusias csoportos települések uralkodnak?

A falusias csoportos és falusias magános település *földfelszínen való elhelyezkedése* az egész Földre kiterjedően egészen aprólékos részleteiben még kellő módon nem tisztázott. Európa területén már viszonylag jól ismerjük a kérdést, úgyhogy a következőkben azt elsősorban európai vonatkozásban vizsgáljuk meg, és csak egészen rövid pillantást vetünk az Európán kívüli világra.

Európa nyugati részei felől kelet felé haladva a Brit-szigetek területén a falusias csoportos település nagyon ritka. Nagyobb számban fordul elő Yorkshire területén, azután a Weald és Down jellegzetes réteglépcsős vidékén. Franciaországban falusias csoportos település uralkodik egyrészt az ország északi és északkeleti részén, egyszerűen: a Párizsi-medencében és ennek peremén, másrészt pedig az ország mediterrán jellegű partvidékein, Languedoc és Provence területén, a Rhône-delta környékén. Ha tovább megyünk az európai kontinensen, a Párizsi-medencében konstatált csoportos falusias településterület folytatódik tovább Belgiumban is, úgy azonban, hogy Belgiumnak csak déli része tartozik hozzá, északi része már nem. Hollandiában a falusias csoportos település csak szigetszerűen, kis foltokban, főleg a tengertől elhódított polder-vidékeken található meg. Tovább keletre az Északnémet-síkságon nagyjából a Weser folyó vonalától keletre válik megint uralkodóvá a falusias csoportos település. A falusias csoportos településnek ez a területe átterjed az Északnémet-síkságról Dániába és Skandinávia, főleg Svédország déli részére is. Németország déli felében is

többségben van a falusi csoportos település, de nem kizárólagos. Az Alpok felé közeledve, tehát Németország legdélibb részére áttérve, határozottan a magános település uralkodik. Nálunk Magyarországon az Alföld belsejében tudvalevőleg az igen nagy méretű falvak (tehát csoportos település) és a tanyák (tehát szórvány-, magános település) váltakozása jellemző. Ha az Alföldet környező dombságok, középhegységek területére térünk át, ott általában a falvakat találjuk uralkodóknak, csak az országhatáron túl és akár északon, akár keleten a Kárpátok magasabb régióihoz közelebb kezdi felváltani a csoportos falusias települést a magános falusias település. Svájcban az ún. Mittelland területén általában a falusias csoportos település uralkodó. A Szovjetunió európai területén északnyugat felől délkelet felé, a csernozjom-öv felé haladva egyre inkább növekszik a falusias csoportos települések mérete. Délkeleten általában mindenütt nagyméretű falusias csoportos települést találunk. A félmediterrán vidékek közül a Pó-síkságon vegyesen fordulnak elő magános és csoportos települések. A magashegységekben, így az Alpok magasabb régióiban magános települések vannak, a völgyekben azonban megjelennek a csoportos települések. A Dinaridák északnyugati részén kb. Boszniával egybeesően szórványtelepülés uralkodik, másfelé azonban nemcsak a Dinaridák, de az egész Balkán-félsziget területén mindenütt a csoportos településforma az uralkodó. Hasonlóképpen a Mediterraneum egész területén, tehát az Olaszfélszigeten, az Ibériai-félszigeten és mint mondottuk, a Balkánon a csoportos forma uralkodik.

Persze azért nem egy helyen akad a Földközi-tenger vidékén is szórványtelepülés, így pl. Közép- és Dél-Olaszország egyes vidékein, Portugália északnyugati részén, Spanyolország némely öntöző gazdálkodást folytató táján stb.

Az Európán kívüli területekről általánosságban elmondhatjuk, hogy az ősi földműves társadalmaktól lakott tájakon, amilyenek pl. az orientális világ, azaz az ún. Közel-Kelet régi oáziskultúrái, pl. Mezopotámia, vagy a régi Egyiptom Afrikában, hasonlóképpen India, ugyanúgy Kína területén mindenfelé túlnyomó a falusias csoportos település. Természetesen bőven akad kivétel is. Az ugyancsak Európán kívüli olyan területeken, amelyeken főként természeti népek bennszülött kapásgazdálkodása folyik, vagy legalábbis folyt még a közelmúltban is, akár Afrikában, akár Dél-Amerikában és Indonéziában, ott is mindenütt a faluszerű csoportos település a túlnyomó, ha nem is kizárólagos. A kivételekre példaként említhetjük azokat a kapásgazdálkodók körében többfelé előforduló magános településeket, amelyek lakóhelyrészét egy-egy nemzetségi hajlék képviseli, amint arról már korábban megemlékeztünk. Ezzel szemben az Európán kívüli területeknek más jellegű részein, nevezetesen ott, ahol ún. európai telepes gyarmatok rendezkedtek be, vagy esetleg ilyen telepes gyarmatokból később önállósult államok alakultak ki — amilyen pl. az Egyesült Államok, hiszen ez is tulajdonképpen európai telepes gyarmat volt, ebből lett később hatalmas önálló állam, vagy amilyen pl. Ausztrália, Dél-Afrika, Dél-Amerika Köppen-féle ún. C vagy D klímájú része, ahol tehát nagyjából az európai viszonyokra emlékeztet a klíma —, az agrártelepülések túlnyomó többségükben magános települések, farmok, ahogyan őket Amerikában nevezik. Persze itt is akad kivétel, tehát akadnak itt is kivételesen csoportos, faluszerű települések. Jól ismert tény például, hogy Új-Angliában először csoportos települések

(falvak) keletkeztek, igaz, hogy azok utóbb szórvánnyá bomlottak. Ugyanígy Canada (Kanada) némely vidékén is települtek francia, másutt német, Latin-Amerikában spanyol alapítású falvak. A magyarázat: vagy a fokozott védelmi szükséglet, vagy pedig a megtelepültek összetartozó nemzetiségi jellege, idegen környezetben.

Megállapítva először a csoportos és a magános falusias településforma előfordulásának puszta tényeit, ezután a következőkben a *tények okait* próbáljuk felderíteni, vagyis rá próbálunk világítani arra a kérdésre, hogy miféle tényezők azok, amelyek egyik helyen a csoportos, másikon a magános település kialakulásának kedveztek, illetőleg kedveznek ma is. Előre kell bocsátanunk, hogy egyik vagy másik forma uralmát általában egyetemlegesen nem tudjuk egyetlen tényezővel megmagyarázni, hanem esetenként többféle tényező játszhat szerepet, hol az egyik, hol a másik, a leggyakrabban egyidejűleg több is.

Az inkább csoportos vagy inkább magános falusias településeknek kedvező tényezők részben természeti földrajzi, részben — és ezek az utóbbiak a fontosabbak — társadalmi jellegű tényezők. Az utóbbiak sorában is talán a legfontosabb a tulajdonforma, illetve az itt tárgyaltak szempontjából a *szántóföld birtoklásának módja* és a *szántóföld művelésének rendszere*. Mindkettő hosszú fejlődésen ment át a történelmi idők folyamán; egymást váltogatták időrendben a szántóföld birtoklásmódjának is különböző, egyre haladottabb fejlődési formái, és váltogatták a szántóföld művelésének is egyre fejlettebb rendszerei. A kétféle fejlődés párhuzamosan ment végbe, egyik is változott, másik is, a kétféle rendszernek egyes változatai egybekapcsolódnak, és együttesen jelennek meg, de a birtoklásmódnak egy bizonyos formája nem feltétlenül jár együtt a művelésmódnak is egy bizonyos formájával. Ennek következtében részletes tárgyalás folyamán először külön kellene áttekinteni a szántóföld birtoklásmódjának egymást követő formáit, azután megint külön kellene áttekinteni a szántóföld művelésmódjának egymást követő rendszereit; miután ezt megtettük, megpróbálhatnánk megállapítani azt, hogyan kapcsolódnak ezek egymással össze. Egyszerűség kedvéért mi a két fejlődést összekapcsolva vizsgáljuk, igyekszünk időrendben olyan fokozatokat egymás után felsorakoztatni, amelyek akár a birtoklásmódnak, akár a művelési rendszernek valamilyen fajta változatában különböznek egymástól, úgyhogy általában a régebben előforduló formákat előbb, a később előforduló formákat később írjuk le. Egyes konkrét vidékek fejlődése az általunk az alábbiakban kifejtendő sorrendhez képest hézagokat, esetleg éppen ellenkezőleg, általunk nem említett átmeneti fokozatokat is mutathat.

A fejlődésnek egy korábbi időszakában, amennyire vissza tudunk menni a múltba, az ún. *földközösség* formájával találkozunk, mint birtoklási móddal, helyesebben tulajdonformával. A földközösségnek a fejlődés folyamán egymást követő több formája van.

A földközösségnek időben hozzánk csak valamennyire is közeli formáinak legtöbbjéről elmondható, hogy azokat nem a közös művelés jellemzi, hanem a kinek-kinek használatában álló szántóföld-területnek *időszakos* (periodikus) *újraosztása*. A földközösség tehát általában nem egyértelmű valamely közösségi csoport által (nemzetségi közösség, faluközösség) közösen művelt területtel, mint amilyen manapság pl. egy kolhoz, egy termelőszövetkezet birtoka; jelenti ellenben azt, hogy a szántóföld-területet a

közösség tagjai közt időről időre, újra és újra felosztják. A közösség minden tagjának egyformán joga van ahhoz, hogy részesedjék egyénileg a szántóföldből, ennek úgy tesznek eleget, hogy amint a közösség tagjainak létszáma csökken vagy növekszik, a szántóföld-területet időnként újra és újra osztják a közösség tagjai közt, hogy mindenki mindig egyformán részesüljön. Ebben az időszakos újraosztás tényében rejlik a földközösség ténye, hiszen ennek következtében senki sem mondhatja semmiféle földterületről, hogy az az ő földje, mert lehet, hogy a következő újraosztáskor azt nem neki osztják.

Mindazonáltal ősi viszonyok maradványaként még ma is találkozunk közös műveléssel, így különböző kapásgazdálkodó népeknél. Ugyancsak a közös művelés volt jellemző a balkáni zadrugák területén. A *délszláv zadruga*, mint a patriarchális nagycsalád sok más formája, nemcsak házközösséggel, hanem valamennyi termelőeszköznek, így a földnek is közös birtoklásával jár. Maga a termelés, a föld művelése is közös. Az *ognyeviscsa* és a *pecsiscsa* elnevezések középkori orosz forrásokban olyan patriarchális nagycsaládi közösségekre utalnak, amelyek közös földtulajdonukat szintén közösen művelik. ENGELS hangsúlyozza „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című munkájában, hogy minden népnél először a nemzetség művelte közösen a földet, később kommunisztikus családi közösségek. A nemzetségek, sőt a patriarchális nagycsaládok felbomlása után kialakulnak a faluközösségek, MARX szerint az olyan szabad embereknek az első társadalmi csoportosulása, akiket nem fűznek egybe vérségi kötelékek. Ezek földközössége már mindig egyéni termeléssel és egyéni elsajátítással jár együtt, tehát a földeknek a faluközösség tagjai közötti időszakos újraosztásával. Ekkor tehát — persze lehet, hogy néha korábban is — a birtoklás már egyéni, bár a földtulajdon még közös. (MARX „A tőkés termelés előtti tulajdonformák" című művében szigorúan megkülönbözteti a tulajdont a birtoklástól.)

A földközösség ősibb, még közös műveléssel járó formájához képest azok a későbbi, az időszakos újraosztással jellemezhető formák, amelyek közös lényegét fentebb már kifejtettük, olyan fejleményt képviseltek, amely egyértelmű egy, a közösségi földtulajdont kikezdő dualizmussal. Ez a dualizmus fennállt egyfelől a föld társadalmi tulajdona, másfelől az esetenként kinek-kinek juttatott parcellák egyéni birtoklása és művelése között. Végeredményben ez a dualizmus vezetett a földközösség felbomlásához.

A földközösség kérdésével, általában a szántóföld birtoklásmódjának, részben a művelési rendszerének a kérdésével is igen sokan foglalkoztak, az egész kérdésnek igen bőséges irodalma van. A földközösség fogalmát, egyáltalában azt, hogy volt földközösség, 1821-ben OLUFSEN közelítette meg úgy, hogy Dánia területén később földközösségi eredetűként értelmezett tulajdonformával találkozott. A rengeteg szakember közül, akik OLUFSENT követően a földközösség kérdésével foglalkoztak oly módon, hogy a földközösséget hol többé, hol kevésbé általánosították, mint ősi tulajdonformát, csak néhányat említünk meg. Ilyen pl. az angol SEEBOHM, az ugyancsak angol SUMNER MAINE vagy ilyen pl. a német HANSSEN. Nálunk az egész kérdésnek gyér az irodalma, tulajdonképpen csak egyetlen szerző foglalkozott Magyarországon ezzel a kérdéssel átfogó értelemben, igaz, hogy egészen alapvető megállapításokat tett a földközösségnek Magyarországon is korábban ismert előfordulásáról, TAGÁNYI KÁROLY, akinek „A földközösség

története Magyarországon" címen nagyon tartalmas, adatokban rendkívül gazdag és igen szellemes, magas színvonalú értekezése 1894-ben jelent meg. Más magyar szerző alig foglalkozott ezzel a kérdéssel, az is csak egyes helyeken, az országnak ezen vagy azon a vidékén igazolta TAGÁNYIT, azonban tárgyi ismereteink lényeges bővülése tekintetében vagy éppen a kérdés elméleti fejlődését illetően — olyan szerzők, mint BELÉNYESY MÁRTA, MAKKAI LÁSZLÓ vagy SZÉKELY GYÖRGY ide vonatkozó tanulmányain és MOLNÁR ERIKnek TAGÁNYI műve új kiadásához írt előszaván kívül — azóta még alig jutottunk előbbre. Meg kell még említenünk az idegen irodalom köréből a francia ALBERT DEMANGEONT, akinek munkássága elsősorban abból a szempontból jelentős, hogy ő a kérdést földrajzi szempontból próbálta az egész Földre kiterjedően összefoglalni, éspedig oly módon, hogy a szántóföld birtoklásának különböző formái és a szántóföld művelésének is különböző formái, valamint a magános és csoportos település közti összefüggésre próbált világot deríteni a 20-as évek második felében.

Mielőtt az időszakos újraosztással jellemezhető földközösségi formákról egyenként megemlékeznénk, szólnunk kell a föld birtokbavételének egy olyan formájáról, amelyet *első foglalás*, vagy más szóval *szabad foglalás* néven szoktunk emlegetni. Az első foglalás rendszere úgy tekintendő, mint egy — legalábbis a legtöbb esetben — földközösségi tulajdonforma. Fennállásának feltétele ti. az, hogy korlátlan bőségben álljon rendelkezésre föld, olyan bőségben, hogy ebből a földből elvben tetszőlegesen, tehát teljesen önkényesen, sajátíthat el bárki a maga egyéni, külön használatára egy-egy földdarabot; tehát azt, hogy a rendelkezésre álló óriási földdarabon belül hol és esetleg talán mekkora területet foglal le magának valaki, azt senki nem szabályozza, semmiféle közösség nem köti meg. Annyiban tehát ez is földközösségnek nevezhető, mert a korlátlan bőségben rendelkezésre álló föld valóban mindenki számára készen kínálkozik, abból valóban az foglal le magának egy-egy darabot, aki akar, és lehetséges, hogy oly terjedelmű földet foglal le magának, amekkorát akar — bár a terjedelmet esetleg korlátozzák —, tehát ilyen értelemben ezt a tulajdonformát is úgy tekinthetjük, mint egy esetét a földközösségi tulajdonformáknak.

Egy tekintetben mégsem tekinthetjük közösséginek a földet, mert ha valaki bármikor, de elsőnek rátette kezét a szabadon rendelkezésre álló nagy földterületnek bármelyik darabjára, és azt meg is művelte, látszólag ezzel sajátjává, tehát egyéni tulajdonává tette ezt a földet. Mert tovább nem a közösség használja azt, hanem az az egyén, aki rátette a kezét, és mindaddig sajátjának is tekintheti a szabadon foglalt földdarabot bárki, amíg azt megműveli. Ámde mihelyt a művelést abbahagyja, azzal ez a földterület ismét szabaddá válik, bárki ráteheti ismét a kezét. Lehetséges ugyan, hogy ez egyáltalán nem következik be: az egyszer birtokba vett földet állandóan megtartja a birtokosa. De az a körülmény, hogy előfordulhat, és valóban elő is fordul, hogy valaki otthagyja a földjét, és helyette másikat vesz művelés alá, mutatja: milyen csekély érték a föld. A szántóföld ilyen módon ide-oda költözhetik.

A szabad foglalás rendszere időrendben nem előzi meg mindig a földközösség alább felsorolandó formáit, azokkal egy időben, sőt azok megszűnése után is fennállhat, részben oly módon állhat fenn, hogy ha egy közösség foglal le valahol egy bizonyos területet és osztja fel azt a maga tagjai között, ott az ebből a felosztásból kimaradó földterületen a közösségbeli egyes

egyének folytathatnak szabad foglalást. Egy-egy falu közössége a maga rendelkezésre álló igen nagy faluhatárának esetleg csak a belsőséghez, a házakhoz közel eső részét osztja fel maga között a földközösség alább ismertetendő formái szerint, a határ távoli részét szabadon hagyja, arra tehát a közösség bármelyik tagja külön-külön egyénileg ráteheti a maga kezét, a határnak tehát a belsőségtől távoli része szabad foglalás tárgya lehet akkor is, amikor a falu belsőségéhez közelebb eső részén a földközösség különböző formái rendezkednek be (l. alább).

Lehetséges azonban az is, hogy nem egyetlen falunak távoli határrészéről van szó, hanem esetleg szomszédos faluközösségek által összefüggően megtelepült, benépesült területeken belül szigetként gazdátlanul maradt foltokról, vagy a közösségek által birtokolt földterületnek a senki földje felé eső perifériáiról. A puszták vagy őserdők peremén, tehát olyan területeken, amelyek általában a lakott föld szélén túl esnek, úgyhogy ezeket még semmiféle közösség nem foglalta le, ott — legalábbis elvben — szintén megtörténhet az, hogy egyes egyén, addigi közösségéből kiszakadva szabadon foglalhat. Más kérdés az, hogy olyan társadalomról van-e szó, amelyben faluközösségtől vagy bármiféle prefeudális vagy feudális eredetű agrárköteléktől független egyén is létezhet és boldogulhat. Ennek lehetősége a múltból a kapitalizmus viszonyaihoz közeledve inkább megvan, mint korábbi időkben.

Természetes, hogy a szabad foglalásnak ez a formája, amikor az általában az emberiségtől lakott összefüggő földterületeknek a senki földje felé eső peremén túl fordul elő, nagyon hosszú időn keresztül, szinte majdnem napjainkig fennállt. Sőt, egyéni birtokbavétel formájában ez éppen a kapitalista vagy a kapitalizmus kialakulása felé haladó társadalmak területi terjeszkedése korában általános, ellenben például a földközösség uralmának idejében a senki földjén is többnyire közösségi foglalás alakjában nyomult előre a népesség. Mindaddig, amíg csak a földfelszínen, esetleg távoli világrészeken van még foglalatlan senki földje, ott a megtelepedés általában történhetett szabad foglalás vagy első foglalás formájában akkor, amikor az egyes kontinensek régebben lakott területein már sokkal fejlettebb formák uralkodtak. Ezért a szabad foglalás rendszere a többi, alább ismertetendő birtoklásformák sorrendjébe nem illeszthető be, hanem ez végignyúlik időben az egész fejlődés folyamán, csak térben jelentkezik elkülönülten a sűrűn lakott vidékek, esetleg az egyes faluhatárok peremterületein. Legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a szabad foglalás másodiknak említett formája, amikor tehát nem egy bizonyos faluközösség határának peremterületein foglalnak maguknak egyéni földeket egyébként faluközösségben élők, hanem általában az egész sűrűn benépesült földterületnek vagy az addig még gazdátlanul maradt szigetein, vagy a senki földje felé eső szélén kizárólag egyénenkénti földfoglalás történik, ez a szabad foglalás szórványteleplléssel kapcsolódik. Akik kizárólag egyénileg foglalnak maguknak földet — tehát nincs is közösen birtokolt földjük —, azok egyenkint foglalt földjükre egyenkint rá is telepszenek, és szomszédjaiktól éppen a lefoglalt földterület választja el őket. Ilyenkor az egész vidék minden egyes lakóhely-egységét körülveszi, csatlakozik hozzá egy darabban a munkahely-egységként szolgáló földterület.

Annak a földközösségnek, amely az időszakos újrafelosztásban fejeződik ki, a *legrégibb*, legprimitívebb *fokozata* az ún. *költözködő vagy nomád földközös-*

ség. A földközösség egymást követő fokozatainak, sőt általában a szántóföld birtoklásmódjában és művelésmódjában egymást követő fokozatoknak, azok egymást követő kifejlődésének többféle tényező lehet az oka. Ezek közül a legjelentősebbek egyike az *agrártechnika szintje*, legfőképpen az, hogy a talaj kimerülése ellen milyen módon védekeznek. Itt most elöljáróban csak annyit jegyzünk meg, hogy a talaj kimerülése ellen trágyázással történő védekezés csak később válik általánossá, eleinte vagy egyáltalában nem, vagy csak ki nem elégítő módon alkalmazzák. A talaj kimerülése ellen tehát kezdetben más módon kell védekezni, és az a mód, ahogyan ez a védekezés történik, szintén megszabja részben a birtoklás formáját, részben a művelés módját. Egy másik tényező a népességnek a rendelkezésre álló szántóföldterülethez mért nagysága, röviden a *népsűrűség*. Viszonylag sok vagy kevés föld áll-e a népességnek rendelkezésére? — ez is lényegesen befolyásolja, hogyan váltja fel egyik birtoklásrendszert, illetőleg művelésmódot a másik. Egy harmadik tényező, ami szintén nagyon lényeges, a népesség *közösségi kötelékének szoros vagy kevésbé szoros volta* ; az ti., hogy vajon egy szoros kötelék egyenjogú tagjairól van-e szó, vagy pedig ez a szoros kötelék valamilyen oknál fogva megbomlik, és akik együtt élnek területileg, azok esetleg nem egyenjogúak.

A periodikus újraosztásos földközösség legprimitívebb formáját, a költözködő vagy nomád földközösséget az jellemzi, hogy a szóban forgó közösségnek szoros kötelékéről, sok esetben még nemzetségről van szó, tehát vérségi alapon rokonságban állóknak kötelékéről. Az ilyen nemzetség felett nem áll semmiféle azt irányító feudális hatalom, valami földesúr, a tagok minden ilyen felsőbbségtől függetlenül birtokolnak valamely földterületet közösségi forma szerint. Ha ugyanekkor a szántóföld művelésének technikája még nagyon fejletlen, trágyázás még egyáltalában nincsen, akkor a talaj kimerülése ellen másként nem is tudnak védekezni, csak oly módon, ha a használat következtében kimerült szántóföldet bizonyos idő múlva sorsára hagyják, és másutt törnek fel újból szántóföldet a maguk számára. Ehhez azonban mint harmadik tényező, az is szükséges, hogy a közösségnek rendkívüli bőségben álljon föld a rendelkezésére. Csak igen csekély népsűrűség esetén lehetséges a földközösségnek ez a formája, amikor tehát a szántóföld kimerülése ellen úgy védekeznek, hogy a rendelkezésre álló óriási határnak minden alkalommal csak egy kis hányadát törik fel szántóföldnek, mert az is elég a közösség ellátására. A lényeges tehát az, hogy a közösség valamennyi tagjának szántóföldje együttesen, mint összefüggő terület a határnak mindig más és más kis részét foglalja el. A szántóföld tehát költözködik, ennek egésze körbe jár a határban.

A szántóföld egészének ez a költözködése olyan módon történik, hogy a közösség jelöli ki, hogy egy bizonyos adott évben a határnak melyik részét törik fel szántónak, a közösség osztja szét ezt a szántóföldnek kijelölt egész területet annyi darabra, ahány tagja van pillanatnyilag a közösségnek. Ezzel óvják meg az egyenlő részesedés elvét, mert a közösségi kötelék még szoros, egyenlő jogú nemzetségi tagokról van szó, mindenkinek joga van ahhoz, hogy részesedjék a földből. Közös elhatározás alapján használja mindenki bizonyos meghatározott számú esztendőn át a számára szántóföldnek kijelölt területet, amikor a közösség úgy dönt, hogy a kiosztott földet nem érdemes, sőt nem is szabad már tovább művelni senkinek, tehát a határ más részén törnek fel újból minden egyes közösségi tag számára földet.

Alább látni fogjuk még, hogy az újabb és újabb osztások nem minden esetben jelentik a régebben kiosztott földek művelésének mindenkire kötelező megszüntetését. Ilyen esetben adva van a földközösségi birtoklás következő fokozatának lassú átmenettel történő kialakulása. Akár ez a másodiknak említett eset áll fenn, akár az első, mindkettőben a közösség az időszakos újraosztásnak, egyben a szántóföld egésze ezzel kapcsolatban történő költözésének végrehajtója vagy legalább irányítója. Kétségtelenül földközösségről, egyben a szántóföld egészének folytonos költözéséről van szó; innen a forma TAGÁNYITÓL származó elnevezése: költözködő vagy nomád földközösség.

A „nomád" megjelölés azonban — bár azt mások is használják — félreérthető, mintha itt valami nomádok földközösségéről lenne szó, ezért használata ellen jogos kifogások hangzottak el történészek részéről. Mindenesetre nem a geográfusok, hanem ők az illetékesebbek az elnevezés megtartásának vagy elvetésének kérdésében. Tény, hogy a szántóföld folytonos költözködése egyértelmű a föld megművelésének azzal a rendszerével, amelyet *talajváltó rendszernek* hívnak (Flächenwechselsystem, Wanderfeldbau, culture nomade, shifting cultivation). Ennek egyik formája erdős területen a szántóföldnek az erdő égetéses irtásával párhuzamos folytonos helyváltoztatása; az elhagyott szántóföld helyén ismét összezárul a felújuló erdő. A talajváltó földművelésnek ezzel a változatával, amelyet az jellemez, hogy a mindenkori szántóföld talán csak egy tizede vagy huszada a mindenkori erdőnek, a forróövi őserdők és a szubpoláris erdőségek területén szinte napjainkig találkozunk *(égetőművelés,* Brandwirtschaft, essartage, écobuage). Ha erdő helyett valamely sztyepp vagy szavanna legelőnek használt füves területén változtatja a helyét a költözködő szántóföld, *legelőváltó gazdaságról* (mezőfüves gazdaság, Feldgraswirtschaft) beszélünk.

A talajváltó földművelési rendszernek említett két és fel sem sorolt többi formája mind a szántóföld költözködésével egyértelmű, és egyidejűleg valamely közösség periodikus újraosztásos birtoklásmódjával lehet kapcsolatos. Ámde a talajváltó földművelésnek akár égetőműveléses, akár legelőváltó formája kapcsolódhatik szabad foglalással, azaz egyéni földfoglalással is. Erről röviden már szóltunk, amikor a szabad foglalás ismertetése során megemlítettük, hogy az nem zárja ki a szántóföld ide-oda költözését. Minthogy — amint már leszögeztük — azok településformája, akiknek földfoglalása kizárólag egyéni foglalás alakjában történik, csakis szórványtelepülés lehet, szabad foglalók szórványtelepülése egyben költözködő földműveléssel is járhat. Mondanunk sem kell, hogy szabad foglalók költözködő földműves szórványtelepülése különösen gyakori az észak-amerikai és északeurázsiai szubpoláris erdőknek a kapitalizmus korában feltárt részein: Kanada, Skandinávia, a cári Oroszország tűlevelű erdőzónájának főleg északi részein. Ha a szántóföld már a határ minden közel fekvő részét sorra igénybe vette, mielőtt még a legkorábbi osztás ugarként pihenő területei regenerálódtak volna, akkor a művelésnek távolabb fekvő földeket kell sorra kerítenie. Említettük, hogy a forróövi kapásgazdálkodás körében ez ma is gyakori, noha folytonosan tért vesztő jelenség. Megemlékeztünk arról is, hogy ez a művelési rendszer falvak belsőségének időnként bekövetkező elköltözésével jár együtt.

A költözködő vagy nomád földközösségi rendszert idővel fel kell váltania a földközösség második fokozatának. A változást az indokolja, hogy a

népesség száma növekszik. A megnövekedett számú népességhez mérten a rendelkezésre álló szántóföld már nem tekinthető korlátlan terjedelműnek, esetleg a rendelkezésre álló határnak földművelésre egyáltalában alkalmas termőképes részéből már annyi kerül felosztásra a közösség tagjai közt, hogy a szántóföld többé már nem költözködhet, egészében nem változtathatja helyét. Ekkor előbb a „szabályozott talajváltó rendszer" formája alakul ki: a szántóföld egyik felét több évi használat után annak másik fele váltja fel, amelyet addig — pihenése idején — legelőnek használtak. Később egyéb formák jelentkeznek. Valami módon azonban most is kell védekezni a talaj kimerülése ellen. Trágyázás esetleg már van, de nem kielégítő módon. Most egy új módszert kell a szántóföld egészének továbbköltöztetése helyett kitalálni.

Ez az új módszer abban áll, hogy az egész határt, helyesebben az állandóan körülhatárolt, mozdulatlan egész szántóföldterületet különböző nagyságú dűlőkre vagy táblákra (Gewann) osztják; ezek elhelyezkedésükben nagyjából a föld talajminőségéhez igazodnak. Jobb földön általában kisebb táblákat, rosszabbon nagyobb táblákat hasítanak. Továbbra is fennáll még a szoros közösségi kötelék, ami egyet jelent azzal, hogy a nemzetség vagy általában közösség minden tagja egyforma joggal részesedik a földből. Ezt az egyenlő jogot úgy biztosítják, hogy minden egyes birtokosnak minden egyes táblában, vagy ha úgy tetszik, dűlőben van földje. Az egyéni földterület tehát nincs egy tagban, nem tagosított birtoktestekről van szó, hanem mindenkinek a földje annyi darabban fekszik a határban szétszórva (Gemengelage, morcellement des tenures, enchevêtrement des parcelles), ahány táblára, illetőleg dűlőre osztott az egész szántóföld. Az igazságos egyenlő részesedés így van biztosítva, mert mindenkinek egyaránt jut a jobb meg a rosszabb földből is. Ez biztosítékot jelent olyan tekintetben is, hogy minden esztendőben mindenkinek, még ha jégveréses vagy árvizes rossz év is van, valószínűleg terem valamije. Ha károsodás éri a határt, nem valószínű, hogy a határnak minden részét egyformán éri a csapás. Ha mindenkinek minden táblában van parcellája, valószínű, hogy a táblák egy része megmenekül a pusztulástól, ritkán fordul elő, hogy valakinek egész vetése elpusztuljon.

Ennek a tagosítatlan szétszórt birtoklásmódnak egyik célja tehát az, hogy a különböző minőségű földekből, a belsőségtől távolabb és ahhoz közelebb eső földekből, rossz talajú és jobb talajú földekből mindenki egyformán részesüljön. Másik célja abból a körülményből következik, hogy mivel trágyázás nincsen, vagy legalábbis kielégítő mértékben nincsen, a talaj kimerülése ellen csak úgy lehet védekezni, ha ugyanazon a földön is az egyes terményeket váltogatják. Tehát ugyanazon a földön nem termelnek állandóan árpát, búzát, rozsot stb., hanem egyik évben ezt, a másikban azt. Sőt bizonyos ideig egy, két, öt vagy még több évig, pihentetik a földet. Minthogy most már a szántóföld egésze nem vándorol a határban, nem költözködik, mert a határnak a földművelésre alkalmas egész területe ki van osztva egyszer s mindenkorra, legfeljebb arról lehet szó, hogy ki-ki egyidejűleg a maga birtokában levő nagyszámú parcella egyikén ezt termeli, a másokon azt, a parcellák egy részét, mindig váltakozó egy részét pedig időnként pihenteti. Meg kell még jegyeznünk azt, hogy a földközösséget ebben a rendszerben az képviseli, hogy a periodikus újraosztás továbbra is fennmarad. Tehát bár a szántóföld mint egész már nem költözik

el a maga helyéről, de az egyes tábláknak parcellákra való felosztása időről időre újra történik. Esetenként különböző lehet, hogy öt-, tízévenként-e, vagy rövidebb idő alatt — ez elvégre lényegtelen —, de időszakosan újból és újból eltörlik az egyéni határokat, és újból megtörténik minden egyes táblának a birtokosok közt való szétosztása. Az újraosztást az teszi szükségessé, hogy a közösség létszáma időről időre megváltozik, hol nő, hol csökken; annak megfelelően osztanak tehát minden egyes táblát egyik alkalommal több, a másik újraosztás alkalmával kevesebb parcellára.

Ezt a most ismertetett *második* fajta földközösségi *fokozatot* jellemzi — legalábbis kezdetben jellemezheti — az, hogy az egyes birtokosok önmaguk, a közösség megkérdezése nélkül dönthetik el, hogy a maguk egyik vagy másik parcelláján mit akarnak termelni, vagy mikor akarják azt pihentetni. Lehetséges tehát, hogy ugyanannak a dűlőnek egymás mellett álló szomszédos parcelláin különböző termelés folyik, azaz nincsen ún. vetéskényszer vagy nyomáskényszer (Flurzwang, rotation obligatoire). Ennek fogalmával a következő, harmadik fokozat ismertetése során foglalkozunk, ahol már fellép a nyomás- vagy vetéskényszer, vagyis az, hogy a közösség kötelező erővel szabja meg, hogy milyen sorrendben kövessék egymást az egyes termények, és ez a kötelező sorrend minden egyes parcellabirtokosra ránehezedik. — Az előbbiekben ismertetett második fokozatot legalkalmasabb a *földközösség tagosítatlan szántóföldel, de nyomáskényszer nélkül* elnevezéssel jelölni.

Még látni fogjuk alább, hogy ezzel a másodiknak jelzett fokozattal a jellemző vonásoknak, legalábbis két vonásnak azonossága (tagosítatlanság, ugyanakkor a nyomáskényszer hiánya) meghatározza a fejlődésnek azt a sokkal későbbi állapotát is, amelyet ennek éppen időrendben későbbi bekösöntése alapján ötödik fokozatként fogunk jelölni. Időrend szerint közben helyezkedett el két olyan fokozat, amelyeknek közös jellemzője a nyomáskényszer volt. A látszat tehát az, mintha a fejlődés közben visszájára fordult volna: hiszen előbb megteremtette, utóbb megszüntette a nyomáskényszert. Pedig nemcsak az ötödik fokozatot kell a fejlődés valóságos tényeként elfogadnunk, hiszen sok helyen a közelmúltból ismert vagy éppen még ma is létező valóság, hanem kétségtelen bizonyítékaink vannak a második fokozat egykori létére is. (Vö. a történész TAGÁNYI és a geográfus GABRIELE SCHWARZ ebben a vonatkozásban egyértelmű közléseit, amint azokra alább hivatkozni fogunk.) Ide vonatkozó ismereteink szerint a tagosítatlanság igen hosszú időszakon át változatlanul fennállt; megvolt már akkor is, amikor még nem ismerték a nyomáskényszert (második fokozat), és továbbra is megmaradt akkor is, amikor már szükségtelenné vált a nyomáskényszer további fenntartása, annak megszüntetése tehát haladást jelentett, amint azt majd az ötödik fokozat ismertetése során látni fogjuk. De még előzőleg, a harmadik fokozat sajátságainak kifejtése kapcsán azt is látni fogjuk, hogy a maga idejében a nyomáskényszer bevezetése volt a haladás. Olyan „találmány" volt ez, amely a már fennálló tagosítatlanság kényelmetlen következményeit segített kiküszöbölni. Bizonyos időre volt szükség létrejöttéhez, ha talán nem is nagyon sokra; éppen amíg ez be nem következett, addig álltak fenn a tagosítatlanság kényelmetlen kísérő jelenségei — röviden: a második fokozat.

De hát mi hozhatta létre a tagosítatlanságot, ha egyszer annak ilyen kényelmetlen kísérő jelenségei is voltak? A tagosítatlanságnak a maga

idejében célszerű vonásaira előbb már rámutattunk, tehát ebben a vonatkozásban sincs szó visszájára forduló fejlődésről. Persze a tagosítatlansággal elérni szándékolt célt — a közösségtagok egyenlő részesedése és egyben az adott fejlődésszinten legcélszerűbben megvalósítható védekezés a talaj kimerülése ellen — csak abban az esetben lehet egyben a fejlemény kialakulása okának tekintenünk, ha a határnak kisebb-nagyobb táblákra és minden egyes táblának megfelelő számú parcellára való felosztását minden esetben egészében tervszerűen kigondolt és egy csapásra megvalósított „találmány"-nak tekintjük. Ismerünk azonban olyan eseteket, amikor a költözködő földközösségből nem előre kitervezett módon, hanem tervszerűtlenül és fokozatosan fejlődik ki tagosítatlan határkép, minden nyomáskényszer egyidejű alkalmazása nélkül. TAGÁNYI a hajdúvárosok határhasználatáról írja, hogy itt hat-hét évig egyfolytában használták a földeket, egyben évenként osztottak ki újabb és újabb földeket, a határ más és más részén. Tehát az új osztás létrejötte nem jelentette egyben a réginek a megszűnését, azaz kinek-kinek egyidejűleg több tagban feküdt a földje. Mindez a XVIII. században történik, de nem úgy, hogy nyomáskényszer *már* nincs, hanem *még* nincs: ekkor akarják bevezetni — sikertelenül! Hogy más országokban is találkozunk a nyomáskényszert időben megelőzőleg már fennálló tagosítatlansággal, arra GABRIELE SCHWARZot hívhatjuk tanúnak (Allg. Siedlungsgeographie, 186. lap), aki NIEMEIER és más szerzők Németország különböző vidékein nyert kutatási eredményeit is összefoglalva jut ilyen megállapításra. A kialakulás módja ha nem is a fentebbiekben leírt, de az eredményként létrejött hasonló állapot — földközösség tagosítatlan szántóförddel, de nyomáskényszer nélkül, tehát az általunk másodiknak nevezett fokozat — Óceáni-Európában: Írországban, Skóciában, Franciaországban sokfelé — legalábbis a közelmúltig — ilyen formában állt fenn, sőt néhol még ma is fennáll, amint arról EVANS nyomán, az *infield—outfield* rendszerével kapcsolatban alább meg fogunk emlékezni.

A *harmadik fokozat* legcélszerűbb elnevezése: *földközösség nyomáskényszerrel vagy nyomásos műveléssel.* A második fokozat ti., legalábbis a második fokozatnak az a vonása, hogy ki-ki tetszése szerint válogathatja meg minden egyes parcellájának terményeit, vagy hagyhatja azt esetleg ugaron, ha elő is fordul, csak átmeneti állapot lehet, mert a kényelmetlensége egyre inkább kitűnik, és egyre inkább igyekeznek valami ésszerű módon ettől megszabadulni. A kényelmetlenség abban rejlik, hogy a szomszédos parcellákon folyó gazdálkodás zavarhatja egymást. Ha nincs szabályozva, hogy ki-ki mikor teheti ugarrá parcelláját és mikor nem, megtörténhet, hogy két szomszédos parcella közül az egyiken éppen vetés van, ugyanakkor a szomszéd ugarnak hagyott parcelláján az állatok legelnek, és ezek esetleg lelegelik a szomszéd parcellák vetését is. Ezért szokott bekövetkezni a földközösségi birtoklásmódnak harmadik formája, amikor a közösség kötelező erővel szabja meg a tagjai számára, hogy milyen sorrendben mit termeljenek, illetőleg mikor hagyják ugaron parcelláiknak egyik vagy másik szomszédos csoportját. (Különösen olyankor vált szükségessé a termények sorrendjének és a földek pihentetésének mindenkire kötelező szabályozása, amikor a népesség szaporodása következtében egymás után létesített új és új táblák lehetetlenné tették valamely parcella elérését idegen parcellákon való átjárás nélkül, amint azt GABRIELE SCHWARZ hangsúlyozza a fentebb idézett helyen; a szerző így tulajdonképpen rámutat

a népsűrűség növekedésének jelentős szerepére abban, hogy a második fokozatot felváltja a harmadik.) A harmadik fokozatot jellemző nyomáskényszer megvalósítása úgy történik, hogy a szomszédos táblákat vagy dűlőket egységes módon kezelik, összefognak több dűlőt egy ún. *nyomássá* vagy *fordulóvá* (Zelge, Feld, Schlag; sole, saison), és a közösség szabja meg, hogy ugyanabban az esztendőben az illető nyomásnak vagy fordulónak egész területén, annak tehát valamennyi parcelláján mindenki köteles pl. őszi vetést alkalmazni, senkinek nincsen joga abban a fordulóban fekvő

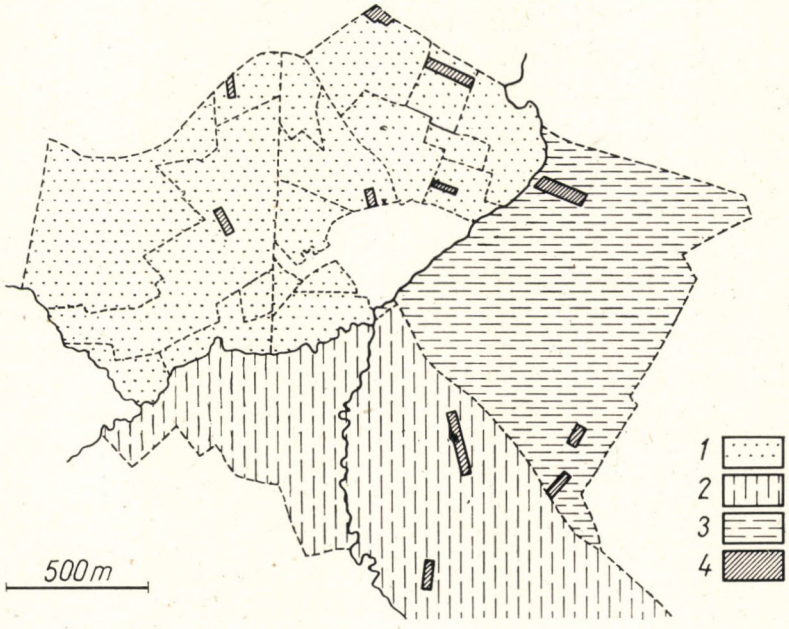

108. ábra. Otterswiller elzászi falu háromnyomásos rendszerben művelt tagosítatlan határának vázlatos térképe, egy példaként kiválasztott birtokos valamennyi parcellájának feltüntetésével (Az „Annales de Géographie" és a „Géographie Universelle" nyomán, egyszerűsítve)]

1 = „A" nyomás (forduló) a dűlők határaival; 2 = „B" nyomás; 3 = „C" nyomás; 4 = a kiválasztott birtokos parcellái. Fehéren hagyott terület = belsőség. A falu határában a szántóföldön kívül más műveléságnak (rét, állandó legelő) területe nincs

parcelláján saját feje szerint ugart (Brachfeld, jachère) hagyni és legeltetni. A nyomáskényszer bevezetése igen sokszor a már meglevő határbeosztás némi módosításával jár együtt, mert kívánatos, hogy mindenkinek a földjei egyenletesen oszoljanak meg az egyes fordulók szerint.

Ez a nyomásos vagy fordulós rendszer lehet *kétnyomásos rendszer* (Zweifelderwirtschaft, assolement biennal), vagy *háromnyomásos rendszer* (Dreifelderwirtschaft, assolement triennal).

A kétnyomásos rendszer esetében a szántóföldként használt egész területnek egyik fele mindenestül, a benne levő minden egyes tábla és minden egyes táblában levő minden parcella egyik esztendőben vetés, a másik forduló vagy másik nyomás, és abban levő minden tábla, illetőleg minden táblának minden parcellája ugyanabban az esztendőben mindenestül ugar.

A következő évben a másik fordulóban lesz vetés és az elsőben ugar. A szántóföldnek tehát mindig egy-egy fele, de váltakozó fele vetés, illetőleg ugar. Egy évi szántóföldi termelést ilyen módon ugyanazon a földdarabon mindig egy évi ugar, egy évi pihenés követ.

Háromnyomásos rendszer esetén a határból szántóföldként használt egész terület három részre oszlik, három fordulóra, vagy három nyomásra, minden egyes nyomás vagy forduló természetesen dűlőkre vagy táblákra és minden dűlő vagy tábla annyi parcellára, amennyi a birtokosok száma. A három nyomásra osztott egész szántóföld-területnek egyik harmada kötelező erővel, közösségi határozat alapján egyik esztendőben pl. őszi vetés céljait szolgálja, a második nyomást vagy fordulót annak minden dűlőjét, minden dűlőjének minden parcelláját mindenestül tavaszi vetés foglalja el, a harmadik nyomás vagy forduló pedig ugar. Míg tehát a kétnyomásos rendszerben a szántóföld és ugar váltogatja egymást évente, úgyhogy a határnak mindig egyik fele, de mindig váltakozó fele bevetett terület, illetőleg ugar, háromnyomásos rendszer esetén a szántóföldként használt területnek 1/3-a őszi vetés, 1/3-a tavaszi vetés, 1/3-a pedig ugar, persze ezek folyton cserélődnek. Az a terület, amely pl. idén ugar, a következő évben őszi vetés lesz, az utána következő évben tavaszi vetés, azután megint ugar. Minden egyes parcella két esztendőn át terem, a harmadik évben pihen, de minden parcellára rákerül a sor ilyen módon, hogy két esztendei termés után egy esztendeig ugarként pihenjen.

A szántóföldnek kétnyomásos rendszer esetén váltakozóan ugarként szereplő egyik fele rendszerint legelőül szolgál. Háromnyomásos rendszer esetén a szántóföld gyanánt szolgáló terület mindig más és más harmada ugar, erre ráhajtják legelni az egész falu nyáját vagy csordáját, amelyet közös pásztor, illetőleg pásztorok őriznek, a faluközösség alkalmazottai. Ezenkívül lehet a falunak külön állandó legelője is, de ez nem feltétlenül szükséges. Vannak különösen erősen állattartó falvak, ahol esetleg azért van állandó legelő, mert a lélekszámhoz mérten túlságosan nagy határ bizonyos hányada nem is alkalmas másra, vagy legalábbis — megközelítőleg önellátó gazdálkodást tételezve fel — azt szántóföldnek feltörni céltalan lenne. Persze az ilyen állandó legelővel rendelkező falvakban ezenfelül még a szántóföldnek is mindig állandóan a fele, illetőleg harmada is legelő, ha két-, illetve háromnyomásos gazdálkodás uralkodik.

A kétnyomásos rendszerhez képest a háromnyomásos rendszer annyiban fejlődést jelent a belterjesebb termelés felé, hogy míg kétnyomásos rendszer esetén minden második esztendőben hever ugarként egy bizonyos meghatározott parcella, háromnyomásos rendszer esetén csak minden harmadik esztendőben pihen, tehát két esztendeig terem. Azt a körülményt, hogy hosszabb ideig tartó termelés után csak minden harmadik évben kerül rá sor, hogy pihenjen, természetesen idők folyamán a fejlettebbé váló termelés-technika, pl. az erőteljesebb trágyázás teszi lehetővé.

Amellett azonban, hogy a kétnyomásos rendszerhez képest a háromnyomásos rendszer fejlődési fokozat, mindkettő egyidőben egymás mellett előforduló térbeli változat is, úgy, hogy a korábban egész Európa területén elterjedt kétnyomásos rendszert Európának nem mediterrán részein többnyire felváltotta idővel a háromnyomásos rendszer, ugyanakkor mediterrán Európa területén általában továbbra is megmaradt a kétnyomásos rendszer. Ennek fő oka alighanem abban a klimatikus különbségben

keresendő, amely a mediterrán és a nem mediterrán Európa között mutatkozik. Mediterrán Európát jellemzi a nyári csapadékszegénység, éppen ezért ott a háromnyomásos rendszer alkalmazása nehézségekkel jár. Az őszi vetéssel nincs baj, ellenben a tavaszi vetés nem kapná meg a számára szükséges mennyiségű csapadékot. Éppen ezért — hacsak nincs öntöző művelés — hiányzik a tavaszi vetés fordulója, csak őszi vetés van és ugar, lényegében tehát kétnyomásos rendszer uralkodik. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a háromnyomásos rendszerrel nem találkoznánk a Mediterraneum területén már az ókorban, különösen a hellenisztikus idők óta.

Persze a három- vagy akár a kétnyomásos rendszernek fentebb ismertetett általános sajátságai függetlenek attól, hogy általában a nyomáskényszer egy ideig még földközösséggel társul. A földközösség fennállását ti. nem az eddig felsorolt tulajdonságok biztosítják. Az, hogy akár a kétnyomásos, akár a háromnyomásos rendszerű művelésmód egy ideig még továbbra is földközösségi rendszerű birtoklásban folyik, abban mutatkozik, hogy továbbra is megmarad a periodikus újraosztás, a határnak tehát parcellákra való felosztása időről időre megújul. Ezzel továbbra is biztosítják azt, hogy a növekvő vagy csökkenő számú közösség minden tagja egyformán részesedhessen a földterületből.

A *negyedik fokozatban* már *megszűnik a földközösség*. A földközösségi formák kialakulása még a feudális viszonyok uralmát megelőző időkre nyúlik vissza, olyan időkre tehát, amikor egyrészt még szoros az egyes földművelő közösségek köteléke, ez a szoros közösségi kötelék kifejeződik a közösségi tagok egyenjogúságában, másrészt nincs még olyan, ennek a köteléknek föléje rendelt feudális hatalom, amely a kötelék ügyeibe kívülről belenyúlna, és azt megzavarva, a maga érdekei szerint alakíthatná. Tehát a földközösségi formák mindegyike prefeudális társadalomban alakult még ki. Aszerint persze, hogy ez a prefeudális társadalom mikor szűnik meg, jelentkezhetik a földközösség bomlása is korábban vagy később. Amikor már kialakulóban van, sőt már ki is alakult a feudális társadalom, bizonyos ideig még megmaradhatnak továbbra is a már korábban kialakult földközösségi formák. Az, hogy feudális rend alakul ki, csak annyit jelent, hogy a már korábban fennálló agrárközösségek fölé egy-egy feudális úr, nagybirtokos földesúr kerül, és ennek a feudális úrnak saját szemszögéből, de annak az egész társadalmi rendnek, amit feudalizmusnak nevezünk, megítélése szerint is a földbirtok mindenestül a feudális úré. A korábbi szabad parasztok, akik továbbra is azon a földön élnek, a földet továbbra is művelik, a földnek azonban már nem tulajdonosai, csak használói. Minthogy a földesúr tulajdonának tekintett földön rajta élnek, annak terményeiből élnek, ennek fejében a földesúr számára bizonyos szolgáltatásokkal tartoznak, az úrbéres, jobbágyi szolgáltatásokkal (feudális földjáradék). Mellékes most a mi szempontunkból, hogy milyenek ezek a szolgáltatások (robot, kilenced stb.).

Eleinte, a feudális fejlődés kezdetén viszonylag még mindig kicsi a népsűrűség, még mindig földbőség áll fenn, amiből következik, hogy a föld viszonylag nem nagy érték. A feudális úr számára is a vagyont kisebb mértékben maga a föld nyers, csupasz birtoklása teszi, lényeges az is, hogy élnek azon a földön emberek, akik azt megművelik, és annak használata fejében neki szolgáltatásokkal vagy terményekkel, később növekvő mértékben pénzzel is fizetnek. Éppen ezért a földesúr, ha rá is telepedett az egykor

szabad agrárközösségre, egyelőre megelégszik azzal, hogy ez az agrárközösség a földért járó feudális földjáradékot neki megfizeti. Csak ez érdekli a földesurat, az ellenben, hogy a földön élő parasztok miként használják a földet, közösségben-e vagy nem, hogy időszakosan újraosztják-e vagy nem, hogy szántóföldjeiket költöztetik-e a határban vagy nem, terményeik vetésterületét hogyan cserélgetik, ez a földesurat legalábbis egyelőre nem érdekli. Ebből következik tehát, hogy a földesúri uralom alatt a feudalizmus korának legalábbis az elején hosszú időn keresztül fennmarad továbbra is a földközösség. Csak mellesleg jegyezzük meg: annyira fennmarad a földközösség, hogy sokszor a földesúr *allodiális* földje, tehát az a földje, amelyet a jobbágy robotban művel meg, s amelynek terményei — ellentétben a *jobbágytelekével* — mindenestül a földesurat illetik, még ez az allodiális föld is sokszor tagosítatlan, több darabban, esetleg számtalan darabban a jobbágyok földjeivel elkeveredve fordul elő, a jobbágyok földközösségben művelik az allodiális földet, egyszerűen azt mondhatjuk, hogy eleinte a földesúr földközösségben él jobbágyaival. (Hagyjuk most figyelmen kívül azt a feudális idők kezdetén gyakori esetet, amikor az allodiális földet nem jobbágyok vagy más feudális kötöttségű elemek, hanem egyszerűen rabszolgák művelik, s így az kívül esett a falusi földközösségen.)

Később, abban a mértékben, ahogyan növekszik a népsűrűség, kevés lesz a föld a sok emberhez képest, a föld egyre inkább értékké válik, a földesúr számára tehát egyre kevésbé a jobbágyok számában fejeződik ki a vagyon nagysága, hanem egyre inkább magában a tényleges földterületben. Ettől kezdve a földesúr egyrészt törekszik a maga allodiális birtokát tagosítani, hogy az ne legyen szétszórva, a jobbágyföldekkel együtt, hanem különüljön el egy tagban a jobbágytelkektől; mindenekelőtt tehát megszünteti a földesúr a jobbágyokkal való földközösséget, de igyekszik valamiképpen áttörni magát a jobbágyoknak továbbra is meglevő földközösségi szervezetét, amely amúgyis még a prefeudális korszak emléke. Nem tetszik a földesúrnak ez a vele szemben bizonyos függetlenséget biztosító szervezet. Tulajdonképpen a jobbágytelek fogalma is akkoriban kezd kialakulni, tehát a feudalizmus fejlődésének egy későbbi időszakában. Egyrészt tehát a földesúr növeli vagy legalábbis egy tagba hozza a maga allodiumát, másrészt megvalósul az egységes jobbágytelek, azaz olyan rend alakul ki, amely megszabja minden egyes jobbágynak, mennyi föld után fizessen szolgáltatást vagy terményt, általában úrbért. Míg először tehát a földesúr vagyonát főleg a jobbágyok jelentik, a második fokozat, amikor azt már a jobbágytelek alkotja, a harmadik fokozat, amikor elsősorban az allodiális föld képviseli. Annak, hogy az allodiális föld jelentősége megnőtt, ami az allodiumnak a közös földekből való elkülönítéséhez és ezen át a földesúri majoros gazdálkodás nagymérvű kiterjedéséhez vezetett, az oka a paraszti munka termelékenységének növekedésében rejlett.

Mi az a jobbágytelek? Amit a közhasználatban telek szóval jelölünk, inkább megfelel annak, amit beltelek szóval nevezhetnénk. A jobbágytelek azonban több ennél. A jobbágynak nemcsak a beltelkét, tehát azt a területet jelenti ez, amin rajta van az udvara, lakóháza, gazdasági épületei, hanem úrbéres szántóföldjét is úgy, amint az esetleg több parcellában tagosítatlanul szanaszét fekszik a határban. Része ezenkívül a jobbágyteleknek a közlegelő használati joga, az, hogy minden jobbágynak szabad állatot legeltetnie a falu legelőjén. Ez nincs felosztva egyéni birtokokra, hanem annak egész

területére mindenki ráhajthatja állatait legelni. Része a jobbágyteleknek, ha van erdő, az erdő használatának a joga is, ennek a területe sincs egyéni parcellákra felosztva, hanem azt a falu lakossága közösen használhatja. A vizek használatának a joga is a jobbágytelek részének tekinthető, az a jog, hogy a jobbágy halászhat, vadászhat, amit persze egyik-másik esetben jobban megszorítanak, esetleg meg sem engedik. Ez a sokféle használati jog mind benne van a telek fogalmában.

Az, hogy állandósult helyű jobbágytelek alakul ki, lényegében egyet jelent a földközösség megszűnésével. Mit jelent az, hogy megszűnik a földközösség? Azt, hogy megszűnik a periodikus újraosztás. Megszűnik ilyen módon az, hogy a parasztközösség minden egyidejűleg élő tagjának az egymást követő nemzedékek során mindig egyforma mennyiségű szántóföldhöz van joga. Ezentúl olyan rögzített helyű jobbágytelek van, amely öröklődik. Egyszer s mindenkorra annak a jobbágynak és a jobbágy örököseinek marad használatában, akinek a földközösség megszűnésekor éppen birtokában volt, további újraosztás nincs. Ha a jobbágynak több utódja van, akkor a jobbágytelek felosztódik. Ha a jobbágynak két fia van, két részre osztódik a telek, és egy-egy fia csak fél telket örököl. Ha négy utódja van, csak negyed telket örököl egy-egy utód. Az egyik jobbágytelek tehát jobban aprózódhat és aprózódik is, mint a másik, ha többször egymás után bekövetkezik az a körülmény, hogy az egyik jobbágynak több utódja marad, mint a másiknak. A földközösség megszűnte után egy bizonyos idő múlva — minél jobban távolodunk időben a földközösség megszűnésének időpontjától, annál inkább — birtokegyenlőtlenség következik be, helyesebben úrbéres járandóságbeli egyenlőtlenség az egész-, fél- stb. telkes jobbágyok között. Lehetséges, hogy már nincs is minden jobbágynak minden dűlőben földje, mert ha egy jobbágy meghal és két fia van, akkor az egyik fia az egyik dűlőben fekvő parcellát örökli, a másik a másik dűlőben fekvőt. Ezt mind a földközösség megszűnése okozza.

Azonban ha a földközösség, tehát a periodikus újraosztás meg is szűnik, egyelőre a korábbi tagosítatlanság ettől függetlenül fennmarad, mert ez nem birtoklásrendszer, hanem elsősorban a szántóföld művelésével összefüggő rendszer, és fennmarad a nyomáskényszer is, azaz megmaradhat továbbra is a két- vagy háromnyomásos művelés tagosítatlan szántóföldön. A szántóföld birtoklásának *negyedik* formáját tehát jellemzi az, hogy *nyomáskényszer* áll fenn, de már *földközösség nélkül*.

Egészen röviden érintjük a következő fejlődésfokozatokat: megtörténik az, hogy földközösség már nincs, de megszűnik a nyomáskényszer is, ellenben a tagosítatlanság fennmarad. Vagyis egy parasztnak a határban több tagban, esetleg számtalan tagban fekszik a szántóföldje, és esetleg még sincs már nyomáskényszer. Ez már az ötödik fokozat lesz. Mindenki megint azt termelhet egyik vagy másik parcelláján, amit éppen akar, a közösség vagy a földesúr nem szól bele. Ennek azonban feltétele az agrártechnika fejlődése, az utóbbinak pedig elsősorban az a termelés-technikai változás a kezdete, hogy az ún. fekete ugart felváltja a zöld ugar. Más szóval a három nyomás odáig fejlődött, hogy az ugart már nem legelőnek használják, hanem azon takarmánynövényt termelnek. Ennek következtében megszűnik az állatállománynak az ugaron való legeltetése, az állatokat istállózzák, az istállóban etetik azzal a takarmánnyal, amelyet a mindenkori ugarfordulón termelnek. Ha azonban az ugarforduló már nem

jelent legelőt, akkor elesik az a kellemetlen lehetőség, hogy valaki egyik parcelláján termel valamilyen terményt, és abban szomszédjának a határos parcellán legelő állata kárt tesz. Ha minden parcellán, az ugaron is szántóföldi növénytermelés folyik, mellékes, hogy takarmánytermelés, az esetben nem szükséges közösségileg szabályozni azt, hogy ki, mikor és mit termeljen a maga parcelláján, mindenki termelhet azt, amit akar. Ez tehát már szabad gazdálkodás. Megfelel ez az ötödik fokozat az előrehaladó kapitalizmusnak, hiszen a kapitalizmus térhódítását a feudális rendszerrel szemben jellemzi a gazdálkodás nagyobb fokú egyéni szabadsága. Igen, de ez az *ötödik fokozat*, amikor már *nincs* ugyan *nyomáskényszer*, de *még tagosítatlan* a határ, tehát kinek-kinek szántóföldje nincs egy darabban, ez mégis egyre inkább érezteti a maga kellemetlen hatását.

A következő, *hatodik fokozat* tehát az lesz, hogy megszüntetik a tagosítatlanságot, másszóval a *határt tagosítják*. Eddig mindenkinek a földje több darabban, 20—30—40—50—60 darabban is feküdt, akadtak néhány négyszögöl nagyságú szántóföldparcellák. Márpedig ha 5—6 hold föld 30—40 darabban fekszik, az rendkívül kényelmetlen, hiszen nehéz ezt a sok kis földdarabot folytonos ide-oda járkálással külön-külön megművelni. Következik tehát a tagosítás (Flurbereinigung, Verkoppelung, Vereinödung; remembrement), mindenki egytagban vagy legalábbis kevés tagban kapja ki a földrészesedését. A tagosítás ti. nem jelenti mindig a tagosítatlanság teljes megszűnését, de legalábbis a kirívó eseteket szüntetik meg ahelyett, hogy valakinek 30—40—50 darabban legyen a földje, 3—4—5 darabban van.

Találkozunk még egy birtoklásformával, amelyet szocialista vagy szocializmust építő országokban ismerünk, a Szovjetunióban éppúgy, mint a népi demokratikus országok területén, ez az ún. *szövetkezeti gazdálkodás*. Ez megfelel annak, amit *kolhoznak* neveznek a Szovjetunióban: a parasztok egyéni birtokaikat feladva, azok helyett közös birtokot szövetkezeti alapon közösen művelnek. Ez földközösség, éspedig a korábbi földközösségi formákkal szemben a közös területnek közös művelését is jelenti.

Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy a szántóföld *birtoklásmódjának* és *művelési módjának* egymást követő *változatai* a két fajta falusias település, a *magános* és *csoportos* közül *melyiknek kedveznek* inkább. Sorra vesszük tehát ebből a célból a már előbb megismert fejlődésfokozatokat.

Legelőször a szabad foglalás vagy első foglalás rendszeréről emlékezünk meg. Már említettük, hogy ez előfordulhat úgy is, mint egy megtelepedő közösségnek kizárólagos birtoklásformája, ebben az esetben csak magános településsel képzelhető el ez a birtoklásmód. Ha ugyanis csoportos település jön létre, az már kizárja ennek a birtoklásmódnak fennállását. Ha egy faluközösség telepszik meg valahol faluszerű csoportos településben, lehetetlen, hogy ki-ki saját belátása szerint válasszon magának a faluhoz közelebb vagy távolabb szántóföldet. Nyilvánvaló, hogy mindenki arra fog törekedni, hogy a belsőséghez minél közelebb sajátítson ki magának birtokot, ebből pedig súrlódás támadna a közösség tagjai közt. Ismételjük tehát, a szabad foglalás mint kizárólagos rendszer csak magános településsel kapcsolódhat. Kapcsolódhat persze egy esetben csoportos településsel is, úgy azonban, hogy ekkor a szabad foglalás rendszere az illető csoportos településnek vagy falunak nem terjed ki az egész határára, csak a határnak — amennyiben az elég tág — a belsőségtől távolabb eső részeire.

Ezzel a jelenséggel találkozunk magyarországi esetekben is. Magyarországon különösen gyakoriak az olyan nagy határú falvak, illetőleg igen gyakoriak voltak a múltban, amelyeknek a belsőségéhez közelebb eső részén a közösség szabályozta azt, hogy ki-ki hol kaphat szántóföldet, rendesen nem egy tagban, hanem tagosítatlanul. Mellékes most, hogy eleinte költözködő volt-e a belsőséghez közel fekvő szántóterület, vagy később már helyhez rögződött annak egésze, de maradt továbbra is a periodikus újraosztás, esetleg már megvolt a nyomáskényszer, vagy emellett már megszűnt az újraosztás, mindegyik esetben csak a határnak távolabb eső részein maradt meg a szabad foglalás rendszere.

Ha a földközösségi birtoklásmódnak egyes, egymást követő olyan formáit tekintjük át, amelyek már nem kizárólag a szabad foglalás rendszerének a fogalomkörébe tartoznak, hanem közösségi periodikus újraosztással járnak vagy járhatnak, ezekről a rendszerekről azt mondhatjuk, hogy általában a csoportos vagy magános falusias település előfordulása szempontjából nem egyforma hatásúak. Nézzük ezek közül a legelsőt, a költözködő vagy nomád földközösséget.

A költözködő vagy nomád földközösségnek sok olyan esetét ismerjük, amely magános településsel jár. Így például előfordul TACITUS korának germánjai körében. Előfordul a középkor folyamán sok esetben, amikor korábban erdőborította területek irtás útján kezdenek benépesedni, pl. Württembergben, de másfelé is. Orosz, skandináv, finn területeken, az egykori Oroszország, Finnország és Skandinávia fenyőerdő-zónájában aránylag egészen közeli időkig, a közelmúltig előfordult ilyen költözködő földközösségszerű birtokbavétel. A földterületnek ez a birtoklásformája a felsorolt esetekben többnyire magános településsel jár együtt. Ezzel szemben TAGÁNYI említ olyan magyarországi eseteket, nem is egyet, ahol költözködő földközösség uralkodik csoportos falusias település határában. Tehát bizonyára előfordul a költözködő földközösség falusias csoportos település határában nemcsak Magyarországon — ahonnan konkrét példáink is vannak —, hanem másfelé is. Elég a trópusi kapásgazdálkodás körében olyan gyakori költözködő földközösségre hivatkoznunk.

Ha most a földközösségi birtoklásrendszernek azokat a következő fokozatait nézzük, amikor már nincsen költözködő földközösség, hanem a szántóföld mint egész már rögződött, ezen azonban az egyéni birtokok tagosítatlanok, és természetesen periodikus újraosztás van, ezek a fokozatok nem járnak egyértelműen csoportos vagy magános települési formával.

A svédeknek a XII. századig fennálló sajátos földközösségi formáját *„hammarskift"* néven emlegetik a források. Ebben a rendszerben a periodikus újraosztásnak kivétel nélkül alá volt vetve minden parcella, még az is, amelyet *„topt"*-nak neveztek, és amely a lakóházat ölelte fel. Ebből következik, hogy amikor bekövetkezett az újraosztás időpontja, le kellett bontani a házat, el kellett vinni a ház egész anyagát szétszedve valamelyik, számára újonnan kiosztott parcellára, és ott újra felépíteni. Mindamellett ez nem volt olyan túlzottan nagy feladat, mint amekkorának hinnénk, mert kizárólag boronaház fordult csak elő, amit pedig kényelmesen szét lehetett szedni és a boronákat nagyság szerint szétválogatva elszállítani, majd az új topt területén újra felállítani. A hammarskift rendszer tehát szórványtelepüléssel járt, a hajlék is folyton-folyvást változtatta helyét minden egyes periodikus újraosztás alkalmával.

A hammarskift szórványtelepüléssel együtt járó formájával ellentétes hatású az orosz *obscsina (mir)*, noha szintén periodikus újraosztásos földközösségi intézményt jelent, mint az előbbi kettő. Az *obscsinának* csoportos település, falu felel meg.

Most következnek azok a földközösség nélküli birtoklásformák, amelyek eleinte még nyomásos rendszerrel, nyomáskényszerrel kapcsolatosak. Általában azt látjuk, hogy az állandó földbirtoklással összekapcsolódó nyomáskényszer, ill. háromnyomásos rendszer megjelenése majdnem minden esetben csoportos településsel jár oly módon, hogy ha a korábbi rendszerek mellett addig is megvolt már a csoportos település, ez természetesen továbbra is fennmarad, ha pedig az előző rendszerek idején magános település uralkodott, a periodikus újraosztás nélküli nyomásos rendszer, főleg háromnyomásos rendszer megjelenése egyenesen megteremti a falusias csoportos települést. Erre több példát ismerünk, a legismertebb példa megint Svédország esete, ahol a hammarskift földközösségi rendszerét a XIII. század folyamán és a XIV. század eleje táján felváltja a *solskift* állandó birtoklásos, de még tagosítatlan rendszere, és vele együtt az addigi szórványtelepülést a csoportos település.

Ha a földközösség nélküli háromnyomásos rendszer ennyire határozottan világosan a csoportos településnek kedvez, a fordítottját mondhatjuk a tagosításról: ez a szórványtelepülésnek, a magános településnek kedvez. Általában azt mondhatjuk, hogy ahol a tagosítatlan állapotot a tagosítás váltja fel, azzal együtt igen sok esetben a meglevő falu, ennek legalábbis csoportos formája felbomlik szórványokká, a falunak addig egy tömegben lakó népessége szétszóródik az egy tagban kiosztott földjeire. Megteheti most már ezt; nem úgy, mint az addig fennálló nyomásos rendszer idejében, amikor még sok tagból áll kinek-kinek a földje, tehát nincsen értelme, hogy ki-ki elhagyva a belsőséget, kiköltözzék a földjére, mert hiszen melyik földjére telepedjék ki, ha pl. az 30—40 darabban van? Akármelyikre is telepszik ki, a többitől éppen olyan messzire lesz, pedig a kiköltözés célja éppen az, hogy könnyebben lehessen a földet művelni. Ez az előny elesik, ha a földterület számtalan darabban fekszik, mert a kiköltözés révén csupán egyetlen parcellához jut közelebb tulajdonosa, a többi parcellától esetleg még messzebb kerül, mint volt. Ha azonban a tagosítás a sok parcella helyett valóban csak néhány vagy egyetlen tagosított parcellát hoz létre, óriási előnnyel jár az, ha a birtokos az egy vagy kevés tagban levő földjére rátelepszik. Ilyenkor szórvány-, magános település váltja fel a korábbi csoportos települést. Ennek számos példáját látjuk.

Így magános település váltja fel a csoportos települést akkor, amikor pl. Angliában bekövetkezik a tagosítás. A XV. századot megelőzően Nagy-Britanniának nyugati, domborzatilag erősebben tagolt hegyvidéki felén szórványtelepülés uralkodott már, keleti fele azonban, amely nagyjából síkabb vidék, csoportos településektől benépesült terület volt egészen a XV. századig. Angliában a tagosítás két periódusban köszönt be. Először a XV—XVI. században, amikor a települések nagy részében végrehajtották a tagosítást, majd ezt követően később a XVIII—XIX. században, amikor a többi településben is megvalósították azt. Ennek a két tagosításnak eredményeként úgyszólván megszűnik a csoportos falusias település Nagy-Britannia keleti részén is, ahol tehát korábban fennállt, kivéve néhány területfoltot, amelyet már fentebb említettünk (Yorkshire, Down, Weald).

Az angolok azt a határképet, ami a csoportos faluszerű településsel együtt jár, nevezik,,*openfield*''-nek (magyarul: nyílt mező), szemben a tagosított határképpel, ez az ,,*enclosure*'' (szó szerint: körülkerítés, bezárás). Mindkettő nagyon kifejező elnevezés.

A tagosítatlan határ, amely a csoportos települést veszi körül, valóban nyílt képű. Ilyen határban, ahol tehát mindenkinek számtalan parcellában feküdt a szántóföldje, nem kerülhetett az egyes birtoktestek köré sem elhatároló kerítés, sem élősövény, sem fasor. Nemcsak, hogy költséges lett volna minden egyes parcella külön körülkerítése, hanem egyszerűen tilos is volt, még ha valaki hajlandó is lett volna viselni ennek költségeit. Mert ne feledjük el, hogy a nyomásos rendszernek egyik igen fontos velejárója a sajátos legelőhasználat.

Ennek a legelőhasználatnak két formáját már említettük korábban. Az egyik fajta legelő úgy adódott, hogy egyik forduló, a három nyomásnak egyike, az ugar-forduló mindig legelő céljait szolgálta. A mindenkori ugarra ráhajtották az egész község nyáját az egész község által közösen tartott pásztorok. De nemcsak az ugar szolgálhatott mint legelő, lehetséges, hogy a községhatárnak volt egy állandó, külön legelőterülete, közlegelője a szántóföld-területen kívül. Persze akad olyan község is, ahol nem volt ilyen állandó külön legelő. Van ezenkívül még egy harmadik fajta legelő is, ez még időszakosabb, még rövidebb életű, mint az ugar-legelő. Aratás után ugyanis nemcsak a soron levő ugar-forduló szabadul fel az addigi vetés alól, hanem a legközelebbi vetés időpontjáig a soron levő őszi vetés, tavaszi vetés területe is ugarként szerepel, mondhatni, az egész szántóföld mindhárom fordulója mindaddig, amíg közülük egymás után kettőt nem vetnek be őszi, ill. tavaszi vetéssel. Az év egy bizonyos szakában tehát a szántóföld által elfoglalt egész határ mindenestül legelővé (,,vaine pâture'') válik, erre ráhajtják a község egész nyáját. Nincs joga tehát annak a parasztnak, akinek parcellái szanaszét feküsznek a határban, a maga parcelláit külön elkeríteni és ezzel akadályozni, hogy a község nyája az ő földjén is legeljen. Ebből következik, hogy egy községnek háromnyomásos rendszerrel művelt szántóterülete nyílt mezőség, ahol az egyes parcellákat nem választja el semmiféle mesterséges úton-módon emelt kerítésféle, még csak élősövény, bokorféle sem. Csupasz az egész határ, hacsak nincs valahol külön erdeje a falunak. Ez az openfield. Ez a szó szerint ,,nyílt mezőt'' jelentő angol elnevezés ugyanarra a jelenségre utal, mint a francia ,,vaine pâture'' (= szabad legelő): azaz egyéni parcellák elkülönítésére szolgáló fasoroktól, kerítésektől mentes nyílt mezőség az egész határ, hiszen az évnek egy adott szakában mindenestül szabadon legeltethető. De nem akar mást kifejezni a ,,champs ouverts'' francia megjelölés sem, csupán azt hangsúlyozza, hogy az egyes szántóföldparcellák ,,nyíltak'', azaz nincsenek elkerítve.

Ezzel szemben egészen más képet nyújt az enclosure-nek megfelelő, tehát tagosított határ (Einödflur), amikor megtörténik a tagosítás, tehát a közösség minden egyes tagja egy darabban kapja meg földjét. Ilyenkor mindenkinek az első dolga az, hogy ezt az egy darabban fekvő tagosított birtokot körülkeríti, a maga hozzáfűződő, elidegeníthetetlen és elmozdíthatatlan birtokjogát ezzel fejezi ki. Megtörténhet persze ez a körülkerítés akár drótsövénnyel is, ez ritkább, leggyakoribb az élősövénnyel vagy fasorral történő körülkerítés. Így mindazokon a tájakon, ahol tagosítottak,

a korábbi puszta mezőség képét felváltja egy bonyolult, élősövénnyel, fasorokkal keresztül-kasul tagolt tájkép, olyan tájkép, amely egy tagban fekvő birtoktestek mozaikjából áll: az egész tájkép áttekinthetetlenné vált. Erdő most sincs több, mint volt, nem erdős a táj, csak fás, fasorokkal válnak el egymástól a szomszédos szántóföldek. Ez az enclosure-rel jellemezhető tájkép (franciául: *champs enclos, bocage*; németül: *Heckenlandschaft*). A francia irodalomban a történész MARC BLOCH éppen úgy kiemeli ezeknek a határbeosztás-típusoknak (champs ouverts és champs enclos) agrártörténeti és egyben földrajzi jelentőségét, mint a geográfus ROGER DION. Sőt még a „champs ouverts" típusán belül is már MARC BLOCH megkülönbözteti, és Franciaországon belül jellegzetesen az Észak civilizációtípusa tartozékának tekinti az elnyúlt parcellák (champs ouverts et allongés) uralmát, ellentétben a Dél (a mediterrán vidékek) civilizációját kifejező szabálytalan parcellákkal (champs ouverts et irréguliers). Ugyanaz a különbség ez, amelyet a német szakirodalom — amint alább látni fogjuk — „Gewannflur" és „Blockgemengflur" elnevezéssel jelöl. Arról is szó lesz még, hogy amit BLOCH az „Észak", illetve „Dél" jellemzőjeként fog fel, az a földfoglalás kollektív, illetőleg individuális módjával függ össze. A német földrajzi irodalomból a „Heckenlandschaft"-ot szépen jellemző WOLFGANG HARTKE nevét emeljük ki.

A XVII. század folyamán Svédországban ugyanez megy végbe, az addig fennálló solskift rendszert a tagosítás követi, felváltja tehát a tagosított határkép, az ezzel együttjáró rendszer az ún. *storskift*. Ez éppúgy, mint Angliában, szintén a szórványtelepülést, a magános települést segíti uralomra. Amint Anglia területéről eltűnnek a csoportos települések, helyettük mindenütt szórványtelepülés lép előtérbe, ugyanez történik Svédországban azokon a területeken, ahol a storskift megjelenik.

Magyarországon is történt ehhez hasonló jelenség. Nálunk tudvalevően Mária Terézia korában hoztak egy úrbéri rendelkezést, ez azonban még nem volt tagosítás, csak a földközösség megszüntetése. Amiből következik, hogy Mária Terézia koráig, tehát a XVIII. században még igen sok magyarországi faluban közösségi rendszer dívott, azaz periodikus újraosztás. Mária Terézia korát követően — aszerint, hogy a rendelkezést milyen mértékben hajtották végre — ez a földközösség többnyire már megszűnt, de nem szűnt meg a tagosítatlanság. Állandó egyéni birtokok voltak ezentúl, de ezek szanaszét voltak szórva tagosítatlanul a határban. Ezen a tagosítatlan állapoton csak a múlt század folyamán kezdtek imitt-amott segíteni. Ahol beköszöntött a tagosítás, ott meg is indult valamelyes mértékű tanyafejlődés, általában szórványtelepülések keletkezése. Ez a tanyásodás azonban sehol sem volt olyan nagymérvű, hogy a korábban meglevő falvakat teljesen felbomlasztotta volna, csupán azokból kirajzottak helyenként tanyák. Az oka ennek nyilvánvalóan az, hogy a mi falvaink nagyon nagyok voltak. De nemcsak nálunk, hanem Németországban, sőt Franciaország sok vidékén sem bontotta fel teljesen a falut a tagosítás, tehát egyik esetben sem következett be a magános település olyan mértékű egyeduralma, mint Angliában vagy Svédországban. Oroszországban részben a jobbágyfelszabadítással, de még inkább a jelen század elején Sztolipin idejében a már korábban is tartalmi elemeit jórészt elvesztett „mir" (illetőleg „obscsina") végső felszámolásával egyidejűleg terjeszkedett a szórványtelepülés. Az elérni szándékolt cél az volt, hogy a földközösségből kiszakadó gazdag

parasztság (kulákság) mint erős agrár-polgár réteg a cári kormánynak egyik támaszául szolgáljon.

Míg a kapitalista viszonyok legtökéletesebb kifejezője a tagosított határ, és ennek a szórványtelepülés felel meg, a szocialista szövetkezti gazdálkodás ismét a csoportos települést hozza vissza, megszüntetvén a szórványt.

Látjuk tehát, hogy a földbirtoklásnak és a művelésmódnak egymást követő rendszerei tagadhatatlanul bizonyos hatással vannak arra, hogy magános vagy csoportos település uralkodik-e. Közülük pl. az *állandó birtoklással összekapcsolt nyomásos rendszer* majdnem mindig *csoportos településsel* jár, ez egyszerűen meg is teremti a csoportos települést egy adott területen, ha még addig nem állt fenn. Viszont a *tagosítás* éppen fordítva, a meglevő falut is felbontja. Esetleg egészen felbontja, vagy legalábbis megbontja, tehát *a szórványtelepülésnek kedvez*, az fog terjeszkedni. Látunk formákat, amelyeknek hatása nem ilyen egyértelmű, pl. a földközösség különböző formái előfordulnak faluszerű csoportos és magános településsel is. Mondhatjuk tehát, hogy a szántóföld birtoklásának rendszere egybekapcsolva a szántóföld művelésének rendszerével kétségtelenül hatást gyakorol a letelepülés módjára, arra nevezetesen, hogy csoportos vagy magános település uralkodik-e, de egymagában nem dönti el minden esetben a kérdést, lehetséges tehát, hogy egyik vagy másik forma, a birtoklásnak és művelésnek egyik vagy másik formája társulhat mind a csoportos, mind a magános településsel. A többi formák is — azt mondhatjuk — csak inkább kedveznek egyiknek vagy másiknak. Nyilvánvaló tehát, hogy a szántóföld birtoklásának és művelésének módja egymagukban nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel megmagyarázzuk a csoportos vagy magános falusias települések valahol való előfordulását; csak egy tényező ez, amely egyik vagy másik formának kedvez. Világos tehát, hogy a többi tényezőnek is szerepe lehet esetenként abban, hogy csoportos vagy magános település uralkodik-e.

A többi tényező között említhetjük pl. a *felszín formakincsét*, a felszín domborzatának jellegét, más szóval, hogy hegység vagy síkság-e az a vidék, amelyről szó van. Ebben a vonatkozásban általában azt mondhatjuk, hogy a sík térszín — amely a legtöbb esetben a talajminőség szempontjából is kevésbé heterogén, mint a domborzatilag erősen tagolt térszín — közömbös a csoportos vagy magános forma előfordulása szempontjából, mindkét formát egyformán megengedi. Megállapítható viszont az, hogy a csoportos formának inkább kedvez a sík térszín, mint a hegységi térszín. A hegységi térszín, a domborzatilag erősen tagolt térszín határozottan a magános, településformának kedvez. Ha domborzatilag erősen tagolt egy terület az többnyire talajminőség szempontjából is aprólékosan tagolt. Jó és rossz minőségű, könnyen és nehezen művelhető, vagy szántóföldi művelésre egyáltalában nem alkalmas területek mozaikszerű tarkaságban váltják egymást a domborzatilag erősen tagolt hegységi térszínen. Következik ebből, hogy egyetlen összefüggő darabban ritkán adódik ki olyan homogén, földművelésre kedvező térszíni folt, amely alkalmas volna egy egész csoportos település szántóterületéül, arra, hogy egy falu lakóinak szántóföldjéül szolgáljon. Az a körülmény, hogy mozaikszerűen váltakoznak a kisebb-nagyobb jó talajú foltok művelésre kevésbé alkalmas talajfoltokkal, inkább kedvez annak, hogy ehhez igazodjék a településforma, és a megfelelő jó talajú foltokra telepedjék rá egy-egy magános település.

Általában az, hogy pl. az Alpok területén, a Kárpátok területén, Skandinávia hegységeiben a szórványtelepülés gyakori, ezzel a jelenséggel függ össze. Persze erről a tényezőről sem állíthatjuk azt, hogy minden esetben parancsoló erejű. Egymagában tehát nem alkalmas arra, hogy segítségével megmagyarázhassuk a csoportos és magános település elterjedését. Hiszen találunk példát az ellenkező irányú összefüggésre is. Nagy-Britanniában a XV. századig a csoportos, ill. magános települések eloszlása nagyjából tükrözte a sík, ill. tagolt térszín különbségét. A sík keleti részen csoportos település uralkodott, a domborzatilag tagolt nyugati részen pedig szórványtelepülés. De azóta, a XV—XIX. század közt két szakaszban végbement tagosítás következtében ma Nagy-Britannia egész területén magános település uralkodik, tehát a keleti sík vidéken is.

Természetesen egyrészt a domborzat jellege, másrészt a falusias település csoportos vagy magános formájának előfordulása között nem ilyen egyszerű és nem minden vonatkozásában közvetlen az összefüggés. Egyebek között éppen az az említett körülmény, hogy például a tagosítás végrehajtása megszüntetheti a síkvidék csoportos településeit, helyettesítve azokat a tagolt domborzatú tájakon már korábban is uralkodó szórványokhoz hasonló településformával, tereli rá a figyelmet egyrészt a birtoklás- és művelésmódnak, másrészt a domborzat sajátságainak összefüggéseire és így domborzat és település közvetett, tehát időről időre változó kapcsolataira. A közvetett kapcsolat fennáll olyan értelemben is, hogy a domborzati tagoltság igen sok esetben a vele párhuzamos éghajlati, talaj- és növényföldrajzi tagoltságon át hat a településtípusok eloszlására, sokszor megint nem közvetlenül, hanem olyan gazdaságföldrajzi tényeken át, mint pl. a termelőerők és termelési viszonyok fejlődése szerint alakuló mindenkori mezőgazdasági növénytermelésnek vagy állattenyésztésnek esetről esetre az éghajlatot, a talajt és a növényföldrajzi tagolódást tükröző térbeli rendje.

Ennek a sokágú összefüggésnek bonyolult és sok időt igénylő elméleti kifejtése helyett egyetlen példával kívánjuk megvilágítani a kérdés jellegét. A példát Óceáni-Európa, ezen belül közelebbről főleg Írország falusias települései szolgáltatják. Ez a téma egyike nemcsak a tudományos szempontból legjobban kidolgozottaknak, hanem az irodalmilag is legáttekinthetőbben összefoglaltaknak. Az itt csupán bizonyos fokig kiragadott, sok irányú összefüggések további részleteinek megértéséhez a legjobb kalauz E. Estyn Evans: The Ecology of Peasant Life in Western Europe című tanulmánya (megjelent: Man's Role in Changing the Face of the Earth. Szerk. William L. Thomas Jr. Chicago, 4. kiadás 1962., 217—239. l.), kiegészítve az ott felsorolt irodalommal.

Az ember megjelenése előtt a kevés szikla és mocsár kivételével lombhullató erdővel borított Óceáni-Európán belül is külön tájtípust képviselnek azok a későbbi szerepük szerint „akadály-vidék"-ek (Fleure megkülönböztetése 1919-ből), amelyek mint erősen csapadékos, kilúgozott, szegény talajú felvidékek, hegységek vagy dombságok településföldrajzi szempontból is elkülönülnek. Egyebek között Írország zömén kívül Nagy-Britannia északnyugati fele is javarészt ide tartozik.

Egyenként tíz-tizenkét házból álló, marha- és sertéstenyésztő, szilfalombot és tölgymakkot legeltető mozgó halmazfalvak égetőműveléses, könnyű ekét alkalmazó és gabonát (búzát, árpát) termő erdőirtványai költöztek végig a neolit- és bronzkorban ezeken a felvidékeken, hozzájárulva

az Óceáni-Európában amúgy is romló éghajlat talaj- és növényföldrajzi hatásának kiélezéséhez, az irtványok podzolosodásához, az egykori erdők helyén a lápok, végül a fenyérek elhatalmasodásához.

A korai vaskor nehéz ekéje a gazdag, mélytalajú agyagos síkságok eddig lakatlan és irtás alá csupán most vett, sűrű erdeinek helyén hódít. Felszínhez közel hozza ott a mélyből a talaj dús tápanyagát, hozzájárul a háromnyomásos földművelés és vele együtt az állandó település, mégpedig a falu ottani meggyökeresedéséhez.

A korábban egyedül betelepült, de most a fejlődésben megrekedő felvidékek túlsúlyban levő fenyéres, bozótos rossz földjein (outfield) megmarad az ősi költözködő földművelés (első fokozat), azaz a legelőterület térben és időben egyaránt uralkodó jellege, amelyet darabonként, időszakosan vált csak fel a mozgó, kicsiny szántóföld. Ezzel szemben a felvidék ritkán előforduló, viszonylag jobb földjeinek (teraszok, delták) apró foltjait az *infield* foglalja el (Írországban *rundale*, Walesben *rhandiroedd*). Itt egy fokkal haladottabb állapot rendezkedik be: földközösség (periodikus újraosztás) tagosítatlan, de összességében mozdulatlan szántófölddel (második fokozat). A felvidéki falu belsősége sem mozog már, helye az infield és outfield között rögződik. Hozzájárul ehhez az infield rendszeres trágyázása is, amit az egyhelyiségű, jellegzetesen ősi lakóistállós házak télen felgyűlő állati trágyája biztosít. De hozzájárul a felvidék településeinek mozdulatlanná merevedéséhez az ottani állattenyésztésnek a legfejlettebb tájak, már a prerómai vaskor óta háromnyomásos gazdálkodást folytató síkságok (harmadik fokozat) falvai felől a transhumance-pásztorkodás révén történő gazdagítása is. A felvidék „outfield"-je egyben a síkvidéki falvak marháinak nyári legelője is, míg téli legelőként főleg az infield szolgál.

Ez a vaskor óta nagyarányú, mind az állattenyésztésre, mind a növénytermelésre (zab és rozs megjelenése az árpa és a kivesző neolit-búza, az emmer mellett) kiterjedő és egymást kölcsönösen fokozó gazdagodás együtt jár olyan változásokkal is, mint az „enclosure" első megjelenése, egyelőre még távolról sem az újonnan benépesedett háromnyomásos művelésű síkságok „openfield"-területein, hanem a felvidéken, főleg az „infield"-területek „openfield"-je, általában az infield—outfield művelés mellett, eredetileg részben mint a vetéseknek az itt megsokasodott legelő állatok elleni védelme, részben pedig az állatoknak trágyaszolgáltatás és a trágya gyűjtése céljából való elkerítése. Hasonló jelenség ez az utóbbi változat az etimológiai értelemben vett „telek" (azaz földművelés céljából előzőleg elkülönített, trágyázott, trágyával feltöltött terület) magyarországi első megjelenéséhez, amint azt Belényesy Márta nyomán tudjuk. Tudjuk azt is, hogy nemcsak az enclosure, hanem a magános település is korán megjelenik különböző outfield—infield vidékeken. De ennek a magános településnek felbukkanása és uralkodóvá válása alighanem vidékenként más időpontban, mértékben és okokból köszönt be. Arról már korábban általánosságban szóltunk, hogy jóval később, a tagosítással következik be a szórvány diadala a síkságokon.

Ezzel a kérdéssel tovább nem foglalkozunk, bármennyire is érdekes lenne a teljesség kedvéért követni a fejlődésnek a mai állapothoz vezető későbbi fokozatait, így például a bakhátas zabtermelést követően a bakhátas burgonyatermelés írországi megjelenését, vagy néhol olyan sorfalura emlékeztető felvidéki falvak feltünedezését is, amelyek infield-parcellái időlegesen tagosítottak, bár később öröklődések révén lassan részben megint tagosí-

tatlanná válnak. Arról sem emlékezünk meg, hogy a felsorolt településföldrajzi vonásokból mi és hol tűnik fel még ma is, vagy a közelmúltban mint élő valóság, pl. a Skóciában *runrig*-nak nevezett infield—outfield rendszer, vagy annak Nagy-Britannia, Franciaország (Bretagne, Massif Central), Svájc, Észak-Spanyolország egyik-másik „akadály-vidék"-én a XVIII—XIX. században felbukkanó nyoma. Ugyanígy csupán megemlítjük, hogy a szántóföldnek égetőműveléssze rű cserélődése az erdővel (Haubergswirtschaft) a Rajnai-palahegység némely vidékén, vagy a Schwarzwaldban a jelennek vagy a közelmúlt időknek talán a középkor óta fennálló gyakorlata, Svédország egyik-másik táján pedig napjainkig találkozunk az égetéses erdőirtásnak a neolit időkből örökölt eljárásmódjával.

A falusias csoportos vagy magános település elterjedésének kedvező többi tényezők egyikét-másikát inkább csak felsoroljuk.

Szóba jöhet az *árvíz elleni védekezés* szükségessége is oly módon, hogy árvíztől veszélyeztetett térszínen inkább találkozunk a csoportos településre való kényszerrel. Ami persze megint azt jelenti, hogy ahol nem áll fenn az árvízveszély, ott nem találkozunk a szórványtelepülésre való kényszerrel, mert ott legfeljebb előfordulhat a szórvány, de semmi sem szabja meg parancsoló erővel, hogy éppen ez forduljon elő. Az árvíztől nem veszélyeztetett térszín tehát közömbös abból a szempontból, hogy azon vajon magános vagy csoportos település fordul-e elő. Az árvíztől veszélyeztetett területnek vagy egyes kiemelkedő árvízmentes foltjain, vagy pedig árvízgátaktól védett részein tömörülnek a falvak. Ezt látjuk pl. nálunk az ármentesítés előtt az Alföldön, de másfelé is (pl. Pó-síkság, Hollandia), akár természetes kiemelkedések, akár pedig elgátolt területek vonzották falvakba a népességet. Hollandiában a marschvidékeken mesterséges halmokat (*wurte*) emeltek falvak, néha magános települések számára. Találunk gátak mellett húzódó településeket: a falusias csoportos település egyik alaprajzformája, amint majd látni fogjuk, az ún. Marschhufendorf, éppen olyanfajta település, amely árvizes térszíneken az árvíz ellen emelt gátak koronájához támaszkodik, itt hosszú sorban sorakoznak a házak egymás mellett. Azonban az árvizes területeken uralkodó csoportos település sem kivétel nélküli szabály. Akár a Pó-síkságon, akár Hollandiában, akár Flandriában, sokszor az egykor árvizektől fenyegetett vagy ma már mentesített térszínen is szórványtelepülés uralkodik. A Haarlemer Meer nevű polder területén pl. magános település fordul elő, jóllehet a hollandiai polderek területén általában csoportos településeket szoktunk találni. Általában a víztől elhódított területeken korábban falvak, később szórvány, újabban (pl. a Zuider-tó helyén) részben ismét falvak létesülnek.

A *kőzetminőségnek* vagy másképpen altalajnak is lehet némi hatása arra, hogy vajon csoportos vagy magános település uralkodik-e; pl. oly módon, hogy a vízáteresztő kőzetekből adódó altalaj a csoportos településnek kedvez. Ilyen vízáteresztő kőzet elsősorban a mészkő. A vízáteresztő kőzetekből felépült térszíneknek extrém esete a karszttérszín. Karsztos térszínen, általában mészkőtérszínen tehát nagyon gyakran találhatunk csoportos településeket. Az ilyen térszínen először is a felszíni vízfolyás ritka, másrészt ritkák azok a foltok, illetőleg pontok, ahol a talajvíz a felszínre bukkan, a karsztos források helyei. A vízszerzés nehézsége általában akadályozza, hogy a település szétszóródjék magános település formájában, így többnyire egy-egy karsztos forrás közelében tömörül a népesség egy-egy

faluban, néha igen nagy falvakban. Ez érthetően világos összefüggés, de nem parancsoló jellegű ez sem.

Először is olyan tájakon, amelyek csapadékban elég gazdagok, a vízszerzésnek más módjai is vannak, olyanok, amelyek függetlenek a talajvíz előfordulásának helyeitől. Pl. lehet ciszternákat építeni, amelyek felfogják a csapadékvizet, és ilyen módon szolgáltatnak vizet a lakosságnak, az utóbbi elhelyezkedése tehát függetlenné válik a források előfordulásától. Óceáni-Európa egész területén többfelé találkozunk olyan mészkőtérszínekkel, amelyeken a népesség nem csoportos településben, falvakban, hanem szórványszerűen él. Ilyen vidék pl. a Pays de Caux. Viszont aránylag nem messze innét az Ardennek területén, ahol agyagos málladék származik a palahegységből, amely a Rajnai-palahegységet, tehát az Ardenneket is felépíti, ezen a vízáthatlan térszínen csoportos települést találunk. Általában azt mondhatjuk, hogy a vízáthatlan térszín jelenléte közömbös abból a szempontból, vajon csoportos vagy magános település uralkodik-e. Csak a vízáteresztő kőzetből felépült térszín kedvez inkább a csoportos településnek, de ez a kedvező hatás is kiküszöbölődik olyan vidéken, mint Óceáni-Európa, ahol van bőven csapadék, ahol tehát a vízszerzés nincs forrásokhoz kötve.

Ellenben a vízáteresztő kőzetnek csoportos települések keletkezésére ösztönző hatása erősen kidomborodik olyan vidéken, ahol az éghajlat is száraz. Ilyen terület pedig hozzánk legközelebb főleg a Földközi-tenger vidékén van igen sok. A Földközi-tenger vidékén legalábbis a nyár száraz, és amellett igen sok mészkőhegység és mészkőplató is található ott. Pl. az Apuliai-félsziget különösen nyáron eléggé száraz éghajlatú mészkőtábláján mindenütt falvak, mégpedig igen nagy falvak találhatók. Apulia (Puglie) köztudomás szerint egyik hazája az óriásfalvaknak (mint Magyarországon belül az Alföld is). Egy másik olyan vidék, ahol a száraz éghajlat mészkőtérszínnel társul, a Peloponnészosz, ennek is mészkőtérszínein általában csoportos településsel találkozunk, és máshonnan is hozhatnánk fel példákat a Földközi-tenger vidékéről.

Meg kell itt említeni az *emberi támadás elleni védekezés* szükségességének kisebb vagy nagyobb fokát. Ez természetesen a társadalmi fejlettség szintje szerint korról korra és helyről helyre változó mértékű szükséglet. Ha nagy mértékben áll fenn a település megvédésének szükségessége ellenséges támadással szemben, ami különböző korokban hol ezen, hol azon a tájon valóban elő is fordult, akkor ez a körülmény a csoportos településnek kedvez természetesen. Ezzel a jelenséggel találkozunk egyebek közt a római birodalom bukása után a birodalom egykori területén, főleg Itáliában, ahol igen sok esetben megszűntek a magános települések, helyet adva a csoportos településeknek. Ezek a csoportos települések sokszor el is hagyták a tenger partját, és távolabb, a szárazföld belsejében, sokszor hegységek csúcsaira vagy legalábbis tetővidékeire kapaszkodtak fel. Hasonlóképpen a tatárok elleni védekezés szükséglete indokolta, hogy a délkelet felé terjeszkedő cári Oroszország újonnan hódított ukrajnai területein nagyméretű falvak keletkeztek és maradtak fenn.

Vagy általános jelenség pl., hogy az óvilági szárazöv nagy sivatagjainak peremét Afrikában éppúgy, mint Belső-Ázsiában, igen népes, nagy csoportos települések veszik körül. Ezek között sok a városszerű település is, mert hiszen olyanféleképpen szerepel a sivatagperem, mintha tengerpart lenne,

a sivatagon átkelő karaván azt a szerepet tölti be, mint a tengeren átkelő hajó. A sivatag kikötői valósággal ezek a sivatagperemi helységek, de létrejöttüket elsősorban igen sokszor a védelem indokolja meg, és ilyenkor jellegük is falusias. Azonban ebben a vonatkozásban sem beszélhetünk kizárólagos hatásról. Vannak esetek, amikor a védekezés szükségessége ugyan bizonyos mértékig fennáll, és mégis magános település az uralkodó. Így pl. a római Campagna területén a római birodalom bukása után a középkor korai századaiban, amikor általános volt a zűrzavar, állandóan támadásoktól kellett mindenkinek félnie, a védelemről magános települések is tudtak gondoskodni olyan módon, hogy egyenként vették körül magukat falakkal.

Kétségtelenül valamelyes szerepe van abban, hogy magános vagy csoportos jellegű település jön-e létre, a *nagybirtoknak* is. Az a hatás azonban, amelyet a nagybirtok gyakorolhat a településre, koronként egészen ellenkező irányú lehet.

Általában feudális időkben inkább találkozunk azzal a tendenciával, hogy a földesúr tömöríteni törekszik csoportos településben a maga jobbágyait, hogy ilyen módon könnyebben ellenőrizhesse őket. Az pl., hogy Apulia területén annyira túlnyomóan csoportos településben él a falusi lakosság, részben ilyen földesúri hatásra vezethető vissza, bár előbb már említettük, hogy itt részben a vízáteresztő, tehát mészkőtérszínnek is része van ebben, azonkívül része van a Földközi-tenger vidékén gyakori védelmi szükségletnek a középkor első századaiban. Itt a három tényező együtt hatott. Ellenben tisztán földesúri intézkedés hatását láthatjuk sokfelé a Balkánon, ahol a török uralom alatt az ún. *csiflik-rendszer* alakult ki. Ennek a település szempontjából jellemző sajátsága volt, hogy a török hűbérúr kastélyának és az azt kiegészítő majornak közelében telepedtek meg a birtokot művelő különböző nemzetiségű balkániak (ráják) falvai. A balkáni csiflik-falvakhoz hasonló a helyzete a mexikói peonok falvainak.

Nálunk is tapasztalhattunk olyan jelenséget az elmúlt századokban (XVIII. század, még a XIX. század első felében is), hogy sokfelé tilalmazták a tanyán való lakást. Alig akad olyan alföldi nagyobb népes helység, amelynek statútumaiban, tanácsi jegyzőkönyveiben ne találnánk nyomát ennek. Itt nem közvetlenül a földesúr volt az, aki megtiltotta a parasztságnak, hogy tanyára telepedjék, hanem a község, főleg a mezővárosi ranggal bíró helység, amely mint egész védekezett ilyen módon az ellen, hogy parasztságának, illetőleg mezővárosi polgárságának a földesúrral szemben fennálló adószolgáltatásából és egyéb szolgáltatásából egyesek esetleg ki ne maradjanak, azok teljesítése alól ki ne bújjanak, hiszen az egész községnek érdeke volt, hogy a szolgáltatások terhét mindenki egyformán viselje, mert ha egyesek kivonták ez alól magukat, a többiekre nagyobb hányad jutott. Márpedig ennek a veszélye fennállt akkor, ha valaki kiköltözött a tanyára, kibújva ezzel az ellenőrzés alól. Vannak azonban esetek (pl. Németország nem egy vidékén), ahol a parasztságnak kellett igen erősnek lennie ahhoz, hogy a már meglevő falvak még nagyobbra nőjenek. Ahol a földesúr volt erősebb, annak akarata igen sokszor új telepesek magános településeit hozta inkább létre.

Amint megerősödik a majorsági gazdálkodás, a földesúr törekvése ellenkezőre fordul, és sokban hasonló a helyzet a kapitalista idők nagybirtokán is. Most már inkább találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a föld-

birtokos igyekszik lehetőleg megakadályozni birtokán nagy népességű jobbágy-, illetőleg volt jobbágy- és zsellér-agglomerációk, béres- és cselédfalvak létrejöttét, mert az ilyen módon tömörült mezőgazdasági népesség nagyobb mérvű ellenállást fejthet ki, különböző kérdésekben inkább összetart, és ennek következtében nagyobb erőt képvisel, ami könnyen fenyegetővé válhat a birtokos érdekeivel szemben. Némely esetben ez a körülmény, némely esetben pedig egyszerűen a piacra folytatott mezőgazdasági árutermelés igényei, a minél nagyobb haszonra törekvő gazdálkodásnak a kapitalista időszakkal járó kívánalma a földbirtokost arra készteti, hogy a birtokán dolgozó mezőgazdasági cselédséget lehetőleg több majorban szétszórva helyezze el, hogy az lehetőleg közel legyen ahhoz a földterülethez, amelyet megművel. Tehát a földbirtoknak valóban van hatása arra, hogy a település magános-e vagy csoportos, de ennek hatása a társadalmi fejlettség szintje szerint korról korra más és más, egészen ellentétes is lehet.

Nem közömbös a parasztság körében uralkodó *örökösödési rend* sem. A birtoknak a németek körében sokfelé általános osztatlan öröklése *(Anerbenrecht)* pl. a szórványtelepülés konzerválódásának kedvez, ellentétben az örökségnek valamennyi utód között szokásos szétosztásával (*Realteilung*), aminek eredményeképpen a magános településből idővel csoportos település fejlődhet.

Vannak szerzők, akik más tényezőket is hangsúlyoznak. Különösen MEITZEN, a településtörténetnek, sőt általában a települések tudományának egyik első nagy mestere. A múlt század végén (1895-ben) jelent meg „Siedelung und Agrarwesen" című nagy munkája, az első olyan települési kézikönyv, amely a falusias település alaprajzával foglalkozik. MEITZEN igen szívesen, noha — amint a következőkben rá kívánunk mutatni — az etnikum lényegének félreismerésével, tehát egészen tévesen, *etnikus tényezővel*, valamely néphez való tartozással magyarázza azt a körülményt, hogy valahol csoportos, illetőleg magános település uralkodik-e.

Észreveszi pl. azt a tényt, hogy Németországban a Wesertől nyugatra és folytatólag sokfelé, Belgium északi részén, Franciaország nagyobb részén és Angliában szórványtelepülés uralkodik, s ezt egyszerűen azzal magyarázza, hogy ezt az egész területet valamikor kelták lakták, a magános település tehát a kelta etnikummal összefüggő sajátság. Ezzel szemben a Wesertől keletre egészen az Elbáig és az Alpoktól északra, ahol mindenütt ősi germán telepekkel találkozunk, mindenütt ősi csoportos településforma, mégpedig az ún. Haufendorf, halmazfalu uralkodik. Ez megfelel a régi germán településterületnek. MEITZENnek ez a magyarázata mai tudásunk szerint téves. A tévedés forrása az a logikai hiba, hogy MEITZEN két olyan jelenség között, amelynek területi elterjedése valahol nagyjából megegyezik, mindjárt kimondja az okozati összefüggést. Még ha el is fogadnánk azt, hogy a keltákra jellemző volt a magános, a germánokra pedig a csoportos település, akkor is kutatni kellene tovább, hogy miért szerették ezek ezt, azok pedig amazt. De nem is helytálló ez a megállapítás, mert később kiderült pl. az, hogy Németország északnyugati részén már régen nem lakott kelta népesség, amikor ott még mindig csoportos település volt az uralkodó, a mai ottani szórványtelepülés pedig újkeletű jelenség. A térszín régóta megtelepült szigetszerű magasabb foltjait laza halmazfaluvá fejlődött sajátos csoportos települések (*Drubbel*) ülik meg, belőlük fokozatosan rajzottak ki az alacsony nedves térszínre a magános települések. Hasonlóképpen, ami éppen a kelták

előszeretetét illeti a szórványtelepülés iránt, arra vonatkozólag elég, ha JULIUS CAESARra hivatkozunk, aki már a gall háborúról szóló írásában említi, hogy a kelták részben falvakban, részben szórványokban élnek. És viszont ugyanakkor, amikor MEITZEN a kelta szórványt szembeállítja a germán faluval, ugyanakkor a német—olasz etnikus határon az tűnik fel, hogy a németek élnek szórványtelepülésben és az olaszok faluszerű településben.

Az természetesen lehetséges, hogy — mint a tárgyi javak bármilyen más csoportja esetén is — egy bizonyos etnikumú népességnek egy bizonyos csoportja egy adott időpontban egy bizonyos települési formát szokik meg és alkalmaz. Ha azután esetleg áttelepedik máshová, akkor persze viszi magával ezt a településformát, amely adott időpontban és adott helyen az etnikum egy csoportjára éppen jellemző volt. Így tehát ha a német—olasz etnikus határ hullámzik, a németek terjeszkedésének a szórvány terjeszkedése felel meg a jelen pillanatban, az olasz terjeszkedésnek pedig a csoportos települések terjeszkedése. De míg a németekre itt és ebben az időpontban a szórvány a jellemző, más vidéken éppen a csoportos település felel meg etnikumuknak. Az etnikus hovatartozást tehát általánosságban nem lehet a magános vagy csoportos településforma előfordulására kielégítő magyarázatként elfogadni. Aki — mint MEITZEN — mégis ilyesmit hirdet, valami misztikus állandóságot tulajdonít annak a hellyel és idővel folytonosan változó valaminek, amit az etnikum valójában jelent.

Általában próbálták feszegetni azt a kérdést is, vajon mi lehetett az *ősi tendencia*, melyik az ősibb településforma, vajon az emberiség a történelem előtti időkben kimutathatóan melyik formát ismerte előbb, és melyik az, amely ebből később fejlődött ki. Ezt a kérdést egyértelműen eldönteni nem tudjuk. Azt a kapcsolatot, amely a jelenben fennáll egy településforma és egy mezőgazdasági termeléssel kihasznált földterület birtoklása között, megelőzte egy olyanféle ősibb eredetű kapcsolat, amely egy még mozgékony népesség rokonsági kötelékeinek felelt meg.

A kérdés különben is értelmét veszti a földművelést, tehát a szántóföldet vagy egyéb művelt földterületet nem ismerő népesség esetében, vagyis a neolit időket megelőzően minden esetben, feltéve, hogy ragaszkodunk a magános és csoportos településről adott definíciónkhoz. Ha ugyanis nincs szántóföld, vagy másként művelt termőterület, meg sem tudjuk szabatos módon különböztetni a magános és csoportos települést. Ha azonban a kétfajta település megkülönböztető kritériumaként — pontosan körül nem írható módon — csupán a lakóhely-egységeknek egymástól való igen kicsiny vagy igen nagy távolságát tekintjük, akkor kétségtelenül a csoportos településnek kell adnunk az időrendi elsőséget, a magános település első jelentkezését pedig úgy foghatjuk fel, mint az ősközösségi társadalom bomlásának tünetét. Összeegyeztethető ezzel az a jól ismert tény, hogy mind a legprimitívebb mai, mind pedig a feltárt őstörténeti társadalmak körében egymással szoros társadalmi kapcsolatban élő, több lakóhely-egységet felölelő településekkel találkozunk.

Ezzel át is tekintettük volna azokat a fontosabb tényezőket, amelyeknek egyáltalában szerepük lehet abban a kérdésben, hogy valahol magános vagy csoportos település uralkodik-e. Láttuk, hogy a tényezők részben társadalmiak, részben természetiek, a tényezők közül egyik inkább a magános, másik a csoportos formának kedvez, egymagában, parancsoló

erővel azonban egyről sem mondhatjuk el, hogy kizárólag egyik vagy másik formával járna, a legtöbb konkrét esetben a felsorolt tényezők közül több szokott egymással kapcsolódni. Ezek az egymással kapcsolodó tényezők részben ellentétesen is hathatnak, amikor az ellentétes irányú tényezők eredője eredményezi azt, hogy egyik vagy másik forma uralkodik pillanatnyilag, ami a történelmi idők folyamán többszörösen is változhat. Lezárva most ezt a kérdést, következő problémánk külön a magános és külön a falusias csoportos települések alaprajzának vizsgálata lesz.

a) *A falusias magános települések változatai*

A *magános falusias települések* vizsgálata terén a legnagyobb jelentősége annak az osztályozásnak van, amelyet DEMANGEON állított fel, aki azonban a szórványtelepülés egyes fajtáit nem is alaprajzi alapon különbözteti meg, hanem a szórványtelepülés fajtáinak osztályozása szempontjából elsősorban a szórvány keletkezésének körülményeit veszi figyelembe. Ilyen alapon négyféle szórványt különböztet meg: *1.* elsődleges ősi szórvány; *2.* hézagkitöltő szórvány; *3.* másodlagos szórvány, *4.* elsődleges modern szórvány. Nézzük a szórványtelepülésnek ezt a négy fajtáját, mindegyikre próbáljunk példákat felhozni!

Az *elsődleges ősi szórvány* nem jelenti feltétlenül azt, hogy a szóban forgó területen a szórványtelepülést nem előzte volna meg esetleg csoportos település; csak azt, hogy valamikor az őstörténeti időkben úgy jött létre a szórvány, hogy annak a ma gyéren fennálló csoportos településnek keletkezéséhez viszonyított kora, vagy éppen ennek a kornak egysége biztosan meg nem állapítható. Ilyen elsődleges ősi szórványokat találunk általában Európa nyugati részén, Franciaországban (tudvalevően Franciaország területének kétharmadán szórványtelepülés uralkodik) és Nagy-Britannia nyugati felében (itt is túlnyomó a szórványtelepülés). A nyugat-franciaországi szórványtelepüléses vidékről ugyan nem lehet biztosan tudni, vajon az itt sűrűn felbukkanó kis csoportos települések nem régebbiek-e. Láttuk, a valószínűség amellett szól, hogy Írországban és Nagy-Britannia nyugati felében egykor a mainál sokkal elterjedtebb falvak régebbiek, mint az ugyancsak ősidők óta uralkodó szórványtelepülés.

Hézagkitöltő szórvánnyal olyan vidékeken találkozunk, ahol a területnek igen jelentékeny hányadát már előbb csoportos település népesítette be, azonban maradtak közben hézagok, amelyeket csak utóbb, egy későbbi települési periódusban szállt meg a lakosság, de szórványszerű település formájában.

Ennek a második típusnak legnagyobbszerű példáival a középkori Európában többfelé találkozunk. Tudjuk, hogy Európa földművelő népességgel többé-kevésbé való betelepülése a neolitban ment végbe. GRADMANN német településgeográfus mutatta ki — noha nem minden részletében mindenki által elfogadott módon — azt, hogy ezek az első földműves települések Dél-Németországban, sőt általában Óceáni-Európa területén, illetőleg annak nagy részén, a holocénnak egy, a mainál melegebb, szárazabb, a neolittal megegyező periódusában keletkeztek. A mai csapadékosabb, hűvösebb klímának megfelelően egész Közép- és Nyugat-Európában ma kevés kivétellel mindenütt elhatalmasodnék a zárt erdőség, ha az ember

onnét eltűnne. A holocénnak egy, a mainál mindenesetre melegebb, szárazabb periódusában azonban ezen az erdőségen természetes tisztások keletkeztek, ezeket szállta volna meg a kelet felől bevándorló földműves népesség. Ezek az akkori Nyugat- és részben Közép-Európa tisztásait megülő neolitkori emberek és azok utódai — még ha kontinuitásuk etnikus értelemben vitatható is — mind a mai napig ott maradtak azon a helyen. Az emberek, sőt népek is kicserélődtek, de az egykori természetes tisztások mind a mai napig embertől megült területek maradtak, a település kontinuitása ezeken nem szűnt meg. Amikor később a klíma hűvösebbé és csapadékosabbá vált, ha az ember nem lett volna jelen, az erdő elhatalmasodott volna ezeken a tisztásokon. De nem hatalmasodott el egyszerűen annak következtében, hogy az ember már ott ült, az ember tehát egyszerűen a maga jelenlétével, azzal, hogy azt a területet szántotta és vetette, kaszálta, megakadályozta azt, hogy rajta erdővegetáció nőjön fel. Mai tudásunk szerint azonban kétségtelen, hogy már a neolit időkben is folyt erdőirtás, mégpedig kőfejszével is, tűzzel is (Brandwirtschaft), tehát semmiképpen sem állítható, hogy az akkori földművesek mindenütt természetes tisztásokat szálltak meg.

Évszázadok, sőt mondhatni, évezredek folyamán, egészen a középkor elejéig ezeknek a földműves népességgel megült foltoknak területe nem sokat terjeszkedett. Volt ugyan valamelyes erdőirtás a bronzkorban is, a római időkben is, az kétségtelen tehát, hogy terjeszkedett valamit a földműves népesség által megszállt terület az erdőség rovására, de ez a terjeszkedés többnyire kicsi. Az időszámításunk szerinti IX—XI. századig Európának — legalábbis a nem mediterrán Európa nyugati és középső részeinek — földműves népesség lakta foltjai — minden előző erdőirtás ellenére — sok helyen nemigen voltak nagyobbak, mint a neolit kor tisztásai: szigetszerű erdőtlen foltok.

A XI. századra már annyira megnőtt Közép- és Nyugat-Európa földműves népessége, hogy terjeszkedni kezdett, erdőirtás útján, ezekről a kisebb-nagyobb korábbi irtásokkal is kibővített egykori természetes tisztásokról. A XI—XII—XIII. századot, sőt bizonyos mértékig már a IX—X. századot is, Európa-szerte igen nagyarányú erdőirtás jellemzi, ami megvolt Franciaországban, Németországban éppúgy, mint nálunk is (sok helyen szerzetesek irányították). Ez lényegében annak a földműves népességnek terjeszkedése, amelynek — etnikus szempontból esetleg idegen — ősei már évezredekkel előbb is megülték a természetes tisztások foltjait; ezek az egykori természetes tisztások többnyire csoportos településekkel megtelepedett foltok voltak. A XI—XIII. század folyamán a régi falu-településterületeknek elválasztó sávjain, az ott frissen kiirtott erdők helyén, ahol ekkoriban terjeszkedik a népesség, ott egyebek közt szórvány formájában terjeszkedik. Terjeszkedik csoportos település formájában is, a csoportos településnek — amint látni fogjuk — a XII—XIII. században egy egészen új alaprajz-fajtája jön létre, a szaporodó új településeknek azonban egy jelentékeny százaléka szórvány, ezeket hézagkitöltő szórványoknak nevezhetjük, mert már korábban nem összefüggően, hanem szakadozottan falvaktól megült területnek hézagait töltötték ki utólagosan. Ezek a hézagkitöltő szórványok utóbb sok helyen csoportos településsé fejlődtek, így pl. a németek körében olyan vidéken, ahol az örökösödésben az úgynevezett „Realteilung" volt szokásos. Ezzel szemben az „Anerbenrecht" fenntartotta a szórványt.

Másodlagosnak nevezhetjük a szórványt akkor, ha korábban meglevő csoportos települést vált fel úgy, hogy a csoportos település felbomlik, és helyet ad a szórványnak.

Ez a szórvány létrejöhet lassan, fokozatosan, különböző tényezők hatására. A másodlagos szórványnak ilyen lassú és fokozatos létrejöttével találkozunk pl. a múlt század közepe táján Krím területén, vagy pl. a múlt század második felében Egyiptom területén, főleg a Nílus deltájában, ahol a gyapottermelés terjedésével a korábbi falvak kezdenek szétbomlani, a népesség szétszóródik, és szórványok alakjában települ azokon a területeken, amelyeket frissen tört fel. Ugyancsak ilyen korábban meglevő csoportos települést lassan, fokozatosan szétbontó szórványok megjelenésével találkozunk a Földközi-tenger vidékén sokfelé. Most megy ugyanis végbe annak a folyamatnak fordítottja, ami az ókor végén történt. Míg az ókor végén, a római birodalom bukásának idején egész sereg szórványtelepüléssel benépesült tengerparti vidékről menekült el a népesség, és tömörült magaslati falvakba védelmi okból, a XIX. században éppen ennek a fordítottja történik: a tengerparttól nagy távolságban a hegyek tetőire falvakban települt népesség lassacskán leereszkedik a tengerpartra szórványtelepülés formájában. Találkozunk ezzel a jelenséggel Franciaországban a Rhône-deltát környező területeken.

Van azonban olyan eset is, amikor ugyan szintén csoportos település bomlik fel szórvánnyá, ez azonban aránylag gyorsan megy végbe. Ez az eset történik akkor, amikor tagosítanak; amikor pl. Angliában az enclosure váltja fel az openfield-et, Svédországban a storskift váltja fel a solskift-et. Persze a tagosítás következménye sem mindig gyors felbomlás. Pl. Németország sok vidékén a tagosítás fokozatosan és lassan ment végbe, a XVI—XVII. században megkezdődött, és szünetekkel, ismétlődésekkel folytatódott a múlt századig, és ennek megfelelően tanúi vagyunk annak, hogy egyes falvak századokon át, lassan bomlottak fel szórványokká.

A negyedik csoport az *elsődleges modern szórvány*. Ennél, mint a név is mutatja, valamely helyen a szórványt nem előzte meg csoportos település, és ennek az előzmény nélküli szórványnak a keletkezése napjainkban, vagy legalábbis a közelmúltban zajlott le. Ilyen jelenséggel van dolgunk főleg tengerentúli országokban, azok közül is főleg egykori vagy mai európai telepes gyarmatok területén, tehát a Köppen-féle C—D klímájú területeken. Ott nem előzte meg a szórványtelepülést semmilyen más település, az ott telepesként megjelent európai gyarmatosoknak ez az első létesítménye; és modern szórvány, mert hiszen a XVII—XVIII. század óta folyik a keletkezése akár Észak-Amerikában, Kanadában és az Egyesült Államok területén, akár Dél-Amerikában, a La Plata torkolatvidékén, akár Dél-Afrikában, akár Ausztráliában. A modern szórvány keletkezése egyszerű következménye annak, hogy az az akár angolszász, akár spanyol-portugál népesség, gyarmatos, telepes, aki a szóban forgó területeken megtelepedik, már a kibontakozóban levő vagy éppen diadalmaskodó kapitalizmus korában telepedik meg, tehát olyan korszakban, amikor az európai falusi népesség is mindennemű közösségi birtoklásnak, falusi földközösségnek és a földközösség maradványaként tekinthető nyomásos gazdálkodásnak kötöttsége alól igyekszik szabadulni. Világos, hogy az a népesség, amely kivándorolt a tengerentúlra, és ott teljes tabula rasa előtt állt, túlnyomóan mindjárt szórvány formájában telepedett meg, hiszen Európában is ebben

az időben mindenfelé az a tendencia, hogy tagosítanak, szórványokat létesítenek ott is, ahol előbb falvak voltak. Tehát az ún. farm-település, amivel pl. Észak-Amerikában, Ausztráliában találkozunk, így fogható fel.

Nem szóltunk a *szórványtelepülés alaprajz-típusairól*, mert hiszen a DEMANGEON-féle osztályozásnak — amint mondottuk — semmi köze az alaprajzhoz. Alaprajz szempontjából nagy különbség valóban nincsen szórvány és szórvány között, tehát nem is igen lehet gyümölcsöző az olyan kísérlet, amely alaprajzi alapon próbál típusokat megkülönböztetni. Valamit azonban mégis megállapíthatunk, nem is annyira a magános települések lakóhely-részét illetőleg (mert ennek alaprajzi tagolása a hajlék kérdésének körébe tartozik), hanem elsősorban a munkahelynek, tehát a magános település részét alkotó birtoktestnek alaprajzáról.

Itt most egészen röviden csak annyit mondhatunk, hogy minél inkább közeledünk vagy térünk rá a fejlett földmérési technikával rendelkező társadalmak és tájak településviszonyaira és olyan társadalmak és tájak településviszonyaira, amelyek körében, illetőleg ahol a földművelés ekés gazdálkodás formájában rendezkedett be, s az ekét igaerő vagy gépi erő vonja, ott általában a birtoktestek elhatárolása a lehetőség szerint derékszögű négyszöges formában történik, akár négyzet, akár téglalap alakban, akár hosszú, csíkszerű alakban.

Ha magános településről van szó, úgyszólván majdnem mindig egy tagban van a birtok. Magános település és tagosított birtokállapot rendesen összetartoznak. Persze vannak kivételek is, pl. a tagosított birtoktestek nem egyszer „Weiler"-ekkel kapcsolatosak, máskor meg fiatal kolonizációs területek geometriai szabályossággal tagosított birtokterületei csoportos településekkel járnak együtt. Annak feltétele, hogy valahol magános település jöjjön létre, vagy az első foglalás, szabad foglalás rendszere, amikor egyénileg, szabadon, közösségi irányítás nélkül foglalhat ki-ki egy tagban birtokot, vagy pedig az a fejlemény, hogy utóbb tagosítanak egy korábban tagosítatlan határt. Mindkét esetben az egy tagban fekvő birtoktest, ha más tényezőre nem lennénk tekintettel, legcélszerűbb módon köralakot kellene hogy öltsön. Egy egy tagban fekvő birtoknak tisztán üzemgazdasági szempontból az ideális formája a kör alak lenne, amelynek középpontjában foglal helyet a magános település lakóhely-egysége, és az ilyen kör alakú birtoktesten természetesen a különböző intenzitású kihasználás-formák gyűrűszerűen helyezkednének el a központ körül.

Ezen a formán azonban ismételten módosít a már mondott két tényező. Egyrészt a jelenlegi földmérés-technika, amely fejlettebb országokban, ahol egyáltalában ilyenről szó van, általában egyenes vonalú és derékszögű formákat kedvel; a másik ok pedig az ekés műveléssel függ össze. Míg kapás művelés esetén az egy tagban levő birtoktestek célszerű formája lehet akár kör, akár valamilyen szabálytalan görbe vonal által határolt idom is, fogatos eke esetén a görbe vonal által határolt birtoktest nem célszerű. Az ekének könnyű fordulása szempontjából, hogy ti. gazdaságosan tudja bejárni a felszántandó területet a művelés alkalmával, a birtoktest célszerű módon derékszögű négyszögletes formát mutat. Ha magános a település, illetőleg egy tagban fekvő a birtok, akkor ez derékszögű négyszög vagy négyzet, vagy pedig eléggé zömök téglalap lesz, amelynek tehát nem túlságosan hosszan elnyúlt az egyik szára a másikhoz viszonyítva.

Ezzel szemben csoportos települések, falvak tagosítatlan szántóföldterületén találkozunk erősen megnyújtott téglalapokkal, tehát keskeny, szalag alakú parcellákkal. A parcellák keskenysége, szalagszerűsége, nadrágszíjszerűsége, ennek mértéke függ egyebek között attól is, hogy milyen régi, milyen messzire nyúlik vissza a múltba az illető helyen a szántóföld története. Mert hiszen a szántóföld-területet a növekvő népességnek megfelelően időről időre újra felosztják. Ha pedig már nincsen földközösség, tehát nincsen újraosztás, akkor az öröklés rendje szerint aprózódik a parcella, az eleinte tehát még kevéssé megnyújtott négy-

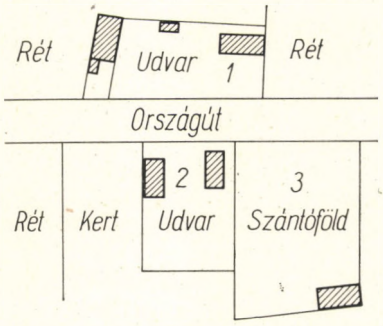

109. ábra. Szórványtelepülés részlete a Gyimesi-szorosban. Az udvar maga is kaszáló vagy szántó („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

1, 2, 3 = úgynevezett udvarok

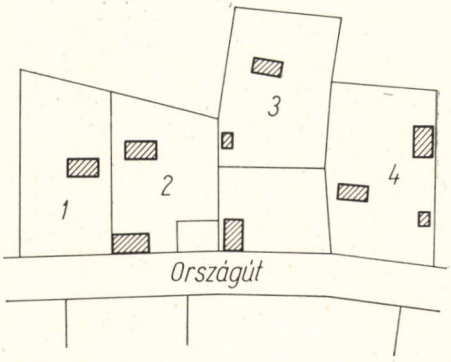

110. ábra. Szórványtelepülés részlete a Gyimesi-szorosban („A magyarság néprajza" I. kötetéből)

1, 2, 3, 4 = úgynevezett udvarok, amelyek azonban maguk is különböző műveléságak területei

szögekből, paralelogrammákból egyre jobban felhasogatott, keskeny csíkok jönnek létre.

Ismételjük tehát, magános település esetén éppúgy, mint csoportos település esetén a birtoktestnek, illetőleg parcellának többnyire derékszögű négyszögű, tehát négyzetes vagy téglalap formája van, csakhogy magános település esetén inkább zömökebb formák fordulnak elő, ellentétben a csoportos település határában uralkodó csíkokkal, szalagokkal. Ez a helyzet, ha ekés gazdálkodás uralkodik.

Olyanfajta magános települések esetén, amelyekben nem ekés, hanem kapásgazdálkodás folyik, mint némely nem európai kapásgazdálkodó természeti nép körében, ott az egy tagban levő birtok, tehát a magános település birtokteste tetszőleges formájú lehet, akár szabálytalan görbe vonalakkal határolt is. A térszínhez (izohipszákhoz) igazodóan görbe parcellahatárokkal csoportos települések körében is találkozunk, pl. a Kínában sokfelé elterjedt öntözéses földművelés mesterségesen lépcsőzött területein, ahol különben is az eke használata nem általános. Ezekkel a kérdésekkel, a birtoktestek, parcellák vagy egy tagban levő birtokok alaprajzformáival, tehát általában a határnak alaprajz-képével és külön speciálisan a magános településhez tartozó munkahely-egységek, szántóföld-területek alaprajzformáival MEITZEN óta több szerző foglalkozott. Legutóbb (1953) ezt a kérdést OTREMBA tekintette át, akinek a LÜTGENS-féle nagy általános

gazdasági földrajzi kézikönyv részeként jelent meg egy kötete. Az említett kézikönyvnek az agrárföldrajzzal foglalkozó kötetét OTREMBA írta, ebben egyebek között ismerteti a különböző szántóföld-alaprajzokat. Ő említi, hogy az ovambók körében, Dél-Afrikában, ahol tudvalevőleg kapásgazdálkodás és legeltető állattartás folyik, minden egyes magános település hajlék-részét körülveszi egy kapás műveléssel használt kis földterület, ezt pedig körülveszi az óriási legelőterület. A hajlékot környező szántóföld nagyjából bab vagy vese alakú, tehát egyáltalában nem szabályos formájú.

c) *A falusias csoportos települések alaprajza. A halmazfalu*

A falusias csoportos települések alaprajzi osztályozását is megkísérelte DEMANGEON, éspedig ő a belsőség és a szántóföld egymáshoz való térbeli viszonya alapján próbált osztályozni. Ilyen alapon háromféle falusias csoportos települést különböztetett meg. Ezek: *1.* villages à champs dissociés, *2.* villages à champs assolés, *3.* villages à champs contigus. Nézzük ezeket sorban.

A *villages à champs dissociés* aránylag elég ritka alaprajzforma. Értendő rajta olyan falu, amelynek összefüggő szántóföld-területe a belsőségtől nagy távolságra helyezkedik el. Főleg mediterrán vidékeken találkozunk vele, ahol — amint azt már említettük is — a római birodalom bukása utáni zavaros időkben sok falu felmenekült a hegységek tetőrégióiba, a szántóföldeket pedig lenn hagyta a hegység lábánál vagy a völgyekben. Természetes, hogy ez az állapot ma megszűnőben van, mert hiszen a közbiztonság helyreálltával a népesség visszaszivárog a szántóföldek közelébe. Ezt a formát különösen PHILIPPSON ismertette. Ugyancsak a „village à champs dissociés" valósul meg átmenetileg a forróövi kapásgazdálkodás költözködő földművelést folytató falvaiban olyankor, amikor a messzire eltávolodott, művelés alatti földterületet egyelőre még nem követte a belsőség.

A másik fajta, amelyet DEMANGEON megkülönböztet, a *village à champs assolés*. Ezen ő olyan falut ért, amelynek a szántóföldje háromnyomásos rendszerben áll művelés alatt. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a típusnak a fogalomköre kibővítendő. Általában a DEMANGEON-féle hármas osztályozás nem ölel fel mindenfajta alaprajzú falut. Az osztályozás második típusát ki kell terjesztenünk azokra a falvakra is, amelyeknek szántóföldje esetleg nem nyomásos rendszerben művelt, de a lényeges az, hogy egészében tagosítatlan vagy tagosítatlan eredetű; a szántóföldnek mint egésznek a területe közvetlenül érintkezik a belsőséggel, vagy legalábbis annak közelében van, a szántóföld egyes birtoktestei azonban külön-külön a nekik megfelelő lakóhely-egységekkel nem érintkeznek. Ilyen formában kell a DEMANGEON-féle második kategóriát kiegészíteni, ha azt akarjuk, hogy az általa javasolt osztályozás minden esetet magában foglaljon.

Végül a harmadik típus, a *village à champs contigus*, olyan falu, amelyben mindenkinek a szántóföldje egy tagban fekszik, ezek az egy tagban fekvő szántóföldek egyenként érintkeznek nemcsak egymással, hanem a hozzájuk tartozó lakóhely-egységgel is, azonban a lakóhely-egységek egy-

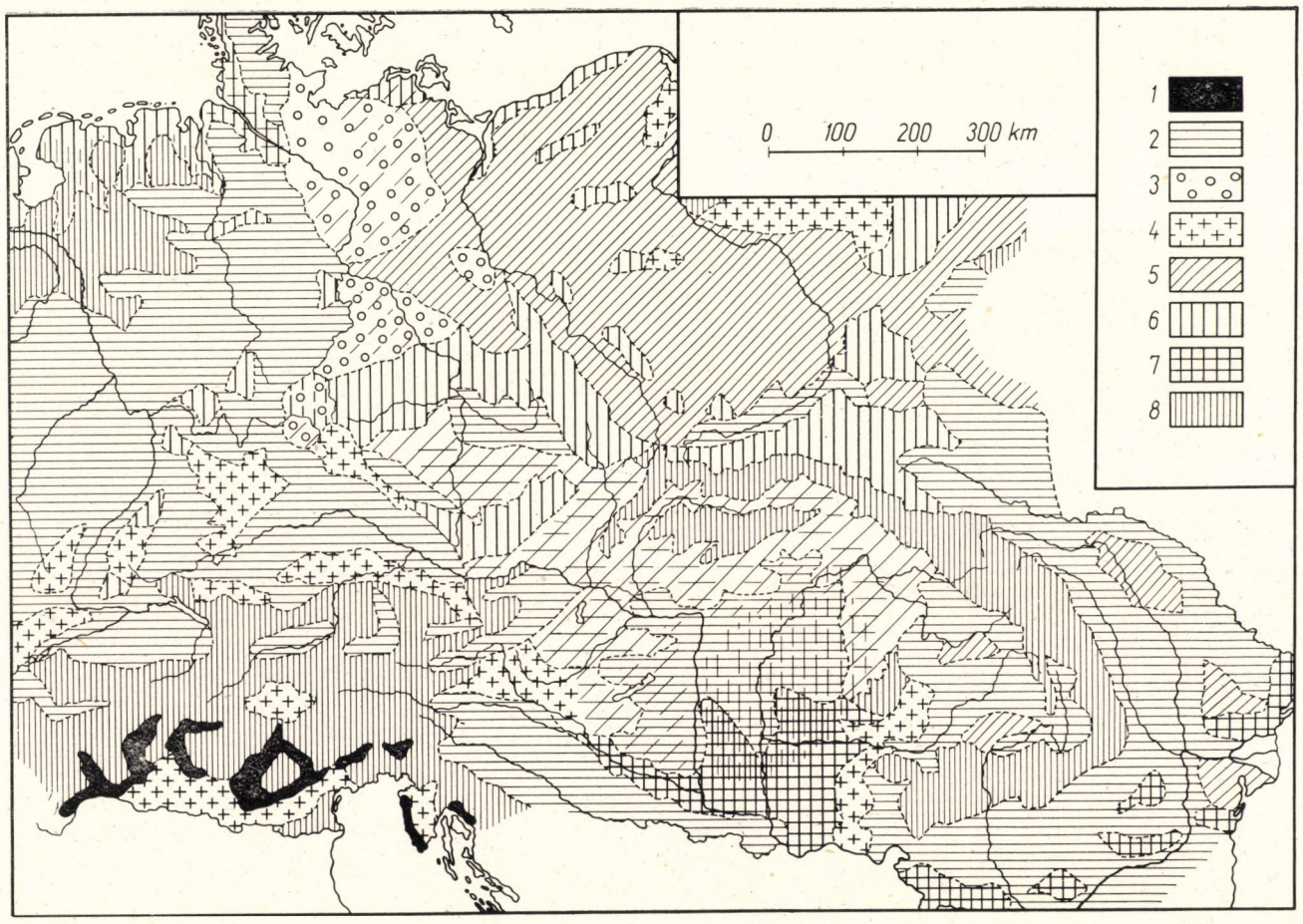

III. ábra. Falu-alaprajztípusok elterjedése Közép-Európában (De Martonne és az általa idézett szerzők, valamint Huppertz térképének egybevetése alapján)

1 = tömör mediterrán falu; 2 = halmazfalu; 3 = körfalu; 4 = törpefalu; 5 = útifalu; 6 = erdőtelkes és láptelkes falu (sorfalu); 7 = sakktáblafalu; 8 = szórványtelepülés

mással is érintkeznek. Ilyen módon ez a forma átmenetet alkot a falusias magános és falusias csoportos település közt. Még találkozni fogunk ilyen formákkal; ide tartoznak azok az alaprajzformák, amelyeket a német településföldrajzi irodalom Waldhufendorf és Marschhufendorf néven ismer. A Waldhufendorf és Marschhufendorf együttvéve azonos tehát azzal a típussal, amelyet DEMANGEON a villages à champs contigus néven emleget.

Meg kell jegyeznünk azt, hogy a falvak esetében bizonyos belsőségi alaprajzformák gyakran társulnak bizonyos határbeosztási típusokkal. Ez a társulás azonban nem mindig egyértelmű vagy kizárólagos, tehát bizonyos belsőségi alaprajzformák — amellett, hogy leggyakrabban egy bizonyos határalaprajzzal társulnak — esetleg társulhatnak más határbeosztással is, és viszont. Ezért tehát célszerűbb egy olyan osztályozás, amely *külön a belsőségi alaprajzformák alapján* történik, és esetről esetre említi meg, hogy az illető belsőségi alaprajz-típusokhoz milyen fajta határbeosztás szokott tartozni vagy tartozhat. Mi is ezt az eljárást fogjuk követni. Ha most a falvaknak tisztán csak a belsőségi alaprajzát vesszük figyelembe, ezen az alapon az alaprajzoknak mindenekelőtt két nagy csoportja különböztethető meg: egyik a szabályos, másik a szabálytalan alaprajzú belsőségek csoportja. A két csoport között átmenetnek tekinthetők a körfalvak vagy kerekfalvak.

Az így adódó *három típus* múltja messze az őstörténeti időkig nyomozható vissza. A paleolitikumból még túlságosan kevés az ásatásokkal feltárt településmaradvány; ebből az időből úgyszólván csak egyes hajlékok képét tudjuk rekonstruálni. Bővebbek a nyomok a mezolitikumban; ebből az időből már állandó településeket is ismerünk, éspedig halászok falvait. A neolitikumtól kezdve csatlakoznak ezekhez földműves és állattenyésztő falvak; köztük — a jelenkor felé haladva — egyre világosabb példák akadnak a szabálytalan típust képviselő halmazfalura. Eleinte persze, részben már a mezolitikumban is, inkább csak a későbbi idők Weiler-ére emlékeztető törpefalut találunk. A szabályos alaprajz-típus előfutárait viszont azokban az egymással többé-kevésbé párhuzamosan elhelyezkedő ház- vagy kunyhósorokban kereshetjük, amelyek — mint az útifalvak és sorfalvak valószínű elődei — legprimitívebb formában szintén már a mezolitikumból ismeretesek. De a kerekfalvak különböző változatai is feltűnnek a neolit óta.

Ámde a földművelést még nem ismerő őstörténeti idők (pl. a paleolitikum) alaprajzforma-típusainak a mai formatípusokkal való azonosítása még akkor sem lenne minden esetben lehetséges, ha a mainál hasonlíthatatlanul több ősi települést tártak volna már fel az archeológusok. Igaz ugyan, hogy a kunyhók rendetlen összevisszaságban elhelyezkedett csoportja halmazfalunak tekinthető akkor is, ha az egyes hajlékokhoz csatlakozóan körülkerített udvarokat és az egész települést kiegészítő szántóföldeket nem is mutatott ki az ásatás, a földművelést megelőző korokban természetesen ki sem mutathatott. De például a mai útifalu és sorfalu különbsége — amint még látni fogjuk — abban áll, hogy az egyiknek szalagtelkei nem ölelik fel, a másikéi viszont felölelik a szántóföldet. Ráfoghatjuk-e egy olyan ősi korszak bármiféle településére, hogy az akár útifalu, akár sorfalu, amely korszak sem a szántóföldet, sem a szalagtelket nem ismerte? Ilyen korszakban legfeljebb a két alaprajztípus valószínű előfutárairól beszélhetünk.

Hogy ez mennyire így van, azt leginkább a különböző földrészeken mindenféle zsákmányoló foglalkozásúaknak a közelmúltban fennállott, sőt esetleg még ma is meglevő mozgó települései bizonyítják. Ezekről — éppen mert elhatárolt, művelt területek nem csatlakoznak hozzájuk — nehéz, sőt erőltetett dolog lenne megállapítani, hogy halmazfaluval, körfaluval vagy útifaluval, esetleg sorfaluval van-e dolgunk, az említett alaprajzformákkal való minden külső hasonlóság ellenére.

A továbbiakban csupán a történelmi időkben, sőt ma is meglevő alaprajzformákkal foglalkozunk, köztük is elsőnek a *szabálytalan alaprajzú belsőségekkel.*

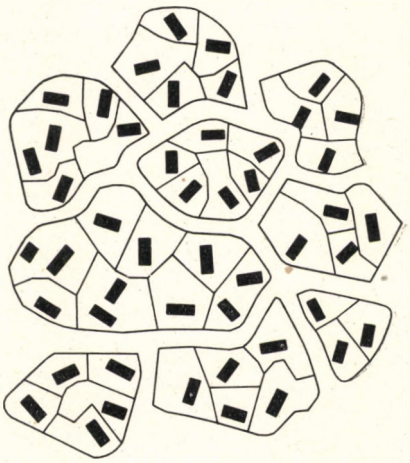

112. ábra. Halmazfalu alaprajza

A szabálytalan alaprajzú belsőségtípusoknak a legjellegzetesebb formája az, amelynek a szabálytalansága az alaprajz minden lényeges jegyére kiterjed. Az olyan szabálytalan belsőségi alaprajzú falvakat, amelyeknek ez a szabálytalansága minden lényeges alaprajzi vonásra kiterjed, nevezzük *halmazfalunak.* Minthogy a halmazfalu igen régi alaprajztípus, a legrégibb vagy legalábbis a legrégibbek közé tartozik, éppen ezért igen tekintélyes irodalma van. A halmazfalvak alaprajz-típusával foglalkozott a már többször emlegetett MEITZENen kívül SCHLÜTER, azután GRADMANN, MIELKE, STEINBACH, MARTINY, NIEMEIER, OTREMBA, ezek mind német szerzők. Foglalkozott velük pl. a szerb CVIJIĆ, azután egyebek között az angol PEAKE, a lengyel ZABORSKI; a magyar halmaz alaprajzú falvakkal egyebek közt BÁTKY ZSIGMOND, PRINZ GYULA, FODOR FERENC és főleg GYÖRFFY ISTVÁN. Persze rajtuk kívül is még sok szerző nagyon sok vonatkozásban foglalkozott részletesen vagy csak egy kérdésével a halmazfalvaknak.

Azt mondottuk, hogy a halmazfalu szabálytalan belsőségi alaprajzú falu, éspedig abban az esetben kétségtelenül halmazfalunak nevezhető, ha ez a szabálytalanság minden lényeges alaprajzi vonásra kiterjed. Először is szabálytalan összevisszaságban állnak a házak, azután szabálytalan alakúak a telkek, amelyeken rajta állnak a házak, és szabálytalan alakúak a telektömbök is. Abból, hogy a telektömbök is szabálytalan alakúak, következik, hogy az utcahálózat is szabálytalan vonalú, mert hiszen az utcák a telektömbök közé illeszkedő közök, ha tehát a telektömbök szabálytalanok, az utcának is szabálytalannak kell lennie.

Halmazfalu többféleképp keletkezhetik. Keletkezhetik először is *szórványtelepülésből* fokozatos *besűrűsödés útján.* Ezt úgy kell elképzelni, hogy valahol, valamely területen egy szabad közösség, pl. egy nemzetség foglal magának földet, legalábbis olyan közösség, amely megtelepedésének részletes kivitelében nem áll valamilyen feudális felsőbbség irányítása alatt. Ha az ilyen értelemben szabadnak nevezhető közösség szórványszerűen, azaz első foglalásszerűen veszi birtokba a földterületet, akkor

az egyes lakóhely-egységek egymástól bizonyos távolságra összevissza helyezkednek el, ahogyan azt éppen a térszín megkívánja, vagy ahogyan az kinek-kinek tetszik, és az egyes magános lakóhely-egységeket körülveszi az a darab föld, amelyet ki-ki egy-egy tagban birtokol, azon szántóművelést folytat, legeltet, vagy azt másféleképpen használja. Lehetséges, sőt a halmazfalu gyakran sok évszázaddal ezelőtti keletkezésének megfelelően valószínű is, hogy az eredeti lakóhely-egységek nem egy-egy mai értelemben vett családnak, hanem valami patriarchális nagycsaládnak felelnek meg. A faluközösség mint nagyobb társadalmi egység több zadrugából állt még a közelmúlt balkáni halmazfalvainak jelentékeny százalékában is. Ha most a későbbiek folyamán ennek a lazán, szórványszerűen megtelepedett közösségnek népességszáma szaporodni fog — mégpedig természetes úton: többen születnek, mint meghalnak —, akkor mindig újabb és újabb lakó- és munkahely-egységek, vagyis újabb és újabb magános település-egységek fognak kialakulni az előbbiek közén. Tehát a település sűrűsödni fog, mindig sűrűbben és sűrűbben állnak egymás közelében a lakóhely-egységek, de még mindig közéjük ékelődik az egy-egy lakóhely-egységhez hozzá tartozó földterület. Végül ez a besűrűsödés odáig fokozódhat, hogy már nem fér meg az egyes lakóhely-egységek közén kinek-kinek a szántóföldje, illetőleg a művelt terület, ez esetben ezt a művelt területet kihelyezik a lakóhely-egységek közül, és ebben a pillanatban elkülönült egymástól a településben a lakóhely-egységek és a munkahely-egységek csoportja, tehát elkülönült a belsőség és külsőség, vagyis megszületett a falu. A szórványtelepülésből csoportos település lett. Ilyen halmazfaluvá sűrűsödött, egykori szórványtelepülésre jó példák az erdélyi román halmazfalvak, amint alább még látni fogjuk. Hasonló fejlődéssel idegen világrészekben, például Óceániában is találkozunk.

Ez a fejlemény általában még mindig a feudalizmus kora előtt vagy legalábbis felsőbb irányítástól, feudális irányítástól függetlenül megy végbe. Lehetséges ugyanis, hogy a fokozatosan kialakuló halmazfalu udvarközösségeknek jogilag-társadalmilag heterogén foglalata, amelyek midegyike más mértékben függ vagy nem függ esetleg különböző földesuraktól. Ezek a feudális hatalmasságok azonban a belsőség alaprajzi fejlődésébe éppoly kevéssé szólnak bele, mint ahogy a határnak az egész faluközösséget felölelő földközösségi használatához sem nyúlnak. BÁTKY ZSIGMOND feltételezése szerint az Árpád-korban sok ilyen halmazfalu volt hazánkban. Az ilyenfajta halmazfalu belsőségének alaprajzát még századok múlva is bizonyos heterogenitás jellemzi: egyformán sűrűn álló házak, közel egyforma nagyságú telektömbök, telkek egyenletesen rendetlen halmaza helyett hol sűrűbb gócok, hol ritkább foltok. Ezt a halmazfalun belül felismerhető „csoportképződést" emeli ki WERNER RADIG már az őstörténeti idők településeinek ismertetése során, és bulgáriai zadruga-halmazfalvak hasonló jellegére világít rá egyebek közt HERBERT WILHELMY és az ő nyomán WILLIAM L. THOMAS gyűjteményes munkájában GUTKIND. Minthogy tervszerűtlenül, minden előre átgondolt terv nélkül megy végbe, ahogyan egymás után kinek-kinek hol itt, hol amott épül háza, ezért fokozatosan, előre nem szándékolt módon sűrűsödik az egész település, míg végül arra kényszerül a közösség, hogy kihelyezze a szántóföldeket, elkülönítse a belsőségtől. Ebből a tervszerűtlen fejlődésből következik a forma szabálytalansága, elsősorban az, hogy a házak, amelyeket egymástól függetlenül

építettek, összevissza, tehát egymással nem párhuzamos, vagy egymásra nem merőleges hossztengellyel állnak. De ugyanilyen módon alakulnak ki a háztelkek is. Igaz ugyan, hogy eleinte még nincsenek körülkerítve a házak, később azonban kerítéssel veszik körül a házat és az ahhoz számított belső telket. Persze az összevissza álló házak közén maguk a telkek is szabálytalan formájúak (pl. nem derékszögű négyszögek, hanem esetleg sokszög alakúak, vagy görbe vonalúak). Ami pedig közben, a telkek kisebb-nagyobb csoportjai között a telektömbök közén kimarad az emberek járásakelése, közlekedése számára, az utcahálózat is, minthogy ösztönszerűen taposódott ki, tervszerűtlenül nőtt, maradt ki a beépítésből és az elkerítésből, ez is szabálytalan, megmegtörő vonalú, összevissza kanyarodó lesz.

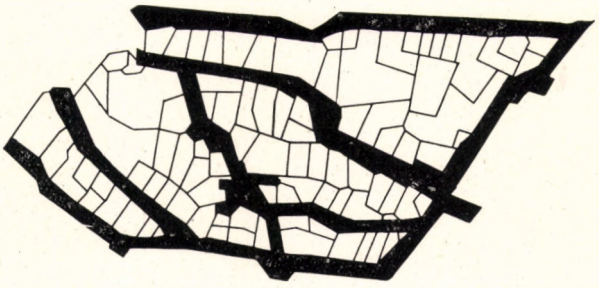

113. ábra. Az alföldi halmazfalunak fokozatosan sűrűsödő utcahálózata és egyre aprózódó telekbeosztása, amint arra Jászkisér 1895-i térképének ebből a részletéből következtetni lehet (Fodor Ferenc után)

A halmazfalu határának beosztása nem minden esetben ugyanaz. A belsőség kialakulásának a fentiekben ismertetett folyamata ti. végbemehet a szántóföld birtoklásmódjának és művelésmódjának esetleg egy igen korai fokozatában, amely még megelőzte a nyomásos rendszer uralmát. Így lehetséges pl., hogy a szántóföld használata még költözködő vagy nomád földközösség formájában történik, tehát a házak közül a határba kikerült szántóföld a határban költözködik ide-oda. Lehetséges az is, hogy akkor születik meg a falu, amikor már a földközösségi birtokláshoz a művelésmódnak egy fejlettebb formája csatlakozik. A falu állandóan körülhatárolt szántóterületének egésze esetleg számos táblára vagy dűlőre van osztva, és kinek-kinek tagosítatlanul fekszik a birtoka annyi darabban, ahány tábla van. Lehetséges ilyenkor, hogy még nincs nyomáskényszer, de lehetséges az is, hogy ez a határbeosztás már nyomásos rendszerrel társul. Mindegyik felsorolt forma, még a nyomásos rendszerrel társult földközösség is, amikor tehát van periodikus újraosztás, és a tagosítatlan határt megszabott forduló szerint használják — korábban jelenik meg, mintsem hogy a feudalista felsőbbség beleszólna a birtoklás- és művelésmódba. Vagyis a halmazfalu belsőségre és külsőségre tagolódó kialakult fokozata valóban keletkezhet nyomásos rendszerű földközösségi határral is. A korábban nem nyomásos rendszerrel művelt határ is átmegy később a nyomásos rendszer fokozatán, sőt később, ha eleinte még a nyomásos rendszert nem is, de a földközösséget már elhagyják. Utóbb a nyomáskényszer is megszűnik. Az is bekövetkezhet még ennél is később, hogy a határt tagosítják. Mindezek a fejlődésfokozatok sorra követhetik egymást, mialatt a halmaz alaprajzú belsőség marad változatlanul.

A halmazfalu határa eredetileg, tehát a falu keletkezésekor a legtöbb esetben nyomásos rendszerű határ, ami persze egyben tagosítatlan határ

is — ez tűnik ki az eddigiekből. De kitűnik az is, hogy születhetett akkor is halmazfalu, amikor annak határa még nem nyomásos rendszerben, hanem valamely korábbi rendszerben művelt, de esetleg szintén tagosítatlan. Viszont az is megtörténhet, hogy később, amikor már régóta fennállott a halmazfalu, bekövetkezett a tagosítás, tehát ma tagosított határ csatlakozik az egyébként igen régi halmazfaluhoz. Ezért, amint már mondtuk, a DEMANGEON-féle elnevezés — village à champs assolés = nyomásos rendszerű határral bíró falu — csak egyik lehetséges változata a halmazfalu határának.

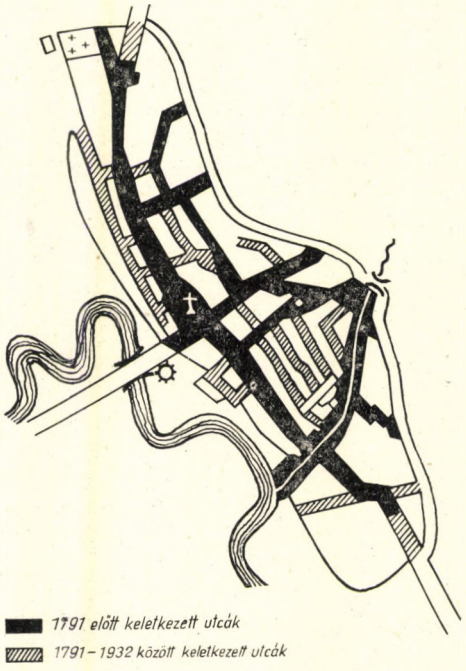

114. ábra. Jászmihálytelek utcahálózatának sűrűsödése (Fodor Ferenc szerint)

A német szakirodalomban, amely a *Haufendorf* elnevezést használja a halmazfalura, gyakran szerepel a *Gewanndorf* megjelölés is. A két elnevezést a német szakirodalom sok esetben egyértelműen használja. Bár a kettő igen sok esetben valóban ugyanazt jelenti, mégis meg kell őket egymástól különböztetnünk. A Haufendorf elnevezést foglaljuk csak le a halmazfalunak belsőségi alaprajz-képére, a Gewanndorf elnevezés pedig a határnak egy bizonyos fajta beosztását jelenti, amely persze gyakran csatlakozik a Haufendorfhoz, de nem mindig. A Gewanne előfordulása a határ egy bizonyos fajtájú beosztásmódjával kapcsolatos; azt jelenti, hogy a szántóföld tagosítatlan, mégpedig oly módon, hogy a szántóföld több nagyobb táblára oszlik, ezeket a nagy táblákat nevezik a németek Gewanne-nak. Minden egyes Gewanne-ban minden egyes falusi lakosnak van egy-egy darab földje. A „Gewanne" csupa egy irányú földcsíkból (parcella) áll, és kb. megfelel annak, amit magyarul dűlőnek nevezünk. A Gewanne-k rendszerint a talaj minősége szerint különböznek egymástól. Minthogy a határ különböző talajminőségű részekből áll, és minden egyes falusi lakosnak minden táblában, Gewanne-ban van egy-egy parcellája, elérik azt, hogy mindenki egyformán részesedjék a jó és rossz földből is. Most azután megint más dolog az, hogy ezeket a Gewanne-kat — amelyekből lehet nagyon sok is egy határban, esetleg kevés is, ez nincsen megszabva — össze lehet fogni úgy, hogy közülük többön egyszerre őszi vetést, többön egyszerre tavaszi vetést, megint többön egyszerre ugart alkalmaznak. Ahol tehát a háromnyomásos rendszer uralkodik, ott minden nyomás, forduló több dűlőt, Gewanne-t foglal magában. De ez már mellékes. Hiszen lehetséges „Gewanne-Einteilung" akkor is, ha a falu nem „village à champs assolés" a szó DEMANGEON-féle értelmében, tehát határát nem

nyomásos rendszerben művelik, hanem az csupán tagosítatlan. Lehetséges azonban az is, hogy pl. utóbb bekövetkezik az eredetileg „Gewanndorf" jellegű falu szántóföldjének a tagosítása, de miért változnék meg ezért a belsőség alaprajza? Ez nem változik meg, tehát lehetséges, hogy a halmaz alaprajzú falunak már nem Gewanne-szerű a határa, azaz többé már nem tagosítatlan. Ebben az esetben csak tagosítatlan *eredetű*, nyomásos eredetű a határ, azonban ma már tagosított, azaz kinek-kinek egy tagban van a földje, de a belsőség alaprajza ettől függetlenül továbbra is halmazos. Más szóval az ilyen falu ma is még „Haufendorf", de ma már nem „Gewanndorf".

Persze az olyan tagosított határ, amely Gewanne-szerű határból alakult, azért mégis különbözik a DEMANGEON-féle harmadik típustól, a „village à champs contigus"-től, ahol pedig szintén egy tagban van mindenkinek a szántóföldje. Ez a DEMANGEON-féle kategória ugyanis olyan falvakat jelent, amelyekben az egy tagban levő szántóföld mindegyike külön-külön csatlakozik az egyes lakóhely-egységekhez is, hiszen a lakóhely-egységek sorban helyezkednek el egy utca mentén. Ezzel szemben a nyomásos rendszerű határból, a Gewanne-szerűen beosztott határból utólagos tagosítás esetén sem születhet ilyen határú falu, vagyis nem következhetik be az, hogy a tagosítás következtében egy tagban levő szántóföld-birtokok mindegyike külön-külön érintkezzék a hozzá tartozó lakóhely-egységgel. Hiszen a lakóhely-egységek továbbra is összevissza zsúfolódnak a halmazfalu belsejében, szabálytalan telkeken, szabálytalan utcahálózatban, úgyhogy legtöbbjüknek a szomszédságába nem is kerülhet szántóföld. Tehát a határban lehet ugyan most már kinek-kinek egy darabban a szántóföldje, de ez még mindig külön fekszik a belsőségi lakóháztól. Nagyon jól szemlélteti ezt HERBERT WILHELMY „Hochbulgarien" című munkájának Mokres falu határát tagosítás előtt és tagosítás után bemutató két térképe. Figyelemre méltó körülmény, hogy sok esetben, ha az egykori tagosítatlan, Gewanne-szerű faluhatárt tagosítják, az ilyen, ma már tagosított határ még az említett sajátságon kívül is el fogja esetleg valamivel árulni a régi tagosítatlan állapot egykori fennállását. Esetleg nem egy darabban tagosítottak, hanem csak az történt, hogy valakinek régi 30—40 parcellája helyett ma már csak 3—4 parcellája van. Erről fel lehet ismerni a régi állapotot, azonkívül részben a földek fekvéséből, a határrészek, dűlők, egykori fordulók fennmaradt nevéből is, amire azonban most nem térünk ki. Sokszor a már tagosított parcelláknak megmarad továbbra is a hosszú, elnyújtott, csíkszerű jellege.

Általában jellemző, hogy amikor még nem tagosított a határ, a táblák száma, tehát az egy-egy paraszt birtokában levő parcellák száma is, igen gyakran vagy 3, vagy a 3-nak kerekszámú többszöröse (6-9-12-36-48 stb.). Miért? Mert általában az összes parcellák $^1/_3$-a kell hogy legyen őszi vetés, $^1/_3$-a tavaszi vetés, $^1/_3$-a pedig ugar. Persze az egy paraszt birtokában levő parcellák száma sok esetben mégsem három vagy annak kerekszámú többszöröse, mert lehet, hogy a határ táblás beosztása korábbi, mint a nyomáskényszer bevezetése. Az is lehet persze, hogy ez a szép egyezés később, amikor a földközösség már megszűnt, esetleg szintén megszűnik, mert hiszen mondottuk, hogy amikor már nincs többé újraosztás, akkor az egyes parcellák felszabdalódhatnak örökösödés révén. Megtörténhet az is, hogy nem az egyes parcellák hasadnak vékonyabb parcellákra, hanem

valakinek minden egyes dűlőben levő parcellái közül egyik fia csak bizonyos dűlőkben levő parcelláit örökli, más dűlők kimaradnak ebből, mert ott a másik fiú örököl. Persze ez a lehetőség főleg a nyomáskényszer megszűnése után áll fenn. Megtörténhet másrészt, hogy a szomszédos parcellák adásvétel tárgyai. Ha például már az egykori telkes jobbágyok úrbéri viszonya is megszűnt, nincs semmi olyan feudális kötöttség, amely az általuk birtokolt földek tulajdonjogát korlátozná. Ugyanazon a határon belül egymás mellett akadhatnak nagy, széles birtoktestek, jobb módúak (kulákok) földjei, akiknek sikerült vásárlás útján nagyobbítani földjüket. Vannak ezenkívül keskeny parcellák, amelyek a falu szegényebb parasztjainak földjeit jelentik.

Egyik módját láttuk a halmazfalu keletkezésének, amikor az szórványtelepülés utólagos besűrűsödéséből jött létre. Előfordulhat azonban az az eset is, hogy halmazfalu nő *egyetlen magános településből* is, a magános település mintegy megsokszorozódik. Ha megtelepedik valahol — ősi, primitív viszonyokra gondoljunk, felső feudális hatalom irányítása nélkül — valaki, aki majd alapítója lesz egy patriarchális nagycsaládnak, vagy éppen egy nemzetségnek, ez magános településben telepedik meg. Ennek az egyetlen telepesnek az utódaiból egy nemzetség lesz. A nemzetség terebélyesedő kötelék, amelynek a települése együtt marad, vagyis az egyes családoknak megfelelő magános települések oda rajzanak az előbbi mellé. Tehát az egyetlen magból kifelé nő a mellette, szomszédságában rendszertelenül, összevissza, tervszerűtlenül elhelyezkedő, mind tovább és tovább terebélyesedő magános településekből egy halmazfaluvá fejlődő szórvány, amely valóban halmazfaluvá válik abban a pillanatban, amikor az addig még a hajlékkal egy tagban fekvő szántóföldeket elszakítják az egyes lakóházaktól, és kihelyezik a lakóhely-egységek területén kívülre, tehát megszületik a külön belsőség és külsőség. Végeredményben a halmazfalunak fentebb már ismertetett előbbi típusa is akkor jön létre, amikor a belsőségtől különvált a külsőségként kitelepített szántóföld. Itt is ez történik, csakhogy míg az előbbi esetben kezdetként sok egyes magános település volt adva, ezeknek közei töltődnek ki, itt éppen ellenkezőleg, kezdetként egyetlen magános település volt adva, amelyből sorban egymás után szakadtak ki újabb és újabb magános települések, ezek adják azután később a halmazfalut.

Megjegyzendő, hogy a halmazfalunak ez a második keletkezésmódja, amikor egyetlen magános településből kifelé való növekedéssel fejlődik halmazfalu, rendesen úgy megy végbe, hogy a folyamat keresztülhalad közbenső fokozatokon is. A kezdeti magános település és az ennek végső fejleményét jelentő halmazfalu közt vannak átmeneti formák is. Ezek a közbenső átmeneti formák, aprófalvak, talán így nevezhetnénk: *törpefalvak*, már többet jelentenek, mint egy magános település, de még nem nevezhetők teljes joggal halmazfalunak; ezek több típust is felmutatnak, amelyek közül a legtöbbnek nincsen magyar neve. Ti. ez a típus Magyarországon eléggé ritka, az ország egyik-másik vidékén előfordul ugyan, ott adnak is neki nevet, ami más vidéken ismeretlen, és nem válik belőle olyan közkeletű szó, mint amilyen pl. a „falu" szó. A fejlődésnek azt a folyamatát, amely egyetlen magános településből kifelé való növekedéssel kiindulva apró falvak átmeneti formáin át vezet el a halmazfaluhoz, számos példa képviseli pl. Kínában.

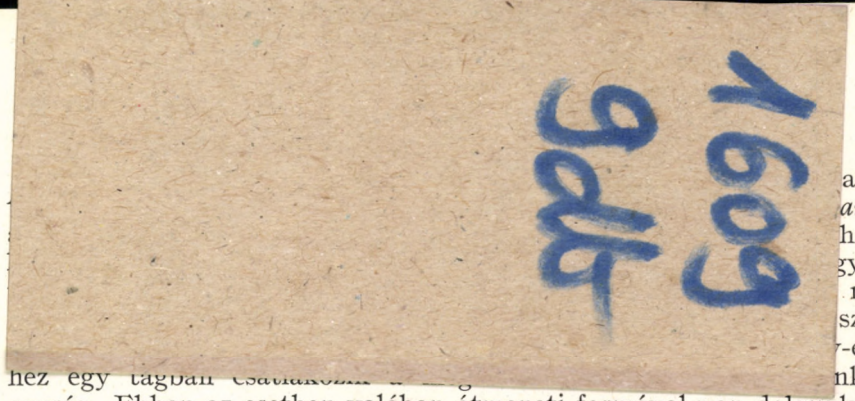

a német
ameau",
ha több
gy ennél
mint a
szoktak,
-egység-
hez egy tagban csatlakozik a meg nkahely-egység. Ebben az esetben valóban átmeneti formával van dolgunk a kezdeti magános település és a kialakuló csoportos település közt. Lehetséges azonban az is, hogy a lakóhely-egységek úgy csoportosulnak, hogy csak egymással érintkeznek, és a hozzájuk tartozó munkahely-egységek, tehát a szántóföldek szintén csak egymással érintkeznek. A szántóföld tagosítatlan. Vannak tehát olyan Weiler-ek, amelyeknek külön belsősége és külsősége és tagosítatlan határa van, ezek valóságos törpefaluk már, nem nevezhetők átmeneti formáknak, nem tekinthetők semmiképpen magános településnek, hanem falunak nevezendők, bármilyen kicsinyek is, mert hiszen a falu fogalma nem a nagysághoz fűződik.

A Weiler-eknek ezek a tagosítatlanul elhelyezkedő szántóterületei legtöbbször nem olyanfélék, mint a különösen német területen gyakori Gewanndorf-ok parcellái, tehát nem keskeny csíkok, hanem esetleg táblaszerűek, blokkszerűek. Szokás tehát beszélni *Gewannflur*-ról (flur = mező vagy a határ szántóföldnek használt része), ilyen sok halmazfalu határa; van azután ún. *Blockgemengflur*, ahol nem keskeny, szalag alakú parcellák adják az egyes dűlőket, Gewann-okat, hanem a parcellák zömökebb, szélesebb tömbök. Dűlők egyáltalán nincsenek. Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy vannak olyan halmazfalvak is, amelyeknek parcellabeosztása szintén Blockgemengflur jellegű, vagy legalább némileg arra emlékeztető, bár annál összetettebb forma. Itt minden egyes tömbből utóbb Gewanne alakult *(Blockgewannflur)*. Blockgemeng- vagy Blockgewannflurral találkozunk pl. Kelet-Európában, Dél-Európában és Európán kívüli területeken is. A Blockgemengflur fejlődése — „Gewannflur"-t eredményező, kezdettől fogva kollektív birtokbavétel helyett — az egyéni földfoglalásra jellemző, egy tagban fekvő birtoktömbök kialakításával indul meg, és csak utóbb, újabb és újabb tömböknek a régiek csoportja mellé történt feltörésével áll elő a mozaikszerű tagosítatlanság. Persze előfordul olyan eset is, amikor a fejlődés egyéni földfoglalással indul ugyan meg, de az ennek megfelelő birtoktömbök mindegyike utóbb keskeny földcsíkokra szabdalódó Gewanne-vá alakul, tehát a kollektív birtoklás tagosítatlansága végül mégis a Gewannflur típusához vezet (Blockgewannflur). De tudunk példát az ellenkező folyamatra is: Gewannflur alakul át Blockgemengflurrá.

Jürgen Hövermann a mai Etiópiában megtalálta mind a „Gewannflur"-t, mind a „Blockgemengflur"-t. Az előbbi ősibb forma, és ott is nemzetségi csoport kollektív földfoglalásával keletkezett, belsőségét pedig a halmazfalu jól ismert alaprajza jellemzi. A tagosítatlan határ nyomásos rendszerű művelés alatt áll, és birtoklásformája a periodikus újraosztás, habár a szántóföld mint egész már helyhez rögzített. Ezzel szemben az újabb példányokban ma is újra meg újra kialakuló Blockgemengflur Weilerszerű településformához kapcsolódik, kialakulása az individuális birtokbavétel jegyében indul meg. Sem nyomáskényszer, sem periodikus újraosztás

nincs. Jelenségek egész összefüggő rendszere mutat párhuzamot Etiópiának manapság is eleven és Közép-Európának a középkorban kialakult falusias településképe között. A mai Etiópia és a középkori Európa között az egyformán feudális társadalmi renden és annak ősibb társadalmi előzményein kívül más közös vonás nincs. Egészen érthető, hogy HÖVERMANN is ebben keresi az analóg jelenségek közös magyarázatát, egyben utal azokra az analógiákra is, amelyek az orosz obscsinával, vagy PARAVICINI szerint jávai falvakkal, GOUROU szerint bizonyos hátsó-indiai falusi viszonyokkal, BOBEK szerint szíriai településekkel kapcsolatban mutatkoznak. A Weiler fejlődéstanilag is egyik fajtája a magános település és a halmazfalu közé ékelődő átmeneti törpefalvaknak.

Méretüket tekintve a „Weiler"-re emlékeztető, tehát aprófaluszerű, bár tisztázatlan genezisű települések nagyon gyakoriak különböző kapásgazdálkodók körében. Sőt ugyanilyen méretű mozgó települések is sokfelé előfordulnak. Vannak persze esetek, amikor valamely területen a régi halmazfalvak keletkezése után jönnek létre Weiler-ek, aminthogy a Weilerekből utóbb megint halmazfalvak alakulhatnak. Ez a kétféle lehetőség egyaránt jellemző például sokfelé Európában.

Ismerünk egy másik törpe- vagy aprófalu-formát is, ennek általánosan használt magyar elnevezése szintén nincsen, mert Magyarországon nem általános elterjedtségű ez a forma. Ezt a német településföldrajzi irodalom *Rundangerdorf* vagy *Rundweiler*, esetleg *Platzdorf* néven említi. Vannak, akik ezt a törpefalut nevezik *Rundling*-nak. Mások a Rundling névvel — amint még látni fogjuk — egy jóval nagyobb méretű települést jelölnek. A Rundangerdorfot az jellemzi, hogy az egyes lakóhely-egységek egy szabálytalan, de mégis kerekded alakú szabad térséget vesznek körül. Ennek a szabálytalan térségnek közepét némely esetben tócsa foglalja el, ez azonban hiányozhat is. Az a szántóföldterület azonban, amely ehhez a körszerűen elhelyezkedő belsőséghez kívülről csatlakozik, tagosítatlan. A belső, körszerű szabálytalan térségnek rendszerint több kijárata van (3—4). Hogy ez a Rundangerdorf szórványtelepülésből, illetőleg magános településből keletkezett-e, nem tudjuk. Esetleg keletkezhetett korábbi magános településből is. A falusias csoportos településformák közt mindenesetre ez az egyik legrégibb forma. Ebből a további fejlődés folyamán — amint majd látni fogjuk — keletkezhet halmazfalu.

A Rundangerdorf is felfogható úgy, mint a magános településből a halmazfalu felé vezető fejlődés egyik közbenső fokozata, akár a Weiler. Ez esetben tehát a Rundangerdorf mint a halmazfalu előzménye, éspedig a második úton, egy magános településből kifelé való bővüléssel keletkezett halmazfalu előzménye érdekel bennünket. Lehetséges azonban az is, hogy a Rundangerdorf nem magános településből keletkezett, esetleg egészen ősi forma is lehet, mégpedig azt mondhatjuk, hogy ez a legősibb, legrégibb csoportos falusias településformák közé tartozik. Ez esetben a Rundangerdorfból kifejlődő halmazfalu tehát — keletkezése típusát tekintve —, úgy fogható fel, mint egy harmadik fajta halmazfalu. A fejlődés úgy megy végbe, hogy a Rundangerdorfnak először is beépülhet a belső térsége, de a Rundangerdorf kifelé is terjeszkedhet a belőle kivezető utak mentén, újabb és újabb telektömbök csatlakozhatnak a már meglevőkhöz. A növekedés teljesen tervszerűtlen, ebből következik, hogy végeredményben tervszerűtlen, szabálytalan forma jön létre, tehát szintén halmazfalu.

Van pl. az apró- vagy törpefalunak egy olyan fajtája, amelyet a német településföldrajzi irodalom „*Weiler*" néven említ, a francia „*hameau*", az angol „*hamlet*" néven. Ez a fajta átmeneti forma 4—5—6, néha több lakóhely-egységből is áll. Lehetséges az is, hogy ez a 4—5—6 vagy ennél több lakóhely-egység csak aránylag van közelebb egymáshoz, mint a szórványtelepülések egyes magános települései általában lenni szoktak, sőt érintkezik is egymással, de azért esetleg minden egyes lakóhely-egységhez egy tagban csatlakozik a megfelelő szántóföld, tehát munkahely-egység. Ebben az esetben valóban átmeneti formával van dolgunk a kezdeti magános település és a kialakuló csoportos település közt. Lehetséges azonban az is, hogy a lakóhely-egységek úgy csoportosulnak, hogy csak egymással érintkeznek, és a hozzájuk tartozó munkahely-egységek, tehát a szántóföldek szintén csak egymással érintkeznek. A szántóföld tagosítatlan. Vannak tehát olyan Weiler-ek, amelyeknek külön belsősége és külsősége és tagosítatlan határa van, ezek valóságos törpefaluk már, nem nevezhetők átmeneti formáknak, nem tekinthetők semmiképpen magános településnek, hanem falunak nevezendők, bármilyen kicsinyek is, mert hiszen a falu fogalma nem a nagysághoz fűződik.

A Weiler-eknek ezek a tagosítatlanul elhelyezkedő szántóterületei legtöbbször nem olyanfélék, mint a különösen német területen gyakori Gewanndorf-ok parcellái, tehát nem keskeny csíkok, hanem esetleg táblaszerűek, blokkszerűek. Szokás tehát beszélni *Gewannflur*-ról (flur = mező vagy a határ szántóföldnek használt része), ilyen sok halmazfalu határa; van azután ún. *Blockgemengflur*, ahol nem keskeny, szalag alakú parcellák adják az egyes dűlőket, Gewann-okat, hanem a parcellák zömökebb, szélesebb tömbök. Dűlők egyáltalán nincsenek. Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy vannak olyan halmazfalvak is, amelyeknek parcellabeosztása szintén Blockgemengflur jellegű, vagy legalább némileg arra emlékeztető, bár annál összetettebb forma. Itt minden egyes tömbből utóbb Gewanne alakult *(Blockgewannflur)*. Blockgemeng- vagy Blockgewannflurral találkozunk pl. Kelet-Európában, Dél-Európában és Európán kívüli területeken is. A Blockgemengflur fejlődése — „Gewannflur"-t eredményező, kezdettől fogva kollektív birtokbavétel helyett — az egyéni földfoglalásra jellemző, egy tagban fekvő birtoktömbök kialakításával indul meg, és csak utóbb, újabb és újabb tömböknek a régiek csoportja mellé történt feltörésével áll elő a mozaikszerű tagosítatlanság. Persze előfordul olyan eset is, amikor a fejlődés egyéni földfoglalással indul ugyan meg, de az ennek megfelelő birtoktömbök mindegyike utóbb keskeny földcsíkokra szabdalódó Gewanne-vá alakul, tehát a kollektív birtoklás tagosítatlansága végül mégis a Gewannflur típusához vezet (Blockgewannflur). De tudunk példát az ellenkező folyamatra is: Gewannflur alakul át Blockgemengflurrá.

JÜRGEN HÖVERMANN a mai Etiópiában megtalálta mind a „Gewannflur"-t, mind a „Blockgemengflur"-t. Az előbbi ősibb forma, és ott is nemzetségi csoport kollektív földfoglalásával keletkezett, belsőségét pedig a halmazfalu jól ismert alaprajza jellemzi. A tagosítatlan határ nyomásos rendszerű művelés alatt áll, és birtoklásformája a periodikus újraosztás, habár a szántóföld mint egész már helyhez rögzített. Ezzel szemben az újabb példányokban ma is újra meg újra kialakuló Blockgemengflur Weiler-szerű településformához kapcsolódik, kialakulása az individuális birtokbavétel jegyében indul meg. Sem nyomáskényszer, sem periodikus újraosztás

nincs. Jelenségek egész összefüggő rendszere mutat párhuzamot Etiópiának manapság is eleven és Közép-Európának a középkorban kialakult falusias településképe között. A mai Etiópia és a középkori Európa között az egyformán feudális társadalmi renden és annak ősibb társadalmi előzményein kívül más közös vonás nincs. Egészen érthető, hogy HÖVERMANN is ebben keresi az analóg jelenségek közös magyarázatát, egyben utal azokra az analógiákra is, amelyek az orosz obscsinával, vagy PARAVICINI szerint jávai falvakkal, GOUROU szerint bizonyos hátsó-indiai falusi viszonyokkal, BOBEK szerint szíriai településekkel kapcsolatban mutatkoznak. A Weiler fejlődéstanilag is egyik fajtája a magános település és a halmazfalu közé ékelődő átmeneti törpefalvaknak.

Méretüket tekintve a „Weiler"-re emlékeztető, tehát aprófaluszerű, bár tisztázatlan genezisű települések nagyon gyakoriak különböző kapásgazdálkodók körében. Sőt ugyanilyen méretű mozgó települések is sokfelé előfordulnak. Vannak persze esetek, amikor valamely területen a régi halmazfalvak keletkezése után jönnek létre Weiler-ek, aminthogy a Weilerekből utóbb megint halmazfalvak alakulhatnak. Ez a kétféle lehetőség egyaránt jellemző például sokfelé Európában.

Ismerünk egy másik törpe- vagy aprófalu-formát is, ennek általánosan használt magyar elnevezése szintén nincsen, mert Magyarországon nem általános elterjedtségű ez a forma. Ezt a német településföldrajzi irodalom *Rundangerdorf* vagy *Rundweiler*, esetleg *Platzdorf* néven említi. Vannak, akik ezt a törpefalut nevezik *Rundling*-nak. Mások a Rundling névvel — amint még látni fogjuk — egy jóval nagyobb méretű települést jelölnek. A Rundangerdorfot az jellemzi, hogy az egyes lakóhely-egységek egy szabálytalan, de mégis kerekded alakú szabad térséget vesznek körül. Ennek a szabálytalan térségnek közepét némely esetben tócsa foglalja el, ez azonban hiányozhat is. Az a szántóföldterület azonban, amely ehhez a körszerűen elhelyezkedő belsőséghez kívülről csatlakozik, tagosítatlan. A belső, körszerű szabálytalan térségnek rendszerint több kijárata van (3—4). Hogy ez a Rundangerdorf szórványtelepülésből, illetőleg magános településből keletkezett-e, nem tudjuk. Esetleg keletkezhetett korábbi magános településből is. A falusias csoportos településformák közt mindenesetre ez az egyik legrégibb forma. Ebből a további fejlődés folyamán — amint majd látni fogjuk — keletkezhet halmazfalu.

A Rundangerdorf is felfogható úgy, mint a magános településből a halmazfalu felé vezető fejlődés egyik közbenső fokozata, akár a Weiler. Ez esetben tehát a Rundangerdorf mint a halmazfalu előzménye, éspedig a második úton, egy magános településből kifelé való bővüléssel keletkezett halmazfalu előzménye érdekel bennünket. Lehetséges azonban az is, hogy a Rundangerdorf nem magános településből keletkezett, esetleg egészen ősi forma is lehet, mégpedig azt mondhatjuk, hogy ez a legősibb, legrégibb csoportos falusias településformák közé tartozik. Ez esetben a Rundangerdorfból kifejlődő halmazfalu tehát — keletkezése típusát tekintve —, úgy fogható fel, mint egy harmadik fajta halmazfalu. A fejlődés úgy megy végbe, hogy a Rundangerdorfnak először is beépülhet a belső térsége, de a Rundangerdorf kifelé is terjeszkedhet a belőle kivezető utak mentén, újabb és újabb telektömbök csatlakozhatnak a már meglevőkhöz. A növekedés teljesen tervszerűtlen, ebből következik, hogy végeredményben tervszerűtlen, szabálytalan forma jön létre, tehát szintén halmazfalu.

Összefoglalva az eddig mondottakat, halmazfalu létrejöhet 1. szorványtelepülésből befelé való sűrűsödéssel; 2. egyetlen magános településből kifelé való növekedéssel; 3. Rundangerdorfból növekedéssel. Ez a három lehetséges keletkezésmódja a halmazfalunak. Természetesen majd látni fogjuk, hogy a Rundangerdorfnak nemcsak ez az egy továbbfejlődési lehetősége van, vagyis nem minden Rundangerdorfból lesz a további növekedés során halmazfalu. A Rundangerdorf fejlődhet másfajta alaprajzú faluvá is. Másrészt viszont azt az állításunkat, hogy a halmazfalu a legrégibb falu-alaprajzok közé tartozik, most is fenntartjuk. Ezt ti. nem cáfolja meg az a lehetőség sem, hogy halmazfalu keletkezhet Rundangerdorfból, mert a Rundangerdorf maga is úgy fogható fel, mint halmazfalu, ez tulajdonképpen már törpe halmazfalu. Tehát amennyiben a halmazfalu egy másik faluból alakult ki, ez a régebbi falu szintén halmazfalu.

Ezeknek az átmeneti típusoknak, amelyek a magános település és a nagy halmazfalu közé képzelhetők, nincsenek — mint mondottuk — Magyarországon olyan megfelelői, amelyek az ország egész területén ismertek lennének. Vannak azonban olyan megfelelői, amelyek az ország egyik-másik vidékén előfordulnak. Így pl. Göcsejben és Alsó-Őrségben találhatunk *„szer"* vagy *„szeg"* nevű településeket. Egy-egy közigazgatási község több szerből vagy szegből áll. Egy-egy szer vagy szeg kevés számú hajléknak, kevés számú udvarnak összessége, és a hozzá tartozó birtoktestek esetleg szintén tagosítatlanul feküsznek körös-körül. De a szer vagy szeg elnevezés, minthogy a forma maga is csak Göcsejben és Alsó-Őrségben ismeretes, csak ott használatos, tehát egy bizonyos településformát jelölő jelentésében nem válhatott nyelvünknek olyan általános elterjedtségű szavává, mint amilyen például a „falu" vagy „város" szó, amit mindenki ismer. Azután ugyancsak ilyen átmeneti, a Weiler-re emlékeztető településforma az, amit a Nyírség területén egyetlen helyen, Nyíregyháza határában találunk. A nyíregyházi szlovákoknak úgynevezett bokortanyái vagy helyesebb szóval *tanyabokrai* vannak. (Jobbnak tekinthető a tanyabokor elnevezés, mert azt jelenti, hogy olyan bokor, amely több tanyából áll: tanyák bokra.) Körülbelül annyi tanya egyesül tanyabokorrá, mint ahány hajlék lehet egy-egy Weilerben. De érdekes módon a nyíregyházi tanyabokor sokszor nem is Weiler-szerű, hanem határozottan a Rundangerdorf-ra emlékeztet, házai kerekded térséget vesznek körül, ennek közepén még a tócsát is megtaláljuk. SIMKÓ GYULA foglalkozott a nyíregyházi tanyabokrokkal 1910-ben. A Földrajzi Közleményekben térképecskéket, alaprajzokat közölt ezekről, ezek egyike-másika egészen Rundangerdorf jellegű.

Kétségtelen tény, hogy Magyarországon is előfordul a halmazfalunak kifejlett, de egyébként egyszerű, szokványos formája. A halmazfalunak olyan formája ez, amely Magyarországon kívül is bármely országban ismeretes. — Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy a magyarországi halmazfalvakkal foglalkozó szakemberek közül pl. BÁTKY ZSIGMOND a halmazfalu elnevezést nem szereti, helyette csoportos falu elnevezést ajánl. Ez tisztán felfogás dolga, mert viszont a csoportos falu elnevezés esetleg félreérthető. Tehát vannak úgynevezett egyszerű halmazfalvaink, amelyek kétségtelenül oly módon keletkeztek, mint bárhol a világon. Bizonyára még a feudalizmus kora előtt megtelepedő társadalmi csoportok település-alakulatai ezek. Keletkezhettek esetleg a feudális korban is, de akkor is feudális irányítástól függetlenül mint nemzetségi települések, akár magyar, akár más nemzeti-

ség településeként. Nem valószínű, hogy ezt a formát idegenből vette volna át a magyarság; abból, hogy a halmazfalu Németországban vagy Franciaországban is megvan, még nem következik, hogy a nálunk levő halmazfalu azoknak az átvétele. Ez a forma tudniillik népektől, nemzetektől függetlenül ősi településforma, előfordul egyik népnél és a másiknál is egyaránt. Persze a mi halmazfalvaink határbeosztása lehet nagyon különböző:

115. ábra. Példa a halmazfalunak a szokványos formától látszólag alig eltérő magyarországi előfordulására: Mezőtárkány (Heves m.) belsőségének térképe 1869-ből (Korompay György után)

lehet nyomásos rendszerű, tagosítatlan, lehet tagosított; mint fentebb rámutattunk, nálunk különösen gyakori, hogy ha bekövetkezett valahol a tagosítás, a csoportos falusias település mégsem bomlott föl egészen szórvánnyá, tehát megmaradhat továbbra is a faluszerű csoportos település.

Van azután egy egészen sajátos formája csoportos falusias településeinknek, amely valóban különbözik a németeknél vagy más népeknél található halmazfalutól. Ez a sajátos, nálunk kialakult forma — eddigi tudásunk szerint — összefügg a magyarságnak korábbi nomád életmódjával. A halmazfalunak ez a különleges formája végső soron a *nomád téli szállásból* keletkezett, amint azt Györffy István állítja. A téli szállást az jellemezte — Györffy szerint — a honfoglalás korában és azt követőleg is, hogy

a sátrak egymás közelében csoportosuló tömegét mint településmagot külső övezetként vette körül az a terület, ahol az állatokat tartották, esetleg szabadban is, esetleg ólakban. Amint a település tovább fejlődött, a sátrakat lakóházak váltották fel a településmag helyén, az ólakból, az állatok szálláshelyeiből pedig az ún. *ólaskertek* övezete alakult ki. Mellékes most,

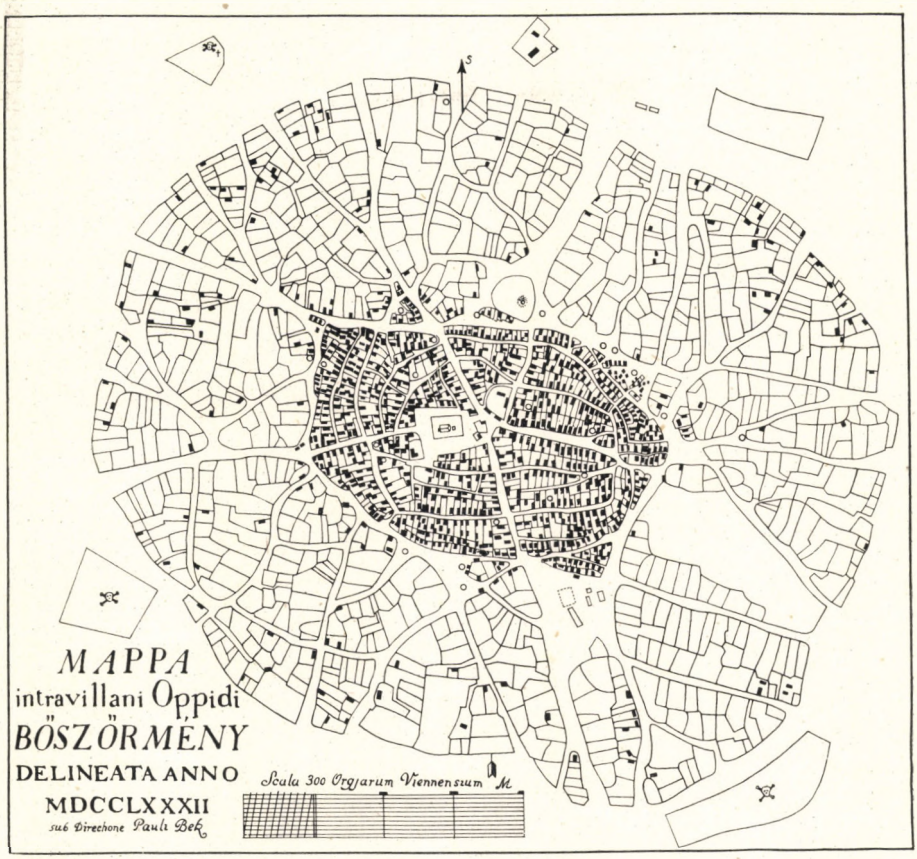

116. ábra. Alföldi „kertes város" eredeti kétbeltelkes állapotában, amikor még szembetűnő a különbség a lakóházakkal sűrűn beépült aprótelkű településmag és az ólak által gyéren elfoglalt nagytelkű ólaskert-öv között. Hajdúböszörmény térképe 1782-ből (Györffy István után)

hogy van olyan felfogás is (László Gyula), amely szerint ez avar eredetű, nem pedig a honfoglaló magyarság eredeti településformája.

A téli szállásból leszármazó magyar halmazfalunak az a jellemvonása másfajta európai falukkal szemben, hogy a lakóházhoz, mint ahogyan kezdetben sem csatlakozott, igen hosszú ideig később sem csatlakozik udvar és semmiféle gazdasági épület. A lakóház teljesen csupaszon, magában állt. Ha a lakóház ajtaján kilépett az ember, máris közterületen volt, a házak izoláltan álltak mindenféle udvar, kerítés és melléképület nélkül. A lakóházakban kizárólag az emberek laktak, és a lakóházak közti szabály-

talan formájú kimaradt közökben járkáltak, közlekedtek, ez közterület volt, ha úgy tetszik utca, de nem szabályosan elhatárolt vonalú utca. Ez a fajta település az ún. *kétbeltelkes település* volt, a másutt, idegenben ismeretes egybeltelkes faluval szemben.

Az a tény tudniillik, hogy a lakóházhoz közvetlenül nem csatlakozott semmiféle melléképületet tartalmazó külön elkerített udvar, nem jelentette azt, hogy az ilyenfajta faluban lakóknak ne lett volna valamiféle udvaruk. Csakhogy ezek az udvarok a lakóházaktól elkülönítve csoportosultak az ólaskert övében. Tehát minden falulakónak két telke volt. Az egyik telke nem volt elkerítve, ez az a terület, amelyen a lakóház állt. A másik telek pedig, amely az udvar funkcióját töltötte be, a minden egyes lakóházhoz jogilag hozzá tartozó, térben azonban tőle elkülönült ólaskert volt. Az egyes emberek ólaskertjei szomszédosak voltak egymással, övezetük kívülről csatlakozott a tisztán lakóházakból álló belsőséghez. Különbözött ez az ólaskertnek nevezett udvar másfajta falvak házának udvarától egyrészt abban, hogy térben el volt szakítva a lakóháztól, másrészt pedig abban is, hogy ennek az udvarnak a rendeltetése, funkciója korábban sokkal inkább nomád színezetű volt, inkább az állattartással függött össze, mint másfajta, pl. a nyugat-európai földművesfalvak udvarának rendeltetése. Mert hiszen másfajta, földműves foglalkozású népesség lakóházának udvarán csűrökben, kamrákban, magtárakban tartják a terményeket, ott tartják az állatokat istállókban, azonkívül a földműveléssel és állattenyésztéssel összefüggő mindenféle gazdasági munkát is végeznek. Ezzel szemben az ólaskert elsősorban az állatok befogadására szolgált. Az állatokat tartották az ólaskert területén részben fedél nélkül, részben fedeles építményekben.

Lassan, amint a földművelés erősödött az állattenyésztés rovására, az ólaskerti telek is, meg a másik beltelek is funkcióját tekintve átalakult. Most már nemcsak az állatokat tartják az ólaskerti telken, hanem oda kerültek a termények is, a szántóföldi termények, a takarmány tömegei, egyszóval funkcióját tekintve az ólaskertnek olyanféle rendeltetése lesz, mint bármely más falubeli udvarnak, de megmarad továbbra is az a különbség, hogy a lakóháztól esetleg több kilométerre helyezkedik el.

További fejlődési fokozat az, hogy amikor még jobban terjed a földművelés, lassacskán egészen háttérbe szorul az állattartás, és a népesség száma erősen megszaporodik, az ólaskert régi alakjában szükségtelenné válik. Ekkor az ólaskert területén is lakóházak épülnek a már korábban fennálló ólaskerti gazdasági épületek mellé, tehát olyasféle házastelekké alakul át az ólaskerti telek, mint amilyen más falu beltelke. De ugyanaz a kiegészítő folyamat — helyesebben annak fordítottja — végbemegy a korábbi csak lakóházakból álló belsőség területén is, hogy ti. most már nemcsak lakóházak lesznek ott, hanem melléjük kinek-kinek óla, istállója, csűrje, magtára stb. épül, és mindezt el is kerítik udvarrá, mert hiszen ha már van a lakóházzal egy telken mindenféle gazdasági épület is, ezeket körül kell keríteni, hogy az ott őrzött mindenféle holmi kellő módon védve legyen. Megszületnek tehát a belsőség területén is a lakóházhoz térben csatlakozó, azokkal összefüggő udvarok, egyben bekövetkezik azoknak körülkerítése, tehát udvarnak és utcának elkülönítése. Minthogy pedig ez a körülkerítés tervszerűtlenül, lassan, apránként megy végbe, úgy, ahogyan az egyáltalán lehetséges a már fennálló házak közén, természetesen szabálytalan lesz az udvar alakja, és éppúgy szabálytalanok lesznek

az udvarok között utcának kimaradó közök is, tehát végeredményben ugyanolyan halmazfalu alakul ki, mint a külföldön található halmazfalvak. Persze ugyanezt a képet látjuk az ólaskertek helyén is, mert oda meg — amint említettük — lakóházak épülnek a már korábban elkerített gazdasági épületek közé.

Az ólaskert funkciója tehát eredeti helyén megszűnik, annak helyét is gazdasági udvarral bíró lakóház foglalja el. És ekkor az ólaskert régi funkciója kiköltözik a határ távoli szántóföldjeire, és megtestesül ott az újonnan létesülő *tanya* formájában. A tanya tehát keletkezésének első korszakában funkcionális tekintetben semmi egyéb, mint a szántóföldekre kitele-

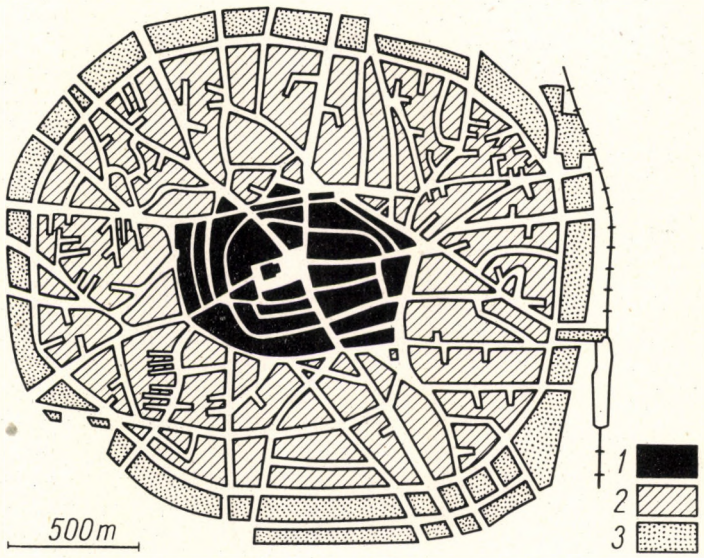

117. ábra. Egykori „kertes város" (Hajdúböszörmény) mai állapota a különböző eredetű és funkciójú övezetek feltüntetésével

1 = lakóházakkal sűrűn beépült településmag a XVIII. sz. vége előtt; 2 = ólaskertek öve a XVIII. század vége előtt; 3 = a belsőség újabban beépült részei

pített ólaskert. Ekkor még a tanyán folytatott gazdálkodás is inkább állattartó, csak mellékesen földművelő, de az állatokat, főleg az igásjószágot, most már nem az eddigi ólaskertben tartják, hanem kinn a tanyán. Tisztán annyi a különbség, hogy az ólaskert — helyesebben az annak szerepét átvevő új berendezés — most még messzebbre kerül a lakóháztól. De ez csak kezdet, mert ahogyan a földművelés mindinkább előtérbe nyomul, a tanyák kezdeti, főleg állattartó ólaskert szerepe mindinkább általános gazdasági udvar szerepét kezdi betölteni, a túlnyomóan földművelő gazdaság egész üzemének központjává válik a tanya. Persze maga a gazda sokáig még bent lakik a falu belsőségi házában. Később esetleg ő maga költözik ki, a tanyán azonban kezdettől fogva állandóan lakik valaki, a gazda cselédje vagy fia, azaz a tanya állandóan lakott hely, tehát a tanyavilág önálló szórványtelepülésnek, az egyes tanya önálló magános településnek tekinthető, noha funkcionális szempontból a tanya, vagy

legalábbis a tanya egyik fajtája kezdetben semmi egyéb, mint a szántóföldre kihelyezett ólaskert.

Alaprajz szempontjából a mi téli szállásból rögződött, kétbeltelkes eredetű halmazfalvaink, amelyeket GYÖRFFY ISTVÁN *„kertes város"*-nak nevez, olyanok, mint a nyugati halmazfalvak, vagy az országban előforduló nyugati formákkal teljesen rokon és nem a téli szállásból keletkezett halmazfalvak. Vannak azonban különbségek is. Elsősorban ezek a téli szállásból származó, tehát régebben kétbeltelkes halmazfalvak legfőképpen az Alföldön fordulnak elő. Másrészt ezek belsőségei rendszerint nagyok, valósággal óriásfalvak. Egy harmadik körülmény, ami éppen összefügg óriásfalu jellegükkel, az, hogy belterületüknek határozott főutcahálózata is van. Amellett tehát, hogy utcahálózatuk általában halmazos, tehát szabálytalan, zegzugos, összevissza futó, amellett vannak határozottan felismerhető főutcák is. Ezeknek a jellege pedig összefüggésben áll az egykori ólaskertes település jellegével; a főutcák a falu belsejéből a falu pereme felé közeledve tölcsérszerűen tágulnak. E főutcák általában régi állathajtó utak voltak. Amikor a csorda megindult reggelenként, és haladt kifelé a legelőre, egyre jobban növekedett, egyre több és több állat csatlakozott hozzá, a végén már hatalmas állattömeg vonult együtt, ennek széles útra volt szüksége. Estefelé ugyanaz fordított irányban megismétlődött. Állítólag ezzel függ össze a főútvonalaknak kifelé tölcsérszerű tágulása, legalábbis GYÖRFFY ISTVÁN szerint, akinek legtöbbet köszönhetünk ennek a magyar kétbeltelkes-ólaskertes, az egykori téli szállásra visszavezethető településformának felfedezésében.

Van azután a kétbeltelkes eredetű magyar halmazfalvaknak egy másik megkülönböztető jegye is más halmazfalvakkal szemben. Az, hogy bár most már nincs lényeges különbség az eredeti belsőségi telkek és az egykori ólaskertek helyét elfoglaló telkek beépítettségének jellege tekintetében, hiszen mindegyiken van lakóház és gazdasági épületek is, egy különbség mégis van: azok a telkek, amelyek eredetileg is belsőségi telkek voltak, általában igen kicsinyek. Ezek mind utólagos elkerítés eredményei, a mind jobban zsúfolódó házak közén. Így az eredeti belsőség területén egészen kis telkeket lehetett csak kihasítani szabálytalan formában. A korábbi ólaskerti telkek általában nagyobb méretűek, és ezek kezdettől fogva is el voltak kerítve, mert az ólaskertek kezdettől fogva gazdasági udvar szerepét töltötték be, a gazdasági udvart pedig mindenütt el szokás keríteni. Rendesen tábla formájú, széles, majdnem olyan széles, mint hosszú telkek ezek.

Figyelemre méltó még, hogy abban az esetben, ha többé-kevésbé sík a térszín, ha sem folyó, sem más térszíni akadály nem áll útjába az építkezésnek, akkor ezek a téli szállásból származó, ólaskertes eredetű hatalmas halmazfalvak hajlamosak arra, hogy peremük kör alakot öltsön, és ekkor az aprótelkes belső magot, ahol eredetileg a lakóházak voltak sűrűn egymás mellett, rendesen körút veszi körül, elválasztva azt a településnek attól a periferikus részétől, amelyet korábban az ólaskertek foglaltak el. Ilyen esetben a kivezető egykori állathajtó utak, amelyek kifelé tölcsérszerűen tágulnak, sugarasan helyezkednek el, úgy azonban, hogy belső kezdetük rendszerint nem az egész település centrumában van, vagyis az út nem szeli át az eredeti lakóhelyrészt is, hanem csak az ólaskert-öv belső peremén kezdődik. Ez a peremét tekintve kör alakú és sugaras

főutcahálózatú, részleteiben azonban természetesen halmaz alaprajzú típus az, amit pl. Hajdúböszörmény alaprajzában lehet felismernünk, és amit PRINZ GYULA *„sugaras halmazfalu"*-nak nevezett. Lehetséges, hogy ahol nem volt olyan akadálytalan, sík térszín, mint Hajdúböszörmény esetében, nem alakult ki a forma szabályos körgyűrűszerűséggel, lehet-

118. ábra. Hajdúböszörmény térképe 1926-ból (Györffy István után)

Az egykori kétbeltelkes állapotnak már alig van nyoma az alaprajzban. Az egykori mag és a kertség-öv beépítettségének mértékében és teleknagyságában csak kevés különbség mutatkozik. Megmaradtak a kifelé tölcsérszerűen táguló, sugaras elhelyezkedésű főutcák

séges, hogy az egykori ólaskertek öve nem alkot gyűrűt, hanem esetleg csak egyik oldalon fejlődött ki, a másikon nem, ennek következtében a tölcsérszerűen kifelé táguló főutak sem sugaras irányúak, hanem egy bizonyos irányban vezetnek csak aszerint, hol helyezkedik el az ólaskert-öv.

Ma persze — amint mondottuk — a különbség a belső mag és a periféria, az egykori lakóház-öv és az egykori ólaskert-öv között funkció szempontjából megszűnt, ellenben megmaradt az, hogy az ólaskertek helyén nagyobbak a telkek és többé-kevésbé táblaszerűek, és megmaradt

az utcahálózat régi alaprajza is, bár a főutcák tölcsérszerűen táguló formájának ma már nincs sok értelme.

Ha a halmazfalu fogalmához csak a belsőség szabálytalanságát kapcsoljuk hozzá, tehát minden esetben csak az érdekel bennünket, hogy a belsőség minden fontos alaprajzi vonása szabálytalan legyen, teljesen függetlenül attól, miként alakult a termőhatár beosztása, ebben az esetben a halmazfalu nagyon elterjedt alaprajzforma. Megtaláljuk nemcsak Közép- és Nyugat-Európában, hanem megvan sokfelé Dél-Európában, pl. a Pó-síkságon, a Balkán területén (Bulgária, Havasalföld), továbbá a Szovjetunió területén is. Sőt Európán kívül is megvan, a négerek vagy egyéb népek területén is találkozunk vele, ami mutatja, hogy rendkívül elterjedt ősi gyökerű településformával van dolgunk, kialakulásának csak az a feltétele, hogy szabad közösségi megszállásból, feudális felsőbbségtől független megszállásból keletkezzék csoportos településforma. Persze ilyen alapon a halmazfalu fogalmához nem kell azt sem hozzákötnünk, hogy a telkek feltétlenül el legyenek kerítve vagy határolva. Ha a házak már összevissza állnak, abból az utólagos elkerítés úgyis szabálytalan telkeket és szabálytalan utcahálózatot ad. A mi alföldi óriásfalvaink halmazfaluk voltak már akkor is, amikor még megvolt az ólaskertek öve, és a lakóházak csupaszon, elkerítetlenül álltak.

Mindenesetre vannak olyan települések Európán kívüli, ősi földműves társadalmak területén, ahol nehéz megállapítani, vajon a halmazfalunak a mi viszonyaink alapján kialakított fogalma milyen mértékben alkalmazható. Az orientális országok oázisainak területén például nehéz világosan megkülönböztetni a falut a várostól. Amennyiben egyes oázistelepüléseket mégis falunak tekintünk, alaprajzuk akkor is lényegében egyező az itteni városok „orientális zsákutcás" alaprajzával. Ez alapjában véve a halmazalaprajz egy fajtája, amelyet a sok zsákutcán kívül az utcák sokszor nem görbe, hanem szögben megtörő vonalvezetése jellemez, ami talán a sík tetejű házak alaprajzával függ össze. Indiában is felismerhetők halmazfalura emlékeztető falusi alaprajzok a nálunk megszokott görbe utcákkal és szabálytalan telektömbökkel, itt legfeljebb a lakosság egyes csoportjait külön negyedekbe tömörítő kasztrendszer településformáló szerepe idegenszerű. Már kissé nehezebben megítélhetők azok a Kínában gyakori falvak, amelyek nagy része ugyan a már említett módon, egyetlen magános településből fejlődött ki, népességük is térben elkülönülő több nemzetségből áll esetleg, tehát ebben a tekintetben bizonyos Árpád-kori és már említett magyar falvakra emlékeztet. A sok zsákutca és az egész belsőség gyakran fallal való körülzárása sem lenne éppen összeegyeztethetetlen a halmazfalujelleggel, ellenben szokatlan az utcáknak, még a szögben megtörö és elágazó zsákutcáknak is egyenes vonalvezetése. A nemzetségi szervezet és a védelmi szükséglet együttes hatása erősen szembetűnő ezeknek a falvaknak egész jellegében, mint általában a kínai falvak, az egész kínai agrártársadalom minden vonásában évezredeken át mereven megnyilvánuló állandóság.

Felmerül a kérdés, mi az oka annak, hogy a mi alföldi ólaskertes eredetű, az egykori téli szállásból leszármaztatható halmazfalvaink sajátságos főutcahálózattal is rendelkeznek, azonkívül tehát, hogy teljesen szabálytalan zegzugos mellékutca-hálózatuk van, abból kiemelkednek főutcáknak tekinthető vezérvonalak, amelyek sokszor sugarasan helyezkednek el. Az állattartás csak a főútvonalaknak kifelé való tölcsérszerű tágulását indokolja, de az, hogy egyáltalában jelen vannak ezek a főutak, más magya-

rázatot igényel. Tudjuk, hogy a románok körében is nagyon sok esetben találkozunk halmazfaluval. Az erdélyi román halmazfalukkal VUIA foglalkozott, de őt megelőzőleg PRINZ GYULA is megemlékezett róluk. Ezekből a leírásokból is kiderül, hogy ezek a halmazfaluk sokszor egészen nagy méretűek, ha nem is olyan nagyok, mint a mi alföldi óriásfalvaink. Itt tehát még az a körülmény sem merülhet fel magyarázatként, ami más esetben megállja a helyét, hogy ti. a legtöbb halmazfalu viszonylag nem nagy, ellentétben a mi alföldi óriásfalvainkkal. Ahol az egész falu általában nem nagy, mint a mi alföldi óriásfalvainkat kivéve mindenfelé világszerte, ott nincs is szükség főúthálózatra, elég, ha összesen néhány utca van; míg az alföldi óriásfalvaknak olyan rengeteg utcája van, hogy közülük egyesek főútvonalakként emelkednek ki. De ismételjük, ezt a megkülönböztető magyarázatot az erdélyi román halmazfalvak, általában a román halmazfalvak csak bizonyos mértékig igazolják, mert közöttük sok szintén igen nagy méretű akad, amely annyi utcából áll, hogy azok közül már kiemelkedhetne egy-kettő, mint főutca. Mégis miért nem találunk itt főutcákat?

Mielőtt erre a felvetődő kérdésre válaszolnánk, még egy másik jellegzetességet említhetünk meg a román halmazfalvakkal kapcsolatban. Nevezetesen azt, hogy ezek feltűnő módon nem igazodnak a térszínhez. Találunk akárhány olyan román halmazfalut, amelynek egyik vége lenn van a völgyfenéken, a falu belsőségének középső része a domb- vagy hegylejtőn, másik vége esetleg a hegytetőn. Némely esetben ezek a faluk keresztül-kasul nyúlnak át nagy területen, több szomszédos völgyön és közbeeső hegyen is. Ez a körülmény kétségtelenül azzal függ össze először is, hogy itt egy egykori szórványtelepülésből fokozatos besűrűsödéssel lassan alakult halmazfalu. Valamilyen ősi kötelék, valami nemzetség volt az, amely valahol megszállt egy bizonytalan, körül sem határolt területet. Ez a népesség elsősorban hegyi pásztorkodásból élt, és csak másodsorban, mellékesen folytatott, ha egyáltalában folytatott földművelést. Szórvány formájában telepedett meg, mindenki a lakóháza mellett hasította ki azt a földecskét, amelyet művelt, a többi terület legelő volt. Ebből a szórványtelepülésből fokozatos besűrűsödéssel lett halmazfalu. Vannak ennek a fejlődésnek olyan közbenső fokozatai — éppen VUIA említ rá konkrét példákat —, ahol a lakóházak egyikmásik csoportja mellől elszakadt a szántóföld, ahol tehát már csak lakóházak és azok belsőségi telkei vannak egymás mellett, a házakhoz tartozó szántóföld pedig már kihelyezve, más helyen fekszik, míg ezzel egyidejűleg az egykori szórvány más foltjai egyelőre továbbra is megmaradtak szórványnak, azaz minden lakóház mellett még megtaláljuk a hozzá tartozó földecskét is. Természetesen az eredetileg összevissza, nagy területen hézagosan megtelepedő szórvány, amikor fokozatosan faluvá sűrűsödött, az eredeti térszínen nem változtathatott, keresztülnőtt hegyen-völgyön, amíg a közök kitöltődtek. Ez magyarázza meg azt a furcsa jelenséget, hogy a település egyáltalában nincs tekintettel a térszínre. Ha mindjárt faluként született volna meg, valószínű, hogy nem telepedett volna ilyen érthetetlen módon, hanem valószínűleg kiválasztott volna egy megfelelő foltot, vagy a hegytetőn, vagy a hegylejtőn, vagy a hegy lábánál.

Hogy pedig főút nincs, annak magyarázata az, hogy ezeknek a román halmazfalvaknak bekapcsolódása a külvilággal való érintkezésbe igen késői fejlemény. Ezek hosszú ideig világtól elzárkózó falvak voltak, nem úgy, mint az alföldi óriásfalu, amely már akkor is, amikor belsőségének házai még nem

voltak elkerítve, élénk forgalomban állt a szomszédos falvakkal, esetleg távolabbi vidékekkel is, volt szekérforgalma, kocsiforgalma. Út és utca az lett az eredetileg elkerítetlen halmazfaluban, amit annak kitapostak. Amikor még nem voltak elkerítve a házak körül az udvarok, csak úgy lehetett különbséget tenni, hogy voltak bizonyos vonalak, amelyeken állandóan jártak gyalogosok és szekerek, ezekből taposódtak ki az utcák. Amikor utóbb az udvarokat elkerítették, kihagyták azt, ami már addig is közlekedés céljait szolgálta. Gondoskodtak tehát egyebek között a számos jelentéktelen utcán kívül a szomszédos községekbe vezető főútvonalak kihagyásáról is. Ellenben a román halmazfalvakban ilyenek nem alakultak ki, mert hiszen a külvilággal érintkezés még alig folyt, önmagában zárt világként szerepelt egy-egy hegyipásztor-falu, és ha mégis volt valami érintkezése a külvilággal, ez akkor sem szekérrel, hanem gyalog, vagy esetleg lóháton bonyolódott le, tehát megkülönböztetett szélesebb útvonalra nem volt szükség. Már megtörtént a telkek körülkerítése, tehát megszületett a rögzített utcahálózat, amikor még mindig alig volt forgalom a külvilággal, tehát nem történt semmi gondoskodás arról, hogy kihagyják a főútvonalakat a távolsági közlekedés számára. Ez a magyarázata a román halmazfalvakban a főúthálózat hiányának.

Arról fogunk most megemlékezni, hogy a falusi határ szántóföldön kívüli részei, tehát pl. a *legelő* vagy *erdő* — amennyiben egyáltalán van ilyen —, hogyan foglalhatnak helyet a halmazfalunak, sőt általában mindenféle régi falutípusnak a határában. Minthogy a falutípusok között a halmazfalu a legrégibb, ezért célszerű itt megemlékeznünk mindenféle régi faluhatár birtoklásmódjának és művelési rendjének különböző térbeli vonatkozásairól.

A földközösség mint a birtoklásnak ősi módja nemcsak a szántófölddel kapcsolatban állt fenn egykor, hanem természetesen a többi műveléságakkal, így elsősorban az erdővel és legelővel kapcsolatban is, amennyiben a falunak legelője, illetőleg erdeje volt. Sőt tovább is mehetünk és azt mondhatjuk, hogy az erdőre és legelőre vonatkozó földközösség még teljesebb volt és tovább is tartott, mint a szántóföldi földközösség. Az, hogy teljesebb, úgy értendő, hogy míg a szántóföldek földközössége mindössze annyit jelent, hogy a szántóföld tulajdonosa a közösség, és ez osztja ki időnként ideiglenes használatra a szántókat, addig a legelőnek és erdőnek semmiféle ilyen felosztása nem következett be (Allmende, biens communaux).

De ezenkívül az erdő és legelő földközössége hosszabb életű is volt, mint a szántóföldek földközössége. Tudjuk, hogy a fejlődés során legelőször a földesurnak parasztjaival való földközössége szűnik meg, vagyis a földesúr számára kiosztott szántóföld-parcellákat kivonják az időszakos újraosztás alá eső földek közül, ugyanakkor a parasztok használatában levő, ún. úrbéres szántóföld továbbra is lehet periodikus újraosztás tárgya.

De amikor már az úrbéres földek földközössége is megszűnt, és véglegesen kiosztott szántóföld-járandóságok vannak, a legelő és erdő még továbbra sincs egyéni birtokokra osztva, sőt a legelőre és erdőre vonatkozó földközösség — mind a parasztok, mind a földesúr személyére kiterjedően — esetleg még továbbra is fennállhat. Ezért szokás beszélni *közlegelőről*, közös legelőről, közös erdőről, amit joga van egyformán használni a földesúrnak és parasztnak is. Egy későbbi lépés az, amikor ebből a közös legelő-, illetőleg erdő-

területből először a földesúr darabját hasítják ki, esetleg olyan területen hasítják ki, amely közel van a földesúrnak allodiális tulajdonában levő szántóföldjéhez, de ez nem feltétlenül szükséges; lehet, hogy a földesúr allodiális szántóföldje a határnak nem azon a részén van, ahol a számára utóbb kihasított legelő vagy erdő. A lényeges az, hogy elérkezik olyan időpont, amikor ez az elkülönítés bekövetkezik. A parasztság kezén maradó legelő és erdő azonban továbbra is még felosztatlan, azon tehát tovább folyik a paraszti földközösség, a jobbágyközösség közös birtoklása, és csak későbbi lépés az, amikor a legelőt és erdőt is utoléri az egyéni birtokokra való felosztás, ha erre egyáltalán sor kerül. Sok esetben egészen a legutóbbi időkig a legelő vagy erdő a falunak közös birtoka, mint közlegelő szerepel, illetőleg mint erdő, amit közösen használnak. Legfeljebb az a különbség, hogy míg korábban a közlegelő a szó betű szerinti értelmében a faluközösség tulajdona, illetve birtoka, azé a jobbágy faluközösségé, amely nem egyszerűen jogi személy, hanem a falu tényleges jobbágy lakóinak összessége, később, a jobbágyság megszűnése után, ezt a tulajdonjogot egy jogi személy örökli, amit községnek neveznek. Ez már nem azonos a község lakóinak összességével, hanem azok felett álló, tőlük független jogi személy. De a községi legelőt, amennyiben ez fennáll, mégis a földközösség utolsó maradványának tekinthetjük. Persze annak megfelelően, hogy a községi tulajdon kezelésében milyen rétegeknek van szerepe, ezeknek a birtokoknak további sorsa is a valóságban kiformálódott osztályviszonyok szerint alakult.

Meg kell itt jegyeznünk azt, hogy a nomád téli szállásból kialakult kétbeltelkes magyar speciális halmazfaluban a határ területi beosztásának is speciális alakja jött létre idők folyamán. Említettük már fentebb, hogy a téli szállásból kialakult kétbeltelkes magyar halmazfalu fejlődését az jellemzi, hogy a legeltető állattenyésztés rovására fokozatosan teret hódít a földművelés, és egyidejűleg az istállózó állattenyésztés, ennek megfelelően az ólaskert is átalakul. Mondottuk azt is, hogy az ólaskert, illetőleg maga a kétbeltelkes rend úgy bomlik fel, hogy egyrészt a belsőség területén a korábban kizárólag udvar és gazdasági épület nélkül álló házak is kiegészülnek ólakkal, istállókkal, majd egyéb gazdasági épületekkel is, másrészt az ólaskertbe is lakóházak és mindenféle gazdasági épületek kerülnek a már korábban meglevő ólak mellé, tehát mindkét helyen végeredményben megszületik az európai típusú udvar, viszont az ólaskert addigi berendezése jelenik meg a távoli szántóföldön tanya formájában. Ehhez csak annyit kell hozzáfűznünk, hogy a tanyának ez — amint azt még röviden érinteni fogjuk — csak az egyik keletkezésmódja, amikor egyszerűen a szántóföldre kiköltözött ólaskertet kell benne látnunk. Ellenben eddig még nem mondottuk el azt, hogy részleteiben miféle kísérőjelenségei voltak még a legeltető állattenyésztés rovására való szántóföld-terjeszkedésnek és az ugyancsak a legeltető állattenyésztés rovására való istállózó állattenyésztés terjeszkedésének.

Akkortól kezdve, amikor az eredetileg még erősen nomád jellegű téli szállás népessége nagyobb arányokban kezd a földműves életformára áttérni, már kétféle állatállomány van a korábbi egyetlen, addig szilajon tartott, télen-nyáron kinn a legelőn tartózkodó állatállomány helyett. Ettől kezdve van szilaj állat és van kezes jószág. Utóbbin értik részben az igásállatnak használt állatok összességét, részben pedig a tejelő állatokat. A kezes jószág állományának száma egyidejűleg nő a szilaj jószág állományának csökkenésével. Abban a mértékben növekszik, amilyen mértékben az egész

legeltető állattenyésztés rovására a földművelés terjed. Mert hiszen a földművelés terjeszkedésének kísérőjelensége az, hogy nő a földművelésben munkát végző igásállat-állomány.

Annak megfelelően, hogy a földművelés megszilárdulásával párhuzamosan van kezes jószág és szilaj jószág, határbeli legelő is kétféle van: egy belső és egy külső legelő. A *belső legelő* általában a kezes jószág legelője, ahonnét esetleg esténként behajtják az állatot az ólaskertbe, de ha esténként nem is — pl. nyáron kinn van éjjel-nappal az állat —, akkor is télire feltétlenül behajtják. Az ólaskert istállóiban levő kezes jószág mindjárt az ólaskert szomszédságában helyet foglaló belső legelőn legel. Van azután a szilaj állatállomány, amely télen-nyáron az ún. *külső legelőn* tartózkodik, pásztorai is télen-nyáron a szabadban élnek, esetleg valamiféle kunyhót emelnek maguknak, szárnyékot, ólat az állatnak, lényegében azonban az állat télen-nyáron kinn található a külső legelő területén. Ez az a szilaj állatállomány, amelyet sem mint tejelő állatot, sem mint igavonót nem használnak, hanem kizárólag csak tenyésztési célra, mint húsállatot tartanak, és eladás céljából tömegesen hajtják távoli vásárokra, mint vágómarhát. Mindebből adódott a településeknek egykori sajátságos térbeli rendje. Legbelül foglalt helyet a tisztán lakóházakból álló belsőség, ezt sokszor körútféle vette körül. Azután következett egy övezet, amely kívülről csatlakozott a legbelső maghoz, ez volt az ólaskertek öve, ezt kívülről az ún. belső legelő környezte (ahol a kezes jószág legelt). A belső legelőn kívül következtek a szántóföldek, és ezeken kívül foglalt helyet a külső legelő. A szántóföldnek a belső és külső legelőt egymástól elválasztó helyzete a közelmúltban kétségtelen, a múlt századból származó határtérképek számos helyen bizonyítják. A helyzet kialakulásának a honfoglalás korát követő időkbe való visszavezetése csupán többé-kevésbé valószínűsíthető feltevés. — Persze nem kell azt hinnünk, hogy a legelők és szántóföldek övei minden esetben szabályos alakú, teljes körgyűrűk, de belülről kifelé akkor is ebben a sorrendben követik egymást. Az, hogy az egyes övek hogyan, milyen alakban, és milyen világtájak felé fejlődtek ki inkább, az a térszíntől, így a talajviszonyoktól is függ. A szilaj jószággal foglalkozó népesség még leginkább őrizte az ősi nomád életforma hagyományait. A szilaj pásztor sokkal kötetlenebb és primitívebb életformát él, mint az a pásztor, aki a belső legelőn legeltet.

Kezdetben, amikor egyáltalában megindult ez a nomádpásztorkodásból kiinduló fejlődés, amikor egyáltalában először jelent meg a kezes jószág a falu birtokában, amikor csak éppen kezdődik a földművelés, ez a területi tagolódás még bizonyára nem alakult ki. A legősibb állapot az, hogy amikor még a házak helyén sátortábor van, az azt körülvevő karámokon, ólakon, a későbbi ólaskert-övön túl egyetlen óriási legelő terül el, ezen az óriási legelőterületen, amely az egész határt alkotja, bizonyára valahol a téli szállás ólaskertes sátortáborától (a későbbi belsőségtől) nem nagy távolságban jelennek meg az első szántóföldek, ez a kezdete a földművelés térhódításának. A szántóföld talán még csak kis szigete az óriási legelőterületnek, hozzá még nem is állandóan helyhez kötött, hanem ide-oda vándorló szigete. A költözködő vagy nomád földközösség jellemzésénél mondottuk, hogy amikor bőségben áll rendelkezésre föld, kevés az ember, primitív a művelésmód, trágyázásról nincs szó, akkor a legelőként szolgáló óriási határnak csak parányi részét törik fel szántóföldnek, és ez a feltört kis szántóföld időről időre ide-oda vándorol.

Ezért talán csak később következik be az, hogy a terjeszkedő szántóföld helye már rögződik. Következik a földközösségi birtoklás másodiknak említett formája, amikor a szántóföld mint egész már helyhez rögződik, akkor foglal el olyan helyet, hogy nem közvetlenül a belsőséghez, illetőleg az azt környező ólaskertekhez csatlakozik, hanem mintegy kettéválasztja az azelőtt egységes legelőt egy külső és egy belső legelőre. Most, amikor a szántóföld már olyan nagy, hogy rögzített helyzetet foglal el, akkor már kezes jószág is annyi van, hogy annak számára egy külön legelőre van szükség. Ez a kezes jószág legel ezentúl a belső legelőn, és ugyanez válik az ólaskert lakójává is. A szilaj jószág továbbra is a külső legelőn legel, ahol esetleg magános téli szálláshelyek is létesültek ember, állat számára egyaránt, de itt lényegében kinn a szabadban tartózkodik az állat télen-nyáron. A magános téli szálláshelyeket, jószágteleltetőket persze nem szabad a kollektív téli szállással, a későbbi falubelsőség ősével azonosítanunk, noha GYÖRFFY ISTVÁN szerint — aki ilyenek létét olvassa ki az alföldi kunok körében XIII. századi oklevelekből, és természetesen későbbi fennállásukat is hangoztatja — idővel nagyobb méretű falubelsőség is alakulhatott belőlük. Néhol a külső legelők ilyen magános állatteleltető szállásai alakultak át később a mai tanyává. Ez a mai földműves tanyának másik (nem az egykori ólaskert-övek felbomlásából és funkcionális értelemben a szántóföldekre való szétszóródásából levezethető) eredete, amire fentebb csupán céloztunk.

Ezután következik az a fokozat, amikor a földművelés, tehát vele együtt a szántóföld még inkább teret hódít, és ezzel párhuzamosan a szilaj pásztorkodás mindjobban összezsugorodik. Térbelileg ennek az a kifejezője, hogy a szántóföld övezete egyre inkább terjeszkedik kifelé a külső legelő rovására. Lassan a külső legelő részekre szakad, felbomlik, majd esetleg egészen eltűnik, ami egyet jelent a szilaj pásztorkodás kihalásával is; ekkor már csak egyféle legelő van, a belső legelő, amely továbbra is ott marad azon a helyen, ahol korábban is helyet foglalt, a szántóföld-öv és ólaskert-öv közt; helyesebben akkor már az ólaskert-övet sem lehet megkülönböztetni, ez éppen olyan lakóhellyé vált, mint a település magja. Persze ez a most ismertetett térbeli rend és annak fejlődése csak vázlatos kép, a valóságban — amint már említettük — pl. ritkán találjuk meg a műveléságak leírt öveit hasonló szabályos kifejlődésben. Nagy különbségek vannak ilyen tekintetben falu és falu közt, de különbségek vannak az ország egyes részei közt is. Ennek az egész rendszernek a fejlődése, amint azt GYÖRFFY ISTVÁN felfedezte és több cikkében is ismertette (A nagykun tanya, 1910. — Az alföldi kertes városok, 1926. — Hajdúböszörmény települése, 1926. — Telekformáink, 1935. — A magyar tanya, 1937. stb.), különösen az Alföldön volt követhető az utóbbi időkig.

Ha az ország más vidékére megyünk át, ott esetleg minden részletében és látható következményével nem találjuk meg ezt a fejlődést, de sokfelé megtaláljuk a kétbeltelkes rendnek különböző nyomait a Dunántúl vagy az Északi-középhegység területein is. Tehát a kétbeltelkes ólaskertes falu fogalomkörébe tartozó vagy azzal rokon településjelenségek vannak az említett területeken is, csak sokféle egyéni változatban. Pl. sok esetben nemcsak az istálló különült el a múltban a lakóház mellől egy ólaskertfélével, hanem az istállón kívül, esetleg azzal társulva pl. csűrszerű, pajtaszerű épületeket is látunk a belsőségtől elszakítottan kihelyezve a határba. Azután gyakran, különösen erdősebb vidékeken, a külső legelő nem olyan füves térség, mint

az Alföldön, hanem pl. a szilaj állatok külső legelője benne van az erdőben. Ne feledjük el, hogy a tölgyes erdők rendesen ritkább lombúak, napfényesebbek, dúsabb aljnövényzetűek, legeltetésre sokkal alkalmasabbak, mint a bükkösök, nem is szólva az országhatárokon kívül fekvő sötétölű fenyvesekről. Ennek következménye volt pl. az is, hogy a honfoglaló magyarság megszállta a Kárpát-medencének nemcsak a füves pusztáit, hanem a tölgyeseit is, és csak azokat a hegységkereti részeket hagyta megszállatlanul, ahol a bükkösök régiója kezdődött, mert a tölgyesekben még a maga pásztorkodó életformáját tudta folytatni.

Újabban területileg egyre szélesülő körben ismerünk fel a „kétbeltelkes" renddel rokonnak látszó jelenségeket, amint az korábban FÉL EDITnek Magyarország különböző, Alföldön kívüli tájain végzett kutatásaiból, később pedig különösen HOFER TAMÁSnak dél-dunántúli, majd morvamezei helyszíni kutatásairól szóló beszámolóiból, valamint az utóbbit kiegészítő és egész Kelet-Európára kiterjedő irodalmi búvárkodásából válik szembetűnővé. Vajon milyen mértékben nevezhető ezen az óriási területen az egész jelenségcsoport nomád hagyománnyal összefüggőnek? Van-e valami köze ehhez a kelet-európai kétbeltelkes rendhez annak a nyugati germánok egykori településmódjával kapcsolatban ismertté vált ténynek, hogy a harmincas évek vége felé egy Nauen közelében (Bärhorst) ásatással feltárt falujuk egyik része tisztán kisebb méretű gazdasági épületekből állt? (Lásd: W. RADIG, Die Siedlungstypen in Deutschland. Berlin 1955. 58. 1.) Mindezekre a kérdésekre mai tudásunk alapján még aligha adhatunk választ.

A szántóföldeken kívül csak a legelőkről és erdőkről szóltunk eddig. Egyéb műveléságak, a szőlőskert, rét esetében az, hogy ezek a határon belül hol foglalnak helyet — ha egyáltalán előfordulnak —, esetről esetre, vidékről vidékre nagyon erősen különbözik. Lehet, hogy szőlőtelepítésre a határnak különösen egy bizonyos foltja alkalmas, ugyanúgy rétnek is. Szőlőnek pl. délies domblejtők, vagy síkságon homokos térszínek, rétnek pedig bizonyos nedves, folyóártéri foltok alkalmasak, amelyek esetről esetre adnak ki összefüggő vagy aprólékosan szétdarabolt felületet, néha kisebb, néha nagyobb távolságra a belsőségtől. Tehát ilyen szempontból minden falu határának egyéni tanulmányozása érdekes kérdés. Meg kell még jegyeznünk azt, hogy mindaz, amit elmondtunk, különösen általában a határnak szántóföldön kívüli műveléságakra kiterjedő tagolódásáról és annak fejlődéséről, de részben a kétbeltelkes eredetű települések határának jellemző beosztásáról is, tulajdonképpen nemcsak a halmazfalvakra, hanem másfajta falvakra is vonatkozik, amelyek olyan régiek, hogy fennálltak a tagosítatlanság, vagy még inkább a földközösség korszakában is.

d) *A körfalu, a szalagtelkes és teleklábas falvak*

Áttérünk a falvak egy másik alaprajztípusának ismertetésére, ezek az ún. *kerek* vagy *körfalvak*. A kerek vagy körfalvak átmenetet alkotnak a szabálytalan és szabályos alaprajztípusok közt. Európán kívül is találkozunk kerek falunak vagy körfalunak nevezhető alaprajztípussal. Ezek nagy részét azonban még nem tanulmányozták kellő mértékben, legalábbis olyan mértékben még nem, hogy az egész Földre kiterjedő genetikus osztályozást tudnánk a kerek falvakról adni. Éppen ezért csak körülbelüli értéke

van annak, ha azt mondjuk, hogy a kerek falvak fennállásának némely esetben védelmi okai lehetnek, némely esetben ellenben az állattenyésztéssel összefüggő tényezők hozták létre és tartják fenn. Néha úgy látszik, ez a kétféle tényező össze is kapcsolódik oly módon, hogy az a közösség, amely védelmi célokból rendezkedett be kerek vagy körfaluban, egyben állattenyésztő is. Ilyen esetben az állattenyésztő népességű falu a maga állatait — legalábbis éjszakára — a falu belsejében helyet foglaló kerek térségen gyűjti össze. Ezt a térséget körülveszik a házak, s így mintegy karámban van elhelyezve az állat. A népesség legfőbb kincse az állatállomány, érthető tehát, hogy őrzésére nagy gondot fordítanak. A fenti leírás illik a Kelet-Afrikában elterjedt *„król"*-nak nevezett településre. A król nemcsak mint tisztán állattenyésztéssel foglalkozók mozgó települése, hanem mint állattenyésztést is űző kapásgazdálkodók állandó települése is gyakori. Nehezen eldönthető, hogy kapásgazdálkodók körében másfelé is (pl. Óceániában) előforduló olyan falvak, amelyeknek közepén tér van, minősíthetők-e szintén körfalunak, vagy inkább valamiféle halmazfalunak.

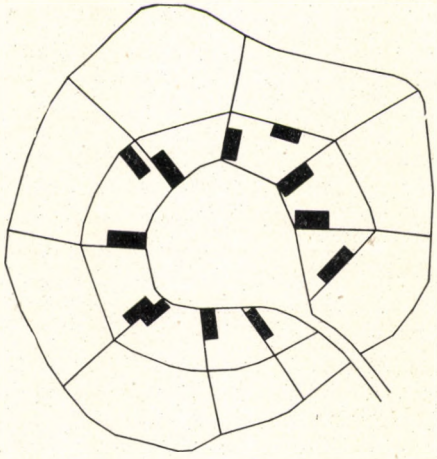

119. ábra. Nagyméretű Rundling alaprajza

A kerek falunak Európában kétfajta olyan előfordulása van, amelylyel többen foglalkoztak irodalmilag; mind a kettő Németországban található, és ott *Rundling* vagy *Runddorf* néven ismeretes. Ezek közül az egyik egészen kisméretű, mindössze 3—5 lakóhely-egységből áll. Erről már megemlékeztünk és főleg *Rundangerdorf* néven emlegettük, de megemlítettük azt is, hogy mások *Rundweiler*-nek hívják. A másik, ugyancsak Rundling-nak nevezett németországi körfalu jóval nagyobb méretű, 15—20 vagy ennél is több telket ölel fel. Sajnos, a német szakirodalom eléggé következetlen az elnevezés használatában, jelölésére nemcsak a Rundling és *Rundplatzdorf* nevet alkalmazza, hanem a Rundangerdorf kifejezést is. Mi, hogy minden félreértést kiküszöböljünk, a továbbiakban *kisméretű* és *nagyméretű Rundling*ról fogunk beszélni.

A nagyméretű Rundling-ot jellemzik egy többé-kevésbé szabálytalan, mégis kerekded alakú belső térség és ezt a térséget legyezőszerűen körülvevő belső telkek. A belső telkeken helyet foglal a lakóház, gazdasági épületek — ha vannak —, azután az udvar, és a belső telekhez csatlakozik annak kifelé eső végében egy tagban az esetleges kert. A nagyméretű Rundling belső szabálytalan, de kerekded térségének — legalábbis eredetileg — egyetlen kijárata van. A nagyméretű Rundling tehát abban különbözik a kisméretűtől, hogy az utóbbinak lényegében hasonló felépítése mellett több kijárata van. A szántóföld általában tagosítatlanul foglal helyet a Rundling körül a határban, legalábbis eredetileg tagosítatlanul, később azután tagosíthatták. Ez a tagosítatlan szántóföld vagy a Gewannflur formáját ölti fel, vagy pedig az ún. Blockflur formáját.

Mindkét fajta Rundling fő előfordulási területe egyrészt az Elbe—Saale folyó közötti terület, ez az egyik folt, a másik ettől térben kissé elkülönülő folt az Elbe és Odera közt. Ezenkívül persze még vannak az előfordulásnak kisebb szigetei is. MEITZEN szláv településformának tartotta. A szlávság őshazájának területén azonban nem mint mai településforma, hanem mint a neolit kor úgynevezett tripolje-kultúrájának jellemző tartozéka ismeretes a nagyméretű Rundling. Ilyet tártak fel Kijev környékén a második világháború előtti években. MEITZENnek az a feltevése, hogy a Rundling szláv eredetű településforma, azzal magyarázható, hogy az Elbe—Saale-vonal hosszú időn keresztül volt a középkor korábbi századaiban etnikus határ a germánság és szlávság között. Az kétségtelen, hogy az itt húzódó határ két oldalán a védekezés szüksége mindkét részről fennállt. Feltehető tehát, hogy a germánok éppúgy használták ezt a formát, mint a szlávok. Azt egyszerűen a védelem igénye hozta létre.

Nagyon valószínű, hogy a nagyméretű Rundling a kisméretűből fejlődött, mégpedig úgy, hogy az eredetileg többé-kevésbé nyíltnak tekinthető, mert több kijárattal is rendelkező kisméretű Rundling kijáratai egy kivétellel sorra bezárultak, amint a védelem szükséglete megkívánta, és ezzel a kisméretű Rundlingból megszületett a nagyméretű Rundling. Láttuk, hogy a kisméretű Rundlingból nemcsak nagyméretű Rundling alakulhat, hanem nagyobb méretű halmazfalvak is keletkezhetnek oly módon, hogy az Anger beépül. Ha ez beépült, és a több kijárat mindegyike tovább folytatódik utca formájában, előttünk áll egy nagy halmazfalu. A kisméretű Rundling fejlődése egyik vonalon tehát a halmazfaluhoz, másik vonalon pedig a nagyméretű Rundlinghoz vezet. Viszont az is kétségtelen, hogy amikor a védelem szükséglete megszűnik, a nagyméretű Rundling fennmaradása, továbbélése, újabb példányokban való elszaporodása célszerűtlenné válik, egyszerre kitűnnek ennek a formának a hátrányai. Tulajdonképpen csak egy előnye van, az, amit mint védelmi forma jelent; ha ez az igény csökkent, maga a forma célszerűtlenné válik. A nagyméretű Rundling célszerűtlensége két tényben fejeződik ki. Egyrészt nehezen érintkezik a külvilággal, mert hiszen csak egy kijárata van, tulajdonképpen zsákutca, csak bekötő úttal kapcsolódhatik a forgalomba. Másik célszerűtlen vonása pedig az, hogy növekedésre is alkalmatlan forma. A kisméretű Rundlingnál más volt az eset; ennek több kijárata lévén, minden egyes kijárat folytatódhat egy-egy új utcában, tehát a település lassan nagy halmazfaluvá nőhet, persze tervszerűtlenül történik a kijáratoknak utcákká való növekedése. A nagyméretű Rundlingnál azonban többirányú egyenletes növekedés nehezen képzelhető el. Ezért tehát biztonságosabb időben a Rundling divatjamúlt formává válik, halálra ítélt forma, kicsiségre ítélt. Ha a már meglevő példányok fenn is maradtak, azok tovább nem növekednek. A formának újabb példányai viszont nem keletkeznek, hanem más település formákra tér át a népesség.

Áttérünk a *szabályos falualaprajz-formákra*. Ezeknek egyik több változatú, igen sok példányú és egyben viszonylag a legrégibb (német földön X—XIV. századi) csoportja az ún. *szalagtelkes falvak* csoportja. Mielőtt egyáltalában rátérnénk a szalagtelkes falvak ismertetésére, meg kell említeni, hogy természetesen ezek előfordulásának is igen jelentékeny irodalma van, mégpedig tekintettel arra, hogy ez a forma — éppen úgy, mint a halmazfalu — nálunk is előfordul, magyar irodalma is van. Legjelentősebb

a szalagtelkes falvakkal kapcsolatban is MEITZEN munkássága, azután szerepel a szerzők sorában SCHLÜTER, MIELKE, akiket már a halmazfalvakkal kapcsolatban is említettünk, rajtuk kívül mások is, pl. MORTENSEN, NIEMEIER, de szerepelnek szláv szerzők is, tekintettel arra, hogy ez a forma ott is gyakori. Meg lehet említeni az ide vonatkozó irodalomból a lengyel KIEŁCZEWSKA és a cseh DOBERSKÝ nevét; ezek csak példaképp felsorolt nevek. A különböző fajtájú szalagtelkes falvak magyar előfordulásairól írtak GYÖRFFY ISTVÁN, WALLNER ERNŐ, FODOR FERENC, GUNDA BÉLA. A szalagtelkes alaprajz jellemzője az, hogy keskeny és viszonylag hosszú, szalag alakú telkek érintkeznek hosszanti oldalukkal, és alkotnak egyszeri vagy többszöri sorozatot.

A szalagtelkes falvak egyik változata szintén főleg német területen fordul elő, éppen ezért a német nevén említjük: *Angerdorf*nak hívják az ilyen falut. Talán a formája után lehetne magyarul *orsós utcájú* falunak nevezni, ami azonban külsődleges és egészen önkényes megjelölés. Az Angerdorfnak jellemzője az, hogy szalagtelkeknek két sora zár közbe egyetlen utcát, ez az egyetlen utca a két végén keskeny, a közepe felé fokozatosan kiszélesedik. Ennek a középen térré (Anger-ré) kiszélesedő utcának két oldalán foglalnak helyet az utca vonalára nagyjából merőleges szalagtelkek. Minden egyes szalagtelken rajta van a belsőség, tehát lakóház, esetleges gazdasági épületek, udvar, esetleg kert. A szántóföld azonban nem foglal helyet a szalagtelken, az elkülönül a belsőség szalagtelkétől, a szántóföld tagosítatlan vagy legalábbis eredetileg tagosítatlan, mert hiszen megtörténhet az is, hogy az eredetileg tagosítatlan szántófölddel keletkezett Angerdorf határát utólag tagosították, ugyanakkor a belsőség változatlanul megmaradt. Az Anger eredetileg közterület, olyan közterület, mint a határ távoli legelője vagy erdeje, csak persze más célt szolgál, rendesen az aprójószág legelője, esetleg gyülekező térség. Később az Anger be is épülhet, legalábbis valami épületet helyeznek el rajta, a korábbi időkben igen gyakran a templomot helyezték el az Angeren. Némely esetben az Angert felparcellázták, kiosztják telkeknek, amelyek sokszor be is épülnek lakóházakkal. Ebben az esetben az eredeti orsós utca szigettel elválasztott két ágra szakad.

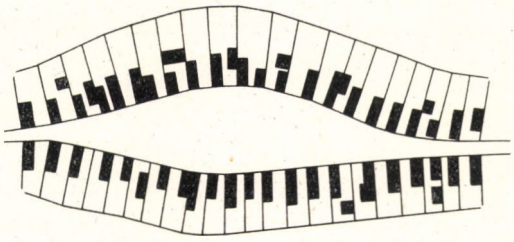

120. ábra. Angerdorf alaprajza

Mondottuk, hogy az Angerdorf előfordulása Németországban ismeretes, különösképpen a Havelgau és Oderbruch környékén, tehát az Északnémet-síkságnak két foltján. Németországon kívül találkozunk Angerdorf-szerű alaprajzzal Szlovákia területén is. De itt nem annyira falvakban, hanem városoknak legbelső magjában ismeretes ez a forma. Košicének (Kassa) és Prešovnak (Eperjes) legbelső magja egy-egy piacutca, az Angerdorf utcájára emlékeztető térségféle. Kassán a székesegyház áll ezen a térségen. Németország területén is sokfelé találkozunk az Anger-szerű utcatér szerepével középkori eredetű városokban. Más kérdés, hogy ezek faluból nőtt városok-e, vagy mindjárt mint városok alapíttattak ilyen Anger-szerű piactérrel, az Angerdorf mintájára. Ezt a kérdést esetenként kell megvizs-

gálni. Az kétségtelen, hogy amennyiben Szlovákiában találkozunk ezzel a formával, azt német telepesek hozták magukkal, mert hiszen annak idején a középkor folyamán sok német telepedett az akkori Felvidékre; ez azonban nem jelenti azt, hogy minden egyes, Angerdorf alaprajzú helység ténylegesen németek alapítása lenne. Magát a formát kétségtelenül németek hozták, de kérdés, hogy melyik példányt valósították meg ők, és melyek azok a települések, amelyeket erre a mintára mások valósítottak meg.

Az Angerdorf, a nagyméretű Rundling és a kisméretű Rundling közös alaprajz-famíliába tartoznak, közös vonásuk az Anger. Mert hiszen a kisméretű és nagyméretű Rundling középső térsége is tekinthető Angernek. A különbség közöttük — mint már említettük — az, hogy a kisméretű Rundlingnak több kijárata van, a nagyméretű Rundlingnak egyetlen, az Angerdorfnak megint két kijárata van. Tetszetős feltevés, hogy a kisméretű Rundlingból, amint a védelem szükséglete növekedett, úgy lett nagyméretű Rundling, hogy egy kivételével összes kijáratai megszűntek. Fordítva, amikor a védelem igénye csökkent, egy második kijárat újból megnyílt, megszületett az Angerdorf. Így a Rundling zsákutcája átfutó országúttá nyílt meg.

A szalagtelkes falvaknak egy másik nagy csoportja, az ún. *útifalu* vagy *utcás falu* (village-rue), az a faluforma, amelyet a német szakirodalom *Strassendorf* néven ismer. Az útifalut az Anger helyett átfutó, mindenütt egyformán széles utcáján kívül ugyanazok a jegyek jellemzik, mint az Angerdorfot. Vagyis szalagtelkeknek kettős sora, amely egy átfutó útnak két oldalán foglal helyet. Itt is a szalagtelkeken van a lakóház gazdasági épületeivel és az udvarral, rajta van ezek mögött esetleg a kert, más azonban nincs rajta, tehát a szántóföld itt is a belső telkektől elszakítva tagosítatlanul foglal helyet a határban, legalábbis tagosítatlan volt eredetileg, később persze tagosíthatták, a belsőség alaprajza azért továbbra is változatlan maradt. Ha az útifalvak tagosítatlan határa a „Gewannflur" típusához tartozik is, annak rendszerint szabályosabb, tervszerűbb változata, mint amilyet a halmazfalvak határában találunk. Megfelel ez annak, hogy a halmazfalu régibb eredetű, határképe többnyire fokozatosan alakult ki, újabb és újabb táblákkal bővült, amelyeknek határvonalai — éppúgy mint az egyes parcellák vonalvezetése — nagyobb mértékben simultak a domborzat szabálytalanságaihoz. Ezzel szemben a fiatalabb útifalvak határképe sokszor egyszerre, tervszerűen jött létre, a szinte már sablonná merevedett régi minta szerint.

Az útifalu kétségtelenül olyan korszakban keletkezett, amikor már a közlekedés iránti igény megnőtt, a falunak már szüksége van arra, hogy bekapcsolódjék a külvilággal való forgalomba. Másrészt pedig az jellemzi az útifalu születésének korát, hogy ez már a feudalizmus jegyében történik, vagy egy földesúr telepít a maga birtokára parasztokat, idegenből jött telepeseket, vagy pedig ilyen, idegenből jött népesség maga telepedett meg a földesúr engedélyével a földesúr földjén. A formának igen nagy az elterjedésterülete Németországban is. Amint tudjuk, Németországnak a Wesertől nyugatra eső részén magános település uralkodik, a Wesertől keletre az Elbe—Saale vonaláig halmazfalu található, ettől keletre több folton Rundling-ok helyezkednek el, tovább keletre pedig útifalvak sorakoznak. Ezek az utóbbiak — mint mondottuk — kétségtelenül már egy földesúri telepítésű periódusban keletkeztek, de mindenesetre még akkor, amikor

a sík vagy dombvidéki, akár kissé erdős, akár erdőtlen területeken is volt férőhely, tehát a szaporodó népességnek még nem kellett behatolnia az erdős hegységek vagy a lápok területére. Mint látni fogjuk, a későbbi szalagtelkes alaprajzformák az erdők irtásával vagy lápok kiszárításával kapcsolatban keletkezett települések. Ezeknél a településeknél azt, hogy az útifalunál későbbi korban keletkeztek, bizonyítja a határ tagosított volta.

Az útifalu Németországnak az említett vidékei felől a középkor későbbi századai óta főleg német telepesekkel terjeszkedett kelet felé, lengyel, cseh és akkoriban magyar területeken is. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek az alaprajzformának van olyan változata is, amely a kolonizációs területeken sokfelé különösen gyakori. Sok esetben az átfutó utca nem része az országútnak, hanem csak az országútból kiágazó mellékút, olykor zsákutcaszerű bekötő út. Ilyen bekötő út esetében az útifalu olyasféleképpen helyezkedik el, mint a nagyméretű Rundling. Valóban az útifalunak ezzel a változatával főként védelmi okból találkozunk, főleg olyan telepes falvak esetében, amelyek az idegen környezetben nem érezték magukat kellő biztonságban, félrehúzódtak az országúttól. Az útifalunak ezt a formáját nevezik zsákutcás falunak *(Sackgassendorf)*, míg a mindkét irányban nyitott mellékút mellé sorakozó formát utcásfalunak (bár ezt a nevet — legalább a magyar szakirodalomban — általában az útifalura is szokták alkalmazni). A német irodalom határozottan megkülönbözteti őket: Strassendorf és *Gassendorf*. Az útifalunak ez a két formája előfordul Magyarországon is. Mind a Gassendorf, mind a Sackgassendorf, mind pedig a csupán egyetlen házsorból álló, egy utat egy oldalon szegélyező *Zeilendorf* a legkisebb méretű, egyben legrégibb szalagtelkes falualaprajz-formák. Keletkezésük ideje német földön a X—XII. századra tehető. A formát — mint említettük — németek hozták, ez azonban nem jelenti azt, hogy minden utcásfalu vagy útifalu feltétlenül németek alapítása lenne.

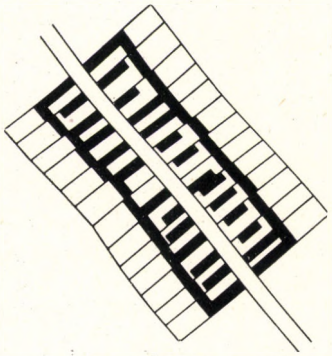

121. ábra. Útifalu a csűröknek az utcával párhuzamos két zárt sorával

Van egy gyakori változata az útifalunak az említett keleti kolonizációs területeken, Ausztriában és Magyarországon is. A keskeny szalagtelkeken rendszerint hajlított udvarház alakult ki, amelyet — mint tudjuk— jellemez az, hogy az épületek a telek két oldalát foglalják el. A telek egyik hosszanti oldalán, az utca vonalára merőlegesen, tehát az utcára néző keskeny oromzattal helyezkedik el a lakóház, a lakóház tengelyére merőlegesen a telek hátsó keskeny végén pedig a csűr. Ez az elrendeződés az útifalvaknak igen nagy százalékára jellemző. Ennek a formának gyakori változata az, hogy a telek annyira keskeny, a csűr viszont olyan nagy, hogy a csűr a telek egész szélességét elfoglalja. Lehetséges az is, hogy a lakóház és az esetleg meglevő hozzáépített egyéb épületek olyan hosszú sorban helyezkednek el, hogy az utcától egészen a csűrig érnek, tehát nem kétoldalas, hanem kétélű udvarház keletkezik. Azonban akár az egyik, akár a másik esetben, a telkek egész szélességét elfoglaló szomszédos csűrök összeérnek. Ennek következtében az egész falu alaprajzát jellemzi a rendkívüli zártság, az egymás mellett sorakozó csűrök valósággal úgy helyezkednek el két

párhuzamos sorban az utcával, mintha várfalak lennének. Az ilyen útifalu erődített település benyomását kelti, amelynek belsejét csak az átfutó utca két vége felől lehet megközelíteni, másfelől a csűrök útját állják a közlekedésnek. Persze a lakóházak tekintetében két eset is előfordulhat: lehet, hogy a lakóház az egyes telkeknek teljes hosszát elfoglalja, de lehet, hogy az egyes hosszanti oldalaknak csak egy részét foglalja el. Az útifalunak zárt, csűrös formáját nálunk Magyarországon is, a Dunántúlon sokfelé megtaláljuk, mindenütt német falvakban. Szép képeket közöl ilyen falvakról KOGUTOWICZ KÁROLY a Dunántúlról írt könyvében.

122. ábra. Magyarországi német útifalu a szalagtelkek végét lezáró csűröknek az utcával párhuzamos két sorával. Márkó a Bakonyban (Veszprém m.) (A „Magyar föld, magyar faj" c. kiadványból)

Nálunk a szalagtelkes útifalvak múltja elég régi. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy azok a területek, amelyek a honfoglalás idejében kimaradtak a nemzetségi vagy esetleg törzsi megszállásból, tehát nemzetségválasztó, illetőleg törzsválasztó közökként szerepeltek, eleinte senki földjei voltak, később királyi területekké váltak. Tulajdonképpen a király örökölt nemzetségi szállásterületén kívül ezek az egykori törzsválasztó területek, valamint az ellenzéki nemzetség- és törzsfők elkobzott földjei lettek gazdasági alapjaivá a királyi hatalomnak, ezek alkották a magját annak a királyi Magyarországnak, amelyet a nemzetségi Magyarországgal szemben a királyi várispánságok képviseltek, ezek voltak azok a területek, amelyekből a királyok saját jó embereiknek, részben külföldieknek adományoztak birtokokat. A későbbi magyar nagybirtokos nemesség, a főnemesség elsősorban ezeken a király által adományozott birtokokon nőtt fel, és növelte meg a maga gazdasági erejét, és főleg ezek a területek voltak azok, ahová a

főurak behívtak külföldről telepeseket, akik behozták a maguk szalagtelkes útifaluszerű településformáit. Részben az ország nemzetségektől megszállt belső részét körülölelő és eleinte lakatlan gyepüelve is olyan terület volt, mint a törzsválasztó közök, amelyből tehát a király szabadon adományozott szolgálatába lépett személyeknek. Ezeken az eredetileg királyi területeken honosodtak meg főként a szalagtelkes falvak, érthető módon tehát legkevésbé az Alföldön, ahol vagy nemzetségi megszállás volt, vagy nomád kunok telepedtek meg később, vagy ahová senki sem települt, mindenesetre legkevésbé jöttek be idegen földműves telepesek. Itt megmaradtak a régi kétbeltelkes rendszerű halmazfalvak. Az is kétségtelen, hogy a XVIII. században, miután a töröktől visszahódították az országot, az elnéptelenedett vidékekre, ismét főként nem az Alföldre, hanem a környező vidékekre (Dunántúl, részben az Északi-középhegység) a Habsburgok és a nagybirtokos főurak nem egy helyen német parasztokat telepítettek, akik megint a szalagtelkes útifalu formáját hozták magukkal. Ismételten meg kell jegyeznünk, hogy a régebben létesült szalagtelkes falvak közül nem mindegyik német alapítású, mert a formát utánozhatták mások is.

Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy igen sok esetben halmazfalvaink, mégpedig ősi halmazfalvaink, tehát kétbeltelkes településeink a múlt században mesterséges átalakításon mentek át, és szalagtelkes útifaluformát öltöttek, úgyhogy a falvakat utólag rendezték. Számos olyan falu van pl. a Dunántúlon, amelyek régi térképeinken halmazos állapotot mutatnak, és ezeket mérnökileg rendezték egyenes vonalú utcás faluvá. Erre különösen BÁTKY ZSIGMOND hívta fel a figyelmet.

A magyar szalagtelkes falvakban is előfordul a csűr. A magyar alapítású és magyarok által lakott szalagtelkes útifalvakban azonban — legalábbis tudomásunk szerint — nem fordul elő sehol sem az, hogy a telek végén levő csűrök várfalszerűen zárulnának. Ez Magyarországon csak német településeken található. Ha az Alföldet széles övben környező vidékek magyar falvaiban elő is fordul a csűr, ez későbbi jelenség. Sokszor olyan falvak ezek, ahol csak azóta van csűr a lakóház mellett a beltelkeken, amióta a régebbi kétbeltelkes állapot megszűnt, és mesterségesen, utólagosan mérnökileg rendezték a falu belsőségét. A csűröket behozták a rendezett belsőségre, a most már egy tagban kimért beltelekre. Ez a telek rendesen tágas telek, amelyet nem is érhet át teljes szélességében a csűr.

A csűr nélküli, főleg magyar szalagtelkes útifalvakban egy másik építkezési sajátságot találunk igen gyakran, nevezetesen azt, hogy a teleknek egyik hosszanti oldalán elhelyezkedő lakóház nő, több példányban megismétlődve hosszú házsorozattá terebélyesedik. Az történik, hogy egy családból újabb családok válnak ki, az új családoknak megszűnik a házközössége a régivel, de nem szűnik meg a velük alkotott udvarközössége. Ugyanazon udvaron építenek a kivált újabb családok is házat a réginek folytatásában. Úgyhogy a telek, amely amúgy is keskeny volt, ezeknek az egymás mögött sorakozó házaknak megjelenése következtében tulajdonképpen sikátorrá, utcává válik. A falunak azelőtt csak egyetlen utcája volt, rá merőlegesen telkek sorakoztak csupán, ezekből a telkekből azonban sorra sikátorok válnak. Különösen olyankor következik ez be, ha a lakóháznak ez a sokszorozódása, illetőleg újabb és újabb lakóházaknak az eredetihez való hozzáépítése akkor történik meg, amikor a telek még nem volt elkerítve.

Mert ne feledjük el, hogy a telkek elkerítése utóbb történő dolog. Korábbi időkben nemcsak halmazfalvaink háztelkei, hanem az útifalvak háztelkei is elkerítetlenek voltak. Az udvarból tehát annál könnyebben válhatott utca, mert hiszen semmiféle látható vagy érezhető akadály nem állt ennek útjában. És különösen bekövetkezett az udvarból sikátorrá való alakulás annak következtében is, hogy az egy sorban egymás mögött elhelyezkedő

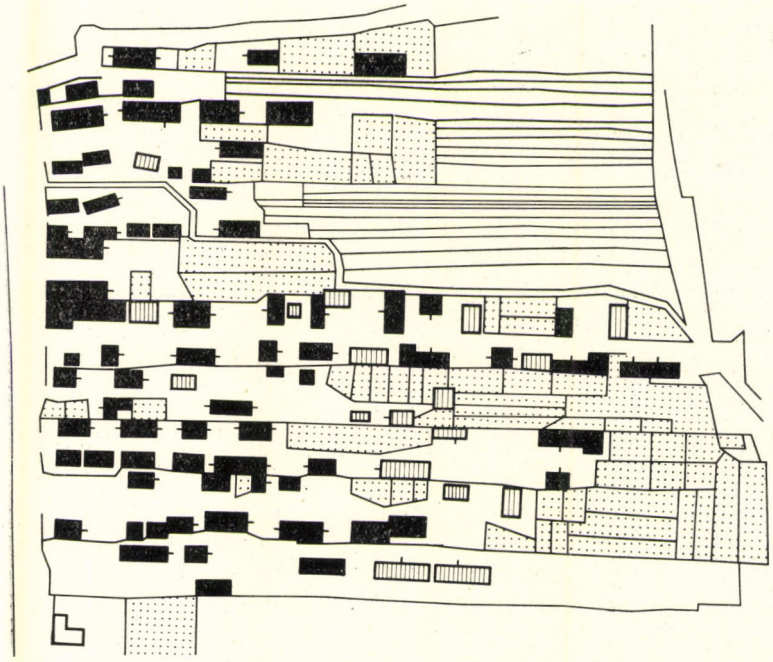

123. ábra. Magyar (palóc) útifalu részlete. Nagyvisnyó a Bükkben (Heves m.) (Fodor Ferenc után)

A szalagtelkek udvarai fokozatosan utcává váltak a szegélyező eredeti lakóház hosszú házsorozattá való terebélyesedése következtében. A gazdasági melléképületek jelzése függőleges vonalkázás, a kerteké pontozás

házak, amelyek eredetileg ugyanabból a családból kivált ifjabb családoknak voltak a létesítményei, hovatovább egymásra nézve idegenné váltak, mert a házat adni és venni is lehetett. Ilyen esetben az eredeti udvarnak természetesen még inkább utcajellege van funkcióját tekintve, hiszen a rajta álló házak sorozatában most már idegenek laknak. A sikátorrá fejlődött udvarok megtalálhatók a Dunántúlon és a palóc vidéken is sokfelé. Szép példát ismertet erre Fodor Ferenc a Palócföldről. Különösen a falvak szegénynegyedeiben találunk ilyen sikátorszerű utcákká vált telkeket, de nem minden esetben csak itt, néha jobb módú parasztgazdák telkein is előfordulnak.

Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy bár az útifalu eredetileg minden esetben, nálunk éppen úgy, mint Németországban, vagy akárhol, ahol előfordul, egyutcás volt, de nem minden példánya maradt meg egyutcásnak. Vannak tehát olyan szalagtelkes falvak is, amelyek később többutcássá

124. ábra. Utcává vált udvar képe Nagyvisnyón (Fodor Ferenc felvétele)

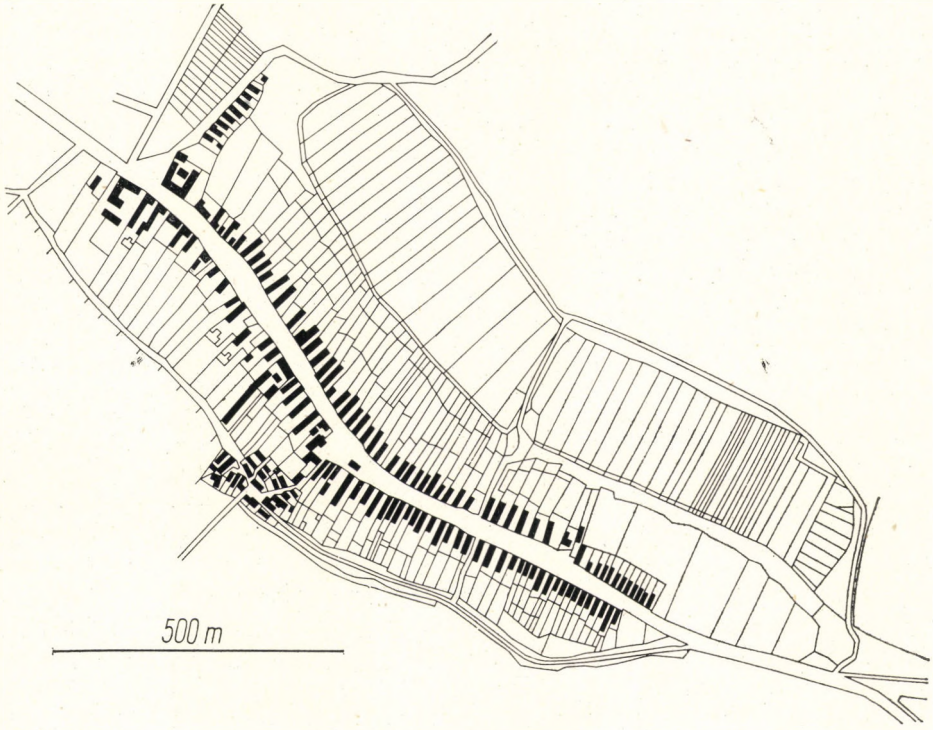

125. ábra. Magyarországi szalagtelkes egyutcás útifalu belsőségének térképe. Öttevény (Győr-Sopron m.) 1856-ban (Korompay György után)

fejlődtek. Ha ugyanis a falu népessége növekszik, akkor ennek megfelelően új és új háztelkeket osztanak ki, vagy a régieket feldarabolják. Az egyetlen utca azonban bizonyos határon túl nem növekedhet, mert különben célszerűtlenül hosszúra nyúlnék. Ha tehát a népesség száma nő, célszerűnek mutatkozik az, hogy bizonyos idő múlva újabb utcákat alakítsanak. Az újabb utca esetleg a régi utcára többé-kevésbé merőlegesen nyílik, de az is lehetséges, hogy azzal párhuzamosan nyitnak egy másik utcát. Megtörténhet, hogy párhuzamos és merőleges új utcák összekapcsolódnak, és ekkor már valóban utcahálózatról beszélhetünk. Az is lehet, hogy egyik-másik ilyen új utca a régihez viszonyítva esetleg nem is párhuzamos, nem is merőleges, hanem ferde. Olykor ezek az újonnan nyitott utcák nem is tökéletesen egyenesek, mint ahogyan az eredeti utca sem mindig egyenes, lehet ez a térszínhez többé-kevésbé igazodó görbe utca is. Előfordulhat, hogy az újonnan nyitott utcák közül is egyik-másik, esetleg mindegyik görbe lesz. Ilyen módon szabálytalan utcahálózat jön létre, lassú, fokozatos növekedéssel.

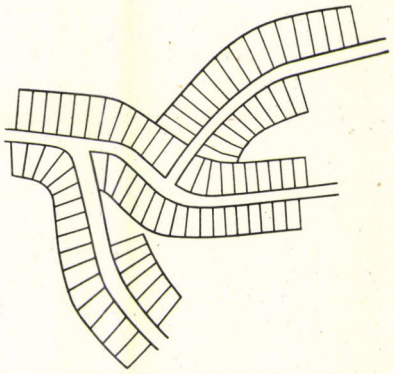

126. ábra. Többutcás szalagtelkes falu

Felmerülhetne az a kérdés, hogy egy ilyen szabálytalan utcahálózatú falut lehet-e továbbra is szalagtelkes falunak nevezni. A felelet nem kétséges. Hiszen nem az adja a szalagtelkes falu kritériumát, hogy hány utca van, és az utcák egyenesek-e vagy görbék, hanem az, hogy a telkek szalagszerűek. Elképzelhető minden utcához kapcsolódva egy, illetőleg két szalagtelkes sor, és ez a lényeges; az viszont mellékes, hogy az egész faluban a szalagtelkeknek hány ilyen sora van, és ezek a sorok egyenesek-e. A sokutcás falu is lehet szalagtelkes útifalu még abban az esetben is, ha az egyes utcák nem egyenesek, nem párhuzamosak egymással és nem merőlegesek egymásra, hanem görbe és szabálytalanul futó utcákból adódik ki a hálózat *(többutcás szalagtelkes falu)*.

A szalagtelkes útifalu-jelleg ilyen esetben természetesen csak akkor derül ki, ha módunkban van a falu telkeit is megismerni, ha látjuk, hogy a telkek szabályos formájú szalagok és nem olyan szabálytalan tömbök, mint amilyenek a halmazfaluban fordulnak elő. A falu utólagosan nyitott utcái természetesen a korábbi külsőség rovására nyittatnak, a belső legelő vagy a szántóföld területéből. Az újonnan nyitott utcák rendesen egykori dűlőutak. Aminthogy a dűlőutak sem feltétlenül egyenes vonalúak, az utóbb rájuk épített utca sem lesz egyenes vonalú, hanem követni fogja az út hajlását. A többutcás szalagtelkes falu éppen Magyarországon igen elterjedt jelenség, aminek fő oka az, hogy nálunk különösen gyakoriak az igen népes, többezer lakosú falvak. Persze, hogy többutcás szalagtelkes faluval, vagy pedig valóban halmazfaluval van-e dolgunk, az sok esetben csak akkor dönthető el, ha módunkban van látni a telkek elrendeződését. Ha tehát nem nézhetjük meg a helyszínen a falut, olyan térképpel kell rendelkeznünk, amely az egyes telkeket is feltünteti. Nem tünteti fel az egyes telkeket pl. a 75 ezres vagy 50 ezres katonai térkép. Úgyhogy ilyen

vagy más topográfiai térkép birtokában nem tudjuk megmondani egyes esetekben, hogy az vajon többutcás szalagtelkes falut vagy halmazfalut ábrázol-e. Ha azonban rendelkezésre áll 1 : 2880 mértékben készült kataszteri térkép, amely feltüntet minden telket és ezeken álló minden épületet, szépen látjuk azt, bármennyire szabálytalan is az utcahálózat, hogy esetleg

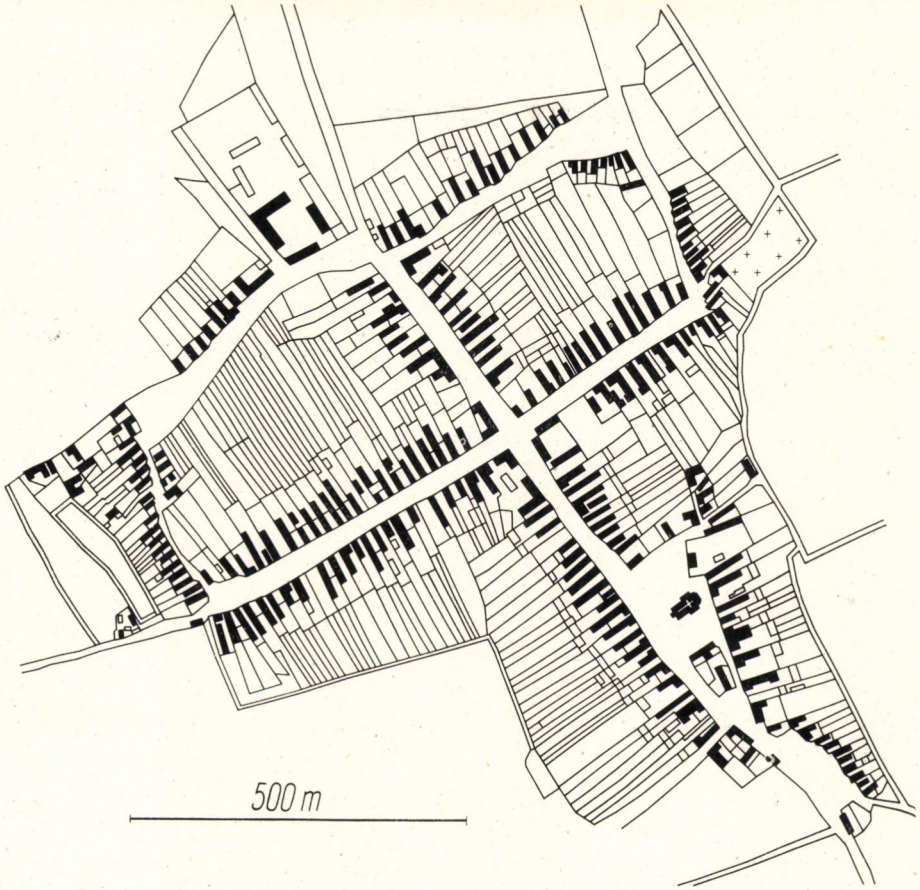

127. ábra. Magyarországi többutcás szalagtelkes falu belsőségének térképe. Szany (Győr-Sopron m.) 1857-ben (Korompay György után)

szalagtelkes falu áll előttünk, csakhogy ez többutcás. Többutcás szalagtelkes falvakat ismertet Györffy István a Fekete-Körös-völgyi magyarságról írt dolgozatában.

Uszód Duna menti falu — némi kiegészítő magyarázattal — kitűnő példának tekinthető az olyan többutcás szalagtelkes falura, amelyet — tisztán csak utcahálózata alapján — halmazfalunak vélhetnénk. Laboda Zsigmond és Major Jenő közös tanulmányából kiderül, hogy az alaprajz szalagtelkes egyutcás magból kiinduló fokozatos növekedéssel érte el a XVIII. század húszas éveitől kezdve mintegy száz év alatt halmazfalura

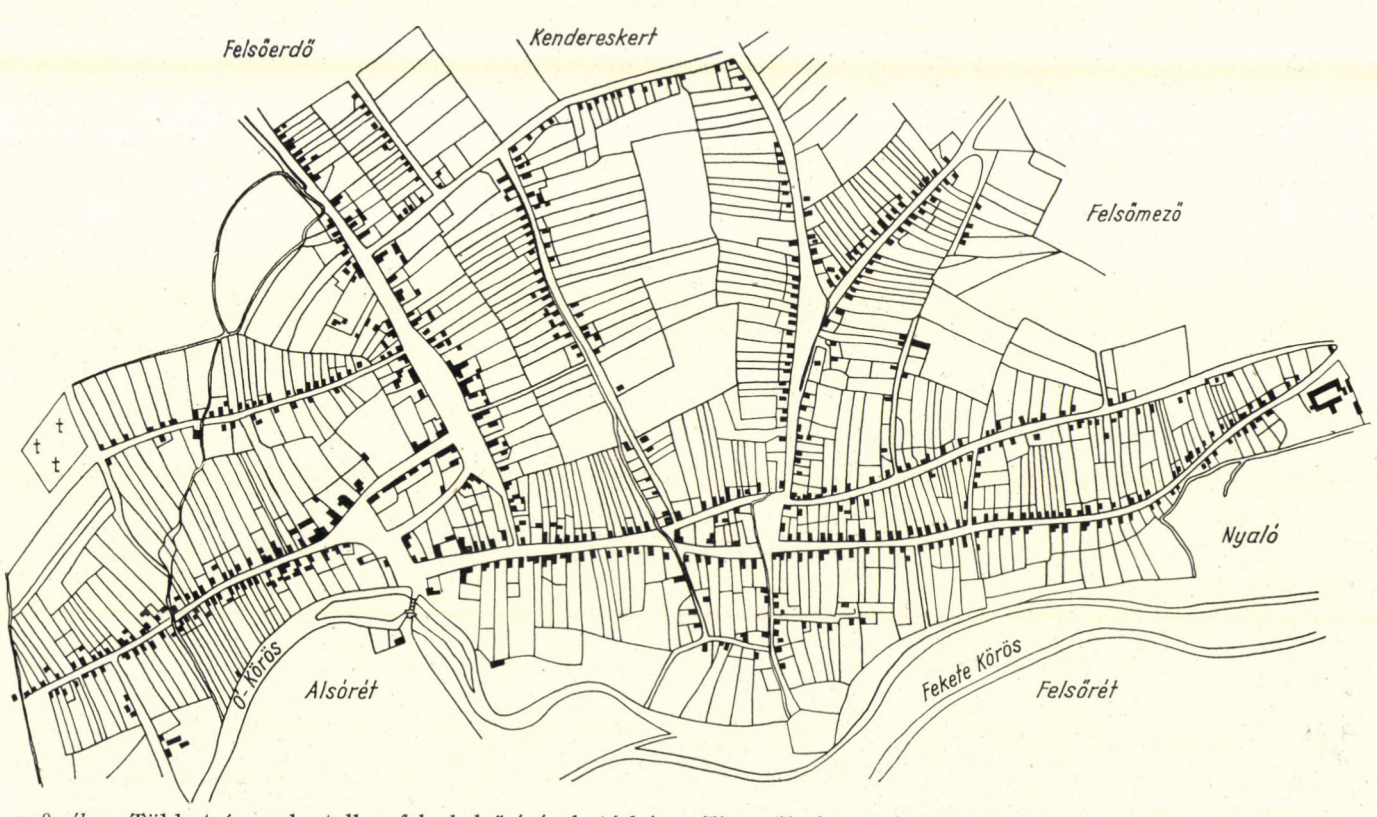

128. ábra. Többutcás szalagtelkes falu belsőségének térképe. Tinca (Tenke; Fekete-Körös völgye) (Györffy István után)

emlékeztető mai alakját. Az említett szerzők tanulmányához mellékelt belsőségi térképen világosan látni, hogy akár a telkek, akár az épületek elhelyezkedése távol áll az igazi halmazfalu szabálytalanságától. Minden szabálytalanság ellenére is túlságosan sok a telektömbök határaitól független, egyező irányú telekhatár és párhuzamos hossztengelyű épület. A többutcás szalagtelkes belsőségi alaprajz természetesen nem zárja ki a szintén csak a falu keletkezése után később kialakult kétbeltelkes rendszert, tehát a kertes település típusát. Igaz, hogy ez az utóbb kialakult kétbeltelkes rend a szorosabb értelemben vett belsőség további alaprajzi fejlődésére is vissza-

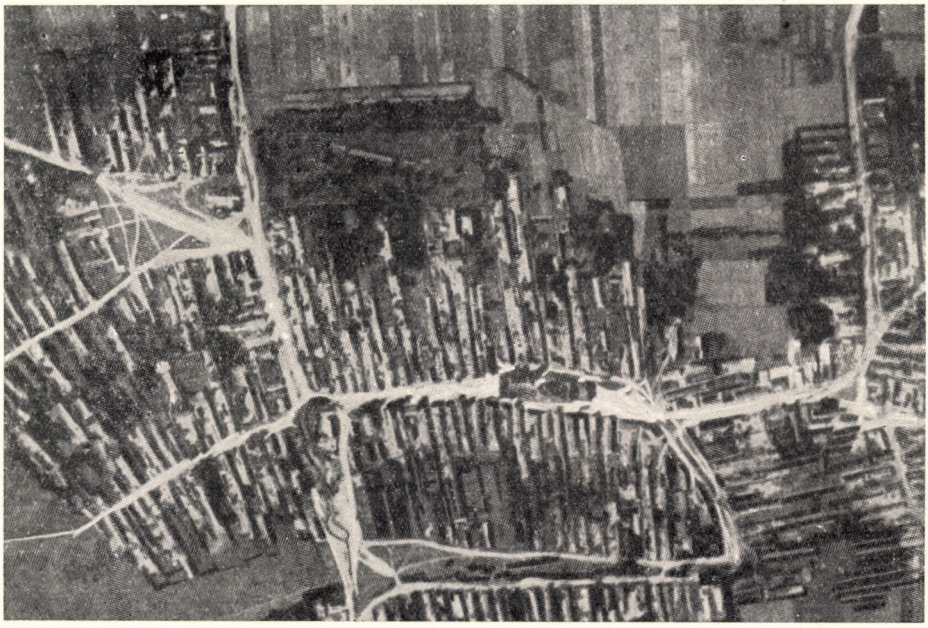

129. ábra. Többutcás szalagtelkes falu belsőségének légi fényképe. Sok helyen sikátorrá vált szalagtelkek. Szentgál a Bakonyban (Veszprém m.) (A „Magyar föld, magyar faj" c. kiadványból)

hatott; bizonyára ezért van az, hogy a belsőségnek időrendben kissé későbbi eredetű részein nem magyarázható minden szabálytalanság az eredeti szalagtelkek utólagos feldarabolásával, ezek a telkek ugyanis zömökebbek kissé.

Van még egy lehetséges eset. Megtörténhet az is, hogy egy korábbi halmazfalut alakítanak át mérnöki beavatkozással egy- vagy többutcás szalagtelkessé. Ez az a jelenség, amelyről — BÁTKY ZSIGMONDra hivatkozva — fentebb megemlékeztünk, s amely sokfelé az országban, főleg a Dunántúl területén, de másutt is előfordult a múlt század folyamán, ti. hogy a meglevő halmazfalvak belsőségét is, nemcsak a határát, átalakították. A határt tagosították, de a belsőséget is rendezték, mérnökök rajzolták meg a falu új utcahálózati képét, a telkeket ennek megfelelően újraosztották, és újraépítették a házakat is. Erre sokfelé van adatunk. Találunk tehát olyan egykori halmazfalut, amelynek mai utcahálózata egymással nem is

egészen párhuzamos, egymásra nem is egészen merőleges és csak többékevésbé egyenes utcákból áll, ellenben mindenütt szalagtelkek kísérik az utcákat. Ezt a fajta alaprajzot pontosan éppenúgy többutcás szalagtelkes formának kell tekinteni, mintha utcái fokozatos egymásutánban, de mindjárt szalagtelkekkel szegélyezetten létesültek volna, nem pedig egy korábbi halmaz-alaprajz utólagos rendezésének eredményeként. Hogy azonban ez a mérnöki rendezés eredménye, és ennek az alaprajznak helyén 100—150 évvel ezelőtt szabálytalan halmazos forma volt, azt csak a régi térképek árulják el, ha azok egyáltalában megvannak még. Azt tehát el tudjuk dönteni a telkeknek helyszíni vizsgálatával, vagy anélkül is egy mai kataszteri térképről, hogy a falu mai képét tekintve halmazos-e vagy szalagtelkes. Azt azonban, hogy ezt a mai telek- és utcarendet mi előzte meg, természetesen csak akkor tudjuk megállapítani, ha régi térkép áll rendelkezésre.

Találkozunk azután még más fajtájú útifaluval is. Ha egyáltalán nem vagyunk tekintettel a határbeosztásra, sőt még a telkek határvonalaira sem, tisztán csak azt nézzük, hol fordulnak elő olyan falvak, amelyek csak egy utcából állnak és az utca két oldala mentén sorakoznak a házak, ez esetben az útifalut nagyon elterjedt formának kell tekinteni. Az ilyen útifalunak, amely az előbb említett formáktól eltérően nem nevezhető biztosan szalagtelkesnek, mert egyáltalában nem tudjuk, vannak-e elhatárolt telkei, mindössze az a kétségtelenül megállapítható sajátsága, hogy egy utca mentén sorakoznak egymás mellett a házak. Ez a forma előfordul a Földön nagyon sokfelé, az afrikai négereknél, amerikai indiánoknál stb. is, és amint említettük, már a mezolitikum óta ismeretes. Eltérően azonban az útifalunak fentebb ismertetett történeti típusaitól ezeket az idegen világrészekben is előforduló, a határbeosztással és a telkek elhatárolásával semmiféle összefüggést nem mutató, tisztán csak útmenti felsorakozást mutató példányokat PRINZ GYULA elnevezésével *vonzásos útifalunak* nevezhetjük. Ezek ti. nem felsőbb irányítás folytán jöttek létre, hanem a már korábban is meglevő út mellé hol itt, hol amott épült egy-egy ház, ezek a házak mind sűrűbben és sűrűbben sorakoztak egymás mellé, úgyhogy a köztük levő hézagok is kitöltődtek, teljesen tervszerűtlenül de mégis szabályos formában, minthogy az út vonzotta magához a települést. Persze a hasonló őstörténeti települések esetében még az úthatás sem könnyen igazolható.

Következik a szalagtelkes falu második nagy csoportjának, vagy — ha az Angerdorfot első csoportnak számítjuk — harmadik nagy csoportjának az ún. *sorfalunak* (Reihendorf, village en ligne) a vizsgálata. A sorfalut is mint minden szalagtelkes falut, jellemzi az, hogy szalag alakú, hosszú, keskeny telkeknek, amelyek hosszanti oldalukkal érintkeznek egymással, egy vagy több sorából áll. Különbözik viszont a sorfalu az eddig már tárgyalt útifalutól és Angerdorftól abban, hogy ha van is utcája, ez az utca mint olyan közútnak része, amely keresztülszeli a falut, tehát túlnyúlik azon, későbbi eredetű. A falu eredetileg többnyire nem egy már előzőleg is meglevő közlekedési útvonalat követ, hanem követi egy patak futását, vagy általában egy völgy irányát. Természetesen, az utca utólag részévé válhat a patak vagy völgy vonalát később követő országútnak, de a belsőség helyének kiválasztásában az elsődleges maga a patakvölgy vagy más vonalszerű természeti földrajzi tájelem volt, amihez a település elsősorban

igazodott a maga elhelyezkedésében. Ebből a sajátosságból következik az, hogy a sorfalu mint típus általában későbbi képződmény, mint az útifalu; akkor keletkezett, amikor a népesség már elfoglalta a síkságokat, dombvidékeket, és lassanként kénytelen az erdőborította hegységek területére is behatolni, megszállni az ottani völgyeket. De nemcsak hegységek völgyeiről lehet szó mint a sorfalu megtelepedési helyéről, hanem szóba jöhetnek különböző ármentesített területek, lecsapolt mocsarak, kiszárított lápok is. Ilyen esetben rendesen a szóban forgó ármentesített terület gátjának koronájához csatlakoznak a szalagtelkek.

A sorfalunak a fentiekben mondottaknál még sokkal jellemzőbb vonása az útifaluval szemben, hogy a szalagtelkeken nemcsak a belsőség van

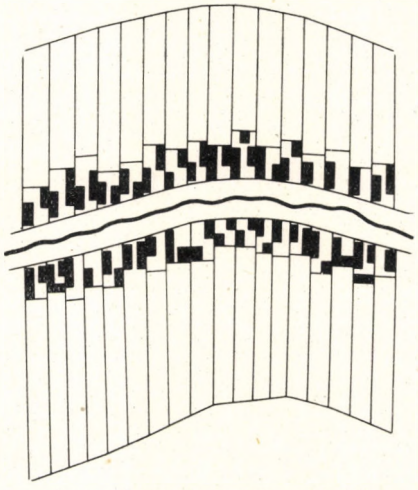

130. ábra. Erdőtelkes falu (Waldhufendorf)

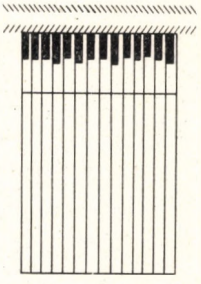

131. ábra. Láptelkes falu (Marschhufendorf)

rajta, tehát a lakóház és az esetleges gazdasági épületek az udvarral, meg az esetleges kert is, hanem ezenkívül rajta van egy tagban összefüggően a hozzá tartozó szántóföld is, sőt vannak még olyan sorfalvak is, amelyeknek a szalagtelke ezenkívül a szántóföld mögött még az esetleges erdőre vagy legelőre is kiterjed. Ez is arra vall, hogy a sorfalu későbbi forma, mint az útifalu volt. Az útifalu még azokban az időkben keletkezett, amikor a szántóföld a szokásoknak megfelelően tagosítatlan lehetett, ezzel szemben a sorfalu már eredetétől fogva tagosított szántóföldű falut jelent, sőt amennyiben a szalagtelek nemcsak az egy tagban levő szántóföldet kapcsolja hozzá a lakóhely-egységhez, hanem az egykori jobbágynak erdőből és rétből való részesedését is, ebben az esetben ez az alaprajztípus már a földközösségi birtoklás minden elképzelhető formájának felszámolását jelenti. Mert amikor már a legelő és erdő is megszűnt közös birtok lenni, ez esetben már minden nyoma eltűnt a földközösségnek. Ilyen módon a sorfalu megfelel pontosan annak a formának, amelyet DEMANGEON „villages à champs contigus" néven említ. Vagyis pontosan megfelel egy olyan formának, amely a falusias csoportos és falusias magános

település közötti átmenetnek tekintendő. Annyiban falusias csoportos település, hogy minden lakóhely-egység érintkezik a szomszédos lakóhely-egységgel, a lakóhely-egységek tehát egymással összefüggnek, mint minden falusias csoportos településben; annyiban azonban magános település, hogy minden egyes lakóhely-egység térben érintkezik a hozzá tartozó munkahely-egységgel, a szántófölddel.

A sorfalunak általában két fajtáját ismerjük: egyik az *erdőtelkes falu*, a másik a *láptelkes falu*. Német nevén az erdőtelkes falu *Waldhufendorf*, a láptelkes falu pedig *Marschhufendorf* (franciául: *village de forêts* és *village de marais*). Az elnevezés jellemzi azt az eredeti természeti földrajzi környezetet, amelyben a sorfalunak ez a két alakja előfordul, egykori erdőterületeken vagy lápok, mocsarak helyén. A Hufe szó telket jelent; de nemcsak a beltelket értjük rajta, hanem az egész telekjárandóságot, az illető parasztnak, volt jobbágynak, faluközösség tagjának teljes telekjárandóságát, amihez a beltelken (lakóház, gazdasági udvar, esetleges kert) kívül hozzá tartozik a szántóföld és a rétből vagy erdőből való részesedés joga is, megfelelően annak, amit nálunk jobbágyteleknek neveznek, ami a magyarországi latinság nyelvében *sessio* néven szerepel.

A két településforma, a Waldhufendorf és Marschhufendorf között nemcsak az a különbség, hogy az előbbi erdős vidékeken, a másik pedig lecsapolt mocsarak vagy kiszárított lápok helyén kialakult forma, hanem bizonyos tekintetben még abban is különbözik egymástól a kettő, hogy az erdőtelkes falunak vagy Waldhufendorfnak egyes szalagtelkei többnyire elég szélesek, a telkek elég zömökek, nem túlságosan megnyúltak, hanem aránylag szélesek, sőt igen gyakran a szomszédos telkeket hézagok választják el. Azonkívül lehetséges, hogy a telkeknek egész sorozata hajladozó görbülő vonallal határolódik el, követi esetleg a megfelelő térszíni forma hajladozását vagy görbülését, a folyónak, patakvölgynek nem szabályos egyenes vonalú formáját. Ezzel szemben a Marschhufendorfnak a telkei rendesen igen keskenyek, sokszor rendkívül keskenyek ahhoz képest, mint amilyen hosszúak, azonkívül sokkal gyakrabban alakul az egyes telkek elvégződéseiből összefüggő egyenes vonal, minthogy ezek a telkek igen gyakran támaszkodnak egy-egy gát koronájához, a gát pedig olyan építmény, amely a legtöbb esetben rövidebb-hosszabb szakaszon egyenesnek tekinthető. A „Marschhufendorf" parcelláinak keskenysége főként a sűrű vízelvezető csatornahálózattal magyarázható, bár sokszor része lehet benne a földek örökösödés során történő felszabdalódásának is. Még az is különbség, hogy az erdőtelkes falunak vagy Waldhufendorfnak a kissé zömökebb telkeiből rendesen kettős sor adódik, amelyeket egy utca választ el egymástól, ezzel szemben a láptelkes falunál rendesen a szalagtelkeknek csak egyszeri sorával találkozunk, tehát nincs teljes, csupán féloldalas utca. Persze ez a különbség nem áll fenn minden esetben, de igen gyakran találkozunk vele. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy előfordul az erdőtelkes falunak egy olyan formája, ahol az egyes telkek sugarasan ágaznak szét, tehát a forma külsőleg sok tekintetben a nagyméretű Rundlingra emlékeztet. Különbözik viszont abban, hogy rendszeresen nem egy, hanem több kijárata van ennek a formának; tehát ebben a vonatkozásban olyan, mint egy kis méretű Rundling, csak egyrészt szabályosabb formájú, mint akár a nagyméretű, akár a kisméretű Rundling, másrészt mind a kétfajta Rundlingnak a külsősége, a szántóföldje tagosítatlanul veszi körül a belső-

séget, ezzel szemben a most tárgyalt forma lényegében sorfalu, olyan tehát, mint minden „village à champs contigus", ahol minden egyes beltelekhez egy tagban csatlakozik a hozzá tartozó egész szántóföld. Ezt a németek *Radialhufendorf*-nak (sugaras erdőtelkes falu) nevezik.

Az erdőtelkes falvaknak legkorábbi példányai a XII—XIII. században keletkeztek, mint mondottuk, főleg erdős hegyvidékeken, amelyeknek betelepítésére ezekben a későbbi időkben került sor. Találkozunk pl. erdőtelkes falvakkal a Kárpátok területén, Szlovákiában, előfordul az erdőtelkes falu a Cseh-medence peremén, az azt határoló hegységek lábánál és belsejében, az Érchegység, Szudéták, Cseh-erdő vidékén. Megtaláljuk sokfelé a Német-középhegységben, a Schwarzwaldban, Odenwaldban, Spessartban, az észak-sziléziai síkságon, a Balti-tenger déli partvidékén, találkozunk vele Franciaország középhegységeiben és másfelé Európában, többnyire hegyvidékeken. A láptelkes falunak első felbukkanása kb. ugyanerre az időre esik, tehát a XII—XIII. századra. Először, úgy látszik, Hollandia területén jelenik meg, Hollandiában nagyon elterjedt, gyakori forma. Maga Amsterdam is eredetileg láptelkes falu volt, ebből nőtt várossá. Hollandiából terjedt a forma egyrészt az Északnémet-síkságon, azután elterjedt a Pó-síkságon is, Angliában is elég sokfelé. A „Marschhufendorf"-ra, általában a sorfalura is jellemző, hogy belsőségének és határbeosztásának mai tipikus képe külön fejlődés eredménye. Sőt a teljes telekjárandóságot tagosítva felölelő hosszú szalagtelkek kialakulása nem is egygyökerű, amivel összefügg, hogy nem is fűzhető egyetlen keletkezéscentrumhoz. A fejlődés egyik módja: kis birtoktömböknek szalaggá való fokozatos felsorakozása. Találkozunk viszont olyan határalaprajz-típussal is *(Gelängeflur)*, amely a sorfalu határképének a „Gewannflur"-ból való kialakulására vall. A „Gelängeflur" olyan tagosítatlan határt jelent, amelynek több táblája közül egyetlenegynek keskeny parcellái a beltelkekben folytatódnak.

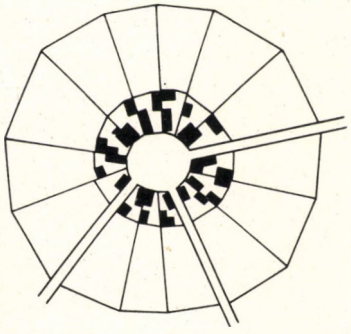

132. ábra. Radialhufendorf alaprajza

Mindkét forma először a XII—XIII. században jelentkezett, de későbbi példányaival is találkozunk. Így még a XVI., sőt XVIII. században is keletkezett erdőtelkes falu, pl. Sziléziában. Kanadában a franciáknak fokozatos sűrűsödés útján létrejött falvait találjuk. Ezek a XVI. századi erdőtelkes falvak még az erdőtelkes falunak, általában a sorfalunak szabályos, történeti példányai közé tartoznak. Éppúgy, mint ahogyan az útifalunak még a XVIII. században is keletkeztek történeti példányai. Hiszen pl. Magyarország területére, amikor itt a törökvilág után újjátelepítés ment végbe, sok helyre német telepesek jöttek, így pl. a Bakony, Vértes vidékére, Budapest környékére. Ezek az új telepesek itt az útifalunak már a középkorban keletkezett azt a településformáját honosítják meg, amelyet magukkal hoztak Németországból.

Amit a „Gelängeflur"-ról mondottunk, hogy ti. az a sorfalu határképének a „Gewannflur"-ból való fokozatos kialakulásaként fogható fel, némileg érthetővé teszi, hogy a Waldhufendorf vagy Marschhufendorf határ-

képe kezdeti formáinak előfordulásával a XII. századot jóval megelőző időkben is találkozunk.

Ha viszont ezt a körülményt a fentebb elmondottakból levonható következtetések közül összevetjük egyrészt azzal, hogy a sorfalu átlagban valóban fiatalabb az útifalunál, másrészt azonban azzal is, hogy mindkét típus újabb és újabb előfordulásai századokon át egyidejűleg keletkeztek, de egyik is, másik is más és más jellegű vidéken, akkor szükségét kell látnunk a két típus alapvető különbségéről adott magyarázatunk kiegészítésének. Ez a különbség kétségtelenül az, hogy az útifalu határképét eredetileg a nyomásos művelés tagosítatlansága, a sorfaluét ezzel szemben olyan szalagtelek jellemzi, amely a beltelket és az azt egy tagban folytató szántóföldet egyaránt felöleli.

Azt az eddigi magyarázatunkat, hogy az útifalu a régibb forma, tehát még tagosítatlan határú, a sorfalu viszont mint fiatalabb forma már eredetileg tagosított határral keletkezett, most ki kell egészítenünk azzal, hogy a legősibb tagosítatlan határú falutípusnak, a halmazfalu típusának összefüggő elterjedésterületétől kelet felé terjeszkedő útifalu nagyjából hasonló domborzati és éghajlati feltételeket talált. Legalábbis olyan természeti környezetet, ahol a kétféle gabonát szolgáltató és az igavonó, trágyát adó állatok legelőjét biztosító háromnyomásos rendszer, valamint a vele járó tagosítatlanság szintén meghonosítható. Kiegészítésünket folytatva, ezzel szemben akár a középhegységek (Schwarzwald, Szudéták) magasabb fekvésű hűvös-csapadékos erdőrégiói, akár az Északi-tengerrel szomszédos lápok és fenyérek világa — egyikben az erdőtelkes, másikban a láptelkes falu hódít — már kevéssé alkalmasak olyan ekésgazdálkodás meghonosítására, amelyben a gabonatermelésé az uralkodó szerep. Inkább az állattenyésztésen van itt a hangsúly, s amellett a földművelés csak alárendelt jelentőségű. A háromnyomásos rendszer nehezen megvalósítható, de nincs is rá szükség, és így a tagosítatlanságra sem.

Az erdőtelkes falunak nem tervszerűen alapított, tehát nem ún. történeti formáira bőven tudunk példát említeni. Az Alpok területén sokfelé, különösen Ausztriában, egyes völgyekben egymástól bizonyos távolságra sorakozó magános települések lakóhely-egységei nőnek fokozatosan, lassan sorfaluvá.

Sőt Magyarországon is Szarvas egykori határában a tanyáknak egy olyan speciális elrendeződésével, *tanyasorral* vagy *tanyautcával* találkozunk, amelyet joggal nevezhetünk sorfalunak. Ezek a tanyák közigazgatásilag Szarvas, újabban Örménykút részei, de településföldrajzi értelemben sorfaluvá nőttek. Hogy mennyire fokozatosan nőtt, nem pedig egyszerre telepített formával van dolgunk, bizonyítja az, hogy sok helyen még ma is hézagos a sor. Tehát ki-ki a szomszédjától függetlenül, más és más időpontban építette fel a maga házát. A dűlőutakat úgy foghatjuk fel, mint utólagosan utcává alakult utakat. Azt pedig, hogy nem útifaluról van szó, mutatja az a körülmény, hogy van, ahol a házsor elhagyja egy darabon a dűlőutat, és követi a térszín egy másfajta alakulatát, pl. egy elhagyott folyómedret. Ez semmiképpen sem útifalu, hanem tervszerűtlenül létrejött sorfalu.

Az útifalu és sorfalu, általában a szalagtelkes falu, az a több-kevesebb földesúri irányítással, vagy legalább ellenőrzéssel létesült falualaprajzforma, amelynél újabb típus a nyugat- és közép-európai nagy erdőirtások

befejezése előtt már nem keletkezett. Új típusok keletkezését, sőt egyáltalán a falvak nagyarányú szaporodását, és ami azok számára helyet biztosított — magát a nagyarányú erdőirtást —, ellenkező irányú folyamat, időleges visszafejlődés váltja fel Európa sok részén, nagyjából a XIV. század közepétől a XV. század közepéig. Falvak elnéptelenedésének, pusztulásának *(Wüstungen)*, elhagyott határaik újra beerdősödésének tanúja ez a korszak. Itt nem foglalkozunk azzal, hogy vidékről vidékre milyen arányban volt ebben része járványoknak, háborús pusztításoknak, vagy azoknak a parasztháborúknak, amelyek éppúgy, mint egyfelől a különböző

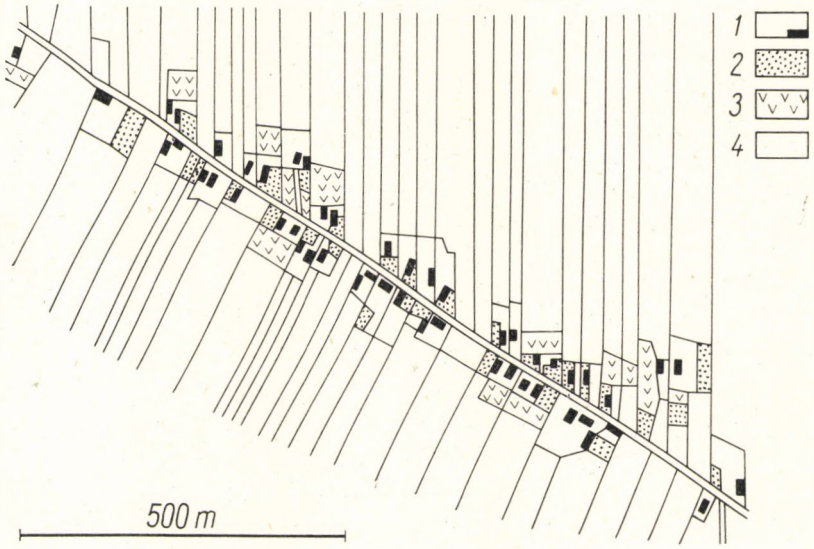

133. ábra. Tanyautca részlete Szarvas (Békés m.) egykori határában (Szarvas 1916. évi kataszteri térképe után)

1 = ház és udvar; 2 = kert; 3 = legelő (egyéni!); 4 = szántóföld

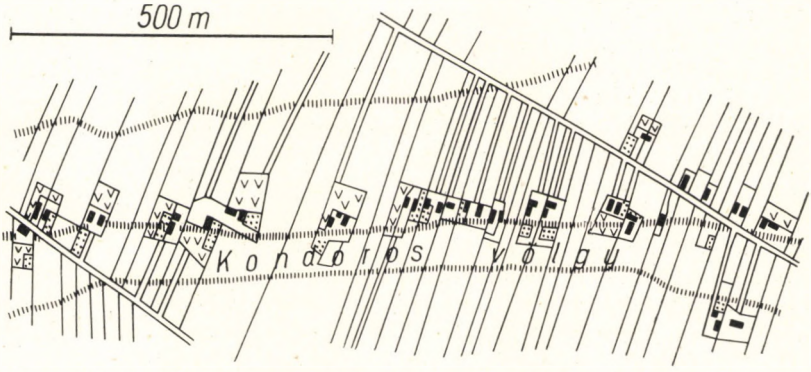

134. ábra. Elhalt folyómeder partját kísérő tanyasor Szarvas egykori határában (Szarvas 1916. évi kataszteri térképe után)

Jelmagyarázat, mint az előbbi ábrán

agrárválságok, másfelől a szaporodó és fellendülő városok nyújtotta nagyobb szabadságnak a falusiak tömegeire gyakorolt vonzó hatása — mind csak egy-egy részlete a feudalizmus krízisekbe bonyolódó történetének.

Vannak később a szabályos falvaknak a szalagtelkes falunál jóval fiatalabb formái is. Ez úgy értendő, hogy a típushoz tartozó legidősebb példányok is később keletkeztek, mint az útifalunak vagy sorfalunak átlagos korú példányai. Általában valamennyien mérnöki tervek alapján létesültek. Ezeknek a szabályos formáknak egyik Magyarországon és Magyarország szomszédságában is eléggé gyakori változata az ún. *sakktábla alaprajzú falu.* A sakktábla alaprajzú falvak Magyarország mai vagy egykori területén főleg a XVIII. és XIX. században keletkeztek nagy számban, amikor a török pusztítás után újratelepítettek falvakat. Különösen

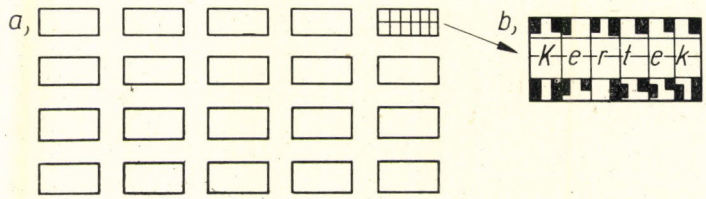

135. ábra. Sakktábla alaprajzú falu

a = az egész belsőség utcáinak és telektömbjeinek sakktáblaszerű rendje; b = egyetlen telektömb teleklábas rendje (a téglalap alakú telkek lábbal érintkező kettős sora)

gyakori a XVIII. századból származó sakktábla alaprajzú falu a Maros vonalától és annak nyugati meghosszabbításától délre. A forma azonban nemcsak itt található meg, hanem innét északra a mai Magyarország területén is, az Alföldnek a Maros vonalától északra eső részein (Csongrád és Békés megye), valamint helyenként a Duna—Tisza közén. Ezeken a vidékeken a sakktábla alaprajzú falvak XIX. századi eredetűek, és rendesen régi halmazfalvakkal váltakozva fordulnak elő. Minél tovább megyünk északra, annál gyakoribb a halmazfalu, és annál inkább meggyérülnek a sakktábla alaprajzú falvak, jelezve, hogy itt már nemigen volt szükség ezek telepítésére, mert hiszen a török időkben nem pusztult el annyi község. Azt is megjegyezhetjük, hogy ezek az északabbra előforduló sakktábla alaprajzú falvak nemcsak hogy többnyire fiatalabbak a bácskai, temesközi XVIII. századiakhoz képest, hanem leggyakrabban magyar népességűek, míg a Bácskában és Temesközben többnyire német vagy ha nem is német, de nem magyar népességűek.

A sakktábla alaprajzú falu jellemző vonásai a következők. Az utcák mind egyenesek, részben párhuzamosak egymással, részben merőlegesek egymásra. Tehát olyan utcahálózat adódik, hogy az összes telektömbök derékszögű négyszögek, közelebbről téglalapok. De a telektömbökön belül az egyes telkek is téglalapok. Minden telektömböt téglalap alakú telkek kettős sora tesz össze. Ezt a rendet nevezzük *teleklábas* rendnek. A teleklábas rendben sorakozó telkeknek az utca felé eső végein rendesen a lakóház és gazdasági épületek foglalnak helyet az udvarral együtt, az egyes telkeknek a telektömb belseje felé eső végein pedig rendszerint kertek találhatók. Ilyen módon tehát az egész telektömb belsejét kertek foglalják el, amit

keretként vesznek körül a lakóházak és gazdasági udvarok. Természetesen a sakktábla alaprajzú falu távoli országokban is sokfelé előfordul, mindenütt mint tervszerű kolonizáció eredménye: pl. Görögországban az első világháború után keletkezett görög, Latin-Amerikában spanyol alapítású, az USA-ban mormon falvak. A Szahara északi részében az európai uralmat megelőzően létesítettek ilyen alaprajzú falvakat az arabok.

Előfordul az is, hogy ugyancsak teleklábas vagy legalábbis mérnökileg tervezett falvak más elvek szerint létesültek. Némely esetben találkozunk (nem Magyarországon, bár Magyarország szomszédságában is pl. a Temesköz területén) XVIII. századi új telepítésekkel, amelyeknek belsőségi telkei kör alakban helyezkednek el, tehát a forma hasonló a Rundlinghoz, vagy

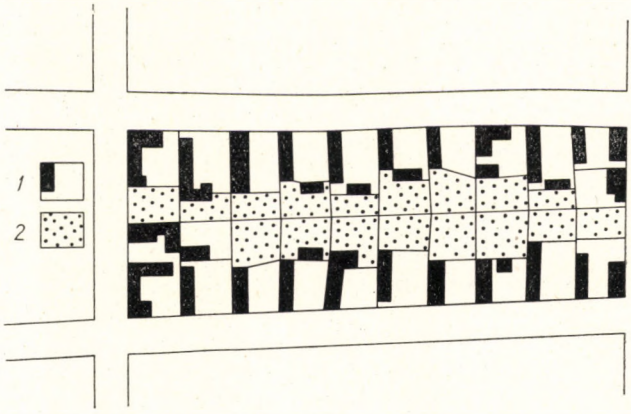

136. ábra. Sakktábla alaprajzú falu egyetlen telektömbjének térképe. Teleklábas rend. Szarvas (Békés m.). Részlet a település keleti, újabb eredetű részéből (Szarvas 1916. évi kataszteri térképe után)

1 = ház és udvar; 2 = kert

Radialhufendorfhoz, bár annál sokkal szabályosabb. A határbeosztás teljesen független ettől a tervszerűen kimért formától. Ugyancsak ilyen kör alakban tervezett falualaprajzokkal rendelkeznek egyes zsidó-kolóniák a mai Izrael területén. Sokfelé előfordul ilyen és hasonló tervszerű forma a Föld legkülönbözőbb részein.

Valamennyi jelentősebb falusias csoportos település-alaprajz típust áttekintettük az eddigiekben. Hátra van azonban az, hogy néhány speciális esetről megemlékezzünk, amikor egyik vagy másik eddig megismert alaprajztípus *összetéveszthető*. Egy ilyen esetről már korábban is szóltunk, arról nevezetesen, hogy a *szalagtelkes falu* többutcás változata összetéveszthető a *halmazfaluval* olyankor, ha csupán az utcákat és telektömböket feltüntető térkép áll rendelkezésünkre, de a telektömbökön belül nincsen feltüntetve minden egyes telek. Nincs is módunk rá, hogy ilyen térképen megkülönböztethessük a halmazfalut a szalagtelkes falutól. Ha azonban az egyes telkek fekvését külön-külön is meg tudjuk állapítani, mindig meg lehet mondani, hogy halmazfaluval, vagy pedig többutcás szalagtelkes faluval van-e dolgunk. Mondottuk azután azt, hogy meg kell ettől különböztetnünk azt az esetet, amikor utólagos rendezés útján lesz egy halmazfalu-

ból szalagtelkes falu. Ilyenkor természetesen csak helyszíni kutatással' elsősorban régi térképek kinyomozásával, alkalmas írott források felhasználásával lehet konstatálni, hogy itt valamikor halmazfalu volt.

Az átmeneti eseteknek még néhány fajtáját fogjuk megvizsgálni. Előfordul az is, hogy a *halmazfalu* téveszthető össze a *teleklábas faluval.* Erre az Alföldön akad számos példa. Akkor, amikor a XVIII. században az Alföld déli részén, Bácskában és Temesközben teleklábas rendszerű sakktábla-alaprajzzal alapítottak új kolonista falvakat, ugyanakkor az Észak-Alföld ólaskertes eredetű kétbeltelkes nagy halmazfalvai még a régi állapotukban voltak. Amikor utóbb, főleg a XVIII—XIX. század folyamán beköszöntött ezeknek a halmazfalvaknak utca és udvar szerinti elkerítése, akkor már a délvidéki sakktábla alaprajzú falvak mintája készen állt. Úgyhogy az Észak-Alföldön is sok esetben a dél-alföldi sakktábla alaprajzú teleklábas falu lebegett mintakép gyanánt a falurendezők szeme előtt. Persze törekvésük nem mindig sikerült, mert az elkerítés nélkül egymás mellé zsúfolt házak sokszor annyira egymás mellett álltak, hogy a legjobb akarat mellett sem lehetett utólag sakktáblás-teleklábas határvonalakat beiktatni közéjük. Némelykor azonban mégis sikerült a teleklábas rendnek megközelítő utólagos megvalósítása. Legalábbis sok esetben az egykori halmazfalvakban utólag kialakított telektömbök a telkeknek kettős soraiból állnak. De lehetséges először is, hogy a telkeknek ezeket a kettős sorait görbe vonalak határolják. (A mellékelt ábrán az *a)* jelzésű telektömb.) Ebben az esetben világos, hogy olyan halmazfaluval van dolgunk, amelynek mindössze csak az a közös vonása a teleklábas faluval, hogy minden telektömb a telkeknek kettős sorából áll.

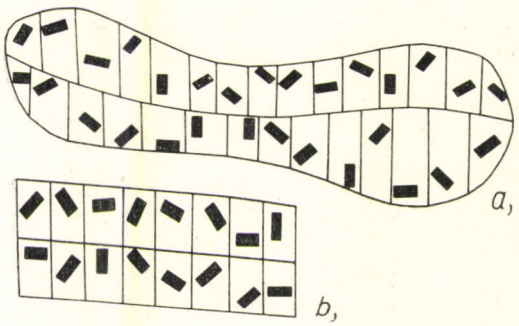

137. ábra. Halmazfalu utólagos telekelkerítés révén görbe vonalúan *(a)* vagy akár egyenes vonalakkal *(b)* elhatárolt telektömbje, amely mindkét esetben megközelíti a teleklábas rendet

A telektömb telkek lábbal érintkező kettős sorából áll, ellenben azzal őrzi halmazos eredetének emlékét, hogy az épületek tengelyei az új telek-határvonalakhoz viszonyítva szeszélyes összevisszaságban állnak

A következő eset az, hogy nemcsak a kettős teleksort sikerült megvalósítani, hanem még a telektömbök egyenes vonalú elhatárolását is. Ellenben az egyenes vonalakkal elhatárolt kettős teleksorú telektömbön belül az egyes házak elárulják a halmazfalu eredetet, továbbra is összevissza, szabálytalanul állnak. Ez ugyan egy fokkal még közelebb áll a teleklábas rendhez, mégis halmazfalunak kell tekintenünk. (A mellékelt ábrán a *b)* jelzésű telektömb.)

Egy következő, harmadik fokozat bekövetkezik annak folytán, hogy a házak nem örök életűek, lassacskán kicserélődnek. Ha időközben megtörtént a telkek elhatárolása, világos, hogy az újonnan felépülő házakat a már szabályos telekhatárokhoz iparkodnak igazítani. Lassan tehát a házak összevissza állása megszűnik, ezek kicserélődnek a telkekbe szabályosan

beilleszkedő, a hosszanti telekhatárokhoz simuló, az utca vonalára merőleges hossztengelyű új házakkal. Ez a végső állapot természetesen már nem volna megkülönböztethető az eredetileg is teleklábas rendű falutól, ha százszázalékosan bekövetkeznék. Ez azonban csak a legritkább esetben történik így. Ehhez valóban az szükséges, hogy a falu összes házai kicserélődjenek. Leggyakrabban csak az erre irányuló tendenciát látjuk. Ha a házak-

138. ábra. Utólagosan elhatárolt telkű halmazfalu (Részlet Mikepércs [Hajdú-Bihar m.] belségének 1873. évi térképéből)

A teleklábas rend megvalósítására irányuló törekvést csak az mutatja az egyébként görbe utcájú falu görbe elhatárolású telektömbjein, hogy azok néhol — egy-egy rövidebb szakaszon — telkek kettős sorára oszlanak

nak esetleg már a többsége a rendezett telkekhez igazodik is, de kiugrik a sorokba rendeződött épületek tömegéből itt is , ott is egy-egy még mindig ferdén álló ház, ami — ha nem a belségnek egy korlátolt terjedelmű részére szorítkozik — elárulja, hogy eredetileg a település mindenestül halmazfalu volt, amit utólag igyekeztek teleklábassá átalakítani. Végül, ha a házak esetleg mind kicserélődtek volna már (ami pl. egy tűzvész utáni újjáépítés során egyszerre is bekövetkezhetik), akkor is a halmazfaluból való eredetet, utólagos rendezést elárulja az, hogy ha az utcák esetleg egyenes vonalúak is, nem pontosan párhuzamosak vagy derékszögűek, hanem ferde

szögben metszik egymást. A görbe utcákból ferde futású egyenes utcák lettek.

Lehetséges az is, hogy a többutcás *szalagtelkes falu* összetéveszthető a *teleklábas rendű faluval*. Egy megkülönböztető jegyről már most mindjárt megemlékezhetünk, ami sokszor útbaigazít abban a tekintetben, hogy szalagtelkes vagy teleklábas formával van-e dolgunk. Ez pedig az, hogy a teleklábas falu telkei általában nem túlságosan megnyúltak, hanem inkább zömökek. Téglalapszerűek ugyan (tehát nem négyzetek!), de nem erősen megnyúlt téglalapok. Ez is különbség, de nem valami éles különbség, mert hiszen itt rengeteg átmenet képzelhető, nem tudjuk megmondani pontosan

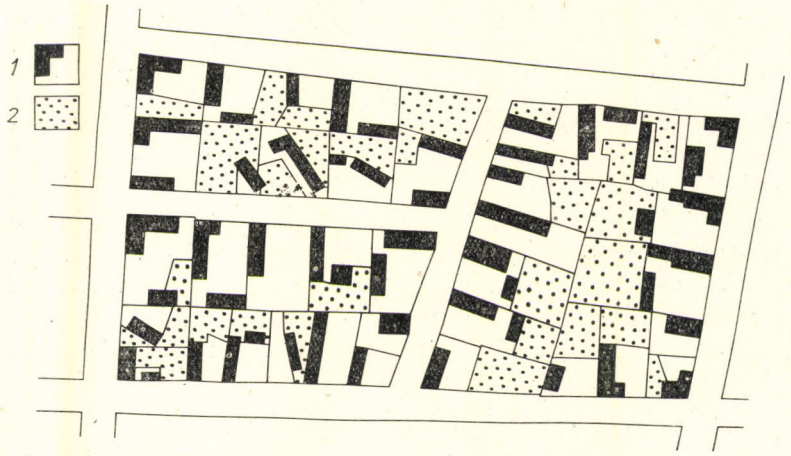

139. ábra. Egykori halmazfalu részlete, ahol nemcsak lábbal érintkező telkek kettős sorát sikerült az utólagos telekelkerítésnek elérnie, hanem a telektömbök egyenes vonalú elhatárolását is. Szarvas (Békés m.). Részlet a település nyugati, régibb eredetű részéből (az 1916. évi kataszteri térkép szerint)

A teleklábas rendet immár megközelítő alaprajzban a halmazos eredet emlékét csak egyik-másik régi épület tengelyének szabálytalan iránya árulja el. A később épült házak azonban már igazodnak az új telekhatárokhoz
1 = ház és udvar; 2 = kert

méterre, vagy arányszám szerint, hogyan kell viszonyulnia a telek szélességének a hosszához, hogy azt szalagtelkesnek vagy teleklábasnak nevezhessük. Ilyen alapon tehát végeredményben nehéz a megkülönböztetés. Van azonban más mód is arra, hogy meg tudjuk állapítani, hogy egy adott esetben többutcás szalagtelkes vagy teleklábas renddel van-e dolgunk.

Minden lehetséges tévedés abból ered, hogy egy többutcás szalagtelkes faluban egymással párhuzamos utcák is keletkezhetnek, helyesebben az eredeti utcával párhuzamos fekvésű új utca nyílhat. Márpedig mind a párhuzamos utcájú szalagtelkes, mind pedig a teleklábas rend esetén két párhuzamos utca egy telektömböt zár közbe. Ámde ilyenkor sem merülhet fel kétség, ha a szalagtelkes falu újonnan nyitott párhuzamos utcája nagy távolságban helyezkedik el az eredeti utcától, olyan nagy távolságra, hogy a két utcára nyíló telkek lábai nem érintkeznek, ami pedig teleklábas forma esetén mindig elmaradhatatlan. Ilyenkor megállapítható, hogy nem

teleklábas faluval van dolgunk, hanem két párhuzamos utcából álló szalagtelkes faluval, mert hiszen csak szalagtelkes faluban képzelhető, hogy egy utcát bármelyik oldalán a telkeknek csak egyszeres sora kísér. Ezzel szemben a teleklábas faluban nem is képzelhető más, mint telkek kettős sorából álló telektömbök. A szalagtelkes falu egymástól elég távol futó két párhuzamos utcájára nyíló telkek két teleklábsora közé ékelődik egy olyan terület, amely a falu külsőségének része, esetleg tagosítatlan szántóföld vagy legelő, rét vagy akármilyen más műveléságnak területe, de nem belterület. Éppen ebből a külsőségi területből hasították ki az újonnan nyitott párhuzamos utca telkeit. Ebben az esetben tehát kétségtelenül meg tudjuk különböztetni a szalagtelkes falut a teleklábastól. Persze ehhez az szükséges, hogy vagy a helyszínen nézzük meg a helyzetet, vagy pedig olyan térkép álljon rendelkezésünkre, amely nemcsak az egyes utcákat, tehát telektömböket tünteti fel, hanem a telektömbökön belül minden egyes telek határát is.

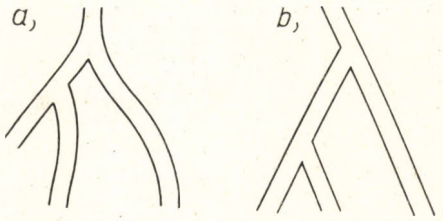

140. ábra. Halmazfalu görbe utcáiból *(a)* utólagos rendezéssel nyert ferde futású egyenes utcák *(b)*

Lehetséges olyan eset is, hogy a szalagtelkes falu párhuzamos utcái közelebb esnek egymáshoz, annyira, hogy a telkek lábaikkal érintkeznek. Látszólag hiába van tehát kataszteri térképünk, vagy hiába látjuk a falut a helyszínen, ennek ellenére sem tudjuk végeredményben eldönteni, vajon itt egy eredetileg is teleklábasként telepített faluval van-e dolgunk, vagy pedig utólagosan nőtt az eredeti utcával párhuzamosan egy újabb utca, annyira közel, hogy a két utca telkei lábaikkal érintkeznek. A valóságban azonban ilyen esetben is van a döntéshez támpontunk. Ha tudniillik egy tervszerűtlenül nőtt többutcás szalagtelkes faluval van dolgunk, amelynek tehát második párhuzamos utcája később keletkezett, mint az eredeti első, abban az esetben ennek a második utcának a telkei rendszerint nem egyszerre létesültek, hanem külön-külön, egymástól függetlenül, oly módon, hogy az eredeti szalagtelkeknek a leendő új utca felé eső végeit új telkek létesítése céljából leszelik. Lehetséges, hogy ez a folyamat még nem fejeződött be. Minthogy nem egyszerre nyírják le a telekvégeket, hanem hol itt, hol amott osztanak ketté egy telket, egyik eredeti telek esetében már megcsinálták ezt, a másikon még nem. Tehát azt látjuk, hogy csak egyes helye-

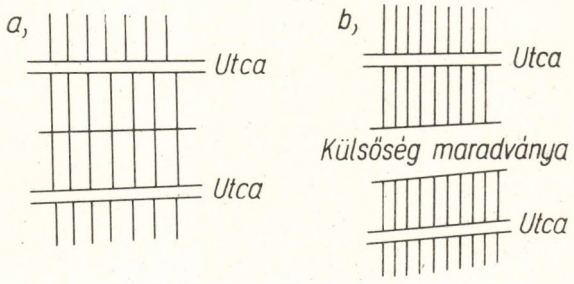

141. ábra. A teleklábas és szalagtelkes rendnek a telkek elhelyezkedésében mutatkozó megkülönböztető gyakori ismérve, egyébként egyaránt párhuzamos futású utcák esetén

a = két párhuzamos utca teleksorai teleklábas faluban érintkeznek egymással és a két sor lábbal érintkező telkei pontosan egymás folytatásába esnek; *b* = két párhuzamos utca teleksorai szalagtelkes faluban sokszor nem érintkeznek egymással — többnyire annyira távol futnak egymástól

ken vált ketté a régi telek, másutt még egyetlen darabban nyúlik egyik utcától a másikig. Ez az állapot sokáig eltarthat, míg végül minden telek kettéoszlik, és összefüggő házsort találunk az új utcában is.

Tegyük fel, hogy már ez a fejlemény is bekövetkezett, vagyis már minden telek meg van osztva, az új utca már hézagtalan, úgyhogy annak minden egyes szomszédos telkén áll már ház, még akkor is a legtöbb esetben meg tudjuk mondani, hogy ez a két sorból álló telektömb nem egy eredetileg teleklábasként született falu része, hanem egyutcás szalagtelkes faluból utólag vált ilyenné, vagyis két párhuzamos utcássá. Ennek eldöntése céljából csupán a két teleksor határvonalát kell megnéznünk. Tekintettel arra, hogy a két párhuzamos utca mindegyike felé nyíló telkeket egymástól nem egyszerre, parancsszóra választották el, ez a választóvonal nem lesz egyenes. Úgy történt a telkek kettéválasztása, hogy egyenként, különböző időpontokban hol ennek, hol annak a teleknek vásárolta meg egyik részét valaki. Egyik esetben nagyobb darabot vásárolt meg a régi telekből, a másikban kisebbet. A telkek tehát különböző nagyságúak lesznek. Éppen ezért a két teleksort elválasztó vonal nem alkot a telektömb egészét töretlenül átszelő egyenest, hanem lépcsőszerűen ugrál. Ez a legbiztosabb jele annak, hogy itt nem tervszerűen létesített teleklábas rendről van szó, hanem korábbi és eredetileg hosszabb szalagtelkekből vagdostak le egy később létesülő utca felé eső részeket. A legtöbb esetben tehát meg lehet különböztetni a többutcás szalagtelkes falut akár — amint azt már korábban láttuk — a halmazfalutól, akár — amint azt éppen most fejtettük ki — a teleklábas falutól.

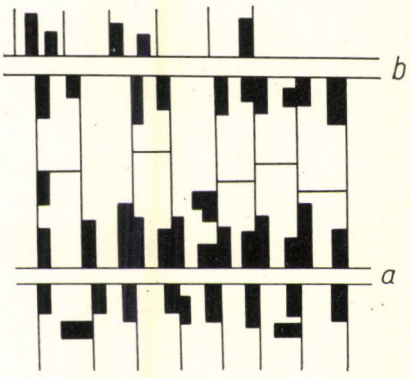

142. ábra. Szalagtelkes falu eredeti utcájával *(a)* párhuzamos, fokozatosan kialakuló második utca *(b)*

Némileg fordítottja a legutoljára leírtnak az olyan helyzet, hogy a mai telektömb hosszában oszlik ketté olyan összefüggő egyenes vonallal („x"), amely a telektömb két hosszanti oldalát szegélyező utcák („a" és „b") között, azokkal párhuzamosan fut, ellenben a lábbal érintkező egyes telkek (pl. az „m" és „n") nem esnek egymásnak egyenes folytatásába (lásd az ábrát). A két teleksor, következésképpen a két utca („a" és „b") ilyen esetben sem egyidős: az egyik teleksor már kialakult, mielőtt a másik felparcellázására sor került volna. Az egyenes elválasztó vonal („x") mindaddig az egész beépített terület külső határvonalául szolgált. Ennek a telekalaprajz-típusnak előfordulása sokszor egy-egy mai település belsejében figyel-

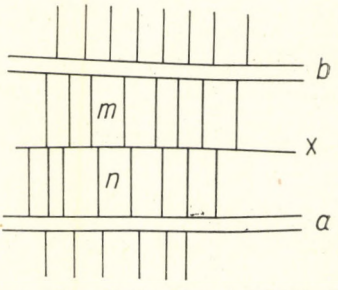

143. ábra. Látszólag teleklábas rend, valójában nem egyidős két teleksor

Ismérvei: a két teleksort ugyan egyenes vonal *(x)* választja el, amely a két határoló utcával *(a* és *b)* párhuzamos, de a lábbal érintkező egyes telkek (pl. az *m* és *n)* nem esnek egymásnak egyenes folytatásába

meztet a beépített terület egykori határvonalára, amikor annak más természetű forrásokban semmi nyoma nem maradt.

Amint az egyes alaprajz-típusok sorban, egyenkint történt megismerését követnie kellett az összetéveszthető átmeneti esetek főbb fajtái megismerésének, ugyanígy rá kell még mutatnunk arra a ritkának nem nevezhető lehetőségre is, hogy ugyanannak a településnek különböző korú részei különböző alaprajz-típusokat testesítenek meg. Lehetséges például, hogy egy régi halmazfalu szalagtelkes vagy teleklábas újabb falurészekkel bővült. Éppen az ilyen kombinált típusú példány hívja fel a figyelmet arra, hogy a kérdéses falu nem egyszerre, nem egy időben létesült. Az ilyen esetek tárgyalása azonban már nem annyira a típuskereső, általános típus elvonására törekvő általános településföldrajz, hanem inkább az egyedi eseteket monografikusan elemző regionális településföldrajz feladatkörébe tartozik. Még inkább regionális településföldrajzi feladat valamely kisebb vagy nagyobb összefüggő terület településeinek áttekintő vizsgálata, amelynek során akár minden egyes falu más és más alaprajztípus-kombinációt képviselhet. A hazai irodalomban WALLNER ERNŐ „Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban" című tanulmánya (1958) jó példa erre, bár az ott előforduló belsőségekben a szalagtelkes elem van többségben. A határkép azonban elég tarka, minthogy kialakításában az eddig leírt elemeken kívül a múltban a nagybirtok majorjai, 1958-ban pedig már a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek is szerepelnek.

Végül még a hazai falvak alaprajzának genezise szempontjából MAJOR JENŐ 1959-ben és 1960-ban a „Településtudományi Közlemények"-ben megjelent két tanulmányának jelentőségére kell felhívnunk a figyelmet. A két dolgozatból kiderül egyrészt, hogy XII—XV. századi okleveleink mennyi értékesíthető adatot tartalmaznak mind a falusi belsőségek, mind az egyes telkek egykorú alaprajzának rekonstruálásához, másrészt, hogy sok falunk mai alaprajzának nem egy lényeges vonása vagy 700 év óta alig változott. Mind az egész falusi belsőségnek, mind az udvar beosztásának bizonyos alaprajz-típusai mint igen hosszú életű jelenségek rajzolódnak ki előttünk, feltűnő ellentétben a településeknek a jobbágytelek-rendszer kialakulása előtti képlékenységével. Figyelemre méltó a kétbeltelkes településekre utaló középkori írott forrásanyag eddig mutatkozó hiánya, valamint MAJOR JENŐ ezzel kapcsolatos feltevése; eszerint: ahol nagyfokú pusztulás szakította meg a jogi keretek, közelebbről a jobbágytelek-rendszer kontinuitását (mint pl. az Alföldön sokfelé), ott újra feléledt a településeknek még a közelmúltban is gyakori kétbeltelkes renddel kapcsolatos képlékenysége.

e) *A major mint átmenet a magános és csoportos település között. A szocialista mezőgazdaság településformái*

A falusias csoportos településnek minden fontosabb típusát áttekintettük; most még egy kérdést kell röviden megvizsgálnunk. Ez pedig azoknak a településeknek alaprajzi vizsgálata, amelyek átmeneti, közbenső helyzetet foglalnak el a falusias magános és csoportos település közt. Ezek közül az átmeneti típusok közül egyesekről már megemlékeztünk, pl. ilyen volt a Weiler, legalábbis a Weilernek az a formája tekinthető ilyen átmeneti típus-

nak, amelyben a szántóföld egy tagban közvetlenül érintkezik a hozzá tartozó lakóhely-egységgel. Ilyen átmeneti típus volt végeredményben minden sorfalu, az erdő- és láptelkes falu is. Ezenkívül még egy formáról kell megemlékeznünk. Ez a forma pedig az, amit általában *major* néven szoktunk emlegetni. Az átmeneti formáknak egyik típusa tehát a major vagy a majorral alaktani szempontból rokon formák. A major a nagybirtok fogalmával összekötött jelenség.

Bizonyos szempontból már szóltunk arról, hogy a nagybirtokok kialakulásának mi volt a vázlatos rendje. A nagybirtok kialakulásának kezdetei visszanyúlnak a feudális időkbe, amikor a feudális rend joga szerint minden földterület a nemesi rangú földbirtokosé.

A paraszti munka termelékenységének növekedésével egyre értékesebbé vált a földesúr számára az allodiális birtok, ellentétben a jobbágytelekkel. Ez kifejeződik abban, hogy a földközösség legelőször a földesúr és a jobbágyok között szűnik meg, a földesúr tehát a maga allodiális birtokát kiszakítja a földközösségből, egy tagba hozza. Az allódium ettől kezdve összefüggő egyetlen nagy birtoktest, amely a falu többi földjeitől elhatárolva fekszik. Ez egyik feltétele annak, hogy kialakulhasson a *majorsági gazdálkodás*. Ez már a piacon való eladásra szolgáló árutermelés. Ennek érdekében a földesúr minden úton-módon igyekszik a maga allódiumát kiterjeszteni, mert hiszen ez szolgáltatja a számára most már nagyüzemszerűen termelt és távoli piacokon is eladható terményeivel a legfőbb jövedelmet, igyekszik a maga allódiumát növelni a jobbágytelkek rovására, esetleg mindenféle ravasz úton is. Legelőször is pl. azokon a területeken igyekszik allódiumát kiterjeszteni, amelyek egyelőre továbbra is a jobbágyaival közös használatban vannak. Ezek nem szántóföldek, hanem mint legelő és erdő nincsenek felosztva. Az ilyen közterületből, közlegelőből igyekszik a földesúr kihasítani, a maga allódiumához szánt részt elkülöníteni a jobbágyok használatára tovább is engedélyezett területtől.

Később, amikor megszűnik a jobbágyság, ez a birtokviszonyok szempontjából azt jelenti, hogy a sessiók, jobbágytelkek átmennek a jobbágyok tényleges tulajdonába. Mindenkinek saját elidegeníthetetlen és teljes tulajdona lesz az a jobbágytelek, amelynek korábban csak haszonélvezője volt. Persze a jobbágyság megszüntetésekor a falu lakosságának nem minden tagja fog egyforma mértékben részesedni ilyen módon a számára tulajdonként jutó szántóföldből, vagy egyéb műveléságú területből, mert hiszen ezt megelőzőleg már régen megszűnt az egyenlő nagyságú földrészesedést hosszú korszakokon át állandóan biztosító földközösség, tehát régóta nincs már periodikus újraosztás, ezért a parasztföldek öröklés során régóta aprózódhatnak, és most összevásárlás folytán növekedhetnek. A jobbágyfelszabadítás révén minden paraszt annak a darab földnek tényleges tulajdonosává vált, amelynek eddig haszonélvezője volt, tehát vagy egész teleknek, vagy fél, negyed teleknek, vagy éppen semminek, mert a falu népességének ekkor már igen nagy százaléka zsellér, vagyis olyan tagja a faluközösségnek, akinek már semmi örökölt földje nincs, csak saját háza, vagy az sem.

A zsellér eddig is kénytelen volt már megélhetéséért bérmunkát vállalni; dolgozni vagy nagyobb földű jobbágynál, vagy pedig a földesúr allodiális földjén. Ezentúl vannak egyrészt a felszabadított parasztok birtokában levő földek, az egykori egész, vagy résztelkek, másfelől hamarosan esetleg 3—4 telket felölelő birtoktestek is, ha ennyit összevásárolt már egy-egy

tehetősebb paraszt; van ezenkívül az egykori allodiális föld, amely a kapitalista időkben nem mint allodiális föld, hanem — kivéve azokat a részeit, amelyeket esetleg felparcellázva eladnak — mint egyszerű nagybirtok szerepel, mint ahogyan a nagybirtokos is most már nemcsak nemesember, hanem akárki lehet, akár egy korábbi paraszt is, ha éppen elég pénze van a korábbi allódium megvásárlására. Egyszóval személy szerint a kapitalista idők nagybirtokainak tulajdonosai nem mind azonosak a régi nemes földesurak vér szerinti leszármazottaival. Ténylegesen persze még személy szerint is nagy százalékuk leszármazottja az egykori nemes földesuraknak, de viszont lehet nem nemes származású ember is. Lényegében ezért azt mondhatjuk, hogy a korábbi földesúri allódiumokból, illetőleg azoknak felparcellázva el nem adott maradványaiból lettek a kapitalista idők nagybirtokai. Kik dolgoznak ezeken? Minthogy megszűnt a jobbágyság, a volt jobbágy most már tulajdonosa a földnek, következésképpen nem fizet semmiféle haszonbért, így tehát robotot sem teljesít. A földesúri birtoknak, illetőleg most már nagybirtoknak megművelése csakis bérmunkával történhetik. Erre pedig a gyakorlatban főként az egykori zsellérek utódai vállalkoznak. Persze törvény szerint senki nem kényszerítheti őket, hogy dolgozzanak a nagybirtokos birtokán, de másból nem élhetnek meg, tehát kénytelenek elszegődni valamiféle mezőgazdasági bérmunkára, hacsak városba vagy külföldre nem vándorolnak.

A nagybirtokok megművelése részben úgynevezett gazdasági cselédek révén történik, akik állandóan ott is laknak a nagybirtok területén, mert hiszen ott az egész év folyamán, télen-nyáron mindig akad valamilyenfajta munka, tehát állandó munkaerőre van szükség. A nagybirtokosnak vannak tehát állandóan fizetett, alkalmazott mezőgazdasági cselédei. Vannak viszont idényszerű munkák is a nagybirtokon (aratás, vetés stb.), ezek több munkaerőt foglalkoztatnak, mint a téli időszak. Az idényszerű munkásokat nem nevezzük mezőgazdasági cselédeknek, azok egyszerűen mezőgazdasági munkások, akiket esetről esetre fogadnak fel. Ott laknak a faluban vagy szomszédos falvakban, rendesen birtoktalan vagy nagyon kis birtokú, egykori negyed- vagy még kisebb résztelkes jobbágyok utódai.

Természetesen a nagybirtokot valahonnét igazgatni is kell. Ha a nagybirtok egy tagban van, azon van egy majornak nevezett településféle, a nagybirtoknak mint egésznek üzemi, igazgatási központja, egyben lakóhelyrésze.

A majorban rendesen találunk gazdasági adminisztratív épületeket, pl. ahol a gazdatiszt, esetleg maga a birtokos irodát tart, és fogadja munkásait, esetleg a terményeladással kapcsolatos üzletfeleket. Vannak természetesen szorosabb értelemben vett gazdasági épületek is. Ezek nagyméretű és nagy számban előforduló gazdasági épületek (istállók, csűrök, magtárak) annak megfelelően, hogy maga az üzem, a birtoktest is nagy kiterjedésű. Ezek a gazdasági épületek a major alaprajzában is feltűnnek a maguk nagy méreteivel. Sokkal nagyobbak, mint egy-egy paraszttanya vagy falusi parasztházak gazdasági épületei. Sokszor elrendeződésük is jellegzetesen szabályos: egymással párhuzamos és egymásra merőleges hossztengelyűek.

Azonkívül itt vannak az egész üzem állandó dolgozóinak, a mezőgazdasági cselédeknek befogadására szánt lakóházak. (Az idényszerűen alkalmazott mezőgazdasági munkások nem laknak a birtok területén, hanem saját házukban valahol, valamelyik közeli falu szegénynegyedében, és csak

időnként verbuválják őket össze.) A nagybirtok állandó cselédsége a major területén lakik. A major területén több lakóépület, sokszor majdnem falu nagyságú lakótelep épül, lakóházak egész tömege, ha igen nagy birtokról van szó. Ezek a cselédek számára épült lakóházak sok tekintetben különböznek a szokásos falusi paraszthajlékoktól. Egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben csatlakoznak hozzájuk külön gazdasági épületek, elkerített gazdasági udvaraik nincsenek, ennek következtében utcák sem. Egy-egy épület is esetleg több családnak a lakását tartalmazza, tehát nagyobb méretű, mint a szokásos falusi paraszthház. A mezőgazdasági cselédek lakótelepén kívül lehetnek a majorban gazdatiszti lakásokat felölelő nagyobb szabású, néha városias épületek is. Sokszor a birtokos állandó vagy ideiglenes tartózkodási helyéül szolgáló kastély és azt kiegészítő díszkert vagy park is csatlakozik a majorhoz. Fejlett gazdálkodás esetén nem egy major különböző mezőgazdasági ipari üzemeket (malom, szeszgyár) is felölelhet.

Abban az esetben, ha a nagybirtok igen nagy területű, lehetséges, hogy nemcsak egyetlen major, hanem esetleg több major is van rajta. Különösen akkor fordulhat ez elő, ha a nagybirtok nincsen egy darabban (nem azt mondjuk, hogy tagosítatlan, de esetleg több darabból, egyenként több száz vagy több ezer holdas részből áll, amelyek nem is ugyanannak a falunak a határában foglalnak helyet), és minden egyes térben elkülönülő részben van egy külön major.

A Föld kapitalista országaiban mindenfelé — 1945 előtt nálunk is — elterjedt településforma volt a major. Noha a fentebbi sorokban adott jellemzés elsősorban a magyar viszonyokat vette alapul, több-kevesebb módosítással éppúgy ráillik a német, angol vagy egyéb európai birtokok majorjaira. Azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy ennek a településformának ne lennének országonként, sőt vidékenként megkülönböztethető változatai. Más a brazíliai kávéültetvényeken berendezett *fazenda*, és más az argentínai legelőbirtokok *estancia*-ja. Másféle település alakult ki az indonéziai gumiültetvényeken, mint egyik vagy másik trópusi gyarmat cukornádtermő ültetvényein. A termelési viszonyok is sokrétűek lehetnek egyébként lényegileg egyöntetűen gyarmati jellegű gazdálkodás keretei között is, természetesen még nagyobb a termelőerők tarkasága, ami mind hozzájárul a majortelepülések változatainak nagy tarkaságához.

Miféle település a major, amivel különben nemcsak a kapitalista idők nagybirtokain, hanem már a feudális idők allódiumain is találkozunk? Olyan szempontból magános településnek kell neveznünk, hogy lényegében egyetlenegy mezőgazdasági üzemnek központi lakóhely-része. De viszont az illető birtok sokszor olyan nagy méretű, hogy a cselédek lakóhelyeit épületeknek egész sorozata képviseli, sokszor egész falu nagyságú épülettömeg alkotja a cselédek lakóhelyét. Ha tehát az egymás mellett felépült lakóházak számát nézzük, csoportos településnek kell neveznünk a majort. Ebből a szempontból mellékes, hogy egy embernek a kezén van a sok lakóhely-egységhez tartozó egész földterület mint egyetlen munkahely. Ezért mondhatjuk tehát, hogy a major átmeneti településforma a falusias magános és a falusias csoportos település között.

Természetesen csak kapitalista viszonyok között maradnak meg a magánnagybirtokok és ennek megfelelően a majorok is, amelyeknek tulajdonosa a nagybirtokos. Viszont szocializmust építő vagy szocialista országokban találkozunk a terület birtoklásának, illetőleg használatának

új módszerét és egyben újszerű települést is jelentő formájával, amellyel korábban, kapitalista viszonyok között nem találkozhatunk, ez pedig egyrészt a *termelőszövetkezetek*, másrészt az *állami gazdaságok* típusa mint termelőüzemeké (a Szovjetunióban *kolhozok* és *szovhozok*). A lényeges az, hogy mind a kolhoz, mind a szovhoz esetében tisztán üzemi szempontból olyan jellegű létesítménnyel van dolgunk, mint egy nagybirtok, mert hiszen egyik is, másik is nagyüzem. Más kérdés az, hogy az egyik esetben egy magánnagybirtokosról (tőkés vagy még régebben feudális magánbirtokosról) van szó, aki tulajdonos kapitalista vagy feudális viszonyok között, a másik esetben pedig vagy egy termelőszövetkezet, tehát parasztok társulása birtokolja a szóban forgó mezőgazdasági üzemet, vagy pedig maga a szocialista állam, az utóbbi esetben tehát össznépi tulajdon a kérdéses birtok.

A Szovjetunió területén — mint már mondottuk —, ha az ország északnyugati részétől délkelet felé haladunk, azt látjuk, hogy növekedik a falusias csoportos települések mérete. A településfajtáknak ez a térbeli eloszlása még a cári időkből származik. Ma ez a kép átalakulóban van. Ha valahol termelőszövetkezet, kolhoz alakult, ott ahol korábban is nagyobb falu volt már, mint a mi legtöbb hazai vidékünkön vagy pl. Ukrajnában — ott a település belsőségének képében ez az átalakulás eleinte nem hoz változást, legalábbis nem feltétlenül szükséges, hogy változást hozzon. A falu lakosainak egy része az egyik termelőszövetkezethez tartozik, a másik része egy másikhoz, legalábbis kezdetben, amikor emellett még szép számmal maradnak egyénileg dolgozó parasztok is. Később a nagy falu egészére kiterjed a szövetkezeti gazdálkodás, egyidejűleg a több apró termelőszövetkezet egyesül. Esetleg az egész falu parasztjai mindjárt kezdetben egyetlen termelőszövetkezetet alakítanak. Mindezek a lehetséges változatok hazai viszonyaink között jól ismertek. Bármelyik változat valósul meg, illetőleg alakul ki, az emberek sok esetben továbbra is ott laknak a már korábban is meglevő belsőség területén, ahol eddig, mellékes ilyen szempontból az, hogy eddig a határban imitt-amott külön levő földjeik közös nagy táblákká egyesülnek. Ahol ellenben korábban apró csoportos vagy éppen magános település uralkodott, mint a Szovjetunió északnyugati részén, ott egyetlen létesülő kolhoz mindjárt több településre terjed ki, vagy legalábbis a kolhozok egyesülés útján bekövetkező növekedése hamarosan elvezet oda, hogy egyetlen kollektív gazdaság több falut ölel fel. Ilyen vidékeken a kolhoz megjelenése általában új falvak (tehát falusias csoportos települések) keletkezésének kedvez. Mert hiszen említettük már a maga helyén, hogy míg kapitalista viszonyok között a tagosítás megvalósításával a szórványtelepülés indul szaporodásnak, a szocialista mezőgazdaság meghonosodása éppen fordítva, a csoportos településnek kedvez. Vagyis ha szórványtelepülések területén alakulnak kolhozok, ez nemcsak azt fogja jelenteni, hogy az eddigi szanaszét fekvő magánbirtokok most már hatalmas, közös birtoktestekké egyesülnek, hanem az eddigi szétszórt tanyák helyett is csoportos települést, valóságos kolhozfalut építenek. A szövetkezeti gazdálkodás nálunk is az alföldi tanyavilág fokozatos felszámolásával jár együtt.

A szövetkezeti gazdálkodás elterjedésének korábbi időszakában, amikor az egyes termelőszövetkezetek még viszonylag fejletlenek, egyrészt kisebbek is, másrészt szegényebbek is, ezek többnyire nem voltak olyan anyagi helyzetben, hogy a maguk szükséges gépi felszereléséről külön-külön gondoskodni tudtak volna. Természetesen még kevésbé engedhették ezt meg

maguknak az ekkor még nagy számban meglevő egyénileg dolgozó parasztok. Az állami gazdaságok, a szovhozok helyzete ebben a tekintetben kezdettől fogva sokkal kedvezőbb volt: általában már kezdetben is rendelkeztek azokkal a mezőgazdasági gépekkel, amelyekkel a legkorszerűbb termelést folytathatták, és így példát mutathattak mind a kolhozokban tömörült, mind pedig az egyénileg dolgozó parasztoknak.

Hogy azonban a parasztságnak ez a két kategóriája, elsősorban természetesen az eleinte még szegény szövetkezeti parasztság is részesülhessen a hasonlíthatatlanul termelékenyebb gépi művelés áldásaiban, ebből a célból létesültek a Szovjetunióban a *gép- és traktorállomások* (MTSZ = masinno-traktornaja sztancija). Ezek megfelelnek a mi gépállomásainknak. Olyan állami intézmények, amelyek mindegyike több szövetkezetet látott el gépi erővel, és így dolgozóik a szövetkezeti parasztokkal együttesen tekinthetők a szövetkezeti földek megművelőinek. Jelentőségük a kolhozok növekedésével, erősödésével és gazdagodásával csökken: nemrégiben a Szovjetunióban sor került arra, hogy termelőeszközeiket eladják a kolhozoknak. Amint a termelőszövetkezet, éppúgy a gépállomás is nemcsak mint gazdasági üzem fontos eleme, illetve tényezője a szocialista mezőgazdaságnak, hanem a szocialista falusias településnek is két igen jellemző típusjelensége. A helytől és időtől függ, hogy akár az egyik, akár a másik milyen mértékben tekinthető önmagában véve külön településnek. A kolhoz (termelőszövetkezet) eleinte sok helyen mint a már korábban meglevő falu része jelenik meg, másutt azonosul a faluval, ismét másutt régi falvakat nyel el, és maga új, nagy falu alakját ölti.

A szovhoz (állami gazdaság) mint üzemegység még jobban hasonlít (természetesen külső formáját tekintve) a korábbi nagybirtokhoz. Itt tényleg nagybirtokról van szó, ennek azonban a szocialista állam a tulajdonosa. Ennek központjává az esetleg már meglevő major alakulhat, amely a korábbi tőkés nagybirtok központjaként épült. Természetes, hogy az a berendezés, amelyet a szovhoz az elődjének tekinthető magánnagybirtok majorjától örökölt, csak ideig-óráig felelhet meg az új, szocialista gazdálkodás és település igényeinek. A legszembetűnőbb különbség természetesen annak az éles kontrasztnak az eltűnése, amely a lakóhely-egységeket megtestesítő egyes épületek, az egykori urasági kastély pompája és a cselédlakások sivár szegényessége között mutatkozott. Az egykori majort tehát mint építmények tömegét idővel felváltja a korszerű szovhoz-település.

Természetesen az újonnan alakult szövetkezeti falu, ahol egyáltalában alakul ilyen, és a szovhozok, állami gazdaságok újonnan létesülő lakótelepeinek alaprajzi elrendezése is tervszerű, előre elkészített terv szerint épült fel, tehát többnyire egyenes utcájú, szabályos telkű.

A termelőszövetkezetnek mint településnek legfőbb munkahely-részei a művelés alatt álló földek. Az egyes műveléságak és a szántóföldön belül az egyes termények többnyire egyenes, legfeljebb itt-ott térszíni hatásra görbe vonalakkal határolt, zömök négyszög vagy sokszög alakú kisebb-nagyobb táblái alkotják ezeket a földeket. Munkahely-jellegüket híven kidomborítja az olyan kartográfiai ábrázolás, amely mindegyiküket a megművelésük során ráfordított munkaegységek száma szerint különbözteti meg, megjelölve, hogy mennyi ebből a kolhoztagok és mennyi a gépállomás munkája. Ha szovjet szerzők — mint pl. a falusi települések ismert kutatója, Sz. A. Kovaljov — ilyen jellegű térképet közölnek valamelyik kolhozról, akkor

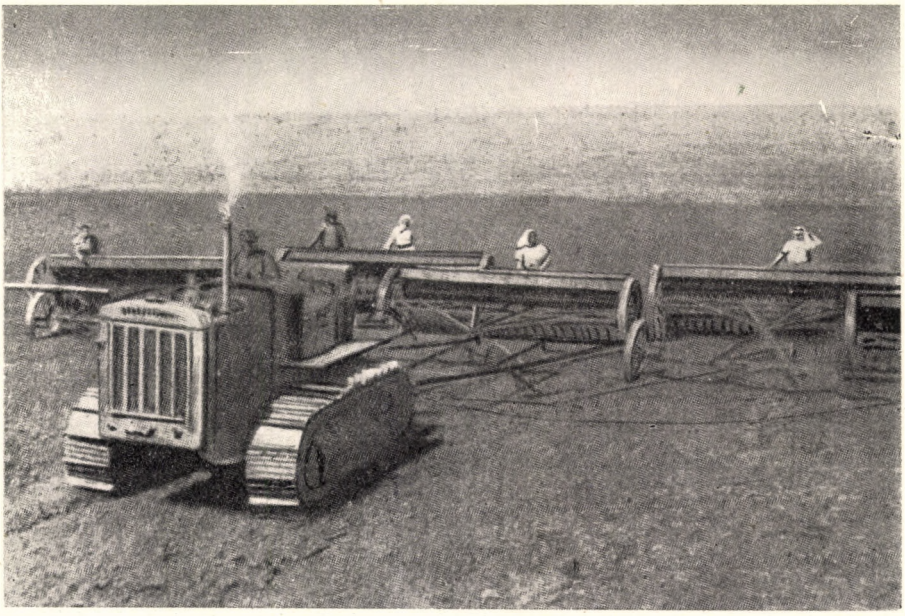

144. ábra. Ukrajnai szovhoz. Az őszi búza vetése határtalan táblán (Bolgár Elek: „A Szovjetunió" c. műve után)

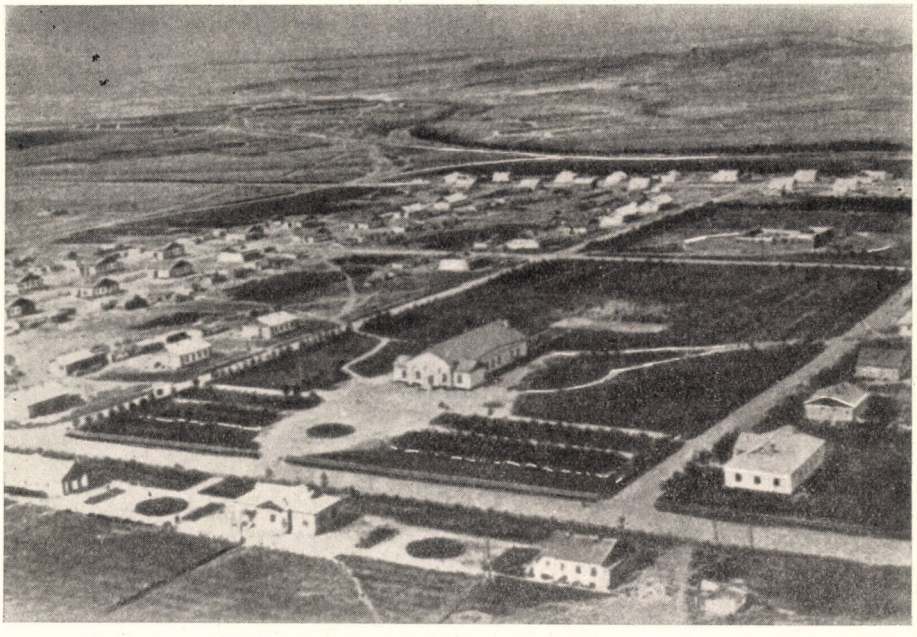

145. ábra. A „Szvobodnij" szovhoz központja. Akmolinszki terület, Kazah SZSZK, Szovjetunió (A „Sowjetunion" c. folyóirat 1958. évi 104. számából)

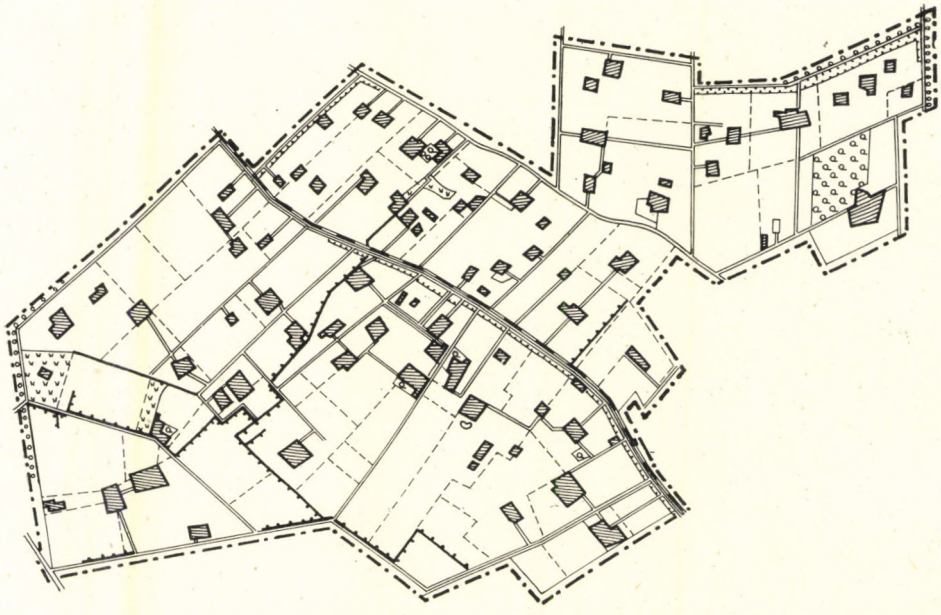

146. ábra. A Gorzsai Állami Gazdaság (Hódmezővásárhely közelében) üzemi térképe üzemrendezés előtt (A „Magyar Építőművészet" [1954] c. folyóirat után)

A vízszintes vonalozású foltok telephelyeket (egykori tanyákat) jelentenek

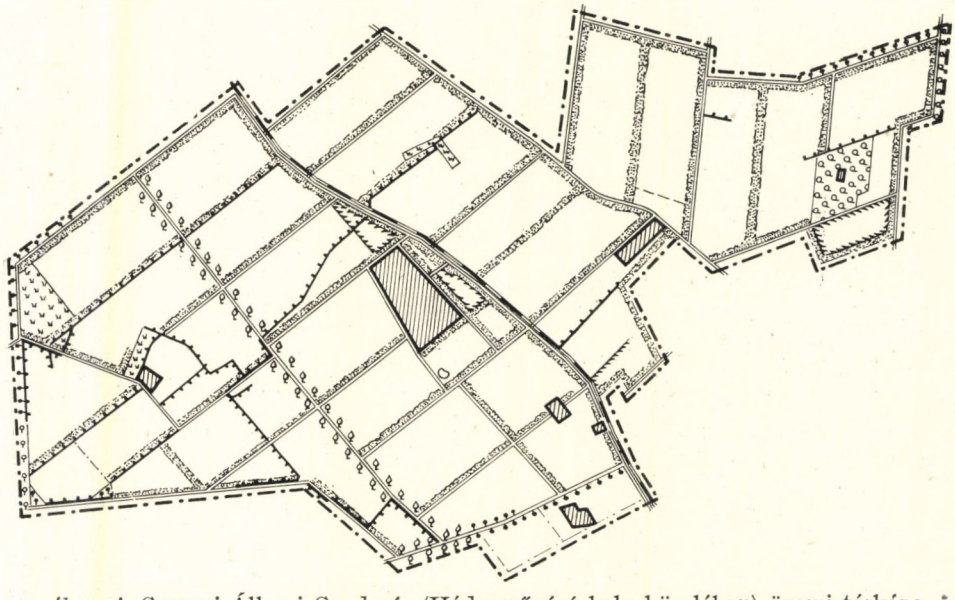

147. ábra. A Gorzsai Állami Gazdaság (Hódmezővásárhely közelében) üzemi térképe üzemrendezés után (A „Magyar Építőművészet" [1954] c. folyóirat után)

A függőleges vonalozású foltok telephelyeket jelentenek

annak a mennyiségi kapcsolatnak területi eloszlását mérik le, amely az embercsoport — kolhoztagok és gépállomási dolgozók — munkája és a kolhoznak munkahelyként szereplő földterülete között szövődik.

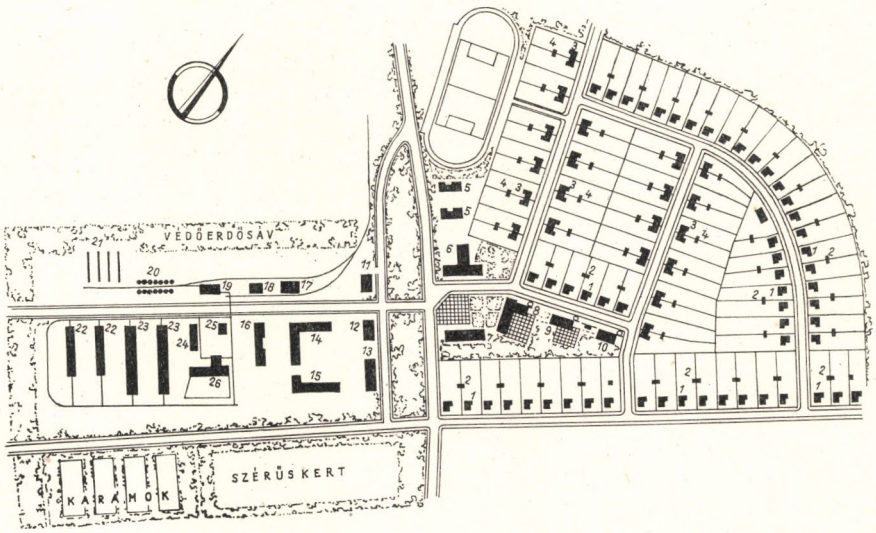

148. ábra. A Mosonszentjánosi Állami Gazdaság (Győr-Sopron m.) központi főmajorja (A „Magyar Építőművészet" [1954] c. folyóirat után)

A fekete foltok épületeket jelentenek. (1—4. = lakóházak és azok melléképületei; 5. = idénymunkás-szállások; 6—11. = a művelődés, áruellátás és igazgatás céljait szolgáló épületek; 12—26. = gépszínek, istállók, magtárak és a mezőgazdasági termelést szolgáló egyéb épületek)

2. VÁROSOK ALAPRAJZA

a) *Általános jellemvonások. Különbség tervszerűség és szabályosság között*

A városi alaprajzokkal nem csupán geográfusok foglalkoztak és foglalkoznak; egyébként a falusi alaprajzokról is el lehet ugyanezt mondani. Csakhogy míg a falusi alaprajz a geográfusokon kívül főként etnográfusok, esetleg gazdaság- és településtörténészek, valamint régészek érdeklődésének tárgya, a városi alaprajzokkal részben a városépítés technikai és művészeti kérdéseivel foglalkozó szakemberek (mérnökök és építészek), részben a gazdaság-, jog-, társadalom-, várostörténet, valamint a régészet és művészettörténet művelői, tehát elméleti tudósok, vagy pedig olyan városépítészeti gyakorlati kérdésekkel foglalkozó szakemberek törődnek, akik a városépítészet technikájának és művészetének múltbeli tanulságait igyekeznek erre a célra felhasználni. Mellettük időrendben is csak utóbb jutottak szóhoz a geográfusok. A városalaprajzzal foglalkozó, máig megjelent irodalomnak is egy része tehát az említett különböző szakirányú szerzőktől származik, úgy azonban természetesen, hogy jelentékeny rész jut a geográfusokra is.

A legrégibb olyan munka, amely írásakor már meglevő városok alaprajzának problémájával foglalkozik, valóban még városépítészeti technikai mű, amely főként a XIX. században aktuálissá vált városbővítések, új

városrészek tervezésének, vagy régi városrészek rendezésének technikai kérdéseit igyekezett megvilágítani (útvonalak kijelölése, közművek létesítése stb.), és tanulságként idézte elmúlt korok városalaprajzait, be is mutatva azokat. BAUMEISTERnek hívták ezt a szerzőt, 1876-ban jelent meg az a könyve, amely a már meglevő városok alaprajzával foglalkozó írásműveknek a kezdetét jelenti. Meg kell említenünk CAMILLO SITTET, aki viszont 1889-ben megjelent művével megnyitja az elmúlt korok városalaprajzaival művészettörténeti szempontból foglalkozó munkák sorát. SITTE főleg középkori alapítású városoknak elsősorban a főtereit vizsgálta, azzal a gyakorlati céllal, hogy a túlságosan sablonossá vált városbővítést és az ezzel kapcsolatos városrész-tervezést művészi szintre segítse, a múlt példáinak felkutatásával nyújtva ehhez segítséget.

A különböző városépítéstani, akár művészettörténeti, elméleti, akár pedig gyakorlati célú munkák sora azóta is sokban bővült. Nem mindegyik ilyen irodalmi alkotás érdekli egyformán a geográfust, bár sok köztük a számára is nélkülözhetetlen. Íróik sorából csak egy-két nevet említünk. A német szerzők közül ki kell emelni STÜBBENT, GENZMERT, azután különösen GANTNERT, akinek műve földrajzi szempontból is igen jelentős. (Fő műve 1928-ban jelent meg.) A francia irodalomban az urbanizmus kérdésének, azaz a városépítés tudománya és művészete elméleti részének, főleg történetének kiváló művelői pl. LAVEDAN, azután MARCEL POËTE. Az angol irodalomból kiragadhatjuk UNWIN, HAVERFIELD, HUGHES és LAMBORN nevét.

A városok alaprajzáról geográfusok tollából megjelent munkák sorát SCHLÜTER nyitja meg 1899-ben. Azóta se szeri, se száma a városalaprajzzal foglalkozó földrajzi tanulmányoknak. Közülük csak a legjelentősebbek szerzőit, elsősorban olyanokat említünk meg, akik a városalaprajz kérdését vagy általánosságban, az egész Földre, vagy legalábbis egész világrészekre, vagy nagyobb tájakra kiterjedően tanulmányozták. Ilyen munkák pl. OBERHUMMER műve, ilyen irányban foglalkozott a városalaprajzokkal HASSERT. Ki kell emelnünk JOACHIM SCHULTZE nevét, akinek 1952-ben jelent meg igen jelentős munkája. Ezek mind német szerzők. Francia geográfusok kevésbé foglalkoztak a városalaprajzokkal, ellenben az angolok szintén többen, közülük csak éppen FLEURE és DICKINSON nevét említjük. Vannak azután olyan szerzők, akik ha nem is általánosságban tárgyalják a városalaprajz kérdését, hanem egy-egy szűkebb területre (Közép-Európa, Németország) kiterjedően, vagy egy bizonyos korban keletkezett városok alaprajzairól írnak, de igazi geográfusra való szemléletmódjuk példamutató. Ezek közé kell sorolnunk GRADMANNT, azután GEISLERT, DÖRRIEST, ROBERT MAYERT. A magyar irodalomban PRINZ GYULÁT kell megneveznünk, akinek 1923-ban jelent meg „Európa városai" címen igen tartalmas és gondolatokban gazdag könyvecskéje.

Összehasonlítva a városi és a falusi alaprajz problematikáját, az egyik legfontosabb különbség — amint már említettük — az, hogy a városok külsőségének alaprajzi kérdései úgyszólván lényegtelenek, különösen, ha nem konkrétan egyes városokról, hanem a városi alaprajzról általánosságban szólunk. Láttuk, hogy falvak külsőségének vizsgálata legalább olyan érdekes, mint azok belsőségéé, alaprajzi szempontból is. Városok esetében azonban azok a központi funkciók, amelyek a város lényegét adják, túlnyomó többségükben a *város belsőségének* területén székelnek. A város

lakosságának nagy többsége a belsőség területén rendelkezik munkahellyel, amennyiben külsősége van is a városnak, tehát van pl. földművelés a város határában, ezt egy igazi város lakosságának egészen kis töredéke folytatja csak. Végül — ami a legfontosabb — a városok külsősége általános áttekintésben nem nyújt más problémákat a geográfus számára, mint amit általánosságban a falvak határa nyújt. Ezért a következőkben úgyszólván kizárólag a város belsőségének alaprajz-problémáival fogunk foglalkozni. Itt szóba kerülhet egyrészt az *utcahálózat* jellege, az alaprajzi sajátságoknak talán ez a legfontosabbika, de szóba kerülhet a *telekbeosztás* is, úgy, amint az egyes utcák által közrefogott telektömbök telkekre oszlanak, harmadszor pedig a beépített terület *peremvonalának* kérdése.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy mindenféle város *alaprajza* általában meglehetősen *hosszú életű*. Ha valami megváltozik egy várossal kapcsolatban, az elsősorban a funkció. Egy város funkciót cserélhet, vagy egyáltalában egy korábban őstermelő foglalkozású település idővel átalakulhat nem mezőgazdasági, központi funkciójú várossá. Ezzel kapcsolatban kicserélődhet, sőt rendesen bizonyos mértékig ki is cserélődik személy szerint a népesség, mert a funkciócsere folyamán nemcsak a település már meglevő lakossága cserél foglalkozást, vagyis az addigi földművesből pl. iparos lesz, hanem természetesen igen sokan fognak oda beköltözni, akik ipart vagy más nem mezőgazdasági tevékenységet űznek majd a városban. Hiszen tudjuk, hogy a városok egész népmozgalmát jellemzi, hogy igen nagy arányú szokott lenni a bevándorlás, legalábbis nagyobb, mint a kivándorlás, más szóval a város úgynevezett népcsere-mérlege pozitív, azaz nagyobb a bevándorlók száma, mint a kivándorlóké. Ismételjük tehát: idők folyamán egy város népessége kicserélődik. Hosszabb életű ennél a város épületállománya. Lehet, hogy a népesség foglalkozását tekintve is, meg személy szerint is, már erősen kicserélődött, ugyanakkor még az épületállomány alig mutat valami változást, hiszen egy ház élettartama rendesen több generáción át tart. Ha ki is cserélődnek lakosai, maga a ház marad, míg egyszer azután elavul, lebontják, és új épül helyette. Tehát lassan kicserélődnek a város házai is, és ennek során az új épületeket már az esetleges újfajta szerepköröknek megfelelően, vagy az építkezésnek egy új divatja szerint fogják építeni. Megtörténhet, hogy az épületállomány nagyon lassan és fokozatosan cserélődik ki, de az is megtörténhet, hogy az épületállomány, vagy annak igen nagy része hirtelen elpusztul valamilyen katasztrófa következtében (tűzvész, földrengés, háborús pusztítás stb.).

Ha az épületek állománya ki is cserélődik egy városban akár lassú, fokozatos úton, akár hirtelen, katasztrófák után, akkor is igen sok esetben, ha újjá is épül egészen a város, régi alaprajzával születik újjá. Persze az alaprajz is eltűnhet, vagy legalábbis többé vagy kevésbé módosulhat akkor, ha a város pusztulása olyan nagymérvű, hogy a település lakosságának kontinuitása megszakad. Ilyenkor egyszerre egészében új népesség kerül oda, ennek a régi népességgel esetleg semminemű jogutódlási kapcsolata, tehát jogi természetű kontinuitása nincsen. Különösen fontos a jogi természetű kontinuitást hangsúlyozni. Legtöbbször ennek megszűnése is szükséges ahhoz, hogy az alaprajz újjal cserélődjék ki. Máskülönben, ha az épületállomány el is pusztul, akkor is a régi alapokon épül leggyakrabban újjá a város, ha megvan a népesség kontinuitása, és megvan ilyen módon a jogi kontinuitás is, azért, mert a telekhatárok, utcavonalak egyben birtokjogi

határok is. Az alaprajz esetleg nem éli túl az épületállományt akkor, ha háborús dúlás után egészen más törvények szerint élő hódító új népesség kerül oda. Lehet, hogy ez nem fogja respektálni a régi birtokhatárokat. Egyébként a régi alaprajz megmaradása azért is indokolt, mert az épületek alapozása, a térszínnek a beépítésre való preparáltsága a város házfalakból álló felépítményének elpusztulása után is esetleg tovább él. Az alapfalak, útburkolat ilyenkor is megvannak, mindezeket célszerű, érdemes felhasználni új építkezés alkalmával is, tehát az új építmények nagyjából igazodni fognak a régi alaprajzi vonalakhoz.

Persze azért a népesség jogi kontinuitásának megszakadása nélkül is történhet változás az alaprajzon: ez sem örök életű, nem változhatatlan. Megváltozhat az alaprajz némely esetben úgy, hogy nem pusztítja el semmiféle katasztrófa a várost, hanem azt esetleg tervszerűen változtatják meg. Megtörténik, hogy előre átgondolt módon rendeznek egy várost, bizonyos utcákat új vonallal jelölnek ki és húznak meg a meglevő házak lebontásával. Budapesten a Belváros egy részét átrendezték a múlt század végén és e század elején. Előre megszerkesztett terv szerint nyitott, korábbi háztömböket áttörő útvonal pl. a Népköztársaság útja (a régebbi Andrássy út) vagy a Nagykörút. Megjegyzendő azonban, hogy a városrendezés, amelynek révén egy város vagy városrész alaprajza többé vagy kevésbé módosul, csak igen ritkán szokott annyira mélyreható lenni, hogy a régi alaprajznak, pl. az utcahálózatnak minden vonását eltüntesse. Mint ahogyan nálunk is néhány belvárosi utcavonal újonnan való kijelölése vagy a Népköztársaság útja, vagy a Nagykörút áttörése csak módosította kissé a régi pesti alaprajz általános képét, de az útvonalak nagy tömege változatlanul öröklődött át. A régi alaprajz általános jellege, az utcahálózat összképe nagymértékű rendezés után is több-kevesebb változással megmarad. Persze megtörténhet az is, hogy egy természeti katasztrófa vagy háborús pusztítás után éled újjá a város, és akkor esetleg — anélkül, hogy a jogfolytonosságnak meg kellene szakadnia — ezt az alkalmat felhasználják arra is, hogy újszerű alaprajzzal építsék újjá a várost, olyan alaprajzzal, amely az akkori közlekedési, egészségügyi stb. igényeknek jobban megfelel, mint a régi. A Szovjetunióban tudunk rá példát, hogy a II. világháború után számos elpusztult várost teljesen új alaprajzzal építettek újjá (Pszkov, Novgorod, Kalinyin, Szmolenszk, Voronyezs, Szevasztopol, Volgográd stb.). A Szovjetunió területén ez természetesen könnyebben megy, mint egy nem szocialista országban, mert ott ingatlanok tőkés magántulajdonban nincsenek, tehát birtokjogi akadályok nem állnak útjába annak, hogy egészen új alaprajzot valósítsanak meg a régi helyett.

Meg kell jegyeznünk egyrészt, hogy városi alaprajz általában többféle van, mint falusi alaprajz, másrészt egy és ugyanazon város is alaprajzi szempontból sokszor heterogénebb, eltérőbb jellegű részekből tevődik össze, mint egy falu. Nézzük először az elsőnek említett tényt.

Az, hogy *városi alaprajz-típus többféle* van, mint falusi, összefügg a város keletkezésmódjával. Város tudniillik többféleképpen keletkezhet. Lehetséges, hogy egy város faluból nő várossá. Növekedésen nemcsak azt értjük, hogy térbelileg és lélekszámban megnövekedik, azaz nagyobb területet foglalnak el a megszaporodott népesség házai, hanem legfőképpen azt, hogy átalakul szerepkörét, funkcióját tekintve, mégpedig korábban jelen nem levő központi funkciókra rendezkedik be: tehát a korábbi faluszerű település

lassanként városi funkciókat ölt magára. De az ilyen faluból nőtt városnak semmi oka nincsen arra, hogy eredeti alaprajzát megváltoztassa. Az alaprajzot tehát örökli a maga falukorabeli állapotából. Ebből következik, hogy minden elképzelhető falusias alaprajzforma lehet egyben városi alaprajzforma is, olyan városok alaprajza, amelyek faluból nőttek, és örökölték a falu alaprajzát.

Azonkívül azonban, hogy minden falusi alaprajz lehet egyben egy későbbi városnak is alaprajza, város keletkezhet olyan módon is, hogy egy települést mindjárt központi szerepkörökkel, városias rendeltetéssel alapítanak. Ezek az úgynevezett *alapított városok*, szemben az előbbi városokkal, amelyeket *faluból nőtt városoknak* nevezhetünk. Ezt a két fogalmat különösen a német szakirodalom különbözteti meg, beszél „gewordene" és „gegründete Stadt"-ról. Nevezi a „gewordene Stadt"-ot „gewachsene Stadt"-nak is. Az utóbbi elnevezés értelme: „nőtt" város, tehát olyan város, amely úgy nőtt fel faluból, esetleg másként, másfajta eredeti magból.

Ezenkívül az alapított városon belül is tulajdonképpen két kategóriát kellene megkülönböztetni. Lehetséges, hogy az alapított városnak is a kezdete egy korábbi városias magános település. Ilyen városias magános település lehet egy uralkodói kastély, lehet egy vár, lehet pl. a középkorban egy kolostor vagy templom. Városias település, központi funkciót tölt be már önmagában is, ezenfelül azonban magjává válik egy olyan városnak, amelyet utóbb mellé telepítenek, vagy amely köréje nő. Az persze más lapra tartozik, hogy az ilyen módon fokozatosan várossá fejlődött településegész már nem is nevezhető „alapított", hanem „nőtt" (noha nem faluból nőtt) városnak. Meg kell jegyeznünk, hogy a városias magános település mint város kiindulása nemcsak a középkorban fordul elő, hanem más korokban is. Pl. későbbi korokban egy gyárnak vagy bányának vagy akár pályaudvarnak mint városias magános településnek hasonló továbbfejlődésére is tudunk példákat.

Vannak azonban olyan városok is — és ezek a szorosabb értelemben vett alapított városok —, amelyeknek nincs ilyen városias magános településszerű előzményük, hanem mindjárt egészükben nagyobb méretben mint városokat telepítik őket, központi funkciókkal, azzal az elgondolással, hogy ez iparűző, kereskedelmet űző hely, közigazgatási vagy más szempontból központja legyen kisebb-nagyobb vidéknek, és mindjárt mint ilyen épül fel. Természetesen az alapított város is tovább növekedhetik később, sőt nagyon sokszor többszörösére növekszik eredeti, alapított magjának.

Az alapított város — persze nem számítva a később hozzátapadt növekményeket — rendszerint *tervszerű alaprajzú*. Ez érthető, mert hiszen előre tudják a város alapítói, hogy a településnek miféle városias szerepe lesz, előre tudják, hány embert telepítenek le, hoznak vagy hívnak oda. Előre kijelölik, hogy merre, hol fognak lakni ebben a városban majdan élő emberek, a különböző városias funkciókat miféle épületek fogják betölteni, hol lesznek ezek az épületek, azaz előre, tervszerűen kijelölik a várost alaprajzi szempontból. Tehát míg egyrészt a faluból nőtt város révén, amint mondottuk, mindenfajta falusias alaprajz úgy is szerepelhet később, mint egy-egy város alaprajza, másrészt azonban vannak speciálisan városi alaprajzok, tehát olyan alaprajzok, amelyeket csak városok esetében ismerünk. Természetes, hogy az alapított városok különböző lehetséges alaprajzai sem egyformák a földfelszín minden táján és a történelem folya-

mán minden időben. Mert hiszen amint azok a lehetséges szerepkörök, amelyeket egy város hivatva van betölteni, időről időre változnak, ugyanígy változik az is, hogy milyen legyen egy városias település célszerű külső formája, tehát alaprajzformája is, azaz utcahálózatának rendje, utcáinak iránya, szélessége. Mindezek az alaprajzi kérdések természetesen fejlődésnek alávetett jelenségek, koronként és tájanként változnak. Tehát az alapított városok szokásos alaprajz-típusai, vagyis a szorosabb értelemben vett, kifejezetten városi alaprajzok is korok és tájak szerint nagyon különbözőek.

Most azt a másik kérdést vizsgáljuk meg, hogy egy-egy *város alaprajza* is általában sokkal *összetettebb*, heterogénebb lehet, több típust felölelő, mint egy falu alaprajza. Ez a jelenség összefügg azzal a ténnyel, hogy a város naggyá nőhet: akadnak olyan nagy méretű városok is, amelyekhez még csak hasonló nagyságú sincs a falvak sorában. Helyesebben nem is maga az a körülmény okozója a városalaprajz heterogén összetettségének, hogy a város nagyméretű lehet, hanem az a folyamat az oka ennek, amely létre hozza a város nagy méretét, az, hogy a város hosszú korszakokon át tartó — akár huzamosan tartó, akár többször megismétlődő — növekedésre sokkal inkább hajlamos település, mint a falu. Erre a kérdésre már kitértünk akkor, amikor a város fogalmát definiáltuk. Említettük akkor, hogy a város nem a maga termőhatárából él. Éppen a termőhatár korlátozottsága és kiterjeszthetésének korlátozottsága szab bizonyos határt minden falu lélekszáma és házakkal beépített belsősége naggyá növekedésének. Városoknak ilyen növekedéshatára nincsen, ami persze nem jelenti azt, hogy másféle növekvéshatára ne lenne. A város központi funkciókat lát el, távoli vidékekkel kapcsolatban fejlődik, tehát határának terjedelmétől függetlenül igen naggyá nőhet, akár több millió lakosúvá is. Ebben a növekedésben legfeljebb annak a vidéknek elégtelen mérete parancsolhat megállást, amelyet a város más városokkal való versengésében saját vonzókörének részévé tud tenni. Akármi volt a kezdet, akár egy falu, amelyből a város felnőtt, akár a mai nagy terjedelmű városon belül valami kisebb méretű alapított város vagy egy városias magános település, amely körül mai nagyságára növekedett a város, a lényeges az, hogy hosszú időn, esetleg több századon át tart a növekedés, amelyben persze lehetnek emelkedő és stagnáló periódusok. Mindig egy-egy újabb rész ragad kívülről a város testéhez.

Ennek a hosszú időn át tartó növekedésnek során egyrészt lehetséges, hogy a város egy *másfajta térszínre* is kiterjed, mint amilyen térszínen eredetileg keletkezett. Lehet, hogy a város eredetileg pl. egy folyó szigetén telepszik meg; ha növekedni fog, átlépi a szigetet körülölelő folyóágakat és a folyó mindkét partjára kiterjedhet. (Ilyen volt pl. a középkori Párizsnak a Szajna szigetéről kiinduló növekedése.) Vagy a város magja eredetileg egy völgy fenekén keletkezett, a terjeszkedő város kénytelen felmászni a környező hegylejtőkre, tehát másféle térszínen terjeszkedik. (Pl. St. Gallen a múlt század közepe óta. Kisebb mértékben Sopron, Miskolc.) Vagy fordítva, kezdetben egy plató tetején foglalt helyet a város, mint pl. a középkori Buda a Várhegyen, nem számítva római kori őseit (Aquincum, Óbuda) és a korai Árpád-kori jobb parti Pestet (= a későbbi Tabán). Később, amint nőtt, már nem volt számára más hely, kénytelen volt leterjedni az illető plató tövében fekvő térszínekre is, amint azt a budai Víziországban és Krisztinaországban látjuk. Tehát a város növekedése közben esetleg egy olyasféle térszínre is

kénytelen kiterjedni, amelyet korábban egyáltalán nem vett számításba. Nem sejthette a város előre, hogy száz-kétszáz év múlva mennyire fog megnőni. Az alaprajz idomulni fog ehhez az újfajta térszínhez, amely az alaprajznak másfajta jellegét szabja meg, mint amilyen volt a város régebbi része. Ezért különbözik mind a budai Krisztinaváros, mind a Víziváros utcahálózatának rajza a Várétól. A Krisztinaváros egyenes útvonalai az

149. ábra. Budapest. A Vár (fekete színnel jelzett telektömbök) utcahálózatának rajza mind a Vízivárosétól, mind a Krisztinavárosétól, főleg a térszíni különbségek miatt, eltérő

Ördög-árok völgysíkján jöttek létre,, míg a vízivárosi utcák hálózatában egyrészt a Vár északkeleti lejtőinek szintgörbéit, másrészt a Duna partvonalát ismétlő vonalak uralkodnak, amint azt PRINZ GYULA észreveszi ,,Budapest földrajza'' című művében. Mindkét városrész alaprajza más képet mutat, mint a Várhegy délkeleti irányban elkeskenyedő platóját kitöltő utcanyaláb.

De még ha ez az eredetitől eltérő térszín-típusra való reánövekedés nem is következik be, akkor is ritka eset, hogy a növekvő, terjeszkedő városok újonnan keletkező városrészei pontosan ugyanazt az alaprajzformát folytatnák, amelyet a mag megvalósított, mert közben jelentős idő telhetett el, esetleg évszázadok, amelyek folyamán a városépítés egész tudománya, illetőleg gyakorlata nagyarányú fejlődésen ment át. Mások a *divatos városalaprajzok*, mint kétszáz évvel ezelőtt. Esetleg más utcavezetést tartanak

szépnek, mint korábban. De tisztán gyakorlati okokból is változás következik be az utcák vonalvezetésének divatjában, mert egészen más úthálózat, másféle szélességű és görbületű utcák elégítik ki az igényeket pl. a gyalogos- és szekérforgalom uralmának idején, és másfélék, amikor sűrű autóforgalom bonyolódik le azokon. Tehát a város újonnan keletkező városrészei új divatú alaprajzzal születnek, annak a kornak a divatja szerint, amelyben éppen létesültek. Ez az alaprajz erősen eltérhet az eredeti városmag alaprajzától. Ezért más jellegű Budapesten akár a belső Lipótváros, akár a kispesti egykori Wekerle-telep (ma Kispest-Kertváros) utcavonalainak hálózata, mint a Belvárosé, noha mindhárom városrész sík területen fekszik.

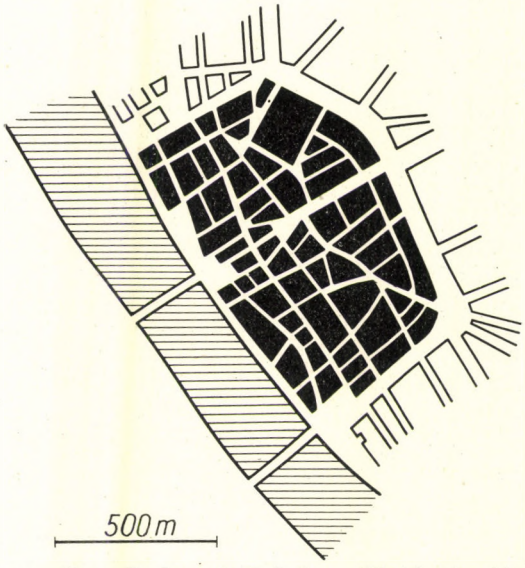

150. ábra. Budapest, Belváros. Sík térszín, jórészt a középkorból megmaradt alaprajzú utcahálózat

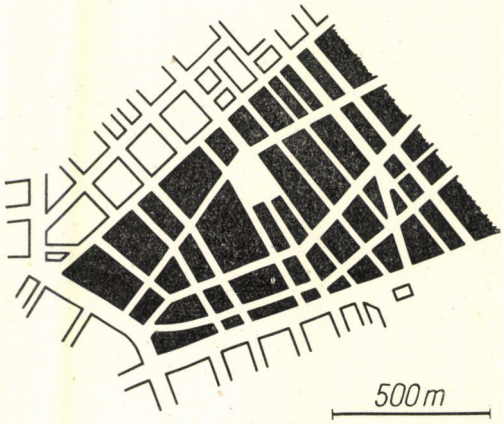

151. ábra. Budapest, az Erzsébetváros belső része. Sík térszín, a XVIII. század óta mezőgazdasági műtáj megszabta vonalakhoz igazodó tervszerűtlen alaprajz

Van még azután egy harmadik oka is annak, hogy a fokozatosan növekvő, mindig újabb és újabb, nagyobb és nagyobb területre kiterjedő város minden újabb bővítményében esetleg más és más alaprajzformát ölt. Megtörténhet ugyanis, hogy a növekvő város épülettömege túlterjed saját közigazgatási határain. Amint mondottuk, a külsőség egészen másodrangú szerepet tölt be egy igazi város életében. Ezt a külsőséget a növekvő város belsősége fel is falhatja és túlnőhet rajta annyira, hogy a várostest a szomszédos falvak belsőségét is eléri, körülnövi, és esetleg be is kebelezi. A *bekebelezés* többnyire közigazgatási tekintetben is megtörténik előbb-utóbb, de ez most számunkra közömbös. A bekebelezést ezen a helyen térbeli vonatkozásban értjük. Példa szomszéd falvak bekebelezésére akár Budapest is. Budapest épületekből álló városteste elért egykor önálló szomszédos falvakat, amelyek ma már benn foglalnak helyet a rajtuk túlnövő városon (Rákospalota, Budafok). Természetes, hogy az ilyen bekebelezett egykori önálló falu leg-

többször, funkcióját tekintve, átalakul: a városban élő, ott dolgozó emberek fogják lakni. Városias jelleget ölt tehát, házai is kicserélődnek, bár ez lassabban történik, először a lakosság cserélődik ki, esetleg már hosszabb ideje városi foglalkozású emberek laknak jórészt még falusias külsejű lakóházakban. Legnehezebben cserélődik ki, legtovább marad meg a falusias alaprajz. Ha tehát rátekintünk egy igen naggyá növekedett város térképére, azon gyakorlott szemmel rendszerint meg tudjuk mondani, hol rejtőznek itt bekebelezett egykori falvak. Kitűnik ez tisztán az utcahálózat rendjéből, abból, hogy az egyébként városias jellegű utcahálózat tengerén belül szigetként, zárványként maradt meg alaprajzi szempontból falunak nevezhető képződmény.

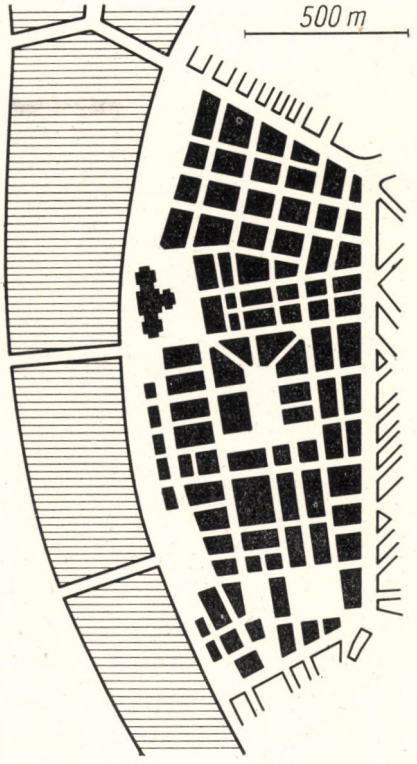

152. ábra. Budapest, Lipótváros. Sík térszín, a XIX. század folyamán több részletben létesült, részletenként tervszerű sakktábla-alaprajz

A *városrendezés*, azaz régi utcák kiegyenesítése, kiszélesítése és a már meglevő háztömbökön át új utcák törése, tehát az alaprajz módosítása tervszerű beavatkozás útján, városok esetében valóban sokkal gyakoribb jelenség, mint falun. Bár falun is előfordul néha, pl. Magyarországon is sok halmazfalut szalagtelkessé alakítottak át a múlt század közepén. Ezek a halmazfalvak többnyire kétbeltelkesek voltak, tehát nem volt a lakóházhoz csatlakozó udvaruk sem, a gazdasági épületek a lakóháztól messzire helyezkedtek el. De ez világszerte aránylag ritka jelenség, a falvak egyszer már felépült belsőségének alaprajza utólag általában keveset változik, a legtöbb falué soha. Sokfelé megtörténik ellenben, hogy városok alaprajzát utólag rendezik, mert ezt sokszor a közlekedés megváltozott igényei teszik szükségessé. A múlt század második felében, részben a XX. század első évtizedeiben is Európa-szerte a régi nagyvárosokban mindenfelé új, széles és egyenes utcák törése, régi görbe és szűk sikátorok kiegyenesítése és kiszélesítése, tehát az alaprajz bizonyos átrendezése folyt, ami egyik-másik városban, pl. Párizsban, egészen jelentékeny méretet öltött. Megfelel ez annak, hogy a városok belső közlekedése a múlt század második fele óta igen erősen megnőtt. Ilyen átrendezés szüksége természetesen kevésbé merült fel falun.

A városias alaprajznak, főleg az utcahálózatnak nagyon különböző eredetű elemei vannak és lehetnek. Amint azt már említettük, minél nagyobb egy város, általában annál inkább el lehetünk készülve arra, hogy igen különböző korú és ennek megfelelően különböző jellegű részekből tevődik össze. Ennek megfelelően többnyire ki lehet kanyarítani tisztán az alaprajz

alapján is, hogy a városnak melyik a legrégibb része, és melyek az újabb részek, amelyek utólag tapadtak hozzá a maghoz.

Az *utcahálózatnak* vannak *tervszerű* és *tervszerűtlen elemei*, mert az egyes utcák is lehetnek tervszerűek vagy tervszerűtlenek. Azon, hogy egy utca tervszerű, azt értjük, hogy az utca vonalát teljes egészében előbb tűzték ki, mielőtt melléje házak épültek volna. Az, hogy előbb tűzték ki, esetleg szó szerint értendő; valóban a térszínen kicövekelték azt a vonalat, ameddig sza-

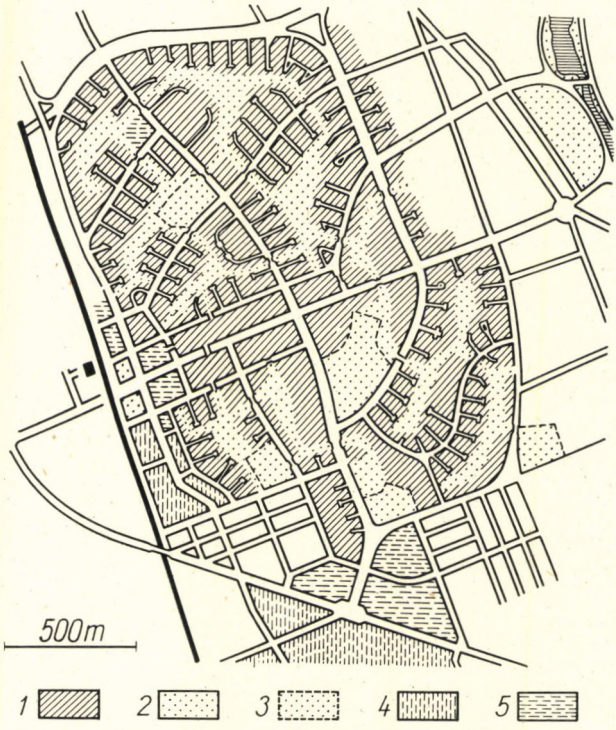

153. ábra. Tervszerűen görbe utcájú lakónegyed. Radburn (New Jersey, USA) (Pierre Lavedan után)

1 = lakóterületek; 2 = szabad területek; 3 = játszóterek; 4 = ipari területek; 5 = a kereskedelem által elfoglalt területek

bad építeni a házakat, mielőtt még egyetlen ház felépült volna. De ha ez nem is történt meg ilyen formában, akkor is megtörtént az utcának beépítés előtti kijelölése, előre elhatározták, hogy ilyen és ilyen irányban fog futni a később majd épületekkel határolt utca, és ezt le is rajzolták, tervrajzon rögzítették. Mellékes, hogy a szegélyező házak felépítése egyszerre, vagy egymástól függetlenül, nagyobb időközökben történt. Az, hogy az utca tervszerű, nem jelent feltétlenül egyet azzal, hogy szabályos, egyenes vonalú.

Egy *tervszerű utca* lehet *szabálytalan*, nem egyenes vonalú is. Napjainkban egész sereg olyan terv készül, kertvárosok terve, újonnan létesítendő családi házakból álló lakótelepek, általában városi lakónegyedek előre megrajzolt alaprajza, amelyeknek utcái szándékosan görbék vagy legalább

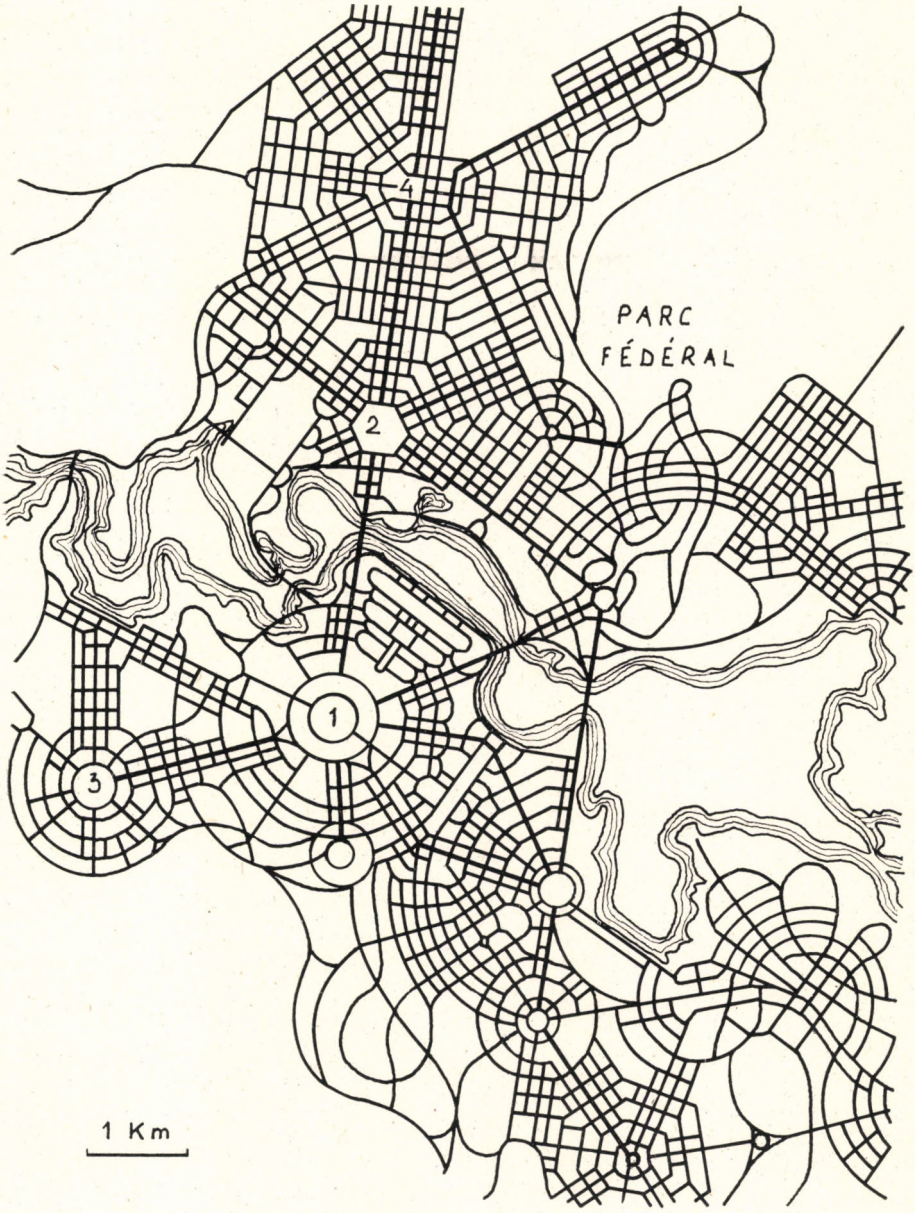

154. ábra. Tervszerűen görbe utcájú alapított város. Canberra (Ausztrália) (Pierre Lavedan után)

1 = az államigazgatás központja; 2 = a városigazgatás központja; 3 = lakóterület; 4 = a kereskedelem által elfoglalt terület

görbülők-hajlók (Komló, Kazincbarcika, Petőfibánya), sokszor sík térszínen is (Szigetszentmiklós). Különböző elgondolás rejlik ezek mögött, talán esztétikusabb látvány egy házakkal, kertekkel határolt görbe utca, mint egy egyenes. Azután ezek főleg nem közlekedő utak, hanem lakóutcák, ahol az emberek kényelmesen járnak-kelnek, nem számít az, hogy a távolság esetleg száz méterrel több vagy kevesebb, és a szemnek mindenesetre megnyugtatóbb, ha egy kertvárosban kicsit hajlítottak az utcák. Amint a kertvárosoknak vannak ilyen tervszerűen létesült szabálytalan utcái, ugyanilyen lehet pl. egy körút. Úgynevezett körutat, tehát tekintélyes görbülettel bíró széles útvonalat is lehet tervszerűen létrehozni; éppen a mi budapesti Nagykörutunk, vagy a szegedi körutak példák erre. Sőt tovább mehetünk visszafelé a múltba.

A középkori városoknak a mai kertvárosi utcaképnél sokkal nagyobb mérvű szabálytalansága, utcáiknak látszólag egész szeszélyesen görbe vonalvezetése sokszor szándékos és tervszerű volt. Korábban ezt a tervszerűséget védelmi igénnyel próbálták magyarázni. Valószínű, hogy ilyen racionális magyarázatot nem lehet a dologra adni. Ennek megállapításával ugyan korábban is találkozunk már, egész gondolatrendszerré való kiépítése azonban GANTNER érdeme, aki véleményünk szerint a kérdést helyesen világította meg, ti. úgy, hogy itt egy határozott esztétikai igény, városépítési művészeti igény nyilvánult meg sokszor, a középkori embernek sajátos városszemlélete, sajátos térszemlélete, amely egyenesen kívánta azt, hogy ne legyenek unalmas, egyenes utcavonalak. Sokszor olyan esetben, amikor semmiféle ésszerű ok nem kívánta a görbe utcavezetést, teljesen sík és egynemű térszínen, ahol nem kellett az utca vonalának igazodnia valami hegylejtőhöz vagy egy folyó futásának irányához vagy bármilyen más természeti akadályhoz, a nagyjából valóban egyenes vonalú utca is lényegében mégsem egyenes, hanem enyhén hajló. Így azután nem tudunk végiglátni az utca vonalán, annak egyszerre mindig csak egy szakaszát látjuk, tekintetünk lépten-nyomon beleütközik valamelyik ház falába. Ezért a vizuális élményeknek egész sorozatát kapja a szemlélő, ha egy nem is nagyon hosszú utcán végigsétál, ami nyílegyenes vonalú utca esetén természetesen elesik.

Egészen közeli példa erre a budai vár. Ennek utcahálózata középkori eredetű. A városrész platóterületen fekszik, ahol könnyűszerrel meg lehetett volna valósítani nyílegyenes utcákat is. Meg is tudta volna valósítani a középkori építészet, ha akarta volna, hiszen ki tudott jelölni egyenes vonalakat, voltak ehhez megfelelő eszközei. A várbeli utcák mégsem tökéletesen egyenesek, hanem kissé hajlók-görbülők, mindig csak egy szakaszt lát belőlük az ember, sohasem látja végig az egész utcát. Ezt úgyszólván majdnem minden középkori alapítású városban megtaláljuk, amennyiben az eredeti alaprajz ma is él. Persze lehetséges — amint MAJOR MÁTÉ véli —, hogy a középkori városi utcák hajló-görbülő vonalvezetésének alapvető okai „a gyűrűs-sugaras növekedés mellett érvényesülő véletlenszerűség, a terület domborzati adottságai és a védelem szempontjai. Az ily módon megrögződő, képzetté (fogalommá) váló városkép csak ezek után jelentkezhetik mint esztétikai igény." (MAJOR MÁTÉ szíves közlése.) Az tehát, hogy tervszerű egy utca, hangsúlyozottan ismételjük, csak azt jelenti, hogy az utca vonalát előre jelölték ki, legalábbis gondolatban, ha nem is magán a térszínen, és csak utóbb épült be házakkal. Az előzetes kijelölés nem jelenti azt, hogy mindig egyenes vonalban épült, vannak tervszerű görbe utcák is.

Viszont másfelől ennek a fordítottja is elgondolható; lehet *tervszerűtlen utca* is *egyenes*, de az illető utca mint utca tervszerűtlen. Ha tehát egyenes vonalú, azt nem mai utca-állapotának, hanem régebbi, korábbi rendeltetésének köszönheti. Megtörténhet ugyanis, hogy egy város pl. minden irányban terjeszkedik, főként a belőle kivezető utak mentén, messzire nyúló csápok formájában bocsát ki nyúlványokat. A kivezető utak vagy azok egy része esetleg egészen egyenes. Az országút, éppen mert fő közlekedési út, és mert a térszín akadálytalan, számos esetben egyenes. Nincsen semmi ok, hogy görbe legyen, hiszen itt nem játszik szerepet semmiféle esztétikai szempont, csak az akadálytalan közlekedés szempontja. Az ilyen egyenes országút mellé tervszerűtlenül nő a terjeszkedő város. Egyszerűen az országút mellett hol itt, hol amott vásárol magának valaki telket, és épít rá házat, és a hézagosan, nagy közökben fel-felbukkanó házak csak idővel, fokozatosan fognak sűrűsödni és összefüggő sort alkotni. Amikor megkezdődik ez a folyamat, előre senki nem gondol arra, hogy ennek végül is egy kész, zárt utca lesz az eredménye. Ma ellenben mégis előttünk áll készen az egyenes utca, amely tehát teljesen tervszerűtlenül nőtt fel, ami egyenes vonalú jellege van, azt nem mint tervezett utca nyerte, hanem a korábbi országúttól örökölte (pl. Budapesten a Váci út vagy a Fehérvári út).

Lehetséges azután az — esetleg határozottan látni is lehet —, hogy egy egész város utcahálózatát, vagy ha igen nagy városról van szó, akkor legalább a város egy-egy városrészének egész utcahálózatát előre tervezték meg, mielőtt ennek beépülése megkezdődött volna; ez esetben természetesen az egész város, vagy legalábbis az illető városrész alaprajza is tervszerű lesz. Vannak tehát nemcsak tervszerű egyes utcák, hanem tervszerű egész városalaprajzok is. A *városalaprajzoknak* vannak *tervszerű példái*. A legkönnyebben felismerhető tervszerű alaprajz az, amely egyben teljesen szabályos is, pl. minden utcája egyenes és részben párhuzamos egymással, részben egymásra merőleges. Míg egy egyedül előforduló egyenes utca — amint láttuk — létrejöhet tervszerűtlenül is, egy csupa egyenes utcából álló egész városrészről, vagy éppen egész városról ez már nehezen képzelhető el. Kivételek persze a korábban meglevő egyenes vonalú dűlőutak hálózatába belenőtt városrészek, mint pl. Kaposvár északkeleti része. Nem egyenes utcájú városok tervszerűségét is elárulhatja az egész alaprajznak valami szabályosan, sokszor szimmetrikusan ismétlődő vonása, noha ilyen szemmel látható szabályos vonás hiánya sem zárja ki az alaprajz tervszerűségét, csak persze azt ilyen esetben igen nehéz megállapítani. Az is lehetséges, hogy egy országnyi vagy vidéknyi nagy területen hasonló jellegű tervszerű alaprajz-példák ismétlődnek, tehát lényegében ugyanaz az alaprajz-példa van számos más esetben is jelen, ilyenkor beszélhetünk *tervszerű alaprajz-típusról*.

Pl. az Amerikai Egyesült Államokban, éppúgy Kanada, Argentína vagy Ausztrália legtöbb városában, nyílegyenes utcákat találunk, amelyek egymással részben párhuzamosak, részben egymást derékszögben metszik. A közismert *sakktábla-alaprajz* ez, amely az átlagos amerikai várost éppúgy jellemzi, mint az ausztráliai városokat. Nyilvánvaló, hogy itt egy tervszerű és egyben szabályos alaprajz-típussal van dolgunk, mert hiszen pontosan ugyanazt a képet látjuk New Yorkban, mint Chicagóban, San Franciscóban, Montrealban, Buenos Airesben, Sydneyben, Melbourne-ben, tehát óriási területen, ha az említett városoknak nem is minden részében.

Azonban vigyáznunk kell! Az alaprajz-példákat nem lehet tisztán csak a külsődleges formai hasonlóság alapján egyugyanazon típuskategóriába foglalni. Ahhoz, hogy két különböző helyen előforduló alaprajzot ugyanabba a típusba sorozzunk, nem elégséges az, hogy azok bizonyos látható, külső jegyeik alapján hasonlók legyenek. Pl.: az amerikai és ausztráliai városok említett sakktábla-alaprajzára nagyon sokban emlékeztet egy egész sereg olyan város alaprajza, amely keleti Közép-Európa területén foglal helyet (Kelet-Németország, Lengyelország, részben a Kárpát-medence egyes vidékein is, amilyen pl. Krakkó vagy Cluj [Kolozsvár] belvárosa), mégsem mondhatjuk, hogy ez ugyanaz az alaprajz-típus, mint az Amerikai Egyesült Államokban előforduló sakktábla-város típusa. Bár külsőleg hasonló ahhoz, és genetikus kapcsolat is van a két típus közt, valójában azonban egészen más területen, más időpontban és más körülmények között keletkezett a kétféle forma. A formatípusok rokonsága tehát több, mint külsődleges hasonlóság. (Mint ahogyan két állat- vagy növényfaj rokonságát önkényesen kiragadott külső jegyek véletlen egyezése alapján nem mindig lehet megállapítani, hanem ahhoz körültekintőbb biológiai megfontolás szükséges.) Azok a sakktáblaszerű alaprajzok ugyanis, amelyek keleti Közép-Európában gyakoriak, mind középkori eredetűek, jó pár száz évvel idősebbek, mint az amerikai példák, tehát nemcsak más vidéken, hanem más viszonyok között is keletkeztek. Legfeljebb megállapítjuk azt, hogy hasonlítanak egymáshoz; amint látni fogjuk, van is köztük némi rokonság, de ez csak távoli rokonság.

A *tervszerűtlen* városalaprajzok semmiféle előzetes tervhez nem igazodó *fokozatos növekedéssel* jönnek létre. Ez a fokozatos növekedés lehet egy megadott kereten belül végbemenő fokozatos *besűrűsödés*, és lehet éppen fordítva, egy kezdetben meglevő kicsiny településmagból való *kifelé terjeszkedés*. Mindkétfajta tervszerűtlen növekedés során a növekedő településnek lassan kialakuló alaprajza *igazodni fog a már meglevő térszíni elemekhez*, részben a földfelszíni formakincs, sőt általában a természetes táj adottságaihoz, részben pedig már meglevő emberi létesítményekhez, tehát a kultúrtáj, illetőleg műtáj elemeihez. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy akár a természetes táj, akár a kultúrtáj elemeihez való igazodás nemcsak tervszerűtlen alaprajzok esetében fordulhat elő.

Most nézzük először azt, hogy tervszerűtlen városalaprajzok hogyan terjeszkedhetnek a természetes tájelemekhez igazodva. Képzeljünk el egy platót tetejére épült várost, amely tervszerűtlenül, fokozatosan növekedve fogja lassacskán kitölteni az egész platót, kitölti tehát azokat a kereteket, amelyeket a platótetőnek sokszor szabálytalan pereme rajzol ki. Itt egy természetes tájelemhez igazodott a tervszerűtlenül növekedő város, éspedig befelé való sűrűsödés útján. Végbemehet a tervszerűtlen, fokozatos növekedés kifelé való terjeszkedés útján is, amire már hallottunk példát, amikor egy város az országútra kiterjedő csápok útján nő. Az előbbi esetben egy természetes tájelemhez, az utóbbiban műtáj-elemhez igazodik a tervszerűtlen növekedés. Mégpedig igazodik akár a természetes tájnak, akár a műtájnak már meglevő, akár szabályos, akár szabálytalan elemeihez. A platóperem szabálytalan vonal, a kivezető országút lehet egyenes vonal, e mellé fog sorakozni a város. Lehetséges befelé való sűrűsödés esetében is műtáj-elemhez való igazodás. Adva van pl. egy városfal, amelyet utóbb tölt ki a növekvő város. Az ókorban gyakori dolog volt, hogy előbb építették meg a létesítendő városhoz a falakat, később ezt a körülzárt területet lassanként

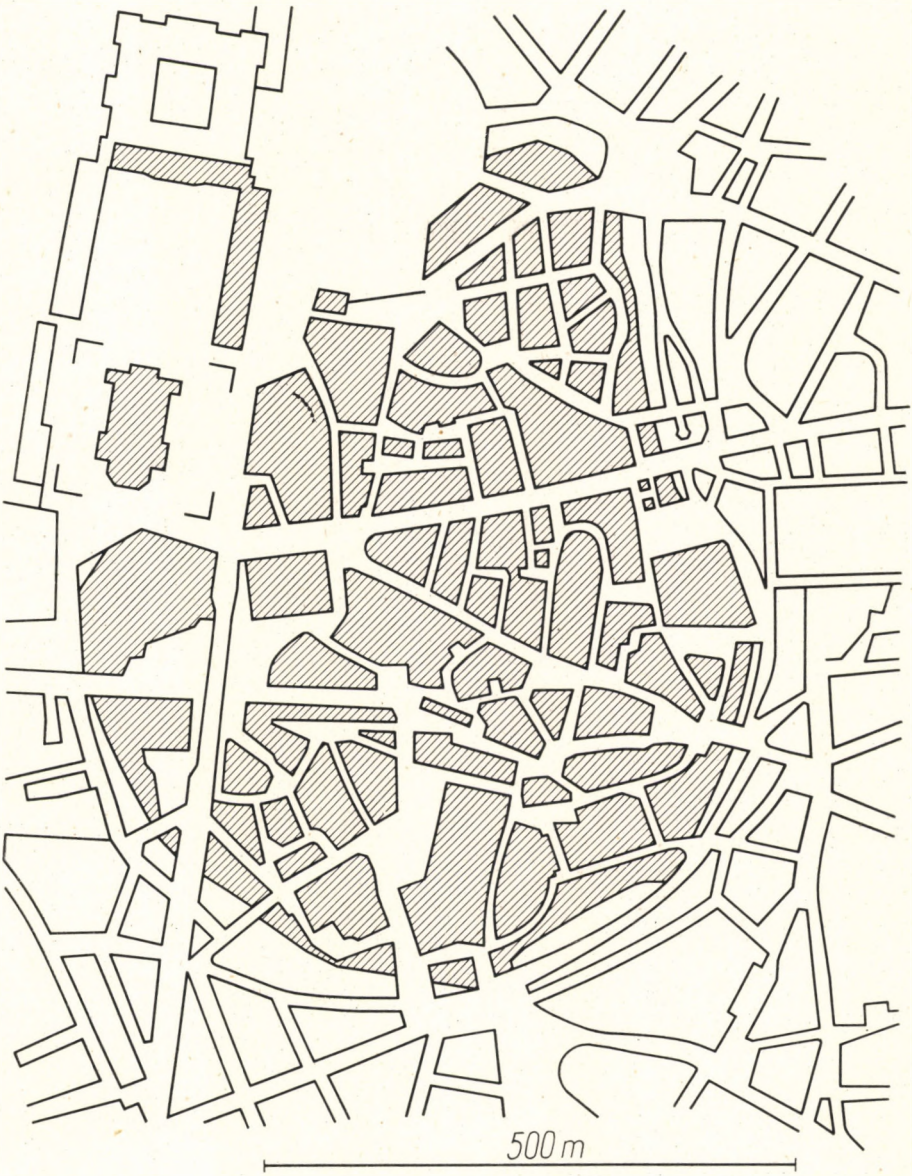

155. ábra. Műtáj-elemhez igazodó tervszerűtlen növekedés. Madrid ma már eltűnt második városfalához belülről tervszerűtlenül igazodott a térséget kitöltő és csak az egykori falak közelében elliptikus futású utcahálózat (O. Jürgens nyomán)

kitöltötte a növekvő város. Egy tervszerűtlenül növekvő város pl. egy kör alakú városfalhoz, amely előre meg van adva, növekedés közben úgy fog igazodni, hogy a település pereme felé, tehát a falhoz közel eső utcák nagyjából utánozni fogják a fal görbületét. Amint azonban a település központja felé közeledünk, tehát távolodunk a műtáj-elemtől, amelyhez a növekedés igazodik, a kör alakban futó fal irányának utánzása egyre elmosódottabbá válik, a befelé következő utcák már a kör alaktól egyre eltérőbben szabálytalanok lesznek. A XIII. század második felében eredeti falain túlnőtt Madrid új, de azóta már eltűnt második városfalának irányát így őrzi az ahhoz belülről tervszerűtlenül igazodott utcahálózat, az egykori falakhoz közeledve egyre inkább ellipsziskerületre emlékeztető futásával.

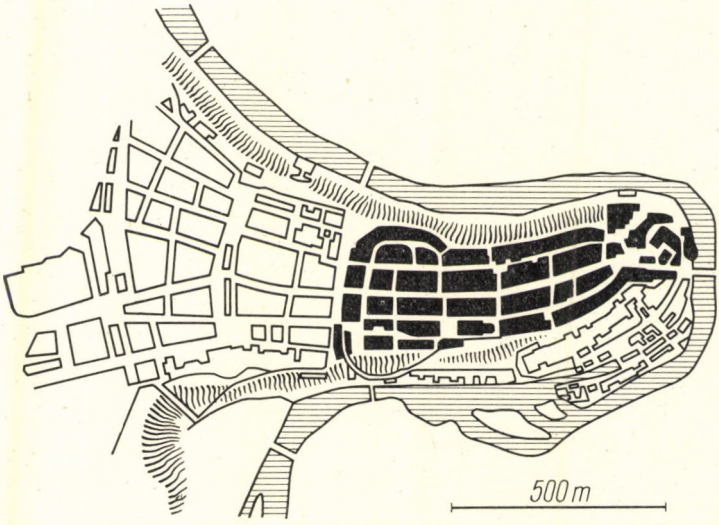

156. ábra. Természetes tájelemhez igazodó tervszerű növekedés. Bern középkori magja

Valamennyi utca görbülete utánozza a meandervölgy közrefogta plató peremének vonalát: ez a vonal természetes dominánssá válik

Most következik egy olyan tétel, ami egyenes folytatása a tervszerű szabálytalanságról korábban már elmondottaknak. Ez a tétel úgy hangzik, hogy a meglevő tájelemekhez, akár *természetes tájelemekhez*, akár emberi létesítményekhez, tehát *műtáj-elemekhez* történő *igazodás* bekövetkezhet *nemcsak tervszerűtlen fejlődés* esetén. Ezt a tételt GANTNER mondta ki, és példák egész seregével igazolta. Legjobban arról lehet felismerni a megadott műtájelemekhez vagy természetes tájelemekhez való igazodás *tervszerű* voltát, hogy ez az igazodás a keletkező alaprajznak szándékosan minden részletére kiterjed, nemcsak azokra, amelyek az illető befolyásoló tájelemnek közelében feküsznek, és ezért kénytelenek igazodni. Tehát pl. azt mondottuk, hogy ha tervszerűtlen növekedéssel nő egy platón fekvő város, akkor utcáinak vonalvezetése a plató szabálytalan peremének vonalát fogja utánozni, de csak a város peremével közel, ellenben a belső utcák futása nem követi ezt, mert erre semmi nem kényszeríti. Ugyanilyen módon megadott városfalat tervszerűtlen növekedéssel úgy tölt ki a város, hogy a

falhoz közel eső utcák utánozzák a fal futását, a befelé levő utcák egyre kevésbé. Ha ellenben tervszerű, előre átgondolt alaprajza van a városnak, akkor annak egésze, tehát valamennyi utca igazodik az illető természetes vagy műtáj-elemhez, még azok az utcák is, amelyek erre nem lennének kénytelenek.

GANTNER Bern városát hozza fel példának a természetes tájelemhez való tervszerű igazodásra. Bern középkori alapítású városmagja egy platón, az Aare folyó bevágódott meandere által körülfolyt platón telepedett. Valósággal az Aare folyó völgymeanderének zugába nyúlik be ez a plató. A plató pereme ide-oda hajló görbe. A városmagnak a platóra telepedett teljes utcahálózata követi a perem görbületeit, azok az utcák is, amelyek nincsenek a platóperem közelében, hanem a település közepén vannak,

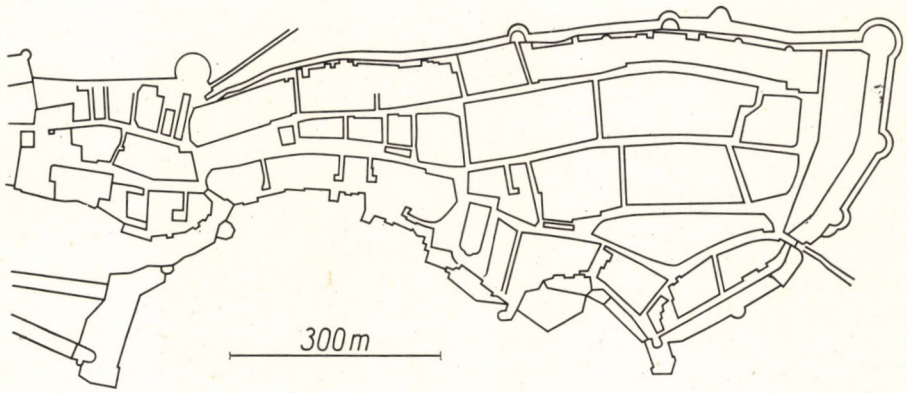

157. ábra. A budai Várnegyed utcáinak jellegzetesen középkorias vonalvezetése (tervszerű igazodás természetes tájelemhez) (Egy 1687. évi térkép után)

szándékosan, mint sajátos esztétikai motívumot követték ezt az egyenestől eltérő irányt. Hasonló ehhez a budai vár szintén középkori eredetű alaprajza, ahol a Várhegy hossztengelyével nagyjából párhuzamosan futnak a hosszan elnyúló főbb utcák. A Várhegy elkeskenyedő déli végén, a volt királyi palota közelében kevés utca van, de egyre szaporodnak, ahogy észak felé szélesül a Várhegy. Ezek a nagyjából párhuzamos utcák enyhén görbülnek nemcsak a plató peremén, hanem a település belsejében is.

Nemcsak természetes tájelemhez igazodhat tervszerűen, előre elgondoltan a város egész alaprajza, valamennyi utca vonalvezetése, hanem kultúr-, vagy műtáj-elemhez, tehát emberi létesítményhez, egy építészeti alkotáshoz is. Erre példa St. Gallen alaprajza. St. Gallen — legalábbis a középkori városrész — teljesen sík térszínen fekszik. A középkori település magja egy városias magános település volt, a híres St. Gallen-i kolostor. Ez volt meg legelőször, ehhez nőtt hozzá később a középkori város tervszerűen kiépített alaprajzzal, ahol a kolostortól távolodóan egymást követő utcák egytől-egyig valami burkolóvonalszerű görbületet vesznek fel. A távoli utcákat már nem kellett volna görbe vonallal tervezni, de mégis szándékosan görbe vonalúak, mintegy ismétlik az akadályt, amelyet körülnőtt a város. A fentiekben GANTNERnek egyik legnagyobb jelentőségű megfigyelését ismertettük.

Természetes, hogy egy nagy városnak, amely évszázadok folyamán több szakaszban nőtt fel, nagyon különböző eredetű és jellegű alaprajzelemei vannak, tervszerűek és tervszerűtlenek, szabályosak és szabálytalanok. Lehetséges, hogy az egyes városrészek maguk is külön alaprajztípusúak, ellenben hogy az egyes *városrészek hogyan kapcsolódnak össze* egymással, ez teljesen *egyéni*.

Jó példa erre fővárosunk bal parti része, Pest. A város magja, a mai Belváros, annak megfelelően, hogy folyóparti város, nem ölthetett teljes kör alakot, hanem félkörös elhatárolású. Ezt a pesti Belvárost — éppúgy, mint számos más középkori európai várost — természetesen falakkal vették körül. Hasonlóképpen sajátsága Pestnek, akár sok egyéb középkori európai városnak az is, hogy ezeken a falakon kívül később külvárosok nőttek. A külvárosok a Belvárosból sugárszerűen szétágazó utak közein nőttek fel legyezőszerűen. Később (a XIX. század elején) a városok körülfalazottsága Európa-szerte célszerűtlenné, sőt egyenesen károssá vált, mert egyrészt kellő védelmet már nem nyújthatott, amióta a tűzfegyvereket kezdték használni ostrom esetén, sőt a városra irányíthatta az esetleges ostromló haragját, másrészt pedig komoly akadállyá vált a növekvő közlekedés szempontjából. Tehát általában lebontják a városfalakat a múlt század elejétől kezdve más európai országokban is, nálunk is. Típusos jelenség Pest alaprajzában az, hogy ennek a lebontott falnak helyén, illetőleg annak a telekkörnek külső oldalán, amely ehhez a lebontott, egykor meglevő falhoz kívülről hozzátapadt, az úgynevezett belső körút (Múzeum körút stb.) keletkezett. Ezt is megtaláljuk számos európai városban.

158. ábra. Műtáj-elemhez igazodó tervszerű növekedés. St. Gallen középkori városrészének a kolostor architektonikus dominánsához mint akadályhoz burkolóvonalszerűen igazodó utcái

Egyéni azonban az a mód, ahogyan a szétsugárzó országutak közeit a legyezőszerűen fejlődő egykori külvárosok kitöltötték. Pl. a Józsefváros, részben az Erzsébetváros is az Üllői út, Rákóczi út, Bajcsy Zsilinszky út közén különböző alaprajzzal — nagyobbrészt tervszerűtlenül — egykori kertek szabálytalan vonalú dűlőútjain nőtt fel. Ellenben a Lipótváros, a későbbi Szent István-város alaprajza egymáshoz illesztett tervszerű sakktáblák többszörös megismétlődése, mert a városrész a XIX. század folyamán több részletben létesült, s ezek mindegyikében más és más az egyébként csupa egyenes, részben egymással párhuzamos, illetve egymásra

merőleges utcák tájolása. Valóban városrészenként egyéni az a mód, ahogyan Pesten a tipikusan, sugárszerűen szétfutó országútközöket kitöltötték az egyes városrészek.

A városok utcahálózatuk jellegétől függetlenül tehetnek szert különböző peremvonalra. A peremvonal futása egyebek között attól is függ, hogy milyen természeti tájon, főleg milyen térszínen keletkezett a város, de függ attól is, hogy fallal körülvették-e valamikor a várost, vagy nem. Elmúlt történelmi korok folyamán igen sokszor falak vették körül a várost, az ellenség elleni védekezés tehát igen lényeges szerepet játszott a város alaprajzának kialakulásában. Ennek a *falnak a futása* különböző lehetett. Akadálytalan sík térszínen természetesnek látszik a kör alakú fal, mert a kör az az idom, amelynek kerülete a körülzárt területhez képest viszonylag a legkisebb. Tehát viszonylag a legnagyobb területet megszabott mennyiségű falépítő anyagból akkor tudjuk körülhatárolni, ha kört húzunk. Ahol ettől a kör alaktól valami eltérés mutatkozik, annak oka eredetileg többnyire valami térszíni hatás lehetett. Ez a térszíni hatás — úgy látszik — a négyszögű, akár téglalap alakú, akár négyzet alakú körülfalazás esetén többnyire a folyóközi helyzet volt, amivel pl., mint a név is mutatja, Mezopotámiában találkozunk. Itt alkalmaznak először feltehetően ilyen formát. Később a szögletes körülfalazásból divat is lett, amely terjeszkedett pl. akadálytalan térszínt nyújtó síkságokon is, ahol egyébként semmi ok nem magyarázná az előfordulását, mégis meghonosodhatott esetleg a kör alakú körülfalazás rovására. Így pl. a mai Szovjet-Belső-Ázsiában a térszíni viszonyoktól függetlenül találunk négyszög alakúan körülfalazott városokat. Elég ezen a helyen Tolsztov ismert könyvére (Az ősi Chorezm. Magyarul: Budapest, 1950.) hivatkoznunk.

Persze a városok falának építőanyaga sok esetben éppen úgy, mint magának az egész városnak építőanyaga, különösen régebbi időkben, bizonyos mértékig tükrözte a környezetet. Tehát pl. a nagy fenyőerdőzónában Eurázsia területén mindenfelé faházakból állnak a települések, jórészt a városok is, éppen úgy fából vannak az itteni ősi városfalak is. A XIV. században a megnövekedett Moszkva új városfala még mindig fából épül fel, bár a Kremlt még ugyanebben a században, az egész várost pedig a XV. században kőfallal kerítik körül. Ugyanígy már korán megtaláljuk a kőépítkezés régi vidékein a kőházakból összetevődő és kőfalakkal körülvett városokat; hasonlóképpen a sárépítkezés hazájában, általában a szárazöv területén a sárból épült városi házakat, illetőleg az ottani városokat övező sárfalakat. Persze a körülfalazásnak ezek a különböző módjai nem egyformán tartósak, pl. a faépítkezésű település gyakran esik áldozatul tűzvésznek. Nemigen találunk olyan várost Eurázsia szubpoláris fenyőerdő-zónájában, amely mindenestül, többször porig ne égett volna már. Hasonlóan azokban az országokban, ahol sárházakból épült a település, a sárfal könnyen áldozatul esik az olykor mégiscsak előforduló, bár nem gyakori csapadéknak. Éppen ezért rengeteg romváros, sőt nyomtalanul eltűnt város van a sárépítkezés területén. Következik ebből, hogy bár a fa- és sárépítkezés területén is eredeti alaprajzukkal újjászülethetnek leégett vagy romba dőlt városok, de mégis a kőépítkezés területén nyomozhatók ki legnagyobb valószínűséggel igen régi alaprajz-típusok, ahol a városok megszakítatlan élete a legmesszebb nyúlik vissza a múltba. A hozzánk legközelebbi ilyen kőépítkező vidék a Földközi-tenger vidéke.

Ez egyike azoknak az ősi város-tájaknak, ahol sikerrel nyomozhatunk régi alaprajzformák után.

A *legrégibb városok* keletkezésének színhelyei azonban a legősibb magas kultúrával rendelkező társadalmak területei, ezek pedig elsősorban azok az országok, ahol a legrégibb idők óta öntözéssel folyt a földművelés: Egyiptom, Mezopotámia, Északnyugat-India, Szovjet-Belső-Ázsia, Kína, azután Amerikában Mexikó és Dél-Amerikában Peru tág környéke. Persze ezeken a területeken abszolút értelemben nem mindenütt egykorú a városiasodás, mert hiszen az itt kialakult magas kultúrájú társadalmak sem mind egyidősek. Pl. az óamerikai társadalmak virágkorukat a nagy felfedezések korában, a XVI. században élték, tehát sokkal fiatalabbak, mint a több ezer esztendős egyiptomi vagy kínai kultúra, bár Peruban az öntözéses földművelés vagy ezer évvel megelőzi időszámításunk kezdetét. Az azonban bizonyos, hogy az ilyenfajta ősi társadalmú tájakon mindenütt *autochton városfejlődéssel* találkozunk. Alaprajz szempontjából ugyanis meg kell különböztetnünk azokat az országokat, amelyekben autochton városfejlődés ment végbe, azoktól, amelyekben a város importtermék, más társadalom terméke. Az öntözéses földművelést folytató ősi területeken mindenütt feltételezhető az autochton városfejlődés. A Földnek más vidékeire, amennyiben a város ott is előfordul, valamilyen úton-módon, közvetlenül vagy közvetve az autochton urbanizálódás területeiről, azok egyikéről vagy másikáról, esetleg közülük többről is származott át a város. Feltételezhető ebből az, hogy azok az alaprajz-típusok, amelyek a városiasodás autochton területein szintén autochton képződmények, amennyiben másutt is előfordulnak, oda ezekről a vidékekről ültetődtek át, legalábbis az esetek nagy részében. Az ilyen átültetett formák többé-kevésbé a helyi viszonyoknak megfelelően módosultak az új környezetben.

Pl. közvetlenül a mai viszonyokat szemlélve, nem autochton városiasodás-területek Európával szemben azok az idegen világrészbeli tájak, ahol európai származású gyarmatosok telepedtek meg, sőt ilyenek általában azok az európai gyarmatok is — akár mai vagy egykori telepes gyarmatok (Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália), akár nem telepes gyarmatok —, ahol a civilizációt európaiak honosították meg. Persze tovább is mehetünk visszafelé a múltba. Európának nem mediterrán része a maga városfejlődésének, így alaprajz-fejlődésének is igen sok elemét mediterrán Európából kapta, a görög-római világból, mint ahogyan a nem mediterrán Európa egész magas kultúrája igen sok vonását általában mediterrán Európától szerezte. A Földközi-tenger vidéki városi élet kétségtelenül korábbi, mint a nem mediterrán európai. De még tovább mehetünk visszafelé. Mediterrán Európáról is mondottuk, hogy nem a legrégibb városiasodott táj, hanem már nála korábban léteztek városok Egyiptomban, Mezopotámiában, Indiában, Kínában.

A Földközi-tenger vidékén — kivéve Egyiptomot, Palesztinát, Szíriát, Kisázsiát, Krétát, részben még Peloponnészosz (Peloponnesus) félszigetét (Mükénai = Mycenae) és általában a tenger délkeleti és keleti szomszédságát — az i. e. első évezrednél régebbi időre kevés helyen nyúlik vissza a legkorábbi városiasodás, tehát 3000 évesnél idősebb várost alig találunk. Ellenben tovább keletre, Mezopotámia, India, Kína területén sokkal régebbi városiasodásról beszélhetünk.

Éppen ezért — hogy a típusok kialakulásának történeti sorrendjéhez lehetőleg ragaszkodjunk — a következőkben először az Európán kívüli

területeknek olyan városalaprajzairól fogunk megemlékezni, amelyek autochton módon, vagy ha éppen átvétel útján is keletkeztek, akkor sem Európából átvett formák, különben is jórészt régebbiek, mint az európai városok alaprajza. Fejtegetéseinknek ezt a szakaszát a Földközi-tenger vidékével fogjuk zárni, a Földközi-tenger vidékének ókori városalaprajzaival. Másodszor szólni fogunk az egész Európa területén mutatkozó városalaprajz-fejlődésről, amely részben az előbb említettek hatása alatt főleg a középkorban jelentkezett, amikor a városi élet a nem mediterrán Európában kibontakozott. Harmadszor tárgyalni fogjuk azt a városalaprajz-fejlődést, amely a renaissance és a nagy felfedezések kora óta ment végbe részben Európában, részben ezen kívül, már az európai gyarmatosítás területein.

b) *Európán kívüli autochton városalaprajzok. A mediterrán antik város alaprajza*

Találkozunk mindenfelé az egész Földön, Európában vagy Európán kívül is, régebbi vagy egészen modern kultúrájú társadalmak körében is tervszerűen alapított városoknak szabályos, illetőleg szabálytalan alaprajzformáival. Egyelőre az Európán kívüli területeken végbement fejlődéssel fogunk foglalkozni. Csak egészen röviden emlékezhetünk meg arról, hogy *szabályos alaprajzok* előfordulását mindenütt említik.

Az ókori Egyiptomban archeológiailag igazoltak olyan, szabályos alaprajzú városok, amelyek az i. e. második évezredben keletkeztek, tehát 3—4 ezer esztendősek. Ilyen város pl. Kahun vagy Tell-El-Amarna, illetőleg az utóbbinak csak egy távol fekvő városnegyede. Ezeket a városokat jellemzik az egyenes utcák, amelyek részben párhuzamosak egymással, részben derékszögben metszik egymást. A várost körülvevő falak futása is szabályos formájú: a településnek téglalap alakú pereme van.

Hasonló formát látunk felbukkanni Babilónia területén, Mezopotámiában. Maga Babilon városa is ilyen alaprajzzal rendelkezett. Érdekes, hogy ugyancsak Mezopotámiából ismerünk jóval későbbi, IX. századi, tehát arab alapítású sakktábla-alaprajzot is (Szamarra).

Szabályos forma előfordul Indiában is. Itt az i. e. harmadik évezredből származik Mohendzso Daro városa, ez India északnyugati részén, az Indus partján feküdt. Ennek is eléggé szabályos egyenes utcái vannak, amelyek nagyjából részben párhuzamosak, részben derékszögben metszik egymást. Megtaláljuk ezt a típust Hátsó-Indiában és Indonéziában is, ezek a városok szintén igen régiek. A híres kambodzsai (khmeri) templomváros, Angkor-Vatt alaprajza is ilyen jellegű, bár ez már az i. sz. XII. sz.-ból való.

A Santung-félszigeten fekvő Küfu egykori város nagyjából Babilonnal egyidős, az i. e. VI. századból származik (Babilon tulajdonképpen sokkal régibb, az időszámításunk előtti harmadik évezredből való, de az az alaprajza, amelyet ásatások révén jól ismerünk, kb. ebből az időből való). Szintén egyenes utcák jellemzik, amelyek részben párhuzamosak, részben derékszögben metszik egymást. Ezt is városfallal vették körül. A régi kínai városoknak egyik feltehetően inkább csak nagyobb városokban előforduló sajátsága az, hogy a főutcák rendszere sakktáblaszerű, ezek közeit azonban sajátos szabálytalan, halmazos utcahálózat tölti ki. Legjobb példa erre a típusra a mai Peking. Azt azonban sajnos nem tudjuk, hogy Peking-

ben ez az alaprajz milyen idős. Bizonyos, hogy amikor a XIII. században mongol uralom alá került Kína, a mongol kánok teljesen újjáépítették Pekinget. Peking Észak-Kínában is a forma legjellegzetesebb képviselője.

159. ábra. Főutcák sakktáblaszerű rendszerének közeit kitöltő szabálytalan utcahálózat. Peking térképe („Révai Nagy Lexikona" után)

Dél-Kínában már ritkán találkozunk ilyen mérvű szabályossággal. Pl. Nankingban a párhuzamos—merőleges utcarend csak igen elmosódottan jelentkezik, másutt sokfelé még annyira sem.

De az a forma, hogy csak a főúthálózat szabályos, egyenes vonalú, párhuzamos és merőleges rendű, érdekes módon nemcsak Kínában található meg. Úgy látszik, hogy valami elterjedt kelet- és dél-ázsiai formának kellett

ennek lennie, azonban keletkezési korát illetően csak feltevésekre vagyunk utalva. Japánban is, az esetleg falusias településekből keletkezett kisebb városok szabálytalan utcahálózatán kívül előfordul az utcák többé-kevésbé sakktáblaszerű rendje (Kyoto, Nagasaki). Általában még további vizsgálatokat érdemel az a kérdés, hogy az Oriens területén, tehát az óvilági szárazöv területén és annak szomszédságában a kocka vagy hasáb alakú sárház, esetleg a kocka vagy hasáb alakú kőház uralma, másrészt a kerített udvarház ősi előfordulása a maga négyzetes vagy legalább derékszögű négyszöges jellegével miként hatott az utcahálózat képében itt is, ott is felmerülő derékszögű négyszöges rend kialakulására. Tehát van-e valamilyen kapcsollata az akár Kínában, akár Mezopotámia környezetében előforduló sakktáblás főúthálózati alaprajzformának a szárazövi négyszöges házépítkezési formával.

A szabályos, egyenes utcájú alaprajzformák előfordulása nyomon kísérhető akkor is, ha átmegyünk más világrészekbe. Amerikában a mai Mexikó állam területén állt fenn valamikor Chichen-Itza város a régi maják földjén, vagy Tenochtitlan, amely utóbbi kb. a mai Mexico városa helyén az aztékok fővárosa volt. Mindkettő alaprajza olyan szabályos elemeket tartalmaz, mint az egyiptomi, mezopotámiai vagy kínai városok. És ugyanez előfordul Dél-Amerikában az inka kultúra körében is. Így pl. a Peru partjain egykor élő chimu indiánoknak szintén voltak szabályos alaprajzú városaik. A mai Cusco magjában, amely az egykori inka főváros helyén fekszik, még fennmaradt az ősi szabályos alaprajz.

A szabályos alaprajzú városoknak régi előfordulásait említettük olyan egymástól távoli területeken, mint Kína és Peru. Keletkezésük is nyilván független egymástól. Ugyanakkor a felsorolt területeken, ha nem is mindegyiken, de többfelé, Közép-Amerikában éppúgy, mint Mezopotámiában, találkozunk ősi *szabálytalan alaprajzú* városokkal is. Tehát mind a szabályos, mind a szabálytalan alaprajzforma megvolt egymás mellett, egyidejűleg fennállt mind a kettő. Sőt ha az említett eseteknél még messzebb megyünk vissza a múltba, a mai Itália területén *terra mare* néven ismert és városoknak még bizonyára nem nevezhető ősi településeket tártak fel az archeológusok, amelyek ugyancsak a két forma, a sakktáblaszerű és szabálytalan alaprajzok egyidejű fennállását árulják el. Későbbi időkre (ókori görögök és rómaiak, középkori Európa) vonatkozólag általában kimutatható, hogy egy társadalmon belül a városi élet teljességének kibontakozásával együtt jelennek meg a lassú növekedés eredményeként létrejött szabálytalan alaprajz-példányok rovására az egyszeri alapítással keletkezett szabályosak.

Egy harmadik, gyaníthatóan szintén ősi városalaprajz-típus, az úgynevezett *radio-koncentrikus*, tehát sugaras és egyben körszerű forma. Ennek korai előfordulására kevés adat van, de bizonyos jelek mégis erre utalnak. Így pl. Kisázsia és Szíria határterületén az i. e. második és első évezred fordulóján a hettita népességnek jelentős városa volt a mai Szendzsirli helyén az egykori Szamal, amelynek ovális alakú ősi fellegvárán kívül később épített és szabályos kör alakban futó háromkapus külső fala ismeretes. Ugyancsak kör alakú volt a fala a mai Szíria területén Kadesz és Karkemisz városának. Persze a kör alakú fal nem társul feltétlenül sugaras főutakkal, de feltételezhető, hogy előfordul ekkor már sugaras alaprajz is. Az ókori görögöknél állítólag Rodosznak és Mantineiának volt sugaras-koncentrikus alaprajza. A radio-koncentrikus alaprajz példái

később is felbukkannak. Így pl. az i. sz. VIII. században a Tigris nyugati partján, Bagdadtól északra, az arabok alapítása az úgynevezett „Kerek Város". A forma különösen gyakori a középkorban flandriai, angol, francia és német területen. A radio-koncentrikus városalaprajzoknak ezekre, majd a renaissance óta geometrizált változataira még visszatérünk az „Európa középkori és a Föld újkori városalaprajzai" című fejezetben.

Az Európán kívüli területeken különböző időkben autochton módon kialakult városalaprajz-típusok közül kissé részletezőbben szóltunk eddig először is arról a nagyon sokfelé előforduló szabályos formáról, amelyet részben egymással párhuzamos, részben egymásra merőleges egyenes utcák jellemeznek (sakktábla-alaprajz); szóltunk ezen kívül a radio-koncentrikus formáról. Csupán említést tettünk a szabálytalan típusról, és megemlékeztünk arról a kombinált formáról, amelyet egyrészt az utcavonalak szabálytalan alapszövete, másrészt szabályos (párhuzamos és merőleges) főutcák jellemeznek (pl. Peking).

A továbbiakban részletesebben kell még taglalnunk a Föld egész területén nagyon sokfelé előforduló és különböző időkben kialakult, egészükben szabálytalan utcahálózatú alaprajzokat és az ilyen alapszövetű utcahálózatoknak radio-koncentrikus főutca-rendszerrel való kombinációját *(= sugaras halmaz-alaprajz)*.

A szabálytalan városalaprajz-formák áttekinthetetlenül bő választéka felöleli világszerte a szabálytalan alaprajzukat egykori halmazfalutól öröklő, természetesen nagyon különböző korszakokból eredő „nőtt" városokat. Ilyen sok van Európa közép- és újkori eredetű városai között is. Ide kell soroznunk pl. a magyar alföldi városok zömét, amelyek funkcionális értelemben ma is óriási halmazfalvaknak csupán a legbelsőbb részét foglalják el, anélkül, hogy azok eredeti falusi alaprajza megváltozott volna (Kecskemét, Jászberény stb.). Itt tehát alaprajzi értelemben véve az egész óriási település mindenestül falusias, és annak belső része is csupán funkcionális értelemben város. (Természetesen a funkcionális értelemben vett városmagot is felölelő alföldi óriásfalvak más példányai nem halmaz, hanem sakktábla alaprajzúak, mint pl. Törökszentmiklós.) Másfelé Európában, ahol nincsenek és nem is voltak óriásfalvak, a „nőtt" városok mai területe körös-körül messze túlnőtt azokon az egykori kicsiny halmazfalvakon, amelyeknek alaprajza a mai város szívében változatlanul megmaradt. Ilyenkor a mai, esetleg óriásivá nőtt település funkcionális értelemben mindenestül város, és annak belső része csupán alaprajzi értelemben emlékeztet az egykori falura.

Városok és általában nagyméretű települések halmaz-alaprajza nagyon gyakran társul zsákutcákkal. A szabálytalan városalaprajz-formáknak mindenesetre egyik típusa az, amelyet Robert Mayer *„orientális zsákutcás alaprajz"*-nak nevezett el. Ebben az alaprajzban görbe vagy szögben megtörő hosszabb utcákon kívül igen sok a rövid zsákutca. Ez az alaprajz a település olyan növekedésének eredménye, amely a horizontális értelemben vett kifelé való bővülés és az épületek emeleteit szaporító vertikális terjeszkedés helyett, befelé való sűrűsödésben nyilvánul meg. Nemcsak az épületek sűrűsége fokozódik ennek a növekedésnek a során, hanem szükségszerűen az utcáké is. Ez olyan módon történik, hogy az eleinte tágas telektömb, miután a határoló utcák felé minden telken ház épült, újabb házak számára már csak a tömb belsejében kínál férőhelyet. Az ilyen új házat a forgalom számára csupán zsákutca nyitása teheti elérhetővé.

Valamelyik telektömb két széle felől egymással nem pontosan szemben nyíló két zsákutcát utólagos utcaáttörések, a telek-határvonalat követve, olyan összefüggő egyetlen utcává egészítik ki, amelynek vonala szögben megtörő, zegzugos.

G. SCHWARZ ezzel az alaprajzformával (iszlám-orientális városok) kapcsolatban WATZINGER és WULZINGER damaszkuszi (1921—24), illetve WEULERSSE antiochiai (1938) tanulmányaira támaszkodva, a tudatosságot hangsúlyozza, és azt az egykori nomád pásztorok törzsi tagolódásával, utóbb külön nemzetségi, vagy — tekintettel az orientális városok történetét jellemző hódításokra — etnikus alapon elkülönülő városnegyedekbe való megtelepedésével hozza összefüggésbe.

Akadálytalan, sík térszín kedvez a települések kör alakú körülkerítésének és az azok forgalmi központjából sugarasan szétágazó közlekedési utaknak. Az ilyenfajta, kezdettől fogva radio-koncentrikus főúthálózatú település, befelé sűrűsödő fejlődés esetén itt is, ott is zsákutcákat, majd helyenkint ilyen zsákutcákat összekapcsoló, szögben megtört átfutó utcákat teremt. Az eredmény olyan sugaras halmaz-alaprajz, amelynek peremrészein még nagyok a telektömbök és különösen sok a zsákutca, centrumához közel viszont már sok a szögben megtört utcáktól tagolt apró telektömb. A mai Szovjet-Közép-Ázsia és Hszincsiang területén ilyen Hiva, Taskent, Szamarkand és Kasgar alaprajza. Nem egy alföldi óriásfalu emlékeztet erre a típusra (pl. Hajdúböszörmény), függetlenül attól, hogy mekkora, funkcionális értelemben vett városmaggal rendelkezik. Itt azonban az alaprajz lényeges vonásait (kifelé tölcsérszerűen táguló főutak, nagy telkű egykori kertség-öv) nem magyarázhatnók meg a település úgynevezett „kertes város" jellegének ismerete nélkül, amint azt korábban, a kétbeltelkes magyar halmazfalu ismertetése során kifejtettük. Kétségtelen azonban, hogy a sugaras főúthálózat és a körperem — amennyiben előfordul — itt is a sík térszín és a sík térszínen megvalósított védelmi berendezés következménye.

Az orientális zsákutcás alaprajz akár sugaras főúthálózatú, akár sugaras vezérvonalak nélküli példányai mai (kisázsiai) vagy egykori (balkáni) török városok sorában egyaránt gyakoriak. (Pl. Izmir nagy része, Bursa, Sivas, Konya, Kayseri, Diyarbakir, Edirne, Plovdiv). Ilyen volt a török uralom idején Szófia alaprajza is, amint azt WILHELMY nyomán tudjuk. Maga Istanbul — kivéve szabályozások révén utóbb sakktáblássá alakított városrészeit — egészében a sugaras főutcákkal nem rendelkező, zsákutcás halmaztípus kétféle fejlődésfokozatának váltakozó egymásmellettiségét mutatja. A fejletlenebb fokozatot tágszemű utcahálózat és rövid zsákutcák jellemzik, az érettebb fejlődésfokozat jelei viszont zsákutcákból nőtt tört vonalú utcák szűkszemű hálózata, amely már-már megközelíti a szabályosságot.

Az orientális zsákutcás alaprajz a hajdanában vagy jelenleg is araboktól lakott országok nagyon sok városára szintén jellemző. Beyrouth, Jeruzsálem, a mai Iskandariya (Alexandria) és El-Káhira (Kairó), Benghazi, Murzuch, Tunis, Kairouan, Alger, Constantine, Tanger, vagy legalábbis ezeknek a városoknak nem modern, tehát nem európai vagy európaias városrészei, éppúgy ide sorozhatók, mint Spanyolországnak azok a városai — Cordoba, Toledo, Valencia, Granada, Sevilla, Malaga —, amelyek alaprajzának mór jellegét JÜRGENS is hangsúlyozza.

Az India területén igen gyakori szabálytalan alapszövetű alaprajz (Bombay, Madras, Mysore, Ahmadābād, Āgra, Banaras, Calcutta) sok esetben szintén az orientális zsákutcás alaprajz jellegzetes vonásait tünteti fel (Bijāpur, Hyderābād, Ajmer, Delhi, Lahore, Lakhnau).

PRINZ GYULA igen éles megfigyeléssel különböztetett meg egy olyan szabálytalan alaprajzformát, amely a Földközi-tenger vidékén ma igen elterjedt, és lényegében a később ROBERT MAYER által orientális zsákutcásnak nevezett alaprajzzal azonos. Ezt a formát ő *sejtes* alaprajznak nevezi. A sejtes forma többé-kevésbé megkülönböztetendő az úgynevezett *közönséges halmaz-alaprajztól*, attól az alaprajztól, amely általában szekérforgalomra, tehát kéttengelyű kocsival való közlekedésre is berendezkedett. Világos, hogy a közönséges halmazos forma, akár faluban fordul elő, akár belőle fejlődött városban, mind a két esetben lehetővé teszi a szekérközlekedést, mert utcahálózata görbe utcákból áll, amelyeknek görbületeiben kéttengelyű kocsi is megfordulhat. Ezzel szemben a sejtes alaprajzot jellemzi az, hogy ennek utcái nem is annyira görbék, hanem inkább szögben megtörő egyenesek. (Annak megfelelően, ahogyan MAYER az ő orientális zsákutcás alaprajzának fejlődését egymással nem pontosan szemben nyíló zsákutcáknak utólagos utcaáttörés révén átfutó utcává való kiegészüléseként magyarázza.)

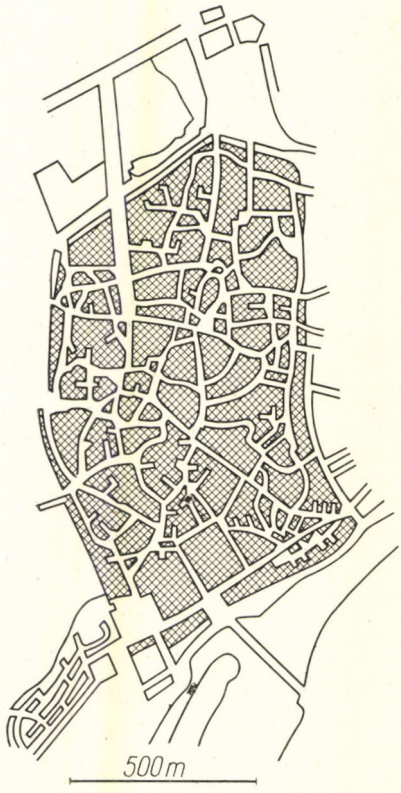

160. ábra. Orientális zsákutcás alaprajz. Cordoba nyugati része (O. Jürgens nyomán)

PRINZ azonban további megkülönböztetést is tesz, amennyiben a sejtes formán belül elkülöníti azokat az alaprajz-típusokat, amelyeknek *utcamegtörései* többé-kevésbé *derékszögűek*, attól a sejtes formától, ahol az utcamegtörések inkább *tompaszögűek*. Ebből a kétfajta utcamegtörés-módból következik a telektömbök különböző alakja is, más az egyik és más a másik formánál. Ahol derékszögű megtörésű utcákkal találkozunk, a telektömbök is vagy négyszögek, vagy ha sokszögek is, esetleg komplikált formájú sokszögek, de csupa derékszögű részletből állnak. A tompaszögű formát jellemzi, hogy a háztömbök többnyire sokszögek, azonban az előbbivel ellentétben tompaszögű sokszögek. Mindegyik alaprajzot jellemzi a sok zsákutca, amelyek maguk is megtörnek, kanyarodnak, néhol terekké szélesednek, alaprajzban sokszor kalapácsszerűek. A sejtes formának ez a két változata gyakorlatilag valószínűleg abban különbözik, hogy a derékszögű megtörésű utcahálózat esetén csak gyalogos közlekedésre rendez-

kedett be az alaprajz, ezzel szemben tompaszögű megtörés esetén, ha szekérközlekedésre nem is alkalmas az utcahálózat, de egytengelyű kordélyok közlekedésére igen. Ez könnyebben tud megfordulni, mint a kéttengelyű szekér. A két típus PRINZ szerint sem különböztethető meg egy-

161. ábra. Orientális zsákutcás alaprajz. Toledo (feketén jelezve a város legrégibb része) (O. Jürgens nyomán)

mástól élesen és tisztán, vagyis sokféle átmenet képzelhető el a két véglet közt. Példaként említi az első típusra, a derékszögben megtörő utcahálózatú típusra az észak-afrikai Tangert, azután Spanyolország területén Ronda nevű várost, Szicíliában Girgentit (Agrigento), Dél-Itáliában Barit, az Égei-tengeren, a hasonló nevű görög szigeten található mai (nem ókori) Rodoszt. A második, tompaszögben megtörő utcahálózatú típusra példaként felhozza PRINZ egyebek között Baku, Tbiliszi (Tiflisz) és Toledo városok alaprajzát.

A felhozott példák igazolják, hogy a sejtes alaprajz, annak egyik vagy másik, esetleg mindkét változata a Földközi-tenger vidékének egész területén elterjedt egymástól egészen távol eső országokban is. Kérdés az, hogy mennyiben nevezhető ez a forma ősinek. Tudniillik ennek a két típusnak megállapítása mai várostérképekről történt, mai térképeken valóban mind a két típus nagyon elterjedt formának bizonyul a Földközi-tenger vidékén. De hogy ez milyen korból származik és öröklődött át a jelenkorra, azt nem tudjuk. A felsorolt városok legtöbbjének fennállása folyamán az alaprajz többször is megváltozhatott. Maga PRINZ úgy említi a sejtes alaprajzot, mint olyan formát, amely megtalálható az egykori föníciai, görög és a mai arab városokban egyaránt.

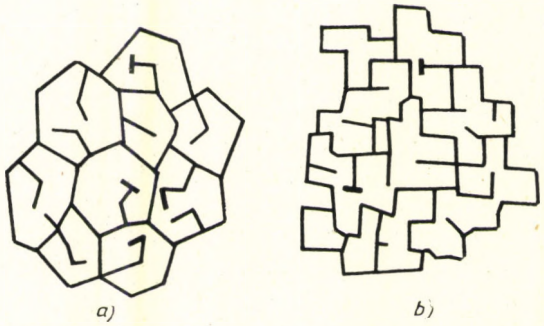

162. ábra. Tompaszögben *(a)* és derékszögben *(b)* megtörő utcájú Prinz-féle sejtes alaprajz vázlatos képe

Némely esetben azonban kétségtelen, hogy a szabálytalan alaprajz valamely, azon a helyen fennállott korábbi szabályosabb formát váltott fel, mégpedig nem is az ókorban, hanem később. Pl. Istanbul orientális zsákutcás alaprajza a török idők alatt, tehát Bizánc eleste óta alakult ki. Hasonló a helyzet Dimishq-ban (Damaszkusz) is. Itt a hellenisztikus római korszak sakktáblaszerű alaprajza még ma is kirajzolódik az arab időkből származó megtört utcavonalak és zsákutcák tömkelegén át. Az orientális zsákutcás, vagy ha úgy tetszik, sejtes alaprajz valószínűleg csak a mórok alatt alakul ki azokban a spanyolországi városokban, amelyek már a rómaiak idején, akkor valószínűleg szabályosabb utcahálózattal, fennállottak (pl. Sevilla). Hogy azonban néha nem föníciai-e, tehát nagyon is régi

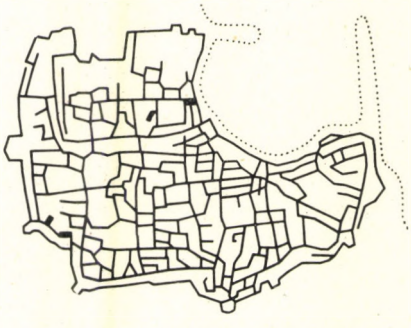

163. ábra. Derékszögben megtörő utcájú sejtes alaprajz. Rodosz (Prinz Gyula után)

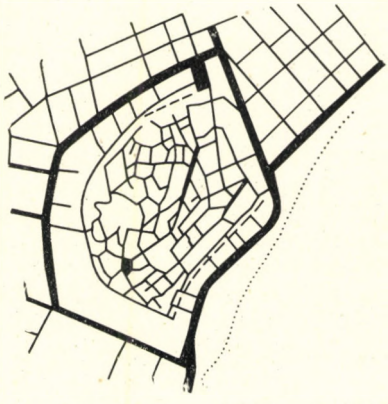

164. ábra. Tompaszögben megtörő utcájú sejtes alaprajz. Baku (Prinz Gyula után)

ókori, a római időket megelőző (pl. Valencia), arról vajmi keveset tudunk. Más esetben viszont — mint a közönséges halmaz alaprajzú Bucureşti (Bukarest), vagy a zsákutcás-halmazos Iaşi — ismeretes a város késő középkori eredete, ott tehát, bár egyáltalán nem beszélhetünk az alaprajznak ősidőkből, pontosabban az ókorból való származásáról, azt az adott helyen eredettől fogva fennállónak kell tekintenünk. Beograd (Belgrád) közönséges halmaz alaprajzú középső része is középkori eredetű, éppúgy, mint az alföldi magyar „kertes városok". Egyáltalán nem látjuk tisztán a mai Athén zsákutca nélküli déli városrésze halmazos alaprajzának korát. Ez a halmazos rész ugyanis pontosan egybeesik a törökkori Athénnal. Az újgörög állam fővárosának idején kiépült modern sakktábla-városrészek ettől északra helyezkednek el. Az ókori Athén éppen ellenkezőleg délkelet és délnyugat felé messze túlnyúlt ugyan a törökkori Athénon, zöme azonban azzal egybeesett, és így nehezen állapítható meg, hogy ennek a városrésznek mai halmazos alaprajza nem korábbi-e, mint a török idők. Ez azért is kérdéses lehet, mert a délkeleten és délnyugaton feltárt romok tanúsága szerint az ókori Athén valószínűleg szabálytalan alaprajzú volt.

Ha azonban most végül már olyan Földközi-tenger vidéki alaprajzokat szeretnénk látni, amelyeknek ősi kora — az ókorba visszanyúló eredete — kétségtelen, kiderül, hogy még az ókori eredetű városokból is roppant kevés olyan maradt meg napjainkig, amelynek alaprajza is ókori lenne. Egy-két ókori város alaprajza, vagy annak kisebb-nagyobb részlete ásatások révén vált ismertté, néhány más városról pedig nagyon homályos egykori leírások számolnak be; inkább csak mellesleg tett megjegyzésekből lehet következtetni, hogy szabályos vagy szabálytalan alaprajzú volt-e.

Az *egykori görög városok* közül ásatások során tárult fel, és az ásatások bizonysága szerint *szabálytalan* alaprajzú volt pl. Théra. Ez még régi görög város az Égei-tenger egyik szigetén, a hellén korszakból származik. Ugyancsak szabálytalan alaprajzúnak bizonyult az ásatások alapján, tehát kézzelfogható módon egy Théránál sokkal fiatalabb görög város, Pergamon Kisázsiában. Ez már hellenisztikus város. Mindkét város alaprajzából feltárult annyi részlet, hogy következtetni lehet az egésznek a szabálytalan jellegére. Hogy nevezhető-e ez a szabálytalan alaprajz sejtesnek vagy nem, az nem állapítható meg, ennyire nem ismerjük az alaprajzot, csak — Théra esetében — egyes utcák görbesége, Pergamon esetében pedig, ahol kizárólag monumentális épületek alapfalai kerültek napvilágra, az épületek hossztengelyének esetről esetre különböző iránya volt megállapítható. Részben archeológiai, részben irodalmi adatok alapján sejthető más görög városokban is eredetileg szabálytalan alaprajz: pl. Plataia és maga az ókori Athén is eredetileg szabálytalan alaprajzú város volt, hasonlóképp Délosz is. Túlságosan sok részlet azonban ezeknek a városoknak ókori szabálytalan alaprajzából nem ismeretes; ami ásatás történt pl. Athénban, az főleg monumentális építmények kiásása volt. Ezekről látható, hogy különböző tengellyel összevissza álltak, de hogy köztük a közönséges házak nagy tömege hogyan foglalt helyet, ezt csak homályosan sejtjük. Nem tudhatjuk, hogy milyen mértékben mutatták ezek azt a bizonyos sejtes alaprajzot.

Ha a görögöknél maradunk — akiknek városalaprajz-típusaival egyebek között GERKAN foglalkozott —, itt ugyancsak előfordult az ókorban a teljesen szabályos, egyenes utcájú, derékszögű telektömbű, tehát *sakktábla alaprajzú* város is. A hagyomány ezt az alaprajzformát egy görög építész-

nek, *Hippodamosznak* tulajdonítja, aki kb. az i. e. ötödik században élt. Arisztotelész emlékezik meg róla, és ő említi a szabályos alaprajzot, amely szerinte *Hippodamosz* találmánya. Vannak ásatások révén feltárt és kétségtelenül csupa egyenes vonalú, részben egymással párhuzamos, részben egymásra merőleges utcák hálózatából állónak bizonyult, tehát igazoltan sakktábla-alaprajzok. Ilyen pl. Milétosz kisázsiai görög városé. Csakhogy a mostani tudásunk szerint Milétosznak nem *Hippodamosz* volt a tervezője. Azután ugyancsak a sakktábla-formát mutatja egy másik kisázsiai görög városnak, Priénének ásatások révén felszínre került alaprajza. Bizonyos

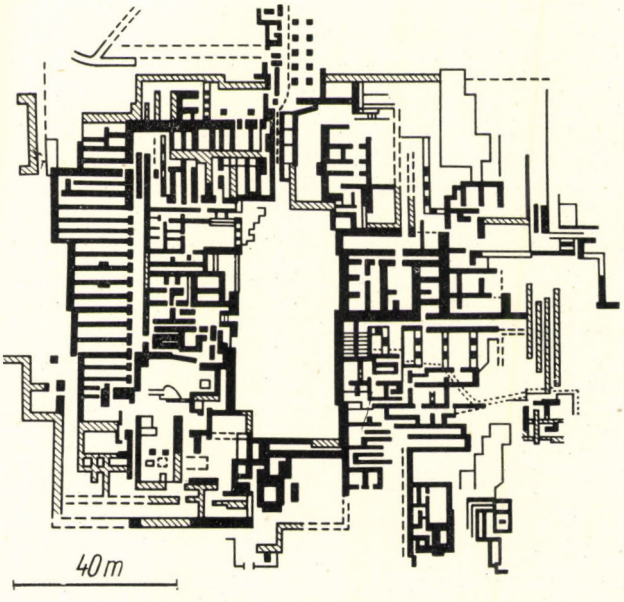

165. ábra. A knósszoszi palota alaprajza

fejlődésbeli különbség is megállapítható Milétosz és Priéné képe között, amint arra alább még visszatérünk.

Az az alaprajzforma, amely ma igen gyakori a Földközi-tenger vidékén, az a bizonyos Prinz-féle sejtes alaprajz, gyakran úgy fordul elő hegytetőkön vagy platókon, mint egy egész városnak alaprajza az esetben, ha a város mindenestül meg is maradt a hegytetőn, szóval újabb városrészek nem terjeszkedtek le a hegy lábánál elterülő síkságra. De előfordul úgy is a sejtes alaprajz, mint egy ma már sokkal kiterjedtebb városnak a platón ülő eredeti magja. Persze, hogy mikori ez az eredeti mag, helyesebben, hogy ennek mikori a sejtes alaprajza, azt nem tudjuk adatok alapján eldönteni. Ilyen platótetőn vagy hegytetőn előforduló városmagok azok a képződmények, amelyeket általában *akropoliszoknak* nevezünk az athéni Akropolisz után. Fekvését tekintve az athéni akropoliszra emlékeztet Róma legősibb magja, amely kétségtelenül a Mons Palatinuson volt található, ez volt az úgynevezett Roma quadrata. Sokat mond a név, ebből valami négyszögletes beosztású alaprajzra lehetne következtetni. A Roma quadrata utcahálózatáról,

alaprajzának belső részleteiről azonban semmit nem tudunk, mert a Roma quadrata a megnövekedett későbbi Rómának olyasféle negyedévé vált, ahol a császárkorban hatalmas paloták épültek, a korábbi, feltehetően kisebb méretű lakóházak eltűntek.

Megint egy más, az eddigiektől különböző kiindulópontként szolgálhat az ókori mediterrán, sőt elő-, dél- és kelet-ázsiai városalaprajz-formák kialakulásának megítéléséhez a Kréta szigetén feltárt knósszoszi királyi palota. Ez olyan óriási méretű hajlék, hogy felér nem egy, vele egykorúnak látszó vagy esetleg fiatalabb város egész területével. A knósszoszi királyi palota annak a *négyélű*, tehát belső *zárt udvarú kerített udvarháznak* monumentális példánya, amely — mint már annak idején említettük — valószínűleg az óvilági szárazövben született, és onnét terjedt el egyrészt a Mediterraneumban, másrészt az óvilági szárazövet délről szegélyező Szudánban, azután Indiában és — a korábban mondottak értelmében itt csak erős fenntartással említhető — Kínában. A kerített udvarház knósszoszi palotához hasonló hatalmas példányainak nagy jelentősége sejthető az óvilági szárazövet két oldalról szegélyező tájak városalaprajz-fejlődésében.

Ilyen összefüggést gyanít PRINZ GYULA egyfelől a knósszoszi királyi palota, másfelől Peking, Tehran (Teherán) és Jeruzsálem (?) alaprajza között. Az itteni egymással *párhuzamos* és egymásra *merőleges* nagy *főutcáknak* a kialakulásában esetleg szerepe lehetett valamely kerített udvarházból kialakult, talán fejedelmi palotának, vagy valami négyszög alaprajzú, másféle rendeltetésű monumentális épületegyüttesnek, mint amilyen a knósszoszi királyi palota is volt, és amilyen mindenfelé előfordulhatott az óvilági szárazövet szegélyező területeken. Pekingben éppen az úgynevezett „Tiltott város" — város nagyságú egykori császári udvar — mutat ilyen négyszöges alaprajzot, amely leszármaztatható esetleg szintén a négyoldalú kerített udvarházból, akárcsak a knósszoszi királyi palota. Persze itt figyelembe kell vennünk azt az egyszer már hangsúlyozott genetikus különbséget, amely a négyélű kerített udvarháztól — sokban hasonló vonásai ellenére is — megkülönbözteti a négyszögben futó fallal körülépített észak-kínai udvart, noha nem tudjuk, hogy a pekingi császári udvart szabad-e a kínai parasztudvartól csupán nagyság és pompa tekintetében különböző, egyébként azonban közös gyökerű jelenségnek tekintenünk. Annyi bizonyos, hogy amint a kínai udvarra, éppúgy a kínai városra is jellemző a négyszögben futó és a négy fő világtájhoz igazodó kerítő fal. Ennek a város közepét elfoglaló sajátságos derékszögű négyszögű magnak lehetett indító szerepe olyasfajta sakktáblaszerű főúthálózatú alaprajzok létrehozásában, mint amilyen Peking alaprajza is.

Talán némi figyelmet érdemel, hogy városrésznyi monumentális épületegyütteseknek, közelebbről óriási méretű templom-városrészeknek téglalap alakú alaprajzával milyen gyakran találkozunk Indiában (Madura, Srirangam, Tanjore). Ezeknek a templom-városrészeknek sokszor az egész város alaprajzát meghatározó szerepe lehet (Madura), néha meg maguk is, Peking városrészeire emlékeztető módon, olyan koncentrikusan egymásba illesztett, befelé fokozatosan csökkenő területű téglalapok alakját öltik fel, mint a Tiruchchirappalli (Trichinopoly) melletti Srirangam hétszeres falgyűrűvel övezett Visnu-temploma. De Mezopotámia egykori városaiban (Ur, Mari, Dur-Sarrukin, Babilon) várak, paloták, templomok épültek

ugyanilyen kerített udvarházszerű alaprajzzal. Jeruzsálem egykori Jahve-temploma is ilyen volt, az ősi egyiptomi templomokról nem is beszélve.

Egy másik összefüggés sejthető a knósszoszi palotához hasonló udvarház és a hegy- vagy platótetőre telepedett sejtes alaprajzú városok között. Úgy mondhatjuk: ha a védelem szükségessége arra kényszeríti a népességet, hogy a maga nagy kerített udvarházát, amely esetleg egész nemzetségnek ad szállást, feltelepítse egy hegytetőre, és ott fallal vegye körül, akkor ez az eredetileg kvadratikus udvarházforma eltorzul a térszín formáihoz idomulva: szabálytalan körvonalakkal igazodik a platóperemhez. Eleinte, a fejlődés kezdetén ennek az udvarház eredetű városnak csak olyan házai vannak, amelyek belülről tapadnak a fal vonalához, középütt nagy udvart hagyva, mintha még mindig egyetlen nagy, zárt udvarház lenne az egész város. Persze a síkságon keletkezett knosszoszi palotától eltérően a közbülső udvar is szabálytalan formájú. További fejlődés az, hogy a közbülső szabálytalan formájú udvar fokozatosan kitöltődik házakkal, ezek tervszerűtlenül halmozódnak, és végül szabálytalan utcahálózatú alaprajzot adnak. Ez az alaprajz sejtes formát vesz fel, ennek olykor kvadratikus, máskor tompaszögű formáját, aszerint, hogy csak gyalogos, illetőleg kordély-, vagy szekérközlekedés van-e. Mindezt bizonyítani nem tudjuk. Mükénai és Trója olyan hegytetőre telepedett ősi városok, amelyeknek ősi alaprajzát, sőt Trójának az egymást követő alaprajzait is, ásatásokból elég jól ismerjük. Mükénai és Trója alaprajzában esetleg a térszín hatására szabálytalanná lett, eredetileg a knósszoszi királyi palotára emlékeztető udvarház fokozatos kitöltődését sejthetjük. Ezzel szemben Tirünsz (Tiryns) fellegvára a hosszan elnyúlt dombháton telepedett eredeti kerített udvarház-formának alig torzult példánya lenne.

A Földközi-tenger vidékének korai városalaprajz-fejlődéstörténetében nem hagyhatjuk említés nélkül a görögökön kívül az etruszkokat. Az *etruszkok* Itália területén egykor élt nép, részben tőlük származik a római kultúra is. Városszerű településeik sorában előfordulnak mind szabálytalan, mind szabályos alaprajzformák. A szabálytalan alaprajzformára Vetulonia jó példa, a szabályosra pedig Marzabotto és talán a Roma quadrata is.

Az bizonyos, hogy az etruszkok körében a legtöbb település platótetőn, hegytetőn helyezkedett el, ami legalábbis valószínűtlenné teszi, hogy ezekben a szabályos alaprajzforma mindig könnyen megvalósítható lett volna. Viszont másrészről fennmaradt az etruszk városalapítási szertartásnak római írók által megörökített emléke. A városalapítás szent cselekmény volt, pontosan előírt szertartás szerint ment végbe. Ekével körülszántották annak a védőfalnak helyét, amelyen belül a leendő város fel fog épülni, kijelölték a városnak egymásra merőleges két tengelyét, egyik volt a *cardo*, másik a *decumanus*. Ezeket pontosan be is tájolták. A cardo észak—déli, a decumanus pedig erre merőleges, tehát kelet—nyugati irányú volt. Azután az egészet körülvették fallal. Négy kapuja is volt ennek az alaprajznak a cardo és a decumanus két-két végén. Persze a valóságos alaprajzok igen gyakran bizonyára szabálytalanok voltak, a térszíni kiemelkedés formájának megfelelően. Lehetséges, hogy sok esetben az etruszk városalapítási szertartás formasággá süllyedt, az ezzel megbízott papi személy, aki a szertartást végrehajtotta, úgy tett, mintha kijelölné a cardót és decumanust, a megvalósított alaprajz azonban ettől független is lehetett.

Annál érdekesebb, hogy az etruszkok cardóval és decumanusszal bíró szabályos alaprajzformája éled fel a *rómaiak* körében, először mint a *castrum*-nak, a római tábornak alaprajza, és ugyancsak ez az alaprajz jellemzi a *colonia*-városokat, tehát a Róma gyarmatterületein alapított városokat.

Mielőtt a castrum és a colonia-város jellegzetes alaprajzát tárgyalnánk, meg kell még emlékeznünk egynéhány Földközi-tenger vidéki vagy a Földközi-tengertől nem messze élő olyan ókori népről, amelynek körében van valamelyes adatunk a prerómai alaprajzokról, amelyek a római alaprajznak az illető területen való előfordulását időrendben éppúgy megelőzik, mint más mediterrán vidékeken a görögök és etruszkok alaprajzai.

A galloknak már a római hódítást megelőzően is voltak városszerű településeik. Ezek persze kicsinyek voltak, de mégis többé-kevésbé városnak tekinthető, legalábbis megerősített és némi központi funkciót betöltő települések. Senlis francia város magja — úgy látszik — ma is egy gall város eredeti alaprajzát őrzi. A Párizstól északra fekvő Senlis-nak dombtetőn ül a magja, ugyanott, ahol valamikor az úgynevezett *gall oppidum* feküdt. A galloknak többnyire hegytetőn ülő és kőfallal megerősített városszerű településeit nevezték később a rómaiak oppidumnak, saját városalapításaikkal szemben, mint ahogy általában oppidum néven szerepel a római birodalomban mindenfajta olyan megerősített város, amelyet nem a rómaiak, hanem pl. a kelták alapítottak. Senlis a rómaiak idejében is a dombtetőn maradt, a lábánál pedig, körös-körül a sík térszínen foglalt helyet az a város, amely később a középkorban helyezkedett az eredeti gall-római mag köré. Úgy látszik, a gall oppidum alaprajzát a rómaiak alig, vagy egyáltalán nem alakították át, az utcahálózat lényegében változatlanul átélte a római kort, sőt az utána következő egész középkort is. Ez igen ritka ismert példa a rómaiak korát megelőző időktől mindmáig élő alaprajzra. Ez az alaprajz szabálytalan. Hogy azután ez a szabálytalanság a térszíni hatásnak a következménye-e, vagy általában ez volt uralkodó a gallok körében, azt nem tudjuk.

Hasonlóképpen ismeretes a római hódítást megelőző korból származó ibér főváros alaprajza. Ez az ibér főváros, Illiberis, valószínűleg a mai Perpignan város közelében feküdt, egészen közel a spanyol—francia határhoz. Illiberisnek, amely szintén dombtetőn, mégpedig teraszfelszínen foglalt helyet, szabályos alaprajza volt. Úgy látszik, nemcsak az etruszkok és a görögök körében, hanem ezeken kívül Európa más prerómai népeinél is, amelyek múltjából — részben a közbeiktatódó római uralom révén — valami ránk hagyományozódott, előfordul mind a két forma, a szabályos és a szabálytalan is.

Most áttérünk a görög Hippodamosz-féle alaprajz és az etruszk cardo- és decumanus-os alaprajz, később castrum-alaprajz közti átmenet megvizsgálására. A Hippodamosz-féle alaprajz, amint annak képe Milétoszban maradt ránk, sakktáblaszerű rendje ellenére, lényegében mégis amorf volt. Legfőképpen nem volt a városnak élesen elhatárolt, tehát a települést egyenes vonalban lezáró pereme. Ellenben a Hippodamosz-féle alaprajztípusnak, amelynek ezt a kezdeti stádiumát Milétosz képviseli, további fejlődését illetően két példát is említhetünk: az egyik Szelinusz (Selinus) alaprajza Szicília szigetén, a másik, még későbbi forma Priéné alaprajza. Szelinusz alaprajzában határozottan van már két, egymást derékszögben metsző széles főutca, olyanféle két vonal, mint az etruszk, majd abból leszármazott római castrum-alaprajzon szereplő cardo és decumanus. Hogy

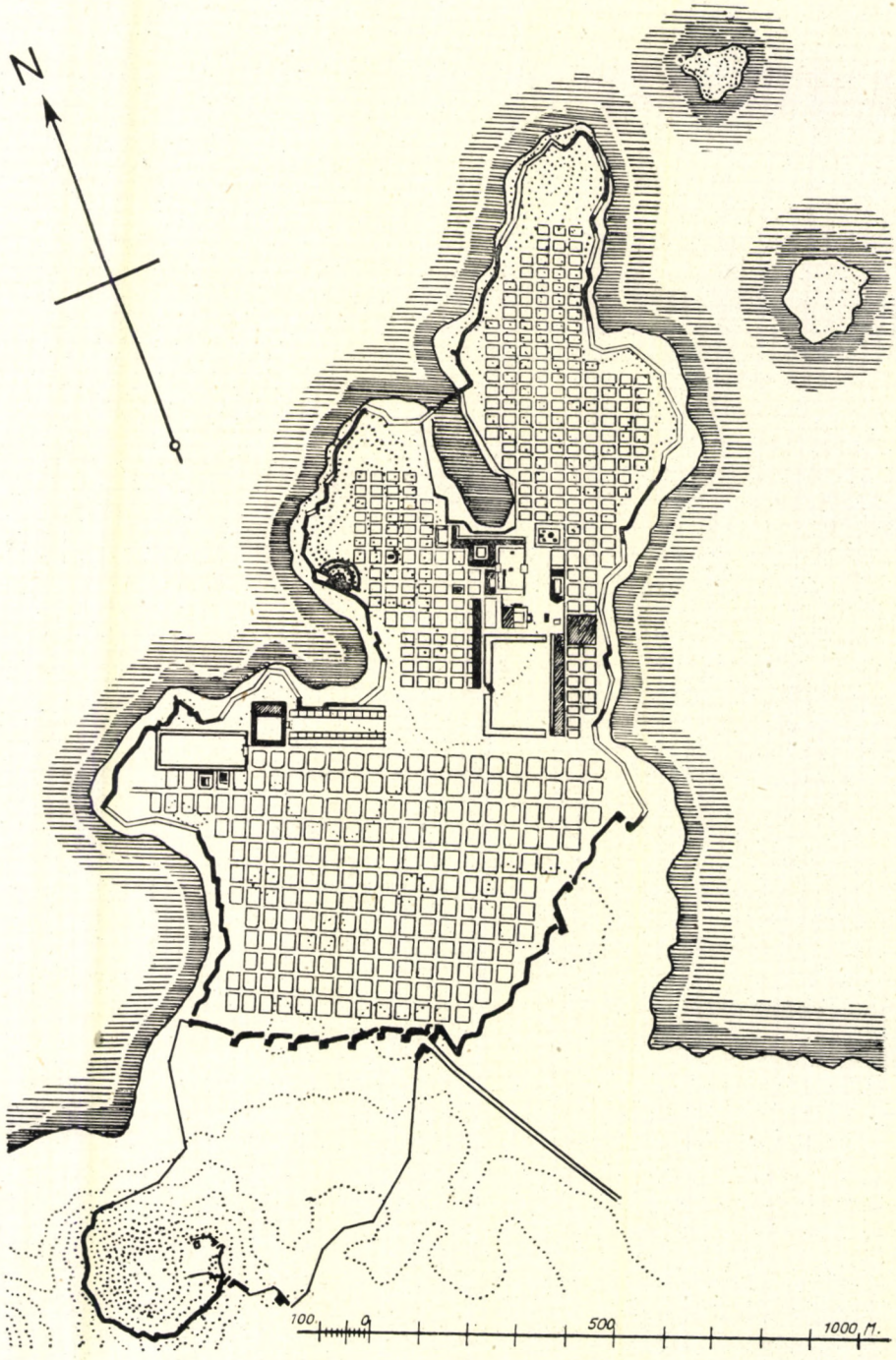

166. ábra. Az úgynevezett Hippodamosz-féle sakktáblaszerű alaprajz korai, „amorf" változata. Milétosz (Gerkan után)

azután ennek a két egymást metsző tengelynek a formája hogyan került át a kisázsiai görögség köréből az etruszkok, majd rómaiak körébe, rejtély. Lehet, hogy egymástól függetlenül találták fel mindkét helyen. Priénében nemcsak két főút-tengely van már, hanem nagyjából ott, ahol a két széles főút keresztezi egymást, van egy határozottan kiemelkedő főtér, *agora*. A következő lépés azután az lesz, hogy ezt az immár két egymásra merőleges főút-tengellyel és egy központi, derékszögű négyszögű (négyzetes) térrel

167. ábra. A Hippodamosz-féle alaprajz fejlettebb példánya, két egymást derékszögben metsző főutcával és a keresztezés helyén határozottan kiemelt agorával. Priéné (Patrice Bonnet után)

rendelkező sakktábla-alaprajzot kvadratikus vagy téglalap alakú keretbe szorítják.

Ez a fejlemény azonban már nem görög földön születik meg, hanem etruszk, illetőleg római teljesítmény, a rómaiak körében először mint castrum jelenik meg. A római castrum tehát emlékeztet az etruszkok körében már leírt cardo-val és decumanus-szal rendelkező formára, és emlékeztet azokra a kisázsiai görög kolóniavárosokra, amelyekben már nemcsak derékszögű négyszögű telektömbök és részben egymással párhuzamos, részben egymásra merőleges utcák vannak, hanem van két széles főutca, és van főtér. Ezenfelül azonban az etruszk-római alaprajznak van szabályszerű körülhatárolása is, ami a kisázsiai görög városok egyikében sem volt meg. Róma köztársasági korszakában inkább a körülkerítés kvadratikus formája divatozik, a császárság korszakában pedig inkább téglalap alakú volt a castrum. A castrum két egymásra merőleges főutcája közül az egyik nagyjából észak—déli irányú volt, ez a cardo vagy másik nevén *via principalis*, a másik kelet—nyugati

irányú, ez a decumanus, vagy nevezik *via praetoria*-nak, illetve *via decumana*-nak is. A két főutcának megfelel természetesen négy kapu: a cardo-nak vagy másként via principalis-nak két kapuja a *porta principalis dextra* és *sinistra*, a decumanus-nak vagy via praetoria-nak, illetőleg via decumana-nak két kapuja pedig a *porta praetoria* és *porta decumana*. Azon a helyen, ahol a cardo és decumanus metszi egymást, van a castrum középpontja, a vezér sátra. Az egész castrumot derékszögű négyszögű fal veszi körül.

Ez az alaprajz-beosztás rendkívül tiszteletben tartott forma maradt a római birodalom egész története folyamán, amit a castrumról átvittek a városokra is a *coloniák* alapításakor. Meg kell jegyeznünk, hogy van a római birodalom területén fokozatosan nőtt város is, nemcsak tervszerűen alapított. A fokozatosan, nem valamely előzetes terv szerint növekedő, tehát

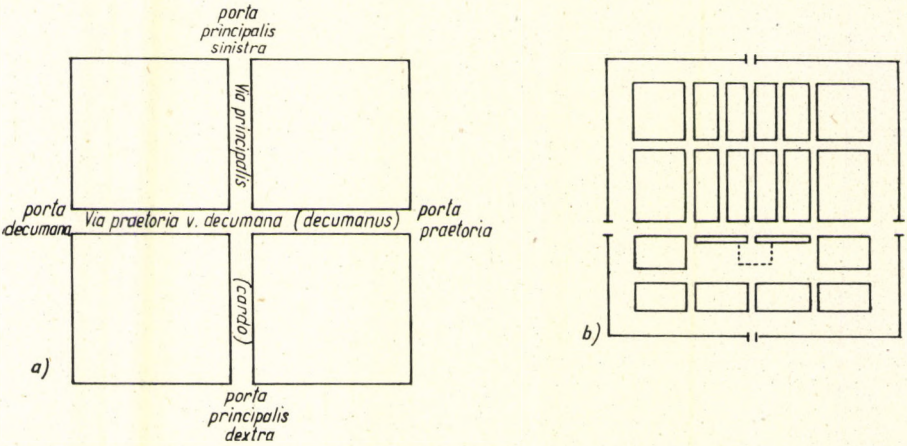

168. ábra. Római castrum főútjainak és kapuinak neve *(a)* és jellegzetes alaprajza *(b)*

egészében szabálytalan utcahálózatú városok sorában az első hely magát Rómát illeti meg. Természetesen az ókori Róma sem volt híján tervszerűen létesített és ennek megfelelően szabályosabb városrészeknek, valamint a városterület egészén mutatkozó bizonyos szabályos, noha tervszerűtlen alaprajzi vonásoknak. Az elsőre példaként a császárok forumait és a Campus Martius szabályos beépítését említhetjük, a másodikra pedig az országutakban folytatódó főforgalmi utaknak a térszíni mélyedéseket követően a Forum Romanum felé való sugaras összefutását hozhatjuk fel.

Némely esetben csatlakozóan a castrumhoz — amely mindig katonai tábor, esetleg kőfallal kerített állandó tábor (castra stativa) volt —, ennek valamelyik kapuja előtt a kivezető út mentén mindenféle árusító bódékból, a katonák hozzátartozóinak, markotányosoknak, kézműveseknek, kereskedőknek a házaiból, később szilárdan megépített városias épületekből tervszerűtlenül városszerű település nőtt. Az így felnőtt városszerű településnek, katona- vagy táborvárosnak éppúgy „*canabae*" volt a neve, mint az eredetileg a helyén állott bódéknak. Alapítottak azonban a rómaiak tervszerűen is a meghódított Itáliában, majd a későbbi provinciák területén városokat

(municipia, coloniae); ezek polgári népesség számára alapított városok voltak, alaprajzuk azonban tökéletes mása volt a castrum alaprajzának. Mindig a fal épült meg előbb, utána a házak. Az utcák az egykori cardo és decumanus szerepét játszó két főutcához igazodtak, tehát részben egymással párhuzamos, részben egymásra merőleges utcákból álló, vagyis sakktábla-alaprajz adódott. Ahol a cardo és decumanus metszi egymást, ott áll a *forum*. Ennek ugyanaz a szerepe, mint a görögöknél az agorának: piactér, köztér. A római kolóniavárosokban a forum rendszerint kerített udvarház módjára épült körül, négy oldalán teljesen zártan épület keretezi. Különböző árusítóhelyek vannak itt és a bazilika. Az utóbbi a rómaiaknál főként a törvénykezés céljait szolgáló csarnoképület volt. A cardo-nak és decumanusnak megfelelő főutcák mindketteje vagy legalábbis egyike üzletutca, és hogy kényelmes legyen a vásárlás, a járókelők védve legyenek a széltől, esőtől, rendesen árkádsor kíséri az utcát véges-végig, amint azt a hellenisztikus kor városaival kapcsolatban már korábban említettük. Ez a forma terjed el azután mindenfelé, ahol csak Róma megvetette a lábát, tehát nemcsak mediterrán területen, hanem azon kívül az egykori Galliában, Britanniában, Germániában is.

A mai Európa városai közül több mint száz foglal helyet egykori *római castrum* vagy *colonia* helyén. Csak példaként ragadunk ki néhányat ezek közül, főleg ismert nevű nagyvárosokat, ezzel is rávilágítva arra, mennyire fontos az európai városok alaprajzának fejlődéstörténetében a római castrumszerű alaprajz, még ha annak vonásai a középkorban helyükön keletkezett városok alaprajzában igen gyakran eltorzultak is, amint azt a továbbiakban látni fogjuk.

Itália területén ilyen alaprajzú a mai Firenze, Bologna, Torino, Verona magja, továbbá az Alpok felé Aosta, Como, Svájcban Solothurn, Dalmáciában Zadar (Zára). Kimutatható a város magjának római eredetű alaprajza Barcelona, Zaragoza, Tarragona, Ávila, León esetében is. Franciaországban ugyanezt mondhatjuk pl. Bordeaux, Nantes, Dijon, Rouen, Orleans, Soissons, Bourges stb. belvárosáról. Természetesen ezek csak kiragadott példák, az egykori Galliában, a mai Franciaországban se szeri, se száma az olyan városoknak, amelyekben egyik-másik utca futása még elárulja a római várost, pl. magának Párizsnak alaprajzában is vannak a rómaiak által kijelölt utcák. Angliában London belvárosában szintén az egykori castrumnak a helyét jelzi az utcák futása. Azután Londonon kívül Chester, amelynek máig fennmaradt középkori falai a római castrum falainak helyén állnak (a „Chester" szó maga sem egyéb, mint a „castrum" szónak elangolosított alakja) és egy sereg Chesterből eredő nevű város (pl. Manchester, Colchester, Leicester, Chichester, Silchester, Winchester, Glouchester), továbbá York, Lincoln, Bath, mind egykori castrumból vagy kolóniavárosból fejlődött. Franciaország keleti részén ilyen Metz Lotaringiában, vagy Strasbourg Elzászban. Átmenve a mai Németország területére ilyen Köln, Mainz, Trier, Worms, tovább keletre Augsburg, Regensburg, Passau, az osztrák Bregenz, majd Wien. Különösen Köln, Strasbourg és Regensburg alaprajzában lehet szépen kimutatni az egykori castrum helyét. De ugyancsak ott rejlik az egykori római castrum Wien (Bécs) alaprajzában is, ki tudjuk pontosan jelölni annak helyét a mai utcák futása alapján. A mi fővárosunk római őse Aquincum; részben a mai Óbuda házait találni romjai felett. A castrum és a canabae kétségtelenül Óbuda beépített területe alatt rejtőznek, ellenben

a municipium, majd colonia rangjával dicsekvő egykori polgárváros a mai várostesttől északra feküdt, ahol romjainak egy részét a város kerítőfalainak, valamint a cardo és decumanus utcavonalának egyes részeivel feltárták. Közismert egykori kolóniaváros Pompeji, amelynek életét a Vesuvius hamuja oltotta ki, de egyben ez óvta meg attól, hogy eredeti alaprajzát valamely, helyét később elfoglaló, eltérő utcarendű település híján a múló

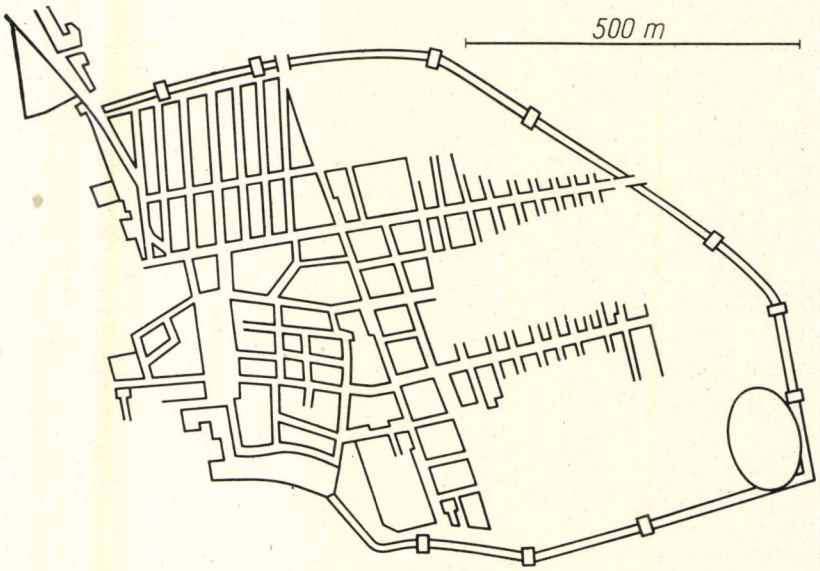

169. ábra. Pompeji alaprajzának ásatásokkal feltárt része

századok mossák el. Ennek az ásatások révén jórészt feltárt egykori városnak alaprajza nem egészen szabályos, de nagyjából a castrum, illetőleg colonia formáját mutatja.

Az imént hangoztattuk a római castrumszerű alaprajzok jelentőségét a későbbi európai városalaprajzok fejlődéstörténetében. Ez a jelentőség főként úgy értendő, hogy a castrum-alaprajznak mint hagyománynak elemei sok évszázad múlva is feléledtek Európában vagy európai gyarmatokon újonnan létesített városok alaprajzában. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az egyes római castrumok vagy coloniák alaprajzát sok esetben közvetlenül örökölték volna az életüket folytató, vagy legalábbis a helyüket elfoglaló középkori városok.

Először is az egykori római castrumoknak és coloniáknak térbeli egybeesése középkori európai városokkal aránylag nem gyakori. A már szám szerint említett több mint száz eset egyáltalán nem nevezhető soknak, összehasonlítva egyrészt azoknak a castrumszerű római településeknek a számával, amelyek helyén nem alakult a középkorban város, másrészt ama középkori városokéval, amelyek nem valamely római település helyét foglalták el. Ebben a nagymérvű diszkordanciában római és középkori városias települések helyválasztása között legfőképpen a rabszolgatartó

impérium és az azt felváltó feudális társadalom igényeinek eltérése tükröződik.

Másodszor a castrumszerű alaprajz még akkor is eltorzult — néha szinte a felismerhetetlenségig —, ha a középkori város életének színtere az egykori római település helyét foglalta el. Ezt fentebb már említettük, részletesebb kifejtésére sor kerül az alábbiakban.

c) *Európa középkori és a Föld újkori városalaprajzai*

Az első kérdés, mielőtt rátérnénk a középkorban keletkezett alaprajzokra, az, hogy a castrum- és colonia-alaprajzokból mi mentődött át a helyükön később keletkezett városok révén a középkorra és azon keresztül napjainkra. Mindjárt kimondhatjuk, hogy olykor roppantul kevés, néha majdnem semmi. Vannak esetek, amikor a kontinuitás a középkori város és az egykori római alapítás között csak látszólagos. Ilyen pl. Bonn esete. A középkori Bonn nem fekszik pontosan a római Castra Bonnensia helyén. Már csak ezért sem lehet a kettő alaprajza azonos. Bonnhoz hasonlóan Limoges és Périgueux középkori települései sem esnek egybe a római várossal. Vannak azután példák, mint Trier vagy Solothurn esete, ahol ugyan kimutathatóan az egykori *római alapítás helyén* van a középkori város, de *az alaprajz teljesen*

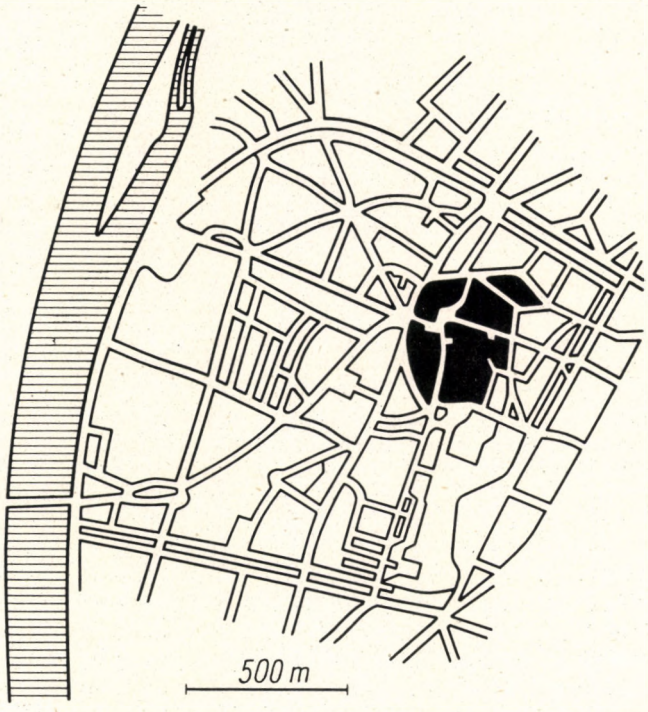

170. ábra. Trier középkori alaprajzát jellemzi mint mag egy egyházi jellegű immunitás (feketén jelezve), annak kapuja előtt elhelyezkedő piactér és onnét sugaras irányban szétfutó utak (radio-koncentrikus alaprajz). Mindez egyáltalán nem hasonlít az egykor itt álló római település szabályos alaprajzára

megváltozott. Esetleg egy-egy mai utcavonalról kivehető, hogy római eredetű, ellenben látunk átlósan futó utcákat is, ilyeneket pedig a római castrum nem ismert. Különösen Triernek a középkorból származó alaprajzát jellemzik olyan átlós utcák, amelyekből valóságos radio-koncentrikus alaprajz adódik. Solothurnban pedig azt látjuk, hogy az egyik utca villásan szétágazó, ami a castrumban ugyancsak nem fordul elő.

Általában még azokban a városokban is, amelyek viszonylag legtöbbet őriztek meg a helyükön állott egykori római castrum vagy kolóniaváros

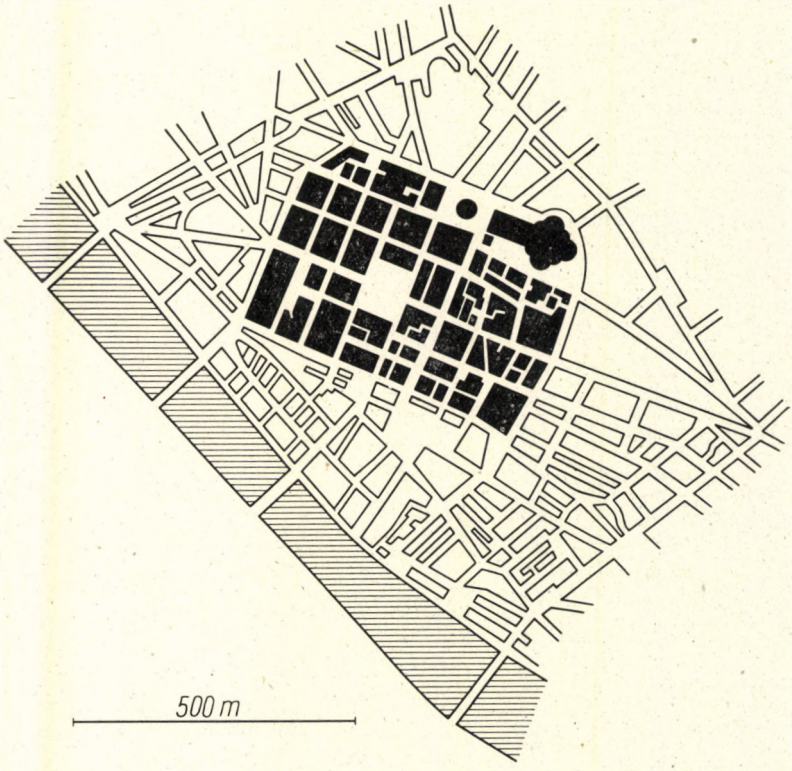

171. ábra. Firenze középkori eredetű városmagjának alaprajza nagyon sokat megőrzött az egykor helyén álló római colonia utcavonalaiból

alaprajzából, ott is nagyon erősen módosult ez az alaprajz, csak bizonyos gyakorlattal tudjuk felismerni a mai utcahálózatban a castrum- vagy kolónia-rendet.

A castrum jelleg leghívebb őrzői azok a mai városalaprajzok, természetesen újabb eredetű bővítményeik nélkül, ahol felismerhető a castrum jellegzetes derékszögű négyszögű keretén, valamint a cardo és decumanus útkeresztjén, vagy annak valamilyen maradványán kívül a castrum-úthálózat több más jellemző alaprajzi vonása is, így pl. az összes mai utcák többsége egyenes, egymást derékszögben metsző, azonfelül az egykori római település egész területét megszakítás nélkül átszelő, továbbá a telektömbök is túlnyomóan egyenlő nagyságúak. Ilyen mértékű szabályossággal néhány olasz

város magja rendelkezik: Firenze (egykori colonia), Torino (castrum), bizonyos tekintetben Como (castrum). Napoli (Nápoly) óvárosának sakktábla-utcahálózata meg éppen még az egykori itáliai görög gyarmatváros máig fennmaradt emléke.

Másutt a még mindig felismerhető téglalap-perem már sokkal nagyobb belső lazaságot keretez. Zaragoza, Bordeaux, Rouen, Strasbourg, Regensburg, Chester magjának alaprajzában jóformán már csak az utcák túlnyomóan egyenes és egymásra merőleges futása tekinthető római örökségnek.

Más városban még ennyi szabályosság sem akad, ami azonban néhol részben azzal magyarázható, hogy az eredeti római település alaprajza sem volt egészen szabályos. Egyébként a legtöbb városban a szabálytalan vonások többsége középkori eredetű. Így többnyire a középkorban keletkeztek az egykori római utcák futását csak nagyjából követő, hol jobbra, hol balra kiugró görbe, vagy több darabra tört utcák.

Az utcák sokszor csak nagyjából merőlegesek, illetőleg párhuzamosak. Kevés az egész római kori település területén megszakítatlanul átfutó utca, annál több a zsákutca és a nagyon különböző méretű, sokszor ferde vagy görbe vonalakkal határolt telektömb. Általában az a szigorú kötött rend, amelyet a római castrumban találunk, a középkorban meglazult. Elsősorban annak a körülménynek volt szerepe ebben az átalakulásban, hogy a római városok kevés kivétellel úgyszólván mind elpusztultak a népvándorlás idejében, legalábbis házállományuk nagyrészt romba dőlt. Ez maga azonban még nem elegendő ok arra, hogy a castrum vagy kolónia helyén a középkorban ilyen erősen meglazult kvadratikus utcahálózat alakuljon ki. Mert hiszen az újjáalakuló települések végeredményben a régi alaprajzzal újulhattak volna meg.

Az újjáalakulás megindítója a legtöbbször, vagy legalábbis nagyon sok esetben az a körülmény volt — ami egyben igen sokszor a településnek az ókorból a középkorba átvezető kontinuitását is fenntartotta bizonyos mértékben —, hogy az egykori római telep egyébként elpusztult vagy nagyon megritkított népességű és épületállományú területén a városi szervezetnek, mint intézménynek a megszűnése esetén is továbbra fennállt, esetleg megszakítatlanul vagy rövid időre szóló megszakítással, a római uralom idején alapított püspökség templomával, papjaival, kiszolgáló népességével. Ennek a püspökvárosnak némi biztonságot is nyújtottak az egykori népes római település romjait még mindig körülövező városfalak, vagy ha azok túlságosan bővek voltak számára, maga körül szűkebb területen újakat emelt (pl. Trier). Sőt a korai középkor folyamán újonnan alapított püspökségek egyenest egykori római város helyére telepedtek, ha akadt ilyen a közelben (pl. Speyer vagy az angol Exeter). Így lett a római castrum vagy colonia helyének és életének örököse az a „civitas", amely a korai középkorban német nyelvterületen a leggyakrabban, francia nyelvterületen (mint „cité") mindig fallal megerősített püspökvárat jelentett. Bordeaux, Laon, Metz, Basel, Genève (Genf), Strasbourg, Köln, Regensburg, Passau mind római településből vagy annak helyén kialakult kora középkori püspökvárak, amelyek a középkor folyamán nagyobb várossá nőttek.

Amint alább még látni fogjuk, nagyon sokszor ilyen székesegyházat és püspöki palotát felölelő püspökvárak, mint városias magános települések, váltak területileg és szervezetileg magjává a később kialakuló, nagyobb területű középkori teljes városoknak. Persze nem mindig. A középkori Bécs

városmagja például egy tartományúri jószágigazgatási központtal, afféle majorsági udvarházzal együtt, mintegy ahhoz csatlakozóan foglalta el az egykori római castrum helyét, ellenben a székesegyház, a mai St. Stephansdom, mint későbbi létesítmény, ezen kívül foglalt helyet.

Természetesen vannak olyan kora középkori püspökvárak is (pl. Chartres, Limoges), amelyek helyén nem volt soha semmiféle római település.

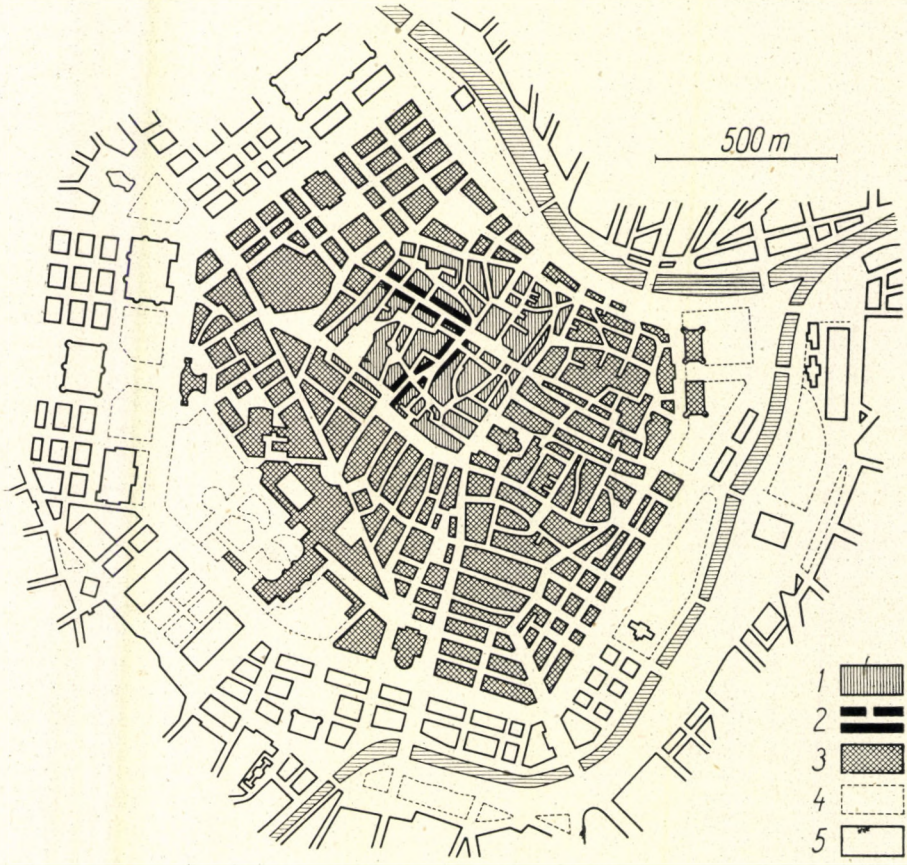

172. ábra. Wien (Bécs) belvárosának alaprajza

1 = a római castrum helyén kialakult középkorias alaprajzú városrész, amelynek nyugati részét a tartományúri udvarház, keleti nagyobb részét a középkori város legrégibb beépített területe foglalta el; 2 = a római kori via principalis és via decumana útvonalának ma is élő szakasza; 3 = a mai belvárosnak a középkori Bécs későbbi városrészeivel azonos területrésze; 4 = a Ringet kísérő parkok az egykori erődítési övezet területén; 5 = a Ringen kívül fekvő telektömbök

Vidékükre esetleg ki sem terjedt a római birodalom (Münster, Osnabrück, Hildesheim). Másrészt egykori római települések helyén olyan középkori városok is keletkezhettek, amelyek sem előbb, sem később soha nem voltak püspöki székhelyek (Bregenz), hanem pl. uralkodói udvarház mellett nőttek fel (Zürich).

Megtörténhet, hogy a római város romjain tervszerűtlenül, fokozatos növekedéssel és ennek következtében szabálytalan utcahálózattal alakul

ki a középkori város. De tervszerű középkori városalapítás is kapcsolódhatik szabálytalan alaprajzi vonásokkal. Itt egészen határozottan a középkori embernek teljesen más esztétikai szemlélete a döntő momentum, amely szerepet játszik, amint arra már korábban rámutattunk. Teljesen más volt a középkori ember elképzelése az ideális városképről, tehát más az, amit megvalósít, mint amit az antik ember, mondjuk a római ember megvalósított. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek ellenére is a szabályos és szabálytalan alaprajzformák egyaránt tovább élnek a középkorban is az újonnan keletkezett városokban, akár római település helyén jöttek azok létre, akár nem. De más volt általában a középkori ember elképzelése a szabályosságról, és más volt az ókori ember fogalma. Itt visszatérhetünk GANTNER megállapításaira, aki leszámolt egyebek között másokkal együtt azzal a felfogással, hogy ami szabálytalan, az egyben tervszerűtlen is. A középkorban létesültek tervszerű szabálytalan alaprajzformák is. A középkori ember ideális városképe egyaránt lehetett szabályos és szabálytalan, de a szabályos szép városról való elképzelése korántsem érte el az alaprajzi szabályosságnak azt a mértékét, amit a római castrum vagy kolónia alapítói tűztek ki maguk elé, hanem egy sokkal lazább szabályosság volt az. A szabályosságnak ez a mértéke a középkor folyamán — úgy látszik — fokozatosan nőtt, tehát különösen a korai középkorban még az átlagosnál is kevésbé találkozunk szabályos alaprajzformákkal, inkább csak azok nyomaival. Csupán a XIII—XIV. századtól kezdve bukkannak fel egyre szabályosabb formák, ezek azonban úgyszólván sohasem érik el a római castrum vagy kolóniaváros szabályosságát.

Ettől függetlenül kérdés az, hogy tervszerű-e az alaprajz vagy tervszerűtlen. Kb. a jelen század első évtizedében is még mind a történészek, mind az építészek, mind a geográfusok körében általánosan uralkodó volt az a felfogás, hogy a városok túlnyomóan falvakból nőttek, és amennyiben egy faluból kialakult, majd tovább nőtt, terjeszkedett valamely város, ez teljesen tervszerűtlenül történt. A geográfusok közül elég RATZEL (1882) és HASSERT (1907) nevére hivatkoznunk, akik a közlekedés városalkotó erejét hirdették, pontosabban azt, hogy természetes közlekedő utakon, azok átkelő-, átrakó- stb. helyein fekvő falvakból lassanként növelt városokat a közlekedés. („Entwicklungstheorie"; „gewordene", „gewachsene" Städte). Ha el is ismerték, hogy vannak tervszerűen alapított városok, ezeket ritka kivételnek tekintették, és mint főleg a XVII—XVIII. századi „fejedelmi önkény" alkotásait emlegették (Versailles, Karlsruhe). Ezzel szemben viszonylag csak kevés esetben tudták a jelen század első évtizedei előtt, hogy voltak olyan városok is a középkorban, amelyeket mindjárt azzal a szándékkal alapítottak, hogy az a város funkcióját töltse be. Ezek az úgynevezett alapított városok, és ezek többnyire tervszerűen, előre elkészített (átgondolt) alaprajz szerint épültek.

A városépítő-művészet történetének olyan kiváló művelői is, mint A. E. BRINCKMANN, hangoztatták, hogy a „gót" (értsd középkori) város, akár Német-, akár Franciaországban, akár Itáliában, esetlegességek szerint kialakuló, lassan növekvő képződmény, amelynek szűk, szabálytalan utcái és terei nem valami meghatározott művészi rendszer produktumai. GEORG DEHIO és THEODOR FISCHER lényegében szintén a „gewachsene" és „gegründete" Stadt művészettörténeti szempontból is alapvető ellentétét hangsúlyozza.

Igaz, hogy egy összefüggő, nagyobb terület (Németország) városalaprajzait elsőnek rendszerező munka (Joh. Fritz: Deutsche Stadtanlagen Strassburg i.E. 1894) már felismeri, hogy Németországban az Elbától keletre mindenfelé uralkodó négyszögű piacteres, derékszögben metsződő egyenes utcás és kör vagy ellipszis alakban körülsáncolt középkori városalaprajzok a XIII. századi gyarmatosítással összefüggő tudatos alapítás (a házak építése előtt történt műszeres kijelölés) eredményei, ellenben nyomatékosan hangoztatja, hogy Nyugat- és Dél-Németország középkori városalaprajzait kevés kivétellel teljes szabálytalanság, görbe vonalú utcák zűrzavaros hálózata jellemzi, amely egyezik az ottani falvak (halmazfalvak) alaprajzával, és valószínűleg azt bizonyítja, hogy ezek a városok vagy falvakból, vagy — ha némelyikük alapított város, akkor is — a falvak mintájára lassan alakultak ki. Igaz, hogy ezeken az „allmählich gewordene" városokon *belül* megkülönbözteti azokat, amelyek — mint Aachen, Münster — világosan felismerhető egyházi vagy katonai alapítású maggal (székesegyház, kastély, vár) rendelkeznek.

Az is igaz, hogy a városalaprajzokkal elsőnek foglalkozó geográfus, Otto Schlüter, éppen Joh. Fritz fentebb említett értekezését bírálva (1899), hangoztatja, hogy az „alapított" és „nőtt" nem valami egymástól élesen megkülönböztethető két típus, a faluból nőtt város utcahálózata sem tisztán véletlen fejlődés eredménye; sok esetben a tudatos szándék, a tervszerűség nyomai ilyenkor sem vitathatók.

Igen nagy jelentőségű lépés volt a városalaprajzok helyes értelmezése szempontjából, amikor főleg gazdaság- és jogtörténészek — különösen Siegfried Rietschel (Markt und Stadt. 1897) és Georg von Below (Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum. Bielefeld, 1898) —, de részben geográfusok is — az utóbbiak közül főleg Robert Gradmann (Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde, 21, 2 — 1914) — kimutatták, legalábbis Németországról, hogy az alapított város nem ritka kivétel, hanem szerintük éppen ellenkezőleg a középkorban ez a normális. Az tehát a gyakori, hogy várost mindjárt városias jellegű településként, ha nem is mindjárt a városi jogállás teljességének birtokában és sokszor egy már korábban meglevő település (fejedelmi vár, udvartartás, püspökvár, székesegyház, kolostor, vagy akár falu) mellett alapítanak, és meggyőződésük szerint csak egészen kivételes esetben fordul elő, hogy egy falu fokozatosan szerzi meg a városrangot, és ennek megfelelően az alaprajza is tervszerűtlenül nő. Igaz, hogy egy-egy tervszerű alaprajzzal alapított középkori város — hacsak nem maradt meg eredeti törpe méretében — a mai napig esetleg sokszorosára nőtt eredeti nagyságának, és ez a növekedés már valóban többnyire tervszerűtlen volt.

Tisztán a középkori városalaprajzok helyes megítélése szempontjából ha nem is teljesen közömbös, mégis másodrangú kérdés, hogy a faluból nőtt városokkal szemben az alapítások gyakoriságát hangoztató — főként német — történészek közül a korábbiak, akik általában a középkor későbbi századainak (esetleg a XII—XIII. századnak, de mindenesetre a X. század utáni időknek) a viszonyait ismerték (pl. a fentebb említett Rietschel, Below stb.), az úgynevezett „*Marktgründungstheorie*" hívei voltak. Ezek azt hangoztatták, hogy az akár valamiféle régi településmag mellett, akár ilyentől távol alapított városias jellegű település eredetileg egy úgynevezett „Marktort", „Marktsiedlung" (=piachely, „mezőváros") funkciójával és jogállásával rendelkezett. Az ilyen piachely azután később teljes jogú város

rangjára emelkedhetett, beolvasztva az esetleges régi településmagot is. Ha elsősorban nem is alaprajzi tekintetben, de funkcionális, így tehát földrajzi szempontból is lényeges, hogy az ilyen „Marktsiedlung" egész élete a közvetlen környékkel folytatott terménycserén nyugodott, aminek megfelelően létének legfőbb kifejezője a hetipiac volt.

Mai tudásunk szerint a IX—XI. század óta feudális urak valóban telepítettek a helyi és közvetlen környéki szükségletek ellátására kereskedőket és iparosokat, azaz az előbbi értelemben vett „Marktsiedlung"-okat. Ezzel szemben a kora középkori viszonyokat tanulmányozó Henri Pirenne már régebben is, de különösen újabban egyes német történészek (Fritz Rörig, Hans Planitz, Edith Ennen) olyan Karoling-kori (VIII—IX. század) vándorkereskedők döntő szerepét hangsúlyozták, akik az akkori várszerű igazgatási központok (püspökvárak, apátságok, királyi tisztviselők megerősített székhelyei = civitas, cité, burgum, bourg, Burg) védelmét keresték fel időről időre. Ezeknek a védelmi jellegükön kívül világi vagy egyházi igazgatási funkciókat is betöltő városias magános településeknek a közvetlen szomszédságában emeltek a vándorkereskedők a maguk számára eleinte csak *időszakosan lakott kereskedelmi telepeket* (portus, wik, forisburgus = faubourg; ami utóbb esetleg már maga szerepel „burgum, bourg, Burg", lakói „burgenses", „bourgeois", „Bürger" név alatt). Ezek a kezdetben még egyáltalán nem, vagy legfeljebb csak kezdetleges módon megerősített, de később már fallal is körülvett, sokáig csak pihenőhelyül vagy áruraktárként, nem pedig állandó lakóhelyül szolgáló kereskedőhelyek tisztán a *távolsági kereskedelem* céljait töltötték be, tehát egyáltalán nem voltak a közvetlen környékkel szoros kapcsolatot fenntartó lokális piachelyek.

Az említett akár távforgalmi kereskedőhelyeknek, akár lokális piachelyeknek, valamint az eredeti magként szereplő várszerű igazgatási központoknak, vagy később egyéb településmagoknak (pl. falu) térbeli (alaprajzi) és jogi összeolvadásából a XII. század folyamán olyan, funkcionális szempontból sokrétű, teljes értékű középkori városok születtek, amelyeket mindenestül egyetlen közös fal vett körül. Lakosságuk már korábban és ezután is iparosokkal és általában egyéb városba költözőkkel bővült. Ezeknek a fokozatosan összekovácsolódott városoknak a mintájára csupán később (német földön a XII—XIII. században) keletkeznek olyan új városok, amelyek már kezdettől fogva nem várszerű igazgatási központok, vagy egyéb településmagok mellé telepedett és azokkal utóbb térbelileg és jogilag összeolvadó távolsági kereskedőhelyek, vagy lokális piachelyek, hanem társadalmi, jogi, funkcionális és térbeli értelemben vett teljes középkori városok. Ezek a későbbi alapítások már egyenkint különböző fő funkciójúak lehetnek: inkább helyi piacközpontok, vagy inkább a távolsági kereskedelem központjai.

Félreértések elkerülése céljából hangsúlyoznunk kell először is, hogy a kereskedőknek, iparosoknak akár alapított, akár fokozatosan nőtt piachelyei nemcsak valamely várszerű igazgatási központ, városias magános település szomszédságában, hanem ilyentől távol is elhelyezkedhettek, amint azt fentebb már említettük. Másrészt megfordítva, számos olyan középkori városias magános település (pl. kolostor vagy lovagvár) akad, amely mellé soha nem telepedett ipari-kereskedelmi funkciójú piachely, tehát amelyekből később sem fejlődött végeredményben város. Erről is

történt már említés, legalábbis olyan kolostorokra való hivatkozás formájában, amelyek körül máig sem fejlődött város.

Következik ebből a két tényből, hogy azok a konkrét esetek, amikor valamely kormányzati funkció városias magános település formájában való megjelenését időrendben követi a piachely mellételepülése, nem engednek meg olyasféle általános konklúziót, mintha a városkeletkezésben a kormányzati funkcióknak jutna az elsődleges, az ipari funkcióknak pedig keletkezésükben az előbbiekhez igazodó másodlagos szerep. Ilyen másodlagos szerepről csak az ipari-kereskedelmi funkciók helyválasztásában beszélhetünk, ott is csak akkor, ha történetesen az iparűző-kereskedő elem később telepedik oda, ahol a szomszédságban már előbb létrejött az igazgatási-védelmi funkcióknak valamiféle városias magános települése. Az a területi munkamegosztás, amely a városi funkciók egy helyre való tömörülésében, tehát a városok keletkezésében nyilvánul meg, csupán egyik formája annak a már korábban is jelentkező társadalmi munkamegosztásnak, amelynek a város településtípusának későbbi létrejötte szempontjából minden időkben legdöntőbb mozzanata az iparnak önálló foglalkozásként való kiválása a mezőgazdaságból.

Említettük már, hogy a „nőtt" város nem jelenti feltétlenül azt, hogy a város *faluból* nőtt. Végeredményben egy eredeti magként szereplő várszerű igazgatási központnak (püspökvár, királyi vár stb.) valamely mellette később alapított tervszerű alaprajzú piachellyel való összenövése révén is „nőtt"-nek, tehát egészében tervszerűtlennek nevezhető város keletkezik. LAVEDAN is erre gondol, amikor a X—XI. századi Harz környéki város-„alapításokról" megemlíti, hogy azok lényegében már meglevő részek körülsáncolással történő egyesítését jelentik, ugyanúgy, ahogyan az Nyugat-Európának a X. század végén várak vagy templomok mellett keletkező városszerű településeivel történt. Német földön később és keletebbre egyre szabályosabb alaprajzok keletkeztek a szó egyre valódibb értelmében vett tervszerű alapítás eredményeként, ami az Elba-vonal közelében és azon túl szabálytalan és régi, többnyire szláv eredetű településekhez csatlakozó új, szabályos alaprajzú városnegyedeket, néha minden részükben előzetes terv szerint létesített új városokat jelentett.

Azt a felfogást, amelyet részben a fentebb már említett történészek, részben GRADMANN képviselt, egészen más oldalról, művészettörténeti oldalról GANTNER is alátámasztotta, szerinte is a középkorban túlnyomóan tervszerű, alapított városok jöttek létre tervszerű alaprajzokkal. Nem feltétlenül szabályos alaprajzzal, sőt túlnyomóan szabálytalan alaprajzzal, de akkor is tudatosan szabálytalan vonásokkal, például tudatosan a térszínhez, vagy valamely architektonikus létesítményhez igazodóan. Már pedig, ami tudatosan igazodó, az tervszerű. Azt azonban GANTNER is elismeri, hogy vannak a középkorban is tervszerűtlenül nőtt városok. Egészen más kérdés azután az, hogy őt, mint művészettörténészt és nem geográfust a tervszerűtlenül nőtt városalaprajzok a legtöbb esetben nem érdeklik, mondván, hogy művészi szempontból azok többnyire értéktelenek. (Nem a szabálytalanság; ez lehet művészi értékű is.) Ámde GANTNER hangsúlyozza, hogy vannak művészi szempontból értékes tervszerűtlen alaprajzok is. Példaként a svájci Winterthur alaprajzát említi, amely két, eredetileg külön rész egyesüléséből ered, tehát tipikusan „nőtt", noha nem faluból nőtt város. De ha a két rész nem is egyidős, és amikor az első felépült, a második rész terve még nem

született meg, ez a második rész mégis az első részhez igazodóan, annak létezését figyelembe véve épült meg, úgyhogy a kettő együtt építészeti zártság benyomását kelti. Az ilyen és ehhez hasonló esetekre való tekintettel GANTNER a „nőtt" és „alapított" város fogalompárjának a városépítés

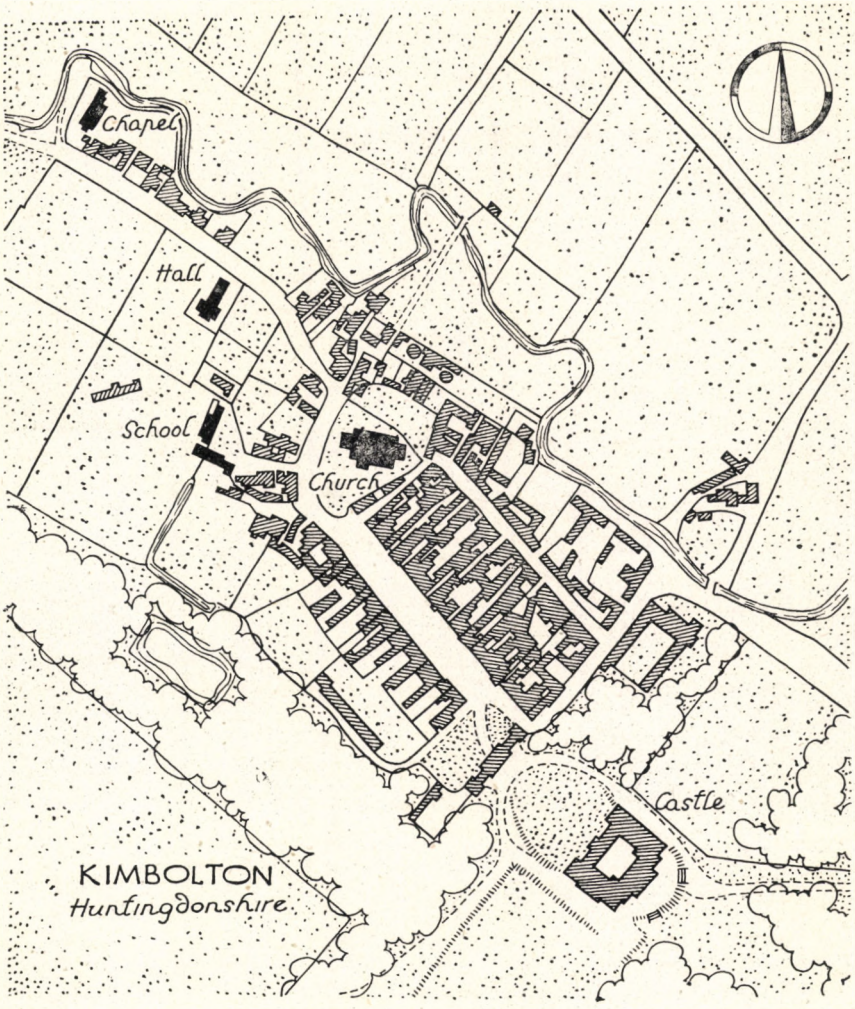

173. ábra. Kimbolton (Huntingdonshire; Londontól északra) kastély kapuja előtt elhelyezkedő faluból lassan fejlődött és tömörebb beépítésűvé vált széles, térszerű főutcájú város térképe (British Official Photograph)

művészetének történetében való használhatatlanságát hangsúlyozza. Ezzel a kérdéssel tovább nem is foglalkozunk, minket geográfusokat kell hogy érdekeljen a tervszerűtlenül nőtt város alaprajza is, akár értékes az művészileg, akár nem; egyszerűen *van* ilyen, és ez már elégséges ok arra, hogy érdekeljen bennünket.

Ha Németország sok vidékén általában ritka is a faluból nőtt tervszerűtlen város — ilyen például a halmazfaluszerű Würzburg, Höxter; faluból nőtt a ma is útifalura emlékeztető Zeulenroda —, ellenben Európa nyugati részein, Franciaországban, Angliában és Németország nyugati részén is sok olyan város van, amely tervszerűtlenül, sok esetben faluból nőtt, amint arra pl. DICKINSON mutat rá. Nem utolsósorban Magyarország is bőséges példát nyújt a falvakból fokozatosan nőtt városokra, nemcsak a közelmúltban (XIX—XX. század), hanem a középkorban is.

174. ábra. Kimbolton (Huntingdonshire) faluból fejlődött kisváros széles főutcája részletének képe (British Official Photograph)

Végeredményben ha a középkorban előforduló városalaprajzokat osztályozni akarjuk, két legfőbb kategória van: tervszerűtlen és tervszerű alaprajzok. A tervszerűtlen alaprajzokat részben egykori falvak képviselik, amelyek fokozatosan fejlődtek funkcionális szempontból is, jogi szempontból is esetleg épületállományukat tekintve is várossá, úgy azonban, hogy megőrizték a maguk eredeti falusi, többnyire halmazfalu-alaprajzukat. Közben kiterjedésük is megnőtt, mégpedig tervszerűtlenül. Ezek nemcsak *tervszerűtlenek*, hanem *szabálytalanok* is, valamennyien *faluból nőtt városok*. Vannak azután a tervszerűtlen alaprajzok között olyanok, amelyek nem nevezhetők szabálytalannak, tulajdonképpen szabályosnak sem, a kettő közt átmeneti helyet foglalnak el. Az a forma ez, amelynek meglétéről legalábbis sejtéseink vannak már az ókorból is: a *radio-koncentrikus* forma. Meg kell

jegyeznünk, hogy a radio-koncentrikus forma elvben nem feltétlenül tervszerűtlen mindig, pl. van olyan sejtésünk, hogy az ókorban Rodosz eredeti alaprajza radio-koncentrikus és tervszerű volt, a várost így alapították. A renaissance óta is vannak tervszerűen alapított radio-koncentrikus formák, ellenben a korábbi középkorban elég gyakran előforduló ilyen alaprajzok többnyire tervszerűtlenül nőttek, noha nem faluból fejlődtek, de nem is kész városként alapították őket. A radio-koncentrikus alaprajzforma tervszerűsége azonban — amint még látni fogjuk — a renaissance előtti középkorban sem kizárt dolog.

A középkori városok e fajtájának kialakulását vizsgálva ismét vissza kell térnünk arra a kérdésre, hogyan jöttek létre a városok mint *társadalmi képződmények*. Ebben a vonatkozásban a már korábban elmondottak lényegét kell némiképp kiegészítenünk. Ne feledjük el, hogy a hűbériség korában vagyunk, amikor minden földterület jogilag egy feudális úré. A középkorban tehát a városok is csak feudális úr által birtokolt területen keletkezhettek.

Hogyan keletkeztek?

A városokban iparosok, kereskedők gyűlnek össze, akik korábban esetleg mint vándoriparosok és vándorkereskedők éltek. Itt a magyarázata annak, hogy rendszerint miért nem egy már meglevő falu alakul át fokozatosan várossá úgy, hogy lakóinak addigi földművelő foglalkozását lassan iparos és kereskedő tevékenység váltja fel. Ez azért ritka, mert az iparral vagy kereskedéssel foglalkozni szándékozók annak a földterületnek használatáért, amelyen a jövendő város kialakul, éppen úgy szolgáltatásokkal (feudális földjáradékkal) tartoznak a feudális úrnak, mint a falusi jobbágy. Ezek a szolgáltatások azonban más természetűek, mint a falusi jobbágynépesség szolgáltatásai, mert hiszen más életformát folytató és másféle javakkal rendelkező emberekről van szó. Nem robottal szolgálnak, mert ők nem szántó-vető emberek, nem is kilenceddel, hiszen nincsenek mezőgazdasági terményeik, hanem ipari készítményekkel, kereskedelmi árukkal, majd ezek helyett már igen korán pénzzel fizetnek. Sokkal korábban fizetnek pénzzel a kézművesek és kereskedők, mint a jobbágyok, mert hiszen az ő körükben honosodott meg legkorábban a pénzgazdálkodás. Minthogy a kézműiparos, kereskedő foglalkozású, majdani városi polgároknak nevezhető telepesek másféle életkörülmények között élő, a feudális földjáradékot más úton lerovó népelem, mint a jobbágyok, ezért a földesúr lehetőleg elkülöníti őket a jobbágyoktól, térben sem keveri velük össze, mert ha különböző foglalkozású és ennek megfelelően különböző jogállású népesség él összekeverve, azt nem lehet egységesen ellenőrizni. Ha tehát a feudális úr engedélyt ad, hogy kézműiparosok és kereskedők valahol helyet foglaljanak a birtokán, ez a kijelölt terület elkülönül attól a helytől, ahol a jobbágyok élnek valamely faluban.

Ebből következik, hogy a középkorban keletkezett legtöbb város alapított város, nem egy már meglevő falu alakul át fokozatosan várossá a kézműiparosok és kereskedők odatelepedése révén, hanem esetleg a régi falu mellett, azzal esetleg érintkezően, de attól térben mégis szigorúan elkülönülve keletkezik egy kézműiparos-kereskedő telep (ilyen régebbi falu mellett alapított város például Kreuznach a. d. Nahe), amelynek sorsa persze azután az lesz, hogy mind több és több szabadságot, mind teljesebb önkormányzati jogot vív ki magának a földesúrral szemben, egyre önállóbb lesz. Hogy idővel milyen fokú önállóságot nyer, az esetről esetre változik. Az újonnan

alapított település rendszerint nem rendelkezett mindjárt teljes városi jogokkal. Először *mezőváros*, azt lehet mondani, ugyanaz, amit a mi hazai latin szóhasználatunk a későbbi időkben *oppidumnak* nevez, a német Markt (=piachely) néven emleget. A Markt tehát rendesen nem faluból fejlődött, hanem mindjárt ilyennek alapították.

Térben hol foglal helyet egy ilyen piachely, mezőváros? Esetleg egy meglevő régi falu mellett, mint mondottuk. A falu igen sokszor ugyanannak a földesúrnak a birtoka, mint az a terület, ahol a mezőváros helyezkedik el. Lehetséges azonban az is, hogy esetleg egy *régi városias magános település* (püspökvár, királyi hivatalnok vára stb.) mellé vagy köré, esetleg, ha hegytetőt elfoglaló vár az eredeti városias magános település, ennek lábánál nő fel akár a középkor korábbi századainak vándorkereskedő telepe, akár a későbbi idők lokális piactelepülése.

A kereskedők-iparosok mind védelmi szempontból, mind pedig forgalmi igényeik kielégítése szempontjából szívesen kapcsolódnak az említett városias magános településekhez. De maga a feudális úr saját érdekében is igyekszik az új piachelyet, mezővárost olyan helyre tenni, ahol az feltehetően prosperálni fog, tehát lakói bőségesen tudnak majd a terület használatáért fizetni, gyakran helyezik tehát a kereskedők-iparosok települését egy már meglevő vár, hűbérúri udvarház mellé, vagy a papság hajlékaival kiegészült püspöki templom köré. Csupa olyan, többnyire fallal körülvett városias magános település mindez, amely kormányzati vagy védelmi központi funkciót tölt be, és ennélfogva rendesen jó forgalmi fekvéssel rendelkezőnek kell lennie. Rendszerint oda épül, ahol egyúttal valamit védeni kell, ahol egy utat vagy utakat el lehet zárni az ellenség elől, tehát pl. folyó átkelőhelyén, vagy hegyvidékről síkságra nyíló völgy kijáratában stb. Mindezek a pontok alkalmasak arra, hogy vár, királyi udvar, püspökség stb. telephelyei legyenek, alkalmasnak kínálkoznak arra is, hogy egy leendő, de már kezdetben is ipari-kereskedelmi funkcióval alapított, tehát piachely rendeltetésű város telephelyeivé váljanak.

A radio-koncentrikus alaprajz sok esetben úgy jön létre, hogy a sugarasan szétágazó főút-nyaláb középpontjában foglal helyet az ősi mag, rendesen fallal körülvéve. Ez a városias magános településként keletkezett ősi mag azonban jogilag természetesen nem része az új iparos-kereskedő városnak, sőt uralkodik azon. Rendesen ugyanaz a feudális úr, aki ebben a magban lakik (püspök, főúr, király), vagy a mag területén megbízottjával képviselteti magát, annak a területnek is földesura, ahol a város létesült. Az odaköltöző kézműiparosok és kereskedők annak fizetnek egyelőre feudális földjáradékot, a föld használatáért járó szolgáltatást. A mag tehát jogilag kiemelkedik a keletkező városból, habár térbelileg összefügg vele. Ez a jogilag való kiemelkedés — amint láttuk — többnyire az alaprajzban is kifejeződik. A mag, az ún. *immunitás* (lakói immunisak, mentesek a környező vidék lakóira kiterjedő törvénykező szervek illetékessége, de egyben a városlakókat, kézműveseket, kereskedőket terhelő szolgáltatások alól is) fallal különül el térben is a köréje elhelyezkedett városi szerepkörű mezővárostelepüléstől. A mezővárost ti. egyelőre még nem veszi körül fal, még nyílt település, noha éppen úgy központi szerepkört tölt be, mint az immunitás, lakói azonban más jogállásúak.

Sokszor a mag körül keletkezett mezővárosnak a növekedése lehet tervszerűtlen is, főleg Angliában, Franciaországban, Flandriában és Németország

nyugati vidékein. A tervszerűtlenül növekvő mezőváros eleinte nem áll másból, mint a fallal körülvett immunitás kapuja előtt elhelyezkedő piactérből. E köré fog nőni később a város. Legelőször a piacteret veszik körül a letelepedő kézművesek és kereskedők, akik néha már korábban, vándoriparos és vándorkereskedő korukban is látogatták ezt a helyet, vonzotta őket az immunitás mint forgalmilag fontos, látogatott hely. A püspöki székhely bizonyos ünnepnapokon, búcsújárás idején, egy királyi udvartartás törvénynapokon, messze vidékről magához gyűjti az embereket. Ez a messzi vidékekről összegyűlt embersokaság valósággal piacként kínálkozik az iparosok és a kereskedők termékei és szolgáltatásai számára. Az immunitás kapuja előtt elhelyezkedő piactér sugaras irányban gyűjtőhelye az immunitás kapujához összefutó különböző utaknak. Ezek az utak eleinte csupán az immunitást felkereső embereknek a közlekedési útjai. Később természetesen egyre többen fogják látogatni az immunitás kapuja előtt elhelyezkedő mezőváros iparosait és kereskedőit is, a mezőváros tehát egyre nő. Ez a település, noha mint szorosan a piacteret felölelő mezővárost tervszerűen alapították ipari és kereskedelmi funkcióval, alaprajzi tekintetben tervszerűtlenül fog tovább nőni a sugarasan szétfutó utak mentén. Könnyű elképzelni, hogy alaprajza egy bizonyos idő múlva sugaras-koncentrikus, radio-koncentrikus lesz.

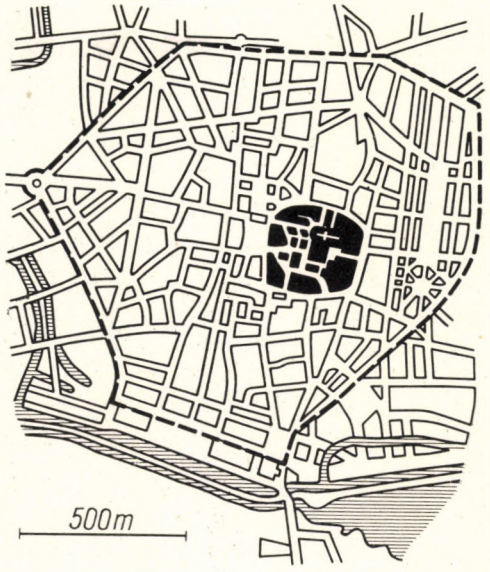

175. ábra. Középkori eredetű radio-koncentrikus városalaprajz, magjában egyházi jellegű immunitással (feketén jelezve). St. Quentin, Picardie, Északkelet-Franciaország

Nagyon sok radio-koncentrikus alaprajzú város van Angliában, rendesen ma is kisvárosok. A radio-koncentrikus középkori városrészen belül rendszerint megtaláljuk a legbelső magot, az egykori immunitást. Tervszerűtlenül nőtt radio-koncentrikus alaprajz sok esetben naggyá fejlődött városokban is előfordul mint azoknak középkori magja. A mai város ilyenkor messze túlnőtt ezen a magon. Egykori világi hatalmasság, valamely feudális úr várkastélya előtti piactér köré nőtt jellegű különösen számos flandriai, általában belga város, mint pl. Brugge (Bruges) vagy Gent (Gand), Mons, Leuven (Louvain) sugaras főúthálózata. Elmosódottabb a sugaras jelleg az egykori erődmag és a piactér hasonló viszonyát feltüntető Bruxelles és Ypres alaprajzában. Hasonló az eredete és képe a német Rothenburg ob der Tauber-nak. Uralkodói udvar vagy földesúri major szerepel a sugaras főúthálózat magjában helyet foglaló piactér mögött Aachen és Soest alaprajzában. Sokkal gyakoribb ezeknél a székesegyház, általában püspökvár, vagy egyéb fallal övezett egyházi jellegű immunitás kapuja előtt elhelyezkedő piactér mint a sugarasan összefutó utak középpontja. Példa erre a belga

Tournai, a francia Cambrai, St. Quentin és Beaune, a holland Middelburg, a német Trier, Münster, Osnabrück, Paderborn és Halberstadt.

Vannak sugaras főúthálózatú városok, amelyek fókusza egyszerű piactér, minden felismerhető immunitásszerű településmag nélkül. Ilyen a spanyol Valladolid, a belga Mechelen (Malines), a holland Haarlem, a német Nördlingen és Halle a. d. Saale, bár az utóbbi városról tudnunk kell, hogy

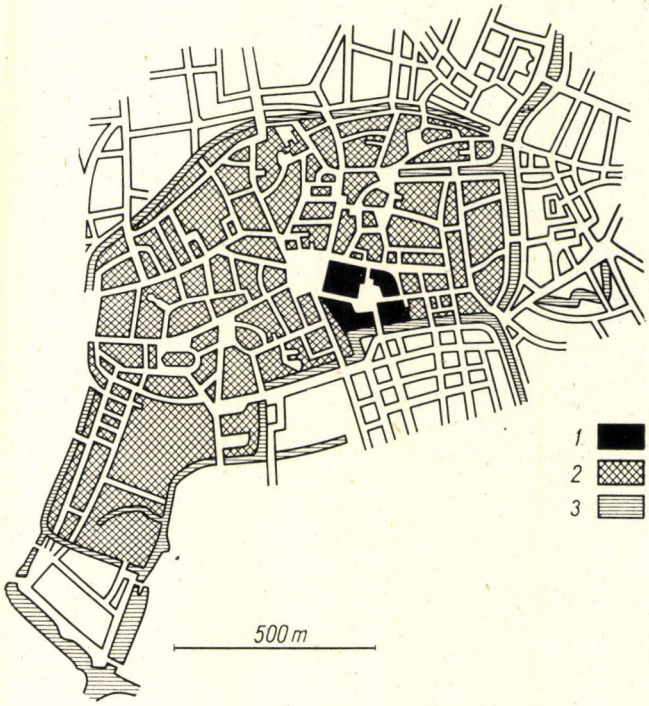

176. ábra. Bruges (Brügge)

1 = a flandriai gróf IX. századi vára; 2 = a XI—XII. század fordulóján körülkerített város, amely a vár előtti piactér körül nőtt, sugaras főúthálózattal; 3 = a város első peremét a falakon kívül is jelző és egyéb csatorna

a mai sugaras úthálózat központjában elhelyezkedő tér a városnak nem a legrégibb magja, éppúgy, mint Praha (Prága) óvárosának sugárutakat gyűjtő főterétől is bizonyos távolságra helyezkedik el a legrégibb városmag. Jó példa a tervszerűtlen radio-koncentrikus növekedésre Párizs, különösen annak Szajna-balparti városrésze. Itt a sugárutak kiinduló pontjának a Szajna átkelőhelyét rögzítő sziget, az Ile de la Cité, illetőleg az azon helyet foglaló középkori városmag, az eredeti egyházi és fejedelmi városrész tekintendő, amelynek szűk és jól védhető területére zsugorodott össze végül is a korábbi római település. Hasonlóképpen egykori római település a magja Dijon és Auxerre városának, mindkettőt sugaras főutak jellemzik ezen a magon kívül. A radio-koncentrikus alaprajz legnagyszerűbb példáival a régi orosz városok között találkozunk. Köztük is Moszkvát illeti az első hely. Az immunitást itt a Kreml képviseli. Ennek lábánál a szétsugárzó ország-

utak közeit kitöltve, a fa évgyűrűi módjára nőtt a középkori város. De hasonló képet mutat a régi Novgorod, Pszkov, Gorkij (Nyizsnyij Novgorod), Tula és még több más város is.

Az a piactelepülés, amelyből később város fejlődik, nem minden esetben radio-koncentrikus alaprajzzal nő egy immunitás mint mag körül. Sokszor így nő. Vegyük ezt első esetnek. Előfordul azonban az is, hogy az eredeti mag térbelileg felette van a létesítendő városnak, vagy azon kívül valahol távolabb fekszik, pl. a magként szereplő városias magános település egy

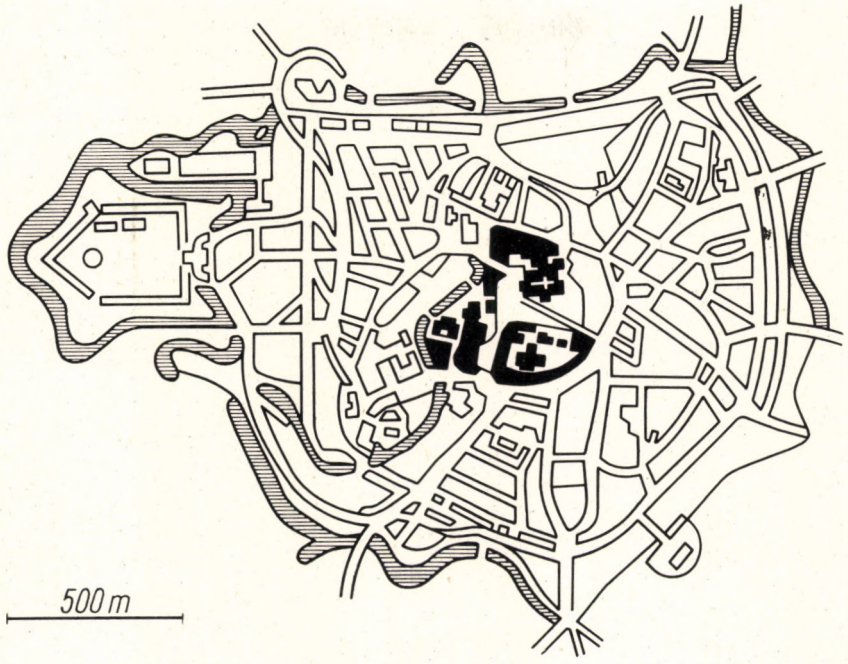

177. ábra. Radio-koncentrikus középkori eredetű városalaprajz, magjában (feketén jelezve) egyházi jellegű immunitással. Münster (Vesztfália)

hegytetőn, dombtetőn, magasabb teraszon fekvő királyi, vagy más világi hűbérúri, főúri várkastély, és ennek lábánál nő fel a piactelepülés, illetőleg a város (Palermo, Brescia, Lisboa, Burgos, Blois, Saumur, Newcastle-on-Tyne, Edinburgh, Tübingen, Nürnberg, Meissen, Linz, Graz, Praha, Brno, Bratislava, Beograd). Természetesen püspökvár is trónolhat a lábánál utóbb felnőtt város felett (Chur, Nitra, Győr, Veszprém). Legyen ez a második eset. Vagy — és ez egy lehetséges harmadik eset — a genetikus városmagként szereplő eredeti városias magános település, noha nem valami magaslaton ülő várkastély, szintén nem központi helyzetű a létesülő városban. Ez nagyon gyakori sík térszínen emelt várkastélyok, vízi várak, tenger- vagy folyóparti erődök esetében, amint azt Köbenhavn erődmagja, Christiansborg, Németországban Schwerin, Franciaországban Lille és Douai, Magyarországon az árvíz előtti Szeged példája tanúsítja.

Hasonló ehhez az az eset, amelyet olyan, folyópart közelében elhelyezkedett városokban találunk, mint Köln vagy Regensburg. Itt a lassan éledező egykori római település belsejében, bár annak széléhez közel alakult egyházi központ és a folyó között, a parttal párhuzamosan futó „wik" keletkezett az átrakó forgalom lebonyolítására. Ilyen telepek alakultak Wormsban és Mainzban. Jellemző az ilyen folyómenti „wik"-ek utcahálózata: a folyóval

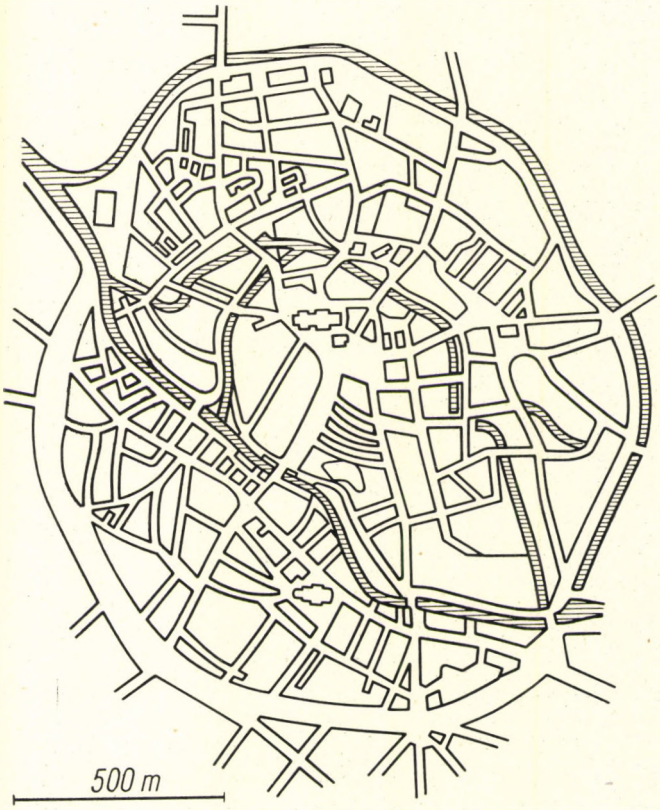

178. ábra. Sugaras főúthálózatú középkori városrész, fókuszában piactérrel, immunitásszerű településmag nélkül. Malines (Mechelen)

párhuzamos főutca és sokszor rá merőlegesen a folyóhoz levezető utcák sűrű sorozata.

Van viszont olyan eset is, amikor főként térszíni hatásnak köszönhető a radio-koncentrikus alaprajz kialakulása. Párizs Szajna-balparti városrészének radiális főútvonalait részben — amint már említettük — a Szajna átkelője indokolja, ahová sugarasan összefutnak az utak, részben azonban a Montagne Sainte-Geneviève-nek a folyó partja felé kiugró domborzati akadálya, amely az utakat kitérülésre és ennek megfelelően a Szajna partján csomózásra kényszeríti. Másfajta térszíni hatás érvényesül Erfurt alapjában szabálytalan utcahálózatának kialakulásában. Itt a Gera folyó ívesen futó ágaihoz igazodik a település évgyűrűszerű növekedése és az ezekre a gyűrűkre merőleges főutak sugaras rendje.

Áttérve most a *tervszerű alaprajzokra*, ezeknek megint két típusuk van, szabályos és szabálytalan. Azonban akár szabályos, akár szabálytalan az alaprajzoknak ez a csoportja, fő vonásait mégis tervszerűen szabták meg. Megjegyzendő, hogy amint egyrészt a tervszerűtlen és tervszerű két nagy főtípus közt nem éles a határ (éppen a radio-koncentrikus forma mutatja ezt), éppúgy a tervszerű alaprajzok kategóriáján belül sincs éles határ

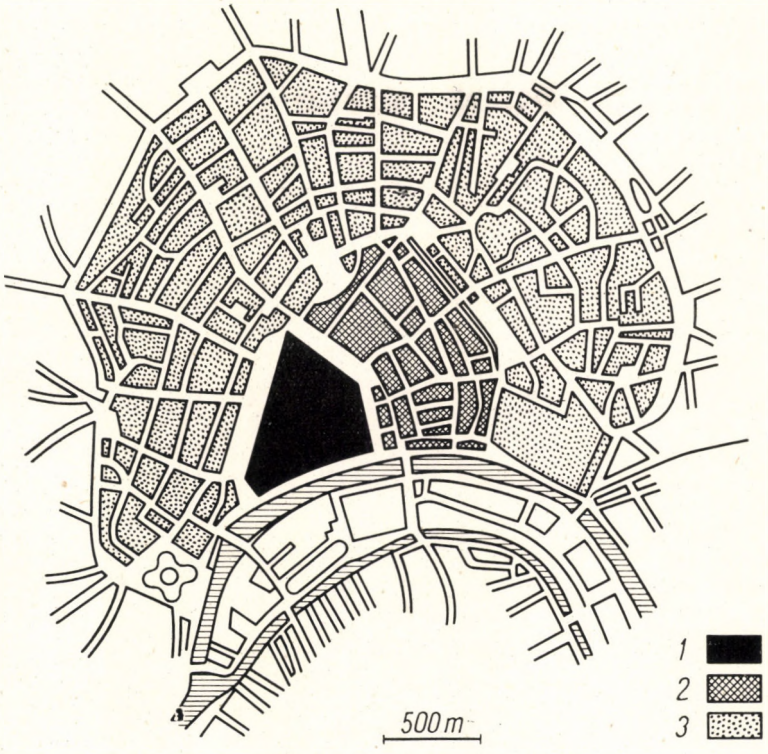

179. ábra. Moszkva radio-koncentrikus alaprajza

Magjában a Kreml (1). A később keletkezett Kitaj gorod (2), továbbá a Bjeloj gorod (3) sugarasan szétfutó utcái láthatók még térképünkön, egészen a „Bulvard"-ig; az azon túl, később kiépült városrész-gyűrűk már nem

szabályos és szabálytalan forma között. Inkább csak elvileg létezik ez a két típus, a valóságban előforduló alaprajz-példányok a számos elképzelhető átmenet valamelyikét képviselik az elméletileg felállított két típus közt. Nagyon kevés olyan középkori városalaprajzot említhetünk, amely pl. olyan mereven szabályos lenne, mint amilyen a görög hippodamoszi alaprajz az ókorban vagy a római castrum alaprajza. Inkább csak olyanokat ismerünk, amelyekben felismerhetők a hippodamoszi alaprajznak, illetőleg a castrumnak uralkodó vonásai, de sokkal lazább, szabadabb, kötetlenebb formában, tehát számtalan szabálytalansággal tarkítva. Ezért legcélszerűbb lesz olyan tárgyalás, amelynek során nem is állapítunk meg merev várostípus-kategóriákat, hanem inkább igyekszünk körülírni, hogy melyek azok a *szabálytalan vonások*, amelyek a középkori városalaprajzok-

ban előfordulnak, hol, milyen tényezőkre vezethetők ezek vissza, másrészt ugyanilyen módon megpróbáljuk megnevezni, hogy melyek a szabályos vonások.

Lehetséges, hogy a tervszerűen alapított középkori mezőváros, majd később teljes jogú város esetleg régi *római település helyét* foglalja el, ilyenkor az egykori római település szabályos sakktábla-alaprajzából többkevesebb vonás át is öröklődik az új középkori városra, de ezek a vonások rendkívül fellazulnak, megszűnik az utcák merev egyenessége, kicsit ferdék, hajladozók, görbék, esetleg nem is érnek át az egész településen,

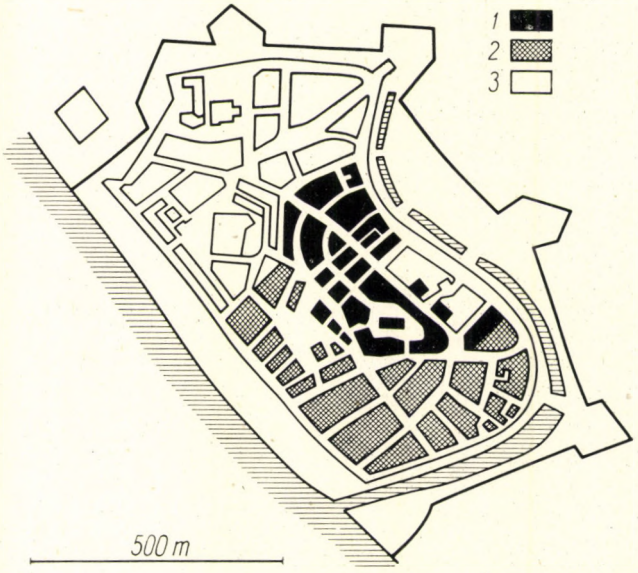

180. ábra. Riga belvárosa az egykori Riga patak kanyarulatát utánzó görbe utcavonalakkal (A „Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums" után, egyszerűsítve)

A belváros részei az ábrán jelzett sorrendben (1, 2, 3) keletkeztek, mind a XIII. században. A rajzon ábrázolt bástyás erődítmény-öv a XVI. században épült. Helyét ma park-öves körút foglalja el

egyiknek-másiknak csak zsákutcaszerű csonkja maradt, amint arról fentebb már megemlékeztünk. Olyan középkori város egyetlenegy sincs, amely tökéletesen örökölte volna a castrum minden vonását. A szabálytalanságot okozhatja először is az a körülmény, hogy a középkori város — amint már említettük — esetleg valóban tervszerűtlenül nő fel a római város romjain. De még ha a középkori alapítás tervszerű, akkor is szabálytalanságot okozhat az igazodás bizonyos természeti tájelemekhez, másrészt az igazodás bizonyos műtáj-elemekhez, ami egyaránt bekövetkezhetik mind az egykori római városok helyén, mind pedig az ilyenektől különböző helyen létesült középkori városokban.

Említettük már korábban, hogy a természetes tájelemekhez meg a műtáj-elemekhez való igazodásnak is a tervszerűségére, annak lehetőségére, hogy ez tervszerűen is előfordul, GANTNER mutatott rá. Ő beszélt *természetes dominánsokról* és *architektonikus (építészeti) dominánsokról* az

alaprajzokban. A természetes dominánsoknak az alaprajzban való szerepére Bern és Budán a Vár példáját említettük. Ismételjük: a természetes dominánsokhoz való tervszerű igazodás nemcsak a befolyásoló tájelemhez közeli szélső házsorokra szorítkozik, mert ha kizárólag csak ez fordulna elő, az tervszerűtlen igazodás lenne. Természetes dominánssá akkor válik a tájelem, ha annak uralkodó alaprajzi vonalát a létesülő városalaprajznak valósággal az egésze felveszi magába. A Várhegy kanyargós peremvonalát nemcsak a szélső utca futása ismétli, hanem ismétlik azok a belső utcák is, amelyeknek nem kellene ismételniük; hogy mégis ismétlik, az tervszerű, tudatos, szándékos művészi hatásra való törekvés. Teljesen hasonló módon természetes domináns lehet pl. egy folyóparti város esetében a folyó partvonala. A partvonal futását megint nem csupán a folyó-

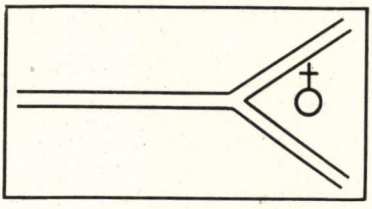

181. ábra. Gantner-féle architektonikus domináns mint útvonalat villás kettéágazásra kényszerítő akadály

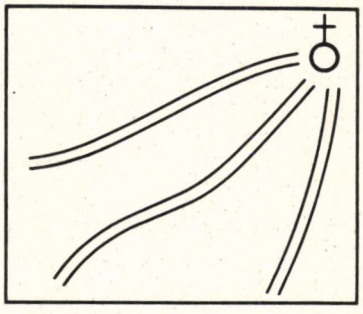

182. ábra. Útvonalakat sugarasan maga felé irányító Gantner-féle architektonikus domináns

partra néző házsor veszi fel, hanem egészen távoli utcák is. Olyan középkorias alaprajz ez, amelynek természetes dominánsa a folyókanyarulat. Ilyen pl. Riga legrégibb része az egykori Riga patak mellett. Itt a patakkal nem egyenközű, hanem ahhoz képest eltolt futású utcák vonala is mintegy kedvtelésszerűen ismétli a kanyarulat görbéjét mint tetszetős motívumot. Ez talán még szebben igazolja GANTNERt, mint az általa példaként említett Thun (a dombtető és a folyó által adott görbéket szabadon variáló utcavonalak), vagy Stein am Rhein (a folyó futását utánzó főutca és kontrasztként a városteste azzal ellenkező értelemben görbülő peremvonala).

Ugyanígy beszélhetünk architektonikus dominánsról akkor, ha az alaprajz nem valamely természetes tájelem formáit veszi fel, azt ismétli, hanem valamely emberi építmény alaprajzi formáit. Erre példaként fentebb St. Gallent említettük, amelynek burkolóvonalszerűen hajlók az utcái, azok is, amelyek az alaprajzot befolyásoló magtól, a kolostortól messze vannak.

Többféle esete lehetséges az architektonikus dominánsnak St. Gallen példáján kívül is. Lehetséges olyan eset, hogy kiemelkedő nagy épületek akadály szerepét töltik be, amely előtt pl. a feléjük futó útvonal villásan kettéágazik. Vagy éppen fordítva, valamely uralkodó építészeti alkotás sugarasan maga felé vonja az utakat. Ez két különböző eset. A villás szétágazásra jó példa Stein am Rhein város Svájcban. Solothurnt mint

példát egy castrum helyén létesült városra már korábban említettük. Solothurn mai alaprajzában találunk — benn a városban — egy monumentális épületet és előtte villás útelágazást, csakhogy éppen ellenkező értelemben, mint Stein városában. Solothurnban a monumentális épület nem az útvilla két szára között helyezkedik el, hanem a két út feléje konvergál. A villás útelágazás teljesen idegen az antik építészetben, ez merőben középkorias gondolat. Annál feltűnőbb az egykori castrumnak ilyen középkorias átalakulása, mert egyébként a város mai peremvonala őrzi a castrum régi, téglalap alakját. Látnivaló, hogyan bánt a középkori építész a római castrum-alaprajzzal, hogyan oldotta fel annak merev derékszögűségét laza formává.

183. ábra. Villás útelágazás középkori eredetű városalaprajzban. A két út monumentális épület (templom mint architektonikus domináns) felé konvergál. Solothurn (Svájc)

A másik eset pedig: lehetséges, hogy az architektonikus domináns, akár templom, kastély, vár, palota stb., amely ilyen esetben funkcionális szempontból eredetileg városias magános település, alaprajzi tekintetben pedig a későbbi város genetikus magja, maga felé gyűjti sugárszerűen az utakat. (Az előbb említett Solothurn tulajdonképpen már erre példa, noha itt az utak sugárnyalábját mindössze két út jelenti.) Itt azonban vigyázzunk! Ha az architektonikus domináns sugárszerűen gyűjti maga felé a főutakat, és ugyanakkor központjában foglal helyet a kialakuló városnak, akkor egy radio-koncentrikus, éspedig tervszerű alaprajzforma jön létre. Éppen erre az esetre gondoltunk, amikor megemlítettük, hogy lehetséges a renaissance előtti középkorban is tervszerű radio-koncentrikus alaprajzforma, ha az uralkodó architektonikus alkotást (leggyakrabban székesegyházat, általában püspökvárat, legritkábban valamely világi feudális úr várkastélyát, vagy majorszerű igazgatási központját) felölelő és jogilag immunitásként szereplő, eredeti városias magános település mint genetikus városmag a létesülő város középpontjában fekszik, és ha ilyenkor tervszerűen irányozzák az útvonalakat sugarasan — nem feltétlenül egyenes vonalban — az architektonikus domináns felé. Ez a sugarasan összefutó főútvonal-hálózat ebben az esetben csak részben szolgál gyakorlati célt (rendesen ott van a piac is az egykori mag, immunitás előtt), de a főúthálózat sugaras rendjének nemcsak ez a célja, hanem esztétikai szempont is szerepet játszik. Az architektonikus domináns valóban domináns lesz, uralkodik a városképben, bármerre megyünk a városban, mindenütt felbukkan ennek a képe, mert feléje vezetnek az összes főutcák.

Lehetséges persze, hogy az architektonikus dominánsként szereplő genetikus városmag a kialakuló városnak esetleg nem a középpontjában foglal helyet, ez esetben természetesen az alaprajz sem lesz radio-koncentrikus. Lehet pl., hogy a genetikus városmag (immunitás) a leendő város-

nak egyik sarkában gyűjti össze az utakat. Ilyenkor a település a genetikus városmagból csak egy irányban fejlődik ki, és akkor a sugarasan szétfutó útvonalak, bár az alaprajznak jellegzetes vonásai lesznek, de a kialakuló város alaprajzát mégsem teszik radio-koncentrikussá. Egy ilyen, nem a központban, hanem a település egyik sarkában fekvő architektonikus domináns felé futó, nem feltétlenül egyenes, hanem többé-kevésbé görbülő utcájú városalaprajzra jó példa az egykori római város helyét elfoglaló Speyer, vagy még jobb egy svájci kisváros: Yverdon.

Általában azt, hogy a római castrum vagy kolóniaváros helyén létesült középkori város hogyan oldja fel a szabályszerűséget az architektonikus dominánsok beiktatásával, hogy mennyire felismerhetetlenné válik az egykori sakktáblás rend, legjobban Trier már említett példája mutatja. Ez a város egyike volt a legszebb castrum alaprajzú városoknak. A középkori kerekded alakú immunitás kapuja előtti piactéren összefutó sugaras főúthálózat teljesen független a római utcahálózattól. Az egykori castrum-alaprajz más esetekben is nagyon eltorzul ugyan, de gyakorlott szem mégis felismeri. Az eltorzulásnak többnyire valamilyen architektonikus domináns az oka, rendesen székesegyház, amely a város szélén fekszik, és maga felé irányítja a főútvonalakat. Ilyen deformált római castrum alaprajzú pl. Nantes, Dijon (itt a hercegi kastély a deformáló architektonikus domináns), Angers, Bourges, Soissons. Regensburgban, de különösen Kölnben, Chesterben és Barcelonában is, bár az egykori castrumon belül, de annak egészen a szélén helyezkedik el a székesegyház, anélkül, hogy az alaprajz ennek hatása alatt állna. Legfeltűnőbb Ávila székesegyházának helyzete. Ez annyira beépült a városnak ma is fennálló középkori védőfalába, hogy apszisa mint valami bástya jelenik meg.

Két olyan tényezőt láttunk eddig, amely szabálytalan vonásokat hozhat létre az alaprajzban: egy természetes domináns jelenléte, vagy egy architektonikus domináns alakító szerepe. Harmadik eset: gyakran találkozunk egészen fantasztikusan szabálytalannak látszó középkori városalaprajzokkal. Ilyennek látszik pl. Braunschweig vagy Hildesheim alaprajza. Ha azonban jobban megfigyeljük akár az egyiket, akár a másikat, a hihetetlenül bonyolult kép származásának magyarázataként kiderül, hogy *több település*, köztük több város *olvadt össze eggyé* még a középkor folyamán. Szerepelt ezek között a jogilag még sokáig különálló, de térben már összenőtt települések közt falusi funkciójú és jogállású is. Később, amikor ezek a külön-külön alapított városok kiemelkedtek a mezővárosi sorból, valódi városokká váltak, tehát függetlenedtek a feudális felsőbbség alól, jogilag egyesültek, a velük érintkező falukat is bekebelezve. Az így támadt egész településkomplexumot, amely térben már előzőleg tökéletesen összenőtt, közös fallal vették körül. Bármennyire is bonyolult ennek az így kiadódó egésznek alaprajza, ha szétbontjuk azokra a részeire, amelyek egykor külön városok voltak, ezeknek alaprajza, ha nem is szabályos, de meglepően egyszerű.

Braunschweighez és Hildesheimhez hasonlóan több településből olvadt egyetlen várossá Quedlinburg és Lüneburg is. Limoges zűrzavaros utcahálózatából sem nehéz kihámozni a két tojásdad formájú magot (Cité = püspökváros és Château vagy Ville = kereskedő- és iparosváros) és a kettő között az „Entre deux villes" nevű faubourg-t. Olyan, viszonylag kis városok is, mint Bar-le-Duc, egészen heterogén eredetű és alaprajz

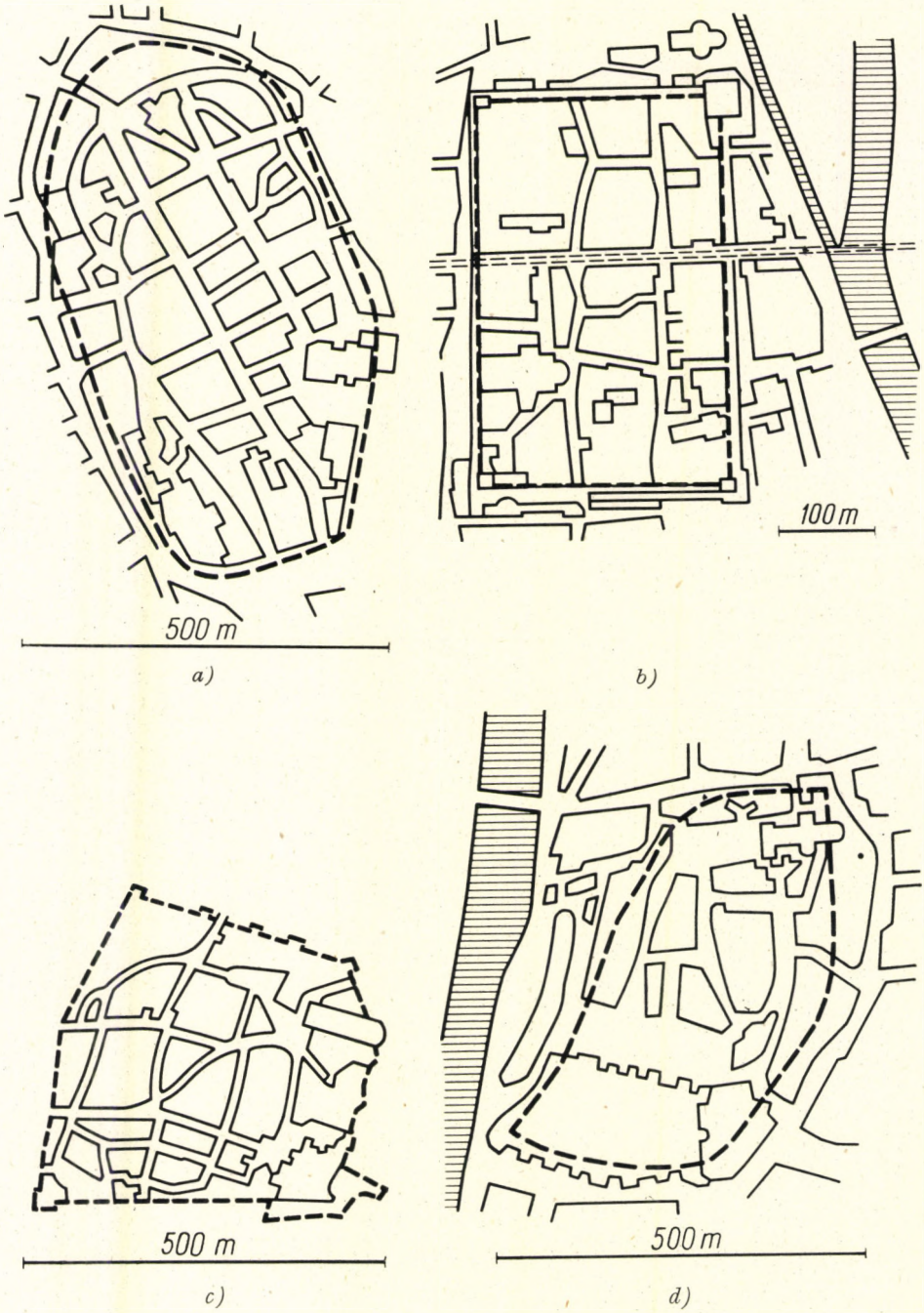

184. ábra. Egykori római castrum sakktábla-alaprajzának középkori eltorzulása valamely architektonikus domináns beiktatása következtében

a = Bourges; *b* = Soissons; *c* = Nantes; *d* = Angers

tekintetében is eltérő jellegű középkori keletkezésű városrészekre bonthatók. Laon mészkőplató tetején szorongó városrészei, köztük az egykori gall oppidum, majd római város helyét elfoglaló Cité, a középkori püspökváros és a kézművesek meg kereskedők települése, a Bourg, a térszíni

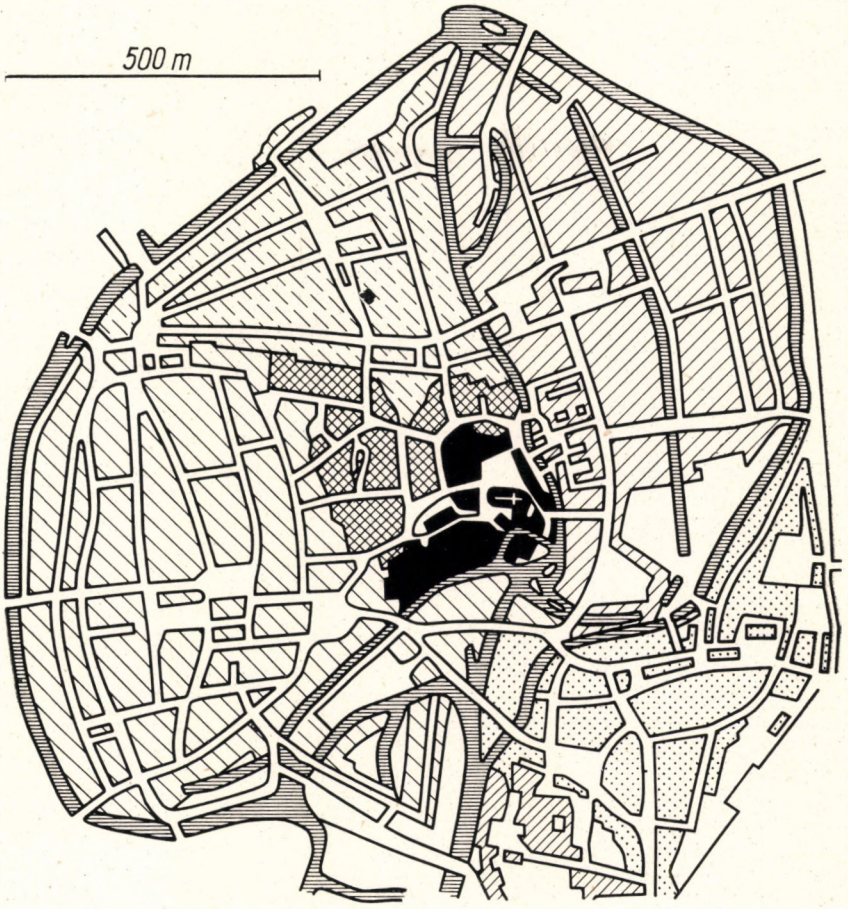

185. ábra. Kibogozhatatlanul szabályszerűtlennek látszó középkori városalaprajz. Braunschweig (R. E. Dickinson szerint)

Magyarázata: a város több településből olvadt össze, amelyek alaprajza egyenként többnyire könnyen elemezhető. Az eredetileg önálló orsós, sakktáblaszerű, vagy éppen halmazos utcahálózatú településeket megkülönböztetett jelzéssel láttuk el

viszonyok következtében elég világosan szétválik. Kiderül, hogy általában valami rendkívüli szabálytalanság legfeljebb a tisztán falvakból nőtt városok alaprajzában mutatkozik egyik vagy másik esetben.

Van azután még egy negyedik lehetséges oka is annak, hogy miért vannak bizonyos szabálytalan vonások a középkori városok alaprajzában. Lehet, hogy nem különálló városok nőttek eggyé, hanem egyetlen, ere-

detileg kis terjedelmű városias település tervszerűtlen és fokozatos bővülés útján, újabb és újabb *hozzánőtt városrészek* révén *tágult ki* a középkor végéig egyre nagyobb területű és bonyolultnak látszó várossá. Erre példa Strasbourg, amelynek középkori városrésze áttekinthetetlenül zűrzavarosnak tűnik. Ez a középkori városrész jóval nagyobb, mint a legrégibb mag, ez utóbbi pedig az egykori római castrum helyén létesült. Tehát Strasbourgnak a castrum eredetű magjához még a középkor folyamán nőttek hozzá újabb és újabb városrészek. A castrum eredetű mag egy-

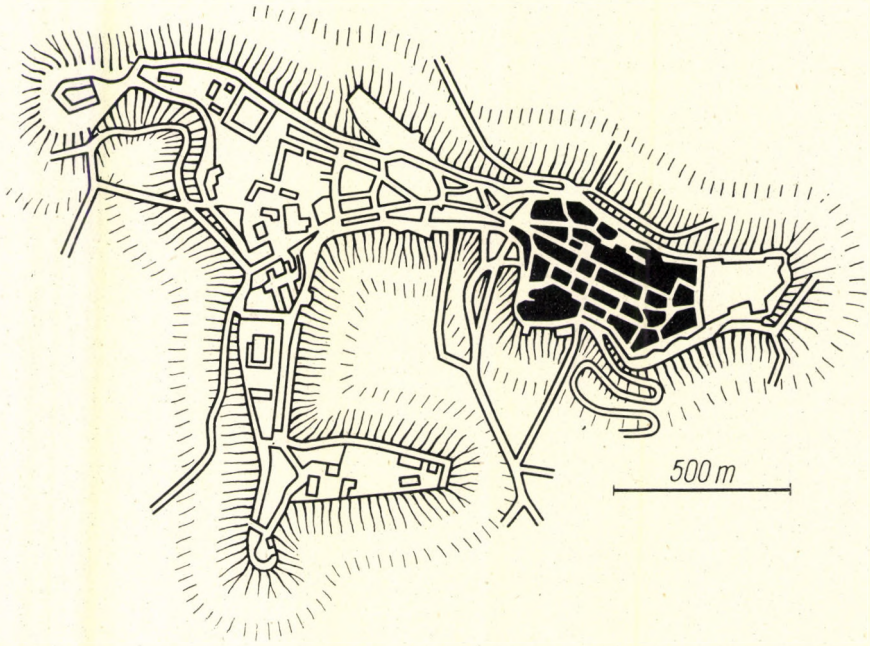

186. ábra. Több településből összeolvadt középkori város. Laon

A sötét jelzésű telektömböknek a gall oppidum, majd a római város helyét elfoglaló orsós (meridián formájú) alaprajzú középkori püspökváros (cité) felel meg

általában nem nevezhető feltétlenül szabálytalannak, ha nem is abszolút szabályos. Némi fantáziával rekonstruálni tudjuk a castrum egykori sakktábla-rendjét. Könnyen el tudjuk képzelni azt a szabályosabb alaprajzot, amelyben az utcák egyenesebbek, egymást szigorúbban derékszögben metszők és a település területét végig átszelők. Szóval itt egy fellazított, feloldott merevségű castrum-alaprajz búvik meg a középkori város magjában. Ha most nem tudjuk, hogy ehhez a maghoz milyen időrendben és főleg milyen elhatárolásban tapadtak kívülről hozzá egyenként újabb keletkezésű városnegyedek különböző irányú utcákkal, kaotikusnak tűnik fel az egész.

Nézzük most a *szabályos vonásokat.* Ezek — mint mondottuk — egyrészt olyan városokban fordulnak elő, amelyek alaprajzuk egyes vonásait

még egy egykori római castrumtól vagy kolóniavárostól örökölték, amennyiben római castrum vagy kolóniaváros helyén fekszenek. Ilyen esetben a középkori város egyes egyenes és nagyjából egymásra merőleges, valamint egymással párhuzamos útvonalakat örökölt a római várostól. A középkori alapított városok jelentékeny részét — tehát azokat, amelyeket mint mezővárosi ranggal rendelkező piactelepüléseket létesítettek akár egy korábban létesült immunitás mellé, akár attól távol, esetleg egy már

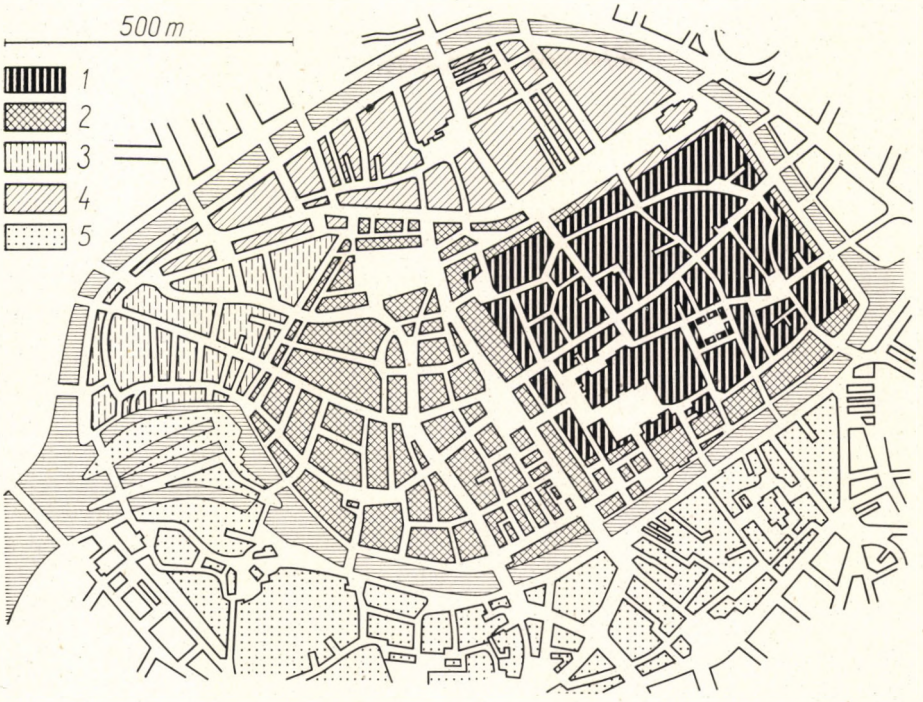

187. ábra. Eredetileg kis terjedelmű városias település, amely a középkor folyamán újabb hozzánőtt városrészek révén tágult ki bonyolultan szabálytalan alaprajzú várossá. Strasbourg

1 = a római castrum helyén kialakult középkori püspökváros (cité), amelynek főként téglalap pereme, kisebb mértékben a többé-kevésbé párhuzamos-merőleges utcarendje római örökség; 2, 3, 4, 5 = időrendben egymás után kialakult középkori (IX—XIV. századi) városrészek

meglevő falu közelében, akár pedig teljesen függetlenül minden régebbi településtől — többé-kevésbé határozott alaprajz-típusokba lehet sorolni, amelyek egyike sem tökéletesen szabályos, de valami szabályos vonása mindegyiknek van. Különösen német városok középkori alaprajz-típusaival foglalkoztak sokan, így pl. GRADMANN és KLAIBER.

A legegyszerűbb, de igen gyakori forma az, hogy az ilyen alapított város kezdetben annyira kicsi, hogy mindössze egyetlen utcából áll, mint a svájci Rolle még ma is. Lehetséges, hogy már falakkal körülvett, jogilag valóságos várossá fejlődött a település, amikor még mindig csak egyutcás. Az ilyen *egyutcás városnak* rendesen *két kapuja* van, az egyetlen utca a város-

fal két szemközti kapuját köti össze. Ilyen kétkapus, egyutcás, vagy legalábbis egyetlen főutcás alaprajza lehetett Madrid XIII. század előtti legrégibb magjának, ha elfogadjuk JÜRGENS következtetéseit. Persze nem feltétlenül szükséges, hogy ez az egyetlen utca egyenes legyen, lehet görbe, hajló, lehet, hogy megtörik, néha egészen derékszögben. Lehetséges az is — akár csatlakoznak hozzá később más utcák, akár nem —, hogy széles utca formájában ez szolgálja a piac céljait, tehát úgynevezett piacutcaként jelenik meg. Ezt a formát képviseli Bamberg piactelepülésként alapított legrégibb magja, valamint Hildesheim, Quedlinburg és Lüneburg óvárosa, vagy a svájci Aarberg. Néha ez a piacutcává való kiszélesedés az utca egész hosszára jellemző, egyik kaputól a másikig (pl. Straubing), néha azonban az utca orsó alakú, tehát Angerszerű kiszélesedést látunk, az egész alaprajz az Angerdorfra emlékeztet. Mint említettük, ilyen pl. Košice (Kassa) és Prešov (Eperjes) főutcája. Előfordul az is, hogy piacként nem a főutca — az esetleges egyetlen utca — szolgál, hanem külön térszerű piac van, ez a piactér rendszerint oldalt helyezkedik el a főutcától. Ezt látjuk pl. Heidelbergben. A középkori városokban a piacteret majdnem soha nem szeli át az utca, ez tehát nem szakítja meg a piactér valamelyik határoló házsorát, hanem a tér mindegyik oldalának összefüggő házfala van. Így a térnek csak oldalain futnak végig utcák, a tér az útvonal vagy útvonalak mellett van, az átmenő forgalom csak érinti azt.

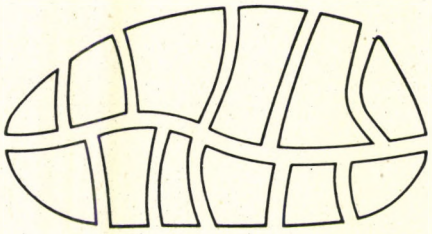

188. ábra. Bordás alaprajz

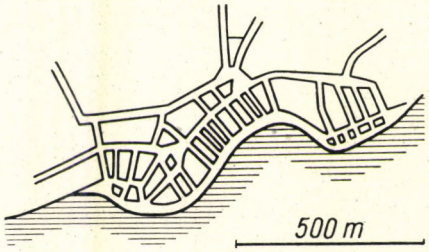

189. ábra. Egyfőutcás bordás alaprajz. Sigtuna, Svédország

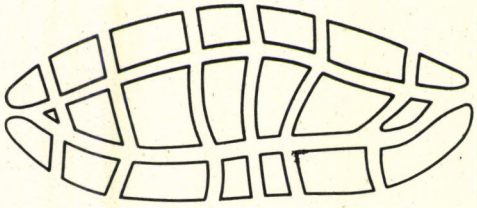

190. ábra. Létrás alaprajz

A másodiknak nevezhető, valamivel fejlettebb típus az úgynevezett *bordás alaprajz*. Még ez is roppant egyszerű forma. Mint a neve is jelzi, a hátgerinc bordáira emlékeztet az alaprajz, egy főutcából mindkét irányban merőleges utcák ágaznak ki, de nem szabályos közökben, és ezek sem feltétlenül egyenesek, hanem esetleg görbülők. A bordás alaprajz is két kapuval rendelkezik, ezek a főutca két végén vannak. Lehetséges bordás alaprajz olyan alakban is, hogy a főutcából merőlegesen kiágazó egyik mellékutca szintén szélesebb, és ez egy harmadik kapuhoz vezet. Ez a háromkapus bordás alaprajz. Előfordul az is, hogy nem egy főutca van,

hanem esetleg kettő, amelyek egymással jó darabon nagyjából párhuzamosak. Ez is kétkapus alaprajz, a két főutca közül csak az egyik lépi át mindkét kaput, miután a kapuk előtt villásan szétágazik. Persze a mellékutcák ilyenkor is lehetnek bordásan kiágazók, amelyek a két főutca közén úgy tűnnek fel, mint a létra fokai, úgyhogy a bordás alaprajznak ezt a változatát nevezik *létrás alaprajznak.*

Ezeket az alaprajzformákat megtaláljuk szanaszét sokfelé Európában, tehát nem lehet azokat egy nemzethez kötni. Azért említünk főleg német példákat, mert számunkra ezek a legjobban ismertek, minthogy a németek foglalkoztak legtöbbet városaik középkori alaprajzával. Egyfőutcás bordás alaprajza van pl. Frankfurt a. M. legősibb magjának.

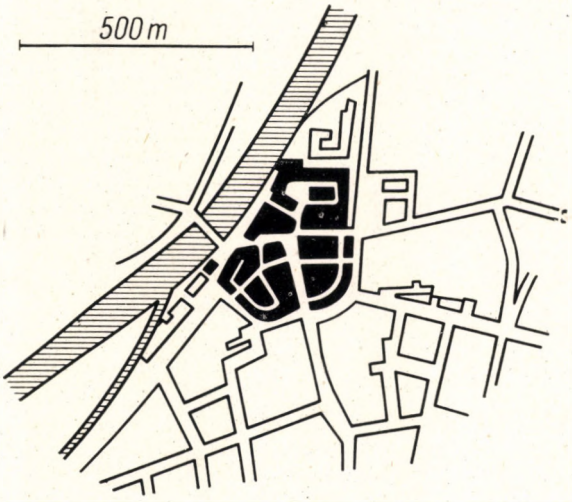

191. ábra. Innsbruck derékszögben megtörő piacutcás, bordás alaprajzú középkori városmagja

A piacutca nyugati végét az Inn hídja jelzi, déli folytatása pedig a Brenner-hágóhoz vezető út, amelynek része a város mai főutcája

Azután példa rá Stuttgart, Augsburg, Hannover, Kaiserslautern, Pforzheim, Heilbronn, a háromkapus Freising, a tér szélességű piacutcával rendelkező Linz a. d. Donau, a derékszögben megtörő piacutcás Innsbruck, a cseh Domažlice, a svéd Sigtuna és Eskilstuna. A kétfőutcás létrás alaprajzra főként olyan példákat tudunk említeni, amelyek mindmáig kisebb városok maradtak (Landshut, Reutlingen, Jüterbog). Igaz ugyan, hogy Lübecket is felemlíthetnénk, amelynek két párhuzamos főutcája a merőlegesen kiágazó oldalutcákkal, mint létrás alaprajzrészlet jelenik meg. Lübeck alaprajza egészében mégis sakktáblaszerű, amely a városnak helyet adó, pajzs formájú félsziget ovális határoló vonalához idomulva, némileg meridián formájú, vagy orsós színezetet ölt. Létrás formára emlékeztet Heidelberg magja is, és van olyan felfogás, amely Tübingen legrégibb részét is egykori kétfőutcás piactelepülésnek véli. Ansbach

alaprajzának az az érdekessége, hogy az eredetileg egyfőutcás-bordás „Altstadt" csak az utóbb melléje telepített „Neustadt" révén egészült ki kétfőutcás-létrás alaprajzzá. Ez különben Landshutról is elmondható.

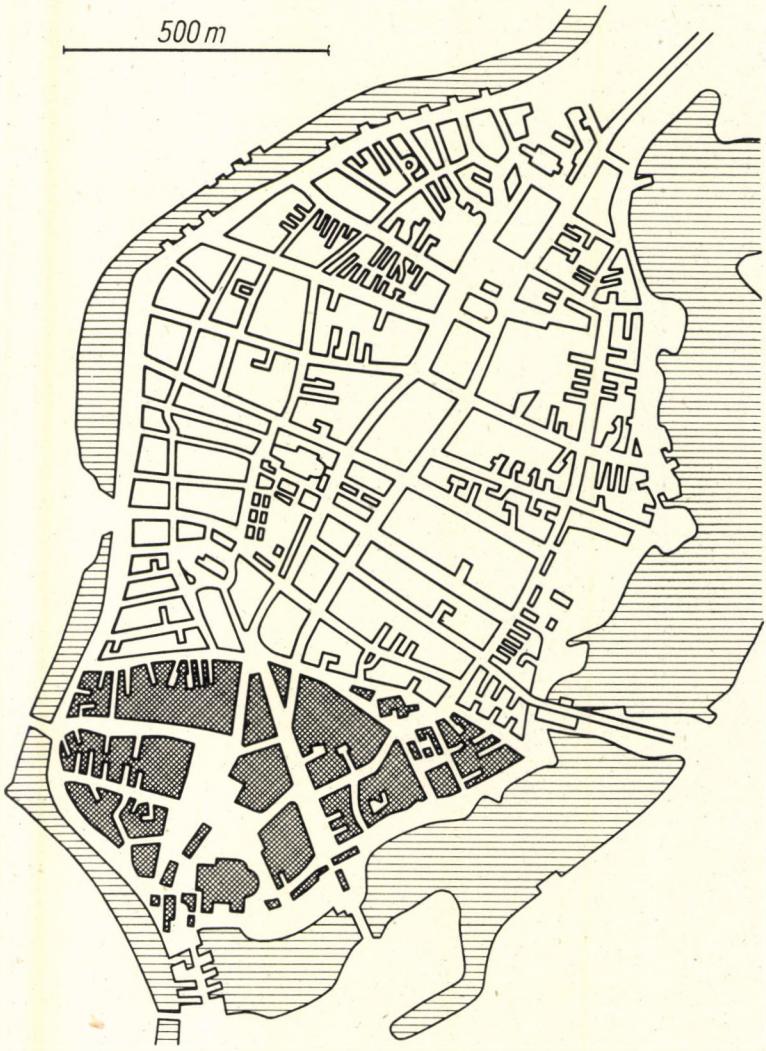

192. ábra. Lübeck középkorban kiépült belvárosának létrás, sakktáblaszerű és orsós vonásokból összetevődő hibrid alaprajza

A sötét jelzésű telektömbök a város legrégibb részének felelnek meg

Előfordul az az eset is, hogy nem két, hanem három vagy annál több főutca van (főutca alatt nagyobb szélességű utcát értve), tehát a kapuk egyikén belépő utca szétágazódik (hasonlóan egy pályaudvar vágányhálózatához). Ugyanilyen módon összefutnak ezek az utcák és megint

csak egy utca lépi át a másik kaput. Összesen két kapu van tehát, bár lehet persze több is, és természetesen ennek a többfőutcás utcahálózatnak is lehetnek bordaszerűen kiképződött szűk kis mellékutcái, amelyeket szintén jellemez, hogy gyakran nem egyenesek és nem is egyenlő közökben ágaznak ki a főutcából, azonkívül nem futnak végig az egész településen. Ezt a *többfőutcás* formát nevezik *meridián formájú alaprajznak*, hiszen valóban olyan a város utcahálózatának alaprajzi képe, mint egy földgömb a rárajzolt meridiánokkal. Nevezik *orsós utcahálózatnak* is. Nem tévesztendő össze az *egyetlen orsós főutcás*, Angerdorf-szerű alaprajzzal, ahol az egyetlen főutca szélesedik ki orsóra emlékeztető módon. A meridián

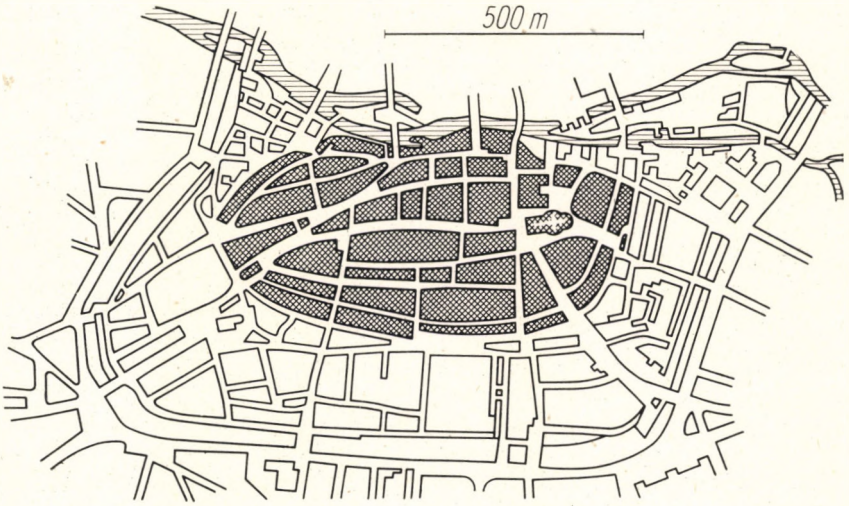

193. ábra. Meridián formájú alaprajz. Nürnberg, Lorenz városrész

formájú alaprajzra példa Nürnberg egyik városrésze: a Lorenz. Ugyancsak példa rá Braunschweig egyik városrésze. Ilyen München legősibb magja is, ez azonban részben átépült. Lényegében ilyen meridiánokra emlékeztető utcahálózat — persze eléggé torz formájú, mert kifejeződik benne a természetes domináns szerepe — Bern alaprajza, és ilyen Székesfehérvár, a budai Várnegyed, azonkívül Óbuda alaprajza is. A svájci Murten és Morges, valamint a francia Laon püspökvárosának (cité) utcahálózata szintén erre a formára emlékeztet. Különösen Franciaországban látszik gyakorinak (Bar-le-Duc, Chalon-sur-Saône, Auxerre, Nevers). A legszebb példánya Toulouse „cité"-je. Cordes ilyen formája nagyrészt a térszín hatásával magyarázható. Talán Lyon magja a székesegyház körül szintén ide sorolható.

Van olyan forma is, amelyet *négy kapu* jellemez. Ennek megfelelően egymást nagyjából derékszögben metsző *útkereszt-alaprajzforma* ez, amelynek tehát egyetlen jellemző, többé-kevésbé szabályszerű vonása, hogy van két egymást metsző, egyben a városnak négy kapujához vezető főútvonala. Persze a kereszt két ága legtöbbször nem egészen egyenes, és az sem biztos,

hogy pontosan középen metszi egymást. Némely esetben az egyik ág egészen rövid. Erre az útkereszt-alaprajzra — Freiburg i. B. kivételével, amely úgy is felfogható, mint két egymásra merőleges bordás rendszer, tehát kiépülve sakktáblaszerű alaprajzot eredményezett — nagyobb város példáját csak különböző megszorító megjegyzésekkel tudjuk felhozni. Így pl. München középkori teljes városmagja (nem a legősibb, tehát a legbelső és a legkisebb, mert ez meridián formájú alaprajz volt) ilyen útkeresztes formájú. Erlangen „Altstadt"-ja, valamint Schweinfurt, Isny, talán Ingolstadt és a Nürnberg környéki Neumarkt is négykapus alaprajzú, útkeresztes a spanyolországi Lugo és annak látszik az angliai Bristol magja is. Olyan városként, amelynek eredeti magja őrzi az útkeresztes formát, főként csak kis városokat említhetünk: Villingent, Dinkelsbühlt, Fritzlart, Frickenhausent, bár Villingen a sakktáblaszerű alaprajznak még kezdeti, csak kevéssé merev szabályosságú példányai közé is sorozható.

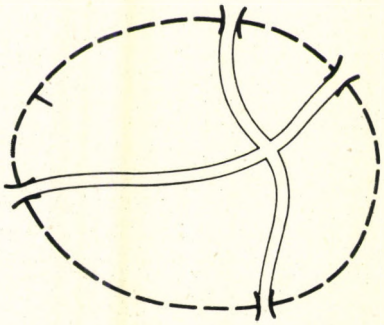

194. ábra. Útkeresztes városalaprajz (csak a főutcák vannak feltüntetve)

Még csak annyit, hogy az útkereszt valamilyen módon kétségtelenül a castrum hagyománya. Ez nem azt jelenti, hogy az útkeresztes alaprajzzal rendelkező valamennyi középkori város egykori castrum vagy kolóniaváros helyén létesült, de maga a gondolat a castrum vagy kolóniaváros hagyománya, amely él az egész középkoron keresztül. A főutcák útkereszt alakja esetén is a mellékutcák egészen szabálytalanok és keskenyek lehetnek, míg a főutcák szé-

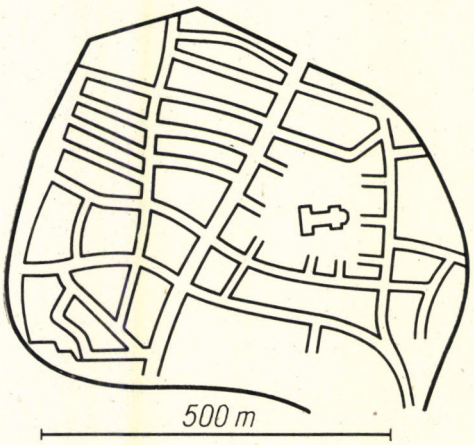

195. ábra. Freiburg i. B.; útkereszt-alaprajz, egyben a sakktáblaszerű alaprajz előfutára (két egymásra merőleges bordás rendszer)

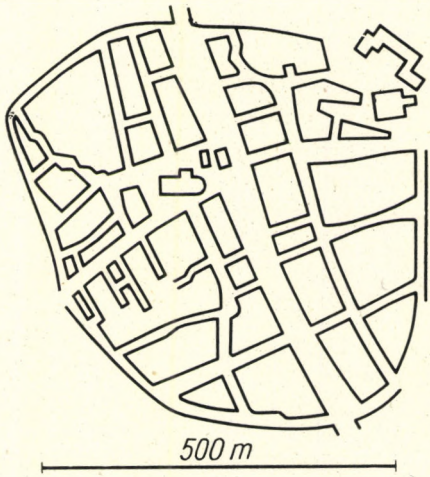

196. ábra. Útkereszt-alaprajz, eredetileg négy kapuval. Neumarkt, Nürnberg környékén

lesek, persze csak viszonylag szélesek. Általában a középkori város jellemző vonása az utcák rendkívüli keskenysége. Három méter szélességű utca már szélesnek számított. Sokszor egy méter széles utcák is akadtak; pl. a bordás alaprajz mellékutcái keskeny sikátorok. A középkori magyar város — amint azt Buda példája tanúsítja — az átlagosnál szélesebb utcájú volt.

Rátérünk időrendben az utolsó olyan középkori alaprajz-típusra, amely talán valamennyi közt legszabályosabbnak nevezhető, és mondhatni, legkésőbb is fejlődött ki, ez pedig egy *sakktáblaszerű alaprajz* (különösen hangsúlyozva, hogy: „szerű"). Ennek kétségtelenül egyetlen példánya sem

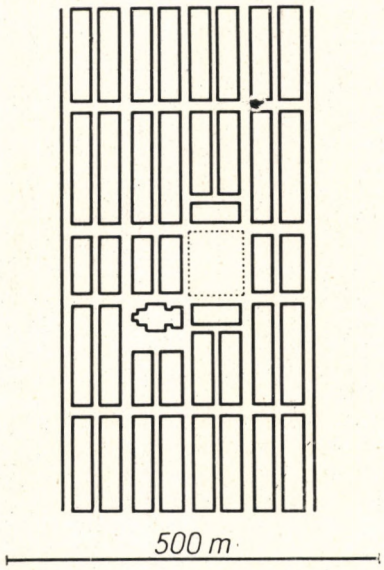

197. ábra. Délfrancia bastide alaprajza. Monpazier

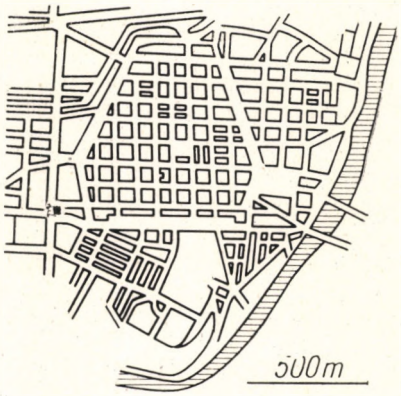

198. ábra. Délfrancia bastide alaprajza. Carcassonne újvárosa

örökölte a maga utcavonalait valamely, megelőzőleg a helyén állt castrumtól, mert az ilyen alaprajzú városok többsége olyan területen létesült, ahol soha nem volt római település. Biztos, hogy a castrumszerű alaprajz gondolata mint örökség, ha nem is valósult meg, de valamiképpen végig ott lebeg a középkorban, végre egyszer formát ölt, de aránylag csak későn, a XII—XIII. században jelennek meg a castrumra emlékeztető sakktáblaszerű középkori városalaprajzok. Ezek között sűrűn akadnak feltűnően nagy méretűek, ha a korábbi eredetű formákkal, különösen a bordás és létrás formával hasonlítjuk össze. Ez érthető, hiszen az említett korábbi alaprajzformákkal csak egészen kis terjedelmű piactelepülések keletkeztek, amelyek új és új utcák hozzáépítésével többszörösükre növekedtek, amíg a teljes jogú város rangját elérték. A sakktáblaszerű alaprajz (vagy más néven *rács-alaprajz)* divatja viszont akkor merült fel, amikor már vannak teljes jogú és ennek megfelelően nagyméretű városok. Érthető tehát, ha ezentúl lépten-nyomon találkozunk olyan alapításokkal, amelyek

mindjárt teljes jogú és olyan méretű városokat eredményeznek, amelyeknek terjedelme a középkor folyamán többnyire már nem bővül.

Dél-Franciaországban is találkozunk *bastide*-nak nevezett és a XIII. században alapított városokkal, amilyen pl. Carcassonne újvárosa, Aiguesmortes, Grenade-sur-Garonne vagy Monpazier. Ezekre emlékeztet a XIV. század legelején alapított Bilbao óvárosa (= Las Siete Calles) Spanyolországban. Ezekben részben egymással párhuzamos, részben egymásra merőleges utcák találhatók, tehát az a rácsszerű hálózat, amely a castrumot is jellemezte. Megjegyezzük, hogy a francia példányok a legszabályosabbak, a német példányok között sokkal szabálytalanabbak akadnak.

Németország délnyugati részén a típusnak még erősen szabálytalan képviselői fordulnak elő. Ilyen pl. a XII. századi alapítású Freiburg i. B. Ezt csak mai szemmel — amikor ismerjük a sakktáblaszerű alaprajznak későbbi, mindinkább szabályos képviselőit — sorozhatjuk a forma előfutárai közé. Freiburgot, amelyet az útkereszt-alaprajzra említettünk már példaként, az jellemzi, hogy az utcák még nagyon messze vannak a párhuzamosságtól és egyenességtől. Mindenesetre legjellegzetesebb eleme a település egészét átszelő széles piacutca és ebből bordásan kiágazó enyhén görbe másodrangú főutcák, köztük az útkereszt másik ága. Hasonló korai változatokkal találkozunk másutt is. Ilyen korai, tehát még semmi esetre sem szabályos, hanem tökéletlen képviselője a sakktáblaszerű alaprajznak Jena, vagy nálunk Győr belvárosa, talán Eisenach, Gotha, Naumburg és több más türingiai-szász város is. Megint más változatot képvisel Lübeck, amelynek hibrid jellegére (létrás, orsós vagy meridián formájú és sakktáblaszerű alaprajzi sajátságok) fentebb már rámutattunk. Megemlíthető a svájci Neunkirch im Klettgau és Waldenburg is, amelyet sok más társával (Marbach am Neckar, Freistadt in Bayern) együtt, ha nem is genetikus értelemben, átmenetnek tekinthetünk a meridián- és sakktáblatípus között. Ennek a típusnak párhuzamos utcái ugyanis nem futnak össze a végükön orsósan, viszont harántutcái sem szelik át a települést teljes szélességében. A rövid és keskeny harántutcák alig érvényesülnek a keskeny, hosszú telektömbök közé zárt párhuzamos főutcák meghatározta alaprajzi képben. Innen a forma sokak által használt elnevezése: *párhuzamos utcájú típus.*

Amint kelet felé haladunk, a típusnak egyre későbbi és egyre szabályosabb példányai bukkannak fel. *(Keletnémet koloniális szkéma,* rácsalaprajz.) Bizonyára Berlin két ősi magja (Berlin és Kölln) is ezek közé sorozható, bár az ősi Berlin sakktáblás rendjén belül egy még ősibb rundling-szerű mag mutatkozik (Nikolaikirche környéke); az eredeti Kölln (a Petrikirche környéke) pedig mint anger-szerű piacutcával rendelkező bordás alaprajz értelmezhető. Azután a sakktáblaszerű alaprajzúak közé tartozik egyebek között Leipzig (Lipcse), Karl-Marx-Stadt (Chemnitz) Dresden (Drezda), Wrocław (Breslau, Boroszló), Kraków, Warszawa (Varsó), Poznań, Gdańsk, Kalinyingrád, Plzeň, Levoča (Lőcse), Cluj (Kolozsvár), Bistriţa (Beszterce), Lvov és számos kisebb-nagyobb város az Elba vonalától kelet felé, Kelet-Németország, Lengyelország, a jelenlegi Csehszlovákia, Románia területén, sőt a Szovjetunió nyugati vidékein is, főleg mint későbbi, XIII—XIV. századi kolonizáció eredményei.

Közülük nem egy (pl. Leipzig, Dresden, Cluj) valamely régebbi települést vagy településeket olvasztott magába, amit az alaprajz megfelelő

helye feltűnőbben szabálytalan vonásaival többnyire elárul. De sokszor nem tűnik ki az alaprajzból, hogy a szabályos német koloniális város alapítását egy, ma már eltűnt szláv, általában nem német város fennállása előzte meg. A koloniális városok sakktábla-alaprajza rendszerint nem egészen szabályos kör- vagy ovális perembe illeszkedik. Tehát a fal kör alakú vagy ovális, ritkábban szögletes futású. Az egész alaprajzforma egyik telektömbjét kihagyják, ez mint tér szerepel (Ring, rynek). Persze itt megóvják azt a középkorias elvet, hogy az utca vonala lehetőleg nem töri át a tér falait. Esetleg több ilyen telektömböt kihagynak, ez esetben a városnak több tere is van, ilyenkor rendesen az egyik teret a városháza vagy valamely céh székháza, árucsarnok foglalja el, és ekkor egy másik térre jut a város főtemploma. Tehát sokszor elkülönül a világi és egyházi élet centruma. Megjegyzendő, hogy ez a keleti Közép-Európában gyakori sakktábla-alaprajz előfordul nem kör-, hanem szögletes peremmel is. A balti német lovagrend alapított városai Lengyelország, Lettország, Észtország területén, általában szögletes peremmel létesültek (pl. Toruń = = Thorn, vagy Viljandi = Fellin), éppen úgy, mint a francia bastideok. Aránylag kevés az olyan mértékben szabályos példány, mint Neubrandenburg, Anklam vagy a lengyelországi Myślibórz (Soldin); ezek túlnyomóan tisztára új települések, nem kellett valami régi maghoz igazodniuk. Ezzel szemben például Rostock, Stralsund, Greifswald, Toruń kissé szabálytalan vonásai részben abból adódnak, hogy több nem egyidős, bár egyenként sakktáblaszerű település helyezkedett szorosan egymás mellé. Ezenkívül Stralsund sajátságos tengerparti szigetfekvése mint természetes dominánst rajzolja bele az alaprajzba egyes utcavonalaknak a partvonalat utánzó íves görbületét.

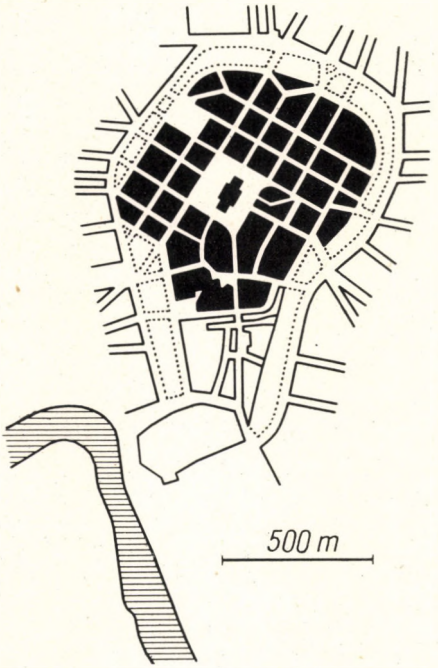

199. ábra. Középkori sakktáblaszerű alaprajz keleti változata. Kraków belvárosa

Nagyon jellemző, hogy nyomon követhető a keleti közép-európai sakktáblaszerű kolóniavároshoz hasonló formának tervszerűtlen, fokozatos növekedéssel létrejövő változata is; ugyanis az előbb felsorolt városok mind tervszerű alaprajzra voltak példák. A legtöbb kelet-németországi, lengyelországi kolóniaváros a XIII—XIV. században tervszerű alaprajzzal keletkezett, azonban ehhez hasonló forma — persze még több részletbeli szabálytalansággal — létrejöhetett lassú, fokozatos növekedéssel is, amelyet nem irányított valamely előre felállított terv. Egyszerűen adva volt eredetileg egy utca, ez lassan bordás alaprajzúvá fejlődött, belőle nyíltak

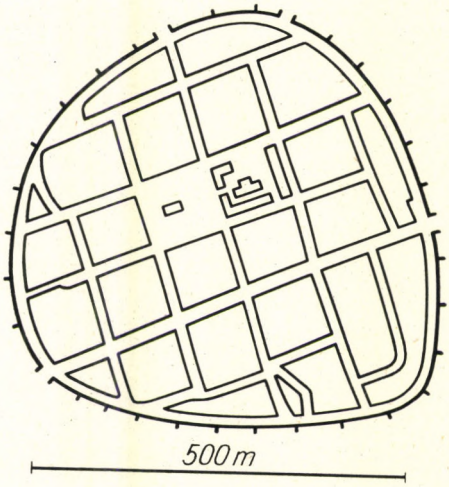

200. *ábra.* Középkori sakktábla-alaprajz keleti változatának szabályos példánya. Myślibórz (Soldin), Lengyelország

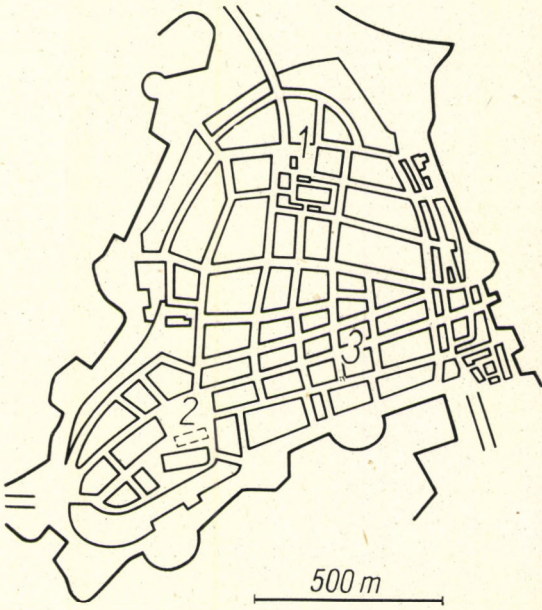

201. *ábra.* Több, nem egyidős sakktáblaszerű település együttese. Stralsund

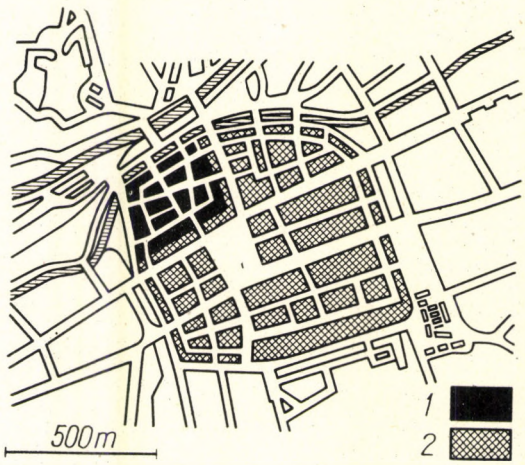

202. *ábra.* Régebbi települést (1) magába olvasztó sakktáblaszerű középkori város (2). Cluj (Kolozsvár)

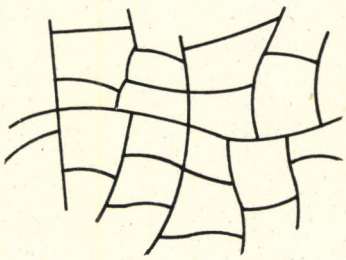

203. *ábra.* Tervszerűtlenül nőtt sakktáblaszerű utcahálózat

mellékutcák, azután támadtak a bordákat összekötő, az eredeti utcával párhuzamosan futó utcák. További növekedéssel létrejön egy rácsszerű hálózat, egymással nagyjából párhuzamos és egymásra hozzávetőleg merőleges utcákkal. Nagy megközelítéssel sakktáblaszerűnek nevezhető ez az alaprajz, de végeredményben mégiscsak szabálytalan, sőt tervszerűtlen. Ilyen formák igen régen kifejlődtek, így a német városok közül a legrégibbek közé tartozó példa ilyen fajtájú alaprajzra Goslar a Harz hegység környékén.

Ez a példa is csak azt mutatja, hogy szabályos és szabálytalan alaprajzok közt nincs éles határ, mint ahogyan másfelől tervszerű és tervszerűtlen formák között sem, hanem átmeneti esetek vannak, amelyeket ide is, oda is lehet csoportosítani. Éppen ezért túlzónak nevezhetők az olyanféle kísérletek, mint amilyennel pl. GEISLER próbálkozott, aki a német városalaprajzoknak kimerítően teljes nómenklatúráját akarta felállítani, és annyiféle osztályt különböztetett meg a városok hiánytalan besorolása céljából, hogy végeredményben majdnem több osztály van, mint ahány német város. Ennyire nem szabad mennünk. A leglényegesebb típusokat megragadtuk a felsorolt példákban. Lehet, hogy vannak még ezektől eltérő középkori európai városalaprajz-típusok is. Ha behatóan tanulmányozná valaki pl. az angol vagy francia városokat, lennének talán olyan alaprajzformák, amelyek csak ott lépnek fel, de az eddig felsoroltaktól nagy eltéréseket aligha találnánk.

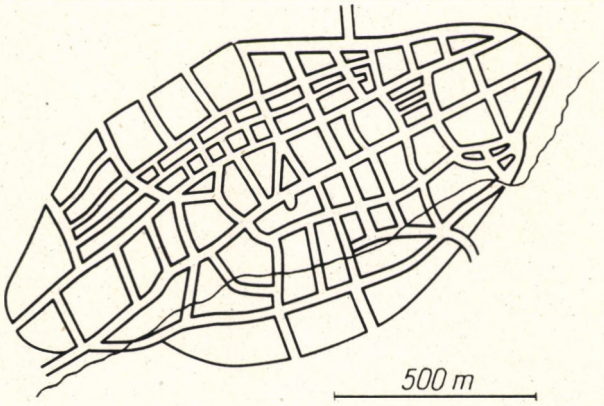

204. ábra. Tervszerűtlen sakktáblaszerű középkori alaprajz. Goslar

Meg kell még emlékeznünk egyetlen olyan alaprajz-típusról, amely a térszínnek nem mint természetes dominánsnak hatására, hanem valóban a térszínhez való szoros alkalmazkodás következményeképpen alakult ki. Az az alaprajz, amelyet a többségükben a keletnémet kolonizált városokhoz hasonlóan a XIII—XIV. században városrangot nyert holland városokban találunk, igen gyakran sajátságos *csatornás alaprajz*. Ennek Amsterdam a legismertebb példája, de azonkívül is számos példányban megtalálható. Amsterdam — mint a neve is mutatja — eredetileg az Amstel folyó gátjánál épült város volt, egy láptelkes falu. Az Amstel torkolati szakaszát elzárták egy gáttal, amelyen keresztül apály idején nyitva tartott zsilipkapu biztosította a folyó lefolyását. A telkek az Amstel két partjához, illetve a gáthoz tapadtak, amely a zsilipen alul követte a folyót. Amint a település elért egy bizonyos nagyságot, csatornát ágaztattak ki annak nyugati peremén éppúgy, mint a keleti peremén a tengertől, ez körülzárta a beépített területet, és visszaágazott az Amstelbe. Amikor ezt a

két csatornát is átlépte a megnövekedett város, azt újabb csatornapárral zárták körül, amely megint visszaágazott az Amstel folyóba. Ez jó párszor megismétlődött. Később már igen nagy távolságban találunk félkörszerűen futó csatornákat, amikor a város egészen messzire terjed. Ugyanakkor az elsőnek létesült csatornákat feltöltötték, ezek utcává változtak. Ilyen módon Amsterdam belvárosa ma már elég tekintélyes darabon csatorna nélküli, az egykori csatornák már utcák, kijjebb azonban gyűrűszerűen futó csatornákat látunk, amelyek egészen sajátos jelleget adnak a város alaprajzának.

Sorra egymás után ásott, majd megint betemetett csatornák párhuzamos rendszere Amsterdamhoz hasonlóan más holland városok (Rotterdam, Haarlem, Delft, 's-Hertogenbosch, Dordrecht, Middelburg, Leiden, Utrecht, Groningen, Leeuwarden, kisebb mértékben 's-Gravenhage, Arnhem, Maastricht, teljesen feltöltött állapotban Nijmegen), a belga városok közül pedig különösen Gent (Gand), Brugge (Bruges), Audenarde utcahálózatának képét is meghatározza. Ezeknek a városoknak utcahálózatához hosszú, keskeny sávszerű telektömbök tartoznak.

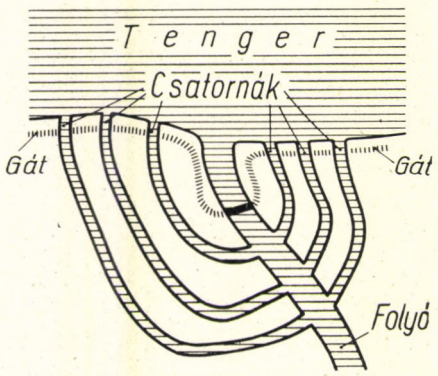

205. ábra. Amsterdam vázlatos alaprajzi növekedése sorban létesülő, majd utcává feltöltött félkörszerűen futó csatornapárokkal

Ez a sávos alaprajz kissé más formában többfelé, másutt is felbukkan Európában, legfeltűnőbb a holland városoknál jóval idősebb Velencében. Venezia (Velence) és Amsterdam utcahálózatának közös vonása, hogy az részben a csatornákkal hozzávetőlegesen egyenlő közű, részben azokra nagyjából merőleges futású utcákból tevődik össze. Egyező vonás mindkét esetben a keskeny, sávszerű telektömbök gyakorisága. A különbség főleg a csatornák eltérő elrendezésében leli magyarázatát. Velencében a laguna szigetcsoportjának majdnem egybeolvadó felszínét széltében-hosszában, szabálytalan futású csatornák megközelítőleg egyenletes szemű hálózata tagolja: ennek felel meg a sávszerű telektömbök szomszédos csoportjainak mozaikszerűen változó iránya. A velencei utcarendnek ezzel az áttekinthetetlenségével szemben Amsterdam alaprajza a nagyjából koncentrikusan, félkörívesen futó csatornákhoz igazodik.

Vannak másfelé is városok, amelyeknek bizonyos városrészei sávos jellegűek. Lehetséges, hogy eredetileg ezeken a helyeken is csatornákat ástak; sok esetben valami más oka van a hasonlóságnak. Némileg hollandiai városok képére emlékeztet a svédországi Göteborg óvárosa részben még élő vizű, részben már betemetett csatornáival és egyenes vonalú keskeny telektömbjeivel. A várost valóban holland telepesek alapították a XVII. században. Egészen más körülmények között találkozunk ugyancsak sávos elemekkel Stockholm alaprajzában. A város XIII. századi történeti magja Staden szív alakú sziklaszigetén (Stadsholmen) helyezkedik el, részben a partvonalakat ismétlő, nyújtott ívekben görbülő párhuzamos hosszanti

utcákkal, részben azokra merőlegesen, a partra sűrűn lefutó rövid utcák sorozatával. Több helyen sávos telektömböket lehet Leningrád alaprajzában felismerni. Ezt a várost 1703-ban alapította Szent-Pétervár néven Nagy Péter, akinek tudvalevőleg erős kapcsolatai voltak Hollandiával; fel-

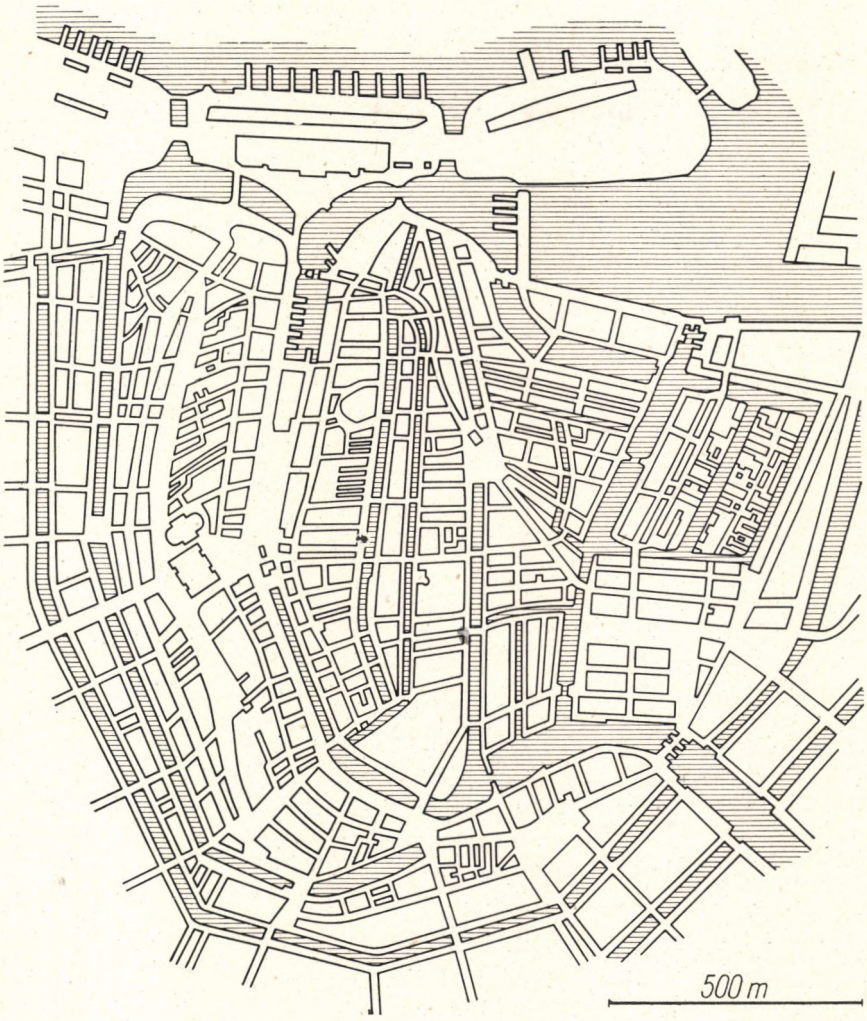

206. ábra. Amsterdam csatornás-sávos alaprajza

tehető, hogy nagy hatással volt reá a Hollandiában látott városalaprajzforma. Mindez persze csak feltevés. Említettük már a kora középkori folyóparti wik-ek parttal párhuzamos és arra merőleges utcáit (Köln, Mainz, Worms, Regensburg) és az így adódó keskeny telektömböket. A part mint akadályvonal jut szerephez a vele párhuzamos utcák összesűrűsödésében,

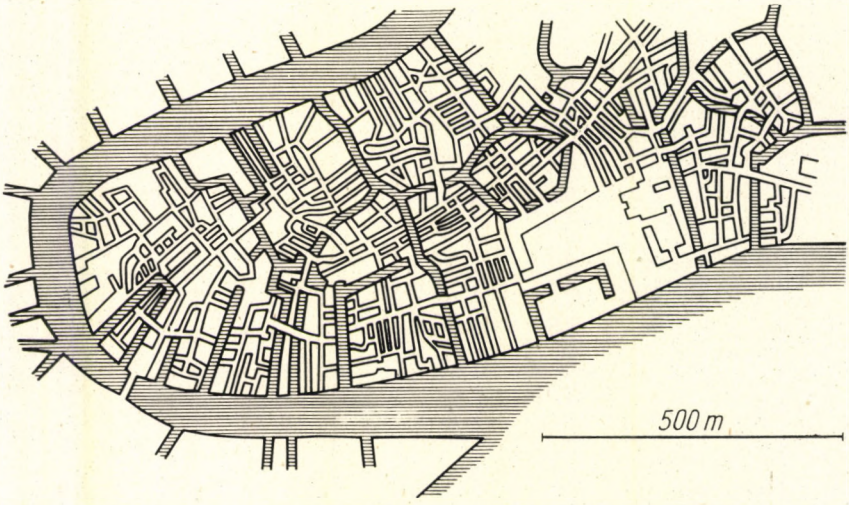

207. ábra. Részlet Venezia csatornás-sávos alaprajzából. A **Piazza** di San Marco és a Canal Grande környéke

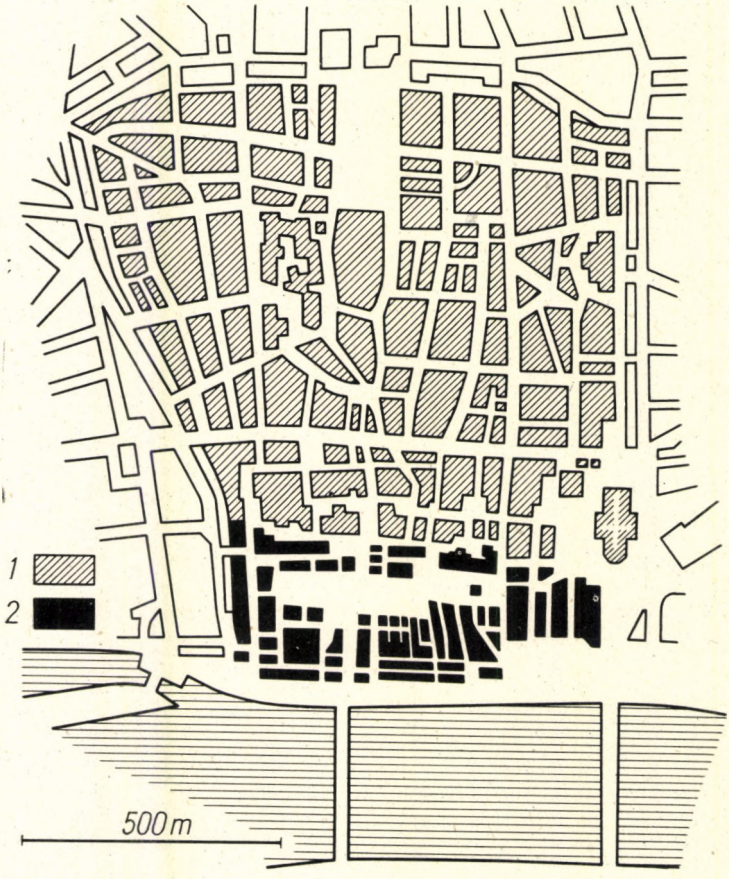

208. ábra. Köln. Szabálytalan középkori utcahálózat a szabálytalan peremű római város helyén (1). A X. sz.-ban keletkezett első városbővítmény, a Rheinvorstadt (2) a Rajna-partra merőleges utcájú „wik" (Aubin és Niessen nyomán)

viszont mint a forgalom gyűjtővonala hoz létre reá merőleges utcákat A városfal szintén akadályvonal, és így vele párhuzamosan futó keskeny teleksávokat alakíthat ki, amire példa Madridnak már korábban említett

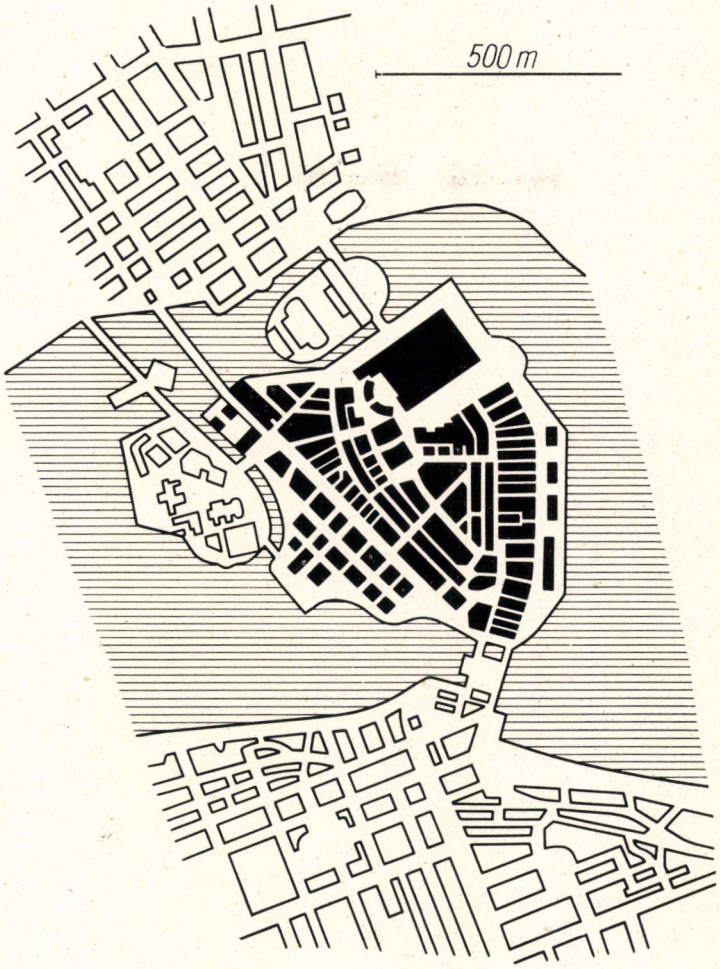

209. ábra. Részlet Stockholm térképéből

Staden sziget telektömbjeit sötét jelzés tünteti fel

második városfala, de még szebb példáját látjuk Wrocławban és természetesen sok más városban is.

Mindarról, ami a városi alaprajzok fejlődésében a *renaissance*, tehát mondjuk a XV. század óta történt, egészen röviden emlékezhetünk meg. Ez elég furcsán hangzik, szinte csodálatosan, mert hiszen mint geográfusokat bennünket mégis a jelenhez közel eső érdekel jobban. Azonban tény az, hogy a renaissance-szal kezdődő idők, főleg pedig a kapitalizmus kora a városi alaprajzok típusainak fejlődése tekintetében már kevés újat hoztak.

Ami a városalaprajzokban valóban típusszerűen újat jelent, az mind főképpen a renaissance előtti középkorban terebélyesedett ki számtalan változatban és még több példányban. Ezeknek a középkori, vagy ritkábban még régebbi alaprajz-típusoknak máig fennmaradt példányai sok esetben kisvárosok maradtak, máskor ott bújnak meg az esetleg óriásivá nőtt mai nagyváros magjában, de az óriási köréjük rakódó növedékek, amelyeket főleg a kapitalizmus kora teremt meg a XIX—XX. században, csak terjedelemre nézve óriásiak, jelleg tekintetében újat alig jelentenek, sőt egyáltalán határozott típusok megkülönböztetését célzó elemzésük sem jár sikerrel.

A legfőbb változás — látszólag a mondottakkal ellentétben — a renaissance-szal köszönt be Európában a városalaprajz-típusok terén, éppen fordított irányú változás bizonyos szempontból, mint amilyen változás volt, amikor a középkor váltja fel az antik világot. Míg a középkorban megszaporodott a szabálytalan alaprajzi elemek száma, a szabálytalan alaprajznak számtalan változata alakult ki, és a vele szemben szerény térre szoruló szabályos alaprajz csak lassan kezd megint a XII. századtól kezdődően terjeszkedni, de a renaissance előtt teljesen nem jut diadalra — most éppen fordított folyamattal állunk szemben. Az emberek érdeklődése az antik világ felé fordul, ez az ideál minden téren, a görög-római kultúra újjászületése köszönt be a városépítés terén is. Mint minden renaissance, éppen így a nagy renaissance is elméleti síkon kezdődik. A renaissance városalaprajzai tehát először papiroson elméletileg születtek meg. Soha annyi városalaprajzot nem terveztek, mint ekkor, mindebből azonban csak kevés valósult meg. Ez az oka annak, hogy a renaissance idők újfajta városépítési divatja miért érdekel bennünket olyan kevéssé. Ez inkább az építészt érdekelheti, aki egy építészeti művet mint teljes értékű művészi alkotást akkor is elfogad, ha az csak papiroson van meg, de a geográfus szemében csak az számít, ami beleépült a földi környezetbe.

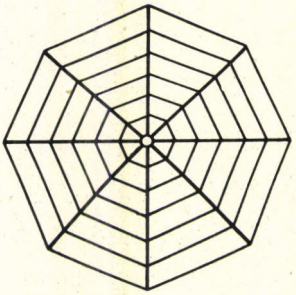

210. ábra. Renaissance városalaprajz egyik lehetséges szkémája

A renaissance idők alaprajzai szigorúan, *geometriailag szabályosak.* Teljes szakítás ez a korábbi középkori szemlélettel, amely többnyire a szabályostól való valamilyenfajta eltérésben látta a szépet. Szigorú szabályosság az elv most, az a szabályosság, amely nem elégszik meg pl. az akkor már kialakult keleti közép-európai sakktáblaszerű alaprajzzal, hanem visszanyúl az antik világba, az ideált a castrum-városban és a hippodamoszi városban látja. De a renaissance mégsem lélektelen másolása az antiknak, hanem bizonyos mértékig újat is nyújt. A tervezők kezdenek új formákat konstruálni, amelyek persze gyakran csak papiroson szépek, a valóságban nem célszerűek. Papiroson olyan városalaprajzok születnek, amelyek pl. szigorúan egyenlő oldalú és egyenlő szögű sokszögek, az utcák matematikai pontossággal egyenesek; teljesen szimmetrikus egy ilyen tervezet.

Ezekből a geometriáért rajongó tervekből azonban nagyon sok mindörökre papiroson maradt, bár van egynéhány, XVI—XVII. században megépült város Európában, amely valóban ilyen alaprajzú, pl. Palma Nuova, aránylag közel Velencéhez. Ennek szabályos sokszögű körvonala

és pontosan egyenes vonalakból álló sugaras utcahálózata van. Palma Nuova a XVI. század végén létesült. Hasonlóképpen szabályosan szimmetrikus radiális alaprajzú Grammichele Szicília szigetén, a XVII. századból. Szigorúan szabályos a XVI. század végén Délnyugat-Németországban alapított Freudenstadt város alaprajza, középen óriási térrel. Nagyon sok vár, helyesebben erődváros is épült. A középkori városfalak nem nyújthatnak elegendő védelmet a XVI. században már igen fejlett tüzérség ellen, úgyhogy helyettük széles, nagy területű erődöket terveznek a városok köré,

211. ábra. Példa a megvalósult renaissance városalaprajzokra. Palma Nuova

rendesen csillag alakban, sáncoknak, árkoknak, előfalaknak közbeiktatásával, mint pl. a XVI. századi Vitry-le-François, vagy Philippeville Franciaországban. Sokféle ilyen típusú erődrendszer van, amely mind dúsan kicirkalmazott ábrákhoz hasonlóan, csillagszerűen veszi körül az egykori városokat; különösen a francia *Vauban* igen nevezetes ilyen erődítménytervező. Egyebek között tőle származik a szabályos sakktábla alaprajzú Neu Breisach erődített városa a XVII. század végén. Általában létesülnek ehhez hasonló sakktábla-alaprajzok is, amelyek szimmetrikusan tagolt peremvonalúak, beilleszthetők egy Vauban-féle csillagszerű sáncrendszer keretei közé. Ilyen pl. a francia Charleville, vagy a megerősített Mannheim alaprajza a XVII. század elejéről, és az ugyancsak erődbe foglalt Saarlouis sakktáblája ugyanannak a századnak a végéről. Hasonló a dán Frederikssund és Fredericia, a svéd Karlskrona, Kristianstad és az újjáépített Uppsala, a norvég Kristianssand, Kongsberg és az ugyancsak újjáépült főváros, Kristiania, a mai Oslo, mind a XVII. századból. Itt még nagyjából ugyan-

annak az alaprajz-elvnek érvényesülésével találkozunk, amit annak idején a római castrum vagy még régebben a hippodamoszi alaprajz valósított meg.

Lényegében ugyanezt az antik alaprajzot élesztik fel az ugyanebben a korban meginduló *gyarmatosítások* Európán kívül, főként Amerikában.

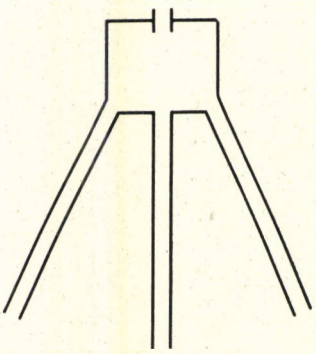

212. ábra. Architektonikus domináns felé irányított sugárutak geometrizált alakban. Róma, Piazza del Popolo

Az észak-amerikai városok — kivéve néhány régi alapítást, amely a jelenlegi nagyvárosok (pl. Boston, New York, Albany) magjaként szerepel és jellemzően szabálytalan utcahálózatú — mind *sakktábla-városok*, legtöbbször egészen mereven sakktáblásak, mint például Chicago, Baltimore, Milwaukee, St. Louis, Salt Lake City, Montreal, Vancouver vagy Mexico. Más esetben a szkéma egyhangúságát szabályos távolságokban elhelyezett terek enyhítik (Philadelphia), vagy még gyakrabban átlósan futó főútvonalak tarkítják (Detroit, Buffalo; legfeltűnőbben Washington). A legsajátságosabb New Orleans egészében legyezőszerű, részleteiben sakktáblásnak nevezhető alaprajza. A sakktábla-alaprajz jellemző területe Dél-Amerika (Rio de Janeiro, Montevideo, Buenos Aires, Lima, Santiago stb.) és Ausztrália is (Sydney, Melbourne, Adelaide). Amint mondottuk, némi külső hasonlóság van ezek között az amerikai vagy ausztráliai sakktábla-alaprajzok és a középkori keleti közép-európai sakktáblaszerű gyarmatvárosok között. Sőt annyiban távoli rokonságról is beszélhetünk, amennyiben mindkettőnek közös ősét kell látnunk a római castrumban.

Nagyon érdekes, hogy milyen nagy mértékben a geometriailag szigorúan szabályosban találja meg szépségideálját a renaissance, majd a *barokk várostervezés*. Ezt különösen szépen mutatja az architektonikus dominánsnak újfajta szerepe az alaprajzban. Az architektonikus domináns, amely a középkorban az utcahálózat alaprajzi szabálytalanságát hozta létre, most hatásában átalakul, mégpedig szintén geometrizálódik. Feléled tehát a középkorban megszületett architektonikus domináns, úgy azonban, hogy az ezzel összefüggő utcaképzés geometrizáltan szabályszerű lesz. Egy lényegében szabálytalanságot kifejező, az antik szabályszerűségnek ellentmondó gondolat most teljesen szabályszerűbe csap át.

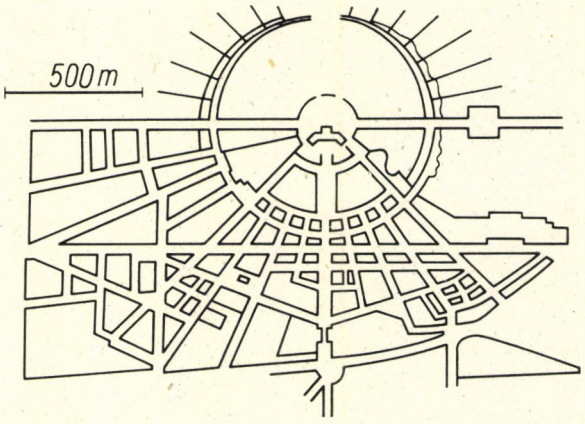

213. ábra. Karlsruhe kastély előtti térből szétfutó utcalegyezője

Az első példa erre Rómában a Piazza del Popolo. Itt egy városkapu

(a Porta del Popolo) mögötti térhez szabályszerűen fut össze három sugárút. Itt is architektonikus dominánsként szerepel a városkapu; ámde hasonló esetben a korábbi középkori várostervező a kapunál összefutó görbe utcákat tervezett volna. A Piazza del Popolo esetében már túl vagyunk ezen a korszakon, nyílegyenes utcák születnek. Megismétlődik az architektonikus domináns felé összefutó utcáknak ez az egyenessége Versailles esetében. A kastély egyik oldalán létesülő város három főutcája nyílegyenes sugárvonalakkal fut szét a kastély előtti térből. Ugyanez a versailles-i típusú alaprajz, valamely architektonikus domináns felé futó geometrizált sugárutakkal, kerül át az ugyancsak a XVIII. században kiépülő Leningrádba. Nagyon ismert példa a kastély előtti térből mint középpontból szabályosan szétfutó utcalegyezőre Karlsruhe alaprajza. Ez a fejedelmi székváros az abszolutizmus korában, a XVIII. század elején keletkezett, amikor a korábbi feudális territoriális széttagoltságot megszüntető centralizált államok uralkodói elég hatalmasak ahhoz, hogy nagy székvárost alapítsanak, amelynek domináló pontján helyezkedik el a kastélyuk. Karlsruhe olyan város, ahol az uralkodói kastélytól sugarasan vezetnek szét nyílegyenes utcák.

Fejedelmi alapítás a XVIII. században a sakktábla alaprajzú Ludwigsburg Württembergben, vagy a XVII—XVIII. században az ugyancsak sakktáblás utcahálózatú, bár Versailles-ra emlékeztető módon sugárútlegyezős részletet is felölelő Aranjuez városa Spanyolországban, Rastatt és Neustrelitz Németországban. Erlangen hugenottákkal betelepített, XVII. század végi „Neustadt"-ja is tipikus szabályos barokk város, éppúgy, mint a szintén XVII. századi német Friedrichstadt a. d. Eider, vagy Karlshafen an der Weser. Az 1755-i földrengés után pontosan kimért utcavonalakkal épül újjá Lisboa (Lisszabon) központi városnegyede, a Cidade Baixa. Edinburgh újvárosa (E. New Town) hasonlóképpen XVIII. századi, mérnökileg tervezett párhuzamos-merőleges utcájú létesítmény. A XVIII. század Oroszországban is szabályos alaprajzú új városok alapításának tanúja. Szent-Péterváron (Leningrád) kívül csupán Ogyessza, Herszon, Nyikolajev nevét említjük. Egész sereg leégett város épül újjá sakktábla-alaprajzzal Finnországban, részben már a XIX. században, mint például Helsinki és Turku.

Ha nem is állíthatjuk azt, hogy a felsorolt példákban minden, a renaissance óta alapított európai város benne van, de nem sok maradt ki. Tehát a korábbi századokkal szemben, amikor éppen az a jellemző, hogy sok volt az alapított és viszonylag kevés a faluból nőtt város, most, a renaissance-szal kezdődően egyre nagyobb mértékben megfordul a helyzet. Nem említve a renaissance kori várostervezőknek csak papiroson maradt városalapajzait és a néhány fejedelmi városalapítást, mint Mannheim, Versailles, Karlsruhe, Leningrád, majd az ezek mellett mindinkább csak egyes művészi terek kialakítására korlátozódó fejedelmi elgondolásokat, mint pl. Nancy tércsoportja, az Étoile tér Párizsban, valamint a számos orosz városban (pl. Kalinyin, Jaroszlavl, Gorkij) ekkor tervezett szabályos utcahálózatot, — a XVIII., de még inkább a XIX. században, tehát amikor a *kapitalizmus* ideje következik be, teljesen megfordul a középkorban megszokott helyzet.

Ezentúl már újonnan alapított egész városok alig vannak, ellenben hihetetlen mértékű a városfejlődés olyan módon, hogy korábban is

fennálló *kisvárosok nőnek naggyá*, sokszor tízszer, hússzor, esetleg százszor akkorává, mint voltak, vagy pedig korábban is meglevő faluk alakulnak át először kis, majd nagy várossá. Ezért a mai nemzedék, sőt még inkább az azt megelőző néhány generáció, amely benne élt ebben a kapitalista városfejlődésben, csak nőtt városokról hajlandó tudni. A közelmúlt emberei teljesen elfeledkeztek arról, jobban mondva, nem tudták elképzelni, hogy a középkorban fordítva volt, akkor nagyon kevés város nőtt tervszerűtlenül faluból, hanem alapított város volt éppen sok. Az, hogy a kapitalizmus korában alapított város úgyszólván alig van (kivétel persze akad, pl. ilyen Ausztrália fővárosa: Canberra, vagy Brasilia, az új brazil főváros), ez a fejlődés bármennyire érdekes különböző szempontból a geográfus számára is, az alaprajz szempontjából már alig mond számunkra újat. Amit a városi alaprajzokról általában megtudhatunk, azt lényegében már a középkorral kapcsolatban megismertük. A XIX. századi városbővülés tipikusan új alaprajzi elemet alig hoz.

A XIX—XX. században létesült új városrészek, amelyek jelenlegi nagyvárosaink területének zömét teszik ki, bizonyos szempontból tervszerűek, más szempontból pedig főként tervszerűtlenek. Tervszerűek olyan szempontból, hogy a tervszerű egyenesvonalúság ideálja, amelyet a renaissance korától kezdve kezdenek az építészek megvalósítani, tökéletesen diadalmaskodik. Új utca nem épül görbe vonalakkal, legfeljebb kertvárosok utcái. Részben még a meglevő görbe és szűk utcákat is kiegyenesítik és kiszélesítik, persze nem tisztán esztétikai okokból, hanem a megnövekedett közlekedés igényeinek megfelelően. Ebből a célból, meg teljesen új vonalakon futó, széles és egyenes utcák létesítése céljából lebontanak vagy legalábbis áttörnek háztömböket, házcsoportokat. Egyszóval a kapitalizmus korának a városában az *egyes* utcavonal nemcsak tervszerű, hanem a legtöbb esetben szabályos is. Mégis az ekkor létesülő városalaprajzok, illetőleg már korábban is meglevő városok fokozatosan kiterjedő széles övezetű külső részei *egészükben mint együttesek* tervszerűtlenek, ezeknek globális kialakítására többnyire nincsen semmiféle előre kidolgozott terv. Ha tehát az egész megnövekedett óriási város alaprajzát nézzük, azon kusza összevisszaságban futnak hol ebbe, hol abba az irányba utcák, amelyek ugyan egyenként mind egyenesek, sőt egyidőben, egymás közelében létesült utcák párhuzamosak is, de együttesen semmiféle összefüggő képet nem adnak.

Mégis megemlíthetjük, mint Európa számos olyan városának, amely legalább a középkor óta megszakítás nélkül fennáll, szinte mindegyikében ismétlődő, tehát típusszerűvé vált alaprajzi vonását, hogy az óriásira nőtt város utcahálózatának mai alaprajzi képében határozottan kirajzolódik az egykori középkori városfalak és még inkább a XVI—XVIII. századi széles területű bástyás-csillagsáncos erődítési övezet helye, tehát az a peremvonal, illetőleg övezet, ameddig a középkori, esetleg általában XIX. század előtti város, a mai városnak rendszerint kicsiny városmagja, belvárosa terjedt. Ez az erődítés jellegétől ma már a legtöbbször megfosztott vonal vagy övezet, amint azt többen, egyebek között már HASSERT szépen kifejtette, ma is éles határ egyrészt a befelé következő és részben még középkoriasan szűk- és görbeutcásként fennmaradt régi városrész, másrészt az egyenes és széles utcákkal létesült újabb városrészek között. Ugyanez a határvonal vagy övezet maga is mint jelentős útvonal, mint

körút, esetleg széles parköv jelenik meg az egykori városfal, illetve erődítési övezet és annak sokáig beépítési tilalom alatt álló tágas előtere, az úgynevezett *glacis* helyén. Példa reá Pest belső (kis-) körútja, a „Ring" Bécsben, a „grands boulevards" Párizsban, továbbá Barcelona, Bruxelles, Köln, Leipzig (Lipcse), Milano, Riga és még sok más európai kisebb-nagyobb város belvárosát övező, különböző néven szereplő *körútja, boulevard*-ja.

Az egykori városfal egyik-másik kapuját átlépő utca kifelé sugarasan szétágazó országutakban folytatódott, amelyek később a falakon túlnőtt

214. ábra. A kapitalizmus korának tervszerűtlenül, nyúlványok és szigetek alakjában terjeszkedő nagyvárosa. Párizs agglomerációja 1930 körül, Demangeon szerint

1 = beépített terület a város közigazgatási határain belül; 2 = beépített terület a város közigazgatási határain kívül

város jelentős utcáivá épültek ki. (Pest egykori Kecskeméti kapuja előtt, a mai Kálvin térről így ágazik szét a Baross utca, Üllői út, Ráday utca.) De ha nem is ágazott szét a város minden egyes egykori kapuját átlépő egyetlen utca kifelé legyezőszerűen szétfutó országutakká, akkor is mint egyetlen országút feltétlenül folytatódott. Így indult ki pl. Pest egykori Hatvani kapujától a mai Rákóczi úttá kiépült régi országút. Még ha minden kapun csak egy-egy országút lépett is ki, ezekből együttesen mégis útlegyező alakult ki a régi városmag körül. Az országutak legyezőjéből külvárosok legyezője fejlődött igen sok városban már akkor is, amikor még fennálltak a belvárost körülzáró falak. Pest régi külvárosainak ilyen

legyezőszerű, tehát országutak közeit kitöltő fejlődéséről már megemlékeztünk, hangsúlyozva, hogy ez Európa városaiban mennyire általános, tehát típusszerű alaprajzi vonás. Végeredményben a külvárosaival óriásivá nőtt kapitalista városnak éppen olyan radio-koncentrikus alaprajza fejlődött, mint amilyen alaprajzzal létesültek egykor kis területű középkori városok. De említettük azt is, hogy részleteiben, városrészenként mennyire egyéni ez a fejlődés és annak látható eredménye, a mai alaprajz.

Bármennyire is meddő kísérlet lenne a XIX—XX. században metropolis méretűvé kiterjedt kapitalista városok külsőbb részeinek alaprajztípusokba való besorolása, mégis külön-külön, egy-egy nagyváros alaprajzi bővítményei, újabb és újabb városrészeinek utcahálózata, nagyon megérdemlik az egyéni, részletes vizsgálatot. Hiszen a történelmileg meghatározott, sokszor semmitmondóan szokványos alaprajz-típusoknak éppen ezekben a lokális módosulásaiban és kombinációiban találni a legtöbb geografikumot. Az a mód, ahogyan utcák szomszédos kötegeinek futása is különbözik egymástól, részben a térszínhez való igazodásnak megfelelően, amint azt pl. Buda hegylejtőre nőtt vagy völgyfeneket követő különböző külső városrészeinek utcahálózata mutatja, részben pedig egyéb tényezők, pl. korábbi birtokhatárok, vagy műveléság-határok hatására, számos érdekes problémát ad a geográfusnak minden egyes nagyobb várossal kapcsolatban. A kérdés általános tárgyalására azonban nem térünk ki, bár a városok topográfiai fekvésének általános vizsgálata alkalmával még érinteni fogjuk. Jellemző vonása a kapitalizmus korában megnőtt, általában a városfalaitól, erődített övétől megszabadult városok alaprajzának — ellentétben a városfalak formájában élesen elhatárolt középkori várossal — a szeszélyes nyúlványokkal tagolt, folytonos mozgásban, szüntelen előnyomulásban levő, néhol valósággal szigetszerűen felbomló szabálytalan peremvonal.

Az az arányaiban előre még csak nem is sejtett méretű és irányvonalaiban előre ki nem jelölt, tehát — amint már mondottuk — egészében nézve tervszerűtlen növekedés, aminek a szabálytalanul előnyomuló peremvonal szigetszerűen felbomló mindenkori futása a kifejezője, már akkor megkezdődött a város kapuin túl, a kifutó országutak mentén, amikor a körülzáró falakat még le sem bontották. Annál meglepőbb, hogy a városnak mint falakkal körülvett zárt organizmusnak a képzetével szakító modern városépítészeti felfogás már a XVIII. század folyamán igyekezett tervszerű és egyben művészi értékű formát adni annak, amit a következő két évszázad csupán tervszerűtlen példányokban hozott létre, vagy ha el is jutott a tervszerűségig, fantáziája nem terjedt túl a sakktábla-szkémán (pl. Barcelona óriási terjedelmű külvárosainak egyetlen sakktábla-mezeje). Ennek a művészi szintet elérő városépítészeti törekvésnek megtestesítője Bath angol város XVIII. századi tervszerű bővítése a környező táj elemei közé beilleszkedő és az állandó további szerves növekedést biztosító nyúlványaival. A félhold alakú tér (crescent) a teljes körtérrel (circus) együtt itt vált azóta más angol városokban is kedvelt alaprajzi motívummá. A „crescent" a domblejtők szintgörbéinek természetes dominánsa, geometrizált alakban.

A XIX—XX. század folyamán a legtöbb esetben tervszerűtlenül növekvő kapitalista város messze kitolja elszórt előőrseit a vidék felé. Ezek az előőrsök nem mindig magános épületek, amelyeknek ismételt felbukka-

nása révén a városperem észrevehetetlenül olvad bele környezetébe. Néha — körülbelül a jelen század eleje óta — a város előtt, mint attól is, meg egymástól is térben elkülönülő *kertvárosok* (Gartenstädte, cités-jardins, garden cities), lakótelepek, *szatellita-városok* jelennek meg.

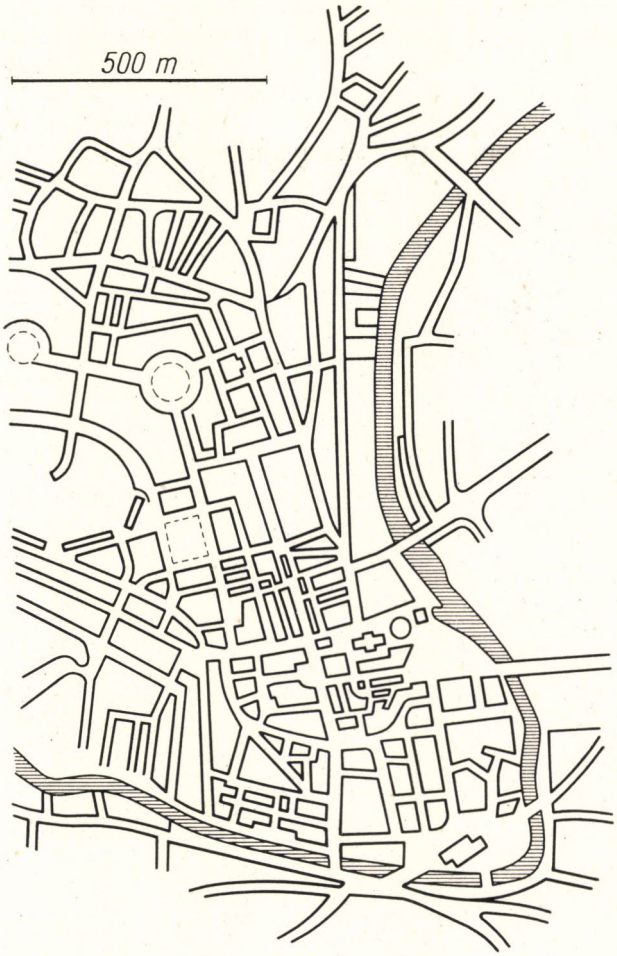

215. ábra. Bath. Északnyugaton, a város belsejéhez közelebb egy „circus", tőle távolabb egy „crescent"

A kapitalizmus korában nagy erővel meginduló városnövekedés csak bizonyos vonatkozásában alaprajzi probléma. A külvárosok, elővárosok terjeszkedése, a kertvárosok, szatellita-városok keletkezése elsősorban a funkcionális értelemben vett város növekedésének kérdése. Valóban mindenre a települések funkcionális belső tagolódásának tárgyalása során fogunk még részletesen visszatérni. Ott lesz a legalkalmasabb helye annak, hogy a külváros, előváros, szatellita-város és más hasonló városrészek sokféle

típusának fogalmát részletesen megismerjük. Itt elegendő arra rámutatnunk, hogy ezeknek az előváros-típusoknak létesítése során ismét gyakran alkalmazzák a tervszerű alaprajzot.

Ezzel le is zárhatjuk azt, amit a kapitalista kor városalaprajzáról általánosságban mondhatunk. Valamelyes általános újszerű vonás mégis akad, ez azonban nem is annyira az utcavonalak vezetésében mutatkozik (bár itt is van újszerű, születnek kertvárosok görbe utcákkal), hanem főleg a *telek beépítésének módja* ölt újabb formákat később. Míg az elmúlt századokban a telkeket nagyon erősen beépítették, sokszor egészen szűk kis kútszerű udvarok maradtak csak, most különböző egészségügyi meggondolásokból újabb városrészeket már nem ilyen telekkihasználással építenek, és esetleg a meglevő régi városrészekben is igyekeznek helyenkint átrendezni a telkeket ilyen szempontból. Megjelenik a telektömbök *keretszerű beépítése*, az, hogy nem minden egyes telket építenek körül, hanem az egész telektömböt veszi körül keretszerűen a beépítés, a szomszédos telkek udvarai tehát egymással érintkeznek, így hatalmas, nagyméretű belső kertszerű térség támad. Igaz, hogy ez még egyes telkek szerint el van határolva, de mégis összefüggő, levegős tér alakul ki a telektömb belsejében, amelyben különböző napállás mellett inkább jutnak napfényhez az udvari lakások. A keretszerű beépítést sok helyen felváltja a *sávos beépítés*, ami azt jelenti, hogy a telektömbnek egyik oldalát sem szabad beépíteni házakkal, hogy még több levegő és napfény jusson az egyes lakásoknak. Peremvárosrészekben, kertvárosokban természetesen sok az egyes telkek belsejében szabadon álló, villaszerű épület.

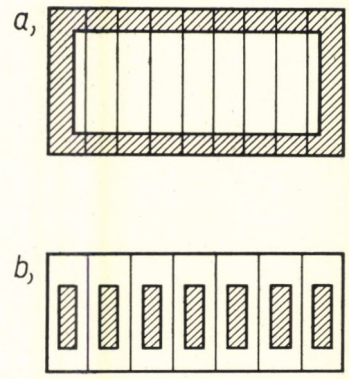

216. ábra. Telektömb keretszerű *(a)* és sávos *(b)* beépítése

Amikor a termelőerők döntő része társadalmi tulajdonná válik, az nyilván jelentős következményekkel jár a városépítés terén is. A kapitalizmus idejének falvakból növekvő városait és kisvárosokból fejlődő nagyvárosait most ismét az alapított városok serege egészíti ki. Új városok mint a társadalom tervszerű létesítményei nőnek ki a földből a Szovjetunióban (például Magnitogorszk), de a többi népi demokratikus országban is (Dimitrovgrád, Dunaújváros, Kazincbarcika), esetleg már előbb fennálló régi falu mellett, amelynek a nevét is felveszik. Természetesen igen sok régi várost is kibővítenek új városrészekkel, mégpedig — a kapitalizmus korától eltérő módon — teljesen tervszerűen. Ez a tervszerűség a létesülő város vagy városrész egészére, annak minden vonására kiterjed, a gazdasági, műszaki és architektonikus szempontok összehangolásával. Nehéz ebből az együttesből az alaprajzi sajátságokat kiszakítva, külön jellemezni.

Egy alaprajzi sajátságról mégis kell szólnunk, amely főleg a *szocialista városépítés* jellemzője. A szocialista városépítés nem annyira az utcahálózat tekintetében jelenti a városalaprajz-szerkesztés új korszakát, hanem főleg a telek tekintetében. Szocialista államban a telek fogalma, a telek mint birtokhatár elveszti eddigi jelentőségét. A földterület társadalmi tulajdonban van, épülnek tehát olyan városok és városrészek is, ahol az egyes házak

szabadon, csupaszon állnak elkerített telek nélkül (Dunaújváros). Megkülönböztetik ugyan az utcákat a kertes udvaroktól, de mindez egyformán közterület, ahol mindenki szabadon jár-kel. Minthogy azonban kertes családi házak is nagy számban épülnek új szocialista városokban, illetőleg azok bizonyos városrészeiben, az utcától kerítéssel elválasztott telek egyáltalán nem szűnik meg mindenütt, másrészt elkerített telek nélkül épülő bérházakat kapitalista városokban is találunk.

Ezzel be is fejeztük a városalaprajzformák kérdését. Most csupán a magyarországi városokról kell még néhány szót szólni. A *magyarországi városalaprajz* fejlődése meglehetősen kevéssé kikutatott terület még. Néhány általános tényt azonban máris meg lehet állapítani. Nálunk természetesen a középkort megelőző időkben keletkezett, ma is élő utcahálózat nincsen, bár tudjuk, hogy Sopronnak Scarabantia, Pécsnek Sopianae, Győrnek Arrabona, Szombathelynek Savaria formájában megvan a római város őse, de ezek alaprajza nem maradt meg. Aquincum alaprajza sem él; Óbuda, bár részben Aquincum helyén épült, de egészen más alaprajzzal. Ugyanezt mondhatjuk Sopronról, Győrről vagy Pécsről is. Úgyhogy a ma is élő városi alaprajzok közül a legrégibbek a középkorban létesültek.

Középkorias utcahálózata van, amely tehát bizonyos szabálytalansággal jellemezhető képet mutat, az alábbi városoknak, persze a városok belvárosának, amely megvolt már a középkorban is: Buda, Pest, Sopron, Győr, Szombathely, Kőszeg, Magyaróvár, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár, Pécs.

Ezek közül Győr alaprajza feltétlenül, bizonyos mértékig, úgy látszik, Szombathelyé és Pécsé is valahogyan beletartozik egy olyan többé-kevésbé sakktáblaszerű típusba, amilyen formák megvalósultak másutt is Európában a középkorban, részben a római castrum-alaprajz emlékeként. Még a legtöbb szabályosságot Győr alaprajza mutatja, de az utcák ott sem nyílegyenesek, nem mindegyikük fut keresztül a város egész középkori területén, annak egyik végétől a másikig. Olyanféle fellazított sakktáblaszerű alaprajz jellemzi Győrt, amilyenre példaként Jenát említettük Németországban. Még inkább eltér a sakktáblaszerű formának antik előképétől Pécs alaprajza, ahol jelentékenyen görbülnek az utcák, nagyjából és egészében azonban

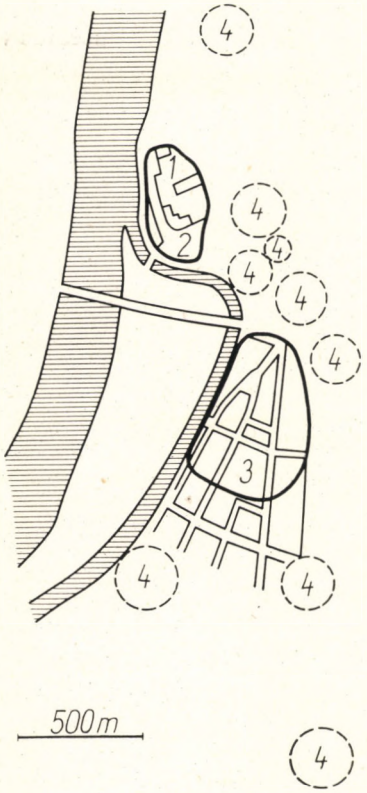

217. ábra. Több különböző jogállású települést felölelő magyar középkori város-agglomeráció. Esztergom (Dercsényi Dezső—Zolnay László után, egyszerűsítve)

1 = Vár; 2 = érseki város; 3 = királyi város (a mai — orsósnak látszó — utcahálózatra rávetítve); 4 = egyéb — jórészt falusias jellegű — település hozzávetőleges helye

mégis valamiképpen egymással párhuzamos és egymásra merőleges utcavonalak jelentkeznek. Ugyanezt mondhatjuk Szombathelyről is.

Ezzel szemben Székesfehérvár belvárosa valami két-három főutcás, mindenesetre eredetileg kétkapusnak látszó forma, és hosszan elnyúlt pajzsszerű árvízmentes kiemelkedésen foglal helyet, ennek megfelelően elnyúlt párhuzamos utcái is vannak, amelyek az egykori két kapu közelében összefutnak, tehát meridiánszerű az alaprajz. Sopron hasonlóképpen kétkapus, többfőutcás alaprajz. Ugyancsak meridián-alaprajza van a budai várnak is. Veszprém várhegyén ma egyetlen utcából álló városrészt találunk, megfelelően a középkori genetikus városmagként szereplő eredeti városias magános településnek, a püspökvárnak. Ámde a váralja-településekből kibontakozó város középkori utcahálózatát nem ismerjük. A török időkben ezek kontinuitása megszakad.

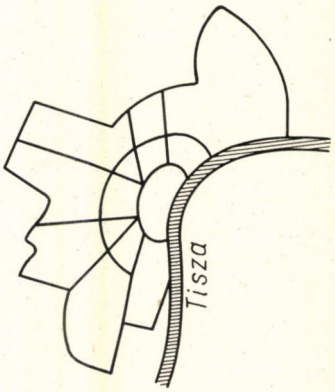

218. ábra. Körutak és sugárutak vázlatos rendje Szegeden

Kaposvár szalagtelkes faluból, dűlőutak mentén nőtt, azok közeit kitöltő város. Miskolc falusi eredete is kétségtelen, bár alaprajza is elárulja — bizonyára későbbi — körülkerítését. Egernek voltak a középkorban városfalai, volt négy kapuja is, de részletesebben még nincs analizálva az alaprajz. Feltétlenül középkori elemeket őriz Debrecen alaprajza, egyetlen olyan alföldi város, amelynek alaprajza középkori városalaprajz. Nem véletlen, hogy Debrecen egyike annak a nagyon kevés alföldi városnak, amely már régóta funkcionális értelemben is város volt. Debrecen — úgy látszik — több településből összeolvadt alaprajz-példány, mint Németországban Braunschweig vagy Hildesheim. Vannak olyan városrészei a városterületnek északi részén, amelyek eredetileg falvak lehettek. Debrecen északi része valószínűleg több halmazfaluból és szalagtelkes faluból nőtt össze. Későbbi a város déli fele. Ennek egy piacutcává bővülő főutcája van, amely sajátos módon befelé szélesedik, és ebből kétoldalt ágaznak ki a mellékutcák, tehát a déli résznek bordás alaprajza van. Kevéssé ismerjük Szolnok alaprajzi fejlődését.

Egyéb alföldi városainkban — Szeged kivételével — a funkcionális értelemben vett város túlnyomóan a XIX. században keletkezett, már meglevő óriásfaluba nőtt bele. Ennek következtében a többi alföldi városainknak (Kecskemét, Békéscsaba, Hódmezővásárhely stb.) alaprajza mind tipikusan falusias alaprajz, legtöbbjüknek széle, külső része funkcionális értelemben még ma is falu. Kivétel — mint említettük — Szeged. Szegeden azonban az 1879. évi árvízkatasztrófa úgyszólván megsemmisítette a régi alaprajzot. Az új Szeged teljes egészében egységesen megszerkesztett terv szerint épült fel. Két egymással párhuzamos körút és több sugárút alkotja az alaprajz fővonalait, amely tehát tervszerű radio-koncentrikus alaprajz, részleteiben pedig sakktáblaszerű. Természetesen a sakktábla-alaprajz nem érvényesül tisztán, mert érthetően nagyon furcsa szögek adódnának ki ott, ahol pl. körutat metsz ez a hálózat, ott tehát az egyenes iránytól eltérések vannak.

Szeged utcahálózata lényegében a sakktábla- és radio-koncentrikus alaprajznak egymásra fektetéséből létesült egészen tervszerűen a múlt század végén. Néhol azonban egyik-másik utca vonalának valami kis szabálytalansága elárulja azt, hogy itt még nyomokban tovább él az árvíz előtti szabálytalan alaprajz.

III. A TELEPÜLÉSEK ÉLETJELENSÉGEI*

* A települések életjelenségeivel — életével és belső szerkezetével — foglalkozó nagy fejezeten belül a következő problémák merülnek fel: a település életét hordozó népesség, a település funkciói (szerepkörei), a településen belül végbemenő mozgásjelenségek, más szóval a legtágabban értelmezett belső forgalom jelenségei, a település életének és a település arculatának párhuzama és végül mint utolsó probléma a város vonzókörének kérdése.

A) NÉPESSÉG, FUNKCIÓ, BELSŐ MOZGÁSJELENSÉGEK

1. A TELEPÜLÉSEK NÉPESSÉGE

A demográfia és a népességföldrajz (demogeográfia) közti határok megvonása nem tartozik feladataink közé. A településföldrajz és népességföldrajz viszonyának tisztázása elől azonban nem térhetünk ki. Merev határ a kettő között nincs és nem is kívánatos: a két tudományág olyan értelemben egymásba olvad, hogy területük jelentékeny darabja közös. Annyit talán általánosságban mégis elfogadhatunk, hogy a településföldrajz nem mondhat le települések (városok, falvak), településcsoportok (városok, falvak bizonyos csoportjai) vagy településrészek (városrészek) szerint elhatárolt demográfiai-népességföldrajzi tények vizsgálatáról. Olyan mértékben válik az ilyen tények megismerése számunkra mellőzhetetlenül szükségessé, amilyen mértékben azok összefonódnak a települések funkcionális vagy arculati vonásaival.

A települések népességével kapcsolatban érdekel bennünket a lélekszám, a népsűrűség, a népességnek különböző kategóriák szerinti tagozódása. Mindezeket dinamikusan kell nézni, mint egy fejlődésfolyamat részletét, amelyet a fejlődés korábbi szakaszai előztek meg. Ezeket a korábbi szakaszokat szintén figyelembe kell venni, mivel ezek a mai állapotot magyarázzák, ezenkívül tekintettel kell lenni a további fejlődésnek a múltból és jelenből kiolvasható tendenciájára is.

A *népesség száma* bizonyos mértékig fokmérője a település nagyságának. Egy *település nagyságát* kifejezhetjük úgy is, hogy mekkora *területet* foglal el. Falu esetében ilyenkor a termőhatár is érdekel, a város esetében többnyire csak a beépített terület, természetesen annál inkább, minél azonosabbak a szóban forgó táj és kor városaiban a központi funkciók a nem mezőgazdasági tevékenységekkel. Kifejezhetjük egy település nagyságát a *hajlékok számával* is. Mindezeknél azonban sokkal kifejezőbb a lélekszámmal való mérés. Következik ebből, hogy a lélekszám nem mindig ugyanazt mondja, mint a terület nagysága vagy az épületek száma. Leghelyesebb, ha mind a három fajta mértéket összehasonlítjuk.

Általában, ha homogén területet határolunk körül, azon belül a hasonló szerepkört betöltő települések lélekszámnagysága szűk határok között szokott ingadozni. Tehát van egy tájanként uralkodó átlagos lélekszám, amelytől nem sokban különbözik az alsó és felső lélekszámhatár a falvak esetében. A városokra ezt már kevésbé mondhatjuk, mert a városoknak erősen tagozott hierarchiája a gyakori. De tájanként szintén van alsó határa a városok lélekszámának. Ezek az értékek azonban tájanként nagyon különbözőek lehetnek. Pl. a Nyugat- és Dél-Dunántúlon (Vas, Zala, Somogy, Baranya) aprófalvakat találunk, ugyanakkor 10 000 lelket meghaladó lélekszámú falvak egész sorával találkozunk pl. az Alföldön. Vonatkozik ez a vidékenkénti különbség a városok lélekszámára is. Éppen ezért az olyan osztályozásnak, amilyennel a német statisztikusok körében találkozunk, akik 2000 lakoson alul minden települést falunak tekintenek, azon felül pedig városnak, mégpedig 20 000 lakosig kisvárosnak, 100 000 lakosig

középvárosnak, azon felül pedig nagyvárosnak, csak szűk területen belül lehet értelme. Nálunk pl. falvaink jelentékeny százalékának lélekszáma jóval meghaladja a 2000-et. Tehát ha egy nagyobb területet vizsgálunk, meg kell állapítani előbb valamennyi településre, hogy azok lélekszámában milyen átlagos érték, valamint milyen alsó és felső határ mutatkozik, azután mekkora a városok lélekszámának alsó határa, és melyek azok a települések, amelyek az átlagtól erősen eltérnek. Erős eltérések esetében kétségtelenül valami különös ok forog fenn, amelyet meg kell vizsgálnunk. Annak, hogy az Alföl-

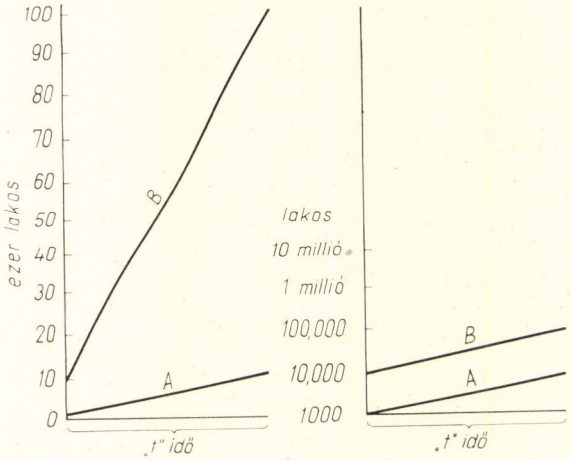

219. ábra. Városok népességnövekedésének grafikus ábrázolása

1. Egyszerű skála 2. Logaritmikus skála

Mindkét ábra ugyanannak a két városnak (*A* és *B*) a népességnövekedését tünteti fel: az 1. ábra egyszerű skálájú, a 2. ábra logaritmikus skálájú grafikon alakjában. Mindkét ábrából egyformán kitűnik, hogy *A* város lélekszáma 1000 főről 10 000 főre nőtt, míg *B* városé 10 000 főről 100 000 főre. Az 1. ábrán (egyszerű skála) *B* grafikonja meredekebben emelkedik, mert népességnövekedésének abszolút száma 90 000, míg *A* népességnövekedéséé csak 9000. Ellenben a 2. ábrán (logaritmikus skála) a két grafikon meredeksége egyenlő, tehát a két grafikon párhuzamos, mert mindkettő egyformán 900 százalékos növekedést ábrázol. Logaritmikus skála alkalmazása esetén ugyanazon az ábrán kényelmesen elfér egymás mellett egy kis falu és egy több millió lakosú világváros népességnövekedését feltüntető grafikon.

dön általában nagyobb falvakat találunk, mint a Nyugat-Dunántúlon, megvannak a maga jól ismert okai.

Vigyáznunk kell arra is, hogy a földrajzi értelemben vett város esetleg egészen mást jelenthet, mint a közigazgatási értelemben vett város. Előfordulnak esetek, amikor a földrajzi város nagyobb, mint a közigazgatási város. Nagyvárosoknak a közigazgatási határokon kívül lehetnek elővárosai, ahol ugyanolyan életkörülmények között élő emberek élnek, mint a közigazgatási városterületen, esetleg munkahelyük is az utóbbinak a területén található. Előfordul ugyan, hogy a terjeszkedő város kitolja közigazgatási határait, ez azonban rendszerint csak bizonyos késedelemmel történik. Településföldrajzi szempontból Budapest az elővárosokkal együtt régóta egységes agglomeráció volt. A közigazgatási Nagy-Budapest csak a legújabb időkben (1950-ben) született meg. De előfordul éppen ellenkező értelmű eltérés is: a közigazgatási városterület nagyobb, mint a településföldrajzi értelemben vett város. Példák erre nálunk az Alföldön az óriásfalvak szívében

született városmagok. Itt a közigazgatási értelemben vett város felölel egy hatalmas terjedelmű határt, rajta tanyákat, a határon belül jókora méretű belsőséget (zárt települést), amelynek perifériáin falusias életkörülmények között őstermelők laknak, és csak a belsőség legbelsejében találunk olyan magot, amely központi funkciókat tölt be, tehát földrajzi értelemben városnak tekinthető.

A települések lélekszámának dinamikus vizsgálata a *szaporodás* kérdését öleli fel. Meg kell különböztetni a *természetes* szaporodást (=születések és halálozások számának különbsége) a *tényleges* szaporodástól (= természetes szaporodás és *vándorlási különbözet* algebrai összege). Mindegyik külön vizsgálatot érdemel, sőt ezek összetevői is. Városoknak a természetes szaporodása gyakran kisebb, mint a falvaknak, mert rendszerint a születések száma is kisebb. A tényleges szaporodás azonban többnyire a városokban nagyobb, mert ott a bevándorlások száma erősen meghaladja a kivándorlásokét. Persze eltérő esetek is vannak, és ezek vizsgálata, okainak kiderítése mindig érdekes.

Célszerű a települések lélekszámváltozásairól grafikont rajzolni. Egyetlenegy település lélekszámváltozásaira vonatkozó grafikont is vizsgálat alá lehet vonni pl. olyan szempontból, vajon miért volt gyorsabb a település népességének tényleges szaporodása ebben vagy abban a korban. Különböző települések görbéinek eltérő sajátságai a különböző települések fejlődésében rejlő eltérő tényezőkre irányítják a figyelmet. Vigyáznunk kell arra, hogy ha különböző nagyságkategóriákba tartozó településekről van szó, akkor nem egyszerű skálájú grafikon ad hű képet, hanem a logaritmusos skálájú. Az utóbbi ti. a százalékos növekedést tünteti fel arányosan. 1000 főnyi lélekszámnövekedés 10 000 lakosú város esetében sokkal nagyobb százalékos növekedést jelent, mint milliós város esetében. Egy nagyváros lélekszám-növekedésének egyszerű léptékkel készült grafikonja sokkal meredekebben felfelé ívelő görbét fog adni, mint egy kisvárosé, pedig adott esetben lehetséges, hogy a nagyobb város a maga nagyságához viszonyítva, tehát százalékosan lassabban fejlődött. Ellenben ha logaritmusos skálát készítünk, akkor az egyformán meredek görbe egyforma százalékos növekedést is takar. Természetesen egyetlen

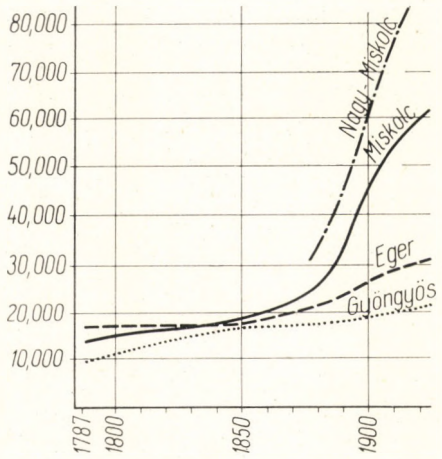

220. ábra. Három magyar vásárváros (Miskolc, Eger, Gyöngyös) népességnövekedése a feudalizmus korának végén és a kapitalizmus idején

A múlt század elején még Eger volt a legnépesebb a három város között, a század közepe táján a három görbe megközeliti egymást. Azóta Miskolcé az elsőség, amely egyre rohamosabban hagyja maga mögött két társát, noha népességnövekedésének üteme a századforduló után meglassúbbodott. (Görbéjének meredeksége 1900 óta csökkenő.) Miskolc szomszédos helységeivel (Diósgyőr, Hejőcsaba, Görömböly) a népességnövekedés szempontjából kb. a múlt század kilencvenes évei óta foglalható össze Nagy-Miskolc néven. A közigazgatási értelemben vett Miskolcnak és vele összehasonlítva Miskolc teljes agglomerációjának (Nagy-Miskolc) népességnövekedés-görbéje ugyanis ettől az időtől kezdve egyre határozottabban divergáló, amint ezt az ábránk mutatja. — Figyelemre méltó az is, hogy Eger népességszáma a múlt század első felében, Gyöngyösé pedig a második felében majdnem stagnáló

város népességnövekedésének grafikonját is célszerű a növekedés százalékos méretének szemléltetése céljából logaritmikus skálában megszerkeszteni, ha a város fejlődése során igen gyorsan nőtt, tehát rendre nagyon különböző nagyságkategóriákba tartozott. Nagyvárosok centrumának csekély, sőt negatív értékű tényleges népességszaporodása (tehát népességcsökkenése) a *cityképződés* jelenségére hívja fel a figyelmet, ezért városok népszaporodását lehetőleg városrészekre felbontva kell vizsgálnunk. Az elővárosok külső határa is többnyire ott vonható meg a vidék felé, ahol az erősen szaporodó népességű falvakat a stagnáló vagy éppen csökkenő lakosszámú falvak váltják fel.

Népsűrűségen értjük a lélekszám viszonyát a területhez, azt, hogy egy területegységre, pl. egy km²-re vagy egy hektárra átlagosan hány lakos jut.

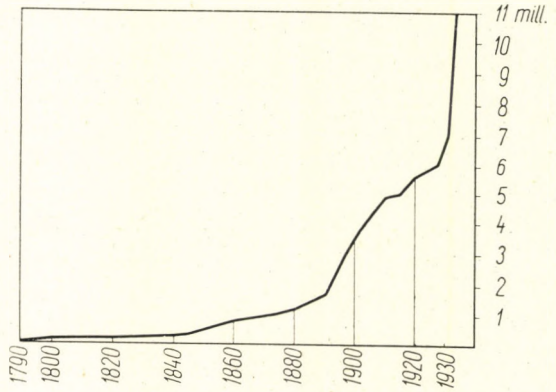

221. ábra. New York népességnövekedése

Ábránk egyszerű skálájú grafikon, és ez a magyarázata annak, hogy a város 1840 előtti népességnövekedését feltüntető szakasz csak kevéssel tér el a vízszintestől, 1925 táján viszont majdnem függőlegesbe megy át. Az elsőnek említett időszakban New York még túl kicsiny, a jelen század húszas-harmincas éveitől kezdve viszont már túl nagy ahhoz a népességszámhoz képest, ami az 1840—1925 közötti idők városát jellemezte. A népességnövekedésnek a város mindenkori lélekszámához viszonyított mértékéről logaritmikus skálájú görbe adhatna csak képet, mint amikor egy kisvárost akarunk egy több milliós világvárossal összehasonlítani

Ezt másként vizsgáljuk a falusias és másként a városias települések esetében. A falusias település lényeges tartozéka a termőhatár, hiszen a népesség zömének ez a munkahelye, ezért itt a belsőséget és termőhatárt együtt kell figyelembe venni, a kettő együttes mértékszámával kell elosztanunk a lakosság számát. A város lakosságának legnagyobb része nemcsak a belsőség területén lakik, hanem ott van a munkahelye is. Ha van is a városnak termőhatára, az nagyon kis szerepet játszik a település egészének életében, terjedelme csak a város őstermelő népességének számával mutat párhuzamot, viszont az őstermelőelem a város népességének csak kicsiny töredéke, természetesen olyan tájban vagy korban, amelyben a központi funkciók nem mezőgazdasági tevékenységek. Célszerűbb tehát ilyen városok esetében a népsűrűség kiszámításához a beépített területet alapul venni, így kapunk reális értékeket. A népsűrűség értéke egy-egy város különböző részei között is igen eltérő lehet, amire még visszatérünk.

Említettük az ,,Alapfogalmak'' című fejezetben, hogy a nagy lélekszámhoz hasonlóan a nagy *népsűrűség* is fontos városias kritérium. Ennek

felismerését bizonyítja, hogy egyik-másik országban (USA, Német Szövetségi Köztársaság, Nagy-Britannia) a népsűrűségnek is hivatalosan megállapított alsó határértékei (375 — 2500 lakos/km²) vannak, akár a lélekszámnak, amelyet egy településnek el kell érnie ahhoz, hogy városnak, illetve városi régióhoz tartozónak számítson. Valamely város, különösen az erős térbeli tagoltságú nagyváros népsűrűségének minél apróbb területi egységek sze-

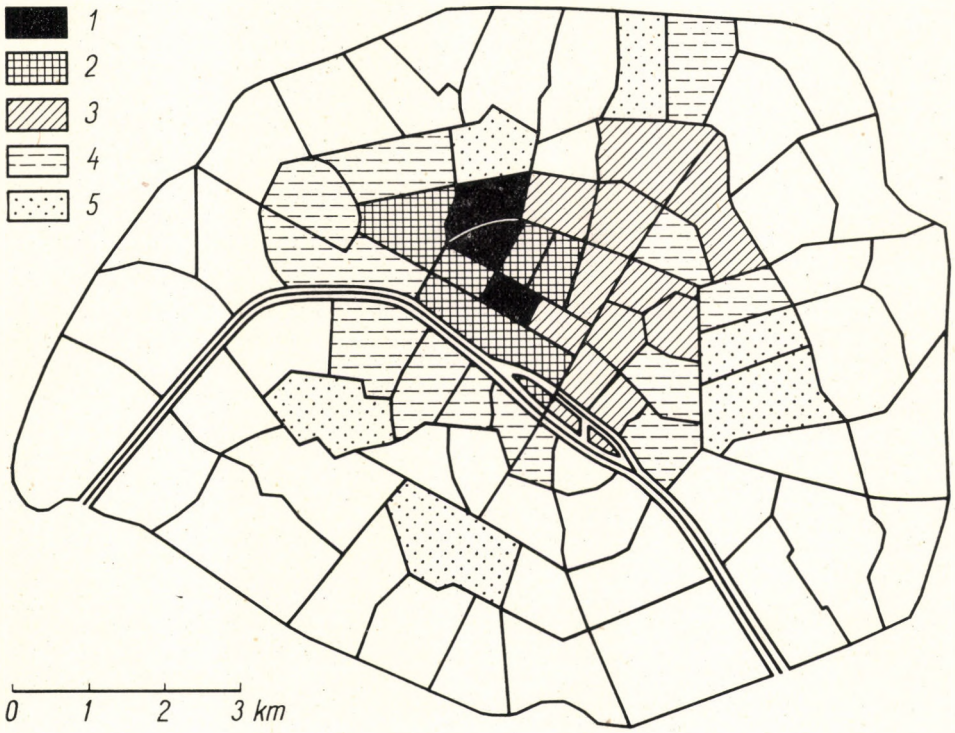

222. ábra. Párizs egyes városrészeiben (quartiers) az ott lakó népesség csökkenése. Ahol ez a legerősebb (az Operaház környéke), ott van kialakulóban a city (A. Demangeon szerint)

1 = 50%-on felüli
2 = 35—50% közötti
3 = 15—35% közötti
4 = 5—15% közötti
5 = 5% alatti

} csökkenés 1896—1931 között

rint történő bemutatása a legkülönbözőbb városi jelenségek közti összefüggések felismerésére vezethet. Ennek ugyancsak gyakorlati értékelésére vall, hogy Nyugat-Berlin 1956. évi lakásstatisztikáját, így a népsűrűség kiszámított értékeit is, az egyes telektömbökig terjedő részletességgel tették közzé, amint arról BOESLER tájékoztat. A népsűrűségnek egy-egy városon belül mutatkozó és sokféle tényezővel összefüggő területi különbségeinél élesebben rávilágít a kapitalista városok szélsőséges szociális viszonyaira a *laksűrűségnek* (az egy lakószobára, illetve helyiségre számított lakosszámnak) a város

különböző lakónegyedei (tőkések villanegyedei, proletárvárosrészek) között fennálló igen nagy különbsége.

Fontos kérdés a *népességnek* különböző szempontokból való *tagolódása*. Ami a népességnek *kor szerint* való megoszlását illeti, itt többnyire megint különbséget látunk városok és falvak közt. Kifejeződik ez a különbség a

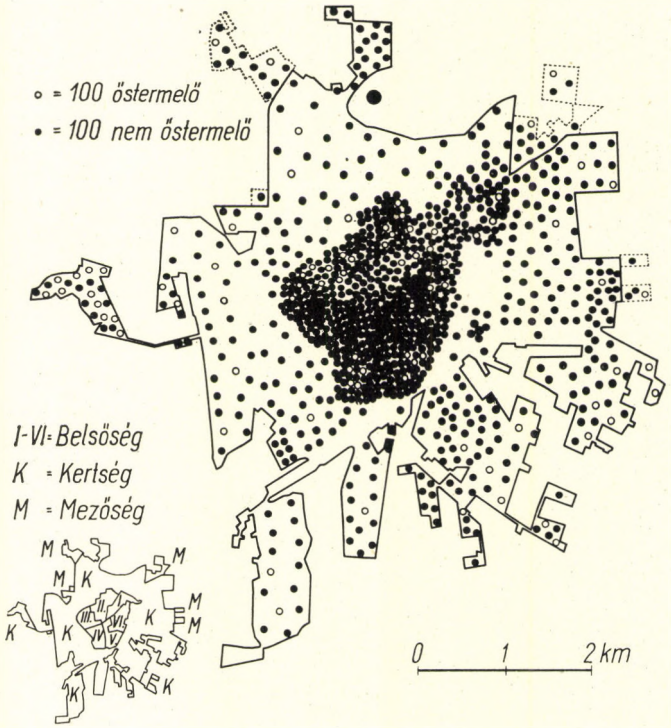

223. ábra. A népesség tömörülése Debrecenben

Ez a térkép pontmódszerrel készült, és közvetlenül tájékoztat arról, hogy Debrecen agglomerációjának különböző részein 1930-ban milyen különbségek mutatkoztak a népesség tömörülésében. A népességet két foglalkozási kategóriára (nem őstermelőkre és őstermelőkre) bontva tünteti fel. Az így nyújtott tájékoztatás egyet jelent a népsűrűség térbeli különbségeiről adott árnyalatnyira finom képszerű felvilágosítással. Ábránk mégsem nevezhető népsűrűségi térképnek, mert a népsűrűség számértékeit közvetlenül nem olvashatjuk le róla, csupán a lakosság számát valamely, tetszés szerint kiválasztott területen. Ezután még a vonalas mérték segítségével valamely alkalmas módon le kell mérnünk a kérdéses területet, és annak így nyert mértékszámával elosztanunk a pontok összeszámlálásából kapott lakosságszámot. A hányados szolgáltatja a népsűrűség keresett számértékét

falu és város népességének eltérő *kor-diagramján*. Az előbbié rendszerint a „normális" kor-diagram: széles alapú, felfelé egyenletesen keskenyedő háromszögre emlékeztető idom. Városok kor-diagramján a legnagyobb szélességet rendszerint nem az alap képviseli. Megfelel ez annak, hogy itt többnyire nem a legalacsonyabb korosztályúak vannak legnagyobb számban. Ennek fő oka, hogy — amint már említettük — a városokban a legtöbb esetben meghaladja a bevándorlások száma a kivándorlásokét. Ezért különösen kiugró lesz a munkaképes — tehát nem a legöregebb, de nem is a legfiatalabb — korosztályokhoz tartozók létszáma, minthogy ilyen korúak ván-

dorolnak be a legtöbben. A közepes korosztályúak túlsúlya még kiugróbb lehet annak következtében, hogy viszont a legalacsonyabb korosztályúak a születéseknek a falvakénál gyakran kisebb száma miatt viszonylag keve-

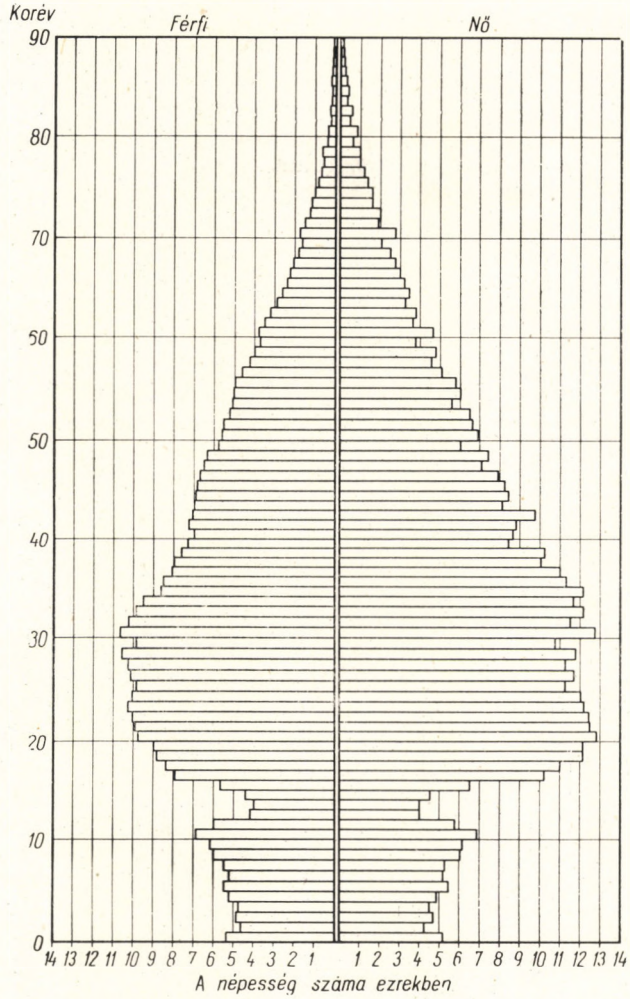

224. ábra. Budapest népességének tagolódása 1930-ban korévek szerint (Illyefalvi I. Lajos: „A székesfőváros múltja és jelene" c. atlasz szerint)

Jellemzően városias vonás a gyermekek kicsiny és a munkabíró korban levő fiatalabb felnőttek viszonylag nagy száma. A 11—15 évesek feltűnően csekély száma az első világháború okozta születéskiesés következménye.

sebben vannak. Eltérő esetek természetesen itt is lehetségesek. Az ilyenek mindig figyelemre méltók.

A jelenlegi népességszám kor szerint való megoszlásának, tehát egy statikus demográfiai ténynek ismerete fontos szerepet játszik, sőt jelentéktelen népcsere-mérlegű falu esetében döntő jelentőségű, valamely jövőbeli időpont népességszámának prognosztizálása, tehát lényegileg dinamikus demográfiai

ténynek tisztázása alkalmával. A természetes szaporodásnak a kérdéses időpontig terjedő valószínű alakulása ugyanis függ mind a születések, mind a halálozások várható számától, márpedig mind a kettő függvénye a korosztályok jelenlegi létszámának. Ám valamely város jövendőbeli népességszámának előrejelzéséhez nem elegendő a várható természetes szaporodás számbavétele, hanem számolni kell a kérdéses időtartam vándorlási különbözetével is. Városok, különösen jelentékenyen fejlődő ipari és politikai vagy kulturális centrumok esetében ez a vándorlási különbözet nemcsak igen erősen pozitív, hanem számbeli értékét tekintve messze meghaladja a város népességének természetes szaporodását, tehát döntő jelentőségű a jövendőbeli népességszám kérdésében. Természetesen a jövendőbeli népességszám előzetes becsléséhez tekintetbe kell vennünk a vándorlási különbözetet olyan falvak esetében is, amelyeknél ez a mennyiség — az erős elvándorlás következtében — negatív értékű. A pozitív vándorlási különbözet nagyságát elsősorban a város funkcióinak, különböző intézményeinek szaporodása és növekedése szabja meg a kérdéses időszakban. Míg kapitalista viszonyok között a funkcionális fejlődés méretét igen nehéz megjósolni, szocialista országban erre a tervgazdálkodás előre megadja a pontos számokat.

Valamely település népességének kor szerinti megoszlásán kívül érdekel annak *etnikus* tagolódása is, amely alkalmas arra, hogy falvak-városok egész seregére kiterjedő nagyobb település-egységeket, valóságos etnikai értelemben vett település-vidékeket kanyarítsunk ki, vagy éppen fordítva egy-egy falut vagy várost még kisebb egységekre bontsunk. Lehet egy falu, egy város etnikailag egységes. De lehetséges, hogy egy falun vagy városon belül is különböző etnikumhoz tartozó csoportok élnek, sőt ezek nemegyszer térbelileg is elég élesen elkülönülnek, ami többnyire a település szóban forgó részeinek önálló eredetére mutat. Esetleg nem is egy időben keletkeztek ezek az eltérő etnikumú falu- vagy városrészek, esetleg az alaprajz is elárulja a keletkezés korának ezt a különbségét. Némely esetben párhuzam mutatkozik az etnikus tagozódás és a vallás közt. Jó példa minderre Vršac (Versec), ahol a görögkeleti szerbek halmaz alaprajzú városához később csatlakozott a római katolikus németek sakktábla alaprajzú városrésze, amint azt Milleker Rezső ismerteti. Mohács sokác, magyar, német és cigány városrészeiről Prinz Gyula számol be. Különböző etnikus csoportok hasonló módon elkülönült városrészei tömegesen fordulnak elő a Balkán városaiban. Alger különböző nemzetiségű városnegyedeinek sajátos társadalmi-foglalkozási megoszlásáról és jellemző lakásviszonyairól Pelletier könyve tájékoztat. A tengerentúli városokról még szólni fogunk ilyen vonatkozásban.

Legjobban érdekel bennünket a népesség *foglalkozás szerinti* tagolódása. Ez fejezi ki azt, hogy egyáltalában milyen munkakörű népességgel van dolgunk. Különösen fontos az őstermelő és nem őstermelő (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) elem aránya, de ezeken belül a szűkebb körű kategóriáké is. Ilyen szempontból nagy különbségeket találunk az egyes települések közt. Vonatkozik ugyanez a társadalom *osztálytagolódására* is. Természetesen a foglalkozás szerinti tagolódás tekintetében nemcsak város és város, hanem ugyanazon város egyes városrészei között is nagy különbség mutatkozik. Városok népességének foglalkozásstatisztikai vizsgálata nélkülözhetetlen mind az egyes városok jellemző szerepkörének felismeréséhez, mind pedig azoknak a funkcionális különbségeknek megállapításához, amelyekben az egyes városrészek eltérnek egymástól.

A harmincas években, amikor a jelen sorok írója az ország valamennyi városa funkcionális jellegének összehasonlító vizsgálatát megkezdte, ahhoz következetesen felépített, megbízható és országosan egyenletes alapot csak a foglalkozásstatisztika adataiban talált. Természetesen meg kellett találni a megfelelő módszert is annak a korrekciónak végrehajtásához, amely a foglalkozásstatisztikai nyersanyagot településföldrajzi feldolgozásra alkalmassá tette. Erre és a leszűrt eredményekre „A települések funkcionális jellege" című következő fejezetben hazai városainknak a kapitalizmus idején kialakult funkcionális jellege bemutatása során vissza fogunk térni. Annak a funkcionális tagolódásnak feltárásához, amely egy városon belül a város részei között mutatkozott, nem állt rendelkezésre megfelelő foglalkozásstatisztikai anyag. Ezért a szerző helyszíni morfológiai térképezéshez látott, amelynek során, miután az alföldi városokat feldolgozta ilyen szempontból, kialakította a hazai funkcionális morfológiát, megtalálva azt a kulcsot, amelynek segítségével a morfológiáról a funkcióra (akkori szemléletének megfelelő, nem éppen szerencsés kifejezéssel: a „fiziológiai tagolódásra") lehet következtetni. (Lásd MENDÖL TIBOR: „Városaink valódi nagysága. . . ", 1935.; „Alföldi városaink morfológiája", 1936. és „Berufliche Struktur und Stadtbild . . .", 1937.)

A települések népességének foglalkozásstatisztikai vizsgálata a funkcionális jelleg megállapítása céljából ma is sikerrel alkalmazott módszer. Erre támaszkodik például GUNNAR ALEXANDERSSON az amerikai városok foglalkozásstruktúráját vizsgáló munkájában (1956), vagy LE GUEN a 20 000 lakosnál népesebb francia agglomerációkról szóló tanulmányában (1960). Természetesen mindkét szerző elméleti téren is ad újat. ALEXANDERSSON határozottan megkülönbözteti a város saját szükségleteit kielégítő tevékenységeket *(city-serving production)* azoktól az akár ipari, kereskedelmi vagy igazgatási ténykedésektől, amelyek nem magának a városnak, hanem annak vidéke, országa vagy akár egy világrész szolgálatában állnak, és így mintegy indokolják a népességnek azt a tömörülését, amelyet a város jelent *(city-forming production)*. Meg kell említenünk, hogy némi rokon vonást fel lehet fedezni ALEXANDERSSON utóbb említett kategóriája és néhai KERTÉSZ ZOLTÁN *„tiszta városias elem"*-nek nevezett népességcsoportja között, az utóbbi fogalom minden merevsége ellenére is. (Lásd KERTÉSZ gondolatát FODOR FERENC: Magyarország gazdasági földrajza. Budapest 1924, 225. l. Eszerint a tiszta városias elem = a település egész népességéből levonva a település falusias foglalkozású lakosságát, és a városias foglalkozású lakosságból annyi százalékot, ahány százalék a megyében van. A falusias foglalkozású lakosságot a helyi energiák, a városi foglalkozásút a helyzeti energiák telepítették.)

LE GUEN részben hasonló problémákkal állott szemben, mint jelen sorok írója negyed századdal korábban. Franciaországban is akad népes város (nálunk sok van ilyen), ahol a lakosság jelentős százaléka mezőgazdasági foglalkozású. A leggyakoribb ok ott is az, ami részben nálunk is szerepet játszik, ti. hogy a város közigazgatási határa túlterjed az agglomeráción. Persze a mezőgazdasági népesség a mi városainknak nemcsak az agglomeráción kívüli részein (tanyavilág), hanem sokszor az agglomeráción belül is nagyszámú. Egyébként LE GUEN a francia hivatalos foglalkozásstatisztika adatait csak az ALEXANDERSSON-féle „city-forming" népességre korlátozva használta fel.

Ugyancsak a foglalkozásstatisztika adataiból indult ki ŞANDRU és munkatársainak Románia városait osztályozó vizsgálata. Az összehasonlítás céljára alkalmazott háromszög-diagramnak megfelelően, a városok népességüknek három fő foglalkozáskategória szerint mutatkozó megoszlása alapján kerültek a megfelelő típuscsoportokba. ŞANDRU tanulmánya nemcsak ezeknek a típusoknak megfelelő egyes városok mai területi elhelyezkedését mutatja be, hanem a Román Népköztársaság egész városállományának ilyen szempontból mutatkozó változásaira is rávilágít.

Meg kell jegyeznünk, hogy a mi régebbi (a népi demokráciát megelőző időkből származó) statisztikáink alapján éppoly nehéz volt az osztályviszonyokról tájékozódást nyerni, mint bármely más tőkés országban. Elég, ha csupán azt említjük, hogy pl. a kulákok számát megközelítőleg sem lehetett megállapítani, minthogy a földbirtokok, illetve tulajdonosok számát olyan nagyságkategóriák szerinti csoportosításban közölték, amelyeknek határai nem estek egybe az osztálytagolódásnak megfelelő határokkal. Ugyanez volt a helyzet más foglalkozások esetében is: az „önálló ipari keresők" közé tartoztak nagy gyárak tulajdonosai éppúgy, mint kis műhelyek mesterei. A népesség foglalkozási vagy egyéb szempontú tagozódásának vizsgálatában sem elégedhetünk meg a statikus képpel, hanem az időbeli változásokat is figyelembe kell vennünk. A népesség különböző csoportjai egymáshoz képest számarányukban eltolódhatnak, sőt el is szoktak tolódni, aminek okait, tényezőit szintén fel kell tárnunk. Végül azt is meg kell említenünk, hogy települések népességének különböző sajátosságai között sokféle összefüggés áll fenn, amelyek jelentékeny részének van vagy lehet földrajzi érdekessége. Ezért figyelemre méltó EDWIN N. THOMAS Chicago elővárosairól írt tanulmánya az Economic Geography 1960. évfolyamában, ahol egyrészt a népesség növekedése, másrészt annak nagysága, a népsűrűség, a lakbérviszonyok, a természetes szaporodás, az életkor szerinti tagolódás, az iparban alkalmazott személyek száma és még egyéb demográfiai jelentőségű tényezők között grafikonok és korreláció-számítások alkalmazásával feltárt összefüggések kerülnek bemutatásra.

2. A TELEPÜLÉSEK FUNKCIONÁLIS JELLEGE

A népesség foglalkozás szerint való tagozódásának vizsgálata átvezet a települések funkcionális jellegének, a szerepkörök tekintetében mutatkozó különbségeinek vizsgálatához. Ez a települések különböző kategóriáinak leglényegesebb kritériuma, hiszen a városokat éppen funkcionális alapon különböztetjük meg a falvaktól. A város és falu azonban csak a két legnagyobb kategória, ezen belül rengeteg változat van, amelyekre figyelemmel kell lennünk. A funkciókra bizonyos mértékig rávilágít a népesség foglalkozás szerinti összetétele, de sohasem teljes pontossággal, ugyanis a különböző munkakörökben dolgozók száma a tevékenységek méretét csak egyetlen oldalról világítja meg. Ki kell egészíteni a *foglalkozási statisztika* adatait a különböző munkahelyek, *központi szerepkörű intézmények számának, jellegének, méretének* vizsgálatával. A méretnek jó kifejezője a termelés értéke. Ipari funkció (gyárak) esetében ez meg is felel, különösen, ha kiegészítjük az ipari termelésben felhasznált energia mennyiségének, esetleg az alkalmazott gépek teljesítőképességének adataival. Persze igazgatási vagy

kulturális funkciók (hivatalok, iskolák) jelentősége így nem mérhető. Másrészt rá kell mutatnunk azokra a térbeli kapcsolatokra, amelyek a kérdéses funkció, illetőleg az azt képviselő intézmények révén a település és más települések, a szűkebb vagy tágabb környék között fennállnak.

a) *Falvak funkcionális típusai*

Még a *falusias települések* sorában is vannak funkcionális szempontból eltérő típusok. Amíg valahol a városiasodás nem indult meg, addig a települések jellege egymással összehasonlítva a funkció szempontjából igen sok esetben sokkal homogénabb, hiszen sokkal közelebb áll minden település az önellátáshoz. Ez megnyilvánul abban is, hogy autarkiában élő falu lakossága esetleg termel olyat is, aminek klimatikus vagy talajfeltételei nem mondhatók éppen kedvezőknek, azonban a falu a külvilággal kevéssé érintkezik, kénytelen azt maga megtermelni. Az ilyen faluban sokféle ipari tevékenységgel is találkozunk, persze ezeknek háziipari formáival, néha olyan kézműiparosok jelenlétével, akiknek készítményei a falu belső szükségleteit fedezik. Amint a város megszületik, tehát bekövetkezik a területi munkamegosztás, az egyes falu funkciói egyhangúbbak lesznek, így elsősorban olyan mezőgazdasági javakat fog termelni, amelyek a talaj- és klímafeltételeknek megfelelőek, a többi szükségleteit csere útján szerzi be. Ennek megfelelően falu és falu között sokkal nagyobb lesz a különbség, mert mindegyik kissé másra specializálódik a tevékenységeiben.

Falvak funkcionális különbségei azonban nem korlátozódnak egyrészt a múltban várostalan vidékek autarkiához közel álló falvai, másrészt a jelenlegi, a várossal csereviszonyban álló őstermelő falvak közti különbségekre. Ezt a különbséget egyébként is gyakran különböző tények ellensúlyozzák.

Például ha sok helyen nem is állt fenn a múltban olyan mérvű cserekapcsolat a falu és város között, mint ma, egyszerűen azért, mert város elérhető közelben nem volt, ez mégsem jelentette minden esetben és minden vonatkozásban a falunak a mostani állapotokhoz mérten nagyobb mérvű autarkiáját és azt célzó, a jelenleginél tarkább termelését. Ha a falu a várossal nem is folytathatott vasúton lebonyolódó árucserét, arra sok adatunk van, hogy egyik falu a másikkal, sőt sokszor távoli vidékek is egymással élénk terménycserét bonyolítottak le. Kezdetleges úton szekéren, de mégis többé-kevésbé rendszeresen eljutott nem egy hegyvidéki falu almája, szilvája, a másiknak vagy harmadiknak háziiparszerűen készített szőttese, vagy dézsája a távoli Alföldre vagy dombvidékeinkre, ahol szívesen fizettek érte búzával. GUNDA BÉLA az ilyen kapcsolatok elképesztően sok változatát sorolja fel. Volt tehát a vasúttalan és gyakorlatilag várostalan világban is egyes falvaknak bizonyos mezőgazdasági, másoknak egyes háziipari ágazatokra, illetőleg terményekre való specializálódása.

Másrészt a várossal egyre szorosabb árucserére berendezkedő mai faluban is főként csak a háziipar sorvadt el, ellenben a különböző iparcikkek iránti igények mennyiségileg és minőségileg is annyira megnőttek, hogy hivatásos kisiparos — főként azonban a gyáripar termékeit a városon át beszerző és a falusi fogyasztóknak szétosztó kiskereskedelem — a mai falvakban átlagban sokkal inkább fordul elő, mint régente. Azt különben már említettük, hogy az ipar, kereskedelem, iskolázás stb. terén olyanféle

szervek vagy intézmények, amelyek korábban csak igen ritkán fordultak elő, tehát a városokra korlátozódtak, ma már lépten-nyomon megtalálhatók falun is. Térben és időben különböző tehát, hogy az őstermelésen kívül még miféle foglalkozások és tevékenységek, s milyen mértékben találhatók meg a falvak átlagában. Ettől az átlagtól jelentékeny eltérés is mutatkozhatik, így pl. a falu nagysága, pontosabban lélekszáma szerint.

Erdei Ferenc a második világháború kezdete idején hozzávetőleg ezer főben látta azt a küszöbértéket, amelynél nagyobb lélekszámmal kell rendelkeznie egy magyarországi falunak, hogy az „szabályszerű" vagy „teljes" parasztfalunak legyen nevezhető. Az ilyen, ezer lakosnál népesebb, de ötezer lakosúnál többnyire kisebb, átlagosan 2500 lakosú falvak — azonkívül, hogy lakosságuk túlnyomóan paraszt, mégpedig az akkori viszonyok között nagyobb számban önálló mezőgazda (illetve annak a gazdaságban segítő családtagja), mint gazdasági cseléd és napszámos — otthont tudtak adni olyan mértékű kisiparnak, amely a mezőgazdasági termeléshez közvetlenül kapcsolódó ipari munkák helyben történő elvégzését biztosította; megélhetést nyújtottak akkora kereskedelemnek, amely az elemi életszükségleti cikkek helybeli beszerzését és a termés sürgősen értékesítendő részének helybeli eladását lehetővé tette; rögzítettek olyan méretű igazgatási, értelmiségi tevékenységet, amely pl. elemi iskolát, községi orvost, helyben teljesíthető adófizetést és helyben folytatott anyakönyvvezetést magában foglalt. Mindezek még nem nevezhetők központi funkcióknak, mert csupán a falu népességének bizonyos saját szükségleteit fedezik.

Kisebb helyeken — mondjuk ezer lakos alatt — az említett ipari, kereskedelmi, kormányzati, politikai és kulturális tevékenységeknek még a helyi szükségleteket fedező szervei sincsenek meg hiánytalanul. Pl. közigazgatási téren az ilyen falu esetleg csupán kisközség, amely csak más kisközségekkel együtt alkotott önálló igazgatási egységet. Népesebb helyeken viszont inkább előfordulhat egyik-másik tevékenységnek olyan mértékű tömörülése, amely már idegen települések számára is működik, tehát már központi, azaz városias szerepkörű tevékenység. A települések fekvésének ismertetése során még visszatérünk az ilyen esetekre, mint a helyzeti energiának sajátos, éppen a mi Alföldünkön gyakori változataira, ahol az óriásfalvak közepe utóbb városmag keletkezésének válik színhelyévé.

Persze, minthogy országonként, illetőleg vidékenként, az országok és vidékek fejlettségétől függően változik, hogy milyen tevékenységek nevezhetők központiaknak, ezért iparosodott országokban előfordulhatnak túlnyomóan iparos foglalkozású falvak is. Ez a lehetőség növeli a falvak funkcionális típusainak számát. Ma azonban még igen sok országban túlnyomóan csak a mezőgazdaság ágazatain belül kereshetjük a falvak funkcionális típusait. Van falu, amelynek jellege pl. inkább állattenyésztő, vagy inkább növénytermelő, és az utóbbin belül is pl. inkább szemtermelő, vagy erősebben specializált valamely zöldségféle vagy gyümölcs termelésére. Az ilyen különbségek megállapítása településföldrajzi szempontból is fontos, hiszen a népesség jómódjának foka és a település külső képe is nagymértékben függhet tőle. Gondoljunk pl. a bortermő Hegyalja, főleg Tokaj környéke, vagy a Fertő vidéke egyik-másik falvának sok tekintetben városias arculatára, amely — a környező falvakkal összehasonlítva — részben a termelés igényével, részben a termelés jellegéből adódó nagyobb jómóddal függ össze. Ezek a falvak esetleg már századokkal ezelőtt éppen a bortermelés, majd

borkereskedelem jövedelméből szerezték városi rangjukat [pl. Rust (Ruszt)], amint arra HÉZSER AURÉL, illetve KOGUTOWICZ KÁROLY mutatott rá.

Bizonyos mértékben ugyancsak funkcionális jelentőségű — ha csak közvetve is — a falvak határának mezőgazdasági üzemjelleg, sőt birtoknagyság, illetőleg mezőgazdasági üzemnagyság szerint való megoszlása. Kapitalista viszonyok között nem közömbös pl. a nagy- vagy a törpebirtokok aránya, szocialista országban a termelőszövetkezetek vagy állami gazdaságok részesedése. A rendkívül elaprózódott törpebirtok a felelős azért, hogy pl. Mezőkövesd népességének nagy része rendszeresen távoli vidékekre volt kénytelen elszegődni aratómunkára. A nagyüzem gépi művelést, jövedelmezőbb gazdálkodást tesz lehetővé. A szocialista mezőgazdaságnak nagyüzemi jellegéből adódó munkaerő-szükségletét, valamint a falusi lakosságnak a megfelelő kulturális, egészségügyi, áruelosztó és egyéb intézményekkel való kellő elláthatóságát tekintetbe véve igyekezett FARAGÓ KÁLMÁN és MAJOR JENŐ közös tanulmányában a hazai falvak célszerű lélekszámnagyságát megállapítani és tájanként különböző mezőgazdasági településhálózatunk fejlesztésének irányát ennek megfelelően megjelölni.

A funkcionális jelleg szerint való megkülönböztetést tekinti Sz. A. KOVALJOV a Szovjetunió falusi települései egyik igen fontos osztályozásmódjának. JU. G. SZAUSKIN több konkrét esetben a lakosság foglalkozása alapján tesz különbséget település és település között, V. Sz. VALOV a Szovjetunió gazdasági típusok szerint megkülönböztetett falusi településeinek elterjedéséről rajzolt térképet, M. I. POMUSZ pedig a funkcionális típus megállapítását tartja a legfontosabbnak a falusi, sőt egyáltalán mindenfajta település földrajzi vizsgálata alkalmával.

b) *Városok funkcionális típusai*

Természetesen — a falvak esetében tapasztalhatóhoz képest — még nagyobb a tarkaság, ha a *városokat* hasonlítjuk össze egymással uralkodó szerepköreik szempontjából. Központi szerepkör nagyon sokféle van. Sokféle lehet az a központi funkció is, amely adott esetben egy-egy város várossá fejlődését megindítja. A fontos az, hogy ha a városiasodás kezdetén ezek közül bármelyikkel is találkozunk, nemigen fordul elő, hogy ez a továbbiak folyamán kizárólagos maradjon. Az egyik központi szerepkör jelenléte vonzza magához a másik szerepkört. Ha pl. valahol egy közigazgatási központ támad, az ennek funkcióit ellátó népesség ellátására oda fognak telepedni a megfelelő ipari, kereskedelmi, kulturális tevékenységek. Vagy fordítva, valahol egy ipari központ keletkezik, az ennek funkcióit ellátó népességnek szintén megvannak a maga igényei más iparágak termékeivel, a kereskedelemmel, közigazgatással, kultúrával szemben, ami megfelelő intézmények odatelepedését vonja maga után. Általában azonban kisebb városokban egy-egy funkció gyakran erősen kidomborodik, és ez igen gyakran az a funkció, amely egyáltalában várossá tette azt a települést. Nagyméretű város szerepköreit tekintve sokszor olyan sokoldalú, hogy nehéz megállapítani, melyik ezek közül az elsődleges. Nagyvárosok fejlődése ugyanis többnyire hosszú korszakokon át tart. Ennek során olyan újabb szerepkörökre tehet szert a város, amelyek egyike-másika túlszárnyalhatja az eredeti funkció jelentőségét. Nem csoda, ha a városok funkcióival igen bőséges

földrajzi irodalom foglalkozik. Elég, ha MAUNIER, BLANCHARD, SORRE, CHABOT, HARRIS, a németek közül pedig BOBEK és CHRISTALLER munkásságára hivatkozunk. Sokan és sokat írtak a nagyváros problémájáról, így OBERHUMMER, JEFFERSON, HASSINGER, CADOUX, CORNISH, OLBRICHT és számos más szerző.

Noha vannak olyan városias funkciók is, amelyek a történelem minden korszakában számottevőek, ezek jelentőségének aránya mégis korról korra változó és — ami földrajzi szempontból még fontosabb — tájról tájra is különböző. A *gazdasági életnek*, a *termelésnek minden ága* szerepet játszhatik egy-egy város funkcionális összetevőinek sorában. A *mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, közlekedési* tevékenységek bármelyikével találkozhatunk mint valamely város többé-kevésbé jelentékeny, igen sok esetben uralkodó funkciójával. Említettük, hogy adott korban és területen a mezőgazdaság valamely ága is szerepelhet mint központi tevékenység, pl. az oázisok földművelése, szemben a környező sztyeppek pásztorkodásával.

De ennél tovább is mehetünk. Az a körülmény, hogy a városnak be kell töltenie valamilyen központi szerepkört vagy szerepköröket, még nem zárja ki azt, hogy területén nem központi szerepkörök is előfordulhatnak. Ezen az alapon aligha tagadhatjuk meg a városjelleget egy-egy nomád törzs sokszor igen népes fejedelmi szállásától, hiszen ez nemcsak nomád pásztorok, hanem olyan személyek sátraiból is áll, akiknek kormányzati-politikai hatásköre szomszédos nomád táborokra is kiterjed. Akadály csak az lehetne, hogy mozgékony településsel van dolgunk; ha azonban a várost funkcionális fogalomnak tekintjük, akkor ez nem lényeges vonás. De ha ebben a kérdésben tartózkodó álláspontot foglalunk is el, az nem kétséges, hogy akár az ipar — annak mind kitermelő ágazatai, főleg a bányászat, mind pedig feldolgozó ágazatai —, akár a kis- és nagykereskedelem, a szárazföldi, vízi vagy légi közlekedés igen nagy, sokszor — különösen a jelen felé közeledve — egészen döntő szerepet játszhat egy-egy város életében, amelynek révén a város sokszor messze vidék központjává válik.

A szorosabb értelemben vett gazdasági, termelő tevékenységeken kívül beszélhetünk a városias funkcióknak egy második, igen jelentős kategóriájáról is. Tudjuk, hogy a legősibb városok életében és később is a városfejlődés hosszú korszakain át jelentős volt a *védelmi szerepkör*. Erről azonban mint jellegzetesen városias, tehát központi funkcióról csak akkor beszélhetünk, ha nem korlátozódik valamely településnek kizárólagosan önmaga megvédésére, hanem idegen települések védelmére is kiterjed. Egy vár, általában falakkal körülvett település, csak akkor testesít meg központi szerepkört, ha vagy a környező települések népességének menedékhelyéül is szolgál szükség esetén, vagy pedig egy kisebb-nagyobb mögöttes területnek ellenséges támadás elleni elzárására is képes. Az előbbi esetben a település külső képe is elárulja a különleges funkciót.

A környék népességét veszély alkalmával befogadó menedékvár már a neolit időkben is előfordul: a Rajna melletti Urmitz határában és másfelé is találtak ilyent. A korai vaskorral kezdődően jelennek meg Nyugat-Európa kelták lakta területein azok az „oppidum" néven ismert megerősített települések (mint például Bibracte), amelyek platószerű tetőket vagy hegysarkantyúkat ültek meg és igazgatási-kultikus, vagy kézműipari és kereskedelmi funkciót betöltő, állandóan lakott magon kívül időről időre a menedékvár szerepére is hivatva voltak. TELEKI PÁL említi a Trieste környéki

karszt castellieri-nek nevezett telephelymaradványait, amelyekhez hasonlók az egész Földközi-tenger vidékéről ismeretesek. Itt az állandóan lakott várat külön fallal körülvett menedékhelyszerű térség egészítette ki. A fallal körülvett kínai városok szándékosan beépítetlenül hagyott részei ugyanilyen szerepet játszottak. Hasonló rendeltetésűek a kora középkorban *burgum* néven ismert refugiumok a feudális úr állandó lakóhelyéül szolgáló torony, a *donjon* körül, vagy a szlávok, majd a honfoglalás kori magyarok körében gyakori földvárak, amelyek közül nem egy (Borsod, Csanád stb.) a magyar honfoglalás után, később mint királyi birtokközpont, megyeispáni vár, a mai megyeszékhelyek elődje, eredeti védelmi szerepkörén kívül kormányzati-politikai funkcióra is szert tett. Németországban I. (Madarász) Henrik váralapításai szintén állandóan lakott igazgatási központok, egyben veszély esetén a környező népesség menhelyei. A második esetre felhozható számtalan példa közül elegendő a mi törökkori végvárainkra hivatkozni, amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy mögöttes vidékük felé elzárják a török terjeszkedését, és így a mögöttes vidék védelmének centrumai voltak.

Legalább ilyen ősi eredetű központi funkciók a különböző *kormányzati-politikai* tevékenységek. Végeredményben a védelmi funkciók is — amennyiben a környező vidékre is kiterjednek — ezek körébe tartoznak. A kormányzati-politikai funkciók természetesen a történelmi fejlődés során nagy mértékben differenciálódtak, egyrészt terület-átfogó terjedelmük szerint, kezdve kicsiny lokális vagy regionális hatáskörű szervek működésén, fel egészen az országokat vagy birodalmakat igazgató szervekig, másrészt minőségük jellege szerint, amint egyre inkább szétváltak az adminisztráció, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás különleges szervei. Itt is elmondhatjuk azt — amit a védelmi funkcióval kapcsolatban már kiemeltünk —, hogy a kormányzati-politikai tevékenységeknek a település területén túlnyúló hatáskörű terjedelme szükséges ahhoz, hogy központi funkciókról beszélhessünk. Noha éppen az önkormányzat — jogász szemléletben — egyike a jellegzetesen városi kritériumoknak, mégis ha valahol csak az önkormányzat szervei működnek, tehát nincsenek a vidékre is kiterjedő kormányzati-politikai funkciók, akkor a település csak önmaga számára központ, vagyis végeredményben földrajzilag nem város, legalábbis kormányzati-politikai vonatkozásban nem az.

A kormányzati-politikai tevékenységekkel többé-kevésbé összefonódva jelennek vagy legalábbis jelenhetnek meg azok a funkciók, amelyeket a város egyrészt mint a *vallás*, másrészt mint a *tudományos* és *művészeti élet* központja tölt be. A vallási élettel kapcsolatos intézmények egyrészt jelentékeny kormányzati-politikai szervek módjára működhetnek, másrészt mint a tudományos-művészeti tevékenységek jelentős hordozói vagy irányítói, — gondoljunk a püspökségeknek és egyéb egyházigazgatási szerveknek egyébként a feudalizmus kora óta csökkenő súlyú általános kormányzati-politikai szerepére, másrészt arra az egyidejűleg ugyancsak csökkenő mértékű *kulturális szerepre*, amit az iskolázás terén, sőt még régebben — így pl. az ókori rabszolgatartó társadalmakban, de a középkorban is — mindenfajta intellektuális-tudományos vonatkozásban foglaltak el az egyházak, illetőleg papjaik. Abban a mértékben, amint már a feudalizmus elhalásával csökken a vallási-egyházi élet szerveinek a tudományos-művészeti, általában kulturális tevékenységekkel való szoros irányító kapcsolata,

előtérbe lép az állam kormányzati-politikai megnyilvánulásainak a súlya ebben a vonatkozásban, különösen a szocializmus útjára tért társadalmak körében.

Jelentős szerepet tölthet be egyik-másik város életében az illető település *gyógyhely-* vagy *üdülőhely*-jellege is. A városias szerepköröknek ezt a harmadik kategóriáját — az előbbi kettővel szemben — jellemzi egyrészt az, hogy sokkal ritkábban fordul elő, és előfordulásában szigorúan kötve van bizonyos természeti földrajzi feltételekhez, mint pl. gyógyító hatású hőforrás vagy ásványvizes forrás, üdülés, nyaralás céljaira alkalmas tengeri, tavi vagy folyami fürdőhely; különleges hatású tengerparti vagy magaslati éghajlat, különböző sportlehetőségeket (sí, turisztika stb.), vagy a természeti szépségek révén esztétikai természetű pihentető hatást kínáló környezet. Az ilyen természeti földrajzi feltételek negatív — tiltó — értelemben feltétlenül döntők, azaz hiányuk kizárja a gyógyhely vagy üdülőhely keletkezésének lehetőségét. Ellenben jelenlétük pozitív, parancsoló értelemben nem feltétlen hatású; tehát egy gyógyfürdőhely keletkezéséhez megfelelő gyógyvíz jelenléte csupán nélkülözhetetlen, de egymagában — a kellő társadalmi, kulturális feltételek híján — nem elegendő feltétel. A gyógyhely- vagy üdülőhely-funkció ebben a vonatkozásban a gazdasági-termelési funkciók közül a bányahelyek, vagy a tengeri és folyami kikötők funkciójához hasonló; ezeknél az ásványi kincs, illetőleg tenger vagy folyó jelenléte hasonlóképpen nélkülözhetetlen, de egymagában nem elegendő feltétel.

A gyógyhely- vagy üdülőhely-funkció másik jellemző vonása — szemben akár a gazdasági-termelési, akár a kormányzati-politikai városias funkciók legtöbbjével —, hogy többnyire városias magános települések testesítik meg (pl. a mi hazai fürdőhelyeink zöme), ha pedig nagyobb városias csoportos település, esetleg jelentős nagyváros rendelkezik gyógyhely-funkcióval, akkor ez a funkció nemcsak társul más funkciókkal, hanem azok sorában rendszerint sem fontosság, sem időrendi kialakulás tekintetében nem az első (pl. Budapest fürdőváros szerepe). Aránylag igen kicsi az olyan komplex szerepkörű jelentékeny városok száma, amelyeknek szerepkörei között a gyógyhely- vagy üdülőhely-funkciót illeti meg az elsőség (Karlovy Vary, Nice, Miami). DAVIDOVICS a Szovjetunió 190 olyan városa közül, amely 50 000 lakosnál népesebb, mindössze kettőt tekint elsősorban gyógyhelynek. A legtöbb üdülőhely jellemvonásai közé tartozik működésének többékevésbé évszakos jellege is. A mérsékelt égövön a nyár tölti meg vendégekkel a fürdőhelyeket, viszont vannak olyan üdülőhelyek is, ahol a téli sportok szerepe a döntő, itt a megfelelő évszakkal esik egybe a csúcsforgalom ideje. Gyógyfürdők látogatottsága, csekélyebb mértékben mutat szezonális ingadozást. Különleges a helyzete azoknak az üdülőhelyeknek, amelyeket vonzóterületükhöz viszonyított éghajlati sajátosságuk kedvelt téli tartózkodási hellyé avat, mint pl. a francia Côte d'Azur vagy az Olasz Riviera világhírű idegenforgalmi központjait, amelyeket Európa hidegebb telű országainak gazdagjai özönlenek el. A gyógyhelyek és üdülőhelyek többségéhez hasonlóan persze másféle városias (központi) funkciók egyedüli, tehát városias magános településszerű előfordulása is lehetséges, amint arról már az alapfogalmak ismertetése során megemlékeztünk (magános bányahely, ipartelep, pályaudvar; a múltban valamely magános várkastély, kolostor stb.).

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a központi funkciók többnyire társulni szoktak egymással, városias csoportos települést alakítva ki, akármelyik funkcióé volt is esetenként a kezdeményező szerep. Így volt ez már a legrégibb időkben is.

Ha a nomád törzsek már említett központi fejedelmi szállásait nem számítjuk, a legrégibb városokat kétségtelenül az *óvilági szárazöv* öntözött *oázisaiban* kell keresnünk. Mezopotámia, Egyiptom, Északnyugat-India és Kína több ezer évre visszanyúló városi életének a legfőbb hordozói túlnyomóan földművesekből összetömörült oázislakók voltak. Az ilyen agrártömörülés — mint mondottuk — minden további nélkül is városnak számít a nomádok járta sztyeppek környezetében. A nagy néptömörülés azonban ezenfelül többnyire magasabb rendű politikai hatalom székhelyét és ennek a politikai hatalomnak várát, egyben vallási központját is jelenti. Mindezek a funkciók kisugároznak a környékre, és rögzítik a környező nomádokkal folytatott terménycsere színhelyét is. A mezopotámiai város tehát nemcsak földműves város, bár alapvető módon az, hanem ezenkívül fejedelem székhelye, fallal körülvett menedékhely, templomváros és vásárhely is; az uralkodó udvara, a parasztokon kívül papok, kereskedők és kézművesek lakóhelye. A kereskedelmi szerepkör mérete persze helyről helyre különböző. Az ősi kínai városok legtöbbje is elsődlegesen földművesek tömörülése, de sohasem hiányzó városfalai közt sokszor távoli környék menedékhelyéül szolgáló üres térség is megfér. Ezenkívül kivétel nélkül székhelye volt az adminisztráció valamilyen alacsonyabb vagy magasabb fokozatú szervének; városrangjának általánosan elismert mértékét is — hogy az *fu*, vagy *csu*, vagy éppen csak *hszien* — a benne rezideáló főhivatalnok rangja szabta meg. Mindehhez járult — anélkül, hogy a város rangfokozata szempontjából a legcsekélyebb jelentősége is lett volna — a kisebb-nagyobb számú kereskedők és kézművesek megszabta szerepkör.

Több funkció sorra kibontakozó gyűjtőhelyei az *ókori görög városok* is. A *polisz* kezdettől fogva a centrum szerepét tölti be egy kisebb-nagyobb agrárvidéken belül. A falvakban élő népesség menedékvára, vásárhelye és vallási központja. Mint ilyen, politikai központ is, ahová sokszor össze is költözik a falvak népe. Ezt a sokféle szerepkört többnyire csak utóbb egészíti ki a tengeri kereskedelem növekvő súlya. Ennek a fokozatosan kibontakozó sokoldalúságnak iskolapéldája Athénai (Athén).

De korán ismeretesek a Földközi-tenger vidékén mindjárt elsődlegesen tengeri kereskedelmi központokként fejlődő kikötővárosok. Ilyenek a föníciaiak gyarmatvárosai, köztük Karthágó is és hozzájuk hasonlóan a későbbi görög kolóniavárosok.

Mint közismert, a földművesvárosként induló Rómának később kormányzati funkciói nőnek meg szertelenül, ugyanis az akkor ismert világ jó része birodalmának részévé válik. Az *urbs* elsősorban politikai főváros, a világ ura és kizsákmányolója, gazdasági téren főként óriási fogyasztó, amely maga úgyszólván nem termel semmit. A birodalom útvonalainak fontosabb pontjain ülő castrum-városok védelmi jellegének elsősége viszont vitathatatlan.

A *középkori európai városok* funkcionális jellegére bizonyos mértékig már rávilágítottunk a városi alaprajz ismertetése során. A túlnyomó agrárjelleg hosszú századokon át mindenféle település jellemzője a feudális Európában. A csupa földműves falusias település tengerében a kormányzati-

politikai funkciók, részben szorosan összefonódva a vallásiakkal és kiegészítve a védelmiekkel, sokszor igen korán teremtenek a maguk számára központokat, mégpedig többnyire városias magános településeket; ilyenek a fejedelmi udvarok, főurak várai — sokszor valóságos menedékvárak is —, székesegyházhoz kapcsolódó püspöki udvarok, kolostorok olykor törpeváros méretű telephelyei. A városfejlődés második lépcsője, amikor ezek mellé vagy köré, mint úgynevezett *immunitás* árnyékába, iparosok-kereskedők eleinte mezőváros rangú kis települései csatlakoznak. A kormányzati-politikai funkció közvetlen szomszédságában, mintegy annak védelme alatt, ezzel az ipar és kereskedelem is megjelent. Az ipari-kereskedelmi funkció külön településben való tömörüléséhez azonban számos esetben egyáltalán nem szükséges valamiféle kormányzati, politikai, hitéleti, védelmi funkció immunitásszerű magános településének korábbi létrejötte és vonzó hatása. Igen sokszor az iparűző mezőváros az elsődleges, és abból lesz nemcsak kereskedelmi központ, hanem esetleg utóbb vonzza magához az egyházi-kormányzati és egyéb funkciók megfelelő szerveit. Ha a kezdeti mezőváros idővel sok esetben — de nem mindig — szabad polgárok teljes jogú városává válik is, beolvasztva az eredetileg rangban fölötte álló magot, az ritka eset, hogy önkormányzatának elnyerésén túl, egyben távolabbi vidék urává is váljék kormányzati-politikai tekintetben.

A szabad, önálló városok legtöbbjének kereskedelmi-ipari funkciói is csak szűk körzetre terjednek ki. Bár a középkori városok alaprajzának ismertetése során megemlékeztünk arról, hogy a távolsági kereskedelmet lebonyolító vándorkereskedőknek már a kora középkorban itt-ott megjelenő telepei időben megelőzték a lokális piachelyeknek, a mezővárosoknak tömeges keletkezését, mégis a feudalizmus korát — főként kezdetben — a túlnyomó terménygazdálkodás, távolabbi vidékekre ritkán kiterjedő lokális forgalom, nagymértékű regionális autarkia jellemzi. A legtöbb város kézműiparosai csak a szomszédos falvak számára készítik iparcikkeiket, aminthogy viszont ugyanabból a szűk körzetből fedezik élelem- és nyersanyagszükségletüket is. Ennek a szűk körzetre kiterjedő terménycserének színhelye a város piactere vagy piacutcája, ahol a kézműiparos egyben saját készítményének kereskedője is. A céhekben szerveződő kézműves elem a városi polgárságnak hosszú időn át igen sok helyen gazdasági-társadalmi vonatkozásban legjellegzetesebb rétege, kivéve a főleg nemesércek és só kiaknázására berendezkedett bányavárosokat, amelyek keletkezése természetesen szigorúan a megfelelő ásványi kincsek előfordulásához, tehát bizonyos vidékekhez kötött és így mondhatni kivételes jelenség.

De sokáig ugyanilyen kivétel a jelentősebb kereskedelmi funkcióval rendelkező város is, mint általában a kereskedő, aki távoli tájakról és távoli tájakra szállít árut. Pedig az ilyen, főleg eleinte kivételszámba menő városok kereskedőrétege a lassan megszülető kapitalizmusnak, annak a tőkésrendszernek hordozója, amelynek első megjelenési formája éppen a kereskedelmi kapitalizmus. Minden középkori városban, még a távkereskedelem terén jelentőségre emelkedettekben is, hosszú századokon át megmarad annyi mezőgazdaság — szántóföld, szőlőskert és állattenyésztés —, amennyi legalább a város önszükségletének kisebb-nagyobb hányadát fedezi.

A Földközi-tenger vidékén, főleg annak keleti felében, Itáliát is beleértve, bontakozik ki legkorábban, sőt marad fenn még az antik idők óta,

olyan távoli vidékekre kiterjedő kereskedelem, amely igazi kereskedővárosok seregét lendíti fel, amilyen legkorábban a keletrómai birodalom fővárosának, egyben kereskedelmi emporiumnak a rangjával az ókor óta megszakítás nélkül rendelkező Bizánc, majd az olasz városok közül legkorábban Amalfi és Napoli (Nápoly), azután a IX. század óta Venezia (Velence), majd Pisa és Genova — egytől egyig kikötőváros —, vagy a textilipar, azután még inkább a pénzpiac, a hitelműveletek, a bankárélet olyan központjai, kereskedelmi alapon felnőtt büszke városállamokból lett fejedelmi székhelyek, a politikai hatalom, majd annak támogatásával a művészeti élet olyan fényűző székhelyei, mint a XI—XII. század óta folyton emelkedő, de ragyogásának delelőjét csak a XV. században elérő Firenze és toscanai várostársai (Lucca, Siena), vagy a lombardiai városok, köztük főleg Milano. A kereskedelmi funkciók megerősödnek Provence városaiban (Marseille), sőt tovább Katalóniában is (Barcelona).

Az itáliai hajós—kereskedő—bankár urbanizmusnak valóságos másodpéldánya rendezkedik be kissé később, a XI. század óta, az európai kontinenst átszelő fő kereskedelmi útvonal, a keleti fűszerek szállítóvonala másik végpontja körül, a korán virágzó posztóiparral rendelkező Flandriában — Brugge (Bruges, Brügge), Gent (Gand), Yper (Ypres, Ypern), Lille —, sőt tőle keletre is a Balti-tenger partjait a XII—XIII. században megülő kereskedő Hanza-városok alakjában. A flandriai és a Hanza-városok fellendülését időben megelőzte azoknak a normann kereskedelmi centrumoknak a virágzása, amelyek a IX—XI. században nemcsak Skandinávia körül az Északi- és Balti-tengeren (Haithabu) folyó élénk kereskedelemről tanúskodnak, hanem olyan forgalomról is, amely orosz földön át Bizánccal és a bagdadi kalifátussal teremtett összeköttetést (Novgorod, Kijev). Ez természetesen távolról sem jelenti azt, mintha akár Novgorodot, akár Kijevet a normannok vagy mások távolsági kereskedelme teremtette volna meg, vagy bármikor később ez szolgált volna városi életük alapjául.

Itália és Flandria volt az európai tranzitó forgalomnak az a városfejlesztő két fókusza, ahol a tengeri és szárazföldi szállítás kölcsönösen átrakodásra kényszerült. A két fókuszt összekötő útvonalak mentén — a Rhône völgyében és a Párizsi-medence keleti felében, a Rajna völgyében és Dél-Németországban — lendül magasba a tranzitó kereskedelmen nyugvó városi élet; már a XII. század előtt meglevő és virágkorukat a XIII. században elérő champagne-i vásárok (Provins, Troyes) éppúgy jelzik ezt, mint a XI. század óta egyebek között Köln, a fénykorának tetőpontját csupán a XIII—XVII. század között elérő Nürnberg és azt a XVI—XVII. században túllépő Augsburg virágzása. Augsburg vászonszövő város és pénzpiac, Nürnberg pedig fémműves város, kereskedelmi jelentősége mellett. Mint híres vásárok színhelyei szerepelnek az említett champagne-i városokon kívül Genève (Genf) és Frankfurt a XIII—XIV. században, Leipzig (Lipcse) a XIV. század óta, majd később, a XV. század közepe óta Lyon. Közülük Lyon és Frankfurt pénzpiac-szerepe közismert. Lyon a XVI. század óta a selyemipar központjává is válik, mint már korábban Milano, vagy még előbb a toscanai városok.

A *nagy felfedezések korával* az európai városfejlődés fő területe a Mediterraneum környezetéből az Atlanti-óceánnal szomszédos Nyugat-Európára tolódik át. Nemcsak az itáliai, hanem a balti-tengeri Hanza-városok és az Itália—Flandria úttengely mentén sorakozó délnémet és rajnai kereskedő-

városok fejlődése is megakad. Helyettük az óceánnal érintkező sáv urbanizmusa lendül fel; először Spanyolországé, amely éppúgy mediterrán, mint atlanti ország. Tőle és Portugáliától átveszi a vezetést a régi flandriai városgóc tág környezete, tehát főleg Hollandia, de Franciaország is, majd különösen Anglia. Funkcionális szempontból természetesen, még nagyobb mértékben, mint bármikor, a *kikötővárosoké*, a tengerentúli kereskedelem, a gyarmatokról beözönlő fogyasztási és luxustermékek import-kikötőié a vezető szerep. Sevilla, Lisboa, Antwerpen (Anvers) a XVI. században; Amsterdam, Le Havre, Nantes, Bordeaux, London a XVII., Liverpool a XVIII. század óta jelzik ennek a fejlődésnek fő állomásait. Köztük Ant-

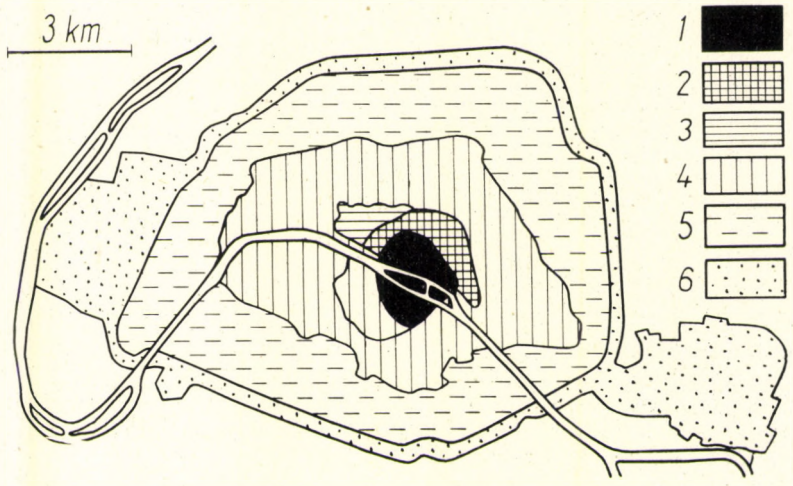

225. ábra. Párizs növekedésének időrendje (Beaurepaire után, összevontan)

1 = „Ville, Cité et Université de Paris" a XII. században; 2 = bővülés a XIV. század végén; 3—4 = újabb városrészek a XVIII. század végéig; 5 = Párizsnak a XIX. század közepén elért és az első világháborúig fennálló területe; 6 = az első világháború után közigazgatásilag bekebelezett terület, amelyen az agglomeráció már akkor messze túlterjedt

werpen után előbb Amsterdam, majd különösen London nő a gyarmatáruk Európára kiterjedő raktározó helyévé és mindenféle kereskedelem fő pénzpiacává; London egész Európa, sőt az utóbbi évtizedekig az egész Föld legnagyobb városa. Ezt a hajózás, kereskedelem, hitelszervezet terén elért kiugróan első szerepét mint egy a felfedezések kora óta folytonosan növekvő gyarmatbirodalom központja biztosította magának.

De London már korábban is nagyváros, annak következtében, hogy Anglia *fővárosa*. Anglián kívül Franciaországban születik meg igen korán a feudalizmus territoriális széttagoltságát legyűrő erős központi hatalom; nem csoda, ha Párizs a másik olyan igen népes európai város, amely London mellett, sőt Londont meghaladó mértékben is kormányzati-politikai funkcióinak köszöni igen régi, a középkor korábbi századaiig visszanyúló nagyvárosi rangját. Persze, amint Londonban ez a funkció második helyre szorul a kikötő, a kereskedelem és a pénzpiac szerepe mögött, éppúgy Párizsban sem kizárólagos. Párizs már a feudalizmus virágkorában is

heterogén szerepkörű nagyváros. Erre utal egykori megnevezése is: „ville, cité et université de Paris". (A „*cité*" a Szajna szigetén az egyházi s eredetileg a királyi székhely is, a város történeti magja; a „*ville*" a Szajna jobb partján a kereskedők városa; az „*université*" a Szajna bal partján az egyetem városa.) Ezek a szerepek még a Lajosok (XIV—XVI. Lajos) korában, tehát a kapitalizmus uralma előtt, kibővülnek a fényűző udvari élet hatása alatt a luxusiparokkal, a divatcikkek gyártásával, a művészeti és irodalmi központ olyan mérvű kibontakozásával, a műkincsek olyan gyűjteményeivel, amely idegenforgalmat teremt.

London és Párizs mellett a harmadik olyan európai régi nagy város, amelynek egész középkori életét elsősorban kormányzati-politikai funkciója szabja meg: Róma, a pápa székhelye és az egész katolikus világ egyházi központja. Ez a funkció sokkal kizárólagosabb, mint London vagy Párizs főváros-szerepe, hiszen az „örök város" kereskedelmi-ipari jelentősége minden időben, egészen napjainkig nagyon is másodlagos maradt. Viszont az egyházi központtal összefüggésben olyan művészeti központtá, történeti jelentőségű műemlékek és műkincsek gyűjtőhelyévé is válik, hogy mindkét jellegéből kifolyóan századok óta egyik fő vonzó helye a világ részben zarándoklatszerű, részben turisztikai jellegű idegenforgalmának.

Megemlíthetjük még Wient (Bécset), az osztrák Habsburgok fővárosát, ahol azonban ehhez a jelleghez már a középkorban a Duna és szárazföldi utak táplálta jelentős kereskedelem is társult, akárcsak a szintén jelentős régi kereskedelmi funkcióval rendelkező orosz fővárosban, Moszkvában és a nála még régibb fővárosi múlttal dicsekvő Kijevben.

Ugyancsak mint kereskedővárosok is szerepeltek Bruxelles (Brüsszel), Köbenhavn (Koppenhága), Stockholm vagy Praha (Prága), Kraków (Krakkó) és Warszawa (Varsó) is, amelyeknek politikai fővárosi rangja szintén a nagy felfedezések korát megelőző időkbe nyúlik vissza, kivéve Varsóét, amely ezt a szerepet a XVI. században veszi át Krakkótól. Ezekkel ellentétben Madrid, a másik Habsburg-főváros csak a nagy felfedezések révén világhatalmi rangra szert tett Spanyolország korszakában, a XVI. század közepén válik fővárossá, és ez a szerepe mindmáig minden egyéb szerepet túlszárnyaló jelentőségű marad. Egyébként is a nagy felfedezések korát követő XVI—XVIII. századot az atlanti-parti kikötővárosok fellendülésén kívül főként a fővárosok nagymérvű fejlődése jellemzi, nemcsak azoké, amelyeket ekkor alapítanak, mint pl. Szent-Pétervár, a mai Leningrád, vagy Karlsruhe és Mannheim. A feudális területi széttagoltságot megszüntető fejedelmi hatalom megsokszorozódott ereje, Párizst, illetve Versailles-t utánzó pompája, fényes palotákat, díszkerteket építő, luxusiparokat, művészeteket vonzó udvartartása és megnövekedett államigazgatási apparátusa hatalmasan felduzzaszt olyan, már régebben is fennálló, mindeddig azonban kisebb városokat, mint elsősorban Berlin, de Dresden (Drezda), München vagy a főváros rangját később elvesztő Nancy, valamint 's-Gravenhage (Hága) is.

Különösen a szorosabb értelemben vett atlanti-európai országoktól keletre, tehát német területen, feltűnő mint kivételes jelenség a fejedelmi székhelyek XVI—XVIII. századi fellendülése, mert itt hiányzik az a gazdasági tényező, amely a gyarmatos atlanti országok nagy kikötővárosait élteti. Ezért középeurópai szemmel a városok — így a magyar városok közül is a dunántúliak — fejlődésgörbéjén a régebbi, középkori csúcs-

pontot általában egy XVI—XVIII. századi stagnáló korszak választja el a XIX. században, a kapitalizmus korával beköszöntő második fellendüléstől. Ezeken a — Robert Mayer elnevezése szerint — *kétfázisú* városokon kívül vannak *egyfázisúak* is, amelyeknek városi élete mindenestül a múlt században kezdődik, de vannak *háromfázisúak* is, mint a Rajna—Duna vonalától nyugatra és délre azok a városok, amelyek már a római időkben is fennálltak. Más kérdés persze az, hogy ezek kontinuitása mennyiben volt meg a népvándorlás idejében.

A *kapitalizmus korának* legfeltűnőbb jelensége annak az ipari kapitalizmusnak a kibontakozása, amely a korábbi kereskedelmi tőkéből születik. A kereskedelmi tőke szervezi meg az otthon folytatott ipari bérmunkát és az ebből keletkező tőke a manufaktúrákat, amelyek — főleg Nyugat-Európában — eleinte a fejedelmi székhelyeken, vagy azok közelében, de más városokban is, már a XVII—XVIII. században textilüzemek, porcellángyárak (Sèvres, Meissen) és hasonló könnyűipari üzemek alakjában jelennek meg.

A következő lépést a XVIII. század végén Angliában bekövetkező ipari forradalom vezeti be, amely előbb különböző munkagépek, majd a gőzgép találmánya formájában a termelőerők óriási megnövekedését jelenti. A gőzgép találmányától csak egy lépés választja el a gőzhajó és a vasút megszületését. Mindenfajta gőzgépet — a mozdonyt is — a kőszén táplálja, éppúgy, mint az ugyancsak a XVIII. század óta a faszén-kohászat helyére lépő kőszén-koksszal működő nagyolvasztókat is. Az ipari kapitalizmus korának négy merőben új városfejlesztő tényezője a *kőszénbányászat*, a kőszén-kokszra épülő *vaskohászat*, a gőzgéppel folytatott *gyáripar* és a gőzgéppel működő *új szárazföldi* és *tengeri közlekedés*. Ezek a tényezők a városi népesség soha azelőtt nem látott arányú agglomerálódását hozzák létre, ami előtt megnyitja az utat egyebek között a kapitalista rendszer részjelenségei közé tartozó jobbágyfelszabadítás is. Az előbbi korokkal szemben főleg a kőszén- és vasércbányák, a kohászat, a vas- és gépgyártás és az ezekre támaszkodó legkülönfélébb gyáriparok színhelyei, valamint a gőzhajózás és vasúti forgalom csomópontjai rögzítik a méreteiben minden addigit felülmúló városfejlődést. Természetes, hogy a hallatlanul megnövekedett ipar mind a nyersanyagok, mind a kész iparcikkek szállításának méreteit megsokszorozza. Ebben a megduzzadt forgalomban új szerephez jutnak a tengerentúli országok, általában a gyarmatok is. Míg eddig csupán fogyasztási cikkeket szállított innét az európai kereskedelem, most főleg az európai gyarmatos országok ipara számára szolgáltatnak sokféle, addig részben nem is ismert nyersanyagot.

A XVIII. század végén és a XIX. század első felében inkább Angliában, a XIX. századnak részben az első, de főleg második felében a kontinensen is hatalmas *bányavidékek* és *iparvidékek* alakulnak ki. A semmiből, vagy kisvárosokból a nehéziparnak olyan több százezer lakosú centrumai nőnek fel, mint Birmingham, Sheffield, Essen, vagy Dortmund. A textilipar is olyan centrumokat fejlesztett, mint Manchester, a régóta népes Lille-lel szomszédos Roubaix és Tourcoing, vagy Wuppertal, Karl-Marx-Stadt (Chemnitz) — bár ez utóbbinak gépgyártása még nagyobb — és Łódz. Vannak jellegzetesen vegyipari központként szereplő nagyvárosok, mint Ludwigshafen és egyéb iparágaktól nagyra növelt városok is, mint Stoke on Trent (kerámia). A szénbányászat — akár Northumberlandban, akár

Wales déli részén vagy a Pennine-hegység körül, de ugyanígy a Ruhr-vidéken, Sziléziában, vagy a Donyec-medencében és másfelé is — a maga aknáival sokkal inkább szóródik a szénelőbukkanások nagyobb terjedelmű sávjain, centrumai viszonylag vagy kisebb városok, vagy ha nagyok — mint Newcastle, Saint-Étienne, Ostrava vagy Katowice —, egyéb iparágakat, főleg vaskohászatot is tömörítettek.

Természetesen az óriási mértékű kapitalista iparosítás nemcsak teljesen új nagyvárosokat teremtett a semmiből, vagy jelentéktelen kisvárosokból, hanem korábbi, viszonylag jelentős városokat is eredeti méretük többszörösére növelt, úgyhogy azoknak ma — legalábbis lakosságuk foglalkozás szerinti megoszlását tekintve — legjelentősebb funkciója a gyáripar, bármi is volt ez a fő funkció eredetileg és bármilyen jelentékeny az még ma is. Fővárosok, mint London, Párizs, Berlin, Bécs, Budapest; fővárosi ranggal akár nem is rendelkező kereskedelmi centrumok, pénzpiacok, mint Lyon, Milano vagy Zürich; kikötővárosok, mint Barcelona, Marseille, Liverpool, vagy Hamburg, egyben hatalmas *gyáripari központok* is. Persze ilyen esetekben rendszerint másféle iparágakkal találkozunk: főleg fogyasztópiac-, munkapiac-, tőke- vagy közlekedőhálózat-orientációjúakkal (élelmiszeripar, ruházati, sokszorosító, optikai, elektrotechnikai, finommechanikai ipar, a gépgyártás különböző ágai), amelyeket a már más (nem ipari) tényezők hatására, előbb naggyá nőtt város mint munkaerőt és fogyasztópiacot kínáló népes hely, vagy a szállítást megkönnyítő közlekedési csomópont vonzott magához, ellentétben azokkal a nehézipari és egyéb nyersanyag- vagy hajtóenergia-orientációjú (szén- vagy vasérc-előfordulásra telepedett) ágazatokkal, amelyeknek fentebb felsorolt népes központjait maga az ipar teremtette, s csak a már meglevő gyáripari központ vonzott magához utóbb egyéb városias, közelebbről kereskedelmi, kormányzati-politikai, kulturális funkciókat.

A kapitalizmus kora nagy ipari centrumokon kívül főleg *kikötővárosokat* fejlesztett. Részben a már meglevő és még a kereskedelmi kapitalizmus idején kialakult nyugat-európai atlanti kikötőket fejlesztette tovább, mint Bordeaux, Le Havre, Liverpool vagy Antwerpen, vagy a földközi-tengeriek közül Marseille, Genova, Barcelona, Trieste (Trieszt) : részben óriásira növelt olyan — már korábban is fennálló, de mai méretükhöz mérve viszonylag nem nagy — kikötőket, mint Rotterdam, Hamburg és Bremen (Bréma). Mindháromnak a nyugat-európai országokhoz képest később iparosodott Németország a mögöttes területe. A nagy kikötővárosok legtöbbjének növekedését jelentékeny ipar megtelepedése is támogatta, köztük a különböző trópusi nyersanyagok (olajos növények, gumi, dohány) vagy egyéb importált termékek (vasérc, kőolaj) feldolgozó helyei és természetesen a hajógyártás. Persze kikötőváros és kikötőváros között is nagy a különbség nemcsak nagyság tekintetében, a behozatal vagy kivitel, vagy az odatelepedett iparágak jellege szempontjából, hanem például abban is, hogy a mögöttes területtel inkább folyami út (például Rotterdamban) vagy vasút (pl. Antwerpenben) biztosítja-e a kapcsolatot. Egyik esetben széles kikötőmedencékben történik az átrakás, hajóról hajóra, a másikban hatalmas átrakó és rendező pályaudvarok csatlakoznak a rakpartokhoz. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy vannak erősebben személyforgalomra berendezkedett kikötők (Southampton) és hadikikötők is, amelyeket hatalmas arzenál egészít ki (Brest, Portsmouth).

Az ipari, a kereskedelmi, a kormányzati-politikai funkciók tömörülését, illetve a nekik megfelelő bányaváros, gyárváros vagy a kereskedő-, bankár- és kikötőváros, vagy pedig a politikai főváros és szellemi-kulturális központ típusát, mégpedig ezek közül gyakran legalábbis kettőnek, de néha valamennyinek a kombinációját testesítik meg Európa nagyobb városai. Jóval csekélyebb azoknak a nagyobb városoknak a száma, ahol vagy valamely, az említettektől különböző funkcióé a város jellegét uralkodóan meghatározó szerep — amint azt pl. a gyógyhelyekkel és üdülőhelyekkel kapcsolatban már mondtuk —, vagy pedig a sokféle lehetséges kormányzati-politikai, kulturális vagy ipari-kereskedelmi-forgalmi szerepkör közül valamelyik döntő módon kiemelkedik.

Többé-kevésbé minden valamire való európai város csomópontja pl. a vasúti közlekedésnek, az olyan város azonban kevés, amelynek városjellegében a *vasúti csomópont* a döntő. Crewe (Cheshire, Anglia) közöttük mindenesetre a legnagyobbak egyike, de ez is csak középváros és részben mozdonyjavító műhelye révén az, Bohumin (Oderberg) vagy Sargans pedig egészen kis városok. *Zarándokhely* Róma, talán Mekka, Benáresz (Banaras) és Lhasza mellett a legnagyobb a Földön, de funkcióinak ez csupán egyike. Ellenben Mariazell, Lourdes, vagy Santiago de Compostela olyan kisvárosok, amelyeknek leglényegesebb vonását zarándokhely mivoltuk határozza meg. *Egyetem* sok nagyvárosban található, de ezeknek egész jellegét megközelítőleg sem szabja meg olyan mértékben, mint azt Oxford és Cambridge, Uppsala és Lund, Heidelberg és Tübingen vagy Salamanca és Coimbra, csupa kis- és középváros esetében látjuk. Hasonlóképpen csak a kisebb városok között találunk olyanokat, amelyeket elsősorban *erődjellegük* és ezzel összefüggően nagyobb létszámú helyőrségük jellemez. Ilyen pl. Belfort, Verdun, vagy az első világháború előtt Przemyśl, és ugyanez a jelleg kíséri a hadikikötőket is. Előfordul a főváros-szerep, viszonylag csekély mértékű ipari-kereskedelmi funkciókkal társultan, amire példa nemcsak a múlt században egyesült Olaszország fővárosa, Róma, hanem az ennek egyházi-kulturális-művészeti és ezekkel összefüggő zarándokhelyi-idegenforgalmi szerepkörét nélkülöző, tehát sokkal kisebb városnak megmaradt svájci főváros, Bern is. Természetesen még sokkal nagyobb számban fordulnak elő kisebb, sőt egészen kis városok az olyan kormányzati-politikai szerepkört betöltő központok sorában, amelyek hatásköre csupán provinciális vagy még szűkebb, mint pl. a mi megyeszékhelyeink vagy éppen járási székhelyeink.

Említettük, hogy a XIX. század folyamán Európa-szerte kibontakozó kapitalizmus keretében új szerephez jutnak a gyarmatok mint az óriási mértékben megnövekedett európai ipar nyersanyagszállítói. Az új városiasodás a XIX—XX. század folyamán ezekre a *gyarmati területekre* is kiterjed; legkorábban persze az európaihoz hasonló, Köppen-féle C—D klímájú telepesgyarmatokra, köztük is legeslegelőször, részben már a XVII—XVIII. században, a későbbi USA területére, majd Kanada, Dél-Amerikában az Andok és a La Plata-vidék, Dél-Afrika és Ausztrália mérsékelt vagy ahhoz hasonló éghajlatú tájaira.

A vidékenként különböző ütemű fejlődés kezdete minden gyarmati országban a kikötőváros, amely — az anyaországi kikötők ellenpárjaként — az Európa felé irányuló nyersanyag-export lebonyolítója, másrészt pedig az Európa felől áramló kivándorlás befogadó állomása az új haza

területén. Hirtelen nagyra nőtt metropolisok ezek, ahol élénk az élet, de sok a bizonytalan megélhetésű, sőt kétes egzisztencia is, akik esetleg örökre megrekednek az új világ kapujában. Ezért az aránytalanul népes kikötővárosokhoz képest csak igen lassan hódít teret a kontinens belseje felé a hosszú időn át keskeny, és gyér népességű mögöttes gyarmatterület, amely hivatva van az Európából kivándorló agrárnépesség felvételére.

Ez a stádium legkorábban Észak-Amerikában szűnt meg, másfelé — Dél-Amerikában, Ausztráliában — nyomokban a mai napig megmaradt. Eleinte Boston, New York vagy Philadelphia is főként nyersanyagot exportáló és bevándorlókat, valamint angliai iparcikkeket befogadó kikötők. Mögöttes vidékükön akkoriban lassan terjeszkedik a földművelés. Később azonban az egészében Európából jött népességgel együtt teljesen berendezkedik itt az európai kapitalizmus valamennyi gazdasági ággal, annak politikai-kulturális kísérőjelenségeivel, a városi élet megfelelő funkciójú változataival együtt. Fokozatosan felnőnek a hatalmas kikötővárosok, sokoldalú nagykereskedelemmel, pénzpiaccal, nagybankokkal és tőzsdével, a város perifériáján meg a mögöttes vidéken is impozáns méretű gyáriparral: mint New York, a Földnek ma legnépesebb városa, a kapitalista világ legfőbb pénzpiaca és legnagyobb kikötője; szénbányavidékek nehézipari gócpontjai, mint Pittsburgh; másfajta, óriási méretű gyárvárosok, mint Detroit; a farmokban nagyüzemszerűen folytatott mezőgazdasági termelés ipari és kereskedelmi centrumai kis piachelyektől fel a világvárosias méretű Chicagóig; specializált iparágakra berendezkedett kisvárosok (Gloversville, Troy); csendes egyetemi városok, mint pl. Princeton (New Jersey); kormányzati-politikai központok, sok esetben főleg erre a funkcióra berendezve, tehát lehetőleg elkülönítve az üzleti-ipari élet szédítően zajos emporiumaitól, amire a legnagyobb szabású példa Washington, az USA fővárosa.

Az egymással kombinálódó sokféle városi funkciónak lényegében az európaihoz hasonló tarkaságával találkozunk, amit végső soron főként csak az különböztet meg az európai mintaképtől, hogy kialakulása fiatalabb és gyorsabb is volt, legfőképpen pedig mentes a feudalizmus társadalmi rendjének és életformáinak Európában még ma is felbukkanó sokféle csökevényétől, az életet bonyolulttá tevő hagyományaitól.

A városias funkciók csoportosulásának lényegében hasonló képe van kibontakozóban a többi egykori vagy mai telepesgyarmat területén is, csupán a fejlődésnek esetleg megfelelően korábbi stádiumával találkozunk még. Nemcsak Montreal, Toronto, Buenos Aires, Montevideo, Santiago, Valparaiso, Sydney, Melbourne, Adelaide vagy Cape Town sorolhatók a gyarmati eredetű városoknak az európai városokhoz legközelebb álló típusához, hanem Rio de Janeiro vagy México is, ha leszámítjuk mindazt a különbséget, amit az eltérő trópusi tengerparti vagy felvidéki természeti környezet okoz, ami igen sok esetben — pl. az Amazonas medencéjében vagy az afrikai trópusi őserdők területén létesült európai gyarmatvárosokban (Manáus, Brazzaville) — nem hagyható figyelmen kívül. A lényeges hasonlóság mindaddig fennáll, amíg az európai tőkés társadalmakból kiszakadt egykori telepesek gyarmata minden további fejlődés kizárólagos alapja.

Természetesen bonyolultabb a helyzet, ha az európai gyarmatvárosnak jelentős idegen társadalmi környezete van, amely már az autochton város kialakításáig is eljutott, mielőtt még az európai kapitalista urbanizmus létformái megjelentek volna ott. Sőt a helyzet már akkor sem egyszerű,

ha az európai gyarmatváros idegen társadalmi környezete önerejéből csupán a kapásgazdálkodás szintjét elérő afrikai néger népességet jelent is, mégis a város számra jelentős néptömegei származnak onnét (Johannesburg).

Az európai város megszokott típusaitól erősen eltérő a kép a funkcionális tagozódás tekintetében is, ha az európaiaktól lakott vagy akárcsak európaias intézményektől elfoglalt gyarmatváros valamely ősi kultúrájú feudális és a politikai függetlenség különböző fokozatával rendelkező agrártársadalom esetleg nagymúltú „bennszülött" városa mellett, mint annak külön európai vagy európaias negyede jelenik meg. Alger, El-Káhira (Kairó) Bombay, Calcutta, Sanghaj jó példák erre. Bombay és Calcutta mai nagy terjedelmű indus negyedei ugyan az óriásivá növő európai gyarmatváros függelékeként alakultak ki, a gyarmatalapítást viszonylag jelentéktelen ottani bennszülött települések előzték csak meg időrendben. Hasonlóképpen új típus a kapitalizmus útján nem valami gyarmatosított népként elindult japánok városai, főleg a világvárosi méretekre duzzadt főváros, Tōkyō, és a legnagyobb gyáripari központ, Ōsaka.

Mielőtt áttérnénk a városok funkcionális jellegében a szocializmus felé vezető fejlődés során, vagy éppen már a szocializmus viszonyai között kibontakozó változásokra, előbb rövid áttekintést kívánunk adni *hazai városaink* funkcionális jellegéről, amint az még a kapitalizmus idején kialakult. Ezzel hazai vonatkozásban részletezőbb kiegészítést óhajtunk csatolni ahhoz a képhez, amit nagy vonalakban az európai városokról, sőt egészen röviden az egész Föld kapitalizmus korabeli városairól általában megrajzoltunk. Példát szeretnénk ezzel adni arra is, hogy a népesség számának és foglalkozás szerint való tagolódásának statisztikai vizsgálata milyen mértékben alkalmas a települések funkcionális jellegének megvilágítására.

A magyar városoknak, úgy amint a szocializmus felé vezető jelenlegi átalakulásukat megelőzően is mutatkoztak, amint például a második világháború előtti legutolsó népszámlálás, az 1930. évi, rögzítette népességi adataikat, legfeltűnőbb vonása az óriási nagyságkülönbség az ország első városa, a főváros és az utána következő legnagyobb városok között. *Budapest* népességszáma 1930-ban kevéssel több mint egymillió volt. Ez csupán a közigazgatási értelemben vett Budapest népességszáma. A funkcionális értelemben vett Nagy-Budapest, amely közigazgatási téren csak a második világháború után valósult meg, hozzávetőlegesen ugyanekkor körülbelül másfélmillió főt számlált, attól függően, hogy hol vonjuk meg a határait. Budapest Európa tíz, a Földnek pedig huszonöt legnépesebb városa között foglalt helyet. Amint tudjuk, 1930-ban a Budapest után következő legnagyobb magyar városok népességszáma valamivel százezer alatt mozgott (Szegedé és Debrecené is, ha leszámítjuk tanyavilágukat népességét). Tehát Nagy-Budapest népességszáma úgy viszonylott a nagyságrendben közvetlenül utána következő magyar városokéhoz, mint tizenöt az egyhez. Ez az óriási aránytalanság a kapitalista idők fejleménye, mert a XVIII. század végén a mai Budapest helyén állt három város (Buda, Pest, Óbuda) együttvéve sem érte el a 60 000 főt, ugyanakkor Szegednek 22 000, Debrecennek 30 000 lakosa volt, azaz a fővárosénak harmada, illetve fele. Budapest tehát akkor még nemcsak hogy valami 25-ször kisebb volt mint ma, hanem egyáltalán nem is ugrott ki még csak megközelítően sem annyira a többi magyar város sorából, mint később. Mindenesetre az

eddigiekből is kitűnik annyi, hogy a kapitalizmus korabeli magyar városok vizsgálata alkalmával egészen külön kell beszélnünk a fővárosról, amely városias súlyát tekintve a kapitalizmus korában (mondjuk századunk eleje óta) Európa legnagyobb városaival mérhető össze, és mint tőle teljesen különböző problémát kell kezelnünk többi városunk kérdését.

Nagy-Budapest lakosságának 1930-ban kevesebb mint 2%-a élt őstermelésből. (Itt és a következőkben, mindaddig, míg a kapitalizmus korának magyar városait vizsgáljuk, minden egyes foglalkozási ághoz nemcsak annak dolgozóit vagy keresőit, hanem a keresők családtagjait, azaz eltartottait is hozzászámítjuk. Ha adatunk valamely foglalkozási ágnak csupán a keresőire vonatkozik, azt minden esetben külön megemlítjük. A közölt százalékszámok tehát a keresők és eltartottak összegére vonatkoznak.) A számításainkhoz kiindulásként felhasznált 1930. évi népszámlálás anyagában szereplő és általunk is átvett „őstermelés" elnevezés olyan foglalkozási kategóriát jelöl, amely gyakorlatilag (számszerűen) azokat a foglalkozásokat öleli fel, amelyeket ma általában „mezőgazdaság" gyűjtőnéven szoktunk összefoglalni, ideértve a csak kevés embert foglalkoztató vadászatot, halászatot és erdőgazdálkodást is. A lakosságnak 45%-át az ipar tartotta el. Ennek az ipari népességnek is majdnem fele a nagyipar mintegy 1200 üzemében dolgozott. Itt élt az ország gyári munkásainak kétharmada. A kereskedelem és hitelélet a lakosság 15%-át, a közlekedés 7%-át, a közszolgálat és szabadfoglalkozások több mint 10%-át tartották el. Nagy-Budapest tehát a népesség számarányát tekintve, már a kapitalizmus korában elsősorban ipari jellegű település, noha időrendben a szekérutak és vízi forgalom útközpontja, annak hatására a kereskedőhely és a pénzpiac, az adminisztratív, politikai és kulturális központ előbb bontakozott ki. Ezek hatására lett Budapest nagyobb népességű hely. A nagy népesség, a kereskedelem és pénzforgalom, a hatalmas vasúti csomópont és a politikai főváros vonzották azután — főleg a kiegyezés óta — a gyáripart, annak tőke-, közlekedés-, munkapiac- és fogyasztópiac-orientációjú ágait: az élelmezési ipart, a fémfeldolgozó ipart és gépgyártást, a ruházati és textilipart. De nincs sem az ipari-kereskedelmi-közlekedési, sem a kormányzati-politikai-kulturális tevékenységek között olyan, amelynek terén ne Budapesté lett volna az egész országban messze a legelső hely. Amint tudjuk, még fürdőváros-jellege sem lebecsülendő.

Vidéki városainknak az 1930. évi állapot szerint földrajzi értelemben helyes elhatárolásához és így népességszámuknak is helyes megállapításához részben más korrekcióra van szükség, mint Budapest esetében. Voltak ugyan olyan városok is, amelyeknek *valódi agglomerációja*, Budapesthez hasonlóan, közigazgatásilag különálló szomszéd községekre is kiterjedt, amely városok földrajzi értelemben vett lélekszáma tehát szintén nagyobb volt, mint közigazgatási területük lélekszáma. Ilyen városok például Miskolc, Győr, Szombathely, Tatabánya, Ózd stb. Miskolc népességszáma pl. ennek a korrekciónak révén Diósgyőrrel, Hejőcsabával, Görömböllyel együtt 62 ezer helyett 91 ezer volt már 1930-ban.

Ezzel éppen ellenkező a helyzet városaink legtöbbjében, főleg az alföldiekben. Itt meg éppen a közigazgatási városterület a nagyobb, amiből le kell vonnunk a tanyavilágot felölelő külterület népességét. Az így megmaradó zárt település — ami nagyjából a belsőségnek felel meg — többnyire jóval csekélyebb népességű, mint a közigazgatási terület. Pl. Kecske-

mét 79 ezer lakosából a tanyák elhagyásával csak 41 ezer maradt, Hódmezővásárhely 60 ezer lakosából 37 ezer. Persze még a zárt település sem azonos a földrajzi értelemben vett várossal; az utóbbit csupán a zárt település kisebb-nagyobb falusias burkán belül rejtőző *városmaggal* tekinthetjük azonosnak. Lehet, hogy sokaknak egy térbelileg összeforrott képződmény ilyen szétoperálása mesterkéltnek, sőt azzal a gyakorlattal ellentmondónak látszik, amelyet mindennemű városrendezés, városgazdálkodás és városigazgatás követni kénytelen, amikor érdeklődése nem szűnhet meg legalább addig, amíg a belsőség egybefüggő építményhalmazának külső szélét el nem éri. Persze ennek az érdeklődésnek nem egy vonatkozásban még a tanyavilágot magába foglaló külterületre is ki kell terjednie. Nem vonjuk kétségbe a zárt település egészének mint nagyobb egységnek realitását, de úgy hisszük, hogy a városmagot illető felfogásunk ennek nem is mond ellent Ezt talán világossá teszi, ha főként azt hangsúlyozzuk, hogy a városmag elkülönített szemléletét az indokolja, hogy lélekszáma egymagában mértéke a város rangjának, mert a városmag jelenti a tömörülésen belül magát a funkcionális értelemben vett várost.

A városmag lélekszámát — kellő statisztikai felvételből származó közvetlen adatok híján — csupán becslésszerűleg állapíthatjuk meg. Ez a lélekszám természetesen nem azonos a zárt település — illetve a hivatalos statisztika által figyelembe vett belsőség — összes nem őstermelőinek hivatalosan publikált számával, hiszen az utóbbiak egy része a zárt település falusias periferikus részein, az ottani őstermelőkkel elkeverten, szétszórtan lakik, mégpedig feltehetően olyan arányban, amilyen a nem őstermelők aránya falvakban szokott lenni. Ezek számát tehát ki kell vonnunk a zárt település összes nem őstermelőinek számából. Ha tehát ismerjük valamely zárt település teljes lélekszámát és nem őstermelőinek számát, valamint a nem őstermelők átlagos arányszámát a várost környező vidék (országrész) falvaiban, megközelítően ki tudjuk számítani a városmag lélekszámát az általunk felállított következő képlet alapján:

$$V = b - \frac{a - b}{c}$$

(Képletünkben V = a városmag lélekszáma, a = a zárt település teljes lélekszáma, b = a zárt település nem őstermelőinek száma, c = az őstermelők és nem őstermelők számának hányadosa a környező vidék falvaiban.) Minthogy „c" értéke faluról falura különbözik, és eléggé önkényünktől függ, hogy hol határoljuk el, és mely falvakra terjesztjük ki a „környező vidék" területét, ezért a városmag ilyen módon kiszámított lélekszáma csak megközelítő pontosságú lehet. A hibahatár annál tágabb, minél nagyobb aránylag a szóban forgó zárt település falusias periferikus részének lélekszáma. Mindenesetre egyik legfeltűnőbb vonás, hogy városainknak — persze főleg az alföldieknek — elég nagy százaléka, ha a tanyavilágot le is számítjuk, még a zárt településen belül is igen jelentékeny falusias burokkal egészül ki. (Pl. Hajdúböszörmény, Hódmezővásárhely, Makó.) A legnagyobb alföldi városok (Debrecen, Szeged, Szolnok) zárt településeinek falusias perifériája azonban már 1930-ban jelentéktelen volt, vagyis ezek zárt települése majdnem egybeesett a nem őstermelők lakta városmaggal.

Egyébként azonban az őstermelő elemet nem számítva, a fővároshoz teljesen hasonlóan, minden zárt település területén az iparból élőké volt a többség. De csupán Miskolc, Győr, Sopron és Pápa ipari népességének összetétele volt hasonló nagyjából Budapestéhez, abban a tekintetben hogy a gyári munkások és kisiparosok száma kevéssel tért el egymástól. (Mindezeken és egyéb említésre kerülő helyeken a továbbiakban is mindig a tanyavilág nélküli zárt település, illetőleg az esetleges elővárosokra is kiterjedő valódi agglomeráció viszonyaira gondolunk, tehát számadatokat is ilyen elhatárolásban közlünk.) Már pl. Pécsett a gyári munkások csak a szénbányászokkal együtt közelítették meg a kisiparosok számát, Tatabánya—Felsőgalla—Bánhida agglomerációjában pedig — ahol az egész országban a legtöbb szénbányász élt — ezekhez képest a kisiparosok száma, amely egyébként nem sokban különbözött a gyári munkásokétól, elenyésző kisebbségbe került. Legtöbb joggal Tatabánya agglomerációja nevezhető ekkor Magyarország túlnyomóan szénbányász jellegű városának (a lakosság 60%-a). Ózd és Salgótarján — egyébként két másik igen jelentős százalékban szénbányászok lakta város — gyári munkásainak a kisiparosokét messze meghaladó százalékos arányával viszonylag Budapestnél is gyáriparibb jellegű város volt. Ózdnak és Salgótarjánnak a jellegét a szénbányászat és nehézipar együttesen határozza meg. Noha Nagy-Miskolc ipara, egyebek között a diósgyőri vasgyár, foglalkoztatta — Budapest után — az ország abszolút számra legtöbb munkását (családtagok nélkül 7500 fő), ez a város sokoldalú életében százalékosan mégsem játszott olyan szerepet, mint Ózdon és Salgótarjánban. Több olyan város nem volt az országban, ahol egyrészt a gyári munkások aránya a kisipari dolgozókéhoz mérten az előbbi városokénál magasabb lenne, másrészt ahol az iparból élők az illető város egész népességének az eddig említetteknél nagyobb százalékát tették volna ki. Viszont az iparban és külön a gyáriparban dolgozók abszolút számát és az ipar sokoldalúságát tekintve, ki kell még emelnünk az eddigi említetteken kívül Győrt, Debrecent és Szegedet (4—6 ezer munkás, nem számítva az eltartott családtagokat; 40—50 nagyipari üzem). Ezeken és a fentebb említett városokon kívül a legtöbb hazai városban az ipar túlnyomóan kisipar és egyben kézműipar volt, amelyet sokszor csupán egy-két főnyi segéderővel vagy anélkül dolgozó kisüzemek képviseltek.

A kereskedelemből aránylag a legtöbb ember Sátoraljaújhelyen, Nyíregyházán és Orosházán (12—15%), a közlekedésből Szolnokon, Nagykanizsán és Szombathelyen élt (10—15%). Persze az abszolút számok terén ebben a vonatkozásban is a legnépesebb városok (Szeged, Debrecen, Miskolc) vezettek. A vidéki városokban kialakult kereskedelem, részben mint piaci árugyűjtő kereskedelem a környék termékeit — Makó a hagymát, Kecskemét és Gyöngyös a gyümölcsöt, Hódmezővásárhely és Orosháza a baromfit, Eger vagy Tapolca a bort — vásárolta össze és szállította a főváros, ritkábban más vidékek vagy a külföld felé; részben mint szétosztó kiskereskedelem, túlnyomóan a főváros nagykereskedelme által közvetített ipari fogyasztási javakat árusította a város és vonzóköre lakóinak. Különben amint az ipari funkciók méretére nem csupán az iparűző népesség száma, hanem pl. az ipari üzemek száma és mérete, vagy az ipari termelés értéke is rávilágít bizonyos szempontból, éppúgy a közlekedés szerepét is megvilágítja más szempontból, ha pl. a belőle élők száma helyett a szóban forgó város vasúti

csomópont-jellegének mértékét, az ott összpontosuló forgalom nagyságát próbáljuk megállapítani.

Nagyon érdekes, ha összehasonlítjuk városainkat olyan szempontból, hogy hányszorosa volt az együttesen az iparból, kereskedelemből és közlekedésből élő népesség az összevéve közszolgálatból és szabad foglalkozásokból, honvédelemből, nyugdíjból és egyéb járadékokból élőknek. Ilyen módon az ipari-kereskedelmi-közlekedési tevékenységeket nagyjából a kormányzati-politikai-kulturális funkciókkal állítjuk szembe. Azok között a városok (zárt települések, illetve valódi agglomerációk) között, amelyekben az első csoporthoz tartozók száma 1930-ban több mint 2,5-szerese volt a másodikhoz tartozóknak, találjuk bányavárosainkat (Ózd, Tatabánya, Salgótarján), aztán óriásfaluból nőtt olyan fiatal (XIX. századi) városainkat, ahol a városias fejlődés egyoldalúan ipar-forgalmi (Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Orosháza), vagy amelyekben az újkeletű városias mag egészen kicsi a hatalmas falusias burkon belül (Csongrád, Hajdúböszörmény, Törökszentmiklós, Mezőtúr, Karcag). A másik végletet képviselik azok a városok, ahol az érték 1,5-nél alacsonyabb. Csupa kisebb vagy közepes nagyságú város tartozott ide, egytől egyig megyeszékhely (Sátoraljaújhely, Gyula), vagy megyeszékhely és egyúttal régi érseki vagy püspöki város (Esztergom, Eger és Veszprém), a múltban jelentős vár és adminisztratív központ, de a nagyobb arányú vasúti forgalomból és vele a kapitalista gyáripari fejlődésből kimaradt.

Legnagyobb és leginkább sokoldalú funkciójú városaink, amelyek népességének foglalkozásstatisztikai összetétele ennek megfelelően a leginkább kiegyensúlyozott, mind 1,5 és 2,5 közötti értéket mutattak (Szeged, Nyíregyháza, Kaposvár, Pécs, Sopron, Baja, Nagykanizsa, Székesfehérvár, Szombathely, Debrecen, Szolnok, Miskolc, Győr). Közülük is Szeged, Debrecen, Miskolc, majd Pécs, Győr és Szombathely foglalta el az első helyeket. Mind viszonylag jelentős gyáripari központ, amellett, hogy elsősorban élénk kisiparral rendelkezett, nagyobb körzetet nem mindennapi szükségleti cikkekkel ellátó kiskereskedelmi központ, fontos vasúti csomópont és legalább megyei hatósugarú (megyeszékhely, pénzügyigazgatóság, törvényszék stb.), de egyikük-másikuk országrésznyi hatáskörű kormányzati, igazgatási és kulturális szervek (ítélőtábla, iparkamara, postaigazgatóság, vasúti üzletvezetőség, egyetem vagy főiskola stb.) székhelye volt. Mindeme hasonlóságok ellenére is mindegyikük másban tűnt ki. A hat város közül bányászata csak Pécsnek volt, a legnagyobb gyáripar Miskolcon és Győrben rendezkedett be, legtöbb kereskedőt Debrecen és Szeged számlált, egyetemmel csak Szeged, Debrecen és Pécs rendelkezett. Ugyanez a három város, valamint Győr dicsekedtek a megyénél tágabb hatáskörű igazgatási-kormányzati intézményeknek a legteljesebb sorozatával. Sok tekintetben szerényebbek voltak ennél a hat városnál, de hasonlóan kiegyensúlyozottak Sopron funkciói.

Nem térhetünk itt ki minden részletre, így arra, hogy egyes speciális funkciók esetenként milyen sajátos módon kombinálódnak egymással, s a kombinációknak miféle ismétlődő esetei fordulnak elő, aminek kidomborítása főként településföldrajzi városmonográfiák, illetőleg regionális vizsgálatok feladata.

Csupán példákat ragadunk ki, ha megemlítjük, hogy a vasúti csomópont-jelleg pl. igen sokszor természetes következménye a város már előbb

meglevő ipari-kereskedelmi vagy kormányzati-politikai jelentőségének, tehát nem elsődleges jellegmeghatározó, hiszen mérete a város egyéb funkcióival mintegy azokat időrendben követően arányos. Ilyen pl. a viszonylag elég népes Kecskemét legfeljebb közepesnek mondható méretű vasútállomása, összehasonlítva a kisebb népességű Cegléd jóval nagyobb pályaudvarával; nem is szólva olyan még kisebb városnak, mint Hatvan vagy Dombóvár még jelentősebb vasúti csomópont-jellegéről. Hatvan szerény méretű városias jellegét — akárcsak Szerencsét — elsősorban éppen pályaudvara és mellette cukorgyára határozza meg. A közlekedési csomópont, a pályaudvar szerepe Békéscsabán is elsődleges, ennek hatására lett nagyipari központ és jelentékeny kereskedelem színhelye. Zárt települése lakosságának már 1930. évi összetételében nagy arányszámmal szerepeltek a gyári munkások és kereskedők, csekéllyel a közszolgálatiak. Közlekedési központ jellege csak utóbb szerezte meg számára a megyeszékhelyet. Találkozunk különösebb kombinációval is. Celldömölkön a vasúti csomópont szerepe később társult az eredeti búcsújáróhely-funkcióhoz. A közlekedésből élők legmagasabb arányát felmutató két város: Szolnok és Nagykanizsa közül az utóbbi helyen a vasutak csomópontjának igen korai kialakulását élénk exportkereskedelem követte. Ez ugyan később megcsökkent, de a város népességéből továbbra is nagy százalékban részesedtek a vasutasok és a kereskedők. Szolnok pályaudvara olyan nagy, hogy a viszonylag elég nagy városnak is erősen vasutas jelleget tudott adni, noha mellette a megyeszékhely-jelleg is kidomborodott. A vasúti csomópont és átrakó folyami kikötő következménye később az izmosodó gyáripar, a megyeszékhelyé pedig a tisztviselők és nyugdíjasok aránylag nagy száma. Persze mind a pályaudvar, mind a megyeszékhely kialakulása mögött annak a tiszai átkelőhelynek útgyűjtő hatása rejtőzik, amely az egykori várost is rögzítette. Feltűnő hasonlatosságot találunk Nyíregyháza és Kaposvár szerepköreiben, még azok kialakulásának sorrendjében is. Itt a vasútvonalak feletti uralom a fejlődés kezdete. Ez biztosította mindkét város számára a megye közigazgatási és kereskedelmi kézbentartását. De mindkét hely csak afféle megyei vasúthálózat csomópontja, a közlekedésből élők százalékszáma viszonylag nem nagy. A gyáripar sem vergődött különösebb jelentőségre. Annál nagyobb volt a tisztviselők és kereskedők aránya.

Nem ritka jelenség és kialakulásában éppen ezért történetileg elemzendő az olyan — többnyire szintén kisebbszerű, legfeljebb közepesre nőtt — város, amely valamiképpen uradalmi központként szereplő vár vagy kastély függelékeként alakult ki egykor, többnyire mint mezőváros. Gyula, a Románia területén fekvő Carei (Nagykároly), de ugyanúgy Sárospatak, Sárvár, Tata, Magyaróvár, Keszthely, Csurgó egyaránt ehhez a típushoz tartozik. A mezővárosi múltnak egyenes folytatása a később is élénk kisipar és hetipiac, amihez azonban idők folyamán esetenként más és más funkció is társulhatott, néha a megyeszékhely (Gyula, Magyaróvár, vagy a mai Carei, még Nagykároly néven), más esetben az uradalom mint mecénás által támogatott iskolaváros-jelleg (legfeltűnőbben és legkorábban Sárospatakon, de Magyaróváron, Keszthelyen, sőt Csurgón is), olykor — persze jóval később — a gyáripar, amelynek részben mezőgazdasági jellegében (Sárvár, Magyaróvár) szintén felismerhető az uradalmi központ hatása, noha kivételesen nagy méreteit más tényezőknek köszönheti (Magyar-

óvár textilipara és timföldgyártása pl. a város határhelyzetének). Keszthelyen az egykori uradalmi központ kastélyának árnyékában felnőtt és boltokkal, piaccal, kézműiparral tarkult mezőváros életét az iskolavárosjellegen kívül érdekesen színezte utóbb a fürdőváros-szerepkör.

Még különösebb és mindenesetre bonyolultabb kombinációt testesítenek meg azok a többnyire nagyobb városok, ahol nagy múltú püspökség vagy érsekség, vele kapcsolatban régi iskolák, már sokszor csak romokban felfedezhető vár, tehát egykori védelmi funkció, a város szorosabb vagy tágabb környezetében valamely hőforrásra telepedett fürdő és a kedvező fekvésű szomszédos lejtőkön szőlőtermelés egészíti ki mint ősi elem olyan városnak XX. századi életét, amelyben esetleg csak szerény méretű, néha azonban nagy gyárakat és jelentős pályaudvart felmutató az ipar és kereskedelem. Persze a felsorolt, tarkán sokrétű tényezők közül néha az egyik, olykor a másik hiányzik: de pl. Pécsett, még inkább a romániai Oradeán (Nagyváradon) csaknem mind együtt van. Egerben inkább a régebbi elemek, Miskolcon inkább az újabbak találhatók meg. Az ún. vásárváros típusának különböző múltú és jelenű példányai ezek, amelyeknek tehát egész történeti fejlődését fel kell tárni, ha a közelmúltban tapasztalható funkcionális jellegüket meg akarjuk érteni. De ismernünk kell a szűkebb és tágabb környék jellegét is, az ún. topográfiai és forgalmi fekvés előnyös sajátságait, más szóval a helyi és helyzeti energiákat és azok korról korra változó értékelését is, amiről később még szintén részletesen szólni fogunk, akár a Szolnokhoz hasonló folyami átkelőhelyekről.

Itt most csak annyit említünk, hogy ún. vásárvárosaink vásárvonalon, azaz különböző termelés-jellegű hegység és síkság érintkező vonalán feküsznek, ott ahol ezt a vonalat természetes útvonal, mégpedig völgykijárat metszi. Ezt a jelentős forgalmi fekvésű helyet választotta ki a múltban mind a vár, mind a püspöki székhely, mind pedig a kapitalista időkben kibontakozó kereskedelmi-forgalmi-ipari szerepkör. Amint a hegységet-síkságot gazdasági tekintetben vásárvonal választja el, természeti földrajzi tekintetben többnyire törésvonal, sokszor ilyenek sorozatos ismétlődése, ami esetleg vulkáni eredetű hegység keletkezéshelye és hőforrások, gyógyvizek rögzítője. A vulkáni hegység déli lejtője színhelye a szőlőtermelésnek.

Hogy a városoknak a *szocialista társadalomban* tapasztalható funkcionális jellege megérdemli a külön vizsgálatot, azt egyrészt már maga az a tény is indokolja, hogy — amint azt PIERRE GEORGE hangsúlyozza — a Szovjetunió városi népessége 1920 és 1950 között bőven megháromszorozódott, tehát a városi jelenségek ott előforduló tömege mennyiségileg kétharmadában a szocialista korszak alkotása. Különben ezt a rendkívüli növekedést, illetőleg annak korábbi szakaszát KONSZTANTYINOV, a magyar irodalomban pedig a második ilyen tárgyú tanulmányában már az 1956. évi adatokat is felhasználó WALLNER ERNŐ világította meg. A népességszám említett arányú növekedése azonban önmagában még nem feltétlenül meggyőző indok, csak ha kiegészítjük annak hangsúlyozásával, hogy a szocialista társadalom egész felépítése, ennek a társadalomnak mindenfajta életműködése, így területi munkamegosztásának jellege és ennek következtében városainak funkcionális típusa is sok tekintetben különböző a kapitalizmus korának megfelelő jelenségeitől.

Egy olyan rendszer, amelyben egymással versenyző sok tőkés helyett a társadalom a termelési eszközök tulajdonosa, magával hozza a termelés

és igazgatás funkcióinak a többi funkciókhoz mérten hatalmas megerősödését, azelőtt nem tapasztalt szoros összefonódását, felépítésének fokozódó tervszerűségét és hierarchikus felépítését, velük szemben a termékek adásvételének, a kapitalista értelemben vett üzleti életnek és ezzel a tevékenység-komplexussal összekapcsolt bonyolult magánkereskedelmi,pénzügyi, bank- és tőzsdeszerű tevékenységnek jelentékeny összezsugorodását, amint különben arra PIERRE GEORGE rámutat. Ahol azelőtt valamely áruelosztó ágazatot egymással versengő és vagyoni erejét részben az egymás elleni versenyre fordító számos — mondjuk száz — kisebb-nagyobb magánkereskedelmi cég képviselt, ott ma esetleg egyetlen állami vállalatot találunk, koncentrált adminisztrációs központtal és ennek alárendelt száz árusítóhellyel. Ezzel szemben megnőtt a termelési ágazatok mérete, tehát pl. a gyárak száma és a bennük foglalkoztatottak tömege; másrészt az államigazgatásnak olyan feladatok végzésére is berendezkedtek különböző új szervei, amelyek azelőtt a magántőke privát ügyei voltak. A városok ipari jellege és igazgatási szerepe tehát hallatlanul megnőtt.

Teljesen megfelel ennek, hogy V. G. DAVIDOVICS a szovjetunióbeli városok csoportosulásának tipológiájáról írván, a városok népgazdasági funkcióit a következő jegyek szerint kívánja megkülönböztetni:

1. Az ipar jellege a különböző feldolgozó és kitermelő ágazatok szerint.
2. A külső szállítás jellege
   a = vasúti szállítás,
   b = folyami és vasúti szállítás,
   c = tengeri és vasúti szállítás stb.
3. Az adminisztratív-kulturális funkciók jellege
   a = a Szovjetunió fővárosa,
   b = szövetséges szocialista szovjet köztársasági főváros, kraj- vagy oblaszty-központ,
   c = egyéb város.
4. Üdülési funkciók
   a = gyógyhelyek,
   b = nyaralóhelyek.

A Szovjetunió 190 olyan városát, amelynek népességszáma az ötvenezret meghaladja, DAVIDOVICS a fentiek szerint csoportosítva, közülük — amint már említettük — mindössze kettőt számít a gyógyhelyek közé. 30-at a kitermelő ipari helyek, vagy a kitermelő és feldolgozó ipar együttes előfordulásával jellemezhető helyek közé, 158-at pedig az olyan ipari centrumok közé, ahol csak a feldolgozó ágazatok jelenléte jellemző. Az így nyert három főkategória mindegyikén belül három alosztályt különböztet meg a külső szállítás jellege szerint, megemlítve még mindezekkel az alosztályokkal kapcsolatban azt, hogy a közéjük sorozható városok között hány olyan akad, amely egyben a 16 szövetséges szocialista szovjet köztársaság valamelyikének fővárosa. Természetesen vannak a funkciók szempontjából összetett típusok is, amelyek több kategóriában egyforma joggal szerepelhetnek, pl. Szaratov feldolgozó ipari centrum, folyami kikötő, vasúti csomópont és politikai-kulturális centrum; Lipeck feldolgozó és kitermelő ipari központ és üdülőhely stb. DAVIDOVICS táblázatának ilyen összeállításában nyilvánvalóan kifejeződik, hogy egyrészt mennyire döntő a Szovjetunió városainak ipari szerepe, másrészt, hogy a kormányzati-politikai-kulturális funkciók különböző ágazatai mennyire tervszerűen tömö-

rülnek valamennyien egyugyanazon helyen — felső fokon a köztársasági fővárosokban, alacsonyabb fokon bizonyára hasonló mértékben a kisebb rangú államigazgatási területegységek székhelyein. De valószínűsíti a táblázat azt is, hogy a kereskedelemnek kapitalista viszonyok között lehetséges sokféle életnyilvánulása közül egyedül a szállítás különböző jellege érdemli meg, hogy annak alapján a városokat osztályozzuk.

A szocialista társadalom tervgazdálkodása természetesen a városok, sőt általában a települések tervszerű létesítésére és fejlesztésére is kiterjed, amint azt az alaprajzzal kapcsolatban már említettük. A kapitalista társadalomban a városok, általában a települések egymással versenyző erők eredőjeként, mind építészeti jellegüket, mind funkcionális összetételüket illetően nehezen prognosztizálható arányokban keletkeznek, nőnek és fejlődnek; szocialista viszonyok között ennek a spontán fejlődésnek a helyére a településtervezés lép, mint az egész népgazdasági tervezés függvénye és része. A népgazdasági terv szabja meg a termelőerők adott tervidőszakra szóló fejlesztésének mértékét, tehát a létesítendő vagy továbbfejlesztendő avagy átalakítandó ipari és mezőgazdasági termelőüzemek jelleg és méret szerinti sokféleségét. Míg tehát az egészében vett népgazdasági terv azt mondja meg, hogy az ország egész területén összesen mikor, miből, mennyi és mekkora létesüljön, a népgazdasági terv részét alkotó területi terv a *hol* kérdésére ad feleletet: az összesen létrehozandó ennyi és ennyi gyár, bánya és egyéb termelőüzem egyenként az ország melyik alkalmas pontjára kerüljön. És a tervezésnek ezen a szakaszán válik a népgazdasági tervezés településtervezéssé, amelynek során a munkahelyek létesítése maga után vonja megfelelő lakóhelyek csatlakozó kialakítását.

A dolgok vázolt rendje megfelel annak a ténynek, hogy a település elsődlegesen munkahely, másodlagosan azt kiegészítő lakóhely; szocialista társadalmi-gazdasági rendben pedig az ipari tevékenységeknek jut a döntő szerep. Ezért a létesítendő városi települések túlnyomó többségében első helyen állnak az ipari funkciójú munkahelyek, ami kifejeződik az ipari foglalkozású népesség csaknem minden városra jellemző túlnyomó számarányában. Természetesen az országos vagy regionális hatósugarú kulturális és igazgatási intézmények elhelyezése szintén tervszerűen történik, úgy azonban, hogy az ilyen jellegű munkahelyek mindig ipari munkahelyekkel együttesen, nem pedig azoktól elszakítva alkotják egy-egy település munkahelyrészét. Az ipari termelőüzemek és az országos vagy regionális hatósugarú kulturális és igazgatási intézmények dolgozói — amennyiben egyáltalán vannak ilyenek a létesítendő városban — együttvéve jelentik a *városalakító népességet* (ALEXANDERSSON „city-forming" népessége). Ennek létszáma előre megállapított, vagy legalábbis könnyen kiszámítható mint a népgazdasági terv által meghatározott méretű megfelelő munkahelyek nagyságának függvénye. A városalakító népesség ilyen módon adódó létszáma szolgál alapul a népesség másik két kategóriájának előzetes, becslésszerű megállapításához. A tapasztalat azt mutatja, hogy a városalakító népesség a városok méretétől függően az összlakosságnak durván számítva egyharmada körül mozog. A tisztán csak a település népességét kiszolgáló intézmények (iskolák, közművek, közüzemek stb.) dolgozói együttvéve jelentik az össznépességnek tapasztalat szerint nem egészen negyedét kitevő, úgynevezett *kiszolgáló népes-*

séget (megfelel annak a népességnek, amely ALEXANDERSSON „city-serving production"-ját látja el). Végül az össznépességnek majdnem a fele az *eltartott népesség:* főként az előbbi két kategória nem dolgozó családtagjai. PERÉNYI IMRE (illetőleg JA. P. LEVCSENKO és a szovjet településtudomány más képviselői) szerint az alábbi képlet fejezi ki a létesítendő város összlakosságának számát:

$$N = \frac{100\,A}{100 - (b + c)},$$

ahol N = a várható összlakosság létszáma, A = a városalakító népesség létszáma, b = a kiszolgáló, c = az eltartott népesség százalékos aránya az összlakossághoz viszonyítva.

Miután eddig több helyen elszórtan megemlékeztünk különböző szerzőknek egyrészt a városok funkcióit, másrészt a népesség foglalkozási kategóriáit nagyobb csoportok szerint összefoglaló sokféle elnevezéséről, nem árt ezen a helyen az elnevezések némi párhuzamosítását, fogalmi tartalmuknak megfelelő azonosítását megkísérelnünk. I. a helyi (lokális) funkcióknak a kiszolgáló népesség, II. a városképző funkcióknak (másként: tágabb értelemben vett központi funkcióknak) a városalakító népesség felel meg. A városképző funkciók két fajtája: 1. szorosabb értelemben vett központi funkció (= központi-helyi funkció, általános városi funkció, városi alapfunkció), 2. régión túlnyúló funkció (= különleges funkció, speciális funkció).

Természetesen Magyarország területén — annak megfelelően, hogy a szocializmus építése nem folyik olyan régóta, mint a Szovjetunióban — a fentiekben vázolt jelenségeket csak kevésbé kifejezett alakban tanulmányozhatjuk. Az ipari funkciók növekvő szerepe mutakozik olyan új városok létesítésében, mint Dunaújváros vagy Kazincbarcika, de éppúgy régi városok ipari funkcióinak új városrészek létesítése által kifejeződő nagyarányú kibővítésében (Miskolc, Várpalota stb.). A kormányzati-politikai funkcióknak egy-egy meghatározott helyre, rendszerint az ipar-forgalmi tekintetben jelentős városokba való összpontosításáról tanúskodik a megyerendezés, amelynek során apró megyék és azok városi tekintetben életképtelen központjainak (Szikszó, Berettyóújfalu, Mátészalka) megszüntetésére, megyeszékhelyek áthelyezésére került sor (pl. Gyuláról Békéscsabára, Esztergomból Tatabányára, Balassagyarmatról Salgótarjánba).

Hazai városainknak a szocializmus építése korszakában akár a mai napig kialakult, mondhatni pillanatnyi funkcionális jellegéről, akár ennek a jellegnek a belátható jövő valamivel tágabb időszakában kialakításra kerülő vonásairól országosan összefoglaló és mégis konkrét részletességű földrajzi képet még nem rajzolt senki. Nem kívánunk itt részletesebben foglalkozni e hiány okaival: egyik ok vitathatatlanul a megfelelő statisztikai adatok több éven át korlátozott hozzáférhetősége volt. A helyzet kedvezőbbre változásának legelső jele a „Magyar városok és községek" címen a Központi Statisztikai Hivatal településstatisztikai munkaközössége részéről FÓRIZS MARGIT vezetésével összeállított statisztikai adatgyűjtemény megjelenése volt 1958-ban. Egy következő lépés lesz, ha ezt az 1949—1956 közötti évekből származó, kétségtelenül gazdag anyagot követni fogja, az 1960. évi népszámlálás egyes megyéket felölelő valamennyi kiadványkötetének megjelenésén kívül, azoknak kutatóink részéről történő fokozatos

kiaknázása. De nem lebecsülendő jelentőségű az az Építőpari és Közlekedési Műszaki Egyetem Városgazdasági Tanszéke által összegyűjtött anyag sem, amelynek alapján BORSOS JÓZSEF szerkesztésében megszülethetett a „Vidéki városaink" című munka (Budapest, 1961.). Ezen belül külön ki kell emelnünk PERCZEL KÁROLY: A mai magyar városhálózat kialakulása, VALLÓ ISTVÁN: Városaink területi és népességi viszonyai, RUISZ REZSŐ: Városaink gazdasági szerepköre és BORSOS JÓZSEF: Városaink vízgazdálkodása című részlettanulmányait településföldrajzi érdekességű tényanyaguk miatt, noha talán egy sincs a könyv különböző szerzőktől származó, sok fejezete között, amelynek ne volna valami, a földrajzot is érdeklő vonatkozása.

Geográfusaink részéről sem hiányzik a kedv városaink jelenlegi funkcionális jellegének országos méretű összehasonlítására. BOROS FERENC cikke (1961) foglalkozik ilyen kérdéssel: városaink ipari szerepkörét vizsgálja, túlnyomóan foglalkozásstatisztikai alapon.

Nem hagyhatjuk említés nélkül ERDEI FERENC: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái című tanulmányát (Földrajzi Közelmények, 1961.; azonos a Gyulán 1961-ben a „Mezővárosi Napok" keretében elhangzott előadás szövegével; a folyóirat néhány hozzászólást is közöl). A szerző meggyőződése szerint a szocializmus feltételei között a szocialista nagyüzem gazdasági alapjain „a belátható jövő távlatában általános fejlődési lehetőségként merül föl az agrárvárosok települési formája". ERDEI körvonalazza a mezőgazdasági fejlődés irányát a közeljövőben. Ezzel összefüggésben a mezőgazdasági lakóhely és munkahely szétválik, lényegében az előbbi a belterületre, az utóbbi a külterületre korlátozódik. Ennek a folyamatnak része a tanyáknak mai formájukban való megszűnése. A továbbiakban kifejti, hogy az alföldi városok mai különböző típusai közül az uralkodóan mezőgazdasági jellegűek éppen mint mezőgazdasági városok mai méretükhöz képest (maximálisan 30—50 000 kat. hold terület, 20—30 000 lakos) nem fognak növekedni. Ezt csak egyéb funkciók megerősítése tenné lehetővé. Ezeknek az agrárvárosoknak legfőbb városfejlesztési problémája a mezőgazdasági lakóváros területrendezési és építészeti megoldása. A tanulmány részletesen kifejti a szerzőnek ebben a vonatkozásban kialakult nézeteit, és szól a külterületi gazdasági telepek problémáiról is. A tanulmány, konkrét javaslatain kívül, a geográfus szempontjából azért is érdekes, mert meggyőző példáját nyújtja annak, hogy építő célzatú, gyakorlatilag termékeny vizsgálat során sokszor mennyire elválaszthatatlan a települések funkcionális problémáinak helyes mérlegelése a morfológiai jelleg megfelelő számbavételétől.

3. A TELEPÜLÉSEK BELSŐ MOZGÁSJELENSÉGEI

A következő probléma, amely megvizsgálásra vár, a belső forgalom, sőt — ami még több — a legtágabb értelemben vett belső mozgásjelenségek kérdése. Valamely település belső mozgásjelenségein — valósággal az életén — értjük a település területén lakó, illetőleg ott megjelenő emberek tevékenységét, mozgását, jövését-menését, azoknak a berendezéseknek a működését, amelyeknek célja a népesség legkülönbözőbb szükségleteinek kielégítéséről való gondoskodás, tehát hozzátartozik a közlekedési eszközök mozgása, de

hozzátartozik pl. a vízvezeték működése is. Ezeknek a tevékenységeknek, mozgásoknak, működéseknek méretét, pl. a belső közlekedés fejlettségét, irányait, vonalait stb. egy-egy településen belül, térbeli rendjükben kell rögzítenünk.

Persze a belső közlekedéssel — főleg a városok közlekedésével, mégpedig akár a hálózat vonalrendszerének sűrűbb vagy ritkább részleteivel és egész vonalvezetésével, akár a rajta lebonyolódó forgalom intenzitásának tér- és időbeli egyenlőtlenségeivel — összefüggő vizsgálat akkor nyer mélyebb értelmet, a jelenségek kiváltó okainak is feltárását, ha a település szerkezetét, szerepkörök szerinti belső tagolódását már jól ismerjük. Nemcsak azt kell tudnunk, hogy miféle irányokban vagy vonalakon közlekedik nagyon sok, másfelé meg kevés utas, és szállítanak rengeteg, vagy csekély mennyiségű árut, hanem ismernünk kell azt is, hogy mindez a mozgás honnan és hova történik. Márpedig a mozgásoknak mind a kiindulópontját, mind pedig a célját, valamint a kezdő- és végpont közti intenzitását, a lakóhelyeknek és a legkülönbözőbb munkahelyeknek a településen belüli területi elrendeződése szabja meg. Ezért a belső forgalom kérdésére ilyen vonatkozásban még visszatérünk a városok belső szerkezetének, funkcionális tagolódásának ismertetése során.

Most csupán azt jegyezzük meg még, hogy a település, pontosabban a város belső forgalma és szerkezete között kétirányú az összefüggés. Egyrészt a különböző funkcióknak már meglevő mérete és térben szétváló elhelyezkedése lép fel bizonyos méretű igényekkel a belső közlekedéssel szemben, tehát ösztönzőleg hat annak fejlődésére: másrészt a közlekedés kiépült újabb és újabb vonalai és új eszközei teszik lehetővé, hogy a település eredeti terjedelmén túl, mindaddig beépítetlen területekre is kiterjedjen. Erről az utóbbi természetű összefüggésről már megemlékeztünk akkor, amikor rámutattunk arra, hogy a bérházak rovására a családi házak tömegesen akkor kezdenek újból elszaporodni — és ezzel együtt a városok beépített területe akkor nőhet meg óriási arányokban —, amikor a belső közlekedésnek a korábbi gyalogos- vagy lovaskocsi-forgalom mellett új személyszállító eszközei jelennek meg, egyrészt a különböző közúti vasutak (villamos), majd a gépkocsi és az autóbusz alakjában.

Természetesen a tömegek mindennapi közlekedése szempontjából lényeges követelmény a közlekedési eszközök használatának olcsósága, ezért pl. a személygépkocsi jelentősége ilyen szempontból csekélyebb, rendszeres használóinak száma viszonylag kicsiny. A városi belső közlekedésben betöltött szerepe mindenesetre országonként igen különböző mértékű. Általában három követelményt kell a *tömegszállító közlekedési eszköznek* kielégítenie, hogy a városi viszonyok között meg tudjon felelni; legyen viszonylag olcsó, gyors és sűrű járatú. A viszonylagos gyorsaság (csekély menetidő) igen lényeges körülmény, amelyen át a közlekedés a város lakott területének terjedelmét megszabja. HASSINGER az első világháború előtt kimutatta, hogy a földrajzi értelemben vett Bécs határvonala nagyjából egybeesik a város forgalmi centruma körül rajzolható egyórás izokron-vonallal. PRINZ GYULA Budapest közúti közlekedésének izokronjait, RUISZ REZSŐ pedig a menetidő és a vonatsűrűség együttes hatását vizsgálta a főváros-környék közlekedési hálózatán, hasonlóképpen az agglomeráció elhatárolásának célzatával. DAVID NEFT olyan tanulmánynak a szerzője, amely New York, London és Párizs egyforma sugarú körökkel elhatárolt környékét vizsgálja meg abból

a szempontból, hogy azt reggeltől késő estig milyen sűrű járatú vonatközlekedés kapcsolja a kérdéses nagyváros központjához.

Az agglomeráció szélső határának kijelölésében jelentős szerep juthat az úgynevezett *ingavándorforgalom* vizsgálatának. Bár az ingavándorforgalom — a köztudattal ellentétben — a települések belső mozgásjelenségei közé tartozik, fogalmát a város vonzókörének ismertetése során érthetjük csak meg igazán. Igen sok város ingavándorforgalmának egészen távoli közigazgatási egységekre való kiterjedése mindenesetre arra vall, hogy az emberek igényei a Hassinger-féle egyórás izokronhoz képest ma jóval szerényebbek: igen sokszor nagyobb távolságról kénytelenek munkahelyükre bejárni; nemegyszer olyan messziről, hogy nem is térhetnek vissza mindennap lakóhelyükre, hanem csak hetenként vagy éppen kéthetenként, egyébként ideiglenesen munkahelyük közigazgatási területén laknak. Mindennek fő oka az, hogy a városok közigazgatási területén és annak közvetlen szomszédságában a lakásépítés üteme elmaradt az ottani munkahelyek szaporodásához és növekedéséhez mérten, más helyeken viszont nem létesült annyi munkahely, amennyi az ott lakóhellyel bírók foglalkoztatására elegendő lenne.

Igen tanulságos megvizsgálni, hogy a különböző városi tömegszállító közlekedési eszközök (villamos, trolibusz, autóbusz, földalatti vagy magasvasút, elővárosi vasút) különböző teljesítő képessége más és más körülmények között miként érvényesül főleg a városok eltérő méretével, a szállításra váró utasok tömegével, a legyűrendő távolságokkal összefüggésben. A sínektől független autóbusz fürgébb, könnyebben siklik át szűk utcák forgatagán is; a sínhez kötött, tehát lassabb és nehézkesebb villamos viszont a várakozó utasok nagyobb tömegét hamarabb tudja felvenni. A legnagyobb utastömegeket leggyorsabban természetesen a földalatti vagy egyéb gyorsvasút szállítja viszonylag nagy távolságra. Ámde az érem másik oldala az, hogy a földalatti vasút létesítése lévén a legdrágább, annak hálózata érhet el legcsekélyebb sűrűséget, megállóhelyeinek egymástól való távolsága is a legnagyobb. A tapasztalat szerint a városnak bizonyos méretet, illetve lélekszámot el kell érnie, hogy belső forgalmának lebonyolítására autóbusz járatása váljék szükségessé, egyben pénzügyi szempontból megvalósíthatóvá; magasabb az alsó lélekszám-határ villamosvasút, de legmagasabb földalatti vagy magasvasút létesítése esetén. Viszont igen nagy városokban a tömegszállító közlekedési eszközök használatának sokszor bizonyos mértékű övezetszerű elkülönülése tapasztalható: más az uralkodó a belső városrészekben, és megint más az elővárosokban, esetleg a gyorsvasút jellemző a centrumot az elővárosokkal összekötő forgalomban.

Valamely város *belső teherforgalmának* uralkodó irányai, a városon belül mutakozó tér- és időbeli egyenlőtlenségei, tehát a forgalmasabb és csendesebb utcák ellentéte — a személyforgalomhoz hasonlóan — csak a város funkcionális tagolódásának tekintetbevétele esetén értelmezhetők kielégítő módon. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy a szóban forgó városhoz mint központhoz mekkora vidék csatlakozik; azaz számításba kell vennünk a városnak a külvilággal való kapcsolatait is, hiszen a város—vidék között lebonyolódó személy- és áruforgalom kezdő és végső szakasza a város utcáin zajlik le mint a belső forgalom része. Ettől függetlenül azonban az a kérdés, hogy a belső teherforgalom milyen eszközökkel (lovaskocsi, teherautó) bonyolódik le, a gazdasági élet fejlettségének

szintjétől függően helyről helyre és a történelmi fejlődés során is változik. Ugyanazon a koron vagy országon belül is városonként más a teherforgalom nagysága és így az utcák járművekkel való terheltsége aszerint, hogy a városban jelentősek-e az ipar-forgalmi (általában termelő) tevékenységek, vagy inkább valamely adminisztratív-kulturális központtal van-e dolgunk.

Természetesen figyelemre méltó, minthogy a város funkcióinak jellegével szorosan összefügg — amint arra még vissza fogunk térni —, a belső *hírszolgálat*, főleg a telefon-forgalom kérdése. Ennek is a város területén belül való intenzitás-eloszlása a funkcionális tagolódást tükrözi.

A város legtágabb értelemben vett belső mozgásjelenségei közé tartozik, még az iparban vagy a háztartásokban felhasználásra kerülő víznek, gáznak, villanyáramnak, vagy a városból elvezetendő szennyvíznek az az áramlása a víz-, gáz-, világítási és ipari áramszolgáltató vezetékekben és szennyvízcsatornákban, amelynek a városon belüli területi részletezésben mutatkozó mennyiségi különbségei — mint a belső forgalom minden fajtájának a város egyes részei között tapasztalható eltérései — csak a város funkcionális jellegének belső területi különbözőségével egybevetve érthetők meg. Viszont az egyik vagy másik városnak mint egésznek ilyen vonatkozásban is mutatkozó egyéni jellegzetessége a korra, társadalomra, országra, vagy a város által azon belül betöltött szerep minéműségére lehet jellemző.

A települések életének van bizonyos *napi* és *évi ritmusa*. Falun inkább az utóbbi a jellegzetes. Van évszak, amikor az emberek kivonulnak a mezőre szántani, az év egy más részében vetnek vagy aratnak, ismét más szakában alig mozdulnak ki a hajlékból. Olyan jelenség ez, amelynek földrajzi érdekességét az adja meg, hogy emberek nagy tömegére terjed ki, mégpedig vidékenként némi eltéréssel. Városokban inkább az életnek a napi ritmusa az, ami erőteljesen nyilvánul meg. Reggel az emberek munkába mennek, délután vagy este hazatérnek. Az életnek ez a napi ritmusa a város belső közlekedési berendezéseinek terheltségén is kifejeződik.

B) A TELEPÜLÉSEK BELSŐ SZERKEZETE

1. A TELEPÜLÉSEK FUNKCIONÁLIS BELSŐ TAGOLÓDÁSA

A település belső szerkezetének kérdésén elsősorban azt értjük, hogy valamely város (esetleg falu) az általa betöltött különböző szerepkörök elhelyezkedését tekintve, nem egynemű minden részében. Ha pl. egy város szerepkörei közé tartozik valamilyen ipari és egy adminisztratív funkció betöltése, akkor a városon belül megkülönböztethetjük azokat a részeket, amelyeket főleg a szóban forgó ipari tevékenység jellemez, a városnak attól a részétől, ahol inkább az adminisztratív munkakör uralkodik; míg egy harmadik városrészben esetleg az a népesség lakik, amely akár az egyik-, akár a másikfajta munkahelyen dolgozik.

A különböző szerepkörű településrészeknek, utcáknak, városnegyedeknek építkezésmódja, általában külső képe is többé-kevésbé más és más. A párhuzam a városrészek élete és arculata között azért nem teljes, mivel a mai külső képet sokszor az életnek, a szerepköröknek valami korábbi rendje alakította ki.

Különösen jelentős a különböző funkcióknak térbeli elrendeződése a városokban, ahol sokféle szerepkörrel találkozunk. Falvakban a lakosságnak igen nagy százaléka lényegében egymáshoz hasonló tevékenységet folytat. Annak következtében, hogy a városban sokféle tevékenységgel találkozunk, *a város funkcionális értelemben összetettebb forma.* A funkcióknak ilyen területi differenciálódása a város területén belül összefüggésben áll a városoknak a kapitalizmus korában bekövetkezett nagyarányú területi növekedésével. A városok funkcionális belső tagolódásával foglalkozó jelentékeny irodalomból csupán az amerikai BURGESS és HOYT, a különösen a központi üzletnegyed (= „CBD", „city") problémáit kutató ugyancsak amerikai HARTMAN, MURPHY és VANCE, a német BOBEK, LEYDEN, LOUIS, ROBERT MAYER, a svéd WILLIAM-OLSSON, az angol DICKINSON, a francia DEMANGEON és PIERRE GEORGE nevét emeljük ki.

Egy város belső szerkezetén tehát — ismételjük — a város élet és arculat szerinti belső, térbeli tagozódását értjük. Ennek a belső szerkezetnek lényeges vonása a város szerepkör szerinti területi tagozódása, járulékos jegye az arculat szerint való tagozódás.

Általában minél kevésbé mindennapi szükségletet lát el egy intézmény, annál inkább rá van utalva a centrum közelségére, mert kevesebb példányban fordul elő adott területen, hiszen nagyobb számú népességből kerül csak ki annyi igénylő, amennyi ezt el tudja tartani. A kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó intézmények tehát legcélszerűbben a centrumban helyezkednek el, mivel ez a településnek az a része, amely az egész település területéről és így a legtöbb fogyasztó (igénylő) számára a legkönnyebben elérhető. *A centrumra erősen ráutaltak* pl. a legdifferenciáltabb kiskereskedelem legkevésbé mindennapi szükségleti cikkeket árusító üzletei, azután a hitelélet intézményei (bankok, pénzintézetek), az adminisztráció, a politikai és a kulturális élet bizonyos, szintén nagy hatósugarú, tehát szintén nem mindennapi szükségleteket ellátó intézményei, azonkívül a nagykereskedelem.

Nem tartoznak a centrumra ráutalt intézmények közé a gyáripari üzemek és a nagykereskedelem raktárai. Az előbb felsorolt, centrumhoz kötött intézmények mind egyes igénylők nagy tömegével közvetlenül érintkeznek, sok vevővel, sok ügyféllel van dolguk. A gyáripar üzemei nem az ipari fogyasztók nagy tömegeivel egyenként érintkeznek, hanem kevés számú közvetítő kereskedelmi szervvel. Az ipartelep tehát nincsen ráutalva a centrum közelségére, sőt nem is célszerű, hogy oda telepedjék, mivel felesleges az igényeinek megfelelő nagy telket a centrumban elfoglalnia, és ott a drága telekárat, illetőleg magas telekjáradékot megfizetnie, ha nincsen ilyen fekvésű telekre feltétlenül szüksége; rá van utalva ezzel szemben a távforgalom berendezéseire, hiszen hatalmas nyersanyag- és tüzelőanyagmennyiségekkel dolgozik, a távforgalom berendezéseit, a teherpályaudvarokat és kikötőket pedig a város periferikus részein találja meg, tehát mindenképpen célszerű, ha a periférián helyezkedik el. A nagykereskedelem ilyen szempontból kettős jellegű. Ennek azok a berendezései, amelyek az ügyfelekkel érintkeznek (irodák), rá vannak utalva a centrumra, áruraktárai ellenben nem a centrumra vannak ráutalva, hanem a távforgalom berendezéseire.

Kialakult tehát a kapitalizmus korában a nagyobb differenciáltságú városokban a *munkahelyek két öve :* egy belső, a város centrumában, ahol megjelenik a legdifferenciáltabb kiskereskedelem, sokszor az emeletekre is kiterjedő kirakatos boltjaival, nagy áruházaival, a nagykereskedelem a maga irodáival, a kormányzati-politikai és kulturális élet egy-egy középületet teljesen elfoglaló legmagasabb intézményei, továbbá a hitelélet intézményei. Mindezek — főként a nagykereskedelem és hitelélet szervei — igyekeznek elfoglalni a magas telekárak miatt sok emeletesre épített házak mind magasabb emeleteit is, a lakásokat kiszorítva onnan.

Nagy városokban az egész centrum többé-kevésbé átalakul ún. *city*-vé amelyet az jellemez, hogy túlnyomóan munkahely: nappal nagy a lélekszáma, helyesebben a különböző célból ott tartózkodóknak a száma, mert ilyenkor nemcsak rengeteg ember dolgozik itt — ezeknek itt az állandó munkahelyük —, hanem sokan mint vásárlók vagy ügyfelek ügyes-bajos dolgaikkal, igényeikkel esetről esetre keresik fel a city-t, éjszaka viszont megcsökken a népessége. Nagyobb városok funkcionális magjában általában viszonylag sok a munkahelyek által elfoglalt épület, ezért a népsűrűség sok nagyváros cityjében kisebb, mint a periferikus városrészekben, ha a népsűrűség kiszámításakor csak lakóhelye szerint vesszük tekintetbe a népességet, ami persze településföldrajzi szempontból kifogásolható. Az bizonyos, hogy a cityben lakók száma kisebb, mint az ott dolgozóké. Ha ezenkívül a centrum city-jellege, azaz munkahely funkciója erősödőben van, akkor a periferikus városrészek lakosságának tényleges szaporodása is meghaladja a centrumét. Természetesen ezt az állítást is csak akkor fogadhatjuk el, ha a centrum lakosságához azokat nem számítjuk hozzá, akiknek ott csak a munkahelyük van. Az imént mondottak értelmében tehát ez is nagyon vitatható állítás. Kisebb városokban a lakóhely szerint vett népsűrűségnek a centrum és a periféria közötti ilyenféle különbségét ellensúlyozhatja a peremvárosrészek alacsonyabb és kevésbé zárt építkezése. Persze egyes városrészek eltérő népsűrűségének az egyik helyen jobb módú és ennek megfelelően nagyobb lakásokkal rendelkező, más városrészben viszont kisebb lakásokban összezsúfolódó szegényebb népesség különbsége is lehet az oka. Hangsúlyoznunk kell, hogy egyrészt

egyes városok belső városrészeinek fokozatos elnéptelenedése a cityn kívül még annak tág szomszédságára is kiterjed, másrészt más városokban még a city elnéptelenedéséről sem beszélhetünk.

Van a cityn kívül egy *második munkahely-öv*, ahol a nagy helyigényű intézmények egyben a centrumra rá nem utalt, ellenben a távközlekedés eszközeire, elsősorban pályaudvarokra, kikötőkre ráutalt intézmények, tehát a gyárak és raktárak helyezkednek el. Ezt a két munkahely-övet többnyire el szokta választani egy lakónegyed-öv és a külső munkahely-övet kívülről szegélyezni szokta egy második lakónegyed-öv.

A lakónegyedeknek (Wohnviertel, residential area) erről a két övéről kell még szólnunk. Az *első lakónegyed-öv* közbeékelődik a két munkahely-öv közé, még közel van a centrumhoz, ezért a centrumért versengő intézmények igen erős telek-kereslete miatt a telekjáradék itt még elég magas. Ennek megfelelően a területegységre jutó (a ház alapterületének egy négyzetméterére számított) lakbérek is magasak. Mindenesetre a magas telekjáradék következtében túlnyomóak a több emeletes bérházak. Viszont éppen a több emeletes építkezés következményeképpen az egyes lakások bére az átlagosnál alacsonyabb is lehet. Ezzel szemben a *második lakónegyed-öv* messze fekszik a centrumtól, a telekjáradék nagy általánosságban kisebb (az abszolút járadékon felül csak csekélyebb mértékben lehet szó különbözeti vagy éppen monopoljáradékról), aminek következtében a beépítés lazább lehet, tehát horizontálisan kevésbé zárt, esetleg vertikálisan is kevésbé tagolt típus, főleg kertes családi ház, villaépítkezés a jellegzetes, bár természetesen nemcsak az fordul elő benne.

Nagy általánosságban az első lakónegyed-övben — legalábbis eredetileg — inkább azok laknak, akiknek munkahelye a centrumban foglal helyet, ezzel szemben a második lakónegyed-övben — megint nagy általánosságban — azok laknak, akiknek munkahelye a második munkahely-övben van. Az elválasztás ilyen szempontból természetesen nem éles a két lakónegyed-öv közt. Egyrészt a cityben dolgozóknak egy része is a második lakónegyed-övben lakik, így pl. a kisebb jövedelműek, akik nem bírják el az első lakónegyed öv egyik-másik házának, illetve sokszobás, tág lakásának magas lakbéreit, másrészt ott laknak olyanok is, akiket semmi nem köt a cityhez, nyugdíjasok, vagy éppen tőkepénzesek, esetleg olyan nagy jövedelmű dolgozók, akik nem szeretik az esetleg sötét, zajos és zsúfolt bérházat, viszont saját közlekedési eszközzel rendelkeznek, tehát könnyen át tudják hidalni a távolságot a lakó- és munkahely között.

Ilyen tekintetben általában más a helyzet a kis- és nagyvárosokban. Kisebb városokban többnyire az eredeti tendencia uralkodik: a jobb módúak, nagyobb keresetűek a centrum közelében laknak, a kisebb keresetűek, szegényebbek aránya pedig fokozatosan emelkedik a periféria felé. Nagyvárosokban ezzel szemben a city közelében túlnyomóak a zsúfoltan épült, nagy nép- és laksűrűségű szegénynegyedek, ahol a nagy telekárak, a jelentékeny különbözeti vagy monopoljáradék mellett is abszolút értelemben alacsonybérűek lehetnek a periferikus városrészekhez viszonyítva túlnyomóan apró lakások. Az egykori jómódúak nagy része fokozatosan átköltözött innen a külső városrészek bizonyos szektoraiba, ahol egészséges, szellős, kényelmesen tágas, sokszobás, villaszerű házakban lakik. A proletárnépesség zömének a jobb lakónegyedek lakbérei túl magasak, azokat nem tudja megfizetni. A szegénynegyedekben uralkodó lakbérek is csak azért

megfizethetők számára, mert az itteni lakások annyira primitívek és aprók, hogy többet nem lehet értük kérni. Viszonylag ezek a sok emeletes bérházakban zsúfolódó, napfény nélküli és nehezen szellőztethető, szűk udvarokra néző, nedves és apró lakások nagyon is, sőt felháborítóan drágák. A városok lakosságának a kapitalizmus idejében bekövetkező rendkívül gyors megnövekedése és az ennek következtében megnőtt lakáskereslet szöktette itt fel olyan mértékben a telekjáradékot, ami egyrészt sok emeletes beépítésűvé tette a telkeket, másrészt kevés és szűk helyiségűvé az egyes lakásokat, harmadsorban egyáltalán hátráltatta a lakóházépítkezést. — A városrészek fentebb vázolt különbségei természetesen a kapitalizmus letűntével elmosódnak.

Abból, hogy a kapitalizmus viszonyai között a második lakónegyed-övben nagyon különböző szociális helyzetű népesség telepedett meg, következik, hogy ez a lakónegyed-öv nem egyöntetű, de nem annyira gyűrűszerű, mint inkább körcikkszerű elrendeződés a jellegzetes itt: *szektorszerűen* váltakoznak pompázó *villanegyedek* és *szegénynegyedek*, közben az átmenetek egész skáláját találjuk, főleg egyszerűbb, kertes családi házak formájában. Az amerikai városokban a különböző funkciójú városnegyedeknek több övezetet keresztező, szektorszerű rendjét hangsúlyozza Hoyt. Ez a szektorokra való szétválás bizonyos lokális éghajlati vagy egyéb viszonyokhoz, esetleg a sugarasan kifutó utakhoz, vasútvonalakhoz igazodik. Európa nagyvárosaiban a jobb módúak villanegyedei sok esetben a periféria nyugati — az atlanti légáramlásokat frissen felfogó — szektoraiban helyezkednek el, tekintettel arra, hogy ezek a legfrissebb levegőjű részei a városnak. Az uralkodóan nyugati-délnyugati szélirány döntő szerepét hangoztatta már 1845-ben is Engels Frigyes, amikor rámutatott arra, hogy miért szakad meg Manchester gazdag tőkések lakta villanegyedeinek öve a város északkeleti-keleti perifériáján. De a nyugati városrészek kedvezőbb helyzetét látjuk pl. Budapesten, Wienben, Párizsban, Londonban és Berlinben is, bár Budapesten és Wienben a város éppen nyugat felől szomszédos erdős hegységgel is (Budai-hegység, illetve Wienerwald). Ellenben Wrocław déli perifériája alakult jómódúak lakónegyedévé, nyugati külvárosa pedig munkásnegyed. Grazban meg a megszokottal egészen ellentétes módon, a Mura völgysíkjának keleti részén, sőt a várost keletről szegélyező domblejtőkön találjuk a villanegyedeket, nyugaton a gyárnegyedeket és munkáslakta elővárosokat. Igaz, hogy itt a keleti szélirány az uralkodó. Göteborg legelőkelőbb lakónegyede a délkeleti periféria. Más tényezők amelyeket már érintettünk, és amelyekre rövidesen részletesebben rátérünk, szintén közrejátszanak abban, hogy ilyen szektorszerű tagolódás jön létre a második lakónegyed-övben.

Az eddig elmondottakból kiderül az is, hogy az *övszerű elrendeződés* miféle jellegű *forgalmat* teremt a városon belül. A forgalomnak egy jelentékeny része a dolgozóknak a lakó- és munkahely között megtett napi mozgása egyrészt a city és az első lakónegyed-öv között, másrészt a második munkahely-öv és a második lakónegyed-öv között. Van azután egy forgalom, amely a különböző munkahelyeket kapcsolja össze. Világos, hogy ez különösen a második munkahely-övben nagyméretű, és mint teheráruforgalom nyilvánul meg. Az egyik gyár rá van utalva a másikra, az egyik gyártmánya a másik számára nyersanyag, mindegyik gyár rá van utalva a pályaudvarra. Természetesen az áruforgalom megvan a második munkahely-övből a city

felé is (a gyárakból, illetve a nagykereskedelem raktáraiból és a pályaudvarokról árut szállítanak a city kiskereskedelmi üzleteibe), azonban ennél intenzívebb a cityn belüli személyforgalom és hírszolgálat (levél- és telefonforgalom), amely persze interurbán vonatkozásban is jelentős, a city különböző nagykereskedelmi vállalatai, pénzintézetei és különböző egymás alá rendelt hivatalai közt.

Egy harmadikfajta forgalom megint a lakóhelyek és munkahelyek közt zajlik le ugyan, de itt az emberek nem mint dolgozók szerepelnek, hanem mint az illető munkahelyeken levő intézmények szolgáltatásait igénylő vevők, mint hivatalos ügyeiket elintéző, vagy kulturális szükségleteiket kielégítő felek. Ennek a forgalomnak célpontja elsősorban a city, tekintettel arra, hogy itt találjuk legnagyobb számban az olyan intézményeket, amelyeket az igénylők egyenként keresnek fel. Tehát a város minden részéről van ilyenfajta forgalom, amely a city felé irányul. Egy negyedikfajta forgalom kiadódik a város vonzókörének a várossal folytatott forgalmából. Ez a forgalom legfőbb célpontjának megint a cityt tekinti.

J. VANCE is „Labor-Shed, Employment Field, and Dynamic Analysis in Urban Geography" című tanulmányában a város belső forgalmában 1. a lakó- és munkahely közötti utat *(journey-to-work)*, valamint 2. a bevásárlás céljából tett utat *(journey-to-shop)* tekinti a legtömegesebb személyforgalmi jelenségnek, noha még három másféle utazást is megkülönböztet. Ezek: 3. (hivatásos) üzleti utazások, 4. társadalmi természetű látogatások, 5. üdülés (szórakozás) céljából megtett utak. Az 1., 2. és 5. számú utazások egyik felükben szétszórtan fekvő kiindulópontokból kollektív végcél felé irányulnak, másik felük (a hazafelé megtett út) ellenkező természetű. Ennek megfelelően VANCE különbséget tesz a városi forgalom konvergenciazónái *(zone of conflux)* és szétszóródási zónái *(zone of dispersion)* között. A munkahelyek az előbbi, a lakónegyedek az utóbbi típusú forgalmi övezetbe tartoznak. A lakónegyedeknek a város adminisztratív határain kívül fekvő részeit illeti meg az *előváros (suburb)* elnevezés. VANCE az elővárostól szigorúan megkülönbözteti a *szatellita*-várost. Ez szerinte a városnak az apminisztratív városhatáron kívül keletkezett egyik munkahely-része, dehát afféle kívül fekvő „zone of conflux", amely azonban utóbb lakónegyeddel egészülhet ki, vagy túlnyomóan ilyenné, tehát „suburb"-bé alakulhatt.

Mind a második munkahely-övnek, mind a második lakónegyed-övnek — amint az részben már a korábban mondottakból is következtethető — főleg a nagyváros mindenkori közigazgatási határán kívül fekvő részeit szokás közfőnév minőségű külön elnevezésekkel jelölni. A szóhasználat ugyan nem egészen egységes, az egyes elnevezések szerzőnként és nyelvenként nem teljesen azonos értelműek, és részben nem is tekinthetők szigorúan elhatárolt fogalmak műszó igényével használt jelölőinek. A megkülönböztetés nem mindig tisztán funkcionális kategóriának megfelelő: a szavaknak néha genetikus vagy adminisztratív jelentésárnyalatuk is van.

A magyar *külváros* és *előváros* szó használata némi párhuzamot mutat a francia *faubourg* és *banlieue* használatával: a külváros éppúgy, mint a mai faubourg — bár egyaránt periferikus, de — leggyakrabban még a város közigazgatási határain belül fekvő városrészt jelent, ezzel szemben az előváros sokak szóhasználatában adminisztratív értelemben már nem, csupán

funkcionális értelemben része a városnak. Valamennyi előváros együttesen megfelel annak, amit a francia nyelv leggyakrabban a „banlieue" szóval jelöl: „elővárosok zónája" (suburban zone, prigorodnyih zon). Persze tudnunk kell azt is, hogy a „faubourg" eredetileg, amint a városok alaprajzával kapcsolatban már említettük, olyan periferikus településrészt jelentett, amelyet nem csupán ipari-kereskedelmi funkciója különböztetett meg a kormányzati-védelmi szerepkört betöltő várostól, hanem az utóbbinak védőfalain is kívül esett, és így jogi, és az akkori értelemben vett „adminisztratív" szempontból is különbözött a várostól. Az angol „*suburb*" szó általánosságban megfelel az elővárosnak. Egyesek szóhasználatában van speciális, funkcionális értelme is, amiről már szóltunk, és még szólni fogunk. A német nyelv *Vorstadt (Vorort)* szava egyaránt jelenthet külvárost és elővárost, bár gyakrabban használatos az utóbbi, tehát a francia „banlieue"-nek, illetve a banlieue részének, vagy az orosz *prigorod*-nak megfelelő értelemben.

A külváros és előváros szónak, valamint felsorolt német, francia, angol orosz megfelelőiknek általában csak annyiban van funkcionális értelmük, hogy valamennyien a funkcionális értelemben vett város részeit jelölik, amelyek egyik fajtája adminisztratív értelemben része, másika nem része a városnak. De sem a külvárosnak, sem az elővárosnak, sem pedig idegen nyelvű megfelelőinek más vonatkozásban általában nincs funkcionális jelentésük, hiszen egyaránt jelenthetik munkahely-övnek vagy lakónegyed-övnek a részeit. Említettük ugyan, hogy pl. VANCE az előváros (suburb) megjelölést csak lakónegyed-övvel kapcsolatosan használja. Ha az elővárosnak ipari munkahely-funkciója is van, azt általában más szerző is külön jelzővel tünteti fel: *industrial suburb*. A „külváros" például lehet az első lakónegyed-övnek a része; de lehet valamelyik külsőbb funkcionális övé is, ha még azok is belül helyezkednek el a közigazgatási határvonalon; viszont lehet, hogy valamely külváros része a citynek, ha a *város funkcionális magja* túlnőtt a *genetikus (történeti) városmagon*.

Az elővárosok zöme — akár munkahely, akár lakóhely jellegűek — térben közvetlenül csatlakozik a város közigazgatási határvonalához, ehhez a vonalhoz kívülről tapadva fokozatos növekedéssel jött létre, részben bekebelezvé korábban már meglevő falvakat. Az elővárosoknak ez a fajtája kifelé haladva térbelileg mind jobban elkülönülő és elaprózódó részekre bomlik. Akár a második munkahely-öv gyárairól, akár a második lakónegyed-öv lakóházairól van szó, azok szétszóródva keverednek bele a környék falusias településállományába.

De századunk eleje óta mind több ország nagyvárosainak elővároszónájában (tehát a közigazgatási határokon kívül) tervszerűen épültek olyan nagyobb település-objektumok is, amelyeket mind a nagyváros összefüggő épülettömegétől, mind pedig egymástól szándékosan bizonyos távolság választ el. Már a városok alaprajzának ismertetése során megemlékeztünk azokról a kertváros, lakótelep, szatellita-város és más hasonló néven ismert tervszerű létesítményekről, amelyeknek sok a közös vonásuk, így a tervszerű alaprajzon kívül valamely nagyvároshoz fűződő funkcionális tartozékjellegük, ugyanakkor térbeli elkülönülésük.

Funkcionális szempontból két nagy csoportjuk különböztethető meg. Az egyik csoportot jellemzi a lakónegyed-funkció uralkodó jelentősége. Ezek az úgynevezett *alvóvárosok* (Wohnstädte, Schlafstädte, villes-dortoirs,

dormitory towns) olyan embereknek szolgálnak lakóhelyül, akiknek többsége a nagyváros centrumában és más részein levő munkahelyeken dolgozik. Amennyiben maguk is felölelnek ugyan munkahelyeket, ezeken túlnyomóan az alvóváros népességét kiszolgáló tevékenységek folynak (boltok, ipari üzemek, kulturális és igazgatási funkciók csupán az ott lakók saját szükségleteinek ellátására). Az alvóvárosok funkcionális jellege tehát valamely, egyébként tervszerűtlenül létesült előváros („suburb", VANCE értelmezésében) funkcionális jellegéhez hasonló, és így a második lakónegyed-öv részeire jellemző.

A másik csoportban a második munkahely-öv funkciója az uralkodó. Ide tartoznak a *bolygóvárosok* (függő városok, szatellita-városok, szputnyik-városok; Satellitenstädte, satellite cities, goroda szputnyiki). Ezek népességének többsége ipari foglalkozású. Egy része helyben telepedett üzemekben (de nem a bolygóváros lakóinak saját szükségletei ellátására specializált üzemekben), tehát a bolygóváros szempontjából mindig „városképző funkció" módjára viselkedő ipari munkahelyeken dolgozik, más része a nagyváros egyéb városnegyedeinek ipari üzemeiben talál foglalkozást, s így számára a bolygóváros alvóvárosként szerepel.

Míg a bolygóvárosok a nagyváros centrumától kb. 30—50 km távolságú körzetben, az alvóvárosok a centrumhoz ennél közelebb helyezkednek el. Messzebb, 50 km távolságon túl a bolygóvárosoknak már olyan többékevésbé tiszta típusai létesíthetők, ahol a helyben telepedett ipar az ötvenezer főt is meghaladó népesség zömét foglalkoztatni tudja, tehát az alvóvárosjelleg és az ennek megfelelő „befelé ingázás" a nagyvárossal szemben már alig játszik szerepet. SZOLDATOV szerint ilyen esetben *autonóm bolygó-[szputnyik]városról* beszélhetünk. A nagyvároshoz kapcsoló tartozékjelleg más vonatkozásban ilyenkor is fennáll, mégis a nagyváros decentralizációja már nagymértékben megvalósult. Az alvóvárosok és bolygóvárosok létesítése, ami mint lehetőség Budapest tervszerű fejlesztésével kapcsolatban is felmerült, végeredményben szintén a nagyváros tehermentesítő decentralizációját szolgálja.

Bár mind az alvóváros, mind a bolygóváros főként mint a modern várostervezés alkotása ismeretes, mindkettő mint az előváros-övezet két jellemző funkcionális tartozéktelepülés-típusa kialakítható már meglevő településeknek (városoknak vagy falvaknak) mint magoknak megfelelő átalakításával is. Így Esztergomnak már mai szerepe egyebek között az, hogy Dorog alvóvárosa.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a city a mi értelmezésünk szerint nemcsak a pénzpiac (tőzsdék és a hitelélet szervei: bankok), valamint a nagykereskedelem adminisztrációs szerveinek legfőbb székhelye. A citynek ezzel a szűk értelmezésével főleg angolszász íróknál találkozunk, akik legfeljebb még a kiskereskedelem legspecializáltabb üzleteinek negyedét hajlandók ideszámítani. Településföldrajzi szemléletben a city fogalma a városközpontnak azokra a részeire is kiterjed, ahol a kiskereskedelem, a kormányzati-politikai-kulturális élet legkevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő szervei és intézményei rendezkedtek be. Szerintünk tehát a city mint közfőnév bővebb értelmű fogalmat jelöl annál, aminek London City-je felel meg, noha az elnevezés kétségtelenül onnan származik, bár a szó eredeti és az amerikai szóhasználatban ma is élő jelentése csupán annyi mint „város". A korai középkorban — akárcsak francia megfelelője, a „cité" — a „civitas"-szal

volt egyértelmű. Az ezeknek a szavaknak megfelelő fogalmakkal már a középkori városalaprajzok ismertetése során találkoztunk.

A központi üzletnegyed értelmében vett city kérdésének jelentékeny irodalma van. Bár a citynek mint funkcionális jelenségnek, mint a nagyváros centrumában kialakult munkahely-tömörülésnek legkorábbi példájával Londonban találkozunk, ma elterjedtségének fő területe az Amerikai Egyesült Államok nagyvárosai. Egyre finomabb módszerekkel folyó vizsgálatában is az amerikai irodalom vezet: a folyóiratok közül a Geographical Review és még inkább az Economic Geography tanulmányai. Magának a jelenségnek elnevezésében is a hagyományra támaszkodó angol „city" megjelölés, vagy annak amerikai megfelelője helyett (*„downtown"*, New York hasonló nevű városrésze után) a tárgyias egyszerűségében sokkal félreérthetetlenebb *„central business district"* (rövidítve: CBD) honosodott meg általánosan elfogadott szakkifejezésként ebben az irodalomban, ma már a dél-afrikai vagy ausztráliai városok üzleti központjainak megnevezésére is kiterjedő használattal.

Példaként említhetjük G. W. HARTMAN: „The Central Business District" című tanulmányát (1950). Nagyobb hatású volt ennél MURPHY és VANCE közös értekezése a központi üzletnegyed elhatárolásáról (1954), majd annak belső tagolódásáról (1955). Noha mások is kitűntek a CBD szerkezetének önálló módszerű és új eredményeket szolgáltató kutatásával — HORWOOD és BOYCE közösen írt könyve is ezzel foglalkozik —, mégis talán MURPHY és VANCE „Central Business Index Method"-jának volt legnagyobb ösztönző hatása a szerkezeti vizsgálatok további elmélyítésére. Ez a két szerző a központi üzletnegyedként szóba jöhető minden egyes háztömbnek kiszámítja (1) átlagos emeletmagasságát (= valamennyi emeletszint területe osztva a földszint területével), (2) üzletmagassági indexét (= valamennyi emeletszint üzleti használatban lévő területe osztva a földszint területével) és (3) üzletintenzítási indexét (= valamennyi emelet együttes területéből hány százalék van üzleti használatban). Ha ezek az indexek, illetőleg azok kombinációja bizonyos határértéket elérnek, akkor a háztömb a CBD részének tekintendő. Ezt a módszert tovább építette HYWEL DAVIES és PETER SCOTT. Az előbbi Cape Town, az utóbbi 14 ausztráliai város CBD-jét határolta el, a MURPHY és VANCE-féle módszer némi kiegészítésével. Mindketten megegyeznek abban, hogy a CBD korántsem homogén, hanem tovább tagolható. DAVIES hangsúlyozza még egy belső mag *(„hard core")* megkülönböztetésének szükségét, ahol a CBD jellemvonásai hatványozott mértékben vannak jelen. Már a CBD elhatárolásánál is tekintetbe vette a Murphy—Vance-féle kritériumokon kívül a telekárat és a gépkocsiforgalom nagyságát is, a „hard core" elhatárolásához pedig lényegében az indexek szigorítása útján, a részleteket tekintve elég bonyolult úton jut el. P. SCOTT viszont az ausztráliai városokra hivatkozva, a központi üzletnegyeden belül főleg a belső és külső kiskereskedelmi övezetnek, valamint az irodák övezetének megjelölését tartja szükségesnek, felsorolva azokat az üzletfajtákat, tevékenységeket és intézményeket, amelyek a három övnek túlnyomóan egyikére vagy másikára, esetleg közülük kettőre, vagy éppen mind a háromra jellemzőek.

De találni a cityn kívül más oly célpontokat is, amelyeket az emberek nem mint dolgozók, hanem mint igénylők keresnek fel, mert hiszen a cityben általában a legközpontibb szerepkörű intézmények tömörülnek, kevésbé

központi szerepkörű akár kereskedelmi, akár kulturális, akár közigazgatási intézmények nagyobb számban fordulnak elő a város területén szétszórva. Már az alapfogalmak tárgyalása során említettük, hogy a különböző rangú városok széles skálája helyezkedik el a nagyon sok kisebb város és az igen kevés világváros rangfokozata közé. Megfelel ez annak a ranglépcsőzetnek, amely a központi tevékenységeknek egyre kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó fokozataiban mutatkozik. De nemcsak egy ország városainak hálózata tagozódik a központi tevékenységek ilyen ranglépcsője szerint: sok jelentéktelen, egyre kevesebb mind jelentősebb és jelentősebb rangú város, végül egészen kevés nagyváros. A mindennapiból sok, a kevésbé mindennapiból kevés: ez a szabály érvényesül akkor is, ha egyetlen város különböző rangú intézményeinek területi szóródását vesszük szemügyre — nem a cityben, nem is a második munkahely-övben, hanem a város lakónegyedeinek területén. Éppen az alacsonyabb központiságú szervek szóródásának sajátosságai járulnak hozzá nagymértékben ahhoz, hogy a lakónegyedek nemcsak népességüknek foglalkozásviszony és osztályhelyzet szerinti, már korábban említett területi tagozódása miatt állnak igen heterogén részekből, hanem lépten-nyomon tarkítják a lakófunkciójú házak tömbjeit főleg lokális, ritkábban központi funkciójú elszórt közintézmények, iskolák, boltok (kerületi tanács, rendőrség, posta, mozi, vásárcsarnok, piac, gyógyszertár, bölcsőde, óvoda, sok általános, kevesebb középiskola, rengeteg élelmiszerüzlet, kevesebb iparcikkárusító bolt, vendéglátóipari üzem, bankfiók stb.). Néhol egy-egy főforgalmi útvonal szinte fióküzletnegyedet sorakoztat maga mellé (üzletutca), másutt egy-egy tér köré csoportosulnak a középületek. Az ilyen „alközpont" alacsonyabb fokozatú szerény mása a citynek, mint egy provinciális város a fővárosnak.

A lakosság mindennemű szükségletének helyi ellátottsági foka szempontjából szokás a város egész lakóterületét fokozatosan kisebb és kisebb egységekre bontani: lakónegyed (kerület), többnyire középfokú közintézményekkel, lakókörzet (szomszédsági egység, residential neighbourhood) alsófokú közintézményekkel és alkörzet (lakótömb) elemi közintézményekkel.

A város felé irányuló vidéki forgalom célpontjaiként a cityn kívül különösen azok a helyek szoktak szerepelni, ahol a vidéki utas eléri a várost, tehát kikötők, pályaudvarok környéke. A pályaudvarról bevezető utak mentén olyan üzletek sorát szoktuk találni, amelyek a vonzókör népessége által keresett árucikkeket árusítanak. (Ilyen, főként ilyen volt pl. Budapesten a Rákóczi út külső fele.) Mindent összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a legfontosabb célja különösen a személyforgalomnak a city, itt torlódik leginkább a forgalom, ami azért is figyelemre méltó, mert hiszen a city igen sok esetben egybe szokott esni a város történeti magjával, amelynek utcahálózata még jóval a mai funkcionális tagozódás kialakulása előtt született meg, tehát nem erre a mai forgalomra méretezett. A city a közlekedést gyakran súlyos problémák elé állítja, ami indokolttá teszi, hogy azt sokszor rendezni kell.

Nem szabad azt hinni, hogy a felsorolt négy öv minden esetben teljes gyűrű, még kevésbé azt, hogy ezek szabályos gyűrűk. A sorrend esetleg megvan, ellenben a részletekben rengeteg *szabálytalansággal* találkozunk. Abban, hogy a gyűrűk nem szabályosak, közrejátszik az, hogy a leírt tagozódás — keletkezésekor, tehát a kapitalizmus korában — rendesen már meglevő városra nőtt mintegy rá, éspedig a város beépített területe az öves funkcioná-

lis tagozódás kialakulása előtt igen sokszor azt a területet ölelte fel, amely a mai cityt és első lakónegyed-övet foglalja magában. A nagy helyigényű intézmények, amelyek a kapitalizmus korában szaporodnak meg, oda telepedtek, ahol számukra a városhoz legközelebb beépítetlen terület rendelkezésre állt, nem is szólva arról, hogy a pályaudvarok, esetleg kikötők, amelyek vonzzák ezeket a nagy helyigényű intézményeket, rendesen szintén ott helyezkednek el, ahol létesítésük korában a város pereme volt. Nagyon helyesen mutat rá ezzel kapcsolatban J. VANCE „Labor-Shed . . ." stb. című, már idézett tanulmányában arra, hogy sem az ipar, sem a közlekedés létesítményei (gyárak, pályaudvarok) általában nem terjeszkedhetnek lakóházaktól már beépített területek rovására, tehát növekedésük csak kifelé, még beépítetlen (legfeljebb csak mezőgazdaságilag hasznosított) területeken, a már beépített területek átugrásával, így tehát esetleg több össze nem függő darabban történhetik *(external reproduction)*. Ezzel ellentétben a központi üzletnegyed — terjeszkedése közben — kiszoríthatja helyéről a már meglevő házak lakásait. A lakónegyed üzletnegyeddé alakul. A kereskedelem a vele kapcsolatban fellépő nagy telekár révén képes arra, amire az ipar vagy közlekedés „gazdaságilag képtelen".

Valóban, kapitalista viszonyok között a városi beépítés körülményei a *telekjáradék* nagyságához igazodnak. Az üzletnek használt épület nagyobb profitot biztosít, mint a lakóház, a bérház szintén nagyobbat, mint a gyárépület, és mindenféle épület ugyancsak többet, mint a mezőgazdasági termeléssel hasznosított terület — feltéve, hogy egyébként a felsorolt célok mindegyike szempontjából egyformán kedvező tulajdonságú vagy fekvésű telekről van szó. Minthogy a telekjáradék a város legjobb forgalmi fekvésű pontjától (elméletben a centrumtól) a periféria felé koncentrikusan, bár az elérhetőség mértékének megfelelően nem szabályos gyűrűkben csökken, a centrumban legmagasabb telekjáradék a legnagyobb profitot biztosító telekkihasználásra szorítja a tulajdonost, illetve bérlőt. Ezért hajlandó üzlet céljaira átengedni a lakóházat, vagy a város szélén gyári üzemmel felcserélni a korábbi zöldséges kertet — feltéve, hogy egyéb kedvező tényezők az üzletházak, lakóbérházak vagy gyárak olyan mérvű szaporodását és így területi terjeszkedését megengedik a kérdéses városban, hogy a telek iránt az említett irányban mutatkozik kereslet.

Minthogy egy már korábban meglevő városra nőtt rá a kapitalizmus korára jellemző sokféle funkció gyűrűs rendje, ez kialakulásában idomult ennek a városnak már meglevő utcáihoz, illetőleg főbb közlekedési vonalaihoz, amelyeket erősen befolyásol a már meglevő utcahálózat, mint ahogy mindkettőt befolyásolhatja a domborzat. Maga az, hogy ilyen öves rend alakult ki, annak következménye, hogy a városok terjedelme a funkciók terebélyesedése következtében a kapitalizmus kibontakozásával megnőtt, tehát a belső közlekedésnek nagy távolságokat kell legyőznie, ezért az elérhetőség különböző mértékéhez igazodik — közvetlenül a telekjáradék nagysága, vele párhuzamosan a telekkihasználás elérni szándékolt profitnagysága — közvetve a különböző funkciók elhelyezkedése is.

A funkcióknak a centrumtól a periféria felé egymást követő sorrendjét — első munkahely-öv (city), első lakónegyed-öv, második munkahely-öv — a reprezentatív épületek alábbi sorrendje tükrözi: üzletházak, lakóbérházak, gyárak. Ebben a sorrendben a centrumtól csökkenő profitot biztosít a telekkihasználás, megfelelően az ugyanilyen irányban csökkenő telekjáradéknak.

Minthogy sem a telekjáradék nagyságrendi eloszlása, sem az azt elsősorban befolyásoló *elérhetőség mértéke* (centrumtávolság) nem igazodik szabályos körgyűrűkhöz, hanem főként a főközlekedési vonalakhoz simulva mutat csápszerű nyúlványokat és a főutak közén visszaugrásokat, ebből adódik a funkcionális öveknek nagyjából csillagszerű vagy polipra emlékeztető alakja. A részletekben mutatkozó számos szabálytalanság, az övek szigetekre bomlása pedig jórészt megmagyarázható azzal a már említett körülménnyel, hogy a profit nagysága csak abban az esetben függ kizárólag a teleknek üzletházzal, lakóbérházzal, gyárépülettel vagy egyéb módon való kihasználásától, ha a telkek a felsorolt célok mindegyikének egyformán megfelelnek. Minthogy a feltételek ilyen szempontból korántsem egyformán kedvezőek, ezért lesz tarkán különböző a telkek valóságos értékesítése, ha egyéb okokról nem is szólunk.

Aszerint fog kialakulni a city is, hogy melyik a város legelérhetőbb része. Akadálytalan sík térszín homogén felépítésű városában ez a hely a geometriai középpont volna, ellenben az utcahálózatnak városonként eltérő rendje szerint esetleg nem a geometriai középpontban fogjuk találni a legelérhetőbb helyet, hanem ott, ahol — domborzati vagy egyéb hatásra — a főúthálózat összefut. Különösen folyóparti városokban féloldalas a fejlődés, a centrum a folyóparton helyezkedik el, rendszerint az ősi átkelőhelynél, a legrégibb hídfőnél, s innen legyezőszerűen fejlődik tovább a város. A terjeszkedés során egyre excentrikusabb helyzetűvé váló *történelmi mag* egyben a főforgalmi utak találkozóhelye, és itt fog kifejlődni a city is. Az idők folyamán kialakult city ebben az esetben megtartotta azt a helyet, amelyet a korábbi városmagtól örökölt. A város mindenkori *funkcionális központjának* ez az eredeti helyéhez való ragaszkodása ebben az esetben talán valóban jórészt az úthálózatot rögzítő hídfő mozdíthatatlan helyzetével magyarázható. Az üzleti élet központjának az egyszer kiválasztott helyhez való gyakori hűséges konzervativizmusa mögött másféle okok is rejtőzhetnek, egyebek között az a nehezen elszállítható jelentékeny tőke, amelyet a kereskedelem különböző épületek és berendezések, odavezető utak létesítésével a szóban forgó területen invesztált.

Ezt látjuk Pesten is, ennek történeti magja a Belváros, a Duna partján van, és ebből fejlődött ki némi eltolódással a city is, bár a citynek nem a legfejlettebb formája, hiszen sok lakást is felölel, noha lakóhely szerint vett népsűrűsége egészében valóban kisebb, mint külsőbb városrészeké. A legspecializáltabb kiskereskedelem színhelye inkább a Belváros északi része, a nagykereskedelmi irodák és hitelintézetek pedig a Szent István-város (Lipótváros) déli részén tömörülnek, ehhez csatlakozik északról egy kormányzati negyed a parlament környékén.

Különösen feltűnő a város történeti magjából vagy annak közvetlen szomszédságában kialakult citynek az agglomeráció mai teljes terjedelméhez viszonyított excentrikus fekvése olyankor, amikor a város egésze vagy tömegének legjelentékenyebb része egy folyam torkolati szakaszának csupán egyik partján, esetleg éppen tengerparton vagy tóparton féloldalasan, tehát a maghoz viszonyítva aszimmetrikusan fejlődött ki. Ilyenkor a city kikötőhöz tapad (Lisboa, Bordeaux, Hamburg, Marseille, Chicago, Rio de Janeiro, Buenos Aires, Cape Town, Calcutta, Shanghai, Sydney).

Egészen más típust ad valamely különösen nagy város és hozzá viszonyítva kisebb folyó kapcsolata. Ilyenkor a város leggyakrabban több-keve-

sebb szimmetriával kiterjed mindkét folyópartra. Ha a történeti magból fejlődő funkcionális mag meg is marad az eredeti parton, mégis olyan mértékben válik egyre centrálisabb helyzetűvé, amilyen mértékben a túlsó parti városrészek elérik az innenső parti növekedés mértékét. Példa erre London, Párizs, Berlin, Moszkva, de a hatalmas folyamtól kettészelt Budapest is, ha Pestet nem külön városként szemléljük, mint ami fejlődésének korábbi szakaszán volt, hanem funkcionális értelemben tőle már régóta elszakíthatatlan testvérvárosát, Budát is hozzászámítjuk. Excentrikus magvú városból bizonyos mértékig centrálissá vált New York és Wien (Bécs) is.

Persze a parti város említett két típusa (excentrikus és centrális magvú város) között nincs éles határ. A történeti mag és egyben a mai city legszélsőségesebben excentrikus fekvésére jó példa Cape Town. Térszíni okokkal, a Tábla-hegy alatti partsáv szűk férőhelyével magyarázható, hogy az odatelepedett történeti mag cityvé fejlett állapotában, a mai egy irányban, délkelet felé kiterjedő hatalmas agglomerációnak mind kifejezettebben északnyugati szögletévé vált. Lisboa, Marseille, Chicago, Rio de Janeiro, Buenos Aires homlokzatukkal hatalmas víztükör partjához simuló, féloldalasan nőtt városok. A parttal egybeeső homlokvonaluk közepén van a city. Ezzel szemben Bordeaux, Hamburg, Calcutta és Shanghai egy-egy folyó torkolati szakaszának egyik partjára települtek cityvé fejlődő magjaikkal, de növeltek túlsó parti elővárosokat is, bár azok viszonylag nem túl jelentékenyek. Sydneyben a történeti mag egy kelet—nyugati hossztengelyű hatalmas öbölnek (Port Jackson) erősen tagolt déli partján helyezkedett el, mégpedig két kis öböltől közrefogott rövid félszigeten. A történeti magból fejlődött cityt úgy nőtte körül a későbbi város, hogy a kis öblöket mindenestül szélesen körülzárta. A nagy öbölhöz viszonyítva így még sokáig aszimmetrikus város ma már a Port Jackson északi partján is terjeszkedik. Egy fokkal még centrálisabb helyzetűvé vált New York idők folyamán egyébként megkettőződött cityje. Mindkettő ma is a Hudson-torkolat felett hosszan elnyúló Manhattan szigetén helyezkedik el, a régebbi city ennek déli csúcsát üli meg. De a növekvő város messze túl terjedt a szigeten, nemcsak felfelé, északi irányban, hanem átlépte a két széles határoló folyamágat, sőt azok mindegyikének túlsó partjait terjedelmes sávban követve, messze elnyúlt dél felé, egészen a nyílt óceánig. Wien történeti magja a római idők óta a hajdan szabályozatlanul sok ágú Duna árterének jobb oldali teraszát ülte meg, s így az egyre magasabb teraszokra kiterjedő, excentrikus magvú város nőtt belőle. Ma azonban a csökkentett számú és szabályozott folyamág valamennyién túllépve, a bal parton is erősen terjeszkedik a település, úgyhogy funkcionális városmagja fokozatosan centrális helyzetűvé vált.

A város funkcionális centruma azonban idők folyamán sokszor eltávolodhatik a történeti magtól, különösen, ha közben maguk a funkciók is megváltoztak, amint azt pl. Párizsban látjuk. (Az Ile de la Cité, a történeti mag, elég távol fekszik a mai funkcionális magnak egyre inkább nyugat felé tolódó súlypontjától, korábban az Opéra, később a Champs Élysées, sőt az Étoile környékétől.) Berlinben — azonkívül, hogy a Spreehez tapadó legrégibb történeti mag (Berlin és Kölln) terjedelméhez viszonyítva hatalmasan megnövekedett a második világháború előtti city — amellett súlypontja is némileg délnyugat felé tolódott.

A közlekedés, főleg a tömegforgalom berendezéseinek kiépülése igazodik a főutakhoz. Villamos-, autóbuszvonalak természetesen nincsenek minden

utcában; ahol tehát ezek berendezkednek, előnyösebb közlekedési helyzettel találkozunk, aminek következtében az ilyen főforgalmi utak mentén a belső övek csápszerűen kinyúlnak a külső övek rovására. A csápszerű nyúlványok időben a fejlődés fiatal szakaszát, térben a terjeszkedés frontvonalát jellemzik. A fejlődés későbbi szakaszaiban, a terjeszkedés front mögötti területein, közeik fokozatosan kitöltődnek.

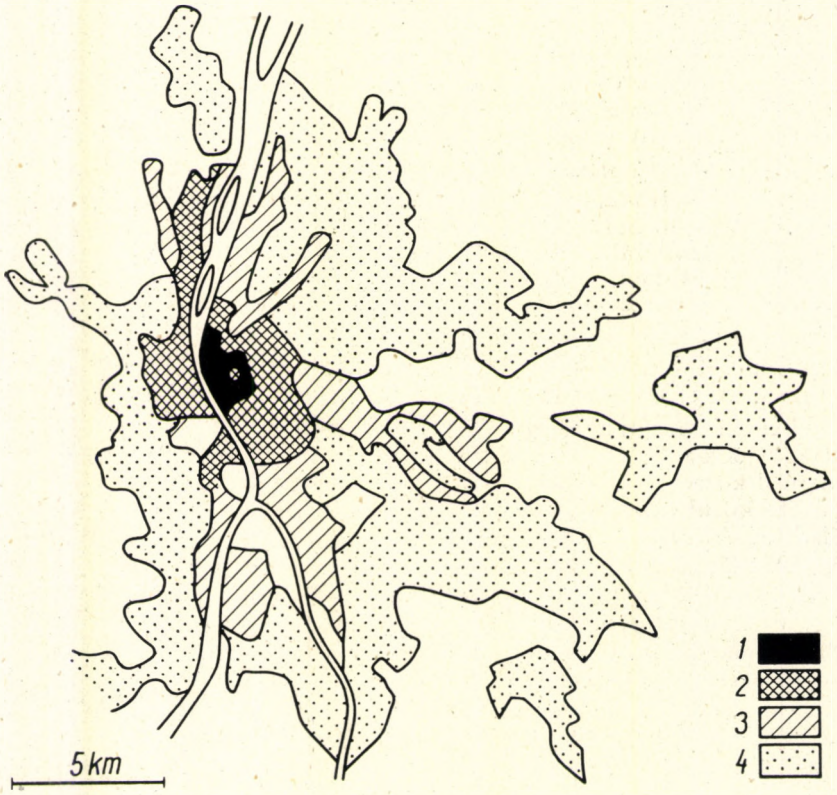

226. ábra. Budapest funkcionális tagolódása

1 = első munkahely-öv (city); 2 = első lakónegyed-öv; 3 = második munkahely-öv; 4 = második lakónegyed-öv

Különösen erőteljesen mutatkozik az övezet csápszerű kinyúlása, sőt csápokra való felbomlása a második munkahely-övben, egyszerűen azért, mert a vasútvonalak, esetleg csatornák, amelyek elsősorban magukhoz kötik a nagy helyigényű intézményeket, maguk sem gyűrűsen futnak, hanem sugarasan. A vasútvonalak mentén sávosan helyezkednek el a gyárak. Ezért a második lakónegyed-övnek azok a részei, amelyek a nagy helyigényű intézmények dolgozóit foglalják magukban, rendesen szintén nem összefüggő gyűrűben fognak elhelyezkedni, hanem a nagy helyigényű intézményekből alkotott sávoknak folytatásában, szintén sáv- vagy csápszerűen.

Budapest példájával jól meg tudjuk világítani a kérdést. Pesten — mint mondottuk — a nem túlságosan fejlett city a történeti városmagnak, a Bel-

városnak északi felére terjed ki, sőt jelentékeny részeivel attól el is tolódott még tovább északra, a Lipótváros területére. A city kiskereskedelmi részének csápszerű nyúlványai jelennek meg a Rákóczi út belső részén, a Lenin körúton, a Népköztársaság útján (az egykori Andrássy úton), mintegy keretként véve körül a szegénynegyedszerűen zsúfolt belső Erzsébetvárost. Csak ezután következik az első lakónegyed-öv zöme, amelyet túlnyomóan többemeletes bérházak képviselnek. Ez néhol egészen éles vonallal határolódik el kifelé, különösen pl. a Hámán Kató út—Mező Imre út vonalán. Itt az utca belső oldalán többnyire még bérházakat, a külső oldalon pedig már a második munkahely-öv nagy helyigényű intézményeit, a vásártereket, gyárakat, pályaudvarokat, kórházakat, temetőket stb. találjuk. Ebből az övből sávszerűen nyúlnak ki további nagy helyigényű intézmények az egyes főforgalmi útvonalak — Váci út, Soroksári út stb. — és a velük párhuzamos vasútvonalak mentén. A második lakónegyed-övet a pesti oldalon főként azok az elővárosok képviselik, amelyeket csak 1950-ben egyesítettek közigazgatásilag Budapesttel. De a második lakónegyed-öv messze túlnyúlik Budapest 1950-ben megállapított közigazgatási határain is. Nagyobb távolságban mindinkább szigetekre bomlik, és már csak budapesti munkahelyen dolgozók által lakott egyes házak vagy éppen csak egyes lakások képviselik egy-egy távoli falu vagy város házainak tömegébe zárva.

A budai oldalon — olyan izolált foltokon kívül, mint a MOM vagy a Klement Gottwald-gyár — kevésbé találunk nagy helyigényű intézményövezetet, csak két ilyen jellegű csápos nyúlvány van: egyik Óbudán, ahol azonban a gyáripar helyenként teret veszített (egykori malmok, dohánygyár), a másik pedig a Lágymányoson keresztül húzódik Albertfalva—Budafok felé. Budán másutt mindenütt az első lakónegyed-öv, tehát a bérházas öv közvetlenül érintkezik a második lakónegyed-övvel, a villákkal.

Az *európai kontinens* városai között fordul elő legáltalánosabban a fentebbiekben ismertetett szerkezeti szkéma, persze legtöbbször abban a változatban, amint azt Budapesten is láttuk, amikor a *második munkahely-öv* és folytatásában a második lakónegyed-öv a vasutak, víziutak mentén elnyúló *sávokká bomlik fel.* Ezt látjuk pl. Köln, Hannover, vagy akár Párizs esetében is. Egyik-másik irányban a gyárak—rendezőpályaudvarok—raktárak radiális sávjai kiszélesedve egymáshoz nőnek, és így terjedelmes körgyűrű szerű foltokká, valóságos övdarabokká olvadnak össze. Pl. Párizs északi elővárosainak övében a kifutó vasútvonalak bonyolult vonalhálózatához tapadva sűrűsödnek a gyárak, másfelé pedig a Szajna-kanyarulatok mentén, a folyót felfelé is, lefelé is kísérik. Bécsben főleg csak északkeleten és délen, Prágában inkább északkeleten találunk gyárnegyedeket. Frankfurt és Bordeaux pályaudvar-, gyár- és raktárnegyedei a Main, illetve Garonne partjához simulnak, sőt lényegében hasonló képet mutat London is, ahol a Thames (Temze) tölcsértorkolata rögzítette nemcsak a kikötőül szolgáló dokkok sorozatát, hanem a gyáripar egy részét is, amely a partra telepedett, a Citytől, illetve a London Bridge-től lefelé, a tenger irányában, noha gyárak messze a periférián másfelé is vannak. A kikötő és részben gyáripari járuléka tette az óriásvárosnak az egyik ősi városmagtól, a kereskedők Cityjétől keletre fekvő felét (East End) túlnyomóan munkásnegyeddé, éppúgy, mint ahogy a királyi palota, a parlament és a Westminster körüli másik magtól, a kormányzati negyedtől nyugatra (West End) a gazdag és előkelő világ lakónegyedei alakultak ki. Még talán Berlin

második munkahely-öve leginkább gyűrűszerű, noha számtalan elszigetelt tömbre szakad, amely körös-körül úgy ágyazódik be az óriási agglomeráció lakónegyedekből összeolvadt testébe, amint azt — persze jóval kisebb pél-

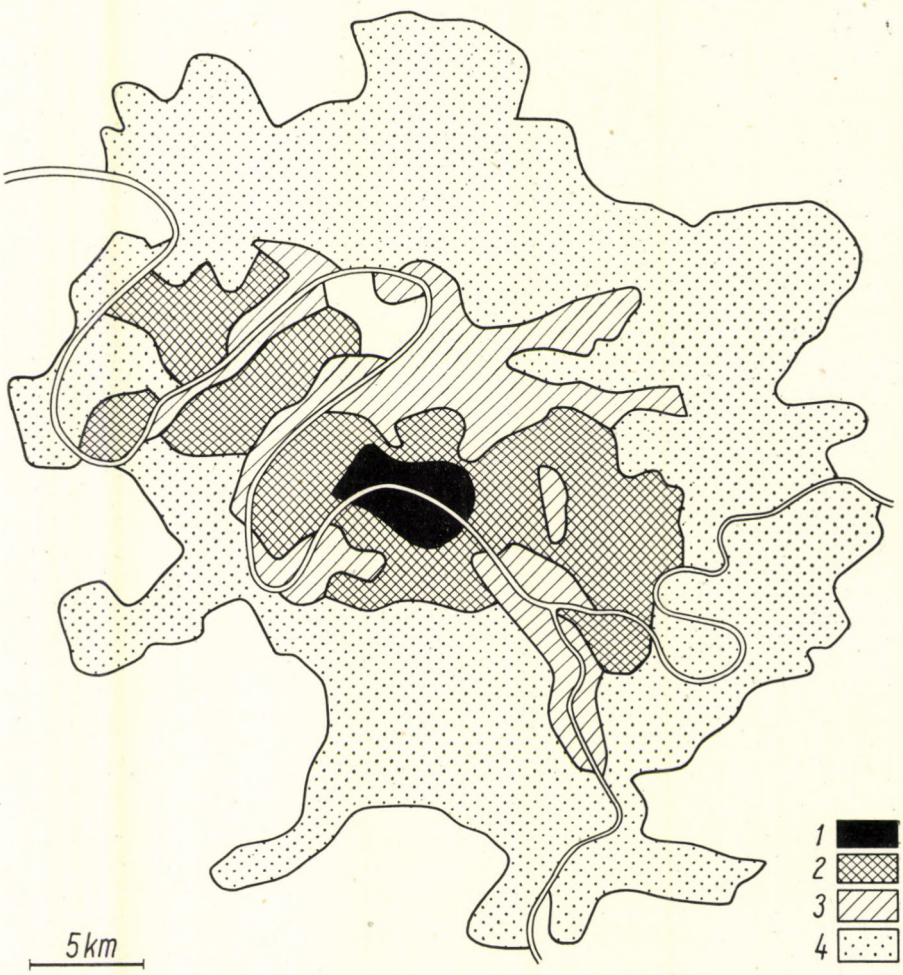

227. ábra. Párizs funkcionális tagolódásának vázlatos képe (Pierre George térképének figyelembevételével, erős összevonásokkal)

1 = első munkahely-öv (city); 2 = első lakónegyed-öv és az agglomeráció zártabb részei; 3 = főbb gyárnegyedek (második munkahely-öv); 4 = második lakónegyed-öv hozzávetőleges helye

dányban — Lille, vagy Łódz textilipari üzemeinek elrendeződése is mutatja. Különben az említett városok mindegyikének többi szektorában egybeolvad az első és második lakónegyed-öv, akárcsak nálunk Buda legnagyobb részén.

A szerkezeti szkémának sokkal jelentősebben módosult alakjával találkozunk ott, ahol az *első munkahely-öv* a *másodikkal*, tehát az üzletek, ban-

kok negyede a gyárakéval, raktárokéval és teherpályaudvarokéval *közvetlenül szomszédos*, anélkül, hogy a kettő közé a bérházakból álló első lakónegyed-öv ékelődnék. Persze a két munkahely-öv többnyire csak egyoldalúan függ össze egymással, legalábbis ritka eset, hogy a gyárak—raktárak—pályaudvarok városrésze teljesen körülzárná az üzleti magot. Tehát másfelé kiindulva a centrumtól, azonnal az egymást követő és fokozatosan felbomló bérház-, majd családiház-övezetek vezetnek át a periféria felé. Már Londonban is ezt látjuk, ahol a Cityhez keleten mindjárt a gyáraktól kísért kikötőnegyed csatlakozik, míg minden más irányban lakónegyedek következnek. Essenben is a város viszonylag kicsiny magjával nyugaton a Krupp-művek óriási városrésze érintkezik, ellenben másfelé lakó-városrészeket találni.

Feltűnőbb a helyzet pl. Birminghamben, ahol a cityszerű üzleti magot csaknem egészen körülnövi a vele közvetlenül érintkező második munkahely-öv, és csak a kettőn kívül kezdődik a lakónegyedek minduntalan felbomló, majd itt is, ott is másodlagos üzleti vagy gyáripari magok körül újból sűrűbbé váló szövedéke. Birmingham éppúgy, mint Manchester, Leeds vagy Glasgow, Nagy-Britanniának azok közé a hatalmas indusztriális központjai közé tartoznak, amelyek helyén — számos más mai ipari nagyvároshoz hasonlóan — az ipari forradalom kora, noha London után Anglia legnépesebb helyeit, mégis kisvárosokat vagy éppenséggel olyan mezővárosokat talált, amelyek körülfutó városfal híján, éles perem nélkül olvadtak bele környezetükbe. A kapitalista fejlődés egykettőre körülrakta a kisvárosokat terjedelmes gyártelepekkel, jókora pályaudvarokkal és raktárakkal, belül pedig olyan üzletnegyedet teremtett, amely üzletházainak, bankjainak épülettömegével a kisvárosi magot jórészt mindenestül felemésztette. Lakónegyednek az egykori kisváros helyén, sőt annak messze környékén alig maradt már hely, a hirtelen felnőtt gyáraknak és az üzletnegyednek a dolgozói mind csak az egybeolvadt kettős munkahely-gyűrűn kívül találhattak helyet otthonaik számára. Birminghamben ugyan — tekintettel a város viszonylag régibb keletű ipari virágzására — a city szerepkörére jóval később szert tett magot közvetlenül körülölelő ipartelep-övben inkább a régibb üzemeket találjuk, erősen elkeverve gyári munkások zsúfolt és szegényes otthonaival.

Sokban hasonló képet mutatnak azok a *tengerentúli nagyvárosok* is, amelyeknek a kapitalista időkkel kezdődő gyors fejlődését legfeljebb szerény méretű kisváros, sokszor azonban még az sem előzte meg. Ma ezekben is többnyire érintkezik egymással a cityszerű, jórészt felhőkarcolókból összetevődő üzletnegyed és az ipar-forgalmi jellegű második munkahely-öv. Ez az érintkezés azonban — hacsak nem elsősorban gyáripari jellegű városról van szó — többnyire az első és második munkahely-övnek csupán közvetlen egymásmellettiségét, egyirányú szomszédságát, nem pedig koncentrikus egymás köré helyezettségét jelenti. Ezt látjuk pl. Buenos Airesben vagy Montrealban, ahol a kikötőt szegélyező gyárnegyed és a city szomszédosak egymással, a lakónegyedek pedig ezek mögött helyezkednek el. Buenos Airesben a kikötővel szomszédos déli gyárvároson kívül az agglomeráció északnyugati részén is vannak gyárnegyedszerű elővárosok, de itt túl a város óriási első lakónegyed-övén. Az első munkahely-övnek a második egy tekintélyes részével való közvetlen érintkezését itt is, Montrealban is a part mellé települt városok szokott aszimmetrikus fejlődése magyarázza: a periferikus helyzetű kikötőhöz tapad mind a city, mind a gyárak serege.

City és második munkahely-öv jellegű városrészek közvetlen érintkezését látjuk New Yorkban és Chicagóban is. Ez a két óriásváros azonban, különösen Chicago, ahol BURGESS tette meg az amerikai városok funkcionális öveiről immár klasszikussá vált megállapításait, nem is elsősorban az első és második munkahely-övnek egyes szakaszokon szorosan érintkező szomszédsága miatt érdemel említést. Ellenben említést érdemel a belső és a külsőbb fekvésű lakónegyed-öveknek a mi kisvárosainkban megszokottól eltérő, amerikai vagy akár európai nagyvárosokban is azonban normálisnak nevezhető jellegkülönbsége miatt.

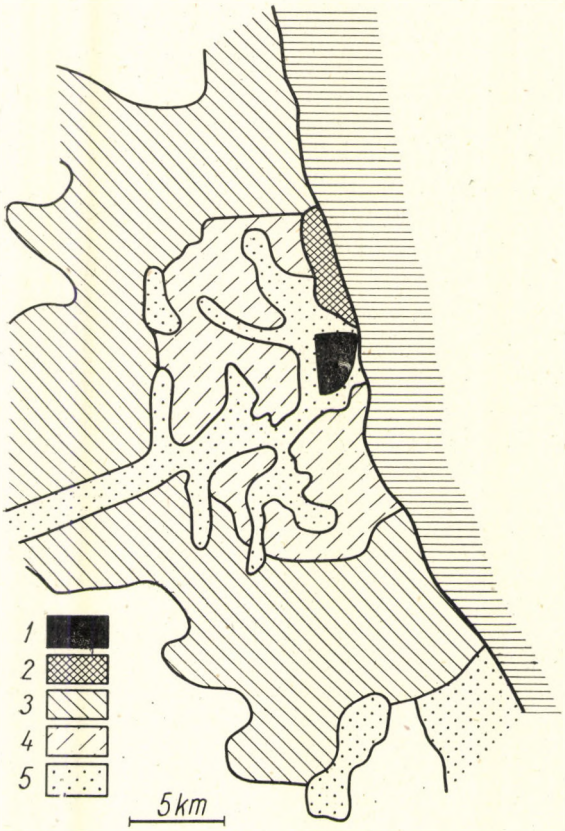

228. ábra. Chicago funkcionális tagolódásának vázlatos képe (Burgess—Halbwachs—George nyomán, egyszerűsítve)

1 = első munkahely-öv (city = Loop)
2 = gazdagok
3 = közepesen jómódúak } lakónegyedei
4 = bevándorolt szegények, munkások }
5 = második munkahely-öv (gyárak, raktárak, pályaudvarok)

Abban egyezés mutatkozik a mi kisvárosainkkal, hogy a horizontális zártság és vertikális tagolódás mértéke a belsőbb negyedekben nagyobb, a periferikus részeken kisebb; az ellenben ilyen határozott alakban nem minden európai nagyvárosban (mint helyenkint Párizsban és Londonban, de egyéb francia, angol és német városokban is) észlelhető vonás, hogy a cityhez — amit Chicagóban „Loop"-nak neveznek — közelebb fekvő *bérházas lakónegyedek*inkább *szegénynegyedek*, néha valóságos nyomortanyák városrészei *(slums)*, a *jobb módú népesség* pedig túlnyomóan a villaszerűen beépült *periférián lakik*. Az amerikai nagyvárosokban az is igen jellemző, hogy a centrum közelében helyet foglaló szegénynegyedeket a koloniális eredetű városok tipikus sajátsága színezi. Ezek a city körüli városrészek ugyanis a még el nem helyezkedett, tehát szegény bevándorlók első megtelepedéshelyei. Népességük állandóan cserélődik: akik állandó munkát találtak, és ennek révén jobb körülmények közé kerültek, a kijjebb fekvő színvonalasabb városrészek felé húzódnak, és helyükbe jönnek az újonnan érkezettek seregei. Ezek a még nem asszimiláltak hagyománnyá vált módon nemzetiségük szerint külön negyedek-

ben tömörülnek; az így keletkezett olasz,- zsidó- és egyéb negyedek — köztük a négernegyed is — rendszerint *szektorszerűen* tagolják a *belső lakónegyed-övet*. Európai nagyvárosok cityt környező nyomornegyedeiben persze hiányzik ez a koloniális vonás (hacsak egyes angol nagyvárosok ír nemzetiségű beköltözőire nem gondolunk), de hogy másrészt milyen régiek és milyen szörnyűek voltak ezek a városrészek már a kapitalista iparosodás másfél évszázaddal ezelőtti korai időszakában is, azt ENGELSnek az angliai munkásosztály helyzetéről 1845-ben írt könyve bizonyítja, főleg Manchester és egyéb angol városok proletárnegyedeinek bemutatásával.

Természetesen sok egyéni vonás is akad egy-egy olyan óriásváros funkcionális tagolódásában, mint amilyen New York — amit részben a különleges topográfiai fekvés is indokol. Itt a város történeti és funkcionális magja s azonkívül is az egész adminisztratív értelemben vett régi New York a nagyjából észak—déli irányban elnyúló Manhattan szigeten helyezkedik el, amelyet nyugatról a Hudson River, keletről az East River határol. Mindkét folyót többnyire kétoldalt, főleg azonban a Manhattannal átellenes partokon (Jersey City és Hoboken, illetve Brooklyn) a kikötőkből, pályaudvarokból, raktárakból, helyenkint gyárakból összetapadó ipar-forgalmi városrészek sávja kíséri. Ezektől közrezártan helyezkedik el Manhattan déli csúcsán a történeti mag helyén a city, az ún. Down Town felhőkarcolóvilága, a pénzvilág központja a Wall Street körül; mögötte a kormányzati-adminisztratív

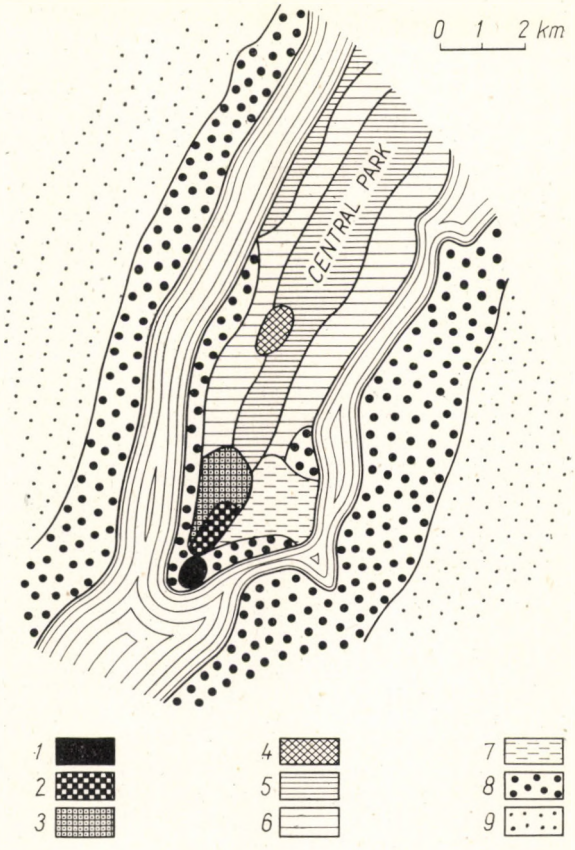

229. ábra. New York. A Manhattan környéke funkcionális tagolódásának vázlatos képe (P. George nyomán, erősen egyszerűsítve)

1 = a pénzpiac központja (Down Town) } cityszerű
2 = kormányzati-adminisztratív centrum } cityszerű
3 = a nagykereskedelem városrésze } városrészek
4 = szórakozó-negyed } városrészek
5 = gazdagok } lakónegyedei
6 = közepesen jómódúak } lakónegyedei
7 = szegények } lakónegyedei
8 = második munkahely-öv (gyárak, raktárak, kikötők, pályaudvarok)
9 = második lakónegyed-öv

centrum, majd a nagykereskedelem székhelye. Tovább észak felé lakónegyedek következnek: köztük az East River partján szegénynegyed. de a Central Park környékén egy milliomosnegyed is, az utóbbi szomszédságában pedig a felhőkarcolókból álló második mag alakult ki, ahol egyebek között a luxus-kiskereskedelem, az újságpaloták és a szórakozóhelyek tömörülnek (Fifth Avenue). A két magot a Broadway főútvonala köti össze és szeli át. Túl a folyókon és az azokat kísérő kikötő-, gyár-, teherpályaudvar- és raktárnegyedeken, keleten éppúgy, mint északon vagy nyugaton, a laza agglomeráció családi házakban gazdag tengere nyúlik el messzire.

230. ábra. Moszkva mint politikai főváros (G. Petruszova és I. Saguna felvétele, Izogiz, Moszkva)

A Vörös tér (Krasznaja Ploscsagy) a Kreml tövében a Lenin-mauzóleummal és baloldalt a Vaszilij Blazsenyij székesegyházzal.

A New York-i városkép funkciók megszabta tarkaságát jól érzékelteti JOHN WRIGHT térképekkel felszerelt tanulmánya a Geographical Review 1936. évfolyamában.

A *szocialista világban* a városok funkcionális belső tagolódásának újszerű vonásai annál feltűnőbbek, minél inkább van szó egészükben újonnan létesített városokról, míg a kapitalista időkből örökölt városok csak fokozatosan alakulnak át az új társadalomnak megfelelően. Az osztály nélküli társadalom felé vezető fejlődésnek jele pl. a *lakónegyedek* olyan természetű *különbségeinek* a *kiküszöbölése*, mint amilyenek milliomos-városrészek és nyomortanyák negyedei között állnak fenn. Igen jelentős az a már említett tény is, hogy a kereskedelmi funkciók terjedelmének rovására különösen megnőtt az ipari termelés és a kormányzati-politikai-kulturális tevékenységek jelentősége. Olyan értelemben vett *city* tehát *nincs*, amelynek alapvető tevékenysége *financiális* természetű lenne. *Városközpont* azonban *van*, sőt

annak tervszerű elhelyezése és megfelelő építészeti kiképzése a szocialista városépítés egyik jelentős feladata. Itt tömörülnek a legmagasabb rendű kormányzati-politikai-kulturális intézmények, míg az alacsonyabb rangúak szétszórtan helyezkednek el a városterület lakónegyedeinek szintén tervszerűen kijelölt *alközpontjaiban*. Ugyanez vonatkozik azokra az áruelosztó intézményekre — áruházak, boltok —, amelyek természetesen szocialista viszonyok között is nélkülözhetetlenek, és amelyeknek hierarchiája és száma továbbra is mindennapi vagy kevésbé mindennapi szükségletet kielégítő jellegükhöz igazodik. Persze elhelyezkedésüket nem a szabadverseny, hanem — a társadalom tulajdonában levő szervekről lévén szó — a *városok területi tervezése* szabja meg.

Élesen elkülönülnek a kormányzati-politikai-kulturális funkciók színhelyeit, így a városközpontot is felölelő lakóterülettől a legfőbb funkció, a gyáripar telephelyei, az ipari területek. A legtöbb esetben a két legnagyobb egység: a *gyárváros* és a *lakóváros*, nemcsak hogy nem keveredik, hanem a kettő elkülönülését egészségügyi okokból véderdőszerű zöldsáv is kihangsúlyozza. Általában megnő a zöldterületek (parkok, ligetek, játszóterek) terjedelme és főleg elhelyezésüknek a várostest egészét át- meg átszövő tervszerűsége. A szocialista város belső tagozódásának kérdéseiről magyar nyelven főleg PERÉNYI IMRE munkái tájékoztatnak.

2. FUNKCIONÁLIS MORFOLÓGIA

A városok övszerű tagolódása — amint látjuk — elsősorban funkcionális tagolódás, kifejeződik azonban a városképben, tehát morfológiailag is. Más a képe a citynek, ahol áruházak, üzletházak, irodaépületek, középületek foglalnak helyet, mint a bérházas negyedé, a gyárak vagy a kertes családi házak negyedéé. Valóságos funkcionális morfológiáról beszélhetünk tehát, amely még kiépítésre vár, noha szép számmal találkozunk olyan képviselőivel, mint HELBIG, PROUDFOOT, ROBERT MAYER, DICKINSON. Azonban a funkcionális és arculati tagolódás párhuzama tájról tájra különböző. Természetesen *kisebb városokban* az övszerű tagozódás egyszerűbb, pl. nincsen jelen city. Helyette egy olyan funkcionális magot találunk, amely lényegében még mindig lakónegyed-öv, de magában foglal bizonyos munkahelyeket is. Az üzletbérház itt a leggyakoribb típus, amely földszintjén kirakatos boltokból álló munkahely, emeletein lakóhely.

Némely esetben még ennél is egyszerűbbek a viszonyok. Vegyük a városiasodás alsó határán álló típusokat. Ide tartoznak pl. *kisebb alföldi városaink*, amelyeket tulajdonképpen egy-egy óriásfalu belsejébe zárva találunk meg. Ha egy ilyen kisvárosban a központból a perem felé haladunk, hamarosan el fogunk érkezni az óriásfalunak megmaradt övezethez. Ezt túlnyomóan őstermelők lakják, legfeljebb annyi itt a nem őstermelők száma, mint a falvakban mutatkozó táji átlag. Ezt a *falusias övet* jellemzik az olyan telkek, amelyeken belül az esetben, ha az alaprajz halmazos, az utcavonalhoz viszonyítva szabálytalan összevisszaságban találhatók meg az utca vonalát esetleg el sem érő falusias jellegű lakóházak. Ha ellenben teleklábas rend uralkodik, akkor a falusias házak egy- vagy kétablakos keskeny vége néz az utcára, a háznak az egyik hosszanti oldala a telekhatárhoz simul, a másik pedig az udvar felé nyílik. Az utcát tehát akár nyereg-, akár félkontyos

tetős házoromzatok és kerítések váltakozó sora szegélyezi. Megfelel ennek a falusias képnek a funkcionális vonások közül az, hogy üzletek egészen szétszórtan jelentkeznek csak, azok is őstermelők mindennapi szükségleteit kielégítő vegyeskereskedések. Ha beljebb megyünk a városias mag felé, következik egy átmeneti *félagrár-öv*, ahol keverednek az őstermelő és nem őstermelő elemek. Itt a házaknak többnyire az utca vonalával párhuzamos hossztengelyű része is van, de ez még nem csatlakozik szorosan a szomszédos házhoz.

231. ábra. A félagrár övre jellemző utcakép alföldi városban. Debrecen (Mendöl Tibor felvétele)

Egy következő övezet, ahol megjelennek a zártsorú földszintes házak. Ebben az övben túlnyomó részben nem őstermelők laknak, ez *kisvárosi lakónegyed*. Az üzletek itt sem összefüggő sorban, hanem elszórtan jelentkeznek, tekintettel arra, hogy ez csak lakónegyed, de ezek az üzletek nem őstermelők mindennapi szükségleteit elégítik ki (fűszer-, hentes-, péküzlet). Egy következő övezetben, amely a kisvárosnak már legbelső magját jelenti, tömörül mindenféle városi jellegű munkahely, úgy azonban, hogy ezek keverednek még bizonyos mértékig lakóhelyekkel is. Nem mindennapi szükségleteket ellátó üzletek, tehát nem csupán élelmiszer-kereskedések, hanem pl. ruha-, szövet-, rövidáru-, vas-, bútor-, üvegáru-, papír- stb. kereskedések vannak jelen, amelyek azonban még nem túlságosan differenciáltak. Ahol ezek az üzletek összefüggő sorban *kisvárosi üzletnegyeddé* tömörülve foglalják el a zártsorú földszintes, részben egyemeletes házak földszintjének utcai részét, rendesen ott találjuk az összes egyéb városias funkciókat (hivatalokat, iskolákat stb.) is. A házak udvari részét és esetleges emeletét még lakások foglalják el. A kisebb alföldi városok képe az itt leírtaktól főleg a második világháborút megelőző időkben alig különbözött.

A *legnagyobb alföldi városokban* (Debrecen, Szeged, Szolnok, Kecskemét) a fenti rend szintén megtalálható, azzal a különbséggel, hogy a kisvárosi üzletnegyeden belül már a század első felében megjelent a *nagyvárosi formacsoport*. Itt a házak már mind emeletesek, sőt sok esetben többemeletesek. A házak földszintjén teljesen összefüggő sorban igen erősen differenciált üzletek sorakoznak, az emeleteken pedig többnyire lakások helyezkednek el (üzletbérházak). Különbözik ezeknek a legnagyobb alföldi városoknak szerkezete a többiekétől abban is, hogy megjelenik itt a falusias övezeten túl (tehát tőle kifelé) a *nagy helyigényű intézmények öve is*, amellyel tehát — akárcsak a nagyvárosokban — a korábban beépült terület peremén túl találkozunk. Megjelennek ezenkívül a nagy helyigényű intézmények övén túl a *második lakónegyed-öv* jellegzetes kertes családi házai és villái is. Látjuk tehát, hogy itt egy komplikált formával van dolgunk, amennyiben egy korábbi falusias településbe nőtt bele a város.

232. ábra. Kisvárosi lakónegyed utcája alföldi városban. Debrecen (Mendöl Tibor felvétele)

233. ábra. Kisvárosi üzletnegyed utcaképe alföldi városban. Debrecen (Mendöl Tibor felvétele)

234. ábra. Nagyvárosi formacsoportra jellemző utcarészlet alföldi városban. Debrecen (Mendöl Tibor felvétele)

Funkciók egymás rovására való terjeszkedésével találkozunk természetesen *falvakban* is: terjeszkedőben van az intenzívebb termelésű terület az extenzívebb rovására; így a legelő rovására a szántóföld, a szántóföld rovására a kert, és valamennyi művelési ág rovására a beépített terület.

Funkciók egymás rovására való terjeszkedésének egy sajátságos esete az, amit az Alföld legnagyobb városai képviselnek. Itt egy korábbi faluba

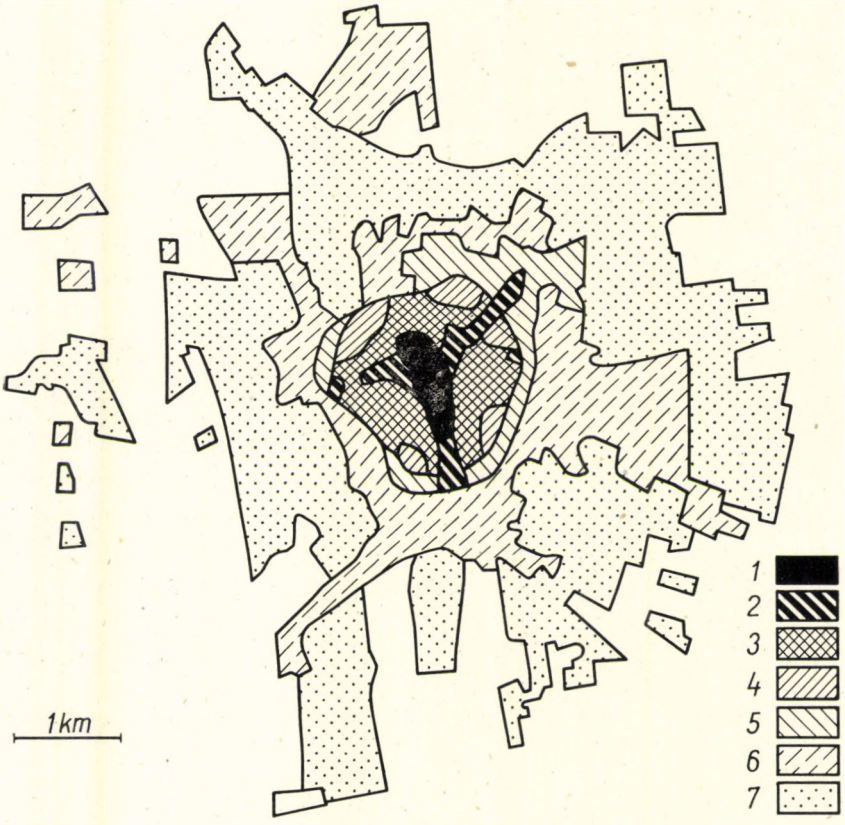

235. ábra. Debrecen funkcionális morfológiai térképe a második világháború előtt

1 = nagyvárosi formacsoport; 2 = kisvárosi üzletnegyed; 3 = kisvárosi lakónegyed; 4 = félagrár öv; 5 = apró telkű külváros („hóstát"); 6 = nagy helyigényű intézmények öve; 7 = laza agglomeráció = második lakónegyed-öv

nőtt bele a város, de ez a város annyira megnőtt, hogy a falusias övezetet már szigetekre szakította szét. A városiasodást megelőzően a belsőség pereme ott futott, ahol ma a falusias öv külső szélét találni. Azon túl következett a belső legelő, majd szántóföldek, ezeken túl végül a külső legelő. A fejlődés során a szántóföld terjeszkedett a külső legelő rovására, a belső legelőnek a szántóföldek felé eső külsőbb részein pedig megjelentek a szőlőskertek. Később, már a városiasodás során, a szőlőskertek és a régi belsőségi perem közötti belső legelőn a nagy helyigényű intézmények, gyárak, pályaudvarok telepedtek meg, kialakítva ilyen módon a második munkahely-övet. Ezzel

egyidejűleg a második lakónegyed-öv is kialakulóban van, amennyiben a szőlőskerteket kertes családi házak kezdik ellepni. Ez a kiragadott példa is rávilágít arra, hogy tájanként egyéni módon nyilvánul meg a városok különböző funkcionális öveinek kialakulása, de rávilágít arra is, hogy tájanként más és más a párhuzam a városok funkcionális és arculati övei között.

Amit a hazai alföldi városokról fentebb elmondottunk, a jelen sorok írójának „Alföldi városaink morfológiája" címen 1936-ban megjelent kutatáseredményeire épült, kiegészítve néhány olyan megállapítással, amelyet 1937-ben közölt először „Berufliche Struktur und Stadtbild. . ." stb. című munkájában. A hazai funkcionális morfológia tárgykörében újabban megjelent dolgozatok sorából ki kell emelnünk Wallner Ernő Paksról (1958) és Dunaföldvárról (1961) írt mintaszerű tanulmányait. Különös gazdagodásként értékelhető, hogy a szerző az említett települések tanulmányozása során az egyes telekig kiterjedő részletességgel végzett — az intézményeken kívül — a népesség foglalkozás szerinti tagolódására felépülő funkcionális vizsgálatot. A mezőgazdasági népesség társadalmi megoszlását és jellemző munkaeszközökkel (állatállomány !) való felszereltségét külön is tekintetbe vette. A társadalmi-funkcionális megoszlás területi képét időbeli változásaiban is igyekezett megragadni, és egybevetette azt az építmények jellegén kívül olyan morfológiai jelenségekkel, mint az utcahálózat és a telkek alaprajza, valamint a határalaprajz fejlődése is. A társadalmi-gazdasági kép folytonos változásait az egyik vagy másik vonásával minduntalan ki-kicsillanó természeti földrajzi környezet hátterére vetíti. Ilyen módon jut el a szocializmus építésével kapcsolatos jelenségek településformáló szerepének elemzéséig.

C) A VÁROS VONZÓKÖRE

A települések életjelenségeinek még egy kérdéséről kell megemlékeznünk, ez a vonzókör problémája. Mondottuk, hogy a város központi funkciókat betöltő csoportos település. Azt a területet, amelynek lakosai számára és lakosai helyett végzi a város ezeket a központi funkciókat, nevezzük a város szűkebb értelemben vett *vonzókörének*. A vonzókör fogalmát kiegészíti az *ellátó területé*, ahonnan a város élelmét és a nyersanyagokat szerzi. Világos, hogy a város nagysága és a vonzókör nagysága között (beleértve az ellátó területet is) valamiféle aránynak kell lennie. Mindkettő függvénye a közlekedés fejlettségének. Fejletlen közlekedés esetén a vonzókör és a város is csak kicsiny lehet. Mert ha a közlekedés nem elég biztonságos, főleg pedig nem elég gyors és olcsó, akkor egyrészt a város ellátásához szükséges élelmiszert, nyersanyagot csak egy szűkebb körzet területéről lehet odaszállítani, másrészt a város termékeit és szolgáltatásait, amelyeket cserébe ad, szintén csak szűkebb körzet veheti igénybe. Ha pedig ez a körzet szűk, ami más szóval annyit jelent, hogy a város vonzóköre kicsi, akkor kis mennyiségű az az élelem és nyersanyag, amelyhez a város hozzá tud jutni, és kis mennyiségű az is, amit maga produkál, így maga a város is csak kicsiny lehet.

Lehetséges ilyen viszonyok között az is, hogy az egymás mellé sorakozó kicsiny városias vonzókörök hálózata nem is teljes, közben hézagokat találunk, teljesen várostalan tájakat. Ezek a várostalan foltok a közlekedés fejlődésével lassan eltűnnek. Egyrészt mindenütt megszületik egy-egy város, másrészt a városias vonzókörök most már nemcsak érintkeznek, hanem ütköznek is, részben fedve egymást, tehát a vonzókörök egymás rovására terjeszkednek. A kedvezőbb feltételekkel rendelkező város vonzóköre ki fog terjedni a kedvezőtlenebb feltételekkel rendelkező város vonzókörére. Ezekben a kedvezőbb feltételekben bizonyos helyzeti energiák jelenléte nyilvánul meg. A nagyobb város vonzóköre el is nyeli a kisebbét. Nem szűnik meg azért — legalábbis az esetek többségében — a kisebb város sem, sem vonzóköre, csak alárendelődik a nagyobbnak, ami azt jelenti, hogy a városoknak egész hierarchiája alakul ki: kis városok bizonyos vonatkozásokban hozzájuk kapcsolódó kicsiny vonzókörrel, ezeknek egy csoportja fölé telepedik, más természetű kapcsolatokat kiépítve, egy nagyobb város, amelynek vonzóköre a kis vonzókörök valamennyiét felöleli. Minderre rátelepedik egy még nagyobb város, amely tehát a maga vonzókörét még nagyobb területre terjeszti ki.

Kisebb mértékben függ a város *népességpótló „hinterland"*-jának terjedelme a közlekedés fejlettségétől, noha ez a terület is a vonzókör része. A népességpótló „hinterland" azt a területet jelenti, ahonnét a város népessége bevándorlókkal gyarapodik, pontosabban azoknak a településeknek összességét, amelyekkel a város népcseremérlege aktív, ahonnan tehát több a városba beköltözők száma, mint a kérdéses városból odaköltözőké.

Első pillanatban úgy látszik, mintha ennek a „hinterland"-nak része lenne az a terület, amellyel a város *ingavándorforgalomban* áll. Némi meg-

fontolás után mégis igen jelentős különbséget állapíthatunk meg a két fogalom között. A különbség lényege azzal a körülménnyel függ össze, hogy a népességpótló „hinterland" területéről a várost állandó lakóhelyül választó beköltözők egyértelműen áramlanak a város felé, ezért ennek a népességpótló „hinterland"-nak gyakran (de nem mindig!) csökken a lélekszáma, ellenben az ingavándorforgalom olyan népességnek a lakóhely és munkahely között napról napra megismétlődő oda-vissza utazása, amelynek munkahelye a város közigazgatási határain belül, lakóhelye pedig azokon kívül fekszik. Az ingavándorforgalomban részes lakóterületek népessége tehát általában növekvő. Ezek a településföldrajzi értelemben vett elővárosok. A népességpótló „hinterland"-dal szemben mutatkozó különbség lényegbevágó volta a további megfontolás során válik nyilvánvalóvá.

Lakóhely és munkahely egymástól elválaszthatatlan részei valamely településnek, még akkor is, ha térben nem függenek össze egymással. Leghelyesebb azt mondanunk, hogy a munkahelyeknek az az együttese, amely a városnak mint funkcionális jelenségnek legfőbb meghatározója, csak a város munkahelyein dolgozók lakóhelyeivel együttvéve tekinthető teljes településnek, még akkor is, ha ezeknek a lakóhelyeknek egy része a munkahelyek területétől nagy távolságra, ezer és ezer össze nem függő darabkában fekszik, más (a szóban forgó várostól idegen) munkahelyekhez tartozó lakóhely-egységek (idegen falvak vagy városok lakóházai) közé ágyazva. Budapestnek mint településnek része — egészben vagy bizonyos százalékban — az a vecsési, érdi, pomázi, vagy akár nagykátai, ceglédi lakóház, esetleg csak lakás, amelyet vagy amelyben valamely budapesti munkahely dolgozója lakik. Amikor valaki reggel-este egy ilyen pomázi vagy nagykátai lakóház és valamely budapesti városrészben fekvő munkahely között közlekedik oda-vissza, mindenképpen *ugyanannak a településnek* részei között közlekedik. Ezt — legalábbis településföldrajzi megítélés szerint — az a körülmény nem befolyásolja, hogy közben átlép vagy nem lép át közigazgatási község- vagy városhatárt.

Mégis az az újpesti lakos, aki valamely budapest-belvárosi munkahelyen dolgozik, 1950 előtt — amíg Budapest közigazgatásilag nem egyesült a vele szomszédos helységekkel, így Újpesttel sem — „ingázó"-nak számított, azóta nem számít annak, pedig életviszonyaiban a szóban forgó vonatkozásban semmi változás nem történt. Ez arra vall, hogy az ingavándorforgalom statisztikája megszokott formájában, amikor valamely városi munkahely és a tőle közigazgatásilag elkülönülő lakóhelyek közti forgalom adatait öleli föl, nemcsak hogy nem is a város és annak vonzóköre (hinterlandja) között fennálló forgalomra, hanem a település belső mozgásjelenségeinek, közelebbről belső forgalmának bizonyos — méghozzá földrajzi szempontból önkényesen kiragadott — hányadára világít rá. Gyakorlati szempontból az „ingázók" statisztikájának annyi jelentősége mindenesetre van, hogy rátereli a figyelmet vagy a város és túlnyomóan a városban dolgozók által lakott bizonyos szomszédos községek közigazgatási egyesítésének ésszerű voltára, vagy — ha a közigazgatási különállás egyben nagy, esetleg több tucatnyi kilométert kitevő távolságot is jelent — a munkahelyül szolgáló közigazgatási város és közvetlen környéke lakásviszonyainak javítására, ottani új lakóházak építésére, vagy legalábbis a közlekedés bizonyos körzeten belül történő sűrítésére és gyorsítására.

A településföldrajzi értelemben vett Budapestnek ma már jóval több mint száz kilométer távolságban is szóródnak olyan lakóhely-részei, amelyeket egy-egy távoli országrész városának vagy falvának lakásai közé beágyazva találunk, és amelyeket esetleg csak hét végén keres fel Budapesten dolgozó tulajdonosa, a hét többi napjain csupán családja lakik.

Az ingavándorforgalom eddig bőségesnek nem nevezhető hazai irodalmából a probléma településföldrajzi szellemű megfogalmazásával, a vizsgálat elméletileg jól kidolgozott módszerével, annak az ország egész területét felölelő és a fáradságos munkától vissza nem riadó alkalmazásával, végül a nyert eredmények szemléletes kartográfiai ábrázolásával messze kiemelkedik LETTRICH EDIT „Az ipari települések terület-komplexumai Magyarországon" című értekezése (1962). Minthogy szóhasználatában a „település" kifejezés a közigazgatás egységeivel (közigazgatási város, község) azonosul, megkülönböztet „munkahely-jellegű" és „lakóhely-jellegű" településeket, és ilyenek kombinációjáról, „települési területegyüttes"-ekről, „településkomplexum"-okról beszél, megközelítőleg a fentebbiekben általunk „teljes"-nek, „településföldrajzi értelemben vett"-nek nevezett település (agglomeráció) jelentésében.

Erősen iparosodó országokban vagy országrészekben (mint például nálunk a veszprémi vagy borsodi iparvidék) több olyan városi-ipari központ alakulhat ki egymástól nem nagy távolságra, amelyeknek széles körzetben szétszóródó lakóhely-területei kölcsönösen áthatják egymást, ami egyben azt is jelenti, hogy egy-egy korábbi, csupán mezőgazdasági jellegű falu házaiban több közeli város dolgozóinak lakásai helyezkedhetnek el tarka keveredésben. Amilyen mértékben ez bekövetkezik, a szóban forgó falu olyan mértékben alakul át több különböző város egymással bonyolultan összekeveredett részévé.

Végeredményben ennek a jelenségnek csupán fokozott formája két vagy több, eredetileg önálló városnak olyan egyetlen nagyobb településsé való összenövése, amelyet az angol-francia irodalom — PATRICK GEDDES nyomán — *conurbation* néven emleget. Olyan többé-kevésbé hasonló rangú városikreken *(twin cities, cités jumelles)* kívül, mint a később Wuppertal néven közigazgatásilag is egyesült Elberfeld és Barmen, vagy az északamerikai St. Paul és Minneapolis, gyakori eset az is, hogy a lazán összeforrott városseregnek van egy a többit felülmuló és többnyire a származás sorrendje szerint is első központja. Ilyen konurbációs központ például Birmingham. A két vagy több, térbelileg lazán összefüggő városból, esetleg egy nagyvárosból és körülötte szatellita-városok egész seregéből álló olyan városcsoport, amelynek van egy nagyságára és funkcionális jelentőségére nézve kiemelkedő központja, ma már a Szovjetunióban is elterjedt forma. Moszkva a legnagyobb szabású, noha korántsem az egyetlen példa rá. Ilyen esetben az egész komplexus még joggal nevezhető funkcionális értelemben mindenestül egyetlen városnak. Ellenben aligha állítható ilyesmi például a Ruhr-vidék település-együtteséről. Sem Duisburg, sem Dortmund, de még a mindkettőt túlszárnyaló Essen sem emelkedik ki sem lélekszámát, sem az egész iparvidékre kiterjedő, nem ipari jellegű központi funkcióit tekintve olyan mértékben a tucatnyi városmag laza szövedékéből, hogy annak egyetlen, névadó központjaként szerepelhetne. Valóban iparvidékről és annak nem ipari jellegű tevékenységeket is tömörítő több városmagjáról beszélhetünk ebben az esetben.

A probléma aránylag fiatal irodalmából kiemelhetjük a nagy-britanniai viszonyokkal foglalkozó FREEMAN művét és annak az angol szénbányavidékek különleges viszonyaira rámutató érdekes francia visszhangját (P. GEORGE, Annales de Géographie, 1960., p. 311.). St. Paul — Minneapolis példájának elemző vizsgálatát nyújtja HARTSHORNE, majd később BORCHERT. Az utóbbi tanulmányában érdekes módszert közöl megfelelő index kiszámítására a beépített városterület határvonal-eltolódásának megállapításához. Általános vélemény szerint a „conurbation" fokozatos fejlődéssel átmegy az *agglomeráció* tömörebb formájába. DUBROVIN szovjet szerző viszont városok agglomerációján azt érti, amit az angol-francia szakirodalom konurbáció névvel jelöl. DUBROVIN is hangsúlyozza az egymásba olvadás folyamatának fokozatosságát: az agglomeráció mindössze közbenső stádiuma ennek a folyamatnak. Rámutat a folyamat megindulásának törvényszerűségére, arra, hogy két város térben közeli fekvése esetében az összekötő közlekedési vonal a városkörnyéki népesség számára a fokozott vonzás övezete. Ez — kapitalista viszonyok között — a vonallal szomszédos telkek abszolút járadékának emelkedésében fejeződik ki. A két várost elválasztó térség gyorsan urbanizálódik. A továbbiakban az említett szerző kitér a városok agglomerációjának főbb társadalmi-történeti okaira, egyebek között a földjáradéknak olyan értelemben mutatkozó szerepére is, amely a városon kívül fekvő új ipari csomópontok keletkezéséhez vezet (ezek a VANCE értelmezése szerinti *szatellita-városok*), nem is szólva olyan iparágakról, amelyek célszerű elhelyezkedése szétszórtan történik (bányaüzemek). De jelentős tényező vegyes funkciójú települések társadalmi és gazdasági funkcióinak fokozott specializálódása is, továbbá a városi közúti közlekedés fejlődése. Végeredményben kialakul a város-agglomeráció egészének saját belső funkcionális szerkezete. DUBROVIN az egyközpontú agglomerációkat (ezt a típust fentebbi példáink közül Moszkva vagy Birmingham képviseli) világosan megkülönbözteti az olyan többközpontú agglomerációktól, mint az ugyancsak példáink között szereplő Ruhr-vidék. Az előbbi típus városainak fejlesztője túlnyomóan a feldolgozó ipar, az utóbbiak fejlődésében a bányászatnak jut a főszerep. Általában a város-agglomerációk keletkezése a termelőerők fejlettségének mai szintjét jellemzi.

A DUBROVIN elnevezése szerint akár egyközpontú, akár többközpontú agglomerációk aránylag egyszerűen értelmezhető típusához képest bonyolultnak mondható (vagy legalábbis bonyolultan értelmezhetőnek látszik) az iparvidékeknek az a külföldön sem ismeretlen, nálunk azonban érthető módon viszonylag gyakori fejletlen típusa, ahol az ipari fejlődés mindmáig egyetlen sokfunkciójú, igazi városias csoportos településnek, azaz valódi nagyobb városnak a kialakulásához sem vezetett. Itt több (két-három, néha több), eredetileg mezőgazdasági jellegű falu alakult át lényegében egy-egy nagyméretű (sok dolgozót foglalkoztató) városias magános településsé, ahol pl. mindegyiken egyetlen jelentékeny bányaüzem és ahhoz csatlakozó legfeljebb egy-két gyár létesült. Ezek a munkahelyül szolgáló magjai annak a kiterjedt vidéknek, amelyen a dolgozók zöme — mint ingázó — a szomszédos falvakban lakik. Ennek az egész iparvidéknek településviszonyai valóban csak akkor látszanak esetleg valamivel nehezebben érthetőknek, ha a keresztben ingázás mai jelenségén kívül a vidék még egy régi kisvárost is felölel. Ezt a kisvárost a helyi és helyzeti energiáknak nagyobbára valami múltbeli értékelése alakította ki az egykor tisztán mezőgazdasági jellegű vidéknek

más pontján, mint ahol utóbb az egész bányászati tevékenység és a feldolgozó ipar zöme megtelepült. Meglepő az életnek és arculatnak az a szokatlan kontrasztja, amely egyrészt az új ipari centrumok és a tőlük térben elkülönülő régi kisváros között mutatkozik.

Ilyen kontrasztot találunk egyfelől Dorog és néhány társa (Tokod, Csolnok stb.), másfelől a közeli Esztergom között. A nagyipar szempontjából, amely a mai szocialista városfejlődés alapja, bizonyos mértékig maga Esztergom is — egy sereg faluhoz hasonlóan — csupán része a Dorogot, Tokodot, Csolnokot környező iparvidék lakóövezetének, viszont nem egy kulturális-iskolázási, igazgatási, egészségügyi szempontból Esztergom a „város", még Doroggal szemben is. A helyzet pontos elemzését nyújtja LETTRICH EDIT „A dorogi iparvidék városa: Esztergom" című kitűnő monográfiája (sajtó alatt). LETTRICHet jórészt Esztergomban szerzett tapasztalatai indították annak a már említett átfogó tanulmányának kidolgozására, amely a hazai ingavándorforgalom országos méretű településföldrajzi vizsgálatát tartalmazza.

Ismételjük: az ingavándorforgalom területe nem a vonzókörnek, hanem magának a városnak, a város második lakónegyed-övének a része, noha annak messzire kitolt, esetleg számos apró, össze nem függő darabra szakadó, más települések részeivel elkevert része. Az eddig elmondottakból azonban az is világosan kitűnik, hogy a két fogalom éles elhatárolhatósága ellenére is térben rendszerint bonyolultan egymásba ölelkezik az ingavándorforgalom területe a legkülönbözőbb értelemben vett vonzókörrel (ellátó területtel, népességpótló hinterlanddal stb.), sőt az előbbinek apró, szigetszerű részeit az utóbbi mindenestül körülöleli. Például egy Budapesttől bizonyos távolságra fekvő olyan falu, amely egészében sok zöldséget, gyümölcsöt, tejet vagy baromfit szállít a fővárosi piacra, és amely faluból sokan látogatják időnként mint vevők, igénylők vagy ügyfelek a budapesti üzleteket, hivatalokat, szórakozóhelyeket, sőt ahonnét elvándorlók is gyarapítják Budapest népességét, egyúttal felölelhet épületeinek tömege közé keverten olyan házakat esetleg lakásrészeket, amelyekben Budapesten dolgozó „ingázók" is laknak.

Nagyjából az itt felsoroltakhoz hasonló vonásokkal jellemezhető a városoknak (főleg nagyvárosoknak) az a közelebbi környező övezete, amelyet CHABOT „*moyenne banlieue*", SCHÖLLER „*Umland*" elnevezéssel jelöl. Ezzel szemben a CHABOT terminológiája szerinti „*grande banlieue*" — megfelel SCHÖLLER „*Hinterland*", majd az ezt kifelé követő „*Einflussgebiet*" megjelölésének — mindenesetre a vonzókörnek olyan távolabb fekvő, a nagyvároshoz csupán kevesebb szállal és lazábban fűződő övezete, amelyen belül alacsonyabb rangú, tehát mindennapibb központi funkciókat ellátó kisebb városi centrumok már megjelennek. A nagyvárosnak ezzel a távolabbi környékkel már csupán kisebb számú, kevésbé mindennapi funkció ellátására korlátozódnak a kapcsolatai.

Természetesen valamely város vonzóköre — amint az már az eddig mondottakból is következik — különböző vonatkozásban különböző méretű és alakú lehet. Főként kapitalista viszonyok között és különösen gazdasági vonatkozásban ilyen a helyzet. Amennyiben egy város többféle központi szerepkört tölt be — márpedig ez a leggyakoribb eset —, ilyenkor tulajdonképpen annyi vonzóköre van, ahányféle központi funkciót betölt. Más lehet a terjedelme annak a vidéknek, amelynek számára a város közigazgatási,

kulturális vagy szórakozó-centrum, iparcikkek bevásárló-, mezőgazdasági termények értékesítőhelye, és megint más lehet az a körzet, melyből a város a maga élelmét beszerzi, ahonnét népessége bevándorlókkal pótlódik stb. Sőt közigazgatási ágazatonként és kultúrintézményenként, a város által felhasznált élelmiszerek és nyersanyagok fajtáiként is más és más lehet a vonzókör. A közigazgatás szervei — kapitalista viszonyok között is — pontosan körülhatárolt területi illetékességgel rendelkeznek. Kevésbé élesen körülhatárolt a vonzókör kulturális vagy gazdasági szerepkört betöltő intézmények esetében. Egy város pl. a maga iskolái révén is központi szerepkört tölthet be. Itt azonban — hacsak valami felsőbb szerv nem szabályozza — nincsen éles határ, fokozatosan mosódik el a vonzókör olyan területek felé, amelyekről már más város iskoláit látogatják a tanulók. Még sokkal inkább ilyen a helyzet pl. a város által szolgáltatott ipari termékek tekintetében: hova szállítanak a város iparosai iparcikkeket, honnan szereznek nyersanyagokat stb.

Maga a vonzókör elnevezés csak képletes elnevezés; nem körökről van itt szó, hanem többnyire szabálytalan, sőt sokszor nem is egy darabban levő idomokról. Ahhoz, hogy valóban körszerű legyen a vonzókör, tökéletes homogeneitásnak kellene fennállnia, a térszín domborzati és talajviszonyait tekintve éppen úgy, mint éghajlati, gazdasági tekintetben, az igények tekintetében stb., továbbá minden irányban egyformáknak kellene lenniük a közlekedés lehetőségeinek. Ez a helyzet azonban nem áll fenn sem gazdasági, sem egyéb téren. Ha pl. az iskoláztatást nézzük, még azon a területen belül is, ahol egy másik iskolaváros vonzóhatása nem érvényesül, lesznek falvak, ahonnét sok tanuló jár be a városba, egy másik faluból kevesebb, ott esetleg mások az igények az iskolázás terén, mert más a lakosság száma és összetétele.

Még inkább vonatkozik ez a gazdasági kapcsolatokra, ha pl. azt vizsgáljuk, mely területek azok, amelyek ellátják a várost gyümölccsel, tejjel stb. Nem várhatunk szabályos, de még csak zárt idomokat sem, mert hiszen csak olyan falvak látják el gyümölccsel a várost, amelyek ilyent maguk is termelnek, ahol azt egyebek között a klimatikus és talajviszonyok a versenyképesség mértékéig lehetővé teszik. Ezek a feltételek pedig rendesen szétszórt foltokban jelennek meg. Különösen erősen érvényesül a klimatikus és talajviszonyok döntő hatása a különböző ellátó területeknek elkülönülő foltokban való megjelenésére, ha a várostól viszonylag távolabb fekvő vidéket vesszük szemügyre.

Másrészt pedig azért sem lehet a vonzókör szabályos kör, mert a jobb közlekedéssel dicsekvő vonalak mentén, ahol tehát gyorsabb vagy olcsóbb közlekedési eszközök állnak rendelkezésre, a vonzókör ki fog ugrani, nyúlványai, sőt például a vasútvonalak állomásai mint központok körül, szigetei támadnak.

Különösen jelentős ilyen szempontból az a változás, amely a vasúti közlekedés meghonosodásának idején köszöntött be. Korábban a sokkal lassúbb szekérforgalom az elérhetőségnek megközelítőleg egyenlőbb lehetőségeit biztosította minden irányban, tehát a vonzókör alakja is csupán kisebb mértékben különbözött a körtől, csak a vasútvonalak gyorsabb közlekedése teremtette meg a vonzókör messze kiugró nyúlványait. Megint más irányú változást hoz az autóbusz megjelenése. Ennek a közlekedési eszköznek a sebessége átlagban csak kevéssé tér el a vasútétől, ezért a sugarát

lényegesen nem növeli meg a vonzókörnek, csupán annak alakját hozza ismét közelebb a körhöz, mégpedig annál inkább, minél nagyobb mértékben szolgálja ki a vasútvonalak közé eső szektorok addig elhanyagolt forgalmát. Persze országonként különböző az autóbusz és vasút részesedésének aránya a városnak vidékével lebonyolódó szomszédos forgalmában, főleg a két közlekedési eszköz egymáshoz viszonyított díjszabásának megfelelően. Nem szabad elfelednünk továbbá, hogy ezek a szabálytalan idomok formájában megjelenő, esetleg foltokra szakadozott vonzókörök nem is határolódnak el élesen, hanem fokozatosan mennek át a szomszédos városok vonzóköreibe.

Az ellátó területek idomainak térbeli elhelyezkedésében vannak mégis szabályszerű vonások, mégpedig a város szomszédságában fokozott mértékben. Ott ez a szabályszerűség többé-kevésbé felismerhető övezetes rendben, legalábbis annak kialakulására irányuló tendenciában fejeződik ki. A mezőgazdasági termelésnek bizonyos romlékony árukat szolgáltató, vagy pedig a terület egységére számított nagyobb súlyú hozamot adó ágazatai a hosszú szállítás lehető csökkentése céljából a piac közelében helyezkednek el. Ha a súlyban kifejezett nagy hozam egyúttal nagy értéktermelést is jelent, az ilyen termelés egyben belterjesnek is nevezhető. Ilyen romlékony árukat adó, egyben belterjes mezőgazdasági ágazatok, kezdve a virág- és zöldségkertészeten, majd távolodva a tej- és gyümölcstermelésen át, a város mint fogyasztópiac körül mind távolabbi körzetekben tömörülnek, illetve szóródnak szét.

Korábbi időkben, amikor még nem volt vasút és gépkocsi, csak a város közvetlen szomszédsága rendezkedhetett be a fentebb felsorolt romlékony áruk piacra termelésére; később — a gyorsuló közlekedési eszközöknek megfelelően — a romlást előidéző hosszú szállítás már elég tekintélyes távolságot jelent. Az effajta áruk termelésövezetének belső szegélye továbbra is a város mindenkori beépített területének szomszédságában alakul ki. Külső szegélyének túlzott eltávolodását most már az a körülmény korlátozza, hogy ha a városi kereslet teljes mennyiségének fedezésére képes, tehát már eléggé kiterjedt, de viszonylag még mindig közeli termőövezetet túllépjük, onnét már a nagyobb szállítási költség teszi versenyképtelenné a városi piac ellátását célzó termelést.

A közelebb fekvő földeken termelők termékeik piacra szállításakor jelentékeny szállítási költséget takarítanak meg, viszont a piacon ugyanolyan áron adják el a terméket, mint a legmesszebb fekvő, de a társadalmi kereslet kielégítéséhez még mindig szükséges termőföldeken gazdálkodók. Ebből a legtávolabbi, de a kereslet kielégítéséhez mégis szükséges földek termelési feltételei által meghatározott általános termelési árból kivonjuk a piacközeli földek egyéni termelési árát. Így kapjuk az átlagprofitot meghaladó pluszprofitot, amelyet mint *I. számú különbözeti földjáradékot* a tőkés bérlő magasabb haszonbér formájában a földtulajdonosnak kénytelen átengedni — kivéve, ha nincs bérlő, tehát a tulajdonos maga gazdálkodik, s így közvetlenül jut a különbözeti földjáradékhoz. A különbözeti földjáradék szocialista viszonyok között is létrejön, de ott nem ölti haszonbér formáját, hanem mint tiszta többletjövedelem a kolhozoknak (termelőszövetkezeteknek), illetve a szocialista államnak jut. A virág- és zöldségkertészet, valamint hasonló igen belterjes termelési ágazatok a kihasznált földterülethez viszonyított nagyobb termelőeszköz- és munkaráfordítást igényelnek (pl. öntözés,

üvegházak). Természetesen az ilyen kertgazdálkodás belterjessége esetleg nemcsak a terület egységére számított nagyobb értéktermelésben fejeződik ki, hanem nagyobb tiszta jövedelemhez (kapitalista viszonyok között nagyobb profithoz) is vezethet.

A különböző termelési ágazatoknak a városi fogyasztópiacok körül történő elhelyezkedésére és az elhelyezkedésnek az I. számú különbözeti földjáradékkal való összefüggésére, noha ez az elnevezés nem tőle származik, elsőnek J. H. THÜNEN mutatott rá 1826-ban.

A Budapest mint fogyasztópiac körül kialakult legbelső mezőgazdasági ellátó övezet a virágkertészeté, amelyet GYÖRKÖS ERZSÉBET megállapítása, illetőleg ilyen tárgyú értekezése, térképeinek tanúsága szerint nem is a beépített terület szomszédságában, hanem részben annak kicsiny hézagain, üres háztelkeken helyet foglaló apró kertészeti üzemek képviselnek. Ez is a várostest és vonzókörének összeölelkezése, csakhogy ennek az ölelkező övezetnek a legbelső szegélye, ahol kifelé haladva elsőnek bukkannak fel a beépített terület második lakónegyed-övének folytonossági hiányain a legbelső ellátó övezet szigetszerű előőrsei. Budai villák, bérházszerű lakóházak vagy gyárak közé ékelődő üvegházas kertészetek az Alkotás utca vagy Villányi út környékén képviselik az ölelkező övezetnek ezt a belső szegélyét, amint a fordított jelenségre egy-egy Budapestre ingázónak nagykátai földművelők házai és udvarai között megbújó otthona a példa.

Az ellátó területnek termények szerinti tagolódását számos természeti tényező (éghajlat, talaj stb.) térbeli rendjének közvetett hatásán kívül — amint láttuk — jelentősen irányítja a különbözeti földjáradéknak a piacra való szállítás költségéhez történő igazodása. Ezzel szemben a város beépítésének körülményei erősen igazodnak a telekár, illetve *telekjáradék* (főleg persze az épülettelkek után járó különbözeti járadék, esetleg monopoljáradék) területi eloszlásához. Míg a különbözeti földjáradék főként a piactól való távolsághoz, a különbözeti telekjáradék a többféle funkcionális központtól együttesen számítandó távolsághoz igazodik. A kétfajta járadék térbeli eloszlásának képe tehát nem egyezik, hasonlatosan két különböző centrumhoz igazodó hullámgyűrűk rendszeréhez, azok interferenciájához. Ez a valóságban igen bonyolult és a gyakorlatban nehezen elemezhető összegződés. Annyi bizonyos, hogy a mezőgazdasági ellátó terület és a beépített várostest között természetes fejlődés során az utóbbi a térhódító az előbbi rovására, nem pedig megfordítva. Arra számos példát ismerünk, hogy a korábban mezőgazdaságilag, annak legjövedelmezőbb ágazata által, tehát virágkertészetként értékesített területet utóbb bérház vagy más épület (pl. gyár) foglalja el, minthogy ez nagyobb profitot biztosít. A fordítottjára természetes fejlődés során aligha akad példa, hacsak ideiglenesen nem telepedik egy leégett ház telkére kertészeti üzem.

A várost mint fogyasztópiacot ellátó mezőgazdasági termelés elhelyezkedése egyebek között a piacra való szállítás költségéhez igazodó I. számú különbözeti földjáradék nagyságának megfelelően alakult ki a kapitalista termelési viszonyok uralomra jutása óta. De amint a különbözeti földjáradék nem szűnik meg a szocializmus viszonyai között, éppúgy fennmarad a termelés elhelyezkedésére gyakorolt irányító szerepe is. Ezzel szemben a várostest beépítettségének mértékét a telekjáradék mértéke, tehát végeredményben szintén olyan tényező irányította, amely a kapitalista fejlődéssel tűnik fel.

Övezetes rendet ismertünk meg az alföldi óriásfalvak egykori határkihasználásának képében is: belülről kifelé eredetileg belsőség, ólaskert-öv. belső legelő, szántóföld, külső legelő váltotta fel egymást. Ez a rend semmiféle kapcsolatot nem mutat a kapitalizmus piacra termelő viszonyaival, sőt — mint láttuk — a külső-belső legelő és az ólaskert léte a feudális időket is megelőző, nomád viszonyokra vezethető vissza.

Óriásfaluba belenőtt, nagyvárosi formacsoportot is növelt legnagyobb alföldi városaink övezetes tagozódása viszont — belső legelőre telepedett gyáraival és más nagy helyigényű intézményeivel, valamint szőlőskertek helyét elfoglaló kertes, családiház-övezetével — a kapitalizmus idejében történt további fejlődés eredménye. A fejlődés lényege az, hogy a telekjáradék és a különbözeti földjáradék irányította kapitalista övezetesség beilleszkedett az eredetileg nomád gyökerű, de az ekés földművelés irányában tovább fejlődött tagolódásba.

A vonzókör kérdése két, ellenkező irányból vizsgálható, aszerint, hogy kiindulópontunk a város, vagy a vidék. Egyik esetben egyetlen városnak a megfelelő vonzóköreit, vagy ellátó területeit állapítjuk meg, különböző lehetséges szempontokból. Ilyen munkát végzett pl. az egy-egy várost ebből a szempontokból monografikusan szemlélő Márton Béla, Györkös Erzsébet, Erdegh Béla és a kérdést általánosságban, a területi tervezés gyakorlati feladatainak szolgálatában megvilágító Major Jenő. A másik esetben azt keressük, hogy egy vidék hány városi funkciójú központtal rendelkezik, azok milyen szempontból központjai az illető vidéknek és funkcióik rangja szerint miféle hierarchikus rendbe illeszkednek. Ezt az utóbbi kérdést a „Városok hierarchikus térbeli rendje" c. fejezetben világítjuk meg.

IV. TELEPÜLÉS ÉS KÖRNYEZET

A) A FEKVÉS

A település a fekvés tényén keresztül kapcsolódik a természetes tájhoz, általában környezetéhez.

A szakirodalomban szokás beszélni *matematikai* fekvésről, *topográfiai* fekvésről és *forgalmi* fekvésről. A matematikai fekvés annak a helynek földrajzi szélessége, földrajzi hosszúsága és tengerszint feletti magassága, ahol a település fekszik. Ez az illető hely éghajlatának bizonyos sajátságait már megmagyarázza, de amit ki tudunk következtetni belőle, azt ki kell egészíteni más éghajlati tények ismeretével, márpedig az éghajlatnak településföldrajzi szempontból fontos minden vonása, így tehát a matematikai fekvés még inkább, mindenestül benne van a topográfiai fekvésben. A topográfiai és a forgalmi fekvés szerepével régi idők óta foglalkoznak a geográfusok, de nem különböztették meg egymástól ezt a két típust. Ki kell emelnünk JOHANN GEORG KOHL nevét, akinek 1841-ben, azután 1874-ben jelent meg ilyen tárgyú értekezése. Az elsőben általában a településeknek a felszíni formákkal való kapcsolatait vizsgálta, a másodikban pedig Európa fővárosainak fekvésével foglalkozik, de ő sem különbözteti meg egymástól a topográfiai és forgalmi fekvést. A kettő megkülönböztetése — miután HETTNER már 1895-ben a fekvést külön a tágabb földrajzi, és külön a szűkebb helyi környezethez kívánja viszonyítani (földrajzi és topográfiai fekvés) — először RATZELnél bukkan fel 1903-ban. Ő beszél ún. „Ortslage"-ról (vagy topographische Lage-ról) és „Verkehrslage"-ról. Ez a két fogalom azután átmegy a más nyelvű szakirodalmakba is, így pl. a francia irodalomban a „site" szó (latinul: situs) ugyanazt a fogalmat takarja, amit a RATZEL-féle „Ortslage", és a „position" ugyanaz, mint a RATZEL-féle „Verkehrslage".

A *topográfiai fekvés* jelenti annak a térszínnek a sajátságait, amelyen a település helyet foglal, és amelynek javait közvetlen munkájával kihasználja. Térszínen itt nemcsak a domborzat értendő, hanem a környezet minden egyéb, nem emberkéz alkotta sajátsága is, tehát benne van a vízrajzi, éghajlati jelleg, a természetes növénytakaró jellege, továbbá az is, hogy a település egy folyó partján fekszik-e, vagy a folyó szigetén, hegylejtőn vagy hegynek a tetején, forrás közelében, vagy vízben szűkölködő területen, meleg vagy hideg, csapadékos vagy száraz éghajlat alatt stb.

Ezzel szemben a *forgalmi fekvés* azt fejezi ki, hogy miféle sajátságok szabják meg a település elérhetőségét más településekről, más tájakról. Tegyük fel, hogy egy folyónak, amelynek folyásirányát ábránkon nyíl jelzi, egyébként széles ártere valahol összeszűkül. Vegyünk fel az összeszűkülés helyén akármelyik parton egy „A" helyet. Világos, hogy ennek az elérhetősége jóval nagyobb mértékű, mint pl. a „B" helyé. Az „A" hely jobb parti elérhetősége ugyan teljesen azonos „B" helyével, ellenben a túlsó partról „A" pont sokkal könnyebben elérhető, mint „B" pont. Minden forgalom, amely a bal partról a jobb partra irányul, „A" pontban fog csomózódni. A folyó bal partjáról tehát minden jobb parti hely annyival rosszabbul érhető el, mint „A", amilyen távolságra fekszik „A" ponttól az illető hely, mert

minden egyes pont csak „A"-n keresztül érhető el. „A"-nak forgalmi fekvését, vagyis elérhetőségét tehát meghatározza az a tény, hogy egy folyó árterének összeszűkülési helyén fekszik, ún. *folyami átkelőhely*. A forgalmi fekvés fogalma szempontjából tehát közömbös, hogy egyébként az a térszíni darab, amelyen „A" helyet foglal, micsoda; a fekvésnek tisztán csak azok a jegyei érdekelnek, amelyek „A"-nak akár jobb, akár rosszabb elérhetőségét domborítják ki.

A topográfiai fekvés ezek szerint *abszolút*, a forgalmi fekvés *relatív* fogalom, a forgalmi fekvés esetén mindig más helyekkel összehasonlítva jelöljük meg a hely fekvését. Akár a topográfiai, akár a forgalmi fekvést nézzük, csak egyszerű tényeket állapítunk meg, de nem mondjuk, hogy azok előnyösek-e, vagy hátrányosak.

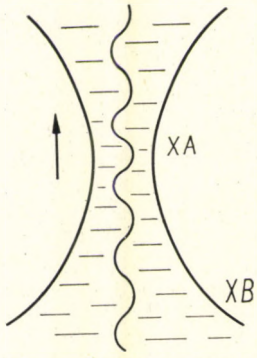

236. ábra. Folyami átkelőhely forgalmi fekvését magyarázó vázlat

A = a folyó árterét a jobb parton kísérő árvízmentes területnek az ártér átkelőhelyét legjobban megközelítő helye. Ennek a bal partról való elérhetősége minden képzelhető jobb parti hely között a legjobb, pl. jobb „B" tetszőlegesen felvett, jobb parti helyénél

Ha az *előnyök* kérdésére térünk át, akkor már *energiákról* beszélünk. Amint fekvés is kétféle van, éppen úgy energia is. A topográfiai fekvés előnyeit nevezzük összefoglaló néven *helyi energiának*, a forgalmi fekvés előnyeit pedig *helyzeti energiának*. Pl. ha egy település árvízmentes szinten fekszik, ez a topográfiai fekvésnek egy tényе, egyben helyi energia is, mert az, hogy a település árvízmentes szinten fekszik, nyilván előnyös arra a településre nézve. Ha egy település árvíztől veszélyeztetett területen fekszik, ez szintén topográfiai fekvést jelent, de nem jelent egyúttal helyi energiát is, sőt éppen annak hiányát jelenti. Kedvezőtlen topográfiai fekvéssel, tehát szinte negatív helyi energiával gyakran találkozunk különböző zsákmányoló foglalkozású közösségek körében. Ennek magyarázata, hogy az ilyen embercsoportokat idők folyamán erősebb szomszédaik szorították általában kedvezőtlenebb környezetbe. Éppúgy, ha egy település folyami átkelőhely, ez annak a településnek forgalmi fekvése körébe tartozik, egyben annak helyzeti energiáját is jelenti, mert kétségtelenül előnnyel jár a településre nézve az, hogy könnyebben elérhető, mint más település.

A helyi és helyzeti energia elnevezés Cholnoky Jenőtől származik. Rajta kívül — főleg magyar vonatkozásban — Teleki Pál és Fodor Ferenc is foglalkoztak a helyzeti energiák kérdésével.

A következőkben meg kell vizsgálnunk, miféle típusai vannak a topográfiai és a forgalmi fekvésnek, valamint a helyi és helyzeti energiának. Nagyon nehéz ezeket felsorolni. Különösen a topográfiai fekvésnek rengeteg elképzelhető és valóban meglevő típusa van. Szűkebbre szorul a feladat, ha a fekvés típusai közül csak az előnyöseket válogatjuk ki, tehát azt nézzük, melyek a helyi és melyek a helyzeti energiák típusai. Viszont itt az okoz nehézséget, hogy nem lehet egyszer s mindenkorra szóló, örök érvényű kategóriákat felállítani, mert a topográfiai vagy forgalmi fekvésnek ugyanaz a vonása egyrészt a kor társadalmi fejlettségének megfelelően más és más mértékben előnyös vagy hátrányos, másrészt még a fejlettségnek ugyanazon a szintjén belül is a település szerepköre szerint is lehet előnyös vagy közöm-

bös vagy esetleg hátrányos. Egy halásztársadalom tagjai számára például hasznavehetetlen minden olyan topográfiai fekvés, amely a vizet mint a halászat színhelyét nem tartalmazza. Más életforma esetén természetesen más vonások bizonyulnak nélkülözhetetlennek.

Amint a gazdasági élet fokozatosan differenciálódik, egyre többféle termelőtevékenységből tevődik össze egy-egy közösség gazdasági élete. Ennek megfelelően ugyanannak a topográfiai fekvésnek egyre több vonása válik előnyössé. Világos tehát, hogy különösen az olyan pontok helyi energiája nő meg jelentékenyen, amelyekről sokféle termelőtevékenység folytatható. Ezért erősen kidomborodik a különböző tájtípusok vagy legalábbis térszíntípusok és elemek határvonalának helyi energiája, pl. lejtők lábáé vagy árvízmentes szintek ártérre néző peremvonaláé. A lakóhely, a falvak belsősége lehetőleg magára a határvonalra telepedik, ahonnan a legkönnyebben elérni a különböző térszíntípusokra rátelepedő különböző munkahelyeket. A különböző térszíntípusok határvonalának helyi energiája addig fokozódik, amíg a gazdasági élet fokozatos differenciálódása nem töri át az egyes települések autarkiáját. Amint a területi munkamegosztás kialakul, minden egyes település élete kevesebb számú tevékenységre specializálódik. Bizonyos tevékenységek kiesésével egy-egy adott topográfiai fekvés bizonyos, korábban előnyösnek tekintett vonásai közömbössé vagy éppen hátrányossá válhatnak, ha új, speciális tevékenység szempontjából nem megfelelőek. Lehetséges tehát, hogy a különböző térszíntípusok határvonalának helyi energiája is megcsökken, vagy legalábbis átértékelődik a területi munkamegosztás korszakában olyan módon — és ez a legkedvezőbb eset —, hogy korábban közömbös tájsajátságok az új, speciális tevékenység szempontjából értékesnek bizonyulnak.

A területi munkamegosztás legjelentősebb ténye a városok megszületése. Gyakran találkozunk azzal az állítással, hogy falvak számára a helyi energiák a fontosak, városok számára pedig a helyzeti energiák. Nagy általánosságban ez igaz, de mégsem jelenti azt, mintha falvak számára teljesen közömbösek lennének a helyzeti energiák, városok számára pedig a helyi energiák.

Amíg nincs területi munkamegosztás, addig város sincs, csupán önellátó falvak vannak. Önellátó falvak léte valóban csak a topográfiai fekvés tényeitől függ, a más településekről való elérhetőség közömbös számukra. Ugyanígy igaz az is, hogy a város — mint a területi munkamegosztás jellegzetes településformája — ebből a jellegéből kifolyólag nem lehet önellátó. Ha pedig nem önellátó, akkor fennállása attól függ, hogy tud-e érintkezni más településekkel, nem városias településekkel, azaz falvakkal. A város a területi munkamegosztásban a központi szerepkörökre, tehát a kevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő tevékenységekre specializálódott, vagyis éppen a legmindennapibb szükségleteit csak úgy tudja kielégíteni, ha cserekapcsolatban áll a falvakkal, azokból elérhető. A városnak tehát létkérdése a más településekből, különösen a falvakból való elérhetőség, más szóval a kedvező forgalmi fekvés, a helyzeti energiák jelenléte.

Csakhogy attól az időponttól kezdve, amint megszületnek a városok, többé már a falvak sem önellátók. Igaz ugyan, hogy a városoknak csak a kevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő tevékenységeket engedték át, tehát szükség esetén könnyebben megélnek a város nélkül, mint a város a falvak nélkül, de a falvak egymás között is bizonyos munkamegosztásra

léphetnek, egyenként a mezőgazdasági termelésnek is bizonyos ágazataira specializálódhatnak. A területi munkamegosztás korában tehát a falu számára sem közömbös az elérhetőség, a kedvező forgalmi fekvés. Másrészt természetesen a városoknak is mindig szükségük van bizonyosfajta helyi energiákra. A település helyének árvíztől védett fekvése helyi energiának számít, márpedig az ilyen fekvés nyilván városok számára sem közömbös. Sőt még azt is látni fogjuk, hogy vannak olyanfajta városok, amelyek léte egyenesen bizonyos helyi energiákon alapul.

1. A TOPOGRÁFIAI FEKVÉS ÉS A HELYI ENERGIÁK TÍPUSAI

a) *A geomorfológiailag meghatározott topográfiai fekvés*

A következőkben a topográfiai fekvés néhány gyakori típusát ismertetjük. Ezeknek jelentékeny hányada geomorfológiailag értelmezhető, más szóval, bizonyos felszíni formákkal kapcsolatos.

Gyakori jelenség, különösen hegységek területén, települések belsőségeinek *teraszfelszínen* való elhelyezkedése. Ehhez a fekvéshez először is az árvíztől való védettség kapcsolódik mint helyi energia. Egyéb előnyök különösen az autarkiához még közel álló, de már erősen differenciált tevékenységű falvak esetében mutatkoznak, hiszen különböző térszíntípusok érintkezésével van dolgunk, amelyek mind másféleképpen használhatók ki. A folyó ártere szolgáltatja mindazokat a javakat, amelyek a vízi világhoz kapcsolódnak. Elsősorban vizet mindenféle célra, azután az ártér növényvilágának javait, pl. nádat építő- és tüzelőanyagnak, az ártér és a folyó állatvilágának javait (vízimadarakat, halakat). A teraszfelszín a maga ármentes jellegével a legkiválóbb terület a földművelésre. A szántóföldek kiterjeszkedhetnek a lejtőkre is, feltéve, ha azok nem túl meredekek, vagy suvadásveszélyesek. Kedvező hajlásszögű déli lejtők az erősebb inszoláció következtében nagyobb hőigényű növények termelésére is alkalmasak lehetnek. Lehet, hogy a lejtők természetes növénytakarója erdő, ezt a nagyobb magasságokban esetleg meghagyják és szintén kihasználják. Később az autarkia bomlásával kibontakozhatik a terasznak az az előnye, amit mint a folyóvölgyet követő országút vagy vasút hordozója kínál. Lehetséges, hogy ez idővel a legfontosabb előnyök közé lép, míg a korábbi előnyök közül egyikmásik most már közömbössé válik. Ha a teraszfelszínnek csak egyes foltjai maradtak meg, akkor ezek némelyikén egy falu már el sem férne, de magános település helyének még mindig kedvező lehet.

Egykor eljegesedett hegységekben a *kárfülkék fenekei* és *lejtővállak*, jégtakaró által letarolt térszíneken, mint például Finnországban, a *morénasáncok* és *ózok* is sokszor magukhoz vonzzák a magános településeket. Ugyancsak hegységek területén *törmelékkúpok* is gyakori helyei települések belsőségének. Valamely nagyobb folyó széles völgysíkjára sokszor olyan mellékfolyók futnak le, amelyek itt válnak alsószakasz jellegűvé, ezek nagy törmelékkúpokat építenek a völgysík peremén. Maga a völgyfenék többnyire árvízveszélyes, a lejtők esetleg nagyon meredekek, ezzel szemben a törmelékkúpok árvízmentesek és enyhe lejtésűek, felszínük alatt a talajvíz szintje nincs mélyen, kutakkal könnyen elérhető. Fennáll ezenkívül itt is a különböző térszíntípusok érintkezésének előnye. A vázolt helyzet igen

gyakori pl. az Alpokban. Egyik legszebb példa az Adige völgye, ahol végesvégig a mellékpatakok törmelékkúpjai sűrítik a falvak belsőségeit. Sokszor találkozunk tavakba ömlő folyók *deltáján* fekvő belsőségekkel is. Erre is az Alpok nyújtanak több példát: Zell am See, Montreux stb. Az ilyen település sokszor eredetileg halászfalu volt, de azután a szép környék, vagy a fürdőzés

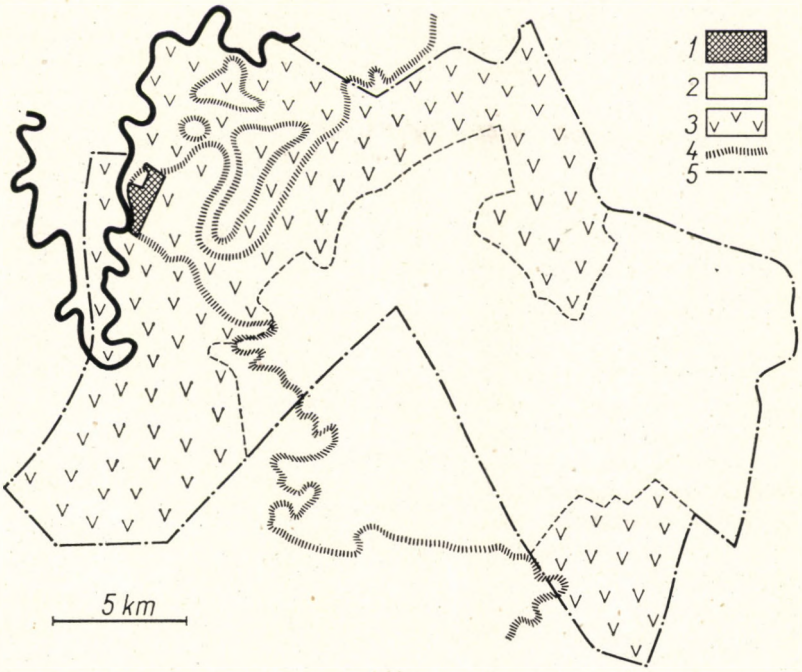

237. ábra. A topográfiai fekvésnek az Alföldön gyakori típusa: a település belsősége az árvízmentes térszín ártérre néző peremén, a jelen esetben a folyót megközelítő félszigeten fekszik. Szarvas (Békés m.) határa a XIX. század elején

Az ártér mindenestül legelő, az ármentes térszín nagyrészt szántóföld
1 = Szarvas belsősége; 2 = szántóföld; 3 = legelő; 4 = az árvízmentes szint és ártér határa; 5 = Szarvas község közigazgatási területének határa

lehetőségei utóbb megnövelik az idegenforgalmat, és a halászfalu átalakul kedvelt üdülőhellyé.

A topográfiai fekvésnek síkságokon gyakori típusát képviselik az *árvízmentes térszínek ártérre néző peremén* fekvő belsőségek. Erre különösen a mi Alföldünkön találunk példákat. Itt a neolit kortól a XIX. századig a legtöbb falu belsősége valamely ármentes szintnek ártérre néző peremén helyezkedett el. Az előnyök hasonlóak a hegységek folyóvölgyeiben gyakori teraszfekvés előnyeihez; a belsőség védve van az árvíztől, ugyanakkor minél közelebb áll a gazdasági élet az önellátás sokoldalúságához, annál inkább tudja értékelni azt a kétféle szintet, amelynek határvonalán elhelyezkedik.

Természetesen ilyen szempontból is volt bizonyos fejlődés a hosszú századokon át. Korábban az ártér értéke volt nagyobb. Egészen a múlt századig akadtak a folyóhoz vagy árteréhez kötött munkahellyel rendelkező alföldi

halász- vagy pákászfalvak. Ezek belsőségei igyekeztek a folyóhoz vagy árteréhez közel jutni. Megülték az *ártér* félig-meddig *ármentes szigeteit*, az *övzátonyokat, parti dűnéket* is. Még az ártérre való telepedést is lehetővé tette az a körülmény, hogy korábban a hajlékok nem voltak olyan költséges építmények, mint manapság. Kisebb árvíz csak a sártapasztást mosta le

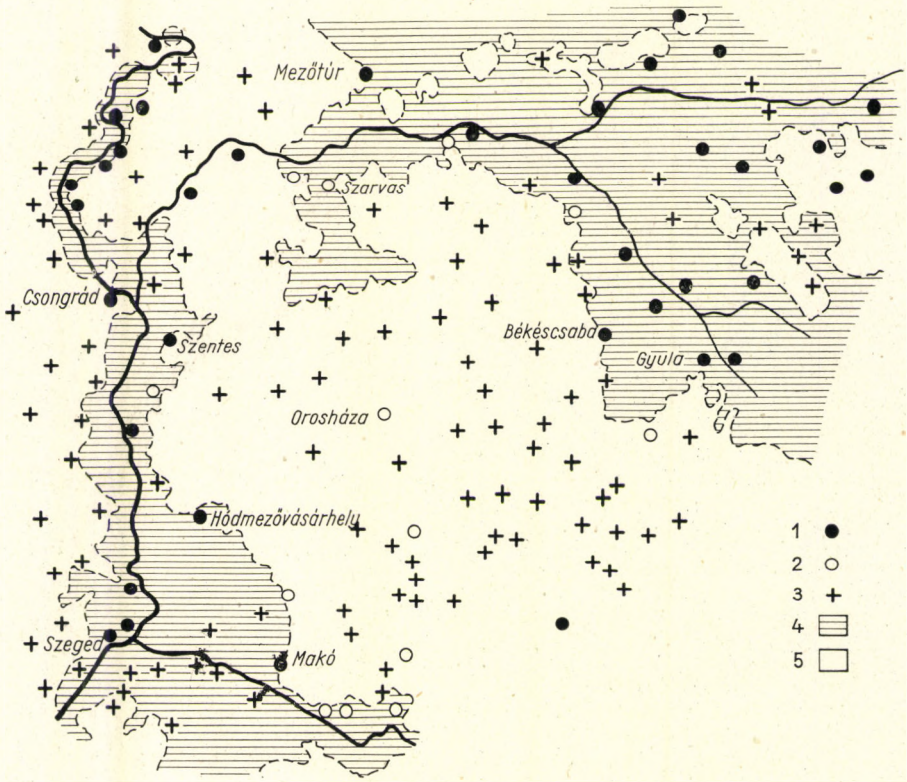

238. ábra. A Körös—Tisza—Maros közti lösztérszín településeinek kora (Boros Ferenc közreműködésével készült vázlat)

Ennek az árvízmentes lösztérszínnek a falvai a XVIII. században jórészt az ártér peremére (és a térképen fel nem tüntethető ármentes szigeteire) telepedtek. A későbbi (főleg a XIX. századi) települések fokozatosan megülték az ármentes lösztérszínnek — a jelentőségét vesztett ártérperemtől távoli — belsőbb területeit is.

1 = 1720-ban már fennálló
2 = 1720—1773 között keletkezett
3 = 1773 után keletkezett
} helységek
4 = ártér
5 = árvízmentes terület

sövény- vagy nádfalukról, de még ha össze is dőltek ezek a falak, az olcsó anyagból gyorsan újjáépültek. *Homokbuckás* és *láptérszín* sajátos váltakozásának falvak belsőségi alaprajzára és határbeosztására gyakorolt hatását írja le a Bodrogközből Ébner (Gönyey) Sándor.

Az ártérre is rátelepedő halász-pákászfalvakkal ellentétben más, gyakran többféle életformájú települések belsőségei ragaszkodtak az ármentes szint ártérre néző peremhez. Ezek sorába tartoztak a túlnyomóan legeltető

állattenyésztéssel foglalkozó települések, tehát a magyarság honfoglaláskori téli szállásai is. A peremvonal ilyen esetben is ideális telephely a mi már kissé száraz éghajlatunk alatt: a tavaszi árvíz elvonulása után a nyári szárazság idején az állat az ártéren találhat friss legelőt, árvíz idején viszont az ármentes szinten lehet legeltetni. A peremvonal értéke erősbödik, amikor a legeltető állattenyésztés fokozatosan kiegészül a földműveléssel, és megmaradnak az ősi zsákmányoló foglalkozások is. A zsákmányolásnak továbbra is az ártér, a földművelésnek az ármentes szint, a legeltetésnek felváltva mindkettő a színhelye, a belsőség legcélszerűbben ott fekszik, ahonnét mindkettő egyformán könnyen elérhető.

Keletkeztek a középkorban az Alföldön túlnyomóan földművelő falvak is. Ezek már bemerészkedtek az *ármentes szinteknek* az ártértől távolabb fekvő *belsőbb területeire* is. A török időket sok település mint khász-város, török kincstári birtok vészelte át; ez a jellege némi biztosíték volt török portyázó csapatok pusztításai ellen. A khász-város rangot elért települések már korábban is sok esetben oppidumok voltak. Viszont ilyen virágzó helyekké gyakran éppen az árvízmentes szint határvonalán fekvő, sokoldalú gazdálkodást folytató falvak nőttek a középkorban. A török idő után a XVIII. század gazdasági életét az Alföldön még mindig a nagyfokú autarkia jellemezte. Nem csoda tehát, ha az ekkori új települések is elsősorban az ármentes szintek ártérre néző peremeit keresték. Erre a legszebb példákat a Körös—Tisza—Maros közti árvízmentes lösztábla nyújtja, ahol a török időkben csaknem minden falu elpusztult, tehát a mai helységek a XVIII. században vagy azóta keletkeztek. Itt az ármentes szint peremére telepedő XVIII. századi falvak igen gyors növekedésnek indultak. Akad mégis olyan kissé későbbi, de még XVIII. századi új település, amelynek már csak az ármentes szint belsejében jutott hely. Példaként Orosházát említhetjük, amelynek egész XVIII. századi élete jóval alacsonyabb szintet képvisel, mint az ártérperemi településeké.

A XIX. századi ármentesítés végérvényesen megszüntette az ártér—ármentes szint korábbi különbségét és ezzel együtt a két térszín határán való fekvés minden előnyét is. Ez az Alföldön mindenütt érvényesülő változás a példaként említett Orosháza életében olyan módon érvényesült, hogy új helyi energiára tett szert a körös-körül mindenütt kiváló minőségben kínálkozó szántóföldek birtoklása révén. A helység rohamos növekedésnek indult, és ma már túlszárnyalta az ártérperemi települések egész seregét.

Az egykori ártér és az ármentes szint közötti különbség ma már Alföldszerte eltűnt, de a települések belsőségének és határának alaprajzában még ma is kirajzolódik az ártérhez viszonyított korábbi fekvésük. A mai alaprajz nem egy sajátos vonását csak akkor értjük meg, ha az ármentesítés előtti határtérképeket tanulmányozzuk. Komádi (Bihar m.) a múlt század elején még egyutcás belsőséggel ült meg egy ártérből kiemelkedő domború térszíni formát. Még érdekesebb a Sárrét szélén fekvő Szerep. Ennek belsősége is, meg szántóföldterülete is számos izolált foltból állt. A szántóföldek mint keskeny sarló alakú foltok ismétlődtek több sorozatban, pontosan igazodva az övzátonyok hasonló elrendeződéséhez.

Általában még az Alföld látszólag egyhangú térszíne is néha viszonylag szűk területen a falvak topográfiai fekvésének bő választékát nyújtja. Pl. a Nyírség belsejétől kelet felé a Szamosig négy különféle típus váltja fel egymást: mindegyiket falvak egész serege képviseli. A Nyírség erősen tagolt

homoktérszínén többutcás szalagtelkes falvakat találunk, amelyeknek utcái a *buckák tetejéhez* simulnak, körülöttük a szántóföldek sokszor irtásterületek. A következő falusorozat belsőségei a Nyírség keleti peremének homokmentes *löszhátságán* ülnek, határuk egy része azonban a homoktakaróra, más része pedig az egykori Ecsedi-láp térszínére is kiterjed; ilyen pl. Nagyecsed vagy Mérk. Az autarkiához közel álló korban ezek voltak a legjobb módú falvak. Még tovább keletre jellegzetes *lápi falvakat* találunk, amelyeknek belsőségei az Ecsedi-lápból kiemelkedő szigetekre telepedtek; ilyen pl. Tyukod vagy Ura. A falvaknak megint egészen másféle sorozata következik az Ecsedi-lápon túl, a Szamos sajátos, gátszerű hordaléképít-

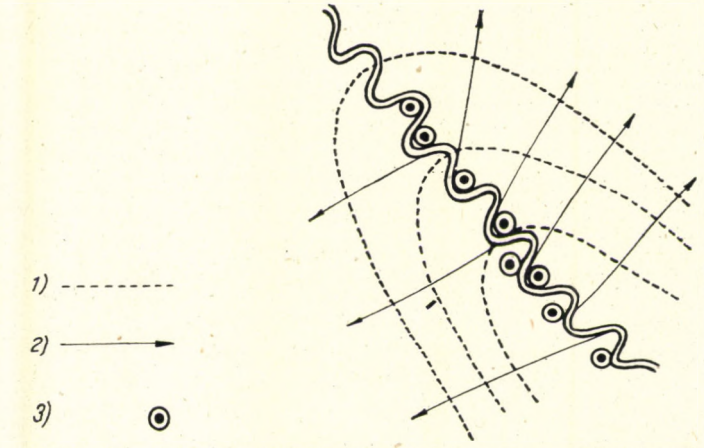

239. ábra. A Szamos alföldi szakaszát követő falvak topográfiai fekvésének (helyi energiájának) magyarázó vázlata

1 = szintgörbék erősen általánosított futása; 2 = árvízfolyások hozzávetőleges iránya; 3 = falvak belsőségének jellemző fekvése

ményének tetején. A Szamos ma már középszakasz jellegű, nagy meanderei vannak. A falvak belsőségét mindenütt közvetlenül a folyó partján láthatjuk, sokszor a *meanderek zugaiban.* Itt vannak még a legjobban megvédve az árvíztől, ezek a legmagasabb térszínfoltok, közvetlenül a meder mellett. A hordaléképítmény innét mindkét oldalt a lápok alacsonyabb térszíne felé lejt. A lápok felé fut le kétoldalt az árvíz tömege is, a szintgörbékre merőleges irányú, tehát a folyó futásához képest rézsútos árvízfolyásokon. Persze a falvak belsőségeinek szoros folyóparti helyzetükben számolni kell azzal, hogy a meanderek folyton lejjebb és lejjebb vándorolnak. Ez azonban lassú folyamat, az árvíz pusztítása pedig gyors, tehát sokkal kisebb veszélyt jelent a meanderek lefelé húzódása, mint az árvíz. Legfeljebb az történt, hogy a falunak az egyik végén a házak omladozni kezdtek, a másik végén pedig az új házak épültek. Így a falvak lassan lefelé vándoroltak, ugyanolyan ütemben, ahogyan a meanderek.

Míg nálunk az Alföldön és másutt is nem túlzottan száraz síkságokon önellátáshoz közel álló falvak belsőségeinek legkedvezőbb helyei az ármentes szintek ártérre néző peremei, ezzel szemben száraz éghajlatú tájakon a települések belsősége kerüli az ármentes szinteket, ahol csak igen mély

kutakkal lehetne elérni a talajvíz szintjét, helyette a mélyen bevágódott folyó *völgysíkjának peremére* telepedik, ahol némileg védve van az árvízveszélytől is. Ilyen fekvésre Moldvában és Podóliában találunk példákat. Itt a magas löszhátak tetejét legelők vagy szántóföldek foglalják el, de emberi hajlékok, falusi belsőségek ritkán. A KLUTE-féle „Handbuch" Südeuropa kötete képet is közöl a Rîmnicu Sărat völgysíkját megülő településről. Ugyancsak kerüli az árvizes völgytalpakat igen sok trópusi kapásgazdálkodó falu.

Vízfolyások ártereihez igen sok esetben hasonló a *talajvíz* szintmagasságának szerepe (Északnémet-síkság). Ez a szerep legtöbbször taszító, ritkán vonzó települések helyválasztásában, megfelelően a kérdéses társadalom termelőerői általános szintjének, illetve lokálisan változó gazdasági formájának.

Különböző térszíntípusok határvonalának jelentékeny helyi energiájára példák a *réteglépcsők lábai* is, amint azt VIDAL DE LA BLACHE hangsúlyozza. Ezek a falvak belsőségeit rögzítik, a határ kiterjed mind a réteglépcső előterére, mind pedig lejtőjére, ahol — a lejtő irányának és hajlásszögének megfelelően — szőlőtermelés, kertművelés vagy erdőgazdálkodás folyik. Hasonló nem egy japán falu helyzete valamely hegység lábánál, amikor a vizenyős síkságon rizstermelés folyik, míg a lépcsőzött hegylejtőkön öntözést nélkülöző művelési ágak rendezkedtek be. Általában nem túlságosan meredek *lejtők* mindenféle tájon sokszor maguk is rögzítik a települések belsőségét. Különösen vonatkozik ez szőlő- vagy gyümölcstermelésből élő falvakra. Gyakran találkozunk ilyen topográfiai fekvéssel a Földközi-tenger környékén, főleg ha a lejtők könnyen lépcsőzhetők. A mi éghajlatunk alatt a *délies lejtők* kedvezőbbek, ezért magashegységek területén, pl. az Alpokban, általában sűrűbben is lakottak, mint az északias lejtők. Halászfalvak néha *tengerpartok* vagy *tópartok* abráziós vagy más okból meredek *parti lejtőit* ülik meg. Az olasz Riviérán és a francia Côte d'Azur-ön egész sereg meredek parti lejtőre telepedett, lépcsős utcájú halászfalu található.

Platókon való elhelyezkedésnek sokszor a vízszerzés nehézsége az akadálya, amint azt a már említett podóliai példa is tanúsítja, bár ez az akadály főleg száraz éghajlat alatt érvényesül. Némely életforma gyakran kapcsolódik platókon helyet foglaló településekkel. Hegyipásztor falvak nem egyszer az erdőhatár fölé emelkedő tönkhegységek tetején, a havasi legelők területén ülnek. Erdélyben a Gyalui-havasok vagy a Ruszka-havas tönkfelületén számos olyan román települést találni, amely hegyi pásztorok szállásaiból sűrűsödött halmazfaluvá, esetleg még ma is túlnyomóan pásztorok lakják. Az ilyen *tönkfelszínek* nem tökéletes síkságok, hiszen lepusztulással keletkeztek. A rájuk telepedő falvak belsőségei rendszerint a térszín kis *zárt mélyedéseit* keresik ki, ahol széltől némileg védett helyzetben vannak.

Ritkább esetben *hegygerincen* ül rajta valamely település belsősége. Néha az emberi támadás elleni védekezés kényszerít erre. Példák különösen nagy számmal akadnak a Földközi-tenger vidékén. Az Appenninek területén még egy más tényező is szerepet játszik. Ahol itt márgás-agyagos rétegek uralkodnak, gyakoriak a suvadások, ezért keresik fel a falvak belsőségei a gerinceket. *Csúcsokon* természetesen nagyobb méretű település számára nincsen hely, legfeljebb olyasféle városias magános települések fordulnak elő, amilyen egy vár, vagy a jelenkorban egy turistamenedékház,

vagy obszervatórium. Az ellenséges támadás elleni védekezéssel összefüggő topográfiai fekvés érdekes típusával találkozunk néhol az afrikai szavannákon. A falu belsősége valamely *tanúhegy lábánál* fekszik, a *hegy teteje menedékül* szolgál, ha a települést támadás éri.

Primitívebb viszonyok között, így még Európában is a középkorban, amikor erős központi hatalom híján minden település önvédelemre szorult, a védelem szükséglete különösen erősen domborodott ki a városok helyválasztásában, hiszen a városok, ahol inkább halmozódtak fel nagyobb értékek, támadásoknak kedvelt célpontjai voltak. Mai európai városoknak sokszor

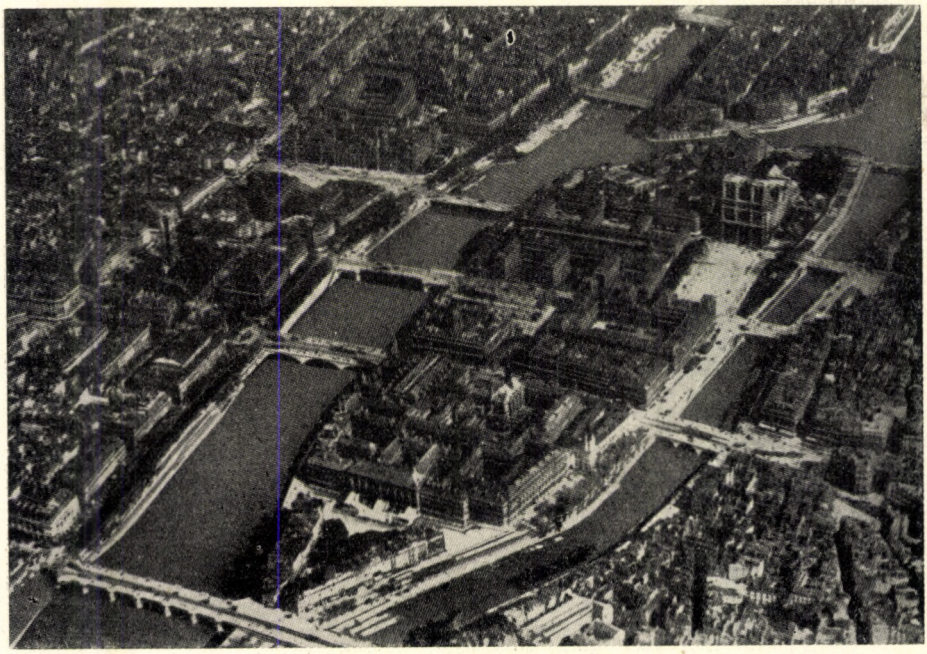

240. ábra. Város folyó szigetén. Párizs középkori történeti magja a Szajna szigetén (=Ile de la Cité) (Joliot felvétele)

középkori eredetű a magja, ezek topográfiai fekvését igen gyakran a védelem keresése indokolja.

Városok védelmi fekvése *sík vidéken* a *hidrográfiai hálózathoz* igazodik. Gyakori topográfiai fekvéstípus a *folyó* vagy néha *tó szigetén* való fekvés. Párizs középkori történeti magja a Szajna egyik szigetén, az Ile de la Cité szigetén telepedett meg. Ugyanilyen Berlin egyik történeti magjának, Köllnnek a helyzete, a Spree folyó szigetén. Amikor a XVI. században a spanyolok megjelentek Mexicóban, az akkori azték birodalom fővárosa, Tenochtitlan, egy tó szigetén feküdt. Szent-Pétervárt, a mai Leningrádot, a XVIII. század elején a Néva deltájának szigeteire telepítették. Bizonyos védelmet nyújt a folyótorkolat helyzete, ha a *két egyesülő folyó közti félszigetszerű térszínen* helyezkedik el a város. Példa erre Lyon a Rhône és Saône egyesülésénél. A mellékfolyó, a Saône itt egy darabon párhuzamosan fut a Rhônenal és így a hordalékból lefelé egyre tovább terjeszkedő félsziget keletkezik,

erre telepedett a város magja, bár nem a legősibb magja, amely a Saône jobb partján levő dombot szállta meg. Hasonló Passau helyzete is az Inn folyónak a Dunába való betorkolásánál. Némileg emlékeztet ezekre Komárom a Csallóköz keleti csücskében, ahol az Öreg-Duna és a Vág-Duna egyesül.

Középszakasz jellegű folyók *meandereiből* és alsószakasz jellegű folyók *fattyúágaiból*, a *morotvákat* és *elhalt ágakat* is tekintetbe véve, gyakran egészen *zűrzavaros hidrográfiai kép* alakul ki, tehát nem egy olyan hely kínálkozik, ahol a város kellőképpen védve van. Az ilyen védelmi fekvésre jellemző példa Strasbourg a Rajna mellett, a Pó-síkságon Mantova a Mincio mellett, Lengyelországban Poznan a Warta mellett és nálunk Magyaróvár a Lajta torkolatánál. Az 1879-i árvíz előtti Szeged olyan városrészekből állt, amelyek eredetileg egymástól elszigetelten a Tisza árterének egy-egy többékevésbé árvízmentes szigetén helyezkedtek el. Egyik ilyen szigeten volt a vár és a hozzá csatlakozó Palánk nevű városrész, másikon a Felsőváros, harmadikon az Alsóváros. Ezek csak a XVIII. században nőttek össze, és éppen az újabb, összekötő városrészek, amelyek már ártérre épültek, pusztultak el legjobban a nagy árvíz alkalmával. Hasonló a román főváros, Bucureşti fekvése is a Dîmboviţa folyó kb. $1^1/_2$—2 km széles, bevágódott völgysíkján. A völgysíkot a folyó oldaleróziójának megfelelően, morotvákhoz simuló, karéjos futású völgylejtők határolják. A morotvák közén néhol ármentes szigetek emelkednek, egy ilyen szigetre telepedett az a Castrum Dîmboviţei, amelyet a XIV. századi oklevelek említenek először mint Bucureşti ősét. Szépen jellemzi ezt a fekvést Vergez Tricom és Ficheux.

Egyébként *sík vidéken*, ha a természetes hidrográfiai hálózat nem nyújt minden oldalról kellő védelmet, akkor azt *mesterséges vizesárkokkal* szokták kiegészíteni. Erre a legszebb példákat Hollandia nyújtja, ahol még a XVIII. században is keletkeztek Vauban-rendszerű csillag-sáncokkal és sáncárkokkal körülvett városok, mint pl. Naarden, ma elcsendesedett város, ahol éppen ezért eredeti állapotában maradt meg a védelmi berendezés. De ugyanilyen a képe Franciaországban Bergues városának is.

Városok védelmi fekvésének gyakori típusa az, amikor egy mélyen *bevágódott meander zugában* helyezkedik el a település. Jellegzetes példája ennek Bern, az Aare folyó, Fribourg a Saane (Sarine) folyó, Franciaországban Besançon a Doubs folyó és Spanyolországban Toledo a Tajo meanderzugában. A kisebb városok közül jó példa az ilyen fekvésre Rothenburg ob der Tauber. Néha a kanyarulataival mélyen bevágódott folyó, esetleg egymással egyesülő két ilyen folyó meredek völgylejtői között *sarkantyúszerű, elkeskenyedő platóféle* alakul ki. Ilyen platón fekszik Luxembourg, nálunk Veszprém, ugyanígy a régi bolgár főváros: Tirnovo, valamint Algériában Constantine. Gradmann középkori eredetű sok délnémet városmag sarkantyú-fekvését hozza fel éppen egyik bizonyítékul az alapított városok gyakoriságára. Ilyen fekvés esetén ugyanis valószínűtlen, hogy a város faluból nőtt volna, hiszen ezt a jellegzetesen védelmi fekvést falu számára célszerűtlenné teszi a szántóföld nehéz elérhetősége. Igaz, hogy a védhetőség szempontja a korai feudalizmus idején éppúgy, mint már jóval korábban is, falvak településhelyének megválasztásában is jelentős szerepet játszott.

Teraszszigetek is kedvelt helyei voltak középkori városoknak. Legközelebbi példa erre a budai Várhegy. A budai várat IV. Béla alapította, miután a mai Belváros helyén levő korábbi várost a tatárok elpusztították.

Nyugalmasabb időkben az ilyen akár teraszszigetre, akár másféle platótetőre, vagy általában bármiféle *hegytetőre* telepedett város terjeszkedni szokott. Újabb városrészei a *lejtők lábánál* alakulnak ki, *lehetőleg sík térszínen*, esetleg körül is növik a térszíni kiemelkedésen elhelyezkedő eredeti magot. Ez részben elveszti lakónegyed-jellegét, a kultusznak válik színhelyévé, vagy az uralkodó palotája helyezkedik itt el, s az újabb város magjává vált eredeti város ezekben a funkciókban megmerevedik. Már korábban, a városok alaprajzának ismertetése során is megemlékeztünk erről a jelenségről. Számtalan példa akad rá, kezdve az athéni Akropolisztól. Buda fejlődése is hasonló. A Várhegyre telepedett városnak már a középkorban külvárosai nőttek, amelyeket részben szintén falak vettek körül, és ezek csatlakoztak az eredeti, platón települt várszerű város falaihoz. A Vízivárost csak észak felől kellett külön fallal elzárni, hiszen keletről védte a Duna, nyugatról a Várhegy, délen pedig annyira megközelíti a Várhegy a Dunát, hogy itt csak egészen rövid falra volt szükség.

Budához némileg hasonló Praha (Prága) bal parti részének fekvése, noha fejlődéstörténete eltérő. Itt a Vltava (Moldva) folyónak szintén teraszai vannak, ezeknek egyik jobb parti teraszszigete a Vyšehrad, lejjebb fekvő bal parti teraszszigete pedig a Hradčany (Hradzsin). A középkorban kialakult Prága genetikus magjai kétségtelenül a cseh fejedelmeknek ezen a két teraszszigeten emelkedő kastélyai voltak. Később a Hradzsin lábánál alapított városként keletkezett Mala Strana kb. úgy illeszkedik a Hradzsin és a Vltava közé, mint Budán a Víziváros a Vár és a Duna közé. A folyó jobb partján kialakul a még régebbi Óváros kereskedővárosa, amelynek sugaras főúthálózatáról már megemlékeztünk. A Hradzsin főként a királyi palota és székesegyház, valamint egyes állami és egyházi intézmények helye századok óta, noha egy középkori eredetű városka is elfért mellettük. Hasonló a helyzet nálunk is. Bár Budán a Várban a középkor óta mindig volt lakónegyed is, jellegét egészen a második világháborúig egyre növekvő arányban magasrangú hivatalos intézményei — királyi palota, minisztériumok, koronázótemplom — adták meg.

Hegytetőt várpalota társaságában vagy anélkül megülő városokra számos példát sorolhatnánk még fel. A topográfiai fekvésnek ebben a típusában nem mindig csak az ellenséges támadás elleni védekezés szükséglete nyilvánul meg, még a Földközi-tenger vidékén sem, pedig ott a tetők keresését valóban legtöbbször ez a szempont magyarázza. Az Appenninek agyagos-márgás rétegekből felépült, suvadásveszélyes részein sokszor városok is a tetőkre települnek. Róma a Tiberis, a mai Tevere és mellékfolyói által dombsággá felszabdalt tufa-térszín magaslataira épült, részben egészségügyi védekezés céljából, hiszen a völgytalpak mocsarasak, maláriaveszélyesek. Ugyancsak egészségügyi szempontok indokolják igen sok *trópusi kikötőváros alsó-* és *felsővárosának* elkülönülését. Az üzletnegyedet, a bankokat, a hajózási és nagykereskedelmi vállalatok raktárait és irodáit az alacsony parti síksághoz köti a kikötőforgalom, de a lakónegyedek a magasabb térszint választják. A legjobb példák erre Brazília kikötővárosai, de ilyen a fekvése Chilében Valparaisónak is.

Az árvíz elleni védekezés jelölte ki igen sok város topográfiai fekvését *aszimmetrikus lejtőjű folyóvölgyek* esetében a *magas parton*. Így fekszik Bécs belvárosa és nyugati városrészei a Duna mind magasabb s magasabb teraszain. Basel a Rajna magas partjára települt és hasonló a fekvése

Warszawának (Varsó) a Wisła (Visztula), Gorkijnak pedig a Volga magas partján. Az újabb városrészek átterjednek a túlsó partra is, amikor már folyószabályozással tudnak védekezni az árvizek ellen.

Ahol a *térszínnek* valami *kedvezőtlen sajátsága* szorítja a települést védekezésre, egyáltalában nem beszélhetünk helyi energiáról, sőt a topográfiai fekvés egyenesen hátrányos, ellenben valamilyen más tényező az, ami mégis a szóban forgó helyhez köti a települést. Ez a tényező rendesen valami helyzeti energia. Ennek kihasználása kedvéért a település szembeszáll a topográfiai fekvés hátrányaival, valamilyen formában védekezik ezek ellen, ami a település arculatában is kirajzolódik. Normális viszonyok között a helyzeti energiák vonzásának engedelmeskedő település is igyekszik a maga szűkebb helyválasztásában a helyi energiával rendelkező pontot kikeresni. A helyzeti energia ugyanis rendszerint nem annyira pontszerűen jelentkezik, mint a helyi energia. Előfordulhat azonban, hogy egy helyzeti energiával rendelkező tágabb körzet egyetlenegy olyan ponttal sem rendelkezik, amelynek jó helyi energiája lenne. Példa erre minden olyan jó forgalmi fekvéssel rendelkező város, amely árvíztől vagy földrengésektől veszélyeztetett területen alakult ki. Nem egy város évszázadokon át folytatott változó sikerű küzdelmet az árvizekkel, és csak a technika bizonyos szintjén sikerült folyószabályozással, gátépítéssel véglegesen diadalmaskodni azokon. Még mélyebben belenyúl a települések életébe a földrengésveszély, és a házak célszerű építésmódján át erősen meghatározza azok egész arculatát, amint arról már megemlékeztünk a hajlékról szóló fejezetben.

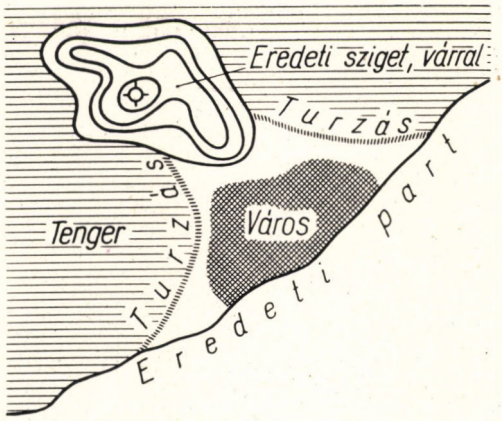

241. ábra. Mediterrán kikötővárosok egyik kedvelt topográfiai fekvés-típusa

Vannak esetek, amikor nehéz egymástól elválasztani a topográfiai és forgalmi fekvés fogalmát. Vonatkozik ez különösen a *kikötővárosokra.* Kikötő számára kedvező topográfiai fekvést a *védett öböl* jelent, amelynek elég szűk a bejárata ahhoz, hogy ne legyen benne erős hullámzás. Az erős hullámzás kis hajókra veszélyes lehet, de még a nagy hajók ki- és berakodását is megnehezíti. A Földközi-tenger körül hemzsegnek a feltöltődött egykori lagunák szárazra került kikötővárosai (Adria, Ravenna). Közismert laguna-város, ma is élő kikötő Venezia (Velence). Találkozunk régi mediterrán kikötővárosokkal, amelyek éppen ellenkezőleg, *kiugró félszigeten,* fokszerű sziklaplatón feküsznek, noha szomszédságukban rendszerint öbölszerűen fut a partvonal, és a platóra esetleg csak egy akropolisz-szerű városrész kerül (Monaco, Dubrovnik). Különösen föníciai alapítású kikötővárosoknak volt ilyen topográfiai fekvése. Sőt ezek a városok olykor egyenesen *partközeli szigetre* telepedtek, amelyet *turzások kapcsoltak* a szárazföldhöz. Ilyen az egykori Karthágó és Siracusa (Szirakuza) fekvése egy-egy hajdani

szigetnek a turzások alacsony szintjéből hegyként kiemelkedő magasabb térszínén. A mai Szur városának hasonló a helyzete. Ennek a libanoni városnak föníciai őse Türosz (Tyrus), azonban — nyilván védelmi okokból akkor telepedett a maga sziklájára, amikor annak a szárazfölddel még nem volt meg mai turzás-összeköttetése. Turzással szárazföldhöz kapcsolt egykori sziklasziget nyújt otthont Gibraltárnak is. A toscanai partokkal ugyanilyen módon összefüggő Monte Argentario tövében helyezkedik el egyik oldalon Porto Santo Stefano, a másikon Port' Ercole kikötője, a kettő között pedig a lagunára tekintő Orbetello városa. Turzásháromszög csúcsán fekszik a Burgaszi-öböl szomszédságában Pomorije és Neszebir kikötővároska. A felsorolt esetek mindegyikében topográfiai fekvéstípussal van dolgunk. Ugyancsak védelmi okok magyarázzák Bombaynak a tenger partközeli szigetére való telepedését. Sokban hasonló Singapore (Szingapur), Victoria (Hong Kong), Stockholm, sőt New York topográfiai fekvése is.

Hadikikötők és személyforgalmi kikötők gyakran telepednek kiugró félszigetek csúcsára (Cherbourg), kereskedelmi kikötők viszont erősen *benyúló öblök mélyén* vagy még inkább *tölcsértorkolatokban* helyezkednek el, szintén lehetőleg minél beljebb a szárazföld felé (London, Liverpool, Hamburg, Bremen, Rotterdam, Antwerpen, Le Havre, Nantes, Bordeaux, Lisboa stb.). Látszólag ezek is olyan fekvéstípusok, mint az előbb tárgyalt mediterrán kikötőké, valójában azonban itt már nem topográfiai fekvéssel, tehát helyi energiával, hanem forgalmi fekvéssel, tehát helyzeti energiával van dolgunk.

A geomorfológiailag értelmezhető topográfiai fekvés, tehát a *domborzat jellege beleszólhat* terjeszkedő városok *utcahálózatának*, illetve annak a kivezető útrendszernek *alakulásába*, amelyhez a város növekedése igazodik. Szép példája ennek Budapest, ahol a későbbi városrészek utcahálózata a Duna átkelőhelyénél csomózódó távforgalmi útrendszerhez igazodva alakult ki. Az átkelő a mai Belváros és a Tabán között, az Erzsébet-híd táján rögződött, ahol a Duna ártere a Belváros teraszszigete és a Gellérthegy között legjobban összeszűkült. A bal parton, ahol a térszín akadálytalan, az átkelőhöz, illetve a hídfőt őrző régi Pest, a mai Belváros kapuihoz gyűlő útrendszer egészen szabályosan sugaras (Soroksári út, Üllői út, Rákóczi út, Váci út). Ezzel szemben a budai oldalon az átkelőhöz gyűlő távforgalmi utak futása az erősen tagolt térszínhez igazodik, tehát szabálytalan. A régi eszéki és fehérvári út már a Tétényi-plató déli szélén egyesül, innen fut a plató és a Duna közé szorítva a mai Budafokon keresztül, azután elkanyarodik a Dunától a Lágymányos ártéri szintje miatt, és ilyen kikanyarodó ívvel simul a Gellérthegy lábához (Fehérvári út, Bartók Béla út), majd ezt követve éri el az átkelőt. A Bécs felől jövő régi „Mészárosok útja" nagy ívben kikerüli a Sashegyet (mai Budaörsi út), azután szétágazik, egyik ága felment a Várba. A másik bécsi út (Esztergom felől) a Vörösvári-völgy árkát követi, majd az óbudai alluviális síkság nyugati peremével tapad, így éri el a régi Zsigmond utcát (mai Frankel Leó út). Egyik ága ennek is a Várba ment fel, a másik pedig a Víziváros át mint Fő utca szintén az átkelőhöz tartott. Pest szabályos és Buda domborzathoz igazodóan szabálytalan távforgalmi útrendszere adta a város növekedésének vezérvonalait.

De nemcsak fokozatosan növekvő városok utcahálózata tükrözi a domborzat jellegét, hanem sokszor még bizonyos korra és tájra jellemző *tervszerű alaprajz-típusok* is kénytelenek *idomulni a térszínhez*, és ennek hatására

torz formát öltenek. Így pl. Rožňava (Rozsnyó) és Kremnica (Körmöcbánya) belvárosának nagy négyszögű főterei ugyanannak a késő középkori sakktábla-alaprajztípusnak a térszín hatására eltorzult elemei, amelyet Cluj (Kolozsvár) vagy Kraków belvárosai akadálytalan térszínen szabályos alakban képviselnek. Még az amerikai sakktábla-típus elterjedési területén is vannak olyan példányok, mint pl. Boston glaciális sziklák és drumlinok térszínére telepedett belvárosa. Sydney történeti magjának párhuzamosan futó utcái között éppen a Fő utca (George street) görbe kissé, minthogy a hajdan a gyarmat kikötője felől a szárazföld belseje felé tartó szekérút nyomát követi.

A települések funkcionális belső tagolódásáról szólva, már megemlítettük, hogy a nagyvárosokban a funkciók gyűrűs rendje mint szkéma az elérhetőség funkciónként különböző szükséges mértékét tükrözi, és egészében a városok terjedelmének főként a kapitalizmus idején bekövetkezett megnövekedése következtében alakult ki. Részleteiben azonban ez a gyűrűs rend, így azon belül a city elhelyezkedése is, egyénileg idomul vagy a város már előbb kialakult közlekedési út- és utcahálózatához, vagy pedig valami domborzati sajátsághoz. Persze valamely város utcahálózata, általában alaprajzának ilyen vagy olyan jellegzetessége sok esetben maga is domborzati hatásra, vagyis a topográfiai fekvés valamilyen adottságának hatására ölt egyéni formát a történelmileg kialakult, tehát egy adott korra jellemző alaprajz-típuson belül. Külön megemlékeztünk a tengerparti és folyóparti városok excentrikus és centrális magvú típusáról. Széles torkolati folyószakaszoknak, általában nagy folyamok partjának, még inkább tenger- vagy tópartnak rendszerint féloldalasan kifejlődött, tehát excentrikus helyzetűvé vált történeti magvú, a kikötő és a city fekvéséhez képest aszimmetrikus felépítésű várostest felel meg. Ezzel szemben a különösen nagy városok több-kevesebb szimmetriával, valamely viszonylag kisebb folyónak általában mindkét partjára kiterjednek. Ilyenkor a funkcionális mag helyzete is inkább centrális. A két típusra példaként említett városok neveit nem ismételjük meg, csupán azt hangsúlyozzuk, hogy mindkét típus bizonyos városok topográfiai fekvésének és funkcionális belső tagolódásának szoros összefüggését igazolja. Arra is kitértünk, hogy Cape Town, Sydney, New York és Wien cityjének egyéni helyzete milyen mértékben függ össze a nevezett városok topográfiai fekvésének egyéni sajátságaival.

De olyan részletekről már nem szóltunk, hogy az egyaránt hatalmas víztükör partjához simuló, excentrikus magvú két legnagyobb dél-amerikai város alaprajzának kontúrja milyen nagy mértékben különbözik egymástól. Ezt az alaprajzi különbséget szintén a topográfiai fekvés eltérése magyarázza. Buenos Aires a La Plata partján elhelyezkedett történeti magból kiindulva terjeszkedhetett a mögöttes pampák csaknem akadálytalan sík térszínén. A terjeszkedés félkörének sugarai a kikötő felől sugarasan szétfutó közlekedési utak és vasútvonalak voltak. A sugaras nyúlványaival mind messzebb előtörő agglomeráció régebbi, tehát a parthoz és a cityhez közelebb fekvő részei egybefüggő félkörös felületté nőttek össze. Rio de Janeiro topográfiai fekvése merőben különböző: itt a térszín horizontális és vertikális tagozódása egyaránt jelentékeny. Kristályos kőzetekből álló, kis területű sziklás rögök váltakoznak apró parti síkságokkal és közéjük benyúló parányi öblökkel. Ennek a hol csupasz sziklás, hol erdőborította hegyes térszínnek teljesen szabálytalan körvonalú mélyedés-

sávjait és foltjait üli meg a rendkívüli mértékben foszlányokká bomló agglomeráció. Csak az excentrikusan partmenti city helyzete és alaprajza közös Buenos Airesével, egyébként az alaprajz a cityn kívül Rio de Janeirónak csak egyik-másik városrészében sakktáblás, nagyon sok helyen a térszínhez igazodó növekedésnek megfelelően összevissza futó, bár egyenes utcákból tevődik össze. Buenos Airesben a sakktáblás alaprajz nemcsak messze túlterjed a cityn, hanem az egész agglomeráció területén uralkodik, bár kifelé, a fokozatosan sugaras irányúvá váló főútvonalakhoz igazodóan, különbözőképpen tájolt sakktáblák egymással simán összeolvadó mozaikjává válik.

Az erős *térszíni tagoltság* sok más formában is kifejeződik a *városképben*. A hegytetőn és a hegy lábánál elhelyezkedő városrészeket sokszor meredek lejtő választja el, amit a közlekedésnek valamiképpen le kell küzdenie. Különösen Dél-Európában jellemző az ilyen városokban a szűk, lépcsős utcák sorozata (Lisboa, Genova, Napoli, Istanbul stb., vagy akár a budai vár), sokszor siklók, liftek közvetítik a forgalmat. Meredek lejtők hosszú ideig akadályai lehetnek a város terjeszkedésének. Ha mégis sor kerül beépítésükre, ennek módja többnyire eltérő a többi városrészétől. Részben a már említett lépcsős utcák, részben pedig a szintgörbékhez igazodó futású utcák alakulnak ki. Gyakran megbomlik ilyen helyeken a település tömörsége is. Völgyek is tagolhatják a város térszínét. Nagyvárosokban sokszor beboltozzák a patakokat (mint nálunk az Ördög-árkot), de a térszíni mélyedés továbbra is érvényesül a városképben. Bécsben a Wiener Waldból lefutó patakok egész sorát boltozták be, de jelenlétüket mindenki észreveszi, aki a nyugati külvárosokat észak—déli irányban keresztezi: állandóan hegynek fel, hegyről le kénytelen menni.

A térszín formakincsén kívül az *altalaj* valamilyen sajátsága is fontos vonása lehet a topográfiai fekvésnek. Laza üledékekből álló altalaj az építkezésben óvintézkedéseket tesz szükségessé. Velencében, a holland városokban és a Néva deltájára épült Leningrádban a házak megalapozásához cölöpök voltak szükségesek. Berlin glaciális homokra telepedett városrészeiben a nagyon magas házak építésének súlyos akadályai vannak. Ennek az ellenkezőjére jó példa New York, ahol a Manhattan sziget kristályos kőzetekből álló altalaja jól bírja a felhőkarcolókat.

A topográfiai fekvés egyik legfontosabb eleme az *éghajlat*. Szerepe kifejeződik mind a hajlékok jellegében, mind pedig a települések gazdasági életében, nemcsak a falvak mezőgazdasági termelésében, hanem pl. a városok közlekedésében is (köd vagy hóesés szerepe). Már bizonyos vonatkozásban szóltunk erről a kérdésről a hajlékokról szóló fejezetben. A *talajminőségnek* őstermelő falvak topográfiai fekvésében természetesen elsőrangú jelentősége van.

b) *Falvak és városok helyi energiái*

Meg kell emlékeznünk egyfelől a falvak, másfelől a városok topográfiai fekvésének, de különösen helyi energiáinak jellegében mutatkozó néhány alapvetően fontos különbségről. *Falusias települések topográfiai fekvésének nélkülözhetetlen kellékei* közé tartozik az *autarkia fokán* valamennyi *elsődleges életszükséglet kielégítésének* a *közvetlen környezetből* való lehető-

sége, tehát, hogy ott helyben a víz, az élelem és építőanyagok teljes sorozata megtalálható, illetőleg termelhető. Természetesen az élelem és építőanyagok sorozata tájanként és társadalmanként bővebb vagy szűkebb lehet. Az is természetes, hogy a tájak munkamegosztásának korában a falu egyik-másik fontos szükségletének közvetlen megszerzéséről le is mondhat, de még így is nehéz elképzelnünk falut olyan helyen, ahol nincs semmiféle állattenyésztésre vagy növénytermelésre alkalmas terület, ahol nincs a közvetlen közelben megszerezhető víz és valamiféle építőanyag. Ilyen helyi energiák jelenléte a *város számára* is *előnyös, de nem létfeltétel.* A város akár a vizet, akár az élelmet, akár az építőanyagot távoli tájakról is megszerezheti.

Nézzük először a *víz* kérdését. Mint mondottuk, falusias települést nagyon ritkán találunk olyan helyen, ahol közvetlenül nem áll víz rendelkezésre. A Földközi-tenger vidékén védelmi okokból hegytetőkre telepedett falvak népe vízért kénytelen lejárni a völgybe. Karsztvidékeken vagy száraz éghajlatú tájakon, ahol a talajvíz szintje mélyen van és erősen ingadozó, kényszerűségből forrástól távol megtelepedett falvak gyakran küzdenek a vízhiánnyal. De még ilyen esetekben sem támaszkodnak távolabbi vízkészletekre. Mozgó települések topográfiai fekvésében a helyben megszerezhető víz nem mindig egyformán nélkülözhetetlen kellék. Száraz éghajlat alatt élő gyűjtögetők és vadászok, mint például a busmanok, sokáig nélkülözni tudják a vizet, minthogy gyűjtögetésük tárgyai között dús nedvű gyümölcsök és gyökerek is szerepelnek. Ezzel szemben nomádpásztorok táborhelyei aligha nélkülözhetik a víz közelségét, hiszen jelentékeny állatállományuk itatásáról is gondoskodniuk kell.

Más a helyzet városokban. Ha egy város keletkezésének időpontjában rendelkezett is helyben kellő mennyiségű vízzel, amint a város növekedik, vízszükséglete is megnő, s ezt közvetlen területének forrásai vagy kútjai már aligha tudják fedezni. Másrészt az így rendelkezésre álló víz egyre kevésbé is alkalmas emberi fogyasztás céljaira, mert minél nagyobbra nő a település, annál inkább szennyeződik a talajvíz. Ezért a város a maga növekedésének bizonyos stádiumában kénytelen távolabbról oda vezetni a vizet. *Vízvezeték* létesítésére a város a maga nagyobb lélekszámával inkább képes is, mint a falu, hiszen a költségek jobban megoszlanak. Ezért nemigen találunk példát arra, hogy egy város növekedése azért állt volna meg, mert a kellő mennyiségű vizet nem sikerült előteremteni, legfeljebb egészen száraz éghajlatú tájakon, pl. az Óvilág szárazövében. Itt mindenféle település oázishoz kötött, ha pedig nem egyszerű forrás-oázissal van dolgunk, hanem hosszú nemzedékek munkája árán felépült bonyolult csatornahálózattal, ha ez valamely erőszakos beavatkozás folytán egyszerre elpusztult, akkor a reá támaszkodó városi élet is megszűnt. Belső-Ázsia sivatagjain valóban romvárosok egész seregével találkozunk.

Olyan éghajlat alatt, ahol a víz előfordulása nincs egyes kivételes pontokhoz kötve, a vízszerzés nem jelent megoldhatatlan kérdést még akkor sem, ha a közvetlen környék nem alkalmas a városnak vízzel való ellátására. Síksági városok gyakran a várostól bizonyos távolságra, lehetőleg kevésbé lakott területen, fúrnak nagyobb számú kutat, és innen vezetik be a városba a vizet. Így oldja meg pl. Berlin a maga vízellátását Sok város a közelében levő nagy folyóból nyeri a vizet szűrőeljárással. A vízvezeték berendezései a folyónak a város fölötti szakaszán helyezkednek el, ahol a

víz kevésbé szennyezett. Ilyen Budapest vízvezetéke is. Itt a Duna kavicsteraszaiba szivárgó, tehát természetes szűrésen átment vizet használják fel. De hasonló Prága és Párizs vízellátása is, az utóbbi azonban csak részben nyeri a Szajnából a vizet, részben olyan távvezetékei vannak, amelyek a Párizsi-medence széléről lefutó patakokat fogják fel, közel azok forrásához. Zürich és Chicago tóból szerzik a vizet, éspedig a partoktól távolabb, nagyobb mélységből. Ha a várostól nem túlságosan nagy távolságra forrásokban gazdag hegység található, akkor gyakran innen indul ki a vízvezeték. Ilyen jellegű vízvezeték építésében már a rómaiak nagy mesterek voltak. Róma a császárkorban az Albanói-hegységből kapta a vizet, de a birodalom provinciális városai sem voltak híján hasonló berendezéseknek. A mai városok közül így szerzi a vizet Bécs. Ennek a városnak két táv-vízvezetéke is van: az egyik a Semmering, a másik a Hochschwab környékéről juttatja be a forrásvizet Bécsbe. New York vízellátásának legnagyobb része is az Appalache-hegység forrásaira támaszkodik.

Az *élelem* megszerzése tekintetében is nagy a különbség falu és város között. Falusias település legjelentősebb helyi energiái közé tartozik az, ha termelésre alkalmas határral rendelkezik. Minél inkább városias egy település, annál kisebb szerepet tölt be életében a termőhatár. Óriási nagynak kellene lennie egy nagyobb város határának ahhoz, hogy el tudja tartani a várost, tehát egy normális méretű határ csak csekély töredékét tudja produkálni annak, amire a városnak szüksége van. Természetesen primitívebb közlekedési viszonyok között a város vonzóköre minden tekintetben, így az élelemellátás tekintetében is csak kicsiny lehet. Ilyen esetben, ha nem is éppen a termékeny határ, de legalább a termékeny környék létfeltétele a városnak. Városok sokszor éppen úgy keletkeznek, hogy valahol egy mezőgazdasági tájék eljut a területi munkamegosztás fokozatáig, és megteremti a maga városias központját. Olyan szimbiózis épül ki az őstermelői környék és a városias centrum között, amilyen a középkorban különösen gyakori volt.

Ám a termékeny környék a város számára már nem helyi, hanem helyzeti energiát jelent, mert hiszen ebben a városnak más településekhez viszonyított helyzete fejeződik ki. Fejlett közlekedési viszonyok között a városnak még sincs feltétlenül szüksége arra, hogy jól termő mezőgazdasági környékkel rendelkezzék. Sok olyan város van, amely nem valamely, már korábban meglevő termékeny vidék központjában keletkezett, hanem különböző helyzeti energiák hatására nőtt fel, esetleg az őstermelés szempontjából kedvezőtlen környezetben. Ilyenkor a város a maga élelem- és általában nyersanyagszükségletét távolabbi tájakról szerzi be. Ha azonban az ilyen város környéke természeti sajátságainál fogva alkalmas nagyobb arányú mezőgazdasági tevékenységre, akkor a város utóbb teremti meg maga körül ezt az élelemszolgáltató körzetet. Számos esetet ismerünk a Szovjetunióban arra, hogy valamely ásványi kincs kiaknázására és ipari feldolgozására új város települ addig lakatlan területen. Az ilyen város körül utóbb alakul ki mezőgazdasági környék, ha azt — ismételjük — megengedik a természeti viszonyok.

Viszonylag még az *építőanyagok* tekintetében függetlenedik legkevésbé a város közvetlen környezetétől, vagyis a megfelelő építőanyagok jelenléte a városok helyi energiáinak sorában is elég jelentős szerepet tölt be. Mindamellett a városok még ebben a tekintetben is jóval függetlenebbek, mint a

falvak. Erről a kérdésről már részletesen megemlékeztünk a hajlékokról szóló fejezetben.

Amint az elmondottakból kiderül, falvak számára a fekvésnek egészen más jegyei lehetnek előnyösek, mint városok számára. A nagyvárost kialakító tényezők között aligha szerepel az, hogy termékeny határa vagy jó ivóvize van. Ha a szóban forgó város faluból fejlődött, akkor ezek a tényezők szerepet játszhattak a város falusi ősének helyválasztásában, de ugyanezek szerepet játszottak egy messze környék száz és száz más falujának helyválasztásában is, azokból mégsem lett város. Rendesen a forgalmi fekvés valamilyen előnye vagy előnyei emelnek ki a falvak sorából egyes településeket. De viszont a forgalmi fekvésnek ilyen előnyeit, amelyek a települések várossá fejlődésében játszanak szerepet, nem szabad valamely falusias település keletkezésének tényezői közé kevernünk. Az utak szerepét, amelyet pedig igen gyakran szoktak kiemelni válogatás nélkül mindenfajta település helyválasztásának magyarázata alkalmával, falvak keletkezéstényezőinek elemzése során többnyire mellőznünk kell. Rengeteg olyan falutelepülés van, amely úttalan korszakban keletkezett. Önellátó falu számára az út közömbös, az csak a területi munkamegosztás korában válik számára is fontossá.

Ezzel visszatérünk ahhoz a tételhez, hogy falvak számára sem feltétlenül közömbösek a helyzeti, városok számára pedig a helyi energiák. Sőt vannak olyan városok is, amelyek léte éppen bizonyos helyi energiákon alapul.

Helyi energiák táplálják a *bányavárosokat, fürdővárosokat, gyógy- és üdülőhelyeket* és az *ipari városok bizonyos fajtáit,* amelyekről már a városok funkcionális típusainak ismertetése során megemlékeztünk. Az, hogy valamely helyen ásványi kincs vagy gyógyforrás előfordulása a topográfiai fekvés tényei közé tartozik, tehát helyi energiának számít, nem szorul bizonyításra. Azonban ritka esetben olyan nagymérvű a bányászatban vagy a fürdőhelyben valóra váló helyi energia, hogy annak kibontakozása nyomán városias csoportos település, tehát valóságos város nő fel.

Az ipari városok bizonyos csoportjának kialakulásában szintén helyi energiáknak van döntő szerepe. Ha egy ipari városban nyersanyag- vagy hajtóenergia-orientációjú iparágak uralkodnak, az nyersanyagok vagy hajtóenergiák (kőszén, vízierő) előfordulásával, tehát helyi energiákkal függ össze. Ez azt is jelenti, hogy az ilyen iparágakat nem valami már korábban is fennálló város vonzotta magához, hanem éppen fordítva, az illető iparágak voltak a város keletkezésének vagy várossá fejlődésének lényeges, némely esetben legfőbb kezdeményezői. Minthogy a helyi energiákra települt az ipar, az iparhoz pedig a város, mondhatjuk, hogy vannak városok, amelyek kialakulásában a helyi energiák, nem pedig a helyzeti energiák játszották a fontosabb szerepet. Most csupán a sokszor kőszén- vagy vasérc-előfordulásokhoz orientálódó kohászatot említjük meg, mint amely leginkább bizonyult valamennyi iparág közül városfejlesztő tényezőnek. A kohászat üzemei ugyanis más iparágakhoz viszonyítva igen sok munkást foglalkoztatnak. Még nálunk is, ahol pedig az iparosodás az utóbbi időkig szerény mértékű volt, találkozunk olyan városokkal, mint Salgótarján vagy Ózd, amelyek városias jellegüket végső soron részben a szénbányászatnak, részben az ahhoz csatlakozó kohászatnak, tehát helyi energiáknak köszönhetik. Természetesen a Szovjetunió, Nyugat-Európa vagy

Észak-Amerika hatalmas iparvidékein még sokkal nagyobb méretű városiasodásnak vált alapjává a kohászat és azon keresztül a kohászat megtelepedésében érvényesülő helyi energia.

Ha valamely városban olyan iparágakat találunk, amelyek telephelyválasztásukban a fogyasztópiachoz, munkapiachoz vagy közlekedési hálózathoz szoktak orientálódni, biztos, hogy a várost nem ezek az iparágak alakították ki, hanem a helyzeti energiák hatására naggyá nőtt város mint fogyasztó- és munkapiac vagy forgalmi csomópont utóbb vonzotta magához az illető iparágakat, noha azok megtelepedése a várost természetesen még jobban megnövelte. Nagyjából ilyen a helyzet Budapesten is.

2. A FORGALMI FEKVÉS ÉS A HELYZETI ENERGIÁK TÍPUSAI

a) *Helyzeti energiák természeti földrajzi alappal*

A helyzeti energiák osztályozását megnehezíti az a körülmény, hogy tiszta típusok ritkábban, akkor is inkább kisebb városokkal kapcsolatban mutatkoznak. Nagyvárosok többnyire hosszú fejlődés eredményei, ilyen hosszú fejlődés pedig többnyire csak abban az esetben lehetséges, ha a forgalmi fekvésnek többféle olyan sajátsága is van, ami az egymásra következő koroknak majd egyikében, majd másikában mint helyzeti energia érvényesül. A helyzeti energiákra ugyanis a helyi energiákhoz hasonlóan szintén vonatkozik az, hogy ezeket a társadalmi fejlődés különböző korai különbözőképpen értékelik.

A helyzeti energia mindig a forgalmi fekvésnek jelenti valamilyen előnyét, a forgalmi fekvésben pedig valamely település elérhetőségének jegyei összegeződnek. Az „elérhetőség" szóval kivétel nélkül mindig valamely településnek más településekről való elérhetőségét jelöljük. A helyzeti energiákban tehát mindig valamely településnek más településekhez való viszonyulása fejeződik ki, a közlekedés lehetőségein át. Más szóval ez azt jelenti, hogy a helyzeti energiákban közvetlenül gazdaságföldrajzi tények összegeződnek, természeti földrajzi tények pedig legfeljebb csak közvetve, a gazdaságföldrajzi tényeken át juthatnak szóhoz. Csakhogy vannak esetek, amikor a társadalmi-gazdasági tényeknek világosan felismerhetők a természeti földrajzi alapjai, míg más esetekben ilyenek vagy egyáltalán nincsenek, vagy pedig alig ismerhetők fel, és akkor is csak többszörösen közvetett úton érvényesülnek.

Ezért az egyszerű *helyzeti energiáknak két főtípusa* különböztethető meg: helyzeti energiák *közvetlenül felismerhető természeti földrajzi alappal* és ilyen *alap nélkül*. Az első főtípuson belül két altípust lehet megkülönböztetni. Az egyik az, amikor egy település valamely homogén jellegű vidék központja. Ez a homogeneitás közvetlenül társadalmi-gazdasági természetű, de gyakran természeti földrajzi szempontból is homogén táj felel meg neki. A másik altípus esetében különböző jellegű vidékek érintkezéséről van szó. Ezek a vidékek közvetlenül szintén többnyire gazdaságföldrajzi szempontból különböző jellegűek, de ennek alapja gyakran valamilyen természeti földrajzi különbözőség.

Nézzük először a *homogén jellegű vidék központját*. A gazdaságföldrajzi értelemben homogén vidék, amely a maga központjából várost növel,

alacsonyabb hőmérsékletében és bővebb csapadékában nyilvánul meg. Különösen kissé kontinentális, szárazabb tájakon, ahol a síkság már nem eléggé bő csapadékú ahhoz, hogy ott zárt erdőkkel találkozzunk, a hegység—síkság különbsége az erdő és sztyepp különbségét is jelentheti. A síkság magasabb hőmérséklete nagyobb melegigényű növények termelését is inkább megengedi, mint a hegység hűvösebb klímája, nem is szólva arról, hogy

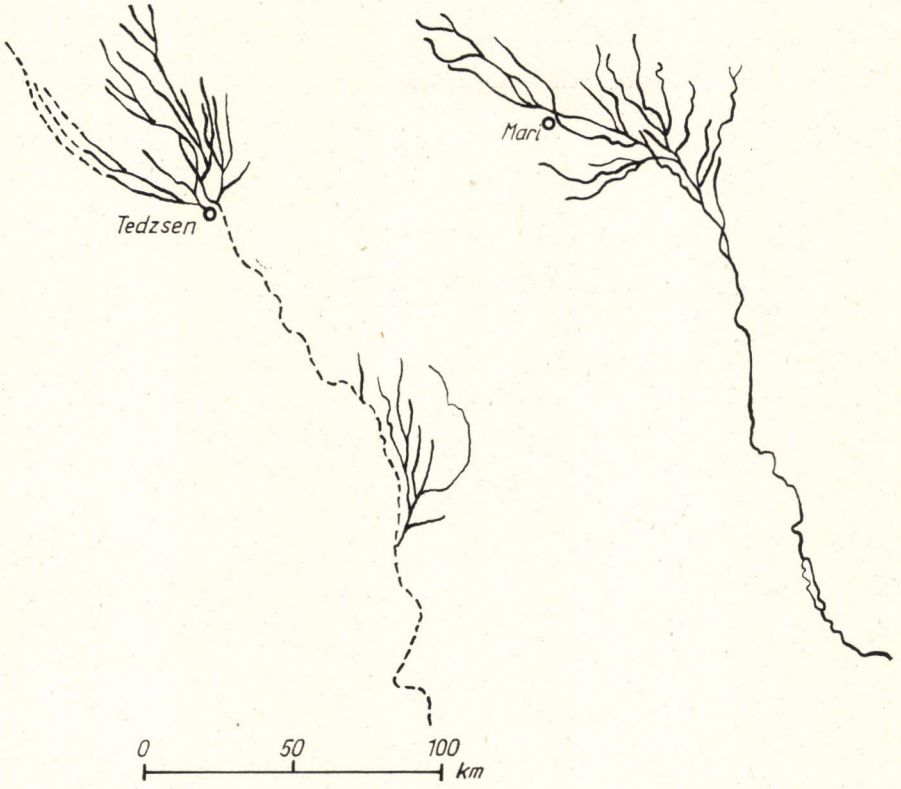

243. ábra. Száraz éghajlatú folyóknak törmelékkúpon az öntözés következtében elhaló folyóágai mint homogén jellegű oázisvidékek rögzítői. Tedzsen és Mari ilyen oázisvidékek központjai

a hegység a maga csapadékbőségénél fogva rendesen tápanyagokban szegényebb talajjal rendelkezik. Mindez kirajzolódik a termelés képén mind a szántóföld terjedelmének, mind a termésátlagoknak az eltéréseiben.

A gazdasági élet jellegének különbsége fokozódik akkor, ha a síkság nem lehordott tönkfelület, ahol különböző korú rétegek fejein járunk, hanem feltöltött síkság, tehát a felszín alatt nagy mélységig csak fiatal üledékeket találunk, mint pl. a mi Alföldünkön. Ekkor ugyanis a hegység és síkság között az ásványi kincsek elérhetősége tekintetében is nagy a különbség.

A túlnyomóan földművelő síksággal ellentétben a hegység az erdőgazdálkodás és bányászat színhelye; amott az ipart is főleg a mezőgazdaság,

emitt az erdőgazdaság és bányászat látja el nyersanyaggal. Nyilvánvaló tehát, hogy *a vásárvonalon különböző gazdasági szerepkörű vidékek érintkeznek* egymással, amelyek egészen eltérő jellegű terményfeleslegeiket igyekeznek egymással kicserélni. Közvetlenül kétségtelenül a két műtáj különbségeiből ered a vásárvonal helyzeti energiája, de ezek a különbségek erősen tükrözik a két természetes táj különbségeit, persze a társadalom (a termelési mód) fejlettségének szintjétől függő mértékben, amint arra még visszatérünk.

Természetes, hogy a vásárvonalnak azok az igazán energikus pontjai, amelyek mindkét tájról könnyen megközelíthetők. Minthogy a síkság felől általában a vásárvonal minden pontja egyformán könnyen elérhető, ezért a hegység felőli megközelíthetőség a döntő. A hegység területén a folyóvölgyek a természetes útvonalak, amelyek később még az országutak és vasutak helyét is kijelölik. Ezért a vásárvonal legnagyobb helyzeti energiával rendelkező pontjai a *völgykijáratok*, ahol a hegység természetes útvonalai elérik a síkságot. A vásárvárosok tehát a vásárvonalnak nem bármely pontján, hanem a völgykijáratokban találhatók. Közismert az a vásárvonal, amely az Alföldet választja el a környező hegységektől. Ennek vásárvárosai pl. Eger az Eger patak, Miskolc a Sajó és a Hernád közös völgykijáratában, Oradea (Nagyvárad) a Sebes-Körösében, Arad a Marosében. De megtaláljuk a vásárvonalat és a vásárvárosokat a Déli- és Keleti-Kárpátoknak Havasalföld és Moldva felé néző lábánál is (Piteşti, Ploeşti, Buzău, Bacău), ugyanígy a Német-középhegység északi lábánál (Köln, Hannover, Braunschweig, Magdeburg, Halle, Leipzig, Dresden stb.) — amint Albrecht Penck kiemeli — és még sokfelé másutt is a Földön.

Igen sokszor, mint például a felsorolt német városok esetében is, a vásárvárosok kialakulásának legkedvezőbb helye a szorosabb értelemben vett hegységperemtől kissé eltolódik a síkság felé, amikor több völgykijárat forgalma összpontosul egy helyen. Hasonló Szombathely, Satu Mare (Szatmárnémeti), Arad, Timisoara (Temesvár) helyzete is.

Ha egy hegység nem feltöltött, hanem lehordott tönkszerű síksággal érintkezik lehetséges, hogy a vásárvonal jelentősége csekélyebb. Jó példa erre Angliában a Pennine-hegység környéke. Itt a hegység széléhez közel kőszénben gazdag karbonrétegek bukkannak a felszínre, amelyek hatalmas bányászatot és ipart táplálnak. Az itteni nagyvárosok (Manchester, Leeds, Sheffield) nem a hegység és síkság terménycseréjéből élnek, minthogy a kettő mai termelésjellege nem sokban különbözik egymástól, hanem helyi energiákból táplálkoznak: a kőszénbányászatból és abból a hajtóenergia-orientációjú iparból, ami erre rátelepedett. A mezőgazdasági és ipari vidékek terménycseréje csak kisvárosokat táplált vagy táplál, amelyek mérete messze elmarad a mai bányász és iparos nagyvárosokétól.

Vásárvonal nemcsak hegység és síkság érintkezésénél alakulhat ki, hanem bármilyen oknál fogva eltérő gazdasági jellegű vidékek érintkezésénél is. Mivel hegységek és síkságok gazdasági életében eltérések mutatkoznak, a legtöbb vásárvonalat ezek érintkezése jelöli ki. De vásárvonal lehet egy síkság belsejében különböző talajtípusok határa is, bár ilyen esetben a gazdasági élet különbsége s így a terménycsere mértéke nem túlságosan nagy, hiszen az eltérés csupán a mezőgazdaság különböző ágazatain belül egyes terményekre szorítkozik. Nemcsak a vásárvonal erőtlen ilyenkor, hanem még az amúgy is csekély helyzeti energia sem koncentrálódik a vonal bizonyos pontjaira, hiszen a síkság belsejében futó vásárvonal

minden pontja egyformán könnyen elérhető mindkét oldalról. Ha az ilyen vásárvonalon mégis megszületik valahol egy város, annak helyét más tényezők jelölik ki. Igen nagy terjedelmű síkságokon, hatalmas táblák vagy tönkök területén végigfuthatnak olyan klímahatárok s egyben természetes növényföldrajzi és termelésbeli határok is, amelyeket egyszerűen az egyenlítőtől és óceántól való távolság hozott létre. Elvben ezek is vásárvonalak, de itt a helyzeti energiák már csak azért is elmosódottabban fognak jelentkezni, mert az ilyen határok maguk sem vonalszerűen élesek, hanem bizonytalan terjedelmű széles sávok.

Rátérünk a *vidékek közvetlen és közvetett érintkezésének átmeneti típusaira.* Ide tartozik a tengerpart, a sivatagperem és bizonyos esetekben a szoros- vagy hágó-kapuváros.

A *tengerpart* annyiban vásárvonal, amennyiben két különböző táj határvonala. Aligha találunk még egy olyan nagy fontosságú tájhatárt, mint az, amely a szárazföldet a tengertől választja el. Viszont az a két vidék amely a tengerpart, illetőleg az itt fekvő *kikötőváros* helyzeti energiáját adja, nem érintkezik egymással közvetlenül, mivel ez a két vidék nem a szárazföld és a tenger, hanem a tenger két átellenes partja. Legfeljebb olyan esetben beszélhetünk közvetlen érintkezésről, amikor a tengerparton *halászkikötők* alakultak ki és azok várossá nőttek. Itt valóban a tenger javai cserélődnek ki a szárazföld javaival. De a halászkikötők nem tartoznak a legnagyobb kikötővárosok közé — Bergen, Aberdeen, Hull vagy Seattle kivételesen nagy halászkikötők —, a legtöbb kikötőt az a forgalom tartja fenn, amely a tenger két partján elterülő vidékek között bonyolódik le.

A *sivatagperem* helyzete hasonló a tengerpartéhoz. A sivatag peremén mindenütt városokat találunk (Tombouctou, Khartoum, Jarkand, Khotan stb.). A sivatag közbeékelődik két egymással valamilyen forgalmat lebonyolító vidék közé, akár a tenger két parti vidék közé, amint azt VIDAL DE LA BLACHE hangsúlyozza.

Végül a *szoros- vagy hágó-kapuvárosoknak* is van olyan típusa, amely szintén ebbe a kategóriába tartozik. Ha a szoros egészen szűk szurdokvölgy, amely a hegység gazdasági teréből nem tár fel semmit a síkság felé, esetleg a hegység egyébként is gazdaságilag fejletlen, akkor az tömegével éppúgy közbeékelődik két egymással forgalmat lebonyolító vidék közé, mint az előbbi esetekben a sivatag vagy a tenger. Ilyen Vác helyzete a Visegrádi-szoros, vagy Turnu Severin fekvése a Vaskapu alatt. Azonban a szoros- és hágókapuváros igen gyakran olyan forgalomból is él, amelyet valóban a hegység és a síkság bonyolít le egymással. Cluj (Kolozsvár) számára a hegyvidéki közvetlen hátteret is feltárja a Királyhágó útja, nem csupán az Alföld felé jelent átjárót. Ilyen esetben a hágó- vagy szoros-kapuvárosnak a vásárvárossal kombinált típusával van dolgunk.

Miben rejlik az ilyen fekvésű települések helyzeti energiája? A tenger mindkét partján kialakultak kikötővárosok. Ennek oka az, hogy mindkét tengerparton közlekedési eszközt kell cserélnie az árunak. Ez az átrakodó forgalom teremti meg a kikötővárost. Hiszen az átrakásra váró áru halmozódik, azt kezelni kell, megtelepedik tehát olyan népesség, amely ezzel foglalkozik, sőt meg is vásárolja azt az árut, amelyet a szárazföldi közlekedési eszközön a kikötőbe hoznak, és továbbadja annak, aki a tengeren végzi a szállítást. Ugyanígy a tengeren érkező áru is a kereskedő közvetítésével kerül a szárazföldi szállítókhoz.

Általában a vidékek közvetett érintkezéséből táplálkozó helyzeti energiák esetében mindig ilyen árufelhalmozódással, áru-útmegszakítással van dolgunk. A tengeri kikötő elérhetősége, ami a helyzeti energia lényege, megvizsgálandó a tenger és a szárazföld felől is. A tenger felőli elérhetőség egyik kiváló esete, ha védett öblök vannak jelen. Erről megemlékeztünk már a helyi energiák sorában is. Ez valóban helyi energia is, mert annak a térszínnek jegyeiben fejeződik ki, amelyen a település elhelyezkedik, de helyzeti energia is, mert elérhetőséget fejez ki, a tenger felől való elérhetőséget. De hiába jó akár a tenger, akár a szárazföld felől való közlekedés lehetősége, mégsem

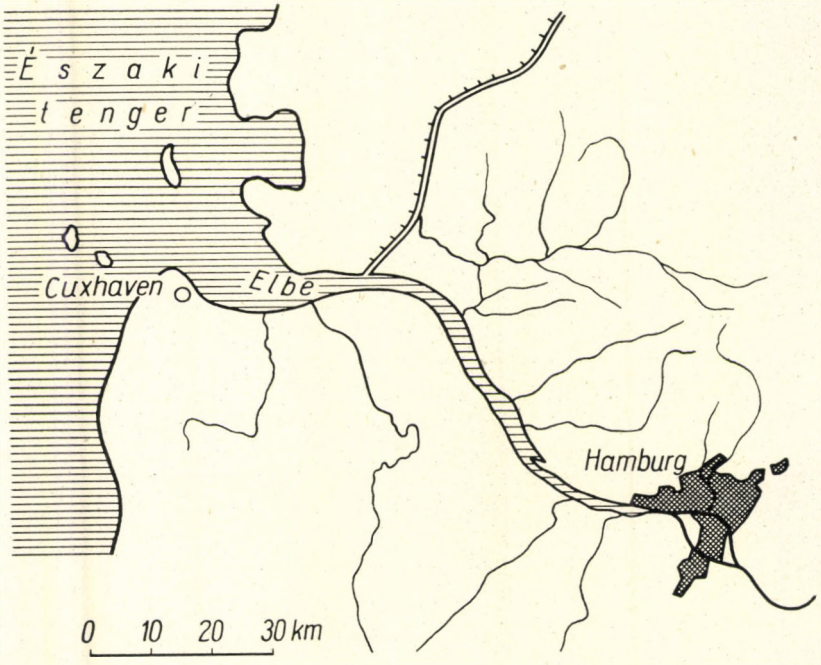

244. ábra. Hamburg és előkikötője: Cuxhaven az Elbe tölcsértorkolatában

alakul ki minden esetben kikötő, mert ennek az is feltétele, hogy a mögöttes területnek jelentékeny árumennyiségek elszállítására vagy odaszállítására legyen szüksége. Ha ez a feltétel fennáll, akkor a forgalom igénye leküzdi a tengerpartnak az elérhetőség szempontjából fennálló bármilyen hiányát. Feltárhatja a kikötő mögöttes vidékét valamilyen természetes útvonal, egy folyó, amely önmagában is közlekedési út, a belvízi szállítás útvonala. Ilyen esetben a kikötőben átrakodás történik folyami hajókról tengeri hajókra és viszont, mint pl. a Rajna-torkolat nagy kikötőjében, Rotterdamban. A folyó völgye ezenkívül a szárazföldi közlekedés útjait is rögziti. Főleg ilyen szempontból jelentős a Rhône völgye Marseille számára. Itt kell megemlékeznünk a kikötő kedvező forgalmi fekvésének olyan típusairól, mint a tölcsértorkolatban (csaknem valamennyi nagyobb atlanti kikötő), kiugró félsziget csúcsán, delta szárnyán (mint igen sok földközi-tengeri kikötő, pl. Marseille, Alexandria) stb. való fekvés.

A folyónak mint belvízi szállítás útvonalának jelentősége természetesen nemcsak a torkolatában vagy annak közelében elhelyezkedő tengeri kikötő helyzeti energiájának növelésében nyilvánulhat meg, hanem hajózható szakaszán véges-végig belvízi kikötők alakulhatnak ki. Ezek kisebb-nagyobb helyzeti energiájukkal alkalmat adnak olyan terjedelmű áruforgalom kibontakozására, amelynek lebonyolítása esetleg jelentékeny méretű városi funkcióként szerepel. A folyami kikötőben éppúgy közlekedési eszközt cserél az áru, mint a tengeri kikötőben erről felesleges többet szólnunk. Hogy ez az energia, társulva a folyó völgyének, mint szárazföldi közlekedés útjának energiájával, különböző korokban és vidékeken valóban érvényesült, arról nem egy nagy folyó tanúskodik. Akár a Volga, akár a Rajna, akár

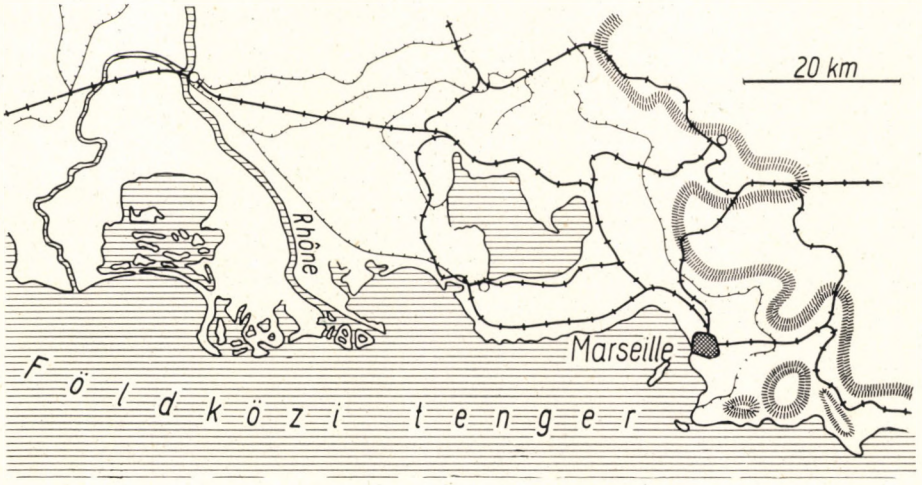

245. ábra. Marseille, a Rhône delta-szárnykikötője

a kínai nagy folyók, bizonyos mértékig a Duna is kitűnik a partjain a környező vidékhez képest sűrűbben sorakozó városokkal. Hogy a folyó milyen sokoldalúan érvényesíti kedvező hatását a parti városok fejlődésében, azt szépen kifejti L. L. TRUBE tanulmánya. A folyami átkelőhelyekhez fűződő — [illegible]hát megint más természetű — helyzeti energiáról alább még külön szó-
l[illegible]

[illegible]özlekedésieszköz-cseréje megtörténik a sivatagperemi városok-
[illegible]nböző járművektől, amelyek elérik a sivatag peremét, a teve-
[illegible] át az árut. Itt is az árukat felvásárló és a készáru-forgalom
[illegible]tő és továbbadó kereskedő népesség tömörül.
[illegible] és hágó-kapuváros megkülönböztetéséhez tudnunk kell, hogy
[illegible]zélünk, ha egy folyóvölgy teljesen áttör egy hegységet. A hágó
[illegible] nyereg, amelyen út vezet keresztül. A hágó tehát gazdaság-
[illegible]ékelését jelenti annak a térszíni formának, amelyet a természeti
[illegible]eregnek nevez. A szorosnak néha mind a két kapujában kifejlődik
[illegible]l. Esztergom és Vác a Visegrádi-szoros fölött, illetve alatt), de
[illegible] csak az alsó kapuban. Pl. ahol a Duna kilép a Bécsi-medencébe,
[illegible]uk Wien (Bécs) városát; ahol eléri a Kisalföldet, ott van Bratis-

lava (Pozsony). Nem sokkal lejjebb annál a pontnál, ahol kilép a Visegrádi-szorosból, találjuk Budapestet, amelyet persze ettől független tényezők növeltek olyan naggyá, hogy súlya teljesen elnyomja a Visegrádi-szoros tulajdonképpeni alsó kapuvárosát, Vácot.

Természetesen a hágó-kapuvárosok a hágóhoz viszonyítva többféle ponton is elhelyezkedhetnek — teljesen hasonlóan ahhoz, amit a szoros-kapuvárosokról mondtunk. Rendszerint nem magán a hágón találjuk őket, hanem a hágó egyik vagy másik lábánál. Néha megosztódnak a hágó helyzeti energiái, találhatók települések a hágóhoz közelebb, de azoktól távolabb nagyobb városokkal találkozunk. Az utóbbiak esetleg több hágó forgalmát gyűjtik össze. Pl. az Alpok belsejében hágó-kapuváros Innsbruck, illetve Bolzano a Brenner-hágó két oldalán, ezek azonban nem olyan nagy városok, mint az Alpok északi előterében fekvő városok közül korábban Augsburg, majd az annak szerepét átvevő München és a déli előtérben Verona vagy éppen Milano. München és Milano az Alpokon átfutó hágók egész seregének forgalmát gyűjti és osztja megint szét. Igen gyakran kombinálódik a hágó-kapuváros helyzeti energiája a vásárvároséval. Cluj (Kolozsvár) — amint már említettük — hágó-kapuvárosa volt annak az útnak, amely az Alföldről a Királyhágón, majd a Kis-Szamos völgyén keresztül megy az Erdélyi-medencébe, ugyanakkor vásárvárosa annak a vásárvonalnak, amely az Erdélyi-medence területét elválasztja a gazdaságilag tőle eltérő jellegű szigethegység (Gyalui-havasok, Vlegyásza stb.) területétől. Lényegében hágó-kapuvárosszerű helyzeti energia kínálkozik olyan, 30 km szélességű tektonikus árok kijárataiban is, mint a Burgundi-kapu. Az átjáró nagy szélességére való tekintettel itt is kombinálódik ez az energia a vásárvároséval. Persze a Burgundi-kapu annyira fontos vidékek átjáróútja, hogy a rajta át lebonyolódó közlekedés méretéhez képest a másfajta energiából táplálkozó forgalom eltörpül. Viszont — megint csak az átjáró nagy szélessége folytán — a helyzeti energia több település között oszlik meg (a keleti kijárónál Basel, Mulhouse, nyugaton Besançon, középen az átjáró védelmét biztosító Belfort), amelyek egyenkint részben más és más egyéb helyzeti energiával is rendelkeznek.

Az *átkelőhelyek* tiszta típusaival kapcsolatban semmiképpen sem beszélhetünk vásárvonalról, és természetesen egymással közvetett módon érintkező vidékekről van szó. Ebbe a kategóriába tartoznak a *folyami átkelőhelyek*, azután a tengerszoros mellett és földszoroson fekvő városok. Folyami átkelőhelyről akkor beszélünk, ha egy egyébként széles árterületű [illegible]ó ártere valahol összeszűkül. Ilyenkor az összeszűkülés helyén c[illegible] a két partot egymással összekötő olyan útvonalak, amelyek eg[illegible] mással párhuzamosan futnának és több ponton kereszteznék [illegible] kétségtelenül távoli vidékek közvetett érintkezéséről van szó[illegible] a forgalom nem közvetlenül a két parti vidék közt teremt ár[illegible] között rendesen nincs is jelentősebb gazdasági különbség.

Ez a helyzeti energia az említett formában csak addig áll fenn[illegible] állandó híd, hanem a szállítás közlekedési eszközt kénytelen cseré[illegible] kal, hajóval, komppal viszik át az árut az egyik partról a másikra. [illegible] berendezkedik olyan kereskedő népesség, amely az áruk vételéve[illegible] zásával és eladásával foglalkozik. Erre azonban nem elegendő m[illegible] a közlekedési eszköz cseréjének kényszere. Ezt a műveletet el tudr[illegible] egy olyan, kisszámú népesség is, amely a csónakot kezeli, az áruk[illegible]

berakja; ebből még nem nőne város. A lényeges az, hogy a mi hideg telű klímánk alatt a folyón való átkelés megszakad a téli időszakban, amikor befagy a víz, különösen pedig amikor jégzajlás van. Ez az időszak kényszeríti az árukat raktározásra. A kereskedő készleteket raktároz arra az időre, amikor a forgalom szünetel. Az átfutó forgalmat a tél bontja szét két ingajáratra: egy olyan részre, amely az egyik oldalról közelíti meg az átkelőhelyet és mindjárt vissza is tér, és egy olyan másik részre, amely az ellenkező oldalról teszi ugyanazt. Az egyik oldalról érkező forgalom a maga áruit eladja a kereskedőnek és megveszi tőle a másik vidék áruit, és ugyanez történik a túlsó oldal viszonylatában is. A különböző vidékek szempontjából ez annyiban jelent előnyt, hogy rövidebb utat kell megtenni, másrészt mindig rendelkezésre áll az áru, olyankor is, amikor forgalmi akadály miatt a közlekedés a folyón szünetel. Ezt az előnyt megfizetik, és ebből él az ilyen település kereskedő népessége.

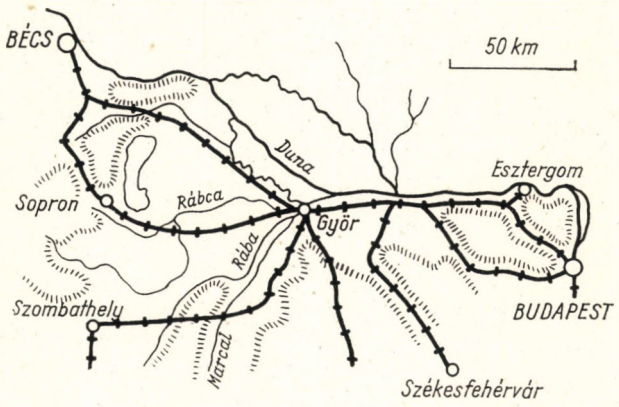

246. ábra. Győr a Rábca—Rába—Marcal torkolatának nyugat—keleti irányú folyami átkelőhelye, majd hídvárosa

A vázlat az itt összefutó vasútvonalakat is feltünteti.

Ez az előnyös helyzet a mondott értelemben csak primitív viszonyok között érvényesül. Amint egyszer állandó híd épül a folyón, attól kezdve már semmi sem kényszeríti az árukat, hogy ott felhalmozódjanak. Csakhogy sokszor, amíg ez a kényszer fennáll, azalatt a település az élénk forgalom révén már jelentős várossá fejlődött, kiépítette kapcsolatait más vidékekkel, legfőképpen pedig egy szűkebb környéken belül megelőzött minden más helységet a városiasodásban. Ha tehát utóbb meg is épül a híd, a város központja marad szűkebb környékének, ahol puszta jelenlétével később sem enged más helységet várossá nőni. Ha a híd megépülése révén a város [illegible]utak és országutak csomópontjává válik, ezt is a maga hasznára tudja [illegible]mi, mert ha a vonatok vagy kocsik átfutó áruszállításában semmiféle [illegible]dást nem is jelent a híd, maguk a hídhoz összefutó vasútvonalak [illegible]tak a közeli környék legjobban elérhető helyévé teszik a várost. [illegible]ódik a folyami átkelőhely a belőle kialakult *hídváros* helyzeti [illegible]n. Budapest, Győr vagy Szolnok egykori folyami átkelőhely, ma [illegible]takat, vasutakat csomózásra kényszerítő hídváros.

[illegible]csak a vidékek közvetett érintkezésének tiszta esetei közé sorol-[illegible]*engerszoros* helyzeti energiája. A tengerszorosban csomózódnak [illegible]s útvonalai. Ez azonban önmagában nem jelent valami különös [illegible]energiát. A hajókat semmi sem kényszeríti arra, hogy ott megálljam válik szükségessé az áruk kirakása, berakása, átrakása, ami [illegible]lődésre vezethetne. A hajóknak a tengerszoros, ahol közel kerül-

nek a szárazföldhöz, legfeljebb alkalmat ad arra, hogy szenet, vizet vegyenek fel, tehát különböző üzemanyagot pótoljanak. Az üzemanyagcserével foglalkozó népesség megadhatja ezzel a város alapját, ez azonban szerény funkció, nagy városok nemigen szoktak ilyen helyen keletkezni. A tengerszorosok stratégiailag is jelentősek, tehát gyakran erőd is csatlakozik az ilyen településekhez, megfelelő helyőrséggel. De a két funkcióból együttvéve sem adódik ki valami nagy város (Gibraltár, Aden).

Más a helyzet, ha a tengerszoroshoz a szárazföld felől vezetnek utak és ott csomózódnak, a másik parton pedig szétágaznak, tehát ez esetben a tengerszoros nemcsak a hajózás útvonalai hanem a szárazföldi forgalom számára is átkelőhely jellegű csomózódást jelent. Csakhogy itt nem áll fenn az áruk halmozódásának az a kényszere, amit hideg telű tájak folyami átkelőhelyeinek esetében a forgalom évszakos szünetelése okoz. A tenger nem fagy be, legalábbis olyan befagyó tengerszorosra, amely az egymást megközelítő szárazföldek átkelő forgalmát is lebonyolító nagyobb kikötővárost rögzített volna, nem ismerünk példát. A legnagyobb olyan város, amelynek tengerszoros-fekvése van: Singapore és Istanbul. Istanbulban nemcsak a Földközi- és a Fekete-tengert összekötő víziutak csomózódnak, hanem a szárazföldi forgalomé is, amely a Balkán és Közép-Európa felől tart Elő-Ázsia felé. Istanbulban a forgalmi fekvés előnyének kereskedelmi kiaknázásához társult a hely politikai értékelése is, felnőtt ennek révén egy olyan város, amely igen nagy birodalomnak volt a fővárosa, a bizánci, majd a török birodalomé. A Boszporusszal összehasonlítva igen széles Øresund nem egyetlen város számára biztosít helyzeti energiát: a dán København (Koppenhága) és vele szemben a svéd Malmö jelöli a szoros két partját.

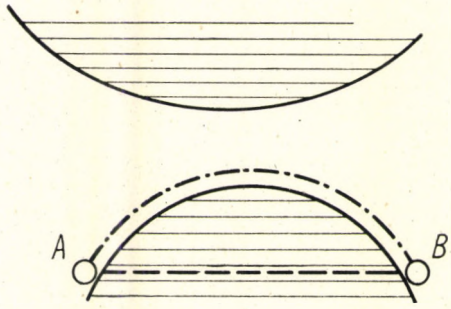

247. ábra. Földszoros forgalmi fekvésének a szárazföldi közlekedés szempontjából mutatkozó csekély mértékű előnyét magyarázó vázlat

A és *B* helyek között rövidebb (és többnyire előnyösebb) a víziút, mint a földszoroson áthaladó szárazföldi út

Még kevésbé beszélhetünk jelentékeny helyzeti energiáról a *földszoros* esetében. A szárazföldi útvonalak ilyen jellegű csomózódása nem kényszeríti az árukat megállásra vagy kicserélődésre, nem is szólva arról, hogy a szállítás sokszor nem is a földszorost, hanem a víziutat részesíti előnyben. A pontból „B" pontba az áru nem a földszoroson keresztülvezető szárazföldi utat, hanem a sokkal rövidebb és olcsóbb víziutat fogja venni. Valóban az ókori Korinthosz kivételével nem tudunk olyan várost említeni, amely földszoroson feküdnék. Korinthoszban sem a szárazföldi utak csomózódása, hanem a tengeri út kényszerű megszakítása ezzel járó átrakodás volt a fejlődés alapja. A Panama-szoros a mai helyzetre már nem ennyire jó példa, hiszen viszonylag tekintélyes szélességének megfelelően, akár az Øresund viszonylag széles tengerszorosánál is a tenger partján felnőtt egy-egy város (Panamá és Colón). Hasonló Said (Bór-Szaid) és Szuez helyzete. Persze mindhárom földszoros

új helyzet állt elő a csatornák (Korinthoszi-, Panama-, Szuezi-csatorna megépítésével.

Végül még két esetről kell megemlékeznünk, a *folyótorkolati* és a *folyókönyöki fekvésről*. Folyótorkolati fekvés esetén az a forgalom, amely a mellékfolyót követte, itt kénytelen — ha irányát meg akarja tartani — közlekedési eszközt cserélni. Ugyanez a helyzet folyókönyök esetében is. Szeged a Marosnak a torkolatában fekszik, amely folyón a középkorban az erdélyi sószállítás egy része folyt, a sót Szegeden átrakták szárazföldi útra, és úgy ment tovább nyugat felé. Ámde Szeged városi fejlődésének ez csak egyik tényezője. Ennél sokkal fontosabb volt Szegednek mint tiszai átkelőhelynek a szerepe. Általában tehát folyókönyök- és folyótorkolat-fekvésben nem mindig találunk nagyvárost, olyan esetben azonban gyakran, ha a könyök vagy torkolat feletti víziút irányának szárazföldi folytatása nagy forgalmat lebonyolító fontos útirány. Lyon fejlődésében viszont annak következtében jutott nagy szerephez a folyótorkolati fekvés, hogy mind a Rhônenak a Saône-torkolat feletti szakaszáról, mind a Saône-ról érkező árukat itt rakták át a Rhône alsóbb szakaszán közlekedő hajókra. Persze ehhez járult még az Alpok hágóiról levezető utaknak és a Loire felé átvezető hágó útjának, sőt magának a Rhône—Saône-völgy szárazföldi útjának forgalma is. A hajóról hajóra történő átrakodás természetesen ott a legnagyobb mértékű, ahol a folyami és tengerhajózás váltja fel egymást: a torkolathoz kapcsolódó tengeri kikötőben. Ennek az átrakodásnak a helye meg is duplázódhatik, ha a tengerjáró hajók méretének növekedésével a régi kikötőnek a nyílt tenger irányában fekvő előkikötője támad (Hamburg — Cuxhaven; Rouen — Le Havre stb.).

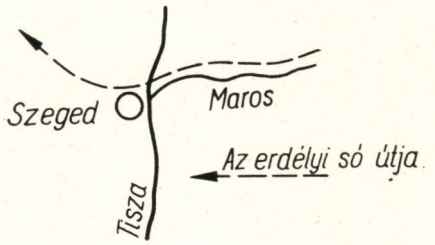

248. ábra. Folyótorkolati fekvés helyzeti energiáját magyarázó vázlat

A folyótorkolat-fekvés speciális esete olyan folyók egyesülésénél adódik, amelyek közül legalább az egyik a hajózás szempontjából nem számottevő, ellenben mindkettőnek mélyen bevágódott völgye fontos szárazföldi közlekedésvonalat rögzít valamely hegység területén. Az ilyen völgytorkolati fekvésre példa Grenoble, sőt Innsbruck is.

Már az eddigiekben is több olyan várossal találkoztunk, ahol *többféle helyzeti energia együttesen* jelentkezik (pl. Brassó: medenceközpont és hágó[illegible], Kolozsvár: hágókapu és vásárváros, vagy Lyon: folyótorkolat, völgy[illegible]at, hágókapu). Ez — amint különben már bevezetőben szóltunk róla — [illegible]kori jelenség. De a legközelebbi példa különböző helyzeti energiák [illegible]jára Budapest. Folyami átkelőhely (hídváros) jellegét már említ[illegible]hez járul vásárváros-jellege, amelyet vásárvonalra nyíló több [illegible]at (Vörösvári-árok, a Duna-völgy város feletti szakasza stb.) [illegible]dapest azonban arra is példa, hogy sok nagy város helyzeti ener[illegible]an egy jóval tágabb köre is. A *helyzeti energiáknak* ez a *tágabb köre* [illegible] városra egyéni körülírást kíván: sablonszerű gyűjtőnévvel nem [illegible]. Budapest helyzetére például tágabb szemléletben az jellemző, [illegible] a város a búzaexportáló Alföldnek az Északi-középhegység és a

Duna akadályvonala közé zárt északnyugati sarkában fekszik. Még tágabb szemléletben ez olyan helyet jelent, ahol a mezőgazdasági terményfeleslegekkel rendelkező kelet-európai síkságok nyugat felé kicsúcsosodó nyúlványa megközelíti és a Duna olcsó víziútja segítségével el is éri a mezőgazdasági importra szoruló Nyugat-Európát. Ez a példa azonban arra is rávilágít, hogy térben minél jobban kiszélesülő távlatban szemléljük egy város helyzeti energiáit, és egyben azokat minél egyénibb körülírással fejezzük ki, megállapításaink érvénye annál szűkebbre korlátozódik időben. Budapest életében az Alföld búzáját nyugat felé exportáló kereskedőváros-szerep csak egy viszonylag rövid epizód volt.

A helyzeti energiák korról korra változó értékelésének kérdésére alább még vissza fogunk térni.

b) *Helyzeti energiák természeti földrajzi alap nélkül*

Áttérünk a helyzeti energiáknak azokra az eseteire, amelyek mögött nem rejlik közvetlenül felismerhető természeti földrajzi adottság.

Ide tartoznak egyebek között a *vidék-központok* egy sajátos típusát képviselő városok. Az a vidék, amelynek központja a szóban forgó város, tisztán *társadalmi-gazdasági értelemben* vett egység, amelynek semmi érzékelhető természeti földrajzi alapja nincs. Ebbe a kategóriába tartozik *alföldi városaink* legtöbbje. Ezek a városias települések magjai egy óriásfalunak, beletelepedtek egy óriásfalu-település közepébe. Beszélhetünk-e itt helyzeti energiákról? Feltétlenül, mert a helyzeti energia mindig az elérhetőségnek valamilyen előnyét jelenti. Márpedig akkor, amikor főként a XIX. században megszületnek az Alföldön a városmagok, ezek maximális elérhetőségüket éppen úgy érték el, hogy egy-egy korábban is meglevő óriásfalu szívébe telepedtek bele. Az óriásfalu jelenti a városmag számára a vidéket. A városmagok alakjában megjelenő alföldi városok helyválasztását a korábban meglevő óriásfalvak, tehát tisztán műtáj-egységek szabták meg.

De felvetődhetik az a kérdés, vajon ezeknek az óriásfalvaknak helyválasztásában nem nyilvánult-e meg valamilyen természeti földrajzi sajátság hatása. Közvetlenül még ebben sem nyilvánult meg, mert az Alföldön részben ott találunk ma óriásfalvakat, ahol a török időkben valamely helység elnyerte a *khász-város* rangját. A khász-városok ugyanis inkább tudták átvészelni a török időket, sőt még be is tudták kebelezni birtokállományukba egy sereg elpusztult falu határát. A XVIII. században, amikor megszűnt a háborús veszély, lakosságuk éppen a tágas határ előnyét kihasználva e[illegible]n szaporodott, valósággal belenőtt a helység óriási határába.

Közvetlenül még abban sem fedezhető fel valami természeti f[illegible] sajátság szerepe, hogy mely helységek nyerték el a török időkb[illegible] város rangját, mert khász-városokká jórészt olyan települése[illegible] török időkben, amelyek már a középkorban is elérték az *oppidu*[illegible] Legfeljebb abban, hogy mely helységek érték el a középkori oppi[illegible] ját, volt némi szerepe természeti tájsajátságoknak is. Általában [illegible] tömörültek a középkori települések az ármentes szintnek ártérre r[illegible] mén, főként azok, amelyek jelentősebb helyekké, esetleg oppidumn[illegible] tek. Látjuk tehát, hogy gyakorlati értelemben az alföldi városmag[illegible]

zeti energiájának többnyire nincs közvetlenül felismerhető természeti földrajzi alapja.

Hasonló a *vasúti hálózat csomópontjainak* helyzeti energiája. Kezdetben, amikor a múlt század folyamán a vasúti hálózat kiépült, túlozták a vasutak városfejlesztő jelentőségét. De viszont éppilyen túlzás lenne teljesen mereven tagadni azt.

Sok esetben a vasút váltja valóra a korábban csak lappangó helyzeti energiákat: a vasúthálózat kiépülése után nőnek meg hatalmas mértékben a korábban is meglevő városok. Különösen akkor fordul ez elő, amikor helyzeti energiájuk minőségét tekintve hasonló településekről van szó, pl. vásárvárosokról; azonban az egyik vásárváros terjedelmesebb folyórendszer völgykijáratában fekszik, mint a másik. Ez a különbség mindaddig, amíg a közlekedés fejletlen, nem tud érvényesülni, mert addig a vásárváros vonzóköre annak a nagyobb mögöttes területnek, amit a völgykijárat feltár, éppen olyan kis darabjára tud csak kiterjedni, mintha valamilyen kis völgy kijáratában feküdnék. Előbb a közlekedésnek kell tökéletesebbé válnia ahhoz, hogy a város ki tudja terjeszteni a maga vonzókörét az egész mögöttes területre. Általában azonban hegységek területén a vasúthálózat kötve van a völgyekhez. És mivel korábban is a völgyek voltak az utak rögzítői, a vasút ritkán teremt új városokat, legfeljebb hatására egyes városok megnövekednek.

Némileg más a helyzet a síkság területén. Itt sem az úthálózat, sem a vasúthálózat nincs bizonyos térszíni elemekhez kötve. Ez a szabadabb vonalvezetés a városiasodás szempontjából új helyzetet teremthet, különösen akkor, ha a vasút kiépülését nem előzte meg a városiasodás korszaka. Mert ha megelőzte, már adott helyzettel kell számolnia a vasútnak, a nagyobb rangú városok többnyire magukhoz fogják vonzani a vasútvonalakat. Az Alföldön tudunk jó példákat arra, hogy a városképződés a vasutak kiépülésével egyidejűleg, sőt azt követőleg, éppen a vasúthálózat csomósodásának helyein, annak hatására indult meg. Igaz, hogy az Alföld városainak helyét a korábbi óriásfalvak határozzák meg, tehát általában minden óriásfalu belsejében ott találjuk a kisebb vagy nagyobb városmagot, csakhogy a különböző nagyságú városmagok legtöbbször nincsenek semmilyen arányban annak az óriásfalunak a méretével, amelybe betelepedtek. Különböző tényezőknek kellett tehát közrejátszani a különböző méretű városmagok kialakulásában. Ilyen tényező pedig igen sok esetben a vasút.

Akik a vasút városfejlesztő jelentőségét mereven tagadják, hivatkoznak bizonyos nagyobb pályaudvarokra, amelyek nem növeltek várost (Szajol, Szőreg stb.). Nem helyes ilyen példákra hivatkoznunk, mivel ezek nem mások, mint egy nagyobb városias központ (Szolnok, Szeged) pályaudvarának előőrsei, rendezőpályaudvarai. Világos, hogy egy már meglevő város [illegible]tével meg tudja akadályozni, hogy mellette új város jöjjön létre. [illegible]zemben tudunk konkrét példákat, ahol a vasút kiépülése jelentős [illegible]szólt egyes városok helyzeti energiájának érvényesülésébe. Eger [illegible] helyzeti energiájára támaszkodó város. Amikor keletkezett, [illegible]g nagyobb mértékben fennállott a védekezés szükségessége, így a [illegible]ölgynek nem egészen a kijáratában, hanem valamivel feljebb tele[illegible]an helyet választott ki, ahol várat lehetett építeni. Ez a topográfiai [illegible]z akkori védelmi értékelés szerint ideális volt, és ugyanakkor Eger [illegible]ég el tudta látni esetleges vásárvárosi funkcióit is. Ugyanez a topog-

ráfiai fekvés később közömbössé, a vasutak kiépülése korában meg egyenesen hátrányossá vált. Az a fő vasútvonal, amely az Alföld északi peremén fut, természetesen mindenütt kinn a síkság területén halad, nem birkózik meg a hegységek-dombságok tagolt térszínével. Ha azonban Egernek sikerült volna a vasutak kiépülése koráig nagyobb várossá nőnie, mint amilyen nagygyá nőtt, lehet, hogy magához tudta volna vonzani a vasutat. Nem nőtt meg ekkorára, a vasút sorsára hagyta Egert. A fővonal Füzesabonyon keresztül fut, az lett a vasutak csomópontjává, Egernek csak szárnyvonal jutott. Viszont, ha Eger olyan nagyra nem is nőtt meg, hogy magához tudta volna vonzani a vasutak csomópontját, ahhoz elég nagyra nőtt, hogy egy bizonyos körzeten belül ne engedje meg egy másik város felnövekedését. Valóban a mai értékelés szerint kedvezőbb forgalmi fekvéssel rendelkező Füzesabony nem is nőtt várossá. Füzesabony vasúti csomópont jellegéből adódó helyzeti energiája elég nagynak bizonyult ahhoz, hogy Eger további fejlődését csökkentse. Tehát Eger későbbi városias fejlődése ellanyhult, ami a legjobban mutatkozik akkor, ha a vasútvonalakat magához ragadó Miskolcéval hasonlítjuk össze. A múlt század elején Eger még népesebb és más tekintetben is jelentékenyebb város volt, mint Miskolc, ma ez utóbbi lélekszámban is, más téren is többszörösen felülmúlja. (Igazolják ezt egyebek között azok a grafikonok is, amelyeket ,,Három magyar vásárváros — Miskolc, Eger, Gyöngyös — népességnövekedése a feudalizmus korának végén és a kapitalizmus idején'' címen mutattunk be ,,A települések népessége'' című fejezetben.)

249. ábra. Eger és Miskolc vásárváros jellegű helyzeti energiája. A vasút jelentős szerepe a két város energiáinak érvényesülésében. Eger és Füzesabony viszonya. (A Sajó völgyét követő vasútvonal folytonossága Bánréve és Putnok között — tévesen — megszakad. A Füzesabonyból Debrecen felé vezető vasútvonal hiányzik)

Itt tehát egyszerűen csak régi és új energiák összetevődéséről (Miskolc) vagy küzdelméről (Eger—Füzesabony) van szó, amelyben a vasútnak mint helyzeti energia alapjának szerepe vagy pozitív, vagy negatív értelemben érvényesül. Tudunk azonban olyan példákat is, ahol vasútnak csomósodásában rejlő új helyzeti energia legyőzte a települések régi rangsorát, jelentékeny várost növelt. Nem véletlen, hogy erre éppen az Alföldön példákat, ahol a vasutak vonalvezetése sokkal függetlenebb volt, de egyúttal a korábbi, csaknem várostalannak nevezhető telep is. Nyíregyháza a vasutak kiépülése előtt falusiasabb hely volt, r kálló. Utóbbi volt a megyeszékhely. Nyíregyháza magához ragad tat, annak csomópontjává lett, ennek révén elvette a megyeszékhel kállótól, majd minden tekintetben olyan jelentékeny városias fu tömörített magában, aminek megfelelően ma Nagykállót messze m jelentőségű város. A vasútvonalak feletti uralom megszerzésén kívi

más tényezőt nem tudunk felhozni annak indoklására, miért történt ez a rangcsere. Ugyanez a helyzet Békéscsaba és Gyula esetében is.

Megemlékezhetünk az *államhatáron felnőtt város* típusáról. Államhatáron a legtöbb esetben nem találunk várost még akkor sem, ha azt forgalmas útvonal keresztezi. Mégis az érintkező államok egymással való viszonya esetleg adott korban kedvező arra, hogy város keletkezzék, és a város fennmarad akkor is, amikor a viszonyok már megváltoztak. Erősen eltérő termelési vagy politikai viszonyok az átmenő forgalmat éppen úgy az áruk lerakodására és a raktározással, áruk cseréjével foglalkozó népesség megtelepedésére kényszeríthetik, mint valami átkelőhely. Példa a politikai határon vagy annak közelében felnőtt városra a török időkben Debrecen, amely a királyi Magyarország, Erdély és a török hódoltsági terület meglehetősen igadozó politikai határainak közelében tudott felnőni igen jelentékeny vásárvárossá. Példa erre a közelmúltból a cári Oroszország és Kína határán Kjahta és Majmacsen, a régi nagy teakaravánút fontos állomása. Negatív példa Basel. Ennek a városnak zöme svájci területen van, azonban jelentékeny méretű elővárosai fekszenek Franciaország és Németország területén. Ez a háromhatár-fekvés Basel fejlődésében nem az egyetlen, de kétségtelenül az egyik jelentős, noha éppen nem kedvező tényező volt. Ezen a pompás helyen, ahol a Burgundi-kapu útja nekiütközik a Rajna folyókönyökének, egyébként sokkal nagyobb város nőhetett volna fel.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a településeknek a topográfiai és a forgalmi fekvésen kívül még egy *harmadikfajta fekvése* is megkülönböztethető, amelynek alapja *a társadalom nagyobb területre kiterjedő szervezeteihez vagy jelenségeihez (államok, népek, kultúrák területeihez) való viszonyulás.* Erről van szó már az államhatáron felnőtt város esetében is, bár itt még a forgalmi fekvésnek egy speciális esetéről is beszélhetünk, amikor csak a város elérhetősége érdekel. De pl. az a körülmény, hogy Buda a török hódoltság idején az iszlám végvára volt, — hovátartozást, tehát az elérhetőség egyszerű tényénél többet jelent: olyan tényezőt, amely a település jellegét lényegesen befolyásolhatja. Persze, minthogy a különböző társadalmi szervezetek vagy jelenségek nem örök életűek, és elterjedésük határai még élettartamuk idején is ide-oda tolódhatnak, ezért egy-egy településnek területükhöz való viszonyulása is csak rövidebb-hosszabb ideig tart. Bécs a római birodalomnak észak felé volt bástyája, a középkori német kultúrának keleti határvárosa, a Habsburg-birodalomnak centrális helyzetű fővárosa. Egyik-másik ilyen, helyzet diktálta szerep úgy múlik el, hogy a továbbélő város mai életében és képében semmi nyoma nem marad. De például a mai Leningrád arculatáról letörölhetetlenek azok a vonások, amelyeket Nagy Péter korának köszön, aki a várost Oroszország nyugat felé tekintő ablakának szánta, mint ilyet tette meg fővárosnak, sőt ilyen meggondolásból választotta meg helyét is.

Természetesen, ha a harmadikfajta fekvés, a társadalom nagyobb területű alakulásaihoz való viszonyulás előnyök forrása, ezek az előnyök éppúgy, mint a forgalmi fekvés előnyei, a helyzeti energiák sorába tartoznak.

A szovjet gazdaságföldrajzosok beszélnek *természeti földrajzi* és *gazdaságföldrajzi helyzetről*, általában mindenféle gazdaságföldrajzi területegységgel (ország, körzet, település stb.) kapcsolatban. Mindazok alapján, amit eddig kifejtettünk, nem kétséges, hogy mind a topográfiai fekvés, mind a forgalmi fekvés és a fekvésnek általunk külön meg nem nevezett harmadik fajtája,

nagyjából a gazdaságföldrajzi helyzet egy-egy különböző típusának felel meg. A gazdaságföldrajzi helyzet ugyanis jelentheti valamely településnek saját természeti földrajzi környezetéhez való viszonyát (= topográfiai fekvés), de jelentheti más településekhez, vidékekhez, társadalmakhoz való viszonyát is: így külön az elérhetőség szempontjából (= forgalmi fekvés), vagy általában a hovátartozásra rámutató tágabb szempontból is (= „harmadikfajta" fekvés). Egész országok vagy akár körzetek természeti földrajzi helyzete, azaz térben távoli természeti földrajzi objektumokhoz vagy jelenségekhez viszonyított fekvése is figyelmet érdemel, mint pl. Magyarország távolsági helyzete az Egyenlítőtől, az Északi-sarktól vagy az Atlanti-óceántól, a maga éghajlati következményeivel. Egyetlen település vizsgálata esetén ennek részletes taglalására aligha kerítünk sort. Itt a helyi klímán át főleg a topográfiai fekvés jut szóhoz, tehát a gazdaságföldrajzi helyzet mellett a természeti földrajzi helyzet elemzésére alig kerül sor.

c) *Helyzeti energiák és társadalmi fejlődés*

Összefoglalóan rá kell mutatnunk arra, hogy a helyzeti energiáknak éppen úgy, mint a helyi energiáknak jelentőségét az elmondottak ellenére sem szabad túlértékelnünk. A helyzeti energia mindig csak egy bizonyos minőséget jelent, de sohasem mennyiségi tényező. A fekvésnek, a fekvés előnyeinek, a városfejlődésben szereplő bizonyos tényezőknek valamilyen *minőségét* jelöli meg. Ellenben, hogy *mekkora* lesz az a város, amely egy ilyen helyzeti energiára támaszkodik, az egyéb tényezőktől függ. Függ pl. attól, hogy mekkora az a vidék, amely a maga középpontjában várost növelt, vagy mekkorák azok a vidékek, amelyek érintkezési vonalán egy város felnőtt. A szereplő vidékek nagysága azonban nemcsak négyzetkilométerben értendő, még csak nem is lélekszámban csupán, hanem elsősorban abban a vonatkozásban, hogy mekkora a gazdasági súlyuk. Tehát lényeges körülmény az, hogy mennyire intenzív a termelésük, de fontos az is, hogy milyen mértékben rendelkeznek értékesíthető terményfeleslegekkel. Vidékek érintkezése esetében döntő tényező, hogy a két érintkező vidéknek mennyiben különbözik egymástól a termelési jellege, tehát milyen mértékben áll fenn köztük a terménycsere lehetősége és esetleg szükségessége. Ezek tisztán mennyiségi tényezők. Egy kisebb medence — egyébként azonos feltételek esetén — nyilván kisebb központot fog felnövelni, mint valamely nagyobb, erősebb gazdasági életű medence. A Gyergyói-medence csak akkora medenceközpontot fejlesztett, mint Gheorgheni (Gyergyószentmiklós), a Turóci-medence akkorát, mint Martin (Turócszentmárton) és Vrútky (Ruttka). Ezzel szemben medenceközpont Párizs és London is. Igaz, hogy világvárosi nagyságukat nem kizárólag ennek a ténynek köszönhetik.

Sem a helyi, sem a helyzeti energiákat nem szabad az időtől, a fejlődéstől függetlenül szemlélnünk. Egy város *mai nagyságában* nem pusztán a helyzeti vagy helyi energiák mai értékelése tükröződik, hanem azok a *fejlődési momentumok összegeződnek*, amelyek az energiák *korról korra változó értékelése során* mintegy egymásra halmozódtak. Érdekes megvizsgálnunk, hogy miféle tényezők azok, amelyek a helyi és helyzeti energiák korról korra változó értékelését mintegy megszabják, és ezeknek miféle szerepük van abban, hogy egy város adott pillanatban milyen nagyságú.

Ezek a tényezők mind a társadalom fejlődésének a tényezői. A társadalom gazdasági életében mutatkozó fejlődésnek, különösen a *termelőerők*, ezeken belül pedig nemegyszer a közlekedési technika fejlődésének tükröződését kell látnunk bennük, de tükröződik bennük a *termelési viszonyoknak*, a társadalom egész struktúrájának mindenkori jellege is. Erre részben már rámutattunk a vasúttal kapcsolatban. De számolni lehet mindig azzal, hogy a közlekedési technikában beálló fejlődés új helyzetet teremt — éspedig nemcsak olyan értelemben, hogy a helyi vagy helyzeti energiák valamely típusának jelentősége megnő vagy megcsökken, vagy az adott hely elérhetősége nő vagy csökken más helyek elérhetőségéhez viszonyítva, hanem annak a vidéknek vagy azoknak a vidékeknek gazdasági élete is megváltozik, amelyekből az energiák táplálkoznak.

Gondoljunk arra, hogy a vásárvonal természeti földrajzi alapjai minden időkben adva voltak, pl. az Alföld peremén. Ellenben a közlekedésnek egy bizonyos fejlettséget kellett elérnie ahhoz, hogy az ott egymással érintkező és egymástól eltérő természeti földrajzi jellegű tájak termelési jellegükben is erősebben specializálódjanak, feladják autarkiájukat; a hegység lemondjon arról, hogy a maga népességét a rosszul fizető mezőgazdasági terményekkel lássa el, helyette berendezkedjék az erdőgazdálkodásra, bányászatra és olyan iparokra, amelyek az erdőgazdálkodásra és bányászatra támaszkodnak. Mindehhez pedig az volt szükséges, hogy a feudalizmus viszonyait felváltsa a *kapitalizmus* kora. Csak az a nagy változás, hogy az egymással érintkező síkság és hegység természeti földrajzi különbözősége gazdasági különbözőségben is kifejezésre jut, növelheti meg a két vidék közt a terménycserét, a vásárvonal jelentőségét és növelheti naggyá a vásárvonalon fekvő városok egész sorozatát. Ez csak egyetlen példa.

Nézzünk egy más példát a helyzeti energiáknak a termelési viszonyoktól függően időben változó érvényesülésére. *Feudális* viszonyok közt minden város valamilyen *hűbérúr területén* született meg. Nyilvánvaló, hogy keletkezésében és fejlődésében igen lényeges szerepet játszott népességének jobb vagy rosszabb viszonya a közvetlen feudális birtokoshoz és annak a magasabb rangú hűbérúrhoz. Némely esetben még az akkori kor értékelése szerint jó helyzeti energiával rendelkező helységnek is, hogy ezt a maga javára érvényesíteni tudja, szembe kellett szállnia az esetleg nem megértő, talán érzéketlen hűbérúrral, ki kellett tőle csikarnia magasabb jogállást, vámmentességet, vagy egyéb privilégiumokat. Ez néha inkább sikerült, néha kevésbé. Viszont fordítva, megtörtént az, hogy valamelyik hűbérúr felbuzdulva más városok fejlődésén, igyekezett várost alapítani, ellenben nem találta el a kedvező helyet. Ilyenkor is az az előny, amit más településekkel szemben a hűbérúr által adományozott privilégium jelentett, biztosította a város fennmaradását. Ahol politikailag aprólékosan tagozott volt egy tájék (a Középhegységben pl. igen apró hűbéres fejedelemségek, grófságok sorakoztak egymás mellett), ott szinte ésszerűtlenül sűrűn helyezkednek el a városok, fenntartotta őket egyszerűen az a privilégium, amellyel egy bizonyos szűkebb területen mindegyikük számára monopolisztikus vagy legalább kiváltságos helyzetet biztosított a hűbérúr. Természetesen amint megszűnik a feudalizmus, és megszűnik vele együtt a privilégium protekciója, akkor, ha nem is fognak ezek a városok megszűnni — a múltból átmentett nagyság mindig bizonyos erőt jelent —, de a kapitalizmus szabad versenyében legalábbis megrekednek fejlődésükben.

Másik kiragadott példa: tudjuk azt, hogy a XVI—XVIII. század folyamán politikai téren felszámolódik a hűbériség korát jellemző aprólékos területi tagozódás; nagy államok nőnek fel, a nagy államok hatalmas fejedelmeket és *hatalmas uralkodói udvarokat* jelentenek. Ennek megfelelően új uralkodói székvárosok is születnek. Ezek helyválasztásában sokszor csak a szeszély döntött.

Mi történik egy ilyen várossal, ha az udvar utóbb megszűnik? Ha a politikai székhely továbbra is ott marad, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e másfajta helyzeti energiával az a település, maga ez a tény, a kormányzati-politikai funkció fennállása, a hivatalnokok és a várost felkereső ügyfeleknek mint fogyasztóknak nagy száma az ipar és kereskedelem szempontjából mint valami helyzeti energia fog hatni. Az uralkodói székhelyből lehet akár köztársaság politikai fővárosa, amely esetleg csak azért marad ott, mivel az államigazgatás intézményeit költséges dolog lenne áthelyezni. Ez a főváros ott tartja azt a kereskedő és iparos népességet is, amely az államigazgatás szerveiből és a hozzájuk kötött népességből él. A badeni őrgróf vadászkastélya mellett a XVIII. században uralkodói szeszélyből létesített és székváros rangjára emelt Karlsruhe Badennek akkor is fővárosa, egyben jelentős nagyváros maradt, amikor — 1918 után — köztársasági államforma rendezkedett be. Ha azonban teljesen megszűnik a politikai főváros-jelleg, abban az esetben természetesen erős zuhanás fog beállni a város életében, mert hiszen az ottani kereskedő-iparos elemeknek az a hányada, amely éppen a kormányzati-politikai főváros-jellegből élt, elveszti létalapját. Érdemes ilyen szempontból a Türingia területén 1918 óta megszűnt fővárosok sorsát megvizsgálni. Teljesen mégsem fog elhalni az ilyen város, mert a virágzás hosszú időszaka alatt kialakult a népességnek egy olyan, nagyszámú rétege, amely már távoli tájakkal kötött kapcsolatokat, a közeli környékkel pedig annyira szorosra fűződtek a város összeköttetései, hogy *tisztán jelenlétével* nem fogja megengedni azt, hogy város nőjön fel a közelében. Az ilyen esetekben a helyzeti energiákkal vetekedő mértékű erők érvényesülnek.

B) A TELEPÜLÉSEK CSOPORTOSULÁSA

1. A FALVAK TÉRBELI RENDJE ÉS ANNAK IDŐBELI VÁLTOZÁSAI

A helyi és helyzeti energiák tárgyalása során mindig csak egyes településekről beszéltünk. Azonban nemcsak annak vannak jellemző esetei, ahogyan az egyes település beilleszkedik a többi település vagy a táj többi elemei közé, hanem ahogyan *települések egész csoportjai* helyezkednek el valamely nagyobb területen. Más szóval: a települések térbeli elrendeződésének, területi csoportosulásának is vannak bizonyos, vidékenként jellemző típusai. Ilyen típusokkal már találkoztunk eddig is. Tudjuk azt, hogy vannak vidékek, ahol pl. a falusias településeket szórvány képviseli, másutt inkább a csoportos település, a falu. Ahol falvak vannak, ott is lehetséges az, hogy ezek sűrűn fekvő, kisebb, más vidéken pedig átlagosan nagyobb méretű, esetleg egymástól távolabb fekvő falvak. Lehet, hogy egy vidéken csak falusias településeket találunk, másutt városokat is, az utóbbiak sorában esetleg csak kisebb városokkal találkozunk, vagy kisebb és nagyobb városok váltakoznak stb.

A tények konstatálását a térképszerű ábrázolás vezeti be. Háromféle olyan térkép van, amely szemléltető módon tünteti fel a *települések vidékenként jellemző rendjének* jellegét. Egyik a *lakóhelytérkép*, másik a *statisztikai alaptérkép*, a harmadik pedig a *népsűrűségi térkép*. Ezeknek a térképeknek a problémáival már HETTNER és SCHLÜTER alapvetően foglalkozott.

A lakóhelytérkép falusias körülmények között minden egyes magános település hajlék-részét és minden csoportos település belsőségét, tehát lakóhely-részét tünteti fel, éspedig úgy, hogy ezek a térképen kiterjedésükkel arányos mértékben, alaprajzszerűen jelennek meg. A statisztikai alaptérkép ugyancsak minden lakóhelyet ábrázol, azonban vagy a lélekszámával arányos méretben, vagy lélekszámának nagyságát kifejező valamiféle jellel. A legegzaktabb mód az, ha az ún. pont-módszert alkalmazzuk, amely bizonyos számú lakost egyesít egy pontban. Ilyenkor az egymás közelében sűrűsödő pontok száma arányos egy-egy település lélekszámával, és a *népsűrűség* képéről is tájékoztat. Nem adja azonban meg a népsűrűség számértékét. Erre csak a népsűrűségi térkép hivatott, amely területi színezéssel készül. Rajta az ábrázolandó területet kisebb egységekre bontjuk, kiszámítjuk ezek népsűrűség értékét, elosztva minden egyes kis területegység lélekszámát a terület kiterjedésének mértékszámával, és ekkor egy színskála különböző fokozataival festjük be az így körülhatárolt egységeket.

A statisztikai alaptérkép lehetővé teszi a *településsűrűség*, helyesebben *lakóhelysűrűség* kiszámítását is. A lakóhelysűrűség olyan tört, amelynek számlálójában van a szóban forgó terület kiterjedésének mértékszáma, nevezőjében pedig a településeknek, illetve lakóhelyeknek, minden magános településnek és minden falu-, vagy városbelsőségnek a száma. Ez a tört tehát azt mondja meg, hogy egy településre (lakóhelyre) mennyi terület jut. Pl. ha egy 100 km²-nyi területen van 20 település (lakóhely), akkor 100/20 = 5; egy településre (lakóhelyre) tehát átlag 5 km² jut. Ha a településsűrűség értékéből négyzetgyököt vonunk, megkapjuk a *települések*, helyesebben a

lakóhelyek átlagos távolságát, ami felhozott példánk esetében valamivel több mint 2,2 km.

Vizsgálnunk kell ezek után, hogy a *települések csoportosulásában* miféle *típusok* adódnak. Gyakori azonos fekvéstípusoknak, illetőleg azonos energiáknak, következésképpen településeknek is sorszerű, gyűrűszerű és foltszerű elhelyezkedése.

A *sorszerű elhelyezkedésre* sok példát találunk. Az egyébként nagyon gyéren lakott észak-amerikai tundrák övében a Jeges-tengernek a part-

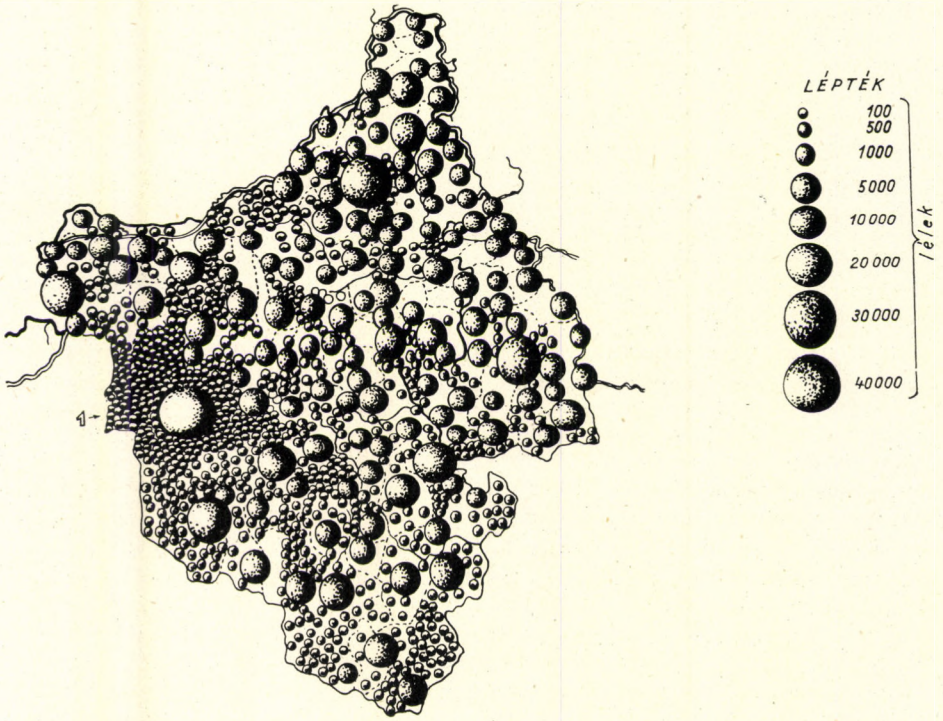

250. ábra. A településeket (lakóhelyeket) lélekszámukkal arányos térfogatú gömbök alakjában ábrázoló statisztikai alaptérkép. A Nyírség települései (Györkös Erzsébet szerint)

1 = Nyíregyháza

vonala; az északi félgömb tűlevelűerdő-zónájában éppúgy, mint a forróövi őserdőkben gyakran a folyóknak a partja a települések sorakozásának helye. Karsztos tájakon sűrűsödnek a települések a karsztos források körül, ezek pedig többnyire vonalszerűen sorakoznak pl. azon a vonalon, ahol a karsztosodó kőzetből felépült térszín valami másféle kőzetből álló térszínnel érintkezik. Említettük azt, hogy autarkiához közel álló gazdasági fokon, pl. az elmúlt századokban a mi Alföldünkön is, kedvelt topográfiai fekvés volt az ármentes szintnek az ártérre néző pereme. Ez olyan vonal, amelynek minden pontja helyi energiával rendelkezik, amely tehát sűrítette a településeket.

Gyűrűszerű elhelyezkedéssel találkozunk pl. polje peremén. A polje kerekded vagy ovális mélyedés. Fenekét kerüli a település, mert a karsztvíz szintingadozása következtében sokszor víz alá kerül. Viszont a település nem távolodik el messze a poljétől, mert művelésre alkalmas térszín csak ott található. Gyűrűszerű rend alakul ki sokszor tavak partján is. Ilyen helyen — persze megint autarkiához közel álló fokon — meglehetősen sokféle gazdasági életforma számára nyílik lehetőség; ez tehát előnyös övezet, amely sűríti a településeket (Balaton-part).

Találkozunk ásványi kincseknek *foltszerű* előfordulásával. Az elérhető mélységben levő kőszén nagy területfoltokon foglal helyet, ezeken telepszenek meg a bányák, szomszédságukban a bányákban dolgozók és a bányákhoz kapcsolódó ipari centrumok. Az angliai Pennine-hegység peremén előbukkanó kőszén-előfordulások mind ilyen foltok, foltszerűen tömörülnek rajtuk a bányászatból és iparból élő népesség települései, de ezek a foltok egy, a Pennine-hegységet körülvevő gyűrűt adnak ki végeredményben.

Persze a települések vidékenként jellemző rendje legtöbbször nem fejezhető ki ilyen leegyszerűsített formákban. Ilyenkor meg kell keresnünk azokat a természeti vagy társadalmi tényezőket, amelyeknek térbeli eloszlásával a települések eloszlása jelentékeny párhuzamot mutat. Ilyen lehet pl. a *térszín* különböző *tengerszint feletti magassága*. Megvizsgálhatjuk, hogy egy hegység izohipszák szerint tagolt *különböző szintjein*, vagy *különböző égtájak felé tekintő* és *különböző hajlásszögű lejtőin* szám szerint és nagyságukat tekintve hogyan oszlanak meg a települések. Ilyen vizsgálatokat végeztek pl. SZABÓ PÁL ZOLTÁN és WALLNER ERNŐ, természetesen sok külföldi szerző is.

Meg kell jegyeznünk azt, hogy valamely táj pillanatnyilag jellemző településrendjében igen sokszor nem az energiák mai értékelése vagy egyébfajta, ma ható társadalmi tényezők tükröződnek csupán, hanem korábbi értékelések, általában korábbi társadalmi erők, tájformáló hatások is, illetve mindaz, ami ezekből mintegy átöröklött eredményként összegeződött és nem mosódott még el. Ilyen szempontból a mai állapot elemzése során számolnunk kell olyan múltbeli korszakokkal, amelyek a *települések szaporodása* szempontjából *pozitív* vagy pedig *negatív periódusok* voltak.

Eddigi fejtegetéseink alapul szolgálnak annak az új fogalomnak megértéséhez, amelyet főként a területi tervezés (településtervezés) problémáival érintkező településtudományi és gazdaságföldrajzi gyakorlat szükséglete alakított ki és látott el a *településhálózat* névvel. Minden további magyarázat helyett idézzük MAJOR JENŐ alábbi, tudomásunk szerint nem publikált meghatározását, amely világos tájékoztatást nyújt: „A településhálózat fogalma nem csupán a vizsgált terület nagyságának és a rajta levő településeknek viszonyszámát (településsűrűség) jelenti, hanem magában foglalja mindazokat a sajátságokat, amelyek a különböző nagyságú és típusú, valamint funkciójú települések egymáshoz viszonyított helyzetében valamely terület természeti földrajzi alkatának, gazdaságföldrajzi jellegének és településtörténeti fejlődésének megfelelően felismerhetők."

Ha visszamegyünk — legalább Európa területén — az őstörténeti időkig, a települések számának alakulása szempontjából a neolit vagy a bronzkor erősen pozitív korszak volt. Negatív periódus a népvándorlás kora, bár az állandó települések későbbi nagyarányú szaporodásának fontos előfeltételeit teremtette meg. Megint pozitív periódus a középkorban pl. a XI—XII—XIII. század, amikor a nagy erdőirtások folynak, az irtványokon új települések,

részben új szórványok, részben erdőtelkes falvak keletkeznek. Ismét negatív periódus, de inkább csak a falusias település szempontjából, a XIV—XV. század. Ekkor — a feudalizmus válságának korában — agrárkrízis köszönt be, ugyanakkor azonban városok nőnek fel, sőt a falvak elnéptelenedése összefüggésben áll éppen a városok növekedésével. A város nagyobb szabadsága erősen vonzotta a jobbágyközösségben élő emberek nagy tömegét. Pozitív periódus idején jóval gyengébb telephelyek is prosperálni tudnak, az agrárkrízis elsősorban ezeket a legkedvezőtlenebb helyekre ült településeket söpri el. Újból pozitív periódus a XVIII. század, nálunk főleg azért, mert az Alföld és a környező területek a török időkben nagyon erősen elpusztultak, ezek pótlására erőteljes telepítés indul meg. De Európa más tájain is találkozunk kolonizációs periódussal a XVIII. században. Ez általában a nagybirtokok telepítő politikájával összefüggő jelenség. A kapitalizmus virágkorában különösen a városias, főként ipari-kereskedelmi funkciójú települések szaporodnak. Amint már korábban említettük, nem annyira új városokat alapítanak, mint inkább a korábbi kisebb városok nőnek meg naggyá, és korábbi falvak alakulnak át várossá.

A jelenkorban óriási arányú pozitív periódusnak vagyunk tanúi a Szovjetunió területén, mindenfajta település terjeszkedésének és szaporodásának. Az élen az újonnan alapított ipari települések, a belőlük fejlődő városok járnak, ezek vonzzák környékükre az új mezőgazdasági népességet és a mezőgazdasági településeket is.

Pozitív és negatív településperiódusokra, azoknak a települések mai rendjében mutatkozó hatásaira világított rá GRUND. Viszont a településrend kialakulásának, múltbeli állapotának, sőt őstörténeti viszonyainak vagy éppen az emberi települések megjelenését megelőző tájállapotnak *(Urlandschaft)* földrajzi szempontból is lényeges rekonstruálására mintaszerű kutatásokat folytatott GRADMANN és SCHLÜTER vagy az angol DARBY.

Minthogy a *települések*, helyesebben a *településállomány fejlődésének* ismerete nélkülözhetetlen a mai állapot értelmezése szempontjából, éppen ezért legalább röviden arról is szólnunk kell, hogy ilyenfajta ismereteinknek miféle *forrásai* vannak. Ezek a források, mint más tekintetben is, természetszerűen a jelenkortól a múltba visszafelé haladva egyre inkább gyérülnek, és egyre kevésbé megbízhatók és teljesek. A jelenkorból és részben a múlt századból rendelkezésre állnak a *népszámlálások*, ezt megelőző időkre vonatkozóan általában már csak különböző *conscriptio*-k. Ezeknek lényeges különbsége a mai statisztikai anyaggal szemben, hogy egyetlen speciális cél, az adózás érdekében készültek, és a települések népességéből csak az adózókat írták össze. Különböző lajstromok korábbi századokból is akadnak, pl. nálunk a pápai tizedlajstromok és olyan nem lajstromszerű, ellenben helységneveket mintegy „véletlenül" eléggé bőven tartalmazó írások, mint a váradi regesztrum. Egyébként a középkorból többnyire csak olyan *írott forrásokról*, főleg *oklevelekről* van szó, amelyek csak esetlegesen tesznek említést egy-egy faluról, így az ilyen források hatalmas tömegét kell áttanulmányoznunk, hogy az egy időbeli falvaknak a lajstromát össze tudjuk állítani, és ez a lajstrom is természetesen hézagos lesz. Szerencse, hogy vannak utóbb nyomtatásban publikált oklevéltárak is, amelyek természetesen könnyebben áttekinthetők, mint a levéltárakban őrzött eredeti oklevelek. Meg kell említenünk, hogy történészeink, pl. CSÁNKI DEZSŐ, ACSÁDY IGNÁC és sta-

tisztikusaink, mint THIRRING GUSZTÁV, a források alapján olyan terjedelmes adatgyűjteményeket publikáltak régi településállományunkról, ami településföldrajzi szempontból is nagy fontosságú. Ilyen természetű történeti statisztikai adatok földrajzi feldolgozója BOROS FERENC. A történeti statisztika forrásairól viszont KOVACSICS JÓZSEF szerkesztésében jelent meg fontos könyv.

Az írott források közé számíthatjuk a *térképeket*, amelyek száma és használhatósága éppen olyan mértékben csökken a múlt felé haladva, mint egyéb írott forrásoké. Nem is szólva a kataszteri térképekről, amelyeket nem is annyira a települések térbeli rendjének megállapítására használunk, hanem inkább az egyes települések belső struktúrájának vizsgálatára, a XVIII. századot megelőzően a topográfiai térképek helyett már csak igen kis mértékű és erős kritikára szoruló térképek állnak rendelkezésre a településállomány rekonstruálása céljából. Ha Nyugat-Európát nézzük, ott valamivel jobbak a viszonyok.

Természetesen, ha az írott források egészét aknázzuk is ki — tehát a különböző térképeket, okleveleket, elbeszélő forrásokat egyaránt —, akkor is kimarad egy csomó település. Tehát más módszerekre is szükség van, amelyeknek az egyébként hézagos forrásadatok kiegészítése a rendeltetésük. Ezek között szerepel a jelenlegi helynevek nyelvészeti elemzése, szerepel az archeológiai kutatás és szerepel — a legritkábban valamennyi között — a kémiai kutatómódszer is.

A *helynevek mai állományát* áttanulmányozva, a nyelvész többnyire meg tudja állapítani azt, hogy valamely helyen a mai névvel körülbelül mióta állhat fenn település. Sőt a helynevek vizsgálata alapján következtetés vonható le a település adott időben fennálló etnikus jellegére is. Ilyen irányú kutatást magyar területeken különösen nagy arányokban folytatott KNIEZSA ISTVÁN. Az ilyen természetű kutatás természetesen nem dönti el azt a kérdést, hogy a vizsgált néven szereplő mai település megszakítatlan egyenes folytatása-e annak a régi településnek, amely a szóban forgó nevet legkorábban viselte. Legfeljebb azt lehet meghatározni, melyik az az időszak, amelynél előbb és amelynél később nem keletkezhetett az illető néven szereplő első település azon a helyen.

A magyar helynevek sorában például az egyik igen régi csoportot az egyszerű *törzsnevek*, a magyarság egykori honfoglalás kori törzseinek nevei képviselik: Kürt, Jenő, Gyarmat stb. Ilyen helynevekkel sokfelé találkozunk az országban, ma többnyire valamilyen összetételben (Diósjenő, Fehérgyarmat). Különösen a múlt század óta érvényesül ugyanis az a törekvés, hogy ne fordulhasson elő az ország területén két azonos nevű helység. Egyszerű törzsnéven helységek csak akkor keletkezhettek, amikor a törzsszervezet emléke még élt, tehát nyilván a XI. század előtti időkben.

A magyar helynevek egy másik csoportja ugyanilyen korán jelentkezik, de új települések elnevezésére sokkal tovább használják. Ez az egyszerű *személynév* mint helynév, minden jelzős vagy más összetétel nélkül (Csaba, Solt, Ákos). Persze az ilyen helynevek ma szintén többnyire valamilyen összetételben szerepelnek. Valószínűleg összefügg ez a más népek körében nem sokfelé elterjedt helynévadás a nomád életformának eredetileg megfelelő településviszonyokkal. Nomád életforma esetén a településeknek nem a lakóhely, hanem — természetesen a munkahellyel együtt — az embercsoport az állandó eleme. A lakóhely mozog az embercsoportnak, a nemzetség-

nek legelőterületén belül. Ha tehát valaki útjának célját akarja kifejezni, a nemzetséget nevezi meg, amelyet keres. Ha egy mai helységet Csabának hívnak, ez azt jelenti, hogy ott valamikor olyan nemzetség élt, amelynek Csaba nevű alapító őse volt. Amikor a helynévadás történt, még vagy mozgó volt a település, csak később rögződött állandó településsé, de megőrizte továbbra is régi nevét, vagy — ami a honfoglalás korában már valószínűbb — az embercsoportnak mint a lakóhellyel szemben a település félreérthetetlenül meghatározó egyetlen állandó elemének megítélése még mindig uralkodó közfelfogás volt. Ilyen néven új település nyilván csak addig keletkezhetett, amíg a nomád életforma, illetőleg az embercsoport és lakóhely viszonyának ilyen nomád szemléletű megítélése általános volt. Ebből következik, hogy nálunk ilyen helynevek később, mint a XII. század vége, illetőleg Erdélyben a XIII. század közepe, nem keletkezhettek.

Megint egy másik csoport, amikor már valamilyen képzőt vagy más szót ragasztanak a személynévhez, és úgy keletkezik a helynév. Ilyen az egyszerű -i képző (királyi), amely az -é birtokosragnak felel meg (=királyé). Ilyen helynevekkel a XI. századtól kezdve találkozunk kb. a XII. század végéig. A XIII. század elejétől kezdenek igen gyakorivá válni az olyan helynevek, amelyekben szintén *személynév* szerepel, de valamilyen *összetételben : -falva, -telke, -szállása, -háza* stb. Ez már állandó településre utal. Ugyancsak a XII—XIII. sz. fordulója óta gyakoriak az olyan helynevek, amelyekben valamelyik *szent neve* szerepel. Ezek a templomok védőszentjeinek nevéből erednek.

Egyszerű személynevek mint helynevek többfelé találhatók, akadnak köztük a korábbi pogány személyneveken kívül később szláv vagy német személynevek, ami nem jelenti azt, hogy az alapító feltétlenül szláv vagy német volt, lehetett az magyar is, egyszerűen divatossá váltak ezek a nevek, mint ahogyan ma sem viselünk mindnyájan magyar eredetű keresztnevet.

A magyar viszonyokhoz hasonló jelenséggel, hogy ti. helynevek jellegzetes csoportjai keletkeznek bizonyos korokhoz kötötten, természetesen más népek körében is találkozunk, csak ott megint másféle helynévcsoportok azok, amelyeknek jellege éppen a szóban forgó társadalom adott korbeli viszonyainak megfelel. Pl. Európa nyugatibb részein a -falva, -telke, -háza stb. szavaknak megfelelő értelmű szóval összetett személynevek mint helynevek sokkal korábban jelentkeznek, mint nálunk, mivel ott már akkor is állandó települések uralkodtak. Német és francia nyelvterületen találkozunk olyan helynevekkel, amelyek valamilyen módon az erdőirtásra utalnak, így pl. német földön -brand, -schwend, -hagen, -hau, -rode stb. utótagú összetett helynevekkel. Ez nyilvánvalóan a nagy erdőirtások korára utal, a XI—XII—XIII. századra.

Kapcsolódik a helynévkutatáshoz az ún. *dűlőnévkutatás* is. Az elnevezés nem egészen szerencsés; általában ide tartozik mindenféle olyan, tájelemre vonatkozó tulajdonnevek vizsgálata, amelyek nem települések belsőségeit jelölik. Tehát a különböző művelési ágak (szántóföldek, rétek, kertek, szőlők stb.) területének és területrészeinek nevein kívül víznevek, erdőnevek, hegynevek stb. is. Az ilyen vonatkozású magyar irodalom köréből Szabó T. Attila és Weidlein János nevét említhetjük példaként.

A dűlőnévvizsgálatoknak természetesen már nem annyira az a haszna, hogy segítségükkel a településállomány térbeli eloszlásának múltbeli képét egészíthetjük ki, hanem ezek eredményei inkább a műtáj egyéb vonásainak

fejlődésére vetnek világot, pl. arra, hogy egy-egy település határán belül különböző művelési ágak hogyan terjeszkedtek egymás rovására.

Elmúlt korok tájanként jellemző településrendjének vizsgálatában segítséget nyújt az *archeológus* módszere, aki tudvalevően leletekből állapíthatja meg egy-egy település korát, vagy legalább azt, hogy egy bizonyos korban, amelyre az előkerült leletek jellemzőek, a kérdéses település már fennállt-e. A véletlenül előkerült leleteket kiegészíthetik tervszerű ásatások. Az archeológus munkája révén napvilágra bukkanhatnak olyan egykori települések is, amelyeknek az írott forrásokban sehol sincsen nyoma.

Végül a 30-as évek vége felé bukkant fel egy *kémiai eljárásmód* : a talaj foszfáttartalmának vizsgálata. Ott, ahol huzamosabb ideig emberi település lakóhely-része, pl. falu belsősége állt fenn, a talaj foszfáttartalma igen jelentékeny mértékben megnövekedik. Ez a megnövekedett foszfáttartalom rendkívül szívós jelenség, hosszú évszázadokon át is jelen van a talajban.

Mindezeknek a módszereknek alkalmazása közvetlenül nem a településföldrajzot gazdagítja új ismeretekkel, hanem részben a településtörténetet, részben a történeti földrajzot. Ezek a vizsgálati módok ugyanis közvetlenül múltbeli településállapotokról adnak felvilágosítást. Az eredmények azonban fontosak a településföldrajz számára is egyszerűen azon a címen, hogy bár bennünket a múlt nem önmagáért, hanem a jelen állapot magyarázataként érdekel, a jelen állapot bizonyos vonásait nem tudjuk másként megmagyarázni, csak akkor, ha ismerjük, milyen volt a fejlődés.

2. VÁROSOK HIERARCHIKUS TÉRBELI RENDJE

Az eddigiekben főleg a falusias települések térbeli rendjével foglalkoztunk. Nyilvánvaló, hogy minden vidéken jóval több a falusi település, mint a városias, azaz a *városok hálózata* sokkal ritkább, mint a falusias településeké. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a városias települések hálózatának ne lehessenek ugyanolyan jellegzetes típusai, mint a falvak hálózatának. Az is kétségtelen, hogy a falusias településhálózat kialakításában túlnyomóan helyi energiáknak, a városias településhálózat létrejöttében pedig inkább a helyzeti energiáknak van szerepük. A helyzeti energiák és részben a helyi energiák is azonban a városoknak csak a helyválasztásába vagy helykijelölésébe szólhatnak bele, tehát abba, hogy egy adott területnek *melyik pontján* alapítsanak várost, vagy hol fejlődjék várossá egy korábban falusias település; magát a *városkeletkezést* vagy a *városiasodást* azonban nyilván *nem a helyzeti energiák hozzák létre*. Ha valahol a *társadalmi fejlődés* eléri a tevékenységek térbeli differenciálódásának fokát, a területi munkamegosztást, meg fog születni a város. Amíg nem éri el ezt a fokot, nem fognak születni városok, hiába vannak jelen azon a tájon a helyi vagy helyzeti energiákként értékelhető tájelemek.

Ezt a tételt roppant egyszerű bizonyítani, hiszen tudjuk, nincsen a Földnek olyan tája, ahol az emberi társadalom történeti fejlődésének hajnalkorától fogva, vagy éppen azt megelőzőleg városok lettek volna, holott a természetes tájelemeknek az az elrendeződése, amely a mai városok helyzeti energiájának alapja, akkor is, sőt már az ember megjelenése előtt is jelen volt. Ma is akadnak a világ különböző részein olyan területek, ahol pompás helyi vagy helyzeti energiák természeti földrajzi alapjai kínálkoz-

nak, mégsem találunk várost. Viszont, ha valahol, a Földnek egy táján nincsenek is helyzeti energiákat sűrítő pontok, a városok akkor is megszületnek, ha egyszer azon a tájon a társadalmi fejlődés eléri a területi munkamegosztás fokozatát.

Felvetődik az a kérdés: abban az esetben, ha nem kínálkoznak különleges helyi és helyzeti energiák, mi határozza meg a városias települések eloszlását? Képzeljünk el egy teljesen *homogén tájat*, lenne-e valamilyen rendje és ha igen, milyen lenne ott a rendje a városok elhelyezkedésének?

Ennek a kérdésnek CHRISTALLER 1933-ban terjedelmes munkát szentelt. Ebben elsősorban a városias települések szűkebb értelemben vett központi funkcióiból indult ki. A központi funkciókat ő a kevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő funkciókkal azonosította. Nem is városokról beszél, hanem csak *központi helyekről*. Ez a megkülönböztetés nyilván azért szükséges, mert bár a város általában központi szerepkörök ellátására berendezkedett település, ez nem jelenti azt, hogy egy városban kizárólag központi szerepköröket ellátó tevékenységeket és intézményeket találunk. Ott, ahol a kevésbé mindennapi szükségletet kielégítő magasabb rendű funkció jelen van, ott előfordul a mindennapibb szükségletet ellátó alacsonyabb rendű is. Ha egy városban van középiskola, nyilván van általános iskola is. Vannak központi funkciókat betöltő szerényebb települések, amelyekben csak alacsonyabb központi szerepű intézmények vannak jelen. Magyarországon sok olyan kisváros van, ahol a központi szerepkörök kategóriáiban a helyi legmagasabb rangú intézményeket pl. a járási tanács, valamilyen középiskola, egy takarékpénztár, egyetlen szerény szálloda képviseli. Ugyanakkor olyan város, amelyben ezeken az alsóbb fokú központi szerepkörű intézményeken kívül már magasabb jellegűek (pl. megyei tanács, főiskola stb.) is megjelennek, kevesebb számú van, és minél magasabb fokú központi funkciók jelenlétét keressük, annál kevesebb számú olyan település akad, amelyben ezek szerepelnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a különböző rangú központi szerepkörű települések, más szóval központi helyek rendjét jellemzi a viszonylag *sűrű hálózat alacsony rangú* központi helyekből, ezen belül *ritkábban elszórva* találunk *magasabb rangú* központi helyeket, *még ritkábban még magasabb rangúakat* és így tovább.

CHRISTALLER azt igyekezett bizonyítani, hogy tökéletesen homogénnak feltételezett térszínen, ahol tehát nincsen semmi helyi vagy helyzeti energia, sem pedig a városfejlődést befolyásoló semmiféle mennyiségi tényező, vagy az energiáknak a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének megfelelően időről időre változó értékeléséből összegződő hatások, ott a különböző rangú központi szerepkörű települések *hatszöges rendben* helyezkednek el, éspedig oly módon, hogy az alacsonyabb rangú központi helyekből kialakul egy hatszög, minden egyes hatszögnek a közepén találni egy magasabb rendű központi helyet. A magasabb rangú központi helyek maguk is hatszöget adnak ki, amelynek közepén egy még magasabb rangú központ helyezkedik el. Ez a hatszöges rend mind magasabb és magasabb fokozatokban ismétlődik. CHRISTALLER összesen 10 fokozatot különböztet meg. Természetesen, amilyen mértékben fellépnek a helyi vagy helyzeti energiák vagy a fentebb említett bármiféle egyéb tényezők hatásai — bár ő nem említi ezeket ezen a néven, hanem általában mindenütt csak egyenlő népsűrűségről beszél, minden egyébfajta homogeneitás helyett —, olyan mértékben bomlik meg az elméletben hatszöges rend, mert lesznek az átlagosnál kedve-

zőbb pontok, ahol nagyobb jelentőségű központi helyek alakulnak ki. Az egyszerűség kedvéért nem szólunk CHRISTALLER feltételezett háromféle rendező elvéről. A legnehezebb probléma: vajon milyen alapon dönthető el egy adott terület városairól, hogy közülük melyik tartozik a központi helyek alacsonyabb és melyik a magasabb kategóriájába; melyik az első, második vagy tizedik fokozatba. Persze igen nagy rangkülönbség, pl. egy világvárosé és egy kisvárosé könnyen felismerhető, de nem mindig ilyen könnyű a disztinkció, mert városonként különböző arányban lehetnek jelen a legkülönbözőbb fajta központi szerepkörök, amelyek rangfokozatai egymással összemérhetetlenek. Összemérhetetlen egymással pl. egy igazságszolgáltatási intézmény, egy tanintézet és egy üzlet rangfokozata. A különböző fajtájú központi funkciók rangjának összemérésére valami közös alapot CHRISTALLER a *telefonok számában* vélt felfedezni.

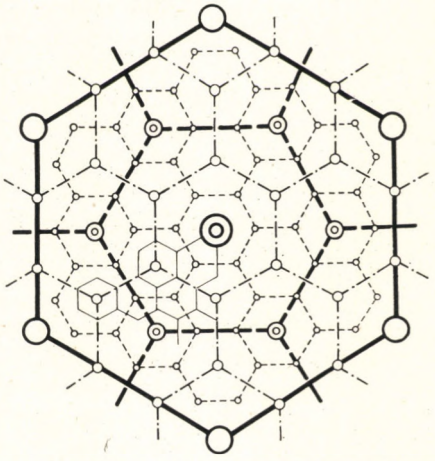

251. ábra. Christaller hatszöges rendszere

A magasabb és alacsonyabb rendű központi helyek azonos fokozatát azonosan nagyobb vagy kisebb méretű körök jelzik

A módszer nem egyszerűen az egyes városok abszolút telefonszámát veszi alapul, mert ez lehetetlenné tenné egymástól távolabb eső vidékek, országok vagy éppen világrészek városainak összehasonlítását, mivel az egyik országban fejlettebb, a másikban fejletlenebb viszonyokkal találkozunk ilyen szempontból. Ha tehát azt akarjuk kimutatni, hogy valahol egy város mennyire ugrik ki a környező települések közül, nem azt kell megvizsgálnunk, hogy hány telefonja van, hanem, hogy *mennyivel van több telefonja*, mint amennyi megilletné, ha csak annyira lenne ellátva, *mint a környék*. Képlet alakjában ezt a következőképpen fejezhetjük ki:

$$Z_z = T_z - E_z \frac{T_g}{E_g}$$

ahol a „*z*" index azt jelenti, hogy az illető kifejezés a centrumra, a centrális helyre vonatkozik, a „*g*" index pedig azt, hogy az adat a környékre (Gebiet) értendő, amelyben a vizsgált centrális hely helyet foglal. „Z" jelenti magának a centralitásnak a mértékét, „T" a telefonok számát, „E" a lélekszámot (Einwohnerzahl).

Ha a képletet értelmezni akarjuk, legcélszerűbb, ha visszafelé megyünk a sorrendben. A képletet lezáró tört számlálójában szerepel a környék telefonjainak a száma (T_g), nevezőjében pedig a környék lélekszáma (E_g). Mit jelent ez? Ha egy adott vidék telefonjainak a számát elosztjuk az adott vidék lélekszámával, megkapjuk azt, hogy egy lakosra átlagosan hány telefon jut. Ez a gyakorlatban mindig valódi törtszám, mert hiszen rendesen több az emberek száma, mint a telefonok száma. Dél-Németország területén, amelyet CHRISTALLER vizsgálatának tárgyául választott, ez a szám

$^1/_{40}$ volt, tehát átlagosan minden 40 emberre jutott egy telefon. Visszafelé haladva, a centrális hely lélekszámát (E_z) szorozzuk az előbbi törttel, ez megadja, hogy mennyi telefonnak kellene lennie a vizsgált centrális helyen, ha az csupán olyan mértékben volna ellátva telefonokkal, mint a vidék. A képlet szerint ezt a szorzatot ki kell vonni a centrális helyen valóban jelenlevő telefonok számából (T_z). Az így adódó különbözet jelenti a vizsgált centrális hely centralitásának mértékét számszerűen kifejezve.

A centralitás számszerű mértékét a képlet szerint egy vizsgált terület valamennyi településére ki kell számítani. Az így nyert értékeket csökkenő rangsorba kell sorolni, a csökkenő rangsorban valahol határokat lehet vonni, és ilyen módon rangfokozatokat lehet felállítani. Így kapta CHRISTALLER Dél-Németország területén az említett tíz rangfokozatot. Ezután a rangfokozatokba sorolt városokat fokozatonként különböző jelekkel ellátva térképre rakta. Ebből a térképből vélte kiolvashatónak a fent már említett hatszöges rendet, illetve annak a három lehetséges rendező elv megfelelő kombinációjából adódó valamilyen változatát Dél-Németországban, ami néhol elég szépen kijött, máshol kevésbé jött ki, néhol egészen zavarossá vált. Amilyen mértékben megzavarodott, bizonyára olyan mértékben lépett fel valamilyen, a vidék jellegének homogeneitását megbontó tényező.

A továbbiakban két kérdés merül fel. Az egyik az, hogy a CHRISTALLER által Dél-Németország területére vonatkozólag felfedezett hatszöges rend más tájakon mennyiben érvényesül; a másik pedig az, hogy helyes-e egyáltalában a különböző rangfokozatok megállapítására a telefonnal való ellátottságot választani. Ha CHRISTALLER módszerét főként a második kérdés szempontjából ellenőrizni akarjuk, csak olyan területen tehetjük ezt, amit jól ismerünk. Az ellenőrzés abból áll, hogy elővesszük a telefon-módszer alapján rangsorba osztályozott központi települések jegyzékét és megnézzük, hogy az egyes fokozatokba került települések között más szempontból is hasonló rangkülönbség mutatkozik-e. Ezt a kontrollt megpróbáltuk végrehajtani Magyarország területére vonatkozóan 1944-ben, a budapesti tudományegyetem akkori földrajzszakos hallgatói egy részének közreműködésével. Vizsgálatunk eredménye bizonyos mértékig pozitív volt, bizonyos mértékig negatív. A módszernek kétségtelenül vannak előnyei és hátrányai, de semmiképpen nem tökéletes módszer. NEEF a Petermann's Mitteilungenben szólt hozzá a kérdéshez. Ő a módszert Szászországra próbálta alkalmazni, ez esetben azonban csődöt mondott. NEEF szerint ezzel a módszerrel a központi funkciók rangsora nem állapítható meg, részben ugyanolyan okokból, amilyenekre a módszer magyarországi alkalmazásával kapcsolatban mi is rájöttünk. Ő azonban a módszernek még más fogyatékosságaira is rámutat, melyek csak Szászország különleges viszonyai között váltak felismerhetővé. Éppen ezért a telefon-módszer helyett más eljárást javasol, éspedig olyan reprezentatív módszert, amely a kiskereskedelem méretein alapul. Kritikával illette CHRISTALLER módszerét JOACHIM SCHULTZE is.

A városok központi szerepkör szerinti hierarchikus térbeli rendje vizsgálatának kétségtelenül CHRISTALLER szentelt — terjedelmét tekintve — legnagyobb munkát, de nem ő az egyetlen, sőt időben nem is a legelső, aki a kérdést felvetette. Amerikai szociológusok, köztük először GALPIN és KOLB 10—15 évvel CHRISTALLERT megelőzően rávilágítanak különböző rangú központok vonzóköreinek nemcsak megközelítően kör alakjára, hanem ezeknek a köröknek a központ rangjához igazodó méretére, sőt KOLB azok-

nak egymáshoz viszonyított távolsági elhelyezkedésére is, amelynek geometriai törvényszerűségei másként foglalhatók össze, mint CHRISTALLER hatszöges rendje. A kérdésnek ma már hatalmas irodalma van, mind amerikai szociológusok és geográfusok, mind pedig különböző európai földrajzi kutatók részéről. Az amerikai földrajzot főleg REILLY, ULLMAN, HARRIS, TREWARTHA és BRUSH kutatásai képviselik ebben a vonatkozásban, az európaiakat többek között az angol DICKINSON, SMAILES és FLEMING, a svéd GODLUND és a svájci CAROL. Különös figyelmet érdemel a szovjet POKSISEVSZKIJnak a központi helyekkel kapcsolatos negatív állásfoglalása, amiről befejezésképpen emlékezünk meg. Először a többiről szólunk.

Kétségtelenül sok az eltérés ezek között a szerzők közt a központi helyek rangfokozatainak száma és azok kritériumai tekintetében, amiben fő szerepe a vizsgált vidékek eltérő jellegének lehet — a népesség társadalmi és politikai organizációjabeli különbségeknek és a szállítás, gazdasági fejlettség, népsűrűség eltéréseinek megfelelően. SMAILES és CAROL öt, TUOMINEN hat, BRUSH az erősen mezőgazdasági jellegű Wisconsin területén csak három fokozatot különböztet meg. Általában elmondható azonban, hogy vizsgálataik kevésbé merevek, nem annyira doktrinér jellegűek, mint CHRISTALLERéi. A fokozatokat általánosságban mindegyikük a népességszámmal és különböző funkcionális jegyekkel összhangban állóknak találja, valamint nagyjából abban is egyetért, hogy a centrális helyek térbeli helyzete a forgalom sugaras rendjével és ennek megfelelően a vonzóterületek körszerű elhatároltságával szorosan összefügg, továbbá, hogy egyenletesen termelő és népesültségű területen az egyenértékű funkciójú centrumok megközelítőleg egyforma távolságra feküsznek egymástól.

Úgy látszik, hogy egyes vidékeken a jelentékeny méretű nagyipar és az annak hatására erősen agglomerálódó népesség szűk területre koncentráltan megnövekedett igényei vonzzák magukhoz olyan arányban a kereskedelmi-forgalmi funkciókat és különböző szolgáltatások funkcióit, hogy az egész vidék központ-hálózatának a geometriaihoz egyébként viszonylag közel álló rendje megbomlik. Ezzel a jelenséggel találkozott NEEF is Szászországban. Nagyon jellemző az is, hogy olyan vidékeken, mint Wisconsin, ahol a falusias (mezőgazdasági) funkciót csupa farm, tehát kizárólag szórványszerű település képviseli, mindenfajta csoportos település, az, amit ott — kicsiny méretére való tekintettel — falunak (village), sőt tanyabokornak (hamlet) neveznek, szerepkörét tekintve kivétel nélkül város. BRUSH — amint említettük — itt a központi funkciójú helyeknek három fokozatát különbözteti meg: *hamlet, village, town.*

POKSISEVSZKIJnak a Voproszi Geografii-ban 1962-ben megjelent és részben már 1958-ban hirdetett elveit ismétlő tanulmánya nemcsak CHRISTALLERt illeti éles kritikával, egyebek között annak matematikai absztrakciót alkalmazó, a reális földrajzi környezetet egynemű geometriai térrel helyettesítő eljárása miatt, hanem ami következményeiben ma, CHRISTALLER könyvének megjelenése után több mint negyed századdal nagyobb súlyú, a „központi hely"-nek a fogalmát is, legalább abban az értelmezésben, amint az CHRISTALLER nyomán egyes amerikai és európai szerzők felfogásában tükröződik. POKSISEVSZKIJ különösen azt a szemléletet kárhoztatja, amely a településeket elsősorban nem mint a társadalmi termelés fókuszait, hanem főleg például mint a forgalom, közelebbről az üzleti élet, avagy bizonyos szolgáltatások központjait tartja megvizsgálandónak. Az így értelme-

zett „központi hely", amelynek sokféle fajtája sorából éppen a jellegzetesen ipari profilú városok maradnak ki, semmiképpen sem lehet a várossal egyértelmű. Leszögezi — BARANSZKIjjal egybehangzóan —, hogy a városok hierarchiája valóban létezik, a települések hálózatának vizsgálata pedig fontos feladat. Ámde helyes megoldásának előfeltétele az összes települések olyan tipologizálása, amilyenre például DAVIDOVICS—KOVALJOV—POKSISEVSZKIJ 1959-ben megjelent közös értekezésében találunk kísérletet. A kiindulás itt nem valami geometrizált tér, hanem a termelés földrajzi realitása. Ilyen realitás a településeknek az a hasonnemű rangcsoportja is, a falusi rayonok székhelyei, amelyekkel például KOVALJOV ugyancsak 1962-ben megjelent egyik tanulmányában foglalkozik.

Amint a bármilyenfajta települések térbeli rendje után — a kört szűkítve — a városokéra tértünk át, és azt igyekeztünk megállapítani, hogy ezek hierarchikus területi eloszlása miféle törvényszerűségekhez igazodik, most magát a *városok hierarchiájának tényleges földi képét* kellene áttekintenünk. Sajnos erre vonatkozólag nagyon hézagosak számszerű adataink, ha nem is annyira, mint a falvak földi eloszlását illetően. Könnyebb a helyzetünk, ha — a kört továbbra is szűkítve — a városok mind magasabb és magasabb kategóriáit vesszük csak tekintetbe, főként ha a rangot a legkényelmesebb módon a lélekszám nagyságára alapozzuk, ami igen nagy városok esetében többé-kevésbé megengedhető.

Végeredményben a lélekszám az a mennyiségi jegy, amelynek valamely konvencionális minimuma szolgált alsó határértékül főleg a múltban, de részben még ma is, a városok magasabb rangú kategóriáinak elhatárolásához. Így különböztették meg a város fogalmán belül a *nagyváros* és a *világváros* nagyságtípusát, az előbbi alsó határának a százezres, az utóbbiénak a milliós lélekszám elérését tekintvén. Hozzávetőleg az első világháború idejéig alig találkozunk olyan véleménnyel, amely más elhatárolást követelt volna. Azóta egyre több olyan hangot hallani, amely másként kívánja megítélni azt, hogy valamely város igényt tarthat-e vagy sem a két rang egyikére vagy másikára. A kifogások egy része a választott számértékeket találja ma már alacsonynak, úgyhogy csak 2—300, vagy éppen 500 ezer lakoson felül hajlandó nagyvárosról és ennek megfelelően több milliós lélekszámhatáron túl világvárosról tudni. Az alsó határ feljebb helyezésének szándéka érthető, hiszen a városok lélekszámának világszerte általános növekedésével egyre több város éri el azt a nagyságot, amely korábban csak kivételesen fordult elő. De mind sűrűbben találkozunk olyan véleménnyel is, hogy a város fogalmához hasonlóan a nagyváros és a világváros fogalma sem azonosítható puszta nagyságkategóriával, amelyet a lélekszám egymagában meghatározna. De melyek legyenek a nagyvárosi vagy világvárosi jelleg kritériumai? Nem alaptalan az a vélemény, hogy valamikor nagyjából 100 000 lakoson felül volt azoknak a városoknak a lélekszáma, amelyeken belül city képződött. De a city csak egyike a nagyvárosok megkövetelhető tartozékainak. A világváros fogalma tekintetében sem egységes a felfogás, bár sokan azt tekintik döntőnek, hogy a vonzókör egy vagy több funkció vonatkozásában túlterjedjen az állam határain és több nagyvárost is felöleljen.

KINGSLEY DAVIS 1959-ben megjelent (főleg 1955 körüli adatokra támaszkodó) összeállítása szerint a százezer lakost meghaladó városi agglomerációk száma az egész Földön több mint 1000, az egymilliónál több lakosú

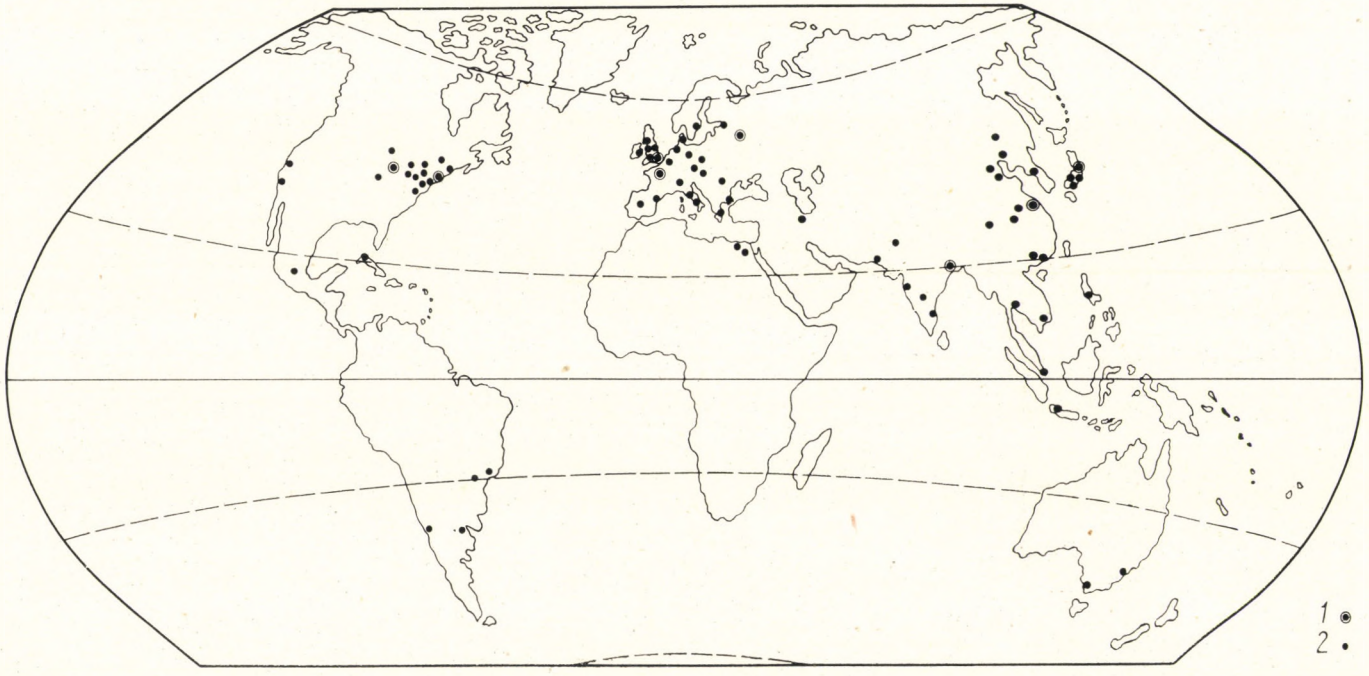

252. ábra. A Föld milliós nagyvárosai 1950 körül

1 = város 5 millión felüli lélekszámmal
2 = város 1 millión felüli lélekszámmal

városoké pedig csaknem 100. A Föld legnépesebb tíz agglomerációja a népességszám csökkenő rendjében: New York 14,3, Tókyó 11,3, London 10,5, Moszkva 7,3, Párizs 6,7, Osaka-Kobe 6,4, Shanghai 6,2, Chicago 6,1, Buenos Aires 5,8, Calcutta 5,7 millió lakos. Ezek — Buenos Aires kivételével — mind az északi félgömbön feküsznek. Az északi félgömb túlsúlya nagyjából akkor is változatlan marad, ha összehasonlításunkat a kisebb lélekszámú kategóriákra is kiterjesztjük. Nagyjából ugyanazok a foltok rajzolódnak ki a Föld térképén akkor is, ha az OLBRICHT-féle *nagyváros faktor* számértékeit visszük térképre, vagyis azt keressük, hol él a lakosságnak legnagyobb százaléka 100 ezer lakosúnál népesebb városokban. Ezek a foltok egybeesnek a Föld legnagyobb népsűrűségű vidékeivel. Hogy melyek ezek a vidékek Európában, Ázsiában és Amerikában, kisebb foltokon a déli félgömbön, arra egy következő fejezetben felelünk, amely egyebek között a Föld népsűrűségének képéről is áttekintést ad.

3. TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY, TELEPÜLÉSHÁLÓZAT, TELEPÜLÉSREND

A települések csoportosulásáról szólván, az előzőekben találkoztunk mind a településállomány, mind a településhálózat, mind a településrend fogalmával, használtuk is mind a három elnevezést, anélkül, hogy azokat — a településhálózatnak más által definiált formában átvett fogalmán kívül — megkíséreltük volna meghatározni, vagy legalább egymás felé elhatárolni.

Mielőtt megkísérelnénk e hiány kiküszöbölését, két megjegyzést előre kell bocsátanunk. Először is az említett fogalmak egymástól való bizonyos mértékű megkülönböztetése önként adódik abból a következetességből, amelyet a megfelelő elnevezések eddigi használatában igyekeztünk követni. Másodszor viszont a tudományfejlődés és az annak keretet szolgáltató gyakorlati igények jelenlegi állása még olyan mértékű határozottságot sem biztosít állásfoglalásunkban, főleg megállapításaink érvényének remélt időtállósága, tartóssága tekintetében, mint amilyet a korábban tárgyalt fogalmakkal és problémákkal kapcsolatban sikerült tanúsítanunk.

Összefoglaló áttekintésre törekvő és egyetemes törvényszerűségek megállapításait célzó szemlélődésünkkel most olyan területre érkeztünk, ahol a tudományos kutatás úttörő munkája javában folyik, sőt sok vonatkozásban talán még meg sem kezdődött. Ha most mégis, az eddig vizsgált kérdésekhez hasonlóan, egyetemes érvényű alapigazságokat kívánunk megfogalmazni egyebek között a kutatás frontvonalában előretörő pionírok számára is, számolnunk kell azzal a nagyon valószínű lehetőséggel, hogy éppen ők lesznek azok, akik talán elindulva az általunk megadott nyomokon, nagyon hamar kénytelenek lesznek vélt alapigazságainkat módosítani vagy éppen megcáfolni. Ennek előrebocsátása után, a dolgok pillanatnyi állásának megfelelően, az alábbi véleménynyilvánítást látjuk lehetségesnek és egyben szükségesnek is.

Valamely adott térség (ország, vidék) településállományáról beszélünk az eddigi és talán a belátható jövőt felölelő gyakorlatnak megfelelően akkor, ha mindenekelőtt számításba vesszük, azaz ennek alapján egyszerűen leírjuk (szöveg- vagy térképszerűen, lehetőség szerint mind a két módon) a kérdéses terület településeinek (falvainak, városainak) területi elhelyezkedését, más szóval térbeli rendjét.

A településállomány vizsgálatának fogalmához tartozik ennek a legelső kérdésnek a továbbiakban az a kibővítése, helyesebben részletező finomítása is, hogy az egyes településeket (falvakat, városokat) nem tekintjük egymás között egyneműeknek, hanem figyelembe vesszük méretük, azaz területi kiterjedésük (határnagyságuk) és lélekszámuk, népességük ilyen vagy olyan szempontból vett összetétele, gazdasági jellegük és minden képzelhető egyéb szempont (pl. akár a legkülönbözőbb morfológiai sajátságok) alapján mutatkozó különbségeiket is. Ide tartozik tehát pl. valamely terület mezőgazdasági vagy ipari jellegű települései, ilyen vagy olyan nemzetiségű, esetleg halmazos vagy szalagtelkes, talán túlnyomóan fa- vagy kőépítkezésű falvai elterjedésének (azaz területi elhelyezettségének, így sűrűségének is) a vizsgálata.

Harmadszor: még azzal a további lépéssel is belül maradunk a településállomány vizsgálatának körén, ha az igen sokféle említett szempontból megkülönböztetett települések egyszerű területi eloszlásán (térbeli rendjén) túlmenően, ezt a térbeli elhelyezkedést viszonyítjuk a legkülönbözőbb természeti és társadalmi jelenségek (domborzat, éghajlat, talaj, termelőerők és termelési viszonyok) térbeli rendjéhez, azaz az ilyen vagy olyan természetű, jellegű, nagyságrendű településfajták elhelyezettségének (eloszlása módjának) a különböző természeti és társadalmi tényezőkkel való kapcsolatait vizsgáljuk.

Végül még akkor is megmaradunk a településállomány vizsgálatánál, ha ugyanezeket a szempontokat kiterjesztjük a múltbeli állapotok számbavételére. Noha vizsgálatunknak tárgya ezeknek az eseteknek mindegyikében a településállomány, munkánkat csak akkor tekinthetjük a településföldrajz körébe tartozónak (tehát a településállomány településföldrajzi vizsgálatának), ha az a jelenlegi állapot megértését szolgálja, és múltbeli állapotokkal vagy a fejlődés folyamatával csak ennek megfelelő arányban és válogatásban foglalkozik. Ha nem, akkor a történeti földrajz, közelebbről a történeti településföldrajz, esetleg valamely történeti diszciplína része aszerint, hogy a fejlődés valamely múltbeli időkeresztmetszetének (tehát múltbeli állapotnak) vagy magának a fejlődésfolyamatnak tisztázását tekintjük-e fő célnak.

Természetesen, ha a településállomány múltbeli viszonyainak tisztázásáról van szó, akkor a rendelkezésünkre álló források szűkebb vagy bővebb voltától függően, tehát kényszerű korlátozásnak megfelelően lesz munkánk inkább vagy kevésbé tények egyszerű felsorolása, illetve az összefüggésekre, az okokra is kiterjedő megvilágítás, amire a lehetőség szerint mindig törekedünk; elvi szempontból ilyen alapon nincs semmi különbség településállomány és településhálózat között.

A fő különbséget MAJOR JENŐnek a településhálózatról megfogalmazott, fentebb egy helyen már idézett meghatározásában az a részlet rejti, amely „a különböző nagyságú és típusú, valamint funkciójú települések egymáshoz viszonyított helyzeté"-ről szól. Még világosabbá válik az, hogy itt mire kell gondolnunk, ugyancsak MAJOR JENŐnek „Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre" című értekezésében (megjelent: PERÉNYI—FARAGÓ—MAJOR: Mezőgazdaság és településtervezés. Budapest, 1962.), ahol egyrészt azt írja: a fogalmon „a szóösszetételnek megfelelően" azt kell értenünk, hogy ebben a kötelékben „a települések egymással olyan szoros kapcsolatban állanak, mint a háló csomói", valósággal „egy magasabb szintű települési egységet alkotnak", azaz az

egyes „települések már nem organikus egységek önmagukban. . . , hanem magasabb rendű egységbe tagozódtak be".

Mellékesen megjegyezve, ezzel tökéletesen egyértelmű az az eljárásunk, hogy könyvünknek ebben és a következő fejezetében, ahol a települések csoportosulásáról, majd mint egészről, az emberlakta Földről van szó, többé már nem foglalkozunk olyan kérdésekkel, mint a városok és falvak funkcionális vagy morfológiai *belső* tagolódása, vagy éppen határrészeik megkülönböztetése, esetleg hajlékaik vizsgálata, mert hiszen itt már olyan magasabb rendű egységekre tértünk át, mint amilyen a településhálózat, illetve egy-egy településhálózat, amelynek az egyes települések (falvak vagy városok) egészükben részei. Visszatérve a fő kérdésre, ilyen szempontból nincs különbség településhálózat és településállomány között: az egyes település mindkettőnek egészében tovább már nem bontható részegysége. A különbség abban van, hogy a településhálózat fogalma éppen a települések egymás között fennálló szoros kapcsolatát is feltételezi, illetve figyelembe veszi, a településhálózat vizsgálatának tehát ezzel az egyes települések között fennálló kapcsolattal is kell foglalkoznia, míg a településállomány fogalma erre a kapcsolatra nem terjed ki. Mondhatjuk, hogy a kapcsolatokat a települések funkciói határozzák meg.

De hát akkor joggal felmerülhetne az a kérdés, vajon egyáltalán mi szükségünk van a településállomány szegényebb tartalmú fogalmának megkülönböztetésén kívül annak még külön vizsgálatára is, hiszen az látszólag mindenestül elfér a településhálózat gazdagabb tartalmú, az egyes településeknek egymással való kapcsolatára (funkcionális helyzetére) is rávilágító, tehát egy fokkal dialektikusabb fogalmán belül. Ez a helyzet azonban — ha annak érvényét minden időre ki akarnánk terjeszteni — csak látszat. Hogy valóban az, arra MAJOR JENŐ nyomán is rávilágíthatunk, aki helyesen hangsúlyozza idézett értekezésében, hogy például a feudális idők magyarországi településeinek természetesen volt ugyan valamilyen területi elhelyezkedése, tehát valaminő térbeli rendje, de mai értelemben vett, valamennyiüket szerves egységbe fűző hálózata nem, vagy alig volt. Éppen ez indokolja, hogy a fogalomnak megfelelő reális valóság híján, korábban a megfelelő elnevezéssel sem találkozunk. Ha tehát a feudális idők Magyarországának településhálózatáról egyáltalán nem, vagy csak korlátozott értelemben beszélhetünk, nagyon is foglalkozhatunk a településállományával, azaz településeinek térbeli rendjével, vizsgálatunkba bevonva mindazokat a természeti és társadalmi tényezőket, amelyek ezt az elrendeződést mintegy megindokolják, egyúttal a múltban alakították és részben a jelenben is alakítják. A településhálózat fogalma tehát nagyobb tartalmi gazdagsága ellenére sem — sőt éppen azért nem — ölelheti fel minden időre szóló érvénnyel a településállomány fogalmát, ha egyszer az állomány olyan korban is fennállt, amikor hálózatról még nem is beszélhetünk.

Szeretnénk még kiegészítésül kifejezni azt a véleményünket, hogy bizonyos vonatkozásban a településállomány a gazdagabb tartalmú keret, és nem a településhálózat. (Mellékes most, hogy ez az utóbbi tartalmi gazdagság csupán a felölelt osztályozási szempontoknak, nem pedig az osztályozott települések kapcsolatainak nagyobb gazdagságát jelenti.) Például az állomány vizsgálata akadály nélkül kiterjeszthető morfológiai jegyekre, illetve ilyen sajátságok alapján megkülönböztetett településfajták elterjedésére is, amit aligha tehetünk meg — legalább ez idő szerint — akkor, ha a hálózat kérdé-

sét vizsgáljuk. A hálózatot úgy ismertük meg, mint valami szorosabb, az egyes települések közti kapcsolatok, tehát lényegében a funkciók létezését feltételező köteléket, és valóban nehéz lenne valamely vidék halmazfalvai vagy szalagtelkes falvai között éppen ebbeli jellegükre épülő kapcsolatot találni. Ezzel szemben állományról beszélve, semmi ilyen köteléket nem tételezünk fel, sem akkor, ha egy táj településeit lélekszámnagyságuk vagy uralkodó termelésjellegük alapján vesszük számba, sem akkor, ha morfológiai szempontból megkülönböztetett változatainak elterjedését állapítjuk meg.

Nagyon merész gondolatkonstrukció lenne és bizonyára át is lépnénk a könyvünk számára még elfogadható keretül szolgáló határokat, ha településállomány és településhálózat egymáshoz való viszonyát illetően még további fejtegetésekbe bocsátkoznánk. Más szóval, meg kell elégednünk először is annak leszögezésével, hogy a jelen településviszonyainak megvilágításához szükségünk van mind a településállomány, mind a településhálózat vizsgálatára. Az előbbi némely tekintetben erősebben felsoroló jellegű, de ennek árán többfélére kiterjedő; az utóbbi kevesebbet felölelő, viszont azt az összefüggéseknek gazdagabb árnyaltságában szemlélő vizsgálatot jelent. Ezek után még azt is kimondhatjuk, hogy vizsgálatainkkal a jelentől a múlt felé távolodva, egyre inkább csak a településállományra korlátozódhatik figyelmünk, miután visszafelé haladva régebbi korok felé, a településhálózat fogalma mindinkább elveszíti időszerűségét. De az már alighanem merészség lenne részünkről, ha kijelentenénk a jövőre nézve, hogy ilyen irányban pedig a településállomány vizsgálata válik egyre tárgytalanabbá, vagy az mindenestül egyre inkább beolvad a szélesedő tárgykörű településhálózat problémakörébe, illetve annak vizsgálatába. A két feltételezés nem ugyanaz: elképzelhető ugyanis a településállomány és településhálózat fogalmának valamikor a jövőben bekövetkező teljes azonosulásán, tehát az egyik (még pedig az elsőnek említett) fogalom feleslegessé válásán kívül egy olyan másik lehetőség is, hogy a településállomány vizsgálata csupán önállóságát veszítené el és mindenestül bevezető, tisztán tényeket leíró részévé redukálódnék a településhálózat okokat és összefüggéseket feltáró kutatásának.

A településállomány és településhálózat fogalmát tekintettük a legelsősorban tisztázandónak. Aránylag keveset szóltunk eddig és a továbbiakban is kevés mondanivalónk lesz a fejezet címében jelzett harmadik fogalomról, a településrendről.

Ha valaki ezen a funkciók problémáival megkevesbített, azaz az egyes települések egymás közti összefüggéseitől megfosztva szemlélt településhálózat problémáit érti, aligha jár el helytelenül, bár lényegében véve ebben az esetben a településrend fogalma azonosulna a településállományéval. Így a kettő közül egyik (vagy a rend, vagy az állomány) feleslegessé válnék. Elképzelhető azonban és egyben elvben jogosnak is látszik olyan szűkítés — ami persze nem jelenti még magának egy ilyen vizsgálatnak is a létjogosultságát —, hogy a településállománynak nem minden vonatkozása, hanem annak csupán a minden oksági viszonytól elvonatkoztatott (a természeti vagy társadalmi környezet különböző sajátságaival kapcsolatba nem hozott), azaz valóban csak a térbeliségre, a területi elhelyezkedésre korlátozott sajátságai foglalhatók a településrend fogalma alá. Legszigorúbb — mondhatjuk: matematikai — elhatárolásban az így értelmezett településrend a településállománynak a tér (illetve a földfelszín) koordinátái szerint, vagy mint MAJOR

Jenő mondja, külön-külön két vetületben, egyrészt (függőleges vetületben) a tengerszint feletti magasság, másrészt (vízszintes vetületben) a településsűrűség szerint vett eloszlását jelenti. Persze másrészt meggondolható, hogy bővebb értelmezésben településrendről lehetséges nem csupán a településállománnyal, hanem a településhálózattal kapcsolatban is beszélnünk, aszerint, hogy a funkciókra tekintettel vagyunk-e vagy sem. Ez a kettőt egységbe foglaló, illetve mindkettőre kiterjedő megjelölés felelne meg a településrend legáltalánosabb (legtágabb) értelemben vett fogalmának.

Úgy hisszük, a fogalmakkal való szemkáprázta tó, de végeredményben üres játék lenne a minden részletet már eleve tisztázni akaró merev állásfoglalás ebben a kérdésben. Időtállóbban, bár valószínűleg akkor sem véglegesen, csupán az elmélet és a gyakorlat együttesen, azaz az elméletre támaszkodó, azzal kooperáló gyakorlat, illetve a különböző országok és vidékek településállományával, valamint településhálózatával foglalkozó kutatók hosszú sora, bizonyára idők múltán és mélyreható eszmecserék után döntheti majd el a szóban forgó fogalmak pontos körülhatárolásának, sőt esetleg szaporításának vagy kevesbítésének, tágításának vagy szűkítésének és a mindehhez legjobban illő terminológiának a kérdését.

C) AZ EMBERLAKTA FÖLD

Ha a városiasodás egész Földön való elterjedésének képét kiegészítjük egyébfajta települések elterjedésének képével, már a legmagasabb rangú településegységet vizsgáljuk, ez pedig nem más, mint maga az egész emberlakta Föld.

Az emberlakta Föld mint egész azonban csupán legfelsőbb kategóriáját jelenti azoknak a mind magasabb és magasabb szintű településegységeknek, amelyek az egyes településeknek (az egyes falvaknak és városoknak) megfelelő alacsonyabb rangú településegységek fölé, azokat felölelve, helyezkednek el. Amikor az előző fejezetben a települések csoportosulásáról szóltunk, tulajdonképpen átfogtuk, további szintekre való tagolás nélkül, mindazokat a magasabb rangú településegységeket, amelyek rangfokozatuknak megfelelően egyfelől az egyes falu és város, másfelől az emberlakta Föld között foglalnak helyet. A közbülső rangfokozatoknak ez a „települések csoportosulása" címen összefoglalt többféle szintje természetesen tagolható olyan módon is, hogy átvesszük és ide is kiterjesztjük az alacsonyabb rangfokozatnak megfelelő falusias település és városias település megkülönböztetését. Ezért beszélhettünk a települések csoportosulásán belül először a falvak térbeli rendjéről, majd egy másik alfejezetben a városok hierarchikus térbeli rendjéről. De ezenkívül még egy harmadik alfejezet beiktatásának szüksége már magában arra mutatott, hogy a falusias és városias típus különbségének ezekre a magasabb szintekre való kiterjesztése a valóban megkülönböztethető szintekre valósággal merőleges tagolást jelent. Parancsolóan mutatkozik tehát egy olyan tagolásnak a szükségessége, amely éppen ezekkel a szintekkel esnék egybe. Ilyen tagolást az említett harmadik alfejezet sem kísérel meg, csupán azokat a fogalmakat (településállomány, településhálózat, településrend) igyekszik tisztázni, amelyek bármely magasabb szint különböző szempontok szerint kiválogatott tartalmának kereteként használhatók. Vagyis bármelyik, az egyes falunál vagy egyes városnál magasabb szintű településegységnek, fel egészen az emberlakta Földig, beszélhetünk településállományáról, településhálózatáról és településrendjéről.

Arra kell most már válaszolnunk, hogy a magasabb szintű településegységeknek miféle fokozatai illeszkednek a legalacsonyabb és a legmagasabb szint, azaz egyfelől az egyes falu és város, másfelől az emberlakta Föld rangfokozata közé.

A szinteknek legalább egy fokozatát kétségtelenül, minden tévedés veszélye nélkül megnevezhetjük: mindenképpen ilyen magasabb rendű településegység valamely *államterület településhálózata*. Ha tehát valamely államterületnek településhálózatát vagy akár településállományát, esetleg településrendjét vizsgáljuk, lényegében vitathatatlanul valamely magasabb szintű településegységgel foglalkozunk. Amint egyfelől a falu és a város, másfelől az egész emberlakta Föld olyan fogalmak, amelyek tartalma területileg elhatárolható, ugyanezt mondhatjuk valamely állam településállományáról.

A szocialista gazdasági földrajz közismerten az államot tekinti egyik olyan egységnek, amely különösen alkalmas arra, hogy a termelés egészének vagy bármely ágazatának, rajtuk kívül a népesség és a települések jelenségeinek földrajzi vizsgálatához területi keretként szolgáljon. Pontosabban az államterület nem csupán vizsgálati keret, hanem az államterület termelése, ipara, mezőgazdasága vagy települése reális valóság. Amint a Szovjetunió gazdasági földrajza nagyon határozott körvonalú, számos tudós által művelt tudományág, ugyanígy szerepel — annak részeként — a szovjet irodalomban pl. a Szovjetunió népesség- és településföldrajza is. Akár a Szovjetunió falusias településeinek gazdasági típusait bemutató VALOV-féle térképet (1958.; címét lásd könyvünk bibliográfiai felsorolásának „A települések életjelenségei" című részében a 409. szám alatt), de még inkább KOVALJOVnak a falusi települések földrajzi kutatásáról írt művét (SZ. A. KOVALJOV: Geograficseszkoje izucsenyije szelszkovo rasszelenyija. Moszkva, 1960.; egyetemi jegyzet, megjelenése könyv alakjában küszöbön áll), főleg annak a Szovjetunió falusias településeit tárgyaló első fejezetét, de a kutatás feladataival, módszerével és forrásaival foglalkozó többi fejezetét is áttanulmányozzuk, megerősítve látjuk azt a véleményünket, hogy az állam településhálózata valami, más államok településhálózatától egyéni vonásokkal elkülönülő, magasabb szintű településegység, noha az említett munkák nem a Szovjetunió településhálózatával, hanem csupán falusias településeinek állományával foglalkoznak.

De nagyon leegyszerűsödik feladatunk, ha elolvassuk MAJOR JENŐ fentebb már idézett értekezését Magyarország településhálózatáról (különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre). Ez az egyetlen, aránylag rövid lélegzetű, de annál magvasabb tanulmány önmagában elegendő bizonyítékul szolgál a fentebbiekben kifejtettek mellett, szinte függetlenül attól, hogy találunk-e még vagy sem, akár a hazai, akár a külföldi irodalomban ezen kívül is többé-kevésbé hasonló témakörű dolgozatokat. Ehhez nyilván hozzájárul az a szerencsés körülmény, hogy először is itt a mindnyájunk számára legjobban ismert és ezért legkönnyebben ellenőrizhető hazai viszonyokra épülő vizsgálatról van szó. Másodszor: növeli — nem annyira maguknak a mondanivalóknak a hitelét, hanem főként — biztonságunkat abban a tekintetben, hogy valamely állam településhálózatának vizsgálata gyakorlati szempontból igen fontos feladat, az a körülmény, hogy MAJOR JENŐ értekezése a szocialista építést közvetlenül szolgáló tudomány, a településtervezés képviselőinek tollából származó tanulmánygyűjteményben jelent meg. Mint a szerző mondja: „Amikor a gazdasági tervezésnek a legkülönbözőbb termelési feladatokat területi alapon kell összhangba hoznia, a településeket jellegüknek, súlyuknak megfelelően állandóan együtt kell mérlegelnie. . . Mindez szükségessé teszi, hogy. . . ismereteinket. . . a településhálózat vizsgálatára is kiterjesszük." Azt már korábban említettük, hogy a településhálózat fogalmát főként a területi tervezés (településtervezés) problémáival érintkező tudományos (egyebek között településtudományi) gyakorlat szükséglete alakította ki, és így végeredményben nem meglepő hogy hazai településhálózatunknak ez a kiváló áttekintése éppen egy a településtervezés képviselőitől származó gyűjtemény élén áll. Ami legelsősorban büszkeséggel töltheti el a geográfiát — ha egyáltalán helyén való itt ilyen kifejezés —, az az a harmadsorban szintén megemlítendő körülmény, hogy itt földrajzi alaptudással rendelkező szerzőnek földrajzi szemléletű tanul-

mányáról van szó. Ez azt jelenti, hogy az ország településhálózatának a szocialista építés gyakorlata szempontjából mellőzhetetlen megismerése hasznosan támaszkodik a településföldrajzi szaktudásra és szemléletre. Más szóval: a településhálózat (általában a magasabb szintű településegységek) vizsgálatának a településföldrajzban is helyet kell kapnia.

Nem tekinthetjük célunknak, hogy könyvünk tárgykörével érintkező egyes tanulmányokról ezen a helyen tartalmi kivonatot adjunk. De ha például a városokról, sőt külön a városok alaprajzáról és szerepköreiről oldalak tucatján át szóltunk, valamit szentelnünk kell az egyes falu és egyes város alacsony szintű településegységein kívül, azokhoz hasonlóan, az olyan magasabb szintű településegységek bemutatásának is, amilyen egy államterület településhálózata. Nincs módunk változtatni azon a pillanatok alatt meg sem változtatható tényen, hogy az egyes városokkal és falvakkal foglalkozó monográfiák összehasonlító mérlegelésre alkalmas seregével ellentétben, egyetlen olyan tanulmányt tudtunk a fentebbiekben indokoltak alapján kiválasztani, amely az egész magasabb szintű településkategória bemutatására alkalmas: MAJOR JENŐ már többször idézett munkáját. Szükségét látjuk tehát, hogy legalább néhány szóval jelezzük, milyen problémák vizsgálatára tért ki az említett szerző idézett művében. Természetesen, maga a szerző is kijelenti, hogy munkájában nem valósul meg valami tematikai teljesség, amihez még az az önkéntes (pontosabban a tanulmánynak helyet adó gyűjteményes munka által előírt) szűkítés járul, hogy a vizsgálat homlokterében a mezőgazdasági jellegű települések állnak.

Az értekezés első részében Magyarország településhálózatának térbeli rendjéről van szó. A kiindulás az egyes településeket megkülönböztető állománynak egy olyan koordinátarendszerben történt elosztása, ahol az abszcissza a lélekszámot, az ordináta pedig a tengerszint feletti magasságot jelenti. (A hálózat vertikális tagozódása.) Követi ezt az ország településsűrűségének legelőször is térkép- (kartogram)szerű bemutatása és annak elemzése. (A településhálózat horizontális vetülete.) Igen érdekes módszerrel történik ezután a településsűrűség és a mezőgazdasági területek mint munkahelyek megközelítésének összevetése. Végül a fentiekben többféleképpen vázolt térbeli rendnek felszínalaktani és társadalmi-gazdasági összefüggései kerülnek kifejtésre.

Az értekezés második része a hálózat nagyságrendi szerkezetével foglalkozik. Ezen belül az egész településállományt a lélekszám szerint megkülönböztetett nagyságrendi csoportokra bontja a szerző, megvizsgálva minden egyes csoport külön-külön térképen ábrázolt elhelyezkedését. Különösen lenyűgöző az a kép, amelyet a mind nagyobb és nagyobb települések fő elterjedésterületének az ország szélei felől a Tiszántúl felé való fokozatos eltolódásáról kapunk. A térképek elemzése valamennyi nagyságrendi csoporton belül a településállománynak funkcionális tagolódás szerinti vizsgálatával bővül, mindig egybevetve a megfelelő természeti és társadalmi tényezőkkel.

Végül a harmadik rész szintetizáló jellegű, vagyis egyrészt az ország területének egészét a településhálózat szempontjából összefoglalóan jellemzi, másrészt egyes területrészeit a települések nagyságrendi csoportjainak eltérő arányával különbözteti meg, rávilágítva az így mutatkozó különbségek okaira is.

Nem mellőzi el a tanulmány Magyarország településhálózatának, közelebbről településszerkezetének, azaz a településállomány lélekszám

szerint vett nagyságrendi tagolódásának más országok településhálózatával (településszerkezetével) való összehasonlítását, rámutatva egyúttal a hazai fejlődésnek a múlt és jelen egybevetéséből kiolvasható jövő tendenciájára és így jellegének más európai országok településhálózatához viszonyított eltolódására.

Valamely államterület településhálózata, különösen szocialista vagy szocializmust építő, tehát tervgazdálkodó országokban — éppen a településhálózat fogalmát elsőnek felvető gyakorlatnak, a területi tervezésnek szemszögéből — egyik kétségtelenül reálisan létező közbenső fokozata a településegységek magasabb szintjeinek. Sokkal nehezebb választ adnunk arra, hogy az ennél alacsonyabb, illetőleg magasabb szinteknek miféle településegységek felelnek meg. Az egyik irányban egy rayon (körzet), a másik irányban olyan nagyobb egység, mint a szocialista tábor országai összességükben bizonyára a településhálózatnak is olyan egyéni jellegét képviselik, hogy ezek a településhálózatok mindkét esetben egy-egy más szintű településegységnek tekinthetők.

Mindamellett elhamarkodott általánosításoktól óvakodnunk kell. Olyan megállapítások, mint amilyeneket LETTRICH EDITnek az ingavándorforgalommal kapcsolatosan már idézett tanulmánya (Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. Budapest, 1962.) tartalmaz, némi óvatosságra intenek. Ez a munka bizonyos vonatkozásban úgy tekinthető, mint MAJOR JENŐ előbb tárgyalt dolgozatának kiegészítése, mert hozzájárul annak a magasabb szintű településegységnek megismeréséhez, amit Magyarország településhálózatának neveztünk. LETTRICH dolgozata csak ipari településekkel foglalkozik, MAJORÉ, ha nem is csak mezőgazdaságiakkal, de mégis azokra van különös tekintettel. Igen fontos közös vonás, hogy mindkettőjük vizsgálatának területe Magyarország határaihoz igazodik. Természetesen a szempontokban és a módszerekben sok a különbség. De amiért mi most itt újból megemlékezünk LETTRICH EDIT kitűnő munkájáról, az annak nem a fentiekben említett sajátosságaival függ össze, hanem azzal, hogy — amint azt korábban már mondottuk — Magyarország ipari szempontból számottevő területeinek településföldrajzi tagolódását térképen és írásban egyaránt bemutatja. Ez a tagolódás — újból hangsúlyozzuk — településföldrajzi, és semmiképpen nem esik egybe valami rayonhatárok szerint vett tagolódással. Rayonhatár és valamilyenfajta településhatár tehát nem feltétlenül azonosak.

Egyelőre tehát kellő monografikus és ágazati részletmunka híján nem vállalkozhatunk azoknak a hézagoknak a kitöltésére, amelyek a településegységek alacsonyabb szintjei és a legmagasabb szintű településegység, az egész emberlakta Föld (a Föld településhálózata) között ismereteinkben a megfelelő taxonómiai fokozatok tekintetében mutatkoznak. Ugyanígy, a településföldrajznak a településhálózattal kapcsolatos problémák terén való illetékessége tekintetében egyelőre csak annyi látszik bizonyosnak, hogy tudományágunknak lesz — amint már ma is van — szava ezekben a kérdésekben. Közte és a szomszédos tudományok közti pontos határ kijelölésére a tudományos megismerés jelenlegi szintjén aligha vállalkozhatik valaki.

Ezek után könyvünknek már csak egyetlen feladata van hátra: foglalkozni a legmagasabb szintű településegységgel, az egész emberlakta Földdel. Vizsgálnunk kell azt, hol vannak az emberlakta Föld határai, és vizsgálnunk kell ennek belső szerkezetét.

Ezek a határok többféleképpen értelmezhetők, és aszerint adunk a kérdésre más és más választ, amint azt egyebek között HASSINGER tette. Vizsgálnunk kell a határokat vertikális értelemben felfelé az atmoszféra felé, és lefelé a Föld kérgébe, horizontális irányban a poláris területek és sivatagok felé. Ehhez járul még a magashegységekben található határ. Az emberi *megfigyelés* határa túlnyúlik a Földön; ezzel nem is foglalkozunk. Az a határ, ameddig az ember *eszközei* vertikális irányban elérnek, már sokkal szűkebb. Nem olyan régen még a pilótballonok, ma a mesterséges holdak és bolygók, lefelé pedig a mélyfúrások jelölik ezeket a határokat a világűr, illetve a Föld belseje felé. A legmélyebb tengerfenék-pontokat is elérték már. Ha az ember *mozgásterét* nézzük, azt a teret, amelyben az ember testileg is jelen volt vagy jelen lehet, az gyakorlati értelemben felöleli az *egész földfelszínt*, sőt ma már az űrhajózás korának kezdetén messze túl is nyúlik azon. Természetesen vannak a poláris tájakon, a grönlandi vagy antarktiszi jégtakarón, sivatagok vagy forróövi őserdők belsejében területek, ahol még sohasem járt ember, azonban bármikor járhat; nincsen ma a Földnek olyan pontja, ahová ne juthatna el az ember.

Szűkebb térség az *ember gazdasági tevékenységének tere*. Ennek a területnek határa azonos az *emberi település határával*, ha a mozgó településeket is beleszámítjuk. Hiszen minden gazdasági terület emberi munkahely, s mint ilyen, része valamely településnek. Természetesen szűkebb ennél az *állandó települések határa*. Sokan szokták az *oikumené* szót használni az egész emberiség gazdasági terének, vagy ami ugyanazt jelenti, az emberi települések teljes területének jelölésére. Korábban ez a szó csak az ismert Földet jelentette. Világos, hogy a *mozgó települések határa* mind horizontális értelemben, tehát a pólusok és a sivatagok felé, mind pedig a magashegységek felé messzebb terjed, mint az állandó települések határa. De sem az egyik, sem a másik által közrefogott terület nem egybefüggő, vannak belső határai a sivatagi területek felé és negatív szigetei a magashegységekben is, amelyek nem tartoznak hozzá. Így nehéz megmondani, mekkora akár az egyiknek, akár a másiknak a pontos területe.

Az állandó település határa mind poláris, mind sivatagi, mind magashegységi formájában elég nagyfokú egyezést mutat a gabonatermelés határával. Eltérés, hogy néhol a gabonatermelés határán túl is találkozunk nem őstermelői jellegű, többnyire magános településekkel: ezek megfigyelő állomások, obszervatóriumok, vagy a közlekedés céljait szolgáló berendezések — pl. világítótornyok, rádióállomások —, néhol turista-menedékházak, sőt bányásztelepülések is akadnak a sarkvidéken és a magashegységek területén (Andok, Tibet), vagy sivatagok belsejében is.

A mozgó település poláris irányban magában foglalja még a tundrákat is, ahol van vadászat vagy halászat, vagy réntenyésztés. A magashegységekben felöleli még a havasi gyep-övet, ahol van nyári legeltetés, nyáron lakott Almhütték kíséretében. A sivatagi határ is tágabb, itt azok a területek is belül maradnak a mozgó települések határán, amelyeken a csapadék vagy az öntözésre felhasználható víz arra még elegendő, hogy kisigényű állatokat legeltetni lehessen. Mind az Óvilág szárazövében, mind Dél-Afrika, Dél-Amerika, Ausztrália száraz éghajlatú területén találkozunk legeltető juhtenyésztéssel.

Mind az állandó, mind a mozgó településeknek *poláris határa* az északi félgömbön sokkal messzebbre terjed, mint a délin. Az északi félgömbön az állandó települések szélső határa kb. a 78° É. szélesség körül fut, de csak egyes pontokon. Ilyen magas szélességen fekszik Etah eszkimó falu Nyugat-Grönlandon, a Smith-szoros mellett. Ugyanilyen földrajzi szélességen a Spitzbergákon szénbányásztelepülést találunk. Magától értetődően ez a határvonal is szabálytalan futású, nem igazodik az izotermákhoz sem, még kevésbé a szélességi körökhöz. A mozgó települések északi határa kb. a 82° szélességi körnél található. Az észak-amerikai kontinens sarki szigetvilágának jelentékeny része még ezen belül van. Természetesen a két határvonal egybeeshetik olyan helyeken, ahol valamely kontinens viszonylag alacsony szélességeken nyílt tengerrel határolódik. Ez a helyzet az észak-amerikai kontinens északi partjának nyugati szélén (Alaszka). A mozgó települések területe még magában foglalja a Baffin-földet. A határ Grönland keleti partján sokkal alacsonyabb szélességen végződik, mint a nyugatin; kívül reked rajta, rádióállomását nem említve, a Ferenc József-föld és a Tajmir-félsziget legészakibb része. Egyébként azonban a határvonal Grönland belsejét és a mélyen délre nyúló tengerek partjait kivéve, nem megy sehol délebbre a 70° szélességnél.

A déli félgömbön az egyenlítőhöz sokkal közelebb találjuk ezt a határt, aminek egyik fő oka az, hogy itt a kontinensek sem nyúlnak le olyan messze a sark felé, mint az északi félgömbön. Így az állandó település legszélső határa Dél-Amerikában a Tűzföldön és Dél-Georgia szigetén található, ezek a területek kb. az 54° szélességen fekszenek, ez nem sokkal múlja felül az északi félgömbön kb. Berlin vagy Warszawa (Varsó) szélességét. Sőt a mozgó település legszélső határa sem terjed messzebb délre a Dél-Shetland-szigeteknél, amelyek már az antarktikus kontinens tartozékai, ezek kb. a déli szélesség 63°-án fekszenek. Ez az északi félgömbön Arhangelszk szélességének felel meg.

Magashegységekben a *magassági határ* természetesen lokálisan nagyon eltérő, hiszen sokféle tényező befolyásolja. Köztük a két legfontosabb az átlagos hőmérséklet, másrészt a növényzet tenyészidejének tartama. Egy harmadik faktor a csapadék mennyisége, éspedig minél több a csapadék valamely magashegységben, általában annál lejjebb tolódik mind az állandó, mind a mozgó település felső határa. A csapadékbőség ugyanis egyben tartós hótakarót jelent. Következik mindebből, hogy az északi vagy a déli pólustól az Egyenlítő felé közeledve nagy általánosságban mind az állandó, mind a mozgó települések magashegységi határa fokozatosan mind feljebb és feljebb kerül. Maximumát a forró égöv száraz éghajlatú részeinek magashegységeiben éri el. Természetesen a kép részleteiben nagyon bonyolult. Szerepet játszanak lokálisan érvényesülő tényezők, mint a kőzetminőség, így pl. — egyébként azonos feltételek mellett — mészkőtérszíneken lejjebb szorul a határ, mint másutt. Ide sorolhatók a lejtők iránya és hajlásszöge tekintetében mutatkozó különbségek is. Az északi félgömb délies fekvésű meredekebb lejtőin, hacsak a lejtő nem annyira meredek, hogy megakadályozza a hajlékok megtelepedését, különösen erősen felfelé nyomul a települések határa, ezzel szemben az északias fekvésű lejtőkön, főként ha azok meredekek, visszaszorul, mivel a délies meredek lejtőkön az átlagosnál jobbak, az északias meredek lejtőkön viszont rosszabbak az inszolációs viszonyok.

Néhány példa: az *Alpokban* az állandó települések magassági határa 2000 m körül van. Néhol, kedvező expozíciójú lejtőkön felmegy 2200 m-ig is.

A mozgó település felső határa, amelyet itt az Almhütték képviselnek, átlagosan 600 m-rel megy feljebb, mint az állandó település határa; tehát 2600—2800 m körül fut. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy sok helyen ennél sokkal lejjebb húzódik — lokális hatások következtében — az Alpokban éppen úgy, mint más, glaciális formakinccsel rendelkező hegységekben, ahol gyakran túlságosan meredek lejtők teszik lehetetlenné a települést ott, ahol azt a klimatikus viszonyok egyébként megengednék. Kizáró ok az is, ha valahol erősen mozgó törmeléklejtőkkel találkozunk.

A *Kárpátokban* sokkal alacsonyabb a határ: ritka az állandó település 1000 m-es magasság felett. Sok helyen ezt a magasságot sem éri el; pl. a Váh (Vág) trencséni völgyében kb. 600 m-ig húzódnak fel az állandó települések, a Spiš (Szepesség) területén 700 m-ig, Erdélyben akadnak székely falvak 800 m, román falvak néhol 1000 m fölött is. A mozgó települések kárpáti felső határai sokfelé egybeesnek az állandó település határával, ahol nincsen hegyi pásztorkodás, hanem még a csúcsok is az erdőrégióba esnek. Ahol van hegyi pásztorkodás (különösen az Északkeleti-Kárpátok, és még nagyobb mértékben a Déli-Kárpátok területén), ott 2000 m körül találjuk a maximális értékeket, olyan magasságban, ahol az Alpok állandó településeinek határa fut.

Érdekes, hogy a *Földközi-tenger vidékén*, ahol nem beszélhetünk valami túlságosan nagy csapadékbőségről, a hőmérséklet pedig elég magas, mind az állandó, mind a mozgó települések magashegységi határa elég alacsony. Pl. Kréta szigetén, ahol tudvalevően a nyári és téli falvak váltakozó használata divatos, az állandó falvak 700 m-ig mennek fel, a mozgó település felső határa pedig 900 m körül van, tehát alacsonyabban, mint a Kárpátokban.

Afrika, *Dél-Amerika* és *Belső-Ázsia* magashegységeiben az európai értékeket messze meghaladó magasságokkal találkozunk. Már Abesszíniában a települések felső határa 3900 m körül mozog. Tibetben és Bolíviában, Peruban, Chilében rendezkedtek be a legmagasabb lakott helyek: Tibetben 4500 m t. sz. f. magasságban még gabonatermelés folyik, és állandó település található. Egyes nem mezőgazdasági funkciójú települések, tibeti és andokbeli bányahelyek, még ennél is magasabban, 5000 m fölött feküsznek. Természetesen azok, akik ilyen helyeken laknak, akklimatizálódtak az alacsony légnyomáshoz, illetve a levegőben levő oxigén kisebb mennyiségéhez.

Az *ismertetett határok* természetesen *nem állandóak*. A sivatagi és poláris határ esetében inkább állandóan egy irányú pozitív eltolódásról, tehát az oikumené terjeszkedéséről beszélhetünk. Találkozunk ilyen eltolódással a sivatagi határ esetében különösen akkor, ha a sivatag két, egyébként értékes vidéket választ el egymástól, esetleg ugyanannak az államnak határain belül, mint pl. az Észak-Amerikai Egyesült Államok nagy szárazöve, vagy a múltban az Atlasz vidékén éppúgy, mint Szudánban a franciák jelentős gyarmatai által szegélyezett Szahara. Persze bőven találunk példát, főleg a múltban, a sivatagi határ negatív irányú helyváltoztatására is: a bármely okból elhanyagolt vagy elpusztult öntözőberendezések környékén újból a sivatag néptelensége hódít teret az addig sűrűn lakott oázisok rovására (romvárosok pl. a Takla-Makán területén). Különösen nagy arányokban találkozunk mind a poláris, mind a sivatagi határ pozitív értelemben való előretolásával a Szovjetunió területén, ahol mindkét határ előfordul. Néha a határ nem frontszerűen tolódik előre, hanem szigetek alakjában; valamilyen ásványi kincs előfordulásáról van szó, esetleg megfigyelőállomások létesülnek.

A magassági határ inkább mutat ingadozásokat. Az Alpokban és más magashegységekben pl. a jelenkorban a magassági határ visszaszorult. Korábbi állandó települések átalakulnak mozgó település ideiglenesen lakott tartozék településévé, Almhütték pedig egészen elnéptelenednek. Különösen jellegzetes ez egynéhány európai magashegység területén a kapitalizmus vezető országaiban, ahol az agrárkrízis, mint minden krízis, amennyiben fellép, elsősorban a kisegzisztenciákat sújtja. Elnéptelenednek elsősorban azok az agrárterületek, amelyeken legkevésbé kifizetődő a termelés. Némely esetben egy közeli iparvidék olvasztja magába a népességet ezekről a magashegységi tájakról. A Skót-alföld nagyiparának kibontakozása néptelenné tette a Skót-felvidék mezőgazdaságilag gyengén fizető tájait, és a népességet Glasgow és Edinburgh környékére tömörítette. Az Alpok vidéke, ha nem is tekinthető ilyen nagyipari tájnak, de völgyeiben mégis koncentrált olyan életformákat, amelyeket inkább jellemez bizonyos fokú prosperitás. A magashegységek elnéptelenedése főként az agrárnépességre vonatkozik, ezzel ellenkező irányban hat különböző nem őstermelői magános települések előnyomulása a magasabb régiók felé: üdülőhelyek, tudományos megfigyelés céljait szolgáló obszervatóriumok, szanatóriumok, szállodák, turistaházak stb.

2. AZ EMBERISÉG EGYENETLEN ELOSZLÁSA A FÖLDÖN

A magassági, a poláris és sivatagi határok közbezárják azt a területet a kontinenseken belül, amely az emberiség gazdasági terét és ezen belül az állandó települések területét jelenti. Következő feladatunk az *emberlakta Föld belső szerkezetének* megvizsgálása, pontosabban annak megállapítása, hogy milyen az emberi lakóhelyek eloszlása a Földön. Ezt a kérdést azonban még kevéssé tudjuk összefoglalóan megvizsgálni. Viszonylag jobban ismerjük a *népsűrűségi viszonyokat.* A kettő természetesen nem jelenti feltétlenül ugyanazt ; találkozunk esetekkel, ahol viszonylag nagy népsűrűség kis településsűrűséggel párosul és fordítva. Vannak tájak, ahol a népesség kevés számú népes agglomerációba tömörül, míg más tájakon pl. szórványtelepülésben él. A népsűrűség mindkét esetben azonos lehet, ellenben a településsűrűség a második esetben nagyobb. Ha azonban egészen nagy vonásokban tekintjük át a földfelszínt, akkor *településsűrűség* és *népsűrűség* között meglehetősen nagyfokú párhuzamot tapasztalunk. Lehetséges, hogy sem a településsűrűség, sem a népsűrűség nem változott meg jelentősen, és mégis gazdasági szempontból egészen másképpen lakott valamely terület most, mint korábban volt. Ezt a különbséget SZAUSKIN hangsúlyozza a Szovjetunió északi részének birtokbavételével kapcsolatban. Ott nem a terület összefüggő betelepítése következett be, hanem „világítótoronyként fénylő" bányász vagy gyáripari funkciójú városias települések létesítése.

Vizsgálatainkat a *legritkábban lakott* területekkel kezdjük. Ide tartoznak mindenekelőtt az oikumenén kívül eső, teljesen lakatlan területek, így a *poláris tájak,* amelyek részben belföldi jégtakarók területei (Antarktisz, Grönland és a Ferenc József-föld belseje stb.), részben sziklasivatagok, ahol még tundra-vegetáció sincs, részben a jégtakarók vagy sziklasivatagok közé beékelődő kisebb tundrák. Ha egy bizonyos alsó határon alul marad a

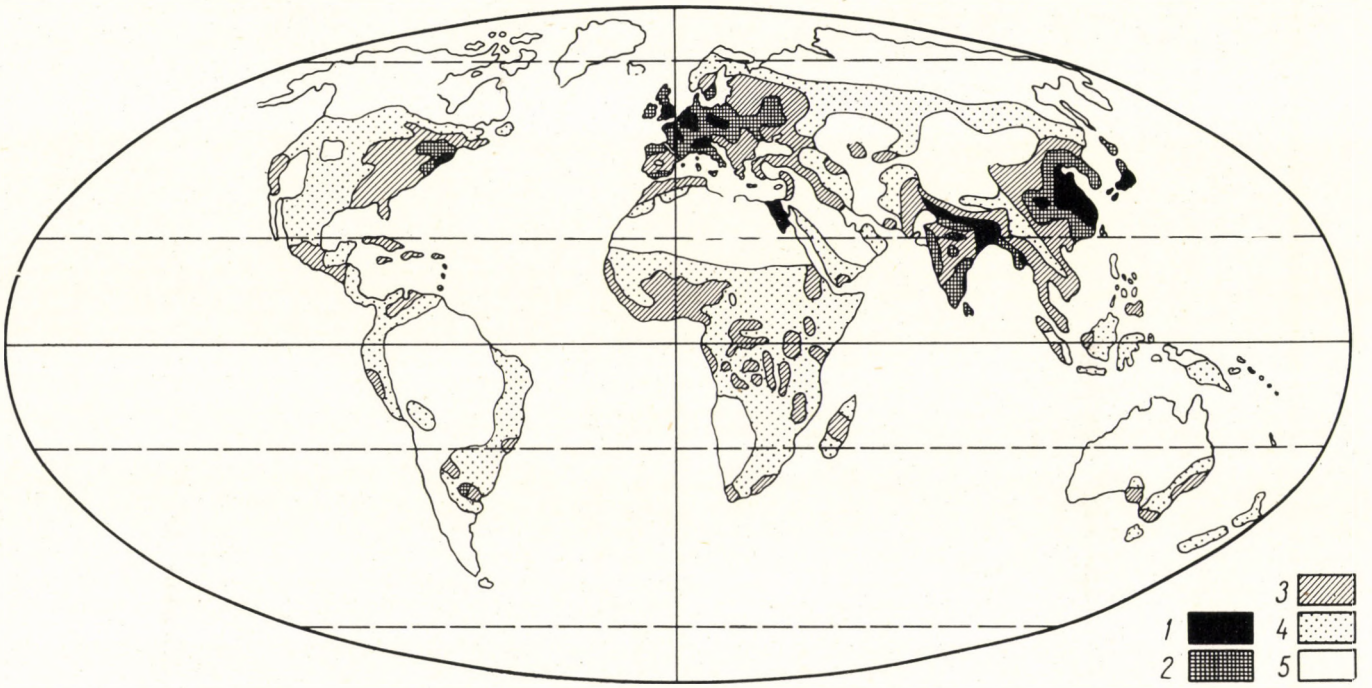

253. ábra. A Föld népsűrűségének térképe (Vidal de la Blache nyomán, egyszerűsítve)

1 = több mint 100
2 = 50—100
3 = 10—50
4 = 1—10
5 = 1-nél kevesebb

} lakos km²-enként

tundra terjedelme, akkor nem alkalmas arra, hogy rajta külterjes életformát folytató közösség fenn tudja magát tartani.

Kívül rekednek az oikumenén a legszárazabb *sivatagok* nem öntözhető részei is. Ha belül kerülünk a mozgó települések határán, még mindig olyan területekkel találkozunk, ahol nagyon kicsi a népsűrűség. Ide tartoznak bizonyos szubpoláris tájak, tundrák, sőt a tundrával ekvatoriális irányban közvetlenül szomszédos szubpoláris tűlevelűerdő-övnek is bizonyos részei. Ide tartoznak a havasi zónák a magashegységekben és a sivatagok, általában a szárazövnek azok a részei, ahol mégis lehetséges valamilyen életformát, főleg legeltető állattenyésztést folytatni. Mindezeken a területeken a népsűrűség értéke általában alatta marad az egynek. A vadászok, nomád réntenyésztők, néhol halászok lakta tundrák csekély népsűrűségének általában kisméretű, többnyire mozgó települések ritka állománya felel meg. A szubpoláris tűlevelűerdő-öv felé mind a népsűrűség, mind a településsűrűség és vele együtt az állandó települések aránya megnő, párhuzamosan azokkal a bővebb lehetőségekkel, amelyeket a prémes állatokban és fában való gazdagság, sőt sok helyen a földművelés térhódítása nyújt. A szárazöv legfeljebb legeltetésre használt ritka népességű óriási felületeit az öntözéses földművelést folytató oázisok források körüli, viszonylag apró foltokra és folyókat kísérő sávokra korlátozódó sűrű néptömörülései ellensúlyozzák. És természetesen a ritkán lakott övek mindegyik fajtájában a nagy népsűrűség meglepő szigetei fordulhatnak elő kiaknázás alá került bányakincsek lelőhelyei körül.

Ide tartozik a *forróövi őserdők* egy része is, de vannak a forróövi őserdők területén elég sűrűn, sőt nagyon sűrűn lakott részek is, helyenként összefüggésben azzal, hogy a gyarmatosítás kora előtt mindenfelé uralkodó kapásgazdálkodás (négerek, malájok, dél-amerikai indiánok többsége), a már akkor is elzártabb területekre visszaszorult gyűjtögetés, vagy egyéb zsákmányoló foglalkozások-e a helyileg túlnyomóak (pl. Kongó-medencei pigmeusok), vagy esetleg a kapitalista ültetvényes gazdálkodás honosodott meg, nem is szólva az ugyancsak tőkés bányászat, kereskedelem vagy kormányzati funkciók teremtette városi tömörülésekről. Az Amazonas-medence zöme — a folyópartokat kivéve — 1-nél kisebb népsűrűségi értékű terület, helyenként a Kongó-medence és Indonézia őserdőterülete is. Nagyjából itt is párhuzam mutatkozik a népsűrűség és településsűrűség értéke között. De pl. Jáva a Föld legsűrűbben lakott vidékei közé tartozik, mint ahogy — amint SZAUSKIN kiemeli — India és Indonézia legsűrűbb népességű vidékei mind nagyon régen kiirtott tropikus erdők helyét foglalják el. Ez némi világot vet arra, hogy a másfelé gyéren lakott forróövi őserdők mekkora embertömegeket tudnának még befogadni. Általában poláris és szubpoláris tájakon a természeti tényezők oldalán a végső ok, ami a ritka népsűrűségben kifejeződik, az alacsony hőmérséklet. Ez szerepel mint például a földművelés súlyos akadálya, közelebbről a csaknem állandóan fagyott talaj és az elégtelen időtartamú és hőfokú nyári meleg formájában. Ennek következtében szegényesek akár a zsákmányoló életformák, akár az állattenyésztő és még inkább a mezőgazdasági növénytermelő életforma lehetőségei. Száraz éghajlatú, sivatagos területeken a csapadékhiány jelenti a kedvezőtlen faktort. Ezzel szemben amennyiben forróövi őserdőben találkozunk alacsony népsűrűséggel, ott többnyire éppen az igen magas hőmérséklet és az igen bő csapadék kombinációjából kiadódó igen dús

vegetáció az, ami akadálya az emberi terjeszkedésnek. Közvetlenül is jelentős akadály lehet ezeken a területeken az éghajlat a maga, testi munkát megnehezítő nedves forróságával, feltéve, hogy még nem akklimatizálódott (hanem például Európából frissen áttelepült) népességről van szó.

Természetesen ezek nem abszolút akadályok, mindenesetre ősi idők óta fennálltak és részben fennállnak még ma is, ezeket győrte le legnehezebben az ember, sőt helyenként még le sem győrte. Viszonylag a sivatagi öv területén mozdítható előre legkönnyebben a határ, ott, ahol az öntözés lehetősége fennáll. Sokkal nehezebb a helyzet a poláris vagy magashegységi táj esetében. Mindezeken a vidékeken fennáll a természetes tájnak valami nagyon erősen dominálo olyan tényezője, amely kedvezőtlen az ember megtelepedése szempontjából, főként mint a mezőgazdasági termelés akadálya. A Föld egyéb részein egész sereg, nem domináns tényező kombinációjával van dolgunk, márpedig minden egyes ilyen tényező korról korra a társadalmi fejlődésnek megfelelő módon más és más értékelést nyer, és ezekből az értékelésekből összegeződik az a hatás, amely beleszól a népsűrűség alakulásába. Éppen ezért a kombinációkat egyéni módon, az egyes tájak monografikus vizsgálata során kell elemeznünk.

Itt most a Földnek csak azokkal a tájaival foglalkozunk, amelyeken az elsőnek felsorolt esetekkel ellentétben a *népsűrűség maximális értékű*. Ide sorolhatjuk azokat a területeket, ahol a népsűrűség km²-enként meghaladja a 100-at. Ilyen terület aránylag nem sok van a Földön. Közéjük tartozik *Európa jelentékeny része*, azután *Egyiptom*, de ennek csak az a keskeny sávja, ahol a Nílus öntözi a földeket. Az igen nagy népsűrűség sokkal terjedelmesebb gócait öleli fel *Monszun-Ázsia*, így *Elő-Indiában* a Ganges (Gangesz) síksága, folytatólag az Indus síkságának egy része, Punjab (Pandzsáb), valamint a Nyugati- és Keleti-Ghatok mögöttes területe; itt a népsűrűség meghaladja a legtöbb helyen a 150-et is. Az elő-indiai-félsziget belseje ritkább népességű. De ugyancsak a monszun-ázsiai nagy népsűrűségi gócokhoz tartozik *Kelet-Ázsiában Kína* jelentékeny része, közelebbről a Kínai-alföld és folytatólag délre egy olyan terület, amely kikerüli a Santung-félszigetet és tovább folytatódik a Jangce torkolatvidékén és attól délre kb. Kanton vidékéig. Ezen kívül találunk Kínában egy elszigetelt, de szintén tekintélyes népsűrűségű gócot : Szecsuan tartomány területét, Csungking környékét. Nagy a népsűrűség *Japánban* is, főleg annak déli részén, Honshu szigetén. Európán és Monszun-Ázsián kívül a harmadik ilyen terület Észak-Amerikában az *Egyesült Államok északkeleti része*, nagyjából olyan háromszög, amelyet egyfelől az Atlanti-óceán határol, másfelől a Chesapeake-öböltől az Erie-tóig húzható vonal, a harmadik oldalon pedig a Nagy-tavak. *Kisebb terjedelmű népsűrűségi* gócot találunk még a Földön Kaliforniában, azután a déli félgömb különböző mérsékelt éghajlatú európai klímára emlékeztető területein is, a La Plata-síkságán, tehát Argentína északi részén, Buenos Aires környékén, majd folytatólag Uruguay területén és Dél-Brazíliában is, fel egészen Rio de Janeiróig. A nagy népsűrűségnek még kisebb terjedelmű gócai alakultak ki Afrikában a Fokföldön és Ausztrália egyes helyein.

Ha ezeket a felsorolt nagy népsűrűségű gócokat csoportokba akarjuk foglalni, *három típust* lehet megkülönböztetni, amelyek különböznek egymástól korukat és keletkezésük módját tekintve is. Az egyik a monszun-ázsiai típus, amelyet India, Kína, Japán felsorolt területei képviselnek.

A másik az európai típus, amely Európa nagy népsűrűségű részeit öleli fel, a harmadik pedig egy európai kolonizációs típus, gyarmati vagy gyarmateredetű típus, ahová az észak- és dél-amerikai, fokföldi, ausztráliai, részben még kialakulóban levő nagy népsűrűségű területek tartoznak. Mindhárom típus kora és kialakulásuk körülményei is mások, és mások az őket fenntartó tényezők is.

A legrégebbi köztük a *monszun-ázsiai*, itt messze a múltba visszanyúlóan találkozunk igen magas népsűrűséggel. Másik jellemző vonása, hogy autochton fejlemény, az ottani őshonos népesség körében alakult ki lassú fejlődés során. Harmadik jellemző vonása, hogy — nem említve a jelenlegi rohamos fejlődésből származó, újabb keletű foltokat — az itteni hatalmas emberi tömörülést legnagyobb részben a mezőgazdaság tartja el, ami nyilván csak úgy lehetséges, hogy az életszínvonal és az igények egyelőre még alacsonyak.

Karl A. Wittfogel: „The Hydraulic Civilizations" című tanulmányában (megjelent: „Man's Role in Changing the Face of the Earth". Szerk. William L. Thomas, Jr., IV. kiadás. Chicago, 1962., 152—164. l.) nagyjából az általunk monszun-ázsiainak nevezett népsűrűségi típust Egyiptommal, délnyugat-ázsiai és óamerikai egykori öntöző műveléses területekkel kiegészítve, az úgynevezett „agrohidraulikus civilizációk" közös vonásairól beszél, egyebek között népsűrűségi tekintetben is. Nem csupán egykor vagy manapság valóban egész terjedelmükben öntöző földművelésre berendezett, általában vízgazdálkodó területek tartoznak ide, hanem azokat mindenestül bőven felölelő olyan politikai alakulatok (egykori államok, birodalmak) is, amelyek társadalmának, intézményeinek évezredeken át formálódó egész jellege többé-kevésbé a magterületi vízgazdálkodással összefüggő termelőerőket tükrözi, azoknak a vidékeknek a viszonyait, ahol ősidők óta öntözéses földművelésre és árvízvédelemre rendezkedett be a népesség.

Természetesen a mi Monszun-Ázsiánkhoz tartozik Japán is, ahol egyetlen növénynek, a rizsnek a termelése kívánja csak meg a természetes csapadéknak mesterséges öntözéssel való kiegészítését. Itt a tagoltabb térszínen egészében nem is lehet szó olyan nagyméretű, az egész állam és társadalom életével sokoldalúan összeforrott öntöző és árvízvédelmi berendezésekről, mint pl. Kínában. Az ilyen és hasonló eseteket Wittfogel is megkülönbözteti az igazi hidraulikus civilizáció (és abban gyökerező agráralapú gazdasági élet, valamint azzal összeforrott kormányzat) előfordulásaitól. Megint más szempontból tartoznak külön típusba az indiai országok, ahol a teljes „hidraulikus" jelleg bizonyos területeken (Punjab) fennáll ugyan, míg másutt, ahol a forróövi őserdőknek a téli monszun erősen száraz évszakát nem ismerő éghajlati viszonyai uralkodnak, a rizsföldeket kivéve, nyoma sincsen öntözésnek (Maláj-félsziget). Az öntözéses és nem öntözéses gazdálkodású területeknek államonként nagyon különböző egymáshoz mért aránya, éppúgy mint a kicsiny, de sűrűn lakott oázisterületeknek a velük egy államhatáron belül fekvő gyér népességű sivatagok vagy puszták pásztorkodó világához mért különböző terjedelme (pl. Egyiptomban vagy Irakban) egyáltalán nem teszi feleslegessé, sőt egyenesen megkívánja az ilyen összetett területű államoknak mint sokoldalú valóságoknak egészben való szemléletét. Ez azonban legkevésbé sem pótolja a heterogén jellegű, azaz öntözött és nem öntözött területek szétválasztott, egyéni

vizsgálatát és például egyebek között külön-külön kiszámított népsűrűségüknek országhatároktól független összehasonlítását.

WITTFOGEL más szerzőkhöz hasonlóan hangsúlyozza a jellegzetes hidraulikus civilizációknak, valamint bámulatosan nagy népsűrűségüknek több ezer éves múltját, mezőgazdasági alapját és az ottani (tehát közel-keleti, kelet-ázsiai, óamerikai) agrárországoknak területén nagyon régen kialakult városi centrumoknak egykorú európai és más, öntözést nélkülözni tudó prekapitalista agrártársadalmak városaival összemérten hasonlóképpen igen nagy lélekszámát. A nagyon régi és hosszú, közös vonású prekapitalista múlt azonban egyáltalán nem jelenti a hidraulikus civilizációknak a jövőre nézve is egyforma típusú örök életét.

A mai nagy népsűrűségi gócok között a monszun-ázsiainál komplikáltabb az *európai típus*. Ez fiatalabb, mint a monszun-ázsiai, bár idősebb, mint a gyarmati. Ezt is autochton népesség alakította ki, fennállásában azonban igen sokféle tényező összegeződik. Szokás emlegetni ezek között Európa domborzati, éghajlati és egyéb természeti tényezők tekintetében való bizonyos *középszerűségét*. Ez úgy értendő, hogy nem találkozunk sem domborzati, sem éghajlati extremitásokkal, főként ilyen extremitásoknak nagy kiterjedésével, tehát nincsenek sem óriási kiterjedésű magashegységek, sem óriási táblás vidékek vagy síkságok. Éghajlati téren szintén nincsenek nagy kiterjedésű sivatagok, de óriási terjedelmű, nagyon bő csapadékú területek sem. A középszerűség megnyilvánul abban is, hogy az éghajlat — mint mondani szokás — mérsékelt, tehát jellemzi az évszakok váltakozása, tél és nyár; télen pihenő időszak köszönt be a vegetáció életében, ennek megfelelően a mezőgazdasági termelésben is, ami a készletek tartalékolását teszi szükségessé. De megnyilvánul az extremitások hiánya abban is, hogy a tél és nyár hőmérséklet-különbsége, különösen Óceáni-Európában, nem túlzottan nagy. A szélsőséges klimatikus és domborzati típusok hiánya kifejeződik a minden téren roppant aprólékos tagozódásban: hegységek, síkságok, dombságok kis területen sűrűn váltják fel egymást, hasonlóan tarka klimatikus vonásokkal.

Mindez igaz, azonban ezeket a tájsajátságokat sem szabad mereven, időtől függetlenül szemlélnünk és túlértékelnünk. Ezek a feltételek megvoltak évezredekkel ezelőtt is, mégis az európai nagy népsűrűség — éppúgy, mint az európai civilizáció számos mai vonása — akkor még nem alakult ki. Ezek a tényezők változatlanok voltak, ellenben az emberiség fejlődött, és a társadalmi fejlődés során bizonyos, már korábban is meglevő természeti adottságok kihasználhatóvá, értékessé váltak.

Nyilvánvaló, hogy a tél és nyár váltakozása, a téli tartalékolás szükségessége csak a fejlődésnek egy bizonyos fokán vált előnyössé. Más tájakkal összehasonlítva, mint nagyon kedvező körülmény domborodik ki az, hogy valamennyi mérsékelt, „európaias" jellegű klímaterület közül egyedül Európa fekszik öntözéses földművelésre régóta berendezkedett országok, Mezopotámia és Egyiptom közelében. De ugyanígy az ősi öntözéses kultúrájú országok közül is egyedül Mezopotámia és Egyiptom az, amelynek közelében fekszik egy ilyen európai jellegű klímaterület elegendően nagy kiterjedésben. A többi öntözéses kultúrájú tájak (India, Kína, óamerikai kultúrák) sokkal izoláltabbak voltak, kisebb-nagyobb távolságban magashegységek, vagy őserdők, vagy nem öntözhető sivatagok által körülvéve, amelyek megakadályozták a fejlett társadalmak mindenfajta vívmányának

más jellegű nagy területekre való kiterjeszkedését és elegendően terjedelmes szomszéd tájakon való továbbfejlődését. Ezzel szemben Mezopotámia és Egyiptom társadalmának korán kialakult magas fejlettsége volt éppen az az alap, amely szerepet játszott az európai gazdasági élet és az egész civilizáció kibontakozásának hajnalán; ezek átvett eredményeire támaszkodva Európa népessége az európai tájsajátságokat kedvezően ki tudta használni.

Bizonyos, hogy Európa aprólékos tagoltsága hozzájárult ahhoz, hogy a szűk kis miliőkben a fejlődés többé-kevésbé eltérő színezetű legyen. Különösen Óceáni-Európában, de bizonyára más európai tájakon is találkozunk a mindennapi élet apró megnyilvánulásainak, életformáknak, szokásoknak, hagyományoknak, az egész folklórnak számos olyan, több évezredes múltú regionális, vagy többé-kevésbé helyi vonásával, amely még a neolitkori környezetviszonyokat, az akkori kistájak helyi adottságait tükrözi. De az ilyen módon elkülönült embercsoportok tapasztalataikat, anyagi és szellemi javaikat — éppen, mert nem voltak a közlekedésnek leküzdhetetlen akadályai — könnyen ki tudták egymással cserélni. Az élet tájankénti rendkívüli tarkasága mellett — tehát ezzel látszólagos ellentmondásban— feltűnő, hogy milyen bámulatosan sok és a jelen felé közeledve egyre növekvő a kultúrának, a szellemi kincseknek az egész Európára kiterjedő közös vonása. Nemcsak a termelési, technikai, tudományos és művészeti ismeretek, stílusok, hanem a szokások, a mindennapi élet területén is ezernyi közös kinccsel találkozunk. Ha pedig mind a helyileg különböző, mind az Európaszerte közös szellemi javak külön-külön is ennyire bőségesek, micsoda világraszóló dús kincset jelentenek összességükben!

Újabb kedvező faktor jut szóhoz akkor, amikor a XVIII. században az ipartechnikai találmányokra kerül a sor. Az ipari forradalom idejét követően kedvező körülmény az, hogy Európa kőszénben gazdag. Ez korábban nem jelentett semmiféle különös előnyt, akkor válik előnnyé, amikor a társadalmi fejlődés az ipari forradalom eredményeit a gyáripar kiépítésében értékesítő kapitalizmus koráig eljutott.

Amit eddig elmondtunk, az némileg rávilágít arra, minek köszönheti az európai társadalom életének gazdasági alapja más földrészekhez viszonyítottan különösen magas fejlettségét. Ehhez most hozzátehetjük, hogy a termelőerők, általában a termelési mód múltbeli európai fejlődése többnyire a népsűrűségnek nagyjából párhuzamos növekedését váltotta ki, amivel azonban korántsem akarjuk azt mondani, hogy a termelési mód magas színvonala minden körülmények között nagy népsűrűséggel jár együtt. A kérdésre még visszatérünk. Erre bizonyos mértékig már az alapfogalmakat tárgyaló bevezető fejezetben rámutattunk, hangsúlyozván, hogy a belterjes területkihasználás nem feltétlenül azonos a sűrű népességgel.

Európa területének igen nagy részén 50-nél nagyobb a népsűrűség, csak Skandinávia tekintélyes darabja, továbbá a Szovjetunió legészakibb részei, a tundra- és részben a tajga-zóna területén, azután a magashegységek és a dél-európai félszigetek egyik-másik belső vidéke maradnak alatta ennek az értéknek. Jóval kisebb területű Európának az a része, amelyen a népsűrűség km^2-enként 100-at is meghalad, viszont ezen a területen belül igen jelentékeny darabon a népsűrűség felmegy 200 fölé, úgyhogy nagyobb a különbség az 50-es és 100-as népsűrűség-értékű területek terjedelme között, mint a 100-as és 200-as népsűrűség-értékűek közt.

Azok a területek, ahol 100, vagy éppen 200 felett van a népsűrűség értéke, meglehetősen egyeznek Európának *legfőbb iparvidékeivel.* Ilyenek Nagy-Britannia iparvidékei (Skót-alföld, Pennine-hegység környéke, Wales stb.), az európai kontinensen a variszkuszi hegységrendszer tönkjeinek északi peremét követő nagyipari sáv, a Rajna völgyét követő sáv, amely Svájc északi részére is átterjed, a Pó-síkság, a Szovjetunió közismert nagyipari vidékei (Donyec-medence, Moszkva környéke stb.). Az ipari forradalom kora óta, a kontinentális európai területeken a múlt századnak inkább a második felében meginduló ipari fejlődés nagy embertömegeket gyűjtött maga köré, de mégsem mondhatjuk, hogy a mai nagy népsűrűség kialakulásának mindenütt ez volt az egyetlen tényezője. Maga az iparosodás is többféle tényezőhöz igazodott, a legtöbb esetben a kőszén-lelőhelyekhez. A Pó-síkságon vagy Svájcban más tényezők sűrítették az ipart.

De ha azoknak a korábbi időknek népsűrűségi térképét rajzoljuk meg, amikor a mai nagyipar még nem bontakozott ki, akkor is a fentebb felsorolt területek jelentékeny része eléggé magas népsűrűségi értékekkel tűnik ki, ami arra utal, hogy a mai nagyipar kialakulásán kívül szerepe volt a népesség erősebb tömörülésében *régi idők óta* fontos közlekedő *útvonalak* jelenlétének is. Ilyen útvonalak kötik össze a Földközi-tenger vidékét az Alpokon át, Svájcon és a Rajna völgyén keresztül Flandriával. A Rajna völgyében és Észak-Svájcban található nagy népsűrűség részben erre vezethető vissza. Egy másik fontos útvonal, szintén a Földközi tenger vidéke és Flandria között, a Rhône völgyét követte, bár az sokkal kevésbé tűnik ki nagy népsűrűségével. Ugyancsak ősidők óta nagy jelentőségű az a hegylábi útvonal, amely a variszkuszi hegységrendszer északi peremét kíséri, Nyugat-Európából Kelet-Európa felé.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk: Európa ma népsűrűségben vezető tájainak, sőt általában egész Európának viszonylag magas népsűrűsége fiatalabb, mint a monszun-ázsiai nagy népsűrűségek. Mindenesetre autochton eredetű, sokféle tényezőnek köszönheti kialakulását, és sokféle tényező is tartja fenn.

Más megint az a *gyarmati típus,* amelynek legfejlettebb képviselője az Egyesült Államok északkeleti része, egyéb képviselői a La Plata-torkolat vidéke, valamint a Fokföld és Ausztrália egyes részein most kialakulóban levő népsűrűségi gócok. Ezeken a területeken a legfiatalabb a nagy népsűrűség. Kialakulása — érthető módon — az európai gyarmatosítással kezdődik. Ez egyértelmű azzal, hogy itt nem autochton fejlődésről van szó, hanem Európából átplántált népesség az, amely Európában már magas fokra fejlődött civilizációját, technikai készségét viszi magával új hazájába. Egyébként az ezeket a nagy népsűrűségeket fenntartó tényezők sokban hasonlítanak Európához.

A népsűrűség kérdését figyelemre méltó módon taglalja Ju. G. Szauskin „Bevezetés a gazdasági földrajzba" című munkája. Különösen érdekesek településföldrajzi szempontból a következő megállapításai: 1. Az ipari központok és az árutermelő körzetek inkább települnek át, mint az embertömegek. (Az OSZFSZK Központi Feketeföld-övezete már régen nem az ország első éléstára, mint ahogy az egykori vjatkai és permi kormányzóságok faszénnel működő régi kohászati üzemei helyett másutt telepedett meg sokkal modernebb kohászat anélkül, hogy ez egyúttal a népesség átköltözését okozta volna). 2. A viszonylag alacsony népsűrűség a modern technika mellett

egyáltalán nem jelenti a termelőerők fejlettségének alacsony színvonalát. Az elektromos energia fokozódó szerepe ugyanis a szükséges munkáslétszám csökkenésével jár. Ezért például a Szovjetunióban új területek birtokbavétele a vízi erőművek bázisán, elektromos kohászat, elektrokémia, villamosított közlekedés és villamosított mezőgazdaság bevezetése révén kisebb népsűrűséggel valósítható meg, mint a szénbányászat és a gőzgépek uralmának idején. Ez a két körülmény már önmagában is eléggé indokolja a jelenben fokozódó mértékű eltérést a fejlettebb szintű termelőerők és a magasabb fokozatú népsűrűség területi elhelyezkedése között. 3. A főleg a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen tundrák, sivatagok, forróövi őserdők népsűrűsége függ benépesülésük korától, de főleg természeti kincseik felhasználásának mai színvonalától. 4. Nemcsak a termelőerők, hanem a termelési viszonyok is szerepet játszanak valamely vidék népsűrűségének alakulásában. (Brazília szavannaszerű belső vidékein a partvidéki földbirtokosok a földek felvásárlásával akadályozzák meg sűrűbb mezőgazdasági népesség odatelepedését, egyrészt tengerközeli ültetvényeik olcsó munkaerejének elvesztésétől, másrészt a termelésben új versenytársaktól tartván.) 5. A marxizmus—leninizmus klasszikusainak azt a tanítását, hogy a termelés minden történelmi rendszerének külön népesedési törvénye van, SZAUSKIN példákkal világítja meg.

IRODALOM ÉS MUTATÓK

AZ ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ VÁLOGATOTT IRODALMA

Az alábbi bibliográfiai összeállítás nem tekinti céljának a teljességet, egyébként terjedelme jóval meghaladná a mostanit. A magyar nyelven megjelent munkákat aránylag nagyobb mértékben veszi ugyan figyelembe, de még itt is igen korlátozottan lépi túl a szigorú értelemben vett általános településföldrajz határait. Mégis túllépi egyrészt az érintkező gazdaság- és közlekedésföldrajzi ágazatok, valamint a régészet, a művészettörténet, a tárgyi néprajz, az építészet, urbanisztika, településtörténet, statisztika illetve demográfia, szociológia, nyelvészet stb. felé, ott, ahol azt akár a rokon tudományágak szemléletének megismerése, akár az a kényszerű helyzet tette mellőzhetetlenné, hogy maga a településföldrajz nem rendelkezik a kérdéses tárgykört felölelő feldolgozásokkal. De bibliográfiánk elkerülhetetlenül túllép az általános településföldrajz határain a regionális településföldrajz felé is minden olyan esetben, amikor egy-egy általános kérdést éppen valamely regionális monográfia világít meg különösen élesen. Ezekben az esetekben még kevésbé lehetett célunk a bibliográfiai teljesség; számos hasonló jellegű és értékű munka közül tisztán példaképpen választottunk ki egyet-egyet.

Összeállításunkban még így is jóval több munka címe szerepel, mint amennyire a könyv szövege utal. Minthogy a könyv szövege legtöbbnyire csupán a szerzők nevét említi, nem pedig egyúttal kérdéses művük címét is, hogy azokra mégis könnyen rátaláljon az olvasó, célszerűnek látszott a bibliográfiai anyagnak hat fejezetre osztása. Az egyes fejezetek könnyűszerrel azonosíthatók a könyv megfelelő fejezeteivel. A munkák címeinek a szerzők betűrendje szerint való felsorolása a bibliográfia minden fejezetében újra kezdődik. Így igen sok szerző egy-egy bibliográfiai fejezeten belül csupán egyetlen művel szerepel, de ha mégis többel, rendszerint olyankor sem nehéz kitalálni, hogy könyvünk szövegének adott része melyikkel kapcsolatban emlegeti.

Viszont ennek a beosztásnak természetes velejárója, hogy átfogóbb tárgykörű, vagy éppen kézikönyvszerű munkák — többnyire olyanok, amelyeket mindent átfogó, heterogén tartalmuknál fogva könyvünk részletekbe bocsátkozó szövegének egyetlen helye sem említ — a bibliográfia több, esetleg valamennyi fejezetében helyet találnak. Ilyenkor azonban részletesebb bibliográfiai adataik csak első említésük helyén szerepelnek, másutt csupán címüknek többé-kevésbé rövidített formája található, zárójelben történő utalással az első említés sorszámára. A sorszámozás — tekintet nélkül a bibliográfia külön fejezeteire — ismétlés nélküli végig az egész irodalmi összeállításon. Így például a „Városok alaprajza" fejezetcímen belül, a 257. sorszám alatt szerepel SORRE nevű szerzőnek egy munkája, mégpedig címének csupán kezdőszavaival: „Les fondements . . . ", utána zárójelben a 28. sorszám olvasható, amely alatt azután ugyanennek a műnek teljes címe, megjelenésének helye és éve is megtalálható. Végiglapozva a bibliográfiát, meggyőződhetünk róla, hogy ugyanezt a munkát említi a 99., 186., 397. és 541. sorszám is, tehát a bibliográfia valamennyi fejezete. Az általános településföldrajz minden ágazatát felölelő kézikönyvvel van ez esetben dolgunk, éppúgy, mint például a 15., 69., 142., 226., 321., 477. sorszám alatt szereplő HASSINGER-féle munka esetében is. Ilyen kézikönyveknek nem csupán a címét adja meg összeállításunk, hanem esetről esetre a könyv valamennyi olyan fejezetének címét és lapszámát is, amelyeknek tartalma a bibliográfia megfelelő fejezetének tárgyköréhez tartozik.

Alapfogalmak. Az általános településföldrajz tárgya

1. BLANCHARD, RAOUL: Une méthode de géographie urbaine. (La Vie Urbaine, 1922. és Revue de Géogr. Alpine, 1928.)

2. BOBEK, HANS: Grundfragen der Stadtgeographie. (Geographischer Anzeiger, 1927.). — A városfogalom: 216. l.

3. BOESLER, KLAUS-ACHIM: Die städtischen Funktionen (Ein Beitrag zur allgemeinen Stadtgeographie auf Grund empirischer Untersuchung in Thüringen). Berlin, 1960.

4. BRUNHES, JEAN: Géographie humaine de la France. Tome II. Paris, 1926. — A városfogalom: 80. l.
5. CAVAILLÈS, HENRI: Comment définir l'habitat rural? (Annales de Géographie, 1936.). — A városfogalom: 561. l.
6. CHABOT, GEORGES: Les villes. Aperçu de géographie humaine. (Collection Armand Colin) Paris, 1948. „Introduction" c. fejezet (7—20. l.)
7. CHOLNOKY JENŐ: Az emberföldrajz alapjai. (Magyar Földrajzi Értekezések, IV.) Budapest, 1922. — A városfogalom: 29. és köv. lapok.
8. CHRISTALLER, WALTER: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena, 1933. — Passim.
9. DÖRRIES, HANS: Die Städte im oberen Leinetal. Göttingen, 1925. — A városfogalom: 6. l.
10. DÖRRIES, HANS: Entstehung und Formenbildung der niedersächsischen Stadt. Stuttgart, 1929. — A városfogalom: 16. l.
11. DÖRRIES, HANS: Der gegenwärtige Stand der Stadtgeographie. (Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft Nr. 209., 1930.)
12. DZIEWONSKI, KAZIMIERZ: Geografia osadnictwa i zaludnienia (= Település- és lakosságföldrajz) (Przegląd geograficzny, 1956). Magyar nyelvű ismertetése: Földrajzi Értesítő, 1958.
13. GEORGE, PIERRE: La ville. Le fait urbain à travers le monde. Paris, 1952. — A városfogalom: 28—30. l.
14. HASSERT, KURT: Die Städte geographisch betrachtet. (Aus Natur und Geisteswelt, 163. Bd.) Leipzig, 1907. — „Der Begriff Stadt" c. fejezet (1—6. l.).
15. HASSINGER, HUGO: Die Geographie des Menschen. (KLUTE: Handbuch der Geographischen Wissenschaft. Allgemeine Geographie. Zweiter Teil: Das Leben auf der Erde) Potsdam, 1933. „Siedlungsgeographie" c. fejezet (403—457. l.). Ebben a „Grundbegriffe und Methoden" c. alfejezet (403—407. l.). (Ezen belül a városfogalom: 405—406. l.) A városias magános településekről szól a „Siedlungen verschiedener Zweckbestimmung" c. alfejezet (446—447).
16. HÉZSER AURÉL: A települések városi jellege. (Földrajzi Közlemények, 1933.)
17. KOVALJOV, SZ. A.: Nyekotorije principialnije voproszi tyipologii rasszelenyija (= A település-tipológia néhány elvi kérdése). (Voproszi Geografii, 45. sz., 1959.)
18. MAJOR JENŐ: A középkori magyar városkép problémájához. (Településtudományi Közlemények, 7. sz., 1955.)
19. MAYER, ROBERT: Die räumliche Gliederung der Stadt Graz. Graz, 1934. — A városfogalom: 7. l.
20. MAYER, ROBERT: Städtegenerationen im Donauraume. (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien, 1943). — A városfogalom: 6. l.
21. MENDÖL TIBOR: A városföldrajz tárgyköre és feladatai. (Városi Szemle, 1946.)
22. MENDÖL TIBOR: A szocialista településföldrajz problémái. (A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1954. és Földrajzi Közlemények, 1956.)
23. RATZEL, FRIEDRICH: Die geographische Lage der grossen Städte. (Jahrbuch der Gehe-Stiftung, IX.) Dresden, 1903. — A városfogalom: 37. l.
24. RICHTHOFEN, FERDINAND: Vorlesungen über allgemeine Siedlungs- und Verkehrsgeographie. Berlin, 1908. — A városfogalom: 262—263. l.
25. SCHÖLLER, PETER: Aufgaben und Probleme der Stadtgeographie. (Erdkunde, 1953.)
26. SCHWARZ, GABRIELE: Allgemeine Siedlungsgeographie. (OBST, ERICH: Lehrbuch der Allgemeinen Geographie, Band VI.) Berlin, 1959. „II. Die ländlichen Siedlungen im eigentlichen Sinne" c. fejezetből: „Definition und wirtschaftliche Typisierung" c. alfejezet (31—34. l.); „III. Die zwischen Stadt und Land stehenden Siedlungen (nicht-ländliche, teilweise stadtähnliche Siedlungen)" c. fejezetben a rövid definíció (205. l.); „IV. Die Städte" c. fejezetből „Das geographische Wesen der Stadt. Der geographische Stadtbegriff" c. alfejezet (309—314. l.).
27. SOMBART, WERNER: Der Begriff der Stadt. (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1907.)
28. SORRE, MAX: Les fondements de la géographie humaine. Tome III. L'habitat. Paris, 1952. — A városfogalom: 175—180. l.
29. TELEKI PÁL: Város. (Közgazdasági Enciklopédia, IV. kötet) Athenaeum, Budapest, é. n. — A városfogalom: 1351. és köv. hasábok.
30. TELEKI PÁL: A gazdasági élet földrajzi alapjai. II. kötet. Budapest, 1936. — „Városiasodás" c. fejezet. — A városfogalom: 590—592. l.

31. VIDAL DE LA BLACHE, PAUL: Principes de géographie humaine. Paris, 1922. — „La ville" c. fejezet (291—295. l.) — A városfogalom: 291. l.
32. WAGNER, HERMANN: Lehrbuch der Geographie. Erster Band. Dritter Teil-Allgemeine Erdkunde. Hannover, 1923. (10. kiadás) — A városfogalom: 844. l.

A hajlékok

33. BASTIAN, ADOLF: Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung. 3 Bde. Leipzig, 1860.
34. BASTIAN, ADOLF: Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen. 2 Bde. Berlin, 1896. (Vö. SCHWARZ, RICHARD, 97.)
35. BÁTKY ZSIGMOND: Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban. (Föld és Ember, 1921.)
36. BÁTKY ZSIGMOND: Építkezés. (A Magyarság Néprajza, I. köt.; főleg a 133—245. l.) Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
37. BÁTKY ZSIGMOND: Magyar tűzhelyek és háztípusok. (Néprajzi Értesítő, 1930.)
38. BAUM, JULIUS: Süddeutschland. (Die Schöne Deutsche Stadt). München, 1912.
39. BRUNHES, JEAN: Géographie humaine de la France, I. Paris, 1920.
40. BRUNHES, JEAN: La géographie humaine. Paris, 1925. Troisième édition. Premier volume, Chapitre III.: „Maisons et chemins" c. fejezetből a 99—135., 143—156., 197—198. l., valamint a III. kötet (ebben kitűnő fényképgyűjtemény).
41. CHABOT, GEORGES: Les villes. . . (Lásd: 6.) „Le cadre" c. fejezetből „La maison urbaine" és „Les types de villes . . ." c. alfejezetek (138—154. l.).
42. CLERGET, MARCEL: L'habitation indigène au Caire. Essai de classification géographique. (Annales de Géographie, 1931.)
43. CVIJIĆ, JOVAN: La péninsule balkanique. Géographie Humaine. Paris, 1918.
44. CSATKAI ENDRE és szerzőtársai: Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország Műemléki Topográfiája II (I.) Budapest, 1953.
45. DEFFONTAINES, PIERRE: L'homme et la forêt. (Collection: Géographie Humaine, 2.) Paris, 1933. — „La forêt au service de l'habitation . . . " c. fejezet (120—125. l.).
46. DEMANGEON, ALBERT: L'habitation rurale en France. (Annales de Géographie, 1920.)
47. DEMANGEON, ALBERT: France économique et humaine. (Géographie Universelle. Tome VI. La France. Deuxième partie) Paris, 1946. — „L'habitation rurale" c. fejezet (166—185. l.)
48. DERCSÉNYI DEZSŐ—POGÁNY FRIGYES: Pécs. (Városképek — Műemlékek) Budapest, 1956.
49. DICKINSON, ROBERT E.: The West European City. London, 1951. — Főleg a 317—329., 473—478., 487—509. l.
50. DOYON, G.—HABRECHT, R.: L'architecture rurale et bourgeoise en France. Étude sur les techniques d'autrefois et leurs applications à notre temps, Paris, 1942.
51. FLEURE, H. J.: Some Types of Cities in Temperate Europe. (Geographical Review, 1920.)
52. FROBENIUS, LEO: Die Bautypen Ozeaniens. (Petermanns Mitteilungen, 1900.)
53. FROBENIUS, LEO: Das unbekannte Afrika. Aufhellung des Schicksals eines Erdteils. München, 1923.
54. GEISLER, WALTER: Die deutsche Stadt. Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft. (Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde, XXII. Bd. 5. Heft) Stuttgart, 1924.
55. GERAMB, VIKTOR: Die Kulturgeschichte der Rauchstuben. Heidelberg, 1923.
56. GÖNCZI FERENC: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 402—486. (főleg 420—422.) l.
57. GRAEBNER, FRITZ: Methode der Ethnologie. Heidelberg, 1911.
58. GRANÖ, J. G.: Gehöfte und Siedlungen in Finnland. (Turun Yliopiston Maantieteellisen Laitoksen Julkaisuja, No. 15.) Helsinki, 1937.
59. GRISEBACH, AUGUST: Die alte deutsche Stadt in ihrer Stammeseigenart. Berlin, 1930.
60. GRUBER, O.: Deutsche Bauern- und Ackerbürgerhäuser. Karlsruhe, 1926.

61. GRUND, ALFRED: Die Veränderungen der Topographie im Wiener Walde und Wiener Becken. (PENCK: Geographische Abhandlungen, VIII. Bd. 1. Heft) Leipzig, 1901.
62. GUNDA BÉLA: A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére. (Ethnographia — Népélet, 1936.)
63. GUNDA BÉLA: Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében. (Földrajzi Közlemények, 1941.)
64. GUNDA BÉLA: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. (Előadás, megje ent: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, V. kötet, 1—4. szám, 373. l.) Budapest, 1954.
65. GYÖRFFY, STEPHAN: Das Bauwesen der Hirten im Ungarischen Tiefland. Debrecen, 1927.
66. HABERLANDT, MICHAEL—HABERLANDT, ARTHUR: Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur. Stuttgart, 1928. — „Die Grundformen des Wohnbaus" c. fejezet (404—451. l.) és „Die Innengestaltung des Hauses" c. fejezetből 451—484. l.
67. HASSERT, KURT: Die Städte . . . (Lásd: 14.) „Das Baumaterial der Städte" c. fejezet (123—133. l.).
68. HASSINGER, HUGO: Kunsthistorischer Atlas von Wien. (Österreichische Kunsttopographie XV.) Wien, 1916.
69. HASSINGER, HUGO: Die Geographie des Menschen . . . (Lásd: 15.). — „Baustoff und Bauformen der Behausungen nach ihrer geographischen Verbreitung" c. alfejezet (407—422. l.); a „Lage, Form und Bild ländlicher Siedlungen" c. alfejezetből a 431—432. l. és a „Lage, Form und Bild städtischer Siedlungen" c. alfejezetből a 445. l.
70. HELBOK, ADOLF: Die Formenlandschaften des deutschen Bauernhauses und ihre gestaltenden Kräfte. (Zeitschrift Württemberg, 1929.)
71. HELBOK, ADOLF: Haus und Siedlung im Wandel der Jahrtausende. (MEIER, JOHN: Deutsches Volkstum, 6. Bd.) Berlin und Leipzig, 1937.
72. HORLER MIKLÓS, BORSOS BÉLA [stb.]: Budapest Műemlékei I. (Magyarország Műemléki Topográfiája IV.) Budapest, 1955.
73. JANKÓ JÁNOS: A Balaton-melléki lakosság néprajza. (A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei. Harmadik kötet, második rész.) Budapest, 1902. Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága. — „A lakóház typusa" c. fejezet (189—206. l.).
74. JESSEN, OTTO: Höhlenwohnungen in den Mittelmeerländern. (Petermanns Mitteilungen, 1930.)
75. Die ländlichen Siedlungen in verschiedenen Klimazonen. Szerk. KLUTE, FRITZ, Breslau, 1933.
76. LEIXNER, OTHMAR: Der Stadtgrundriss und seine Entwicklung. Wien, 1924.
77. LETTRICH EDIT: A dorogi iparvidék városa: Esztergom (Sajtó alatt).
78. MACHATSCHEK, FRITZ: Landeskunde der Sudeten- und Westkarpatenländer. Stuttgart, 1927.
79. MAJOR MÁTÉ: Építészettörténet. I. Ősközösségi és rabszolgatartó társadalmak építészete. Budapest, 1954. — II. Feudális társadalmak építészete. Budapest, 1955. — III. Tőkés és szocializmust építő társadalmak építészete. Budapest, 1960.
80. MAULL, OTTO: Geographie der Kulturlandschaft. (Sammlung Göschen, Bd. 1055) Berlin—Leipzig, 1932. „Siedlungsgeographie" c. fejezetből a 82—85. l.
81. MAYER, ROBERT: Byzantion — Konstantinupolis — Istanbul. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 71., 3. Abhandlung). Wien und Leipzig, 1943.
82. MENDÖL TIBOR: Die Stadt im Karpatenbecken. (Földrajzi Közlemények, nemzetközi kiadás, 1943.) — Főleg a 82—93. l.
83. MIELKE, ROBERT: Siedlungskunde des deutschen Volkes. II. kiadás. München, 1936.
84. MÜLLER-WILLE, WILHELM: Haus- und Gehöftformen in Mitteleuropa. (Geographische Zeitschrift, 1936.)
85. NAUMANN, HANS: Grundzüge der deutschen Volkskunde. (Wissenschaft und Bildung, Bd. 181.) Leipzig, 1929.
86. OELMANN, FRANZ: Haus und Hof im Altertum. I. Die Grundformen des Hausbaus. Berlin und Leipzig, 1927.
87. PASSARGE, SIEGFRIED: Landschaft und Kulturentwicklung in unseren Klimabreiten. Hamburg, 1922.
88. Stadtlandschaften der Erde. Szerk. PASSARGE, SIEGFRIED. Hamburg, 1930.

89. PRINZ GYULA—TELEKI PÁL: Magyar földrajz. Második rész: A magyar munka földrajza. (Magyar Föld—Magyar Faj II.) Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. — „Házak a tájban" c. fejezet (277—301. l.). — „A védelem, egyházi élet és a vásárok tájrajzi hatásai" c. fejezetből a 347—360. l.; „A városok az ország tájrajzában" c. fejezetből a 402—421. l.

90. QUENEDEY, RAYMOND: L'habitation rouennaise. Étude d'histoire de géographie et d'archéologie urbaines. Rouen, 1926.

91. RADIG, WERNER: Frühformen der Hausentwicklung in Deutschland. Die frühgeschichtlichen Wurzeln des deutschen Hauses. Berlin, 1958.

92. RATZEL, FRIEDRICH: Völkerkunde. Leipzig, 1887. Erster Band. „Erfinden und Entdecken" c. fejezet (42—54. l.) és „Die Wohnstätten" c. fejezet (73—79. l.).

93. RUDOLPH, MARTIN: Die ländlichen Siedlungen Norwegens. (KLUTE: Die ländlichen Siedlungen . . . — lásd: 75. — c. gyűjteményes munka egyik tanulmánya). Breslau, 1933.

94. SCHAEFER, GUSTAV: Kunstgeographische Siedelungslandschaften und Städte-Bilder. Basel, 1928.

95. SCHIER, BRUNO: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg, 1932.

96. SCHWARZ, GABRIELE: Allgemeine Siedlungsgeographie. . . (Lásd: 26.). — „II. Die ländlichen Siedlungen im eigentlichen Sinne" c. fejezetből „Die Wohnstätten" c. alfejezet (45—78. l.); „IV. Die Städte" című fejezetből „Die Aufrissgestaltung" c. rész (463—469. l.).

97. SCHWARZ, RICHARD: Adolf Bastians Lehre von Elementar- und Völkergedanken. Borna—Leipzig, 1909.

98. SIRELIUS, U. T.: Über die primitiven Wohnungen der finnischen und obugrischen Völker. Société Finno-Ougrienne. Helsingfors, 1910.

99. SORRE, MAX: Les fondements . . . (Lásd: 28.) Chapitre IV. „L'habitation rurale, l'écologie rurale" c. fejezet (121—153. l.).

100. SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN—DÉTSHY MIHÁLY: Az építészet rövid története. Budapest, 1956.

101. TÁLASI ISTVÁN: A jószág enyhelye a kiskun pusztákon. (Ethnographia — Népélet, 1936.)

102. TÁLASI ISTVÁN: Hozzászólás Gunda Béla előadásához. (Lásd: 64.) (Megjelent: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, V. köt., 1—4. sz., 390. l.) Budapest, 1954.

103. TAYLOR, GRIFFITH: Urban Geography. A Study of Site, Evolution, Pattern and Classification in Villages, Towns and Cities. — London—New York, 1949.

104. TELEKI PÁL: A gazdasági élet. . . (Lásd: 30.) „Városiasodás" c. fejezetből a 612—627. és a 642—645. l.

105. VAJKAI AURÉL: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, 1948.

106. VIDAL DE LA BLACHE, PAUL: Principes. . . (Lásd: 31.) „Les matériaux de construction" c. fejezet (149—167. l.). — Térkép a könyv legvégén: „Matériaux et développement des formes de constructions". — A „pays de Caux" csoportos udvarházáról lásd: „Les Établissements humains" c. fejezet, 180. l.

107. WOLF, GUSTAV: Mitteldeutschland. (Die Schöne Deutsche Stadt) München, 1911.

108. WOLF, GUSTAV: Norddeutschland. (Die Schöne Deutsche Stadt) München, 1913.

109. ZUCKER, PAUL: Deutsche Hansestädte. Ein Bilderatlas. (Wissenschaft und Bildung, 251.) Leipzig, é. n.

110. ZUCKER, PAUL: Die Stadt als Form. Wien, 1928.

Falusias települések alaprajza

111. BÁTKY ZSIGMOND: Építkezés. . . (Lásd: 36.). Főleg 124—133. l.

112. BLOCH, MARC: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris, 1931.

113. BOBEK, HANS: Soziale Raumbildungen am Beispiel des Vorderen Orients. (Deutscher Geographentag 1948, München), Landshut, 1950.

114. BRUNHES, JEAN: La géographie humaine . . . (Lásd: 40.). „Maisons et chemins" c. fejezetből a 173—186. l.

115. CVIJIĆ, JOVAN: La péninsule balkanique . . . (Lásd: 43.).

116. DEMANGEON, ALBERT: La géographie de l'habitat rural. (Annales de Géographie, 1927.)
117. DION, ROGER: Essai sur la formation du paysage rural français. Tours, 1934.
118. DOBERSKÝ, JOSEF: Od trojpolného hospodářství k společnému osevu jzd v Dobrém (From the Tri-fallow System to Cultivation in Common of the Unified, Agricultural Co-operative at Dobré). Praha, 1950.
119. ENGELS, FRIEDRICH: Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen. Zürich, 1884. (Magyarul: ENGELS: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1949. Szikra kiadás.)
120. ERDELJANOVIC, JOVAN: Les études de géographie humaine en pays serbe. (Annales de Géographie, 1905.)
121. FÉL EDIT: Adatok Dunapataj néprajzához. (Néprajzi Értesítő, 1937.)
122. FÉL EDIT: Néprajzi adatok Őrhalomból. (Néprajzi Értesítő, 1938.)
123. FODOR FERENC: Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó). (Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény, II.) Budapest, 1930.
124. FODOR FERENC: A Szörénység tájrajza. (Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény, VI.) Budapest, 1930. 162—174. l.
125. FODOR FERENC: A Jászság életrajza. Budapest, 1942.
126. GOMME, GEORGE: The Village Community. London, 1890.
127. GOUROU, PIERRE: Les paysans du delta tonkinois. Étude de géographie humaine. École Publique Française d'Extrême-Orient, Paris, 1936.
128. GRADMANN, ROBERT: Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. (Geographische Zeitschrift, 1901.)
129. GRADMANN, ROBERT: Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungsgeschichte. (Geographische Zeitschrift, 1906.)
130. GRADMANN, ROBERT: Das ländliche Siedlungswesen des Königreichs Württemberg. (Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde, XXI. Bd., 1. Heft) Stuttgart, 1913.
131. GRADMANN, ROBERT: Die Steppenheidetheorie. (Geographische Zeitschrift, 1933.)
132. GUNDA BÉLA: Földrajzi megfigyelések az Ormánságban (Földrajzi Közlemények, 1938.).
133. GYÖRFFY ISTVÁN: A nagykun tanya (Néprajzi Értesítő, 1910.).
134. GYÖRFFY ISTVÁN: A feketekörös-völgyi magyarság. Településföldrajzi tanulmány (Földrajzi Közlemények, 1913.).
135. GYÖRFFY ISTVÁN: Az alföldi kertes városok. Budapest, 1926.
136. GYÖRFFY ISTVÁN: Hajdúböszörmény települése. (Föld és Ember, 1926.)
137. GYÖRFFY ISTVÁN: Gazdálkodás c. fejezetből az állattartásról és a földművelésről szólók, főleg: 114—117., 119—121., 142—149., 190—198. l. (A Magyarság Néprajza, II. köt.) Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
138. GYÖRFFY ISTVÁN: Telekformáink. (Földrajzi Közlemények, 1935.)
139. GYÖRFFY ISTVÁN: A magyar tanya. (Földrajzi Közlemények, 1937.)
140. HANSSEN, GEORG: Zur Geschichte der Feldsysteme in Deutschland. (Agrarhistorische Abhandlungen, 1880.)
141. HARTKE, WOLFGANG: Die Heckenlandschaft. (Erdkunde, 1951.)
142. HASSINGER, HUGO: Die Geographie des Menschen. . . (Lásd: 15.). — A „Lage, Form und Bild ländlicher Siedlungen" c. alfejezetből a 427—431. l.
143. HELBOK, ADOLF: Haus und Siedlung. . . (Lásd: 71.).
144. HOFER TAMÁS: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez (Ethnographia, 1955.).
145. HOFER TAMÁS: Csűrök és istállók a falun kívül (Ethnographia, 1957.).
146. HÖVERMANN, JÜRGEN: Bauerntum und bäuerliche Siedlung in Äthiopien (Die Erde, 1958.).
147. KIEŁCZEWSKA, MARJA: Osadnictwo wiejskie Pomorza (L'habitat rural de la Poméranie). (Badań Geograficznych, 1934.)
148. Die ländlichen Siedlungen . . . (Lásd: 75.) Szerk. KLUTE FRITZ.
149. KOGUTOWICZ KÁROLY: Dunántúl és Kisalföld írásban és képben, I. és II. Szeged, 1930. és 1936. (Útifalu csűrök zárt sorával: lásd pl. Márkó, Ajkarendek képe: I. köt. XVIII. tábla.)
150. KOVALJOV, Sz. A.: Tyipi szelszkih Poszelenyij SZSZSZR (= A Szovjetunió falusi településtípusai). (Voproszi Geografii, a XVIII. nemzetközi földrajzi kongresszusra készült kiadás, 1956.)

151. KRENZLIN, ANNELIESE: Dorf, Feld und Wirtschaft im Gebiet der grossen Täler und Platten östlich der Elbe. (Forschungen zur deutschen Landeskunde, Bd. 70) Remagen, 1952.
152. LABODA ZSIGMOND—MAJOR JENŐ: Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata. (Településtudományi Közlemények, 8. sz., 1956.; részletes belsőség-térkép a 72. l. után).
153. LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
154. LEFÈVRE, MARGUERITE: Carte régionale du peuplement de la Belgique (La Géographie, 1921.)
155. LEFÈVRE, MARGUERITE: La densité des maisons rurales en Belgique (Annales de Géographie, 1923.).
156. LEFÈVRE, MARGUERITE: L'habitat rural en Belgique. Liège, 1925.
157. MAINE, HENRY JAMES SUMNER: Village Communities in the East and the West. London, 1871.
158. MAJOR JENŐ: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. (Településtudományi Közlemények, 11. sz., 1959.).
159. MAJOR JENŐ: A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon (Településtudományi Közlemények, 12. sz., 1960.)
160. MARTINY, RUDOLF: Die Grundrissgestaltung der deutschen Siedlungen (Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft Nr. 197.), 1928.
161. MARX, KARL: Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen. (Része a „Grundrisse der politischen Ökonomie" c. műnek) Moskau, 1939. (Eredeti kézirat megírása: 1857—1858.) (Magyarul: MARX: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra kiadás, Budapest, 1953.
162. MAULL, OTTO: Geographie der Kulturlandschaft . . . (Lásd: 80.) —81—82. l.
163. MEITZEN, AUGUST: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. Band I—III. + Atlas. Berlin, 1895.
164. MENDÖL TIBOR: Die Stadt im Karpatenbecken . . . (Lásd: 82.) — Főleg a 74—82. l.
165. MIELKE, ROBERT: Das deutsche Dorf. (Aus Natur und Geisteswelt, Bd. 192) Leipzig und Berlin, 1920.
166. MIELKE, ROBERT: Die Entstehung des Rundlings. (Zeitschrift für Ethnologie, 1920.).
167. MIELKE, ROBERT: Entstehung und Ausbreitung des Strassendorfes. (Zeitschrift für Ethnologie, 1926.)
168. MIELKE, ROBERT: Siedlungskunde des deutschen Volkes . . . (Lásd: 83.)
169. MORTENSEN, HANS: Zur Entstehung der deutschen Dorfformen, insbesondere des Waldhufendorfes. (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften Göttingen, Phil.—Hist. Kl. 1946—47.)
170. NIEMEIER, GEORG: Gewannfluren. Ihre Gliederung und die Eschkerntheorie. (Petermanns Mitteilungen, 1944.)
171. NIEMEIER, GEORG: Frühformen der Waldhufen. (Petermanns Mitteilungen, 1949.)
172. OLUFFSEN, O. C.: Bidrag til oplysing om Danmarks indvortes forfatning in de aeldre tider isaer i det trettende aarhundrede. Köbenhavn, 1821. — Említi MEITZEN, AUGUST: Siedelung und Agrarwesen. . . (Lásd: 163.) I. köt. 20. és köv. lapok.
173. OTREMBA, ERICH: Die Entwicklungsgeschichte der Flurformen im Oberdeutschen Altsiedelland. (Berichte zur deutschen Landeskunde), 1951.
174. OTREMBA, ERICH: Allgemeine Agrar- und Industriegeographie. (LÜTGENS: Erde und Weltwirtschaft, Band 3.) Stuttgart, 1953. — „Die Gestaltelemente der Agrarlandschaft" c. fejezet. (120—147. l.)
175. PARAVICINI, EUGEN: Die ländlichen Siedlungen Javas. (Geographische Zeitschrift, 1927.)
176. PEAKE, HAROLD: The English Village. The Origin and Decay of its Community. London, 1922.
177. PHILIPPSON, ALFRED: Der Peloponnes. Eine Landeskunde auf geologischer Grundlage. Berlin, 1892.
178. PRINZ GYULA: Magyarország településformái. (Magyar Földrajzi Értekezések, III.) Budapest, 1922.
179. PRINZ GYULA—TELEKI PÁL: Magyar Földrajz. Második rész . . . (Lásd: 89.) — „A mezőgazdasági térszín települései" c. fejezet (303—345. l.).
180. RADIG, WERNER: Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln. Berlin, 1955.

181. SCHLÜTER, OTTO: Die Formen der ländlichen Siedelungen. (Geographische Zeitschrift, 1900.)
182. SCHLÜTER, OTTO: Die Siedelungen im nordöstlichen Thüringen. Berlin, 1903.
183. SCHWARZ, GABRIELE: Allgemeine Siedlungsgeographie. . . (Lásd: 26.). — „II. Die ländlichen Siedlungen im eigentlichen Sinne" c. fejezetből „Die Gestaltung der Wohnplätze und die Ortsnamen" (78—148. l.) és „Die Gestaltung der Flur und die Zuordnung von Flur- und Ortsform (Siedlungsform)" (148—205. l.) c. alfejezete.
184. SEEBOHM, FREDERIC: The English Village Community. London, 1890.
185. SIMKÓ GYULA: Nyíregyháza és tanyáinak települése. (Földrajzi Közlemények, 1910.)
186. SORRE, MAX.: Les fondements . . . (Lásd: 28.) Chapitre II—III. „L'habitat rural" c. fejezetek (38—120. l.)
187. SPATE, O. H. K.: The Indian Village. (Geography, 1952.).
188. STEINBACH, F.: Gewanndorf und Einzelhof. (Historische Aufsätze für A. Schulte) Bonn, 1927.
189. TAGÁNYI KÁROLY: A földközösség története Magyarországon (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894.) Új kiadása „A magyar múlt értékei" c. sorozatban, é. n. Molnár Erik előszavával.
190. TAYLOR, GRIFFITH: Urban Geography . . . (Lásd: 103.).
191. THOMAS, WILLIAM L.: Man's Role in Changing the Face of the Earth. Chicago, 1956., 4. kiadás, 1962.
192. VIDAL DE LA BLACHE, PAUL: Principes . . . (Lásd: 31.) — „Les Établissements humains" c. fejezetből „L'habitat aggloméré. Fermes et villages" (180—186. l.) és „L'habitat dispersé" (186—189. l.) c. alfejezetek.
193. VOJEJKOV, ALEKSZANDR (WOEÏKOF, ALEXANDRE): Le groupement de la population rurale en Russie. (Annales de Géographie, 1909.)
194. VÖLCKERS, OTTO: Dorf und Stadt. Leipzig, 1942.
195. VUIA, R.: Chronologie des types de villages dans le Banat et la Transylvanie. (Revue de Transylvanie, 1936.)
196. WALLNER ERNŐ: A felsőőrvidéki magyarság települése. (Földrajzi Közlemények, 1926.).
197. WALLNER ERNŐ: Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban (Földrajzi Értesítő, 1958.).
198. WILHELMY, HERBERT: Hochbulgarien. 1. Die ländlichen Siedlungen und die bäuerliche Wirtschaft. Kiel, 1935.
199. WILHELMY, HERBERT: Völkische und koloniale Siedlungsformen der Slawen. (Geographische Zeitschrift, 1936.)
200. YANG, M. C.: A Chinese Village: Taitou, Shantung Province. New York, 1942.
201. ZABORSKI, BOGDAN: Über Dorfformen in Polen und ihre Verbreitung. Breslau, 1930.

Városok alaprajza

202. BAUM, JULIUS: Süddeutschland . . . (Lásd: 38.)
203. BAUMEISTER, REINHARD: Stadterweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung. Berlin, 1876.
204. BORBÍRÓ VIRGIL—VALLÓ ISTVÁN: Győr városépítéstörténete. Budapest, 1956.
205. BRUNHES, JEAN: La géographie humaine . . . (Lásd: 40.). „Maisons et chemins" c. fejezetből a 239—250. l.
206. CHABOT, GEORGES: Les villes . . . (Lásd: 6.). „Le cadre" c. fejezetből „Le plan" c. alfejezet 102—131. lapja.
207. DICKINSON, ROBERT E.: The Town Plans of East Anglia. (Geography, 1934.)
208. DICKINSON, ROBERT E.: The West European City . . . (Lásd: 49.) — Főleg a 265—278, 301—317, 417—445, 461—471. l.
209. DÖRRIES, HANS: Entstehung und Formenbildung. . . (Lásd: 10.)
210. FLEURE, H. J.: Some Types of Cities in Temperate Europe . . . (Lásd: 51.)
211. FLEURE, H. J.: City Morphology of Europe. (Journal of the Royal Institution of Great Britain, 1932.)
212. FLEURE, H. J.: The Historic City in Western and Central Europe. (Bulletin of the John Rylands Library, 1936.).
213. FODOR FERENC: A Szörénység tájrajza . . . (Lásd: 124.). Főleg 183—198. l.

214. FRITZ, JOH.: Deutsche Stadtanlagen. (Beilage zum Programm No. 520. des Lyceums zu Strassburg i. E., 1894.).
215. GANTNER, JOSEPH: Die Schweizer Stadt. München, 1925.
216. GANTNER, JOSEPH: Grundformen der europäischen Stadt. Wien, 1928.
217. GEDDES, PATRICK: Cities in Evolution: an Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics. London, 1915.
218. GEISLER, WALTER: Die deutsche Stadt . . . (Lásd: 54.).
219. GENZMER, FELIX: Stadtgrundrisse. Ein Rückblick auf ihre geschichtliche Entwicklung. (Städtebauliche Vorträge IV. 1.) Berlin, 1911.
220. GERKAN, ARMIN: Griechische Städteanlagen. Berlin, 1924.
221. GRADMANN, ROBERT: Die städtischen Siedlungen des Königreichs Württemberg. (Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde, XXI. Band, 2. Heft). Stuttgart, 1914.
222. GRADMANN, ROBERT: Schwäbische Städte. (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde Berlin, 1916.)
223. GRADMANN, ROBERT: Süddeutschland. 1—2. Stuttgart, 1931.
224. GRANASZTÓI PÁL: A renaissance és a barokk kor városépítési teoretikusai. (Településtudományi Közlemények, 1953.)
225. HASSERT, KURT: Die Städte . . . (Lásd: 14.) „Das Stadtbild: Grundriss" c. fejezet (93—112. l.).
226. HASSINGER, Hugo: Die Geographie des Menschen. . . (Lásd: 15.) — „Lage, Form und Bild städtischer Siedlungen" c. alfejezetből a 440—442. l.
227. HAVERFIELD, J.: Ancient Town Planning. Oxford, 1912.
228. HUGHES, T. H.—LAMBORN, E. A. G.: Towns and Town Planning, Ancient and Modern. Oxford, 1923.
229. JÜRGENS, OSKAR: Spanische Städte. Ihre bauliche Entwicklung und Ausgestaltung. Hamburg, 1926.
230. KLAIBER, CHRISTOPH: Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter. Berlin, 1912.
231. KROMPECHER (KOROMPAY) GYÖRGY: A városi főterek kialakulása. Tanulmány a középkori olasz városépítés fejlődéstörténetéből. Budapest, 1940.
232. LAVEDAN, PIERRE: Histoire de l'urbanisme. I—IV. Paris, 1926—1936.
233. LAVEDAN, PIERRE: Géographie des Villes. (Collection: Géographie Humaine) Paris, 1936.
234. LEIXNER, OTHMAR: Der Stadtgrundriss . . . (Lásd: 76.).
235. LETTRICH EDIT: A dorogi iparvidék városa: Esztergom (Lásd: 77.).
236. L. MÁRKUS MÁRIA: A Lipótváros utcahálózatának kialakulása és fejlődése 1787—1872 között. (Földrajzi Értesítő, 1956.)
237. MARTINY, RUDOLF: Die Grundrissgestaltung . . . (Lásd: 160.)
238. MAULL, OTTO: Geographie der Kulturlandschaft . . . (Lásd: 80.) — 81—83. l.
239. MAYER, ROBERT: Byzantion — Konstantinupolis — Istanbul . . . (Lásd: 81.)
240. MEIER, PAUL JONAS: Der Grundriss der deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle. (Korrespondenzblatt d. Gesamtv. deutsch. Geschichte und Altertumsv., 1909.)
241. MENDÖL TIBOR: Die Stadt im Karpatenbecken . . . (Lásd: 82.) — Főleg a 74—82, 133—138. l.
242. OBERHUMMER, EUGEN: Der Stadtplan, seine Entwicklung und seine geographische Bedeutung. (Verhandlungen des XVI. Deutschen Geographentages Nürnberg, 1907.) Berlin, 1907.
243. PÁLMAI MÁTYÁS: A szegedi városalaprajz morfológiája. (Földrajzi Értesítő, 1955.)
244. PÁLMAI MÁTYÁS: Szeged utcahálózata. (Földrajzi Értesítő, 1957.)
245. PERÉNYI IMRE: A városépítés története. (Városépítéstan, I. rész) Budapest, 1961.
246. POËTE, MARCEL: Introduction à l'urbanisme. L'évolution des villes. La leçon de l'antiquité. Paris, 1929.
247. POGÁNY FRIGYES: Terek és utcák művészete. Budapest, 1954.
248. PRINZ GYULA: Budapest földrajza. Városföldrajzi tanulmány. Magyar Földrajzi Intézet. Budapest, é. n.
249. PRINZ GYULA: Európa városai. (Tudományos Gyűjtemény 1.) Pécs—Budapest, 1923.

250. PRINZ GYULA—TELEKI PÁL: Magyar Földrajz. Második rész ... (Lásd: 89.) — „A városok az ország tájrajzában" c. fejezetből a 395—401, 421—424. l.
251. PRINZ GYULA: Magyar Földrajz. Harmadik rész: Az államföldrajzi kép. (Magyar Föld—Magyar Faj III.). Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. — „Budapest arcképe" c. fejezet (25—45. l.).
252. RADIG, WERNER: Die Siedlungstypen in Deutschland ... (Lásd: 180.)
253. SCHLÜTER, OTTO: Über den Grundriss der Städte. (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde Berlin, 1899.)
254. SCHULTZE, JOACHIM H.: Stadtforschung und Stadtplanung, Bremen-Horn, 1952.
255. SCHWARZ, GABRIELE: Allgemeine Siedlungsgeographie ... (Lásd: 26.). — „IV. Die Städte" c. fejezetből „Die Physiognomie der Städte oder ihre Grundriss- und Aufrissgestaltung" c. alfejezet fő része (425—463. l.).
256. SITTE, CAMILLO: Der Städte-Bau. Wien, 1889.
257. SORRE, MAX.: Les fondements ... (Lásd: 28.). Chapitre VIII. „Le paysage et la vie des villes" c. fejezet (256—290. l.).
258. STRÖMPL GÁBOR: Pozsony települése (Föld és Ember, 1921.).
259. STÜBBEN, JOSEPH: Der Städtebau (Handbuch der Architektur, 4. Teil, 9. Halbband). Darmstadt, 1890.
260. TAYLOR, GRIFFITH: Urban Geography ... (Lásd: 103.)
261. TELEKI PÁL: A gazdasági élet... (Lásd: 30.). „Városiasodás" c. fejezetből a 643—644. l.
262. THOMAS, WILLIAM I.: Man's Role in Changing the Face of the Earth. Chicago, 1956.
263. UNWIN, RAYMOND: Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs. London, 1909.
264. VALLÓ ISTVÁN: Lásd: Borbíró Virgil.
265. VÖLCKERS, OTTO: Dorf und Stadt ... (Lásd: 194.)
266. WILHELMY, HERBERT: Hochbulgarien. 2. Sofia. — Kiel, 1936.
267. WOLF, GUSTAV: Mitteldeutschland ... (Lásd: 107.)
268. WOLF, GUSTAV: Norddeutschland ... (Lásd: 108.)

A települések életjelenségei

269. ALEXANDERSSON, GUNNAR: City-forming and City-Serving Production (The Industrial Structure of American Cities). Lincoln, 1956. — Megjelent a 356. sorszám alatti tanulmánygyűjteményben is.
270. BALOGH BÉLA: Szolnok. (Földrajzi Közlemények, 1927.)
271. BARANSZKIJ, N. N.: Ob ekonomiko-geograficseszkom izucsenyii gorodov (= A városok gazdaságföldrajzi jellegű tanulmányozása). (Voproszi Geografii, 2. sz., 1946.)
272. BIERMANN, C.: Les villes de cure. (Comptes rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie, 1934.)
273. BLANCHARD, RAOUL: Grenoble, étude de géographie urbaine. Paris, 1911. — 3. kiadás, Grenoble, 1935.
274. BLANCHARD, RAOUL: Annecy, esquisse de géographie urbaine. — Grenoble, 1916; és Annecy, essai de géographie urbaine. Annecy, 1958.
275. BOBEK, HANS: Innsbruck, eine Gebirgsstadt, ihr Lebensraum und ihre Erscheinung. Stuttgart, 1928.
276. BOBEK, HANS: Die nordamerikanischen Kleinstädte und ihre Entwicklung (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien, 1930.).
277. BOBEK, HANS: Über einige funktionelle Stadttypen und ihre Beziehungen zum Lande (Comptes rendus du Congrès International de Géographie, Amsterdam, 1938.).
278. BODOR ANTAL: Budapest hatása környékének településeire (Földrajzi Értesítő, 1954.).
279. BOESLER, KLAUS-ACHIM: Die Bedeutung der Baublockstatistik der Bevölkerungsdichte für die Stadtgeographie von Berlin (Die Erde, 1961.).
280. BOGNÁR IMRE EDE: Pápa településföldrajza. Pápa, 1943.
281. BORCHERT, JOHN, R.: The Twin Cities Urbanized Area: Past, Present, Future. (Geographical Review, 1961.).
282. BOROS FERENC: Városaink ipari szerepkörének néhány problémája (Földrajzi Értesítő, 1961.).

283. BRUNHES, JEAN: La géographie humaine ... (Lásd: 40.) — „Maisons et chemins" c. fejezetből a 233—238. l.
284. BURGESS, ERNEST W.: The Growth of the City (Park, R. E.—Burgess, E. W. —McKenzie, R. D.: The City.). Chicago, 1925.
285. CADOUX, G.: La vie des grandes capitales. Paris—Nancy, 1913.
286. CHABOT, GEORGES: Les zones d'influence d'une ville (Comptes rendus du Congrès International de Géographie). Paris, 1931.
287. CHABOT, GEORGES: Les villes ... (Lásd: 6.). „Les fonctions urbaines" c. fejezet (21—96. l.; „Le plan" c. alfejezetből a 131—138. l. és a „La vie communautaire" c. fejezet (155—176. l.).
288. CHRISTALLER, WALTER: Die zentralen Orte ... (Lásd: 8.).
289. CORNISH, V.: The Great Capitals. An Historical Geography. London—New York, 1922.
290. DAVIDOVICS, V. G.: O tyipologii rasszelenyija v gruppah gorodov i poszelkov SZSZSZR (= A Szovjetunió város- és településcsoportjainak tipológiája). (Voproszi Geografii, 38. sz., 1956.).
291. DAVIES, D. HYWEL: Boundary Study as a Tool in CBD Analysis: an Interpretation of Certain Aspects of the Boundary of Cape Town's Central Business District (Economic Geography, 1959.).
292. DAVIES, D. HYWEL: The Hard Core of Cape Town's Central Business District: an Attempt at Delimitation (Economic Geography, 1960.).
293. DEMANGEON, ALBERT: Paris, la ville et sa banlieue. Paris, 1933.
294. DICKINSON, ROBERT E.: The West European City... (Lásd: 49.) — Főleg a 251—265, 484—486, 510—540. l.
295. DUBROVIN, P. I.: Aglomeracii gorodov: genezisz, ekonomika, morfologija (= Városagglomerációk: keletkezésük, gazdaságuk, morfológiájuk). (Voproszi Geografii, 45. sz., 1959.)
296. ÉLIÁS ROZÁLIA: Szeged vonzásterülete (Földrajzi Értesítő, 1954.).
297. ENGELS, FRIEDRICH: Die Lage der Arbeitenden Klasse in England. Leipzig, 1845. (Magyarul: ENGELS: A munkásosztály helyzete Angliában. Budapest, 1954. Szikra kiadás).
298. EÖRDEGH BÉLA: Debrecen piacainak szállítóterületei (Földrajzi Közlemények, 1953.).
299. EÖRDEGH BÉLA: Adatok Debrecen város munkaerőgazdálkodásához. Az ingavándorforgalom (Közl. a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből, 25.) Debrecen, 1956.
300. ERDEI FERENC: Magyar falu. Budapest, 1940.
301. ERDEI FERENC: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái. (Földrajzi Közlemények, 1961.)
302. FARAGÓ KÁLMÁN—MAJOR JENŐ: A magyar mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének kérdései (Településtudományi Közlemények, 9. sz. 1957.).
303. FODOR FERENC: A Szörénység tájrajza ... (Lásd: 124.). Főleg 163—219. l.
304. FREEMAN, T. W.: The Conurbations of Great Britain. Manchester, 1959.
305. GEDDES, PATRICK: Cities in Evolution... (Lásd: 217.).
306. GEORGE, PIERRE: La ville... (Lásd: 13.).
307. GUNDA BÉLA: Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok. (A Magyarság és a Szlávok.) Szerk. Szekfű Gyula, Budapest, 1942.
308. GUNDA BÉLA: Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre. (Magyarok és Románok, II. Szerk. Deér—Gáldi, Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve) Budapest, 1944.
309. GYÖRKÖS ERZSÉBET: Budapest élelmiszerellátása földrajzi megvilágításban. (Városi Szemle, 1942.).
310. GYÖRKÖS ERZSÉBET: Budapest virágtermelése (Földrajzi Közlemények, 1960.).
311. HALTENBERGER MIHÁLY: Budapest városföldrajza (Fővárosi Pedagógiai Szemináriumi Kézikönyvek, I.). Budapest, 1942.
312. HAMMER GYULA: Győr. Városföldrajzi tanulmány. Győr, 1936.
313. HANÁK KÁROLY: Adatok Kassa földrajzához (Földrajzi Közlemények, 1940.).
314. HANTOS GYULA: Vázlatok Pécs földrajzához. Budapest, 1940.
315. HARRIS, CHAUNCY D.: A Functional Classification of Cities in the United States. (Geographical Review, 1943. — Megjelent a 356. sorszám alatti tanulmánygyűjteményben is.)

316. HARTMAN, GEORGE: The Central Business District. (Economic Geography, 1950.)
317. HARTSHORNE, RICHARD: The Twin City District: a Unique Form of Urban Landscape. (Geographical Review, 1932.)
318. HASSERT, KURT: Die Städte . . . (Lásd: 14.) „Die wirtschaftlichen Typen der Städte" c. fejezet (26—47. l.) és „Das Wachstum der Städte. Die Grossstadt" c. fejezet (71—92. l.).
319. HASSINGER, HUGO: Über einige Aufgaben der Geographie der Grosstädte (Geographischer Jahresbericht aus Österreich, 1910.).
320. HASSINGER, HUGO: Beiträge zur Siedlungs- und Verkehrsgeographie von Wien (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien, 1910.).
321. HASSINGER, HUGO: Die Geographie des Menschen . . . (Lásd: 15.) — „Lage, Form und Bild städtischer Siedlungen" c. alfejezetből a 439—440. és a 442—446. l.
322. HELBIG, K.: Batavia. Eine tropische Stadtlandschaftskunde . . . Hamburg, 1931.
323. HETTNER, ALFRED: Die wirtschaftlichen Typen der Ansiedlungen (Geographische Zeitschrift, 1902.).
324. HÉZSER AURÉL: Egy község emberföldrajzi leírása (Föld és Ember, 1921.).
325. HÉZSER AURÉL: A Tokaj-hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból (Föld és Ember, 1924.).
326. HORWOOD, EDGAR M.—BOYCE, RONALD R.: Studies of the Central Business District and Urban Freeway Development. Seattle, 1959.
327. HOYT, HOMER: Forces of Urban Centralization and Decentralization (American Journal of Sociology, 1941.).
328. HOYT, HOMER: The Structure of American Cities in the Post-war Era (American Journal of Sociology, 1943.).
329. ILLYEFALVI I. LAJOS: A székesfőváros múltja és jelene grafikus ábrázolásban. (Statisztikai diagramok, kartogramok stb. gazdag gyűjteménye.) Budapest, 1933.
330. JEFFERSON, MARK: The Anthropogeography of Some Great Cities (Bulletin of the American Geographical Society, 1909.).
331. KISS LAJOS: Beszterec (Egy lápi kisközség leírása). (Föld és Ember, 1922.)
332. KOGUTOWICZ KÁROLY: Dunántúl és Kisalföld . . . (Lásd: 149.) — (A bor szerepe Ruszt fejlődésében: II. köt. 275—276. l.)
333. KONSZTANTYINOV, O. A.: Izmenyenyija v geografii gorodov SZSZSZR za szovjetszkij period (= Változások a Szovjetunió városainak földrajzában a szovjet időszak alatt). (Voproszi Geografii, 6. sz., 1947.)
334. KOVÁCS ALAJOS: Debrecen lakosságának összetétele. (Magyar Statisztikai Szemle, 1927.)
335. KOVALJOV, SZ. A.: Terminológiai kérdések a falusi települések földrajzi szempontú tanulmányozásánál. (Voproszi Geografii, 14. sz., 1949.) Lásd ismertetését magyar nyelven: Földrajzi Értesítő, 1952. 471. és köv. lapok.
336. KOVALJOV, SZ. A.: Geograficseszkoje izucsenyije szelszkovo rasszelenyija (= A falusi település földrajzi kutatása). Moszkva, 1960.
337. LADÓCSY KÁROLY: Kaposvár földrajza. Budapest, 1942.
338. LE GUEN, GILBERT: La structure de la population active des agglomérations françaises de plus de 20,000 habitants. Méthode d'étude. Résultats. (Annales de Géographie, 1960.)
339. LETTRICH EDIT: Déli-kárpáti vásárvárosok funkcionális változásai (Földrajzi Értesítő, 1959.).
340. LETTRICH EDIT: Moldova vásárvárosainak funkcionális változásai (Földrajzi Értesítő, 1959.).
341. LETTRICH EDIT: Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon (Földrajzi Értesítő, 1962.).
342. LETTRICH EDIT: A dorogi iparvidék városa: Esztergom (Lásd: 77.).
343. LEVAINVILLE, J.: Rouen, étude d'une agglomération urbaine. Paris, 1913.
344. LEYDEN, FRIEDRICH: Gross-Berlin. Geographie der Weltstadt. Breslau, 1933.
345. LIPTÁK PÁL: Békéscsaba földrajza. Békéscsaba, 1938.
346. LOUIS, HERBERT: Die geographische Gliederung von Gross-Berlin (Festschrift N. Krebs) Stuttgart, 1936.
347. MAJERGOJZ, I. M.: K ekonomiko-geograficseszkomu izucsenyiju gorodov (= A városok gazdaságföldrajzi kutatása). (Voproszi Geografii, 38. sz.), 1956.

348. MAJOR JENŐ: A magyar városok ellátóövezete (Településtudományi Közlemények, 1952. november).
349. MAJOR JENŐ. Lásd: FARAGÓ KÁLMÁN.
350. MÁRTON BÉLA: Néhány városunk vasutainak vonzásterülete (Földrajzi Közlemények, 1942.).
351. MÁRTON BÉLA: Hajdúnánás vonzási területe (Közl. a Debreceni Egyetem Földr. Intézetéből, 17.) Debrecen, 1949.
352. MATEJKA MÁRCIUS: A Kisalföld főbb városainak földrajzi helyzete és funkciói különböző történelmi szakaszokban (Földrajzi Értesítő, 1959.).
353. MÁTYUS SZ. JÓZSEF: Adatok Szeged városmorfológiájához (Földrajzi Értesítő, 1954.).
354. MAULL, OTTO: Geographie der Kulturlandschaft . . . (Lásd: 80.) — 74—81. l.
355. MAUNIER, RENÉ: L'origine et la fonction économique des villes. Paris, 1910.
356. Readings in Urban Geography. Szerk. MAYER, HAROLD M. — KOHN CLYDE F. Chicago, 1959. [Különböző szerzők másutt már megjelent több mint 50 tanulmánya, köztük a jelen bibliográfia 269., 315., 369. és 386. sorszámai alatt jelzettek.]
357. MAYER, ROBERT: Die räumliche Gliederung der Stadt Graz . . . (Lásd: 19.).
358. MAYER, ROBERT: Die Alföldstädte (Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 1940.).
359. MAYER, ROBERT: Städtegenerationen im Donauraume . . . (Lásd: 20.).
360. MAYER, ROBERT: Byzantion — Konstantinupolis — Istanbul . . . (Lásd 81.) — „Die Raum- und Funktionsordnung der Stadt" c. fejezet (205—223. l.).
361. MC KENZIE, RODERICK D.: The Metropolitan Community. New York, 1933.
362. MENDÖL TIBOR: Debrecen közlekedésföldrajzi helyzete és az izokron-térkép. (Debreceni Szemle, 1931.)
363. MENDÖL TIBOR: Alföldi városaink morfológiája. (Tisia, 1936. és Közl. a Debreceni Egyetem Földr. Intézetéből, 1.) Debrecen, 1936.
364. MENDÖL TIBOR: Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn (Ungarische Jahrbücher, 1937.).
365. MENDÖL TIBOR: Városaink népsűrűsége (Földrajzi Közlemények, 1939.).
366. MENDÖL TIBOR: Die Stadt im Karpatenbecken . . . (Lásd: 82.) — Főleg a 65—74. l.
367. MILLEKER REZSŐ: Néprajzi térkép és nemzetiségi kataszter (Földrajzi Közlemények, 1935.).
368. MOSCHELES, JULIA: The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague (Geographical Review, 1937.).
369. MURPHY, RAYMOND E.—VANCE JR., JAMES E.: Delimiting the CBD. (Economic Geography, 1954. — Megjelent a 356. sorszám alatti tanulmánygyűjteményben is.)
370. MURPHY, RAYMOND E.—VANCE JR., JAMES E.—EPSTEIN, BART J.: Internal Structure of the CBD. (Economic Geography, 1955.)
371. NAGY JENŐ: Tapolca településföldrajza (Geographia Pannonica, XIII.) Pécs, 1935.
372. NEFT, DAVID: Some Aspects of Rail Commuting: New York, London and Paris (Geographical Review, 1959.).
373. OBERHUMMER, EUGEN: Die Geographie der grossen Städte. (Comptes rendus du Congrès International de Géographie) Genève, 1908.
374. OLBRICHT, KONRAD: Gedanken zur Entwicklungsgeschichte der Grosstadt (Geographische Zeitschrift, 1929.).
375. OLBRICHT, KONRAD: Weltstädte einst und jetzt (Geographische Wochenschrift, 1933.).
376. PÁLMAI MÁTYÁS: Szegedi elővárosok és tanyák (Földrajzi Értesítő, 1954.).
377. PELLETIER, JEAN: Alger 1955. Essai d'une géographie sociale. Paris, 1959.
378. PERÉNYI IMRE: A szocialista városépítés. Budapest, 1952.
379. PERÉNYI IMRE: A város lakóterülete. Budapest, 1954.
380. PERÉNYI IMRE: Településtervezés. Budapest, 1958.
381. POMUSZ, M. I.: Oszvescsenyije voproszov geografii naszelenyija na sztranyicah ekonomgeograficseszkoj pecsatyi (= Lakosságföldrajzi kérdések megvilágítása a gazdaságföldrajzi szakirodalomban). Izvesztyija Akagyemii Nauk SZSZSZR, szerija geograficseszkaja, 1951. — Lásd magyarul: Földrajzi Értesítő, 1952. 470. és köv. lapok.
382. PRINZ GYULA: Budapest földrajza . . . (Lásd: 248.).

383. PRINZ GYULA—TELEKI PÁL: Magyar földrajz. Második rész . . . (Lásd : 89.) — „A védelem, egyházi élet és a vásárok tájrajzi hatásai" c. fejezetből a 367—373. l.; „A települések nagysága és térszíni elhelyezkedésük" c. fejezetből a 382—394. l.; „A városok az ország tájrajzában" c. fejezetből a 399—415. l.

384. PRINZ GYULA: Magyar földrajz. Harmadik rész . . . (Lásd: 251.) — „A nagyváros szerepe a tájban és az államban" c. fejezet (7—24. l.), a „Budapest arcképe" c. fejezet (25—45. l.); „A vendégforgalom vonzóhelyei" c. fejezet (121—137. l.).

385. PRINZ GYULA: Szeged (Csongrád megyei füzetek, 7. sz.) Szeged, 1954.

386. PROUDFOOT, MALCOLM J.: City Retail Structure. (Economic Geography, 1937. — Megjelent a 356. sorszám alatti tanulmánygyűjteményben is.).

387. RUISZ REZSŐ: Közlekedési adottságok Budapest agglomerációjának kialakulásában (Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1932.).

388. RUISZ REZSŐ: Az iparfejlesztés hatása a magyar városok fejlődésére (Földrajzi Értesítő, 1959.).

389. ŞANDRU, ION—CUCU, VASILE—POGHIRC, POMPILIU: Contributions géographiques à la classification des villes de la R. P. R. (Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi, 1961.).

390. SCHMIDT, H.: Citybildung und Bevölkerungsverteilung in Grosstädten. München, 1909.

391. SCHÖLLER, PETER: Die rheinisch-westfälische Grenze zwischen Ruhr und Ebbegebirge. Ihre Auswirkungen auf die Sozial- und Wirtschaftsräume und die zentralen Funktionen der Orte (Forschungen zur deutschen Landeskunde, Bd. 72) Remagen, 1953.

392. SCHULTZE, JOACHIM H.: Jena. Werden, Wachstum und Entwicklungsmöglichkeiten der Universitäts- und Industriestadt. Jena, 1955.

393. Zum Problem der Weltstadt. Szerk. SCHULTZE, JOACHIM H. (Festschrift zum 32. Deutschen Geographentag in Berlin, 1959.) Berlin, 1959. — J. H. Schultze, M. Pfannschmidt, P. George, O. Baldacci, W. William-Olsson, W. J. Talbot, H. M. Mayer, S. Kiuchi, N. R. Kar, W. Czajka tanulmányai Berlin, Párizs, Róma, Stockholm, Cape Town, Chicago, Tokió, Calcutta és Buenos Aires városokról.

394. SCHWARZ, GABRIELE: Allgemeine Siedlungsgeographie . . . (Lásd: 26.) — „III. Die zwischen Land und Stadt stehenden Siedlungen (nicht-ländliche, teilweise stadtähnliche Siedlungen)" c. fejezet (205—308. l.); „IV. Die Städte" c. fejezetből „Die allgemeinen Funktionen der Stadt oder die Stadt — Land-Beziehungen" (314—338. l.); „Städte mit besonderen Funktionen oder funktionale Stadttypen" (339—369. l.); „Die innere Differenzierung von Städten oder die Viertelsbildung" (369—410. l.) és „Besondere Probleme der Gross- und Weltstädte" (469—501. l.) c. alfejezetek.

395. SCHWENDTNER ISTVÁN: Miskolc településföldrajza (Geographia Pannonica XV.). Miskolc, 1935.

396. SCOTT, PETER: The Australian CBD. (Economic Geography, 1959.)

397. SORRE, MAX.: Les fondements . . . (Lásd: 28.) Chapitre VII. „Les fonctions urbaines" (218—255. l.), Chapitre IX. „Les métropoles" (291—311. l.), Chapitre X. „La structure des grandes villes" (312—346. l.) és Chapitre XI. „La population des grandes villes. Leurs fonctions internes." (347—378. l.).

398. SZAUSKIN, JU. G.: Geograficseszkoje izucsenyije szelszkih naszelennih punktov Szovetszkovo Szojuza (= A Szovjetunió falusi településhelyeinek földrajzi kutatása). (Voproszi Geografii, 5. sz., 1947.)

399. SZAUSKIN, JU. G.: Vvegyenyije v ekonomicseszkuju geografiju (= Bevezetés a gazdasági földrajzba). Moszkva, 1958. Első rész. — Különösen „A városok és a városi lakosság" c. fejezet.

400. SZÁVA-KOVÁTS ENDRE: A városfejlődés új iránya (Földrajzi Közlemények, 1948.).

401. TAYLOR, GRIFFITH: Urban Geography . . . (Lásd: 103.).

402. TELEKI PÁL: A gazdasági élet . . . (Lásd: 30.) „Városiasodás" c. fejezetből az 592—616., 622—624., 627—633., 639—642. és 645—652. l.

403. THIRRING GUSZTÁV: Sopron népességének fejlődése és összetétele (Magyar Statisztikai Szemle, 1931.).

404. THIRRING LAJOS: Nagy-Budapest népessége (Bp. szfőv. Stat. Hiv.: Statisztikai Közlemények, 78. köt., 1. szám). Budapest, 1935.

405. THOMAS, EDWIN N.: Areal Associations between Population Growth and Selected Factors in the Chicago Urbanized Area (Economic Geography, 1960.).

406. THÜNEN, JOHANN HEINRICH VON: Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. 3 Teile, 1826—1863. (I. Teil: Hamburg, 1826.)

407. VAGÁCS ANDRÁS: A közlekedésföldrajz városi vonatkozásai (Földrajzi Értesítő, 1955.).
408. VAGÁCS ANDRÁS: Településföldrajzi gondolatok Budapestről (Földrajzi Értesítő, 1958.).
409. VALOV, V. Sz.: Szhematyicseszkaja karta hozjajsztvennih tyipov szelszkovo rasszelenyija (Geografija v skole, 1958.).
410. VANCE JR., JAMES E.: Labor-shed, Employment Field, and Dynamic Analysis in Urban Geography (Economic Geography, 1960.).
411. WALLNER ERNŐ: A Szovjetunió városfejlődése (Földrajzi Értesítő, 1953.).
412. WALLNER ERNŐ: A Szovjetunió nagyvárosainak fejlődése a nagy honvédő háború után (Földrajzi Közlemények, 1958.).
413. WALLNER ERNŐ: Paks településképe (Földrajzi Közlemények, 1958.).
414. WALLNER ERNŐ: Dunaföldvár településképe (Földrajzi Értesítő, 1961.).
415. WILLIAM—OLSSON, WILLIAM: Stockholm; Its Structure and Development (Geographical Review, 1940.).
416. WRIGHT, JOHN, K.: The Diversity of New York City (Geographical Review, 1936.).
417. ZALA GYÖRGY: Magyarország ipari dolgozóinak ingavándorlása (Földrajzi Közlemények, 1958.).

Település és környezet

418. ABELLA MIKLÓS: Néhány adat a gödöllői járás településeinek 1720-tól napjainkig tartó fejlődéséhez (Földrajzi Értesítő, 1955.).
419. ACSÁDI GYÖRGY—KLINGER ANDRÁS—SZABADY EGON: A világ népessége Budapest, 1959. (Benne az 500 000 lakosnál népesebb városok lélekszám-adatai egyes időpontban, 449—453. és 525—527. l.)
420. ACSÁDY IGNÁC: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720—21. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. köt.) Budapest, 1896.
421. A. NAGY MIKLÓS: Szeged földrajzi energiái és a város hatásterülete (Szeged. Pedagógiai Főiskola Évkönyve) Szeged, 1957.
422. BARANSZKIJ, N. N.: Ob ekonomiko-geograficseszkom ... (Lásd: 271.).
423. BÁTKY ZSIGMOND: Egy-két szó az esztergom—váczi Dunaszorulat emberföldrajzához (Földrajzi Közlemények, 1918.).
424. BÁTKY ZSIGMOND: Néhány vonás Fejérmegye népességének tömörüléséhez (Földrajzi Közlemények, 1918.).
425. BÁTKY ZSIGMOND: Székesfehérvár kialakulásának és földrajzi helyzetének vázlata (Földrajzi Közlemények, 1918.).
426. BÁTKY ZSIGMOND: Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához (Földrajzi Közlemények, 1918.).
427. BÁTKY ZSIGMOND: Néhány vonás Fejérmegye településfö drajzához (Föld és Ember, 1922.).
428. BÁTKY ZSIGMOND: Néhány vonás Komárommegye településtörténetéhez (Föld és Ember, 1923.).
429. BÁTKY ZSIGMOND: Telepek és eloszlásuk Dunántúlon (Föld és Ember, 1926.).
430. BELULESZKO SÁNDOR: Az Alduna vidékének település-földrajzi ismertetése. (Földrajzi Közlemények, 1905.).
431. BENEDEK ÉVA: Az utcahálózat égtáji jellemzői a Délkelet-Alföldön. (Földrajzi Értesítő, 1953.).
432. BOROS FERENC: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. (Földrajzi Értesítő 1957.).
433. BOROS FERENC: A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. (Földrajzi Értesítő, 1958.).
434. BRUNHES, JEAN: La géographie humaine ... (Lásd: 40.) „Maisons et chemins" c. fejezetből a 157—173., 186—195., 199—211. és 223—233. l.
435. BRUSH, JOHN E.: The Hierarchy of Central Places in Southwestern Wisconsin. (Geographical Review, 1953.).
436. BURKALOW, ANASTASIA VAN: The Geography of New York City's Water Supply: A Study of Interactions. (Geographical Review, 1959.).
437. CAROL, HANS: Das Agrargeographische Betrachtungssystem. (Geographica Helvetica, 1952.).
438. CHABOT, GEORGES: Les villes ... (Lásd: 6.) „Le cadre" c. fejezetből „Le site" c. alfejezet (99—102. l.) és „La ville dans le pays" c. fejezet (177—222. l.).

439. CHOLNOKY JENŐ: Budapest földrajzi helyzete. (Földrajzi Közlemények, 1915.).
440. CHOLNOKY JENŐ: Magyarország népessége és a települések földrajzi eloszlása (LÓCZY LAJOS: A magyar korona országainak földrajzi, történeti, közm. és közg. leírása.) Budapest, 1918. 77—85. l.
441. CHOLNOKY JENŐ: Az emberföldrajz alapjai ... (Lásd: 7.).
442. CHOLNOKY JENŐ: Brassó földrajzi helyzete. (Földrajzi Közlemények, 1928.).
443. CHRISTALLER, WALTER: Die zentralen Orte ... (Lásd: 8.).
444. CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—V. köt. (TELEKI JÓZSEF: Hunyadiak kora Magyarországon, VI—IX/C. kötet). Budapest, 1890-től kezdve.
445. DARBY, H. C.: An Historical Geography of England before A. D. 1800. Cambridge, 1936.
446. DARBY, H. C.: The Clearing of the English Woodlands. (Geography, 1951.).
447. DAVIDOVICS, V. G.—KOVALJOV, Sz. A.—POKSISEVSZKIJ, V. V.: Ob osznovah klasszifikacii naszelennih punktov SZSZSZR. (= A Szovjetunió településhelyei osztályozásának alapjairól). Izvesztyija Akagyemii Nauk SZSZSZR, szerija geograficseszkaja, 1959.
448. The World's Metropolitan Areas. Szerk. DAVIS, KINGSLEY. Los Angeles, 1959.
449. DICKINSON, ROBERT E.: The Distribution and Functions of the Smaller Urban Settlements of East Anglia. (Geography, 1932.).
450. DICKINSON, ROBERT E.: City, Region and Regionalism. London, 1947.
451. DICKINSON, ROBERT E.: The West European City ... (Lásd: 49.). — Főleg a 279—300. és a 446—460. l.
452. DION, ROGER: Le val de Loire. Tours, 1933.
453. ÉBNER (= GÖNYEY) SÁNDOR: A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. (Föld és Ember, 1925.).
454. FODOR FERENC: Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, 1924. — „A gazdasági élet és a népesség települése" c. fejezet (218—237. l.).
455. FODOR FERENC: A Szörénység tájrajza ... (Lásd: 124.). Főleg 96—130., 162—183. és 200—202. l.
456. GALPIN, C. J.: Rural Life. New York, 1918.
457. GEDDES, PATRICK: Cities in Evolution ... (Lásd: 217.).
458. GEORGE, PIERRE: Introduction à l'étude géographique de la population du monde. Paris, 1951.
459. GEORGE, PIERRE: La ville ... (Lásd: 13.).
460. GODLUND, SVEN: Bus Services, Hinterlands and the Location of Urban Settlements in Sweden, Specially in Scania. Lund, 1951.
461. GRADMANN, ROBERT: Das mitteleuropäische Landschaftsbild ... (Lásd: 128.).
462. GRADMANN, ROBERT: Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungsgeschichte ... (Lásd: 129.).
463. GRADMANN, ROBERT: Süddeutschland ... (Lásd: 223.).
464. GRADMANN, ROBERT: Die Steppenheidetheorie ... (Lásd: 131.).
465. GRADMANN, ROBERT: Vorgeschichtliche Landwirtschaft und Besiedlung. (Geographische Zeitschrift, 1936.).
466. GRAHMANN, RUDOLF: Über neue Beiträge zur Erforschung der Urlandschaften Mitteleuropas. (Geographische Zeitschrift, 1936.).
467. GREEN, F. H. W.—FLEMING, J. B.: Some Relations between Country and Town in Scotland. (Scottish Geographical Magazine, 1952.).
468. GRUND, ALFRED: Die Veränderungen der Topographie ... (Lásd: 61.).
469. GYÖRKÖS ERZSÉBET: Homokvidékeink mezőgazdasági súlyának főtényezői (Földrajzi Közlemények, 1944.). — Benne a települések csoportosulásának vizsgálata: 43—53. l.
470. HALMOS BÉLA: Gondolatok Gyula város és környéke területrendezésével kapcsolatban. (Földrajzi Értesítő, 1956.).
471. HALMOS BÉLA: Békéscsaba és környéke területrendezésének települési kérdései. (Földrajzi Értesítő, 1957.).
472. HALTENBERGER MIHÁLY: Budapest városföldrajza ... (Lásd: 311.).
473. HANTOS GYULA: Vázlatok Pécs földrajzához ... (Lásd: 314.).
474. HARRIS, CHAUNCY D.—ULLMAN, EDWARD L.: The Nature of Cities. (Annal of the American Academy of Po itical and Social Science, 1945.).
475. HASSERT, KURT: Die Nordpolargrenze der bewohnten und bewohnbares Erde. (Petermanns Mitteilungen, 1891.).

476. HASSERT, KURT: Die Städte . . . (Lásd: 14.) „Die Voraussetzungen für das Entstehen und Vergehen der Städte" c. fejezet (6—20. l.); „Die Höhenlage der Siedlungen" c. fejezet (21—25. l.); „Die Städte und der Verkehr" c. fejezet (47—65. l.); „Städte und Landverkehrswege" c. fejezet (65—71. l.) és „Das Stadtbild: Aufriss" c. fejezet (113—123. l.).

477. HASSINGER, HUGO: Die Geographie des Menschen . . . (Lásd: 15.) — „Die Menschheit, ihre Grenzen und Glieder" c. fejezetből a „Grenzen des menschlichen Lebensraumes" c. alfejezet (192—199. l.); a „Siedlungsgeographie" c. fejezetnek „Lage, Form und Bild ländlicher Siedlungen" c. alfejezetéből a 422—427. l.; „Lage, Form und Bild städtischer Siedlungen" c. alfejezetéből a 432—439. l. és a „Das Gefüge der Siedlungslandschaft" c. alfejezete (447—454. l.).

478. HETTNER, ALFRED: Die Lage der menschlichen Ansiedelungen (Geographische Zeitschrift, 1895.).

479. HETTNER, ALFRED: Über die bevölkerungsstatistischen Grundkarten (Geographische Zeitschrift, 1900.).

480. HETTNER, ALFRED: Über die Untersuchung und Darstellung der Bevölkerungsdichte (Geographische Zeitschrift, 1901.).

481. HORVÁTH KÁROLY: A Zalavölgy település-földrajza (Földrajzi Közlemények, 1908.).

482. KALMÁR GUSZTÁV: A földrajzi energiák szerepe Győr településföldrajzában (Földrajzi Közlemények, 1923.).

483. KARAI-SZABÓ PÁL (= SZABÓ PÁL ZOLTÁN): Adatok Pécs környékének településföldrajzához (Geographia Pannonica, I.). Pécs, 1926.

484. KERekes ZOLTÁN: Kolozsvár települése (Földrajzi Közlemények, 1922.).

485. KERekes ZOLTÁN: Szombathely települése (Földrajzi Közlemények, 1923.).

486. Die ländlichen Siedlungen . . . (Lásd: 75.) Szerk. KLUTE, FRITZ.

487. KNIEZSA ISTVÁN: Magyarország népei a XI. században (Szent István Emlékkönyv II.) Budapest, 1938.

488. KNIEZSA ISTVÁN: Kelet-Magyarország helynevei. (Magyarok és Románok, I. Szerk.: Deér—Gáldi, Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve) Budapest, 1943.

489. KOGUTOWICZ KÁROLY: Szeged emberföldrajzi problémái (Föld és Ember, 1927.).

490. KOHL, JOHANN GEORG: Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche. Dresden und Leipzig, 1841.

491. KOHL, JOHANN GEORG: Die geographische Lage der Hauptstädte Europas. Leipzig, 1874.

492. KOLB, J. H.: Service Relations of Town and Country (Univers. of Wisconsin Agricultural Experimental Station Research Bull., 1923.).

493. KOLTA JÁNOS: Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján (Dunántúli Tud. Gyűjt. 7.). Pécs, 1956.

494. A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Budapest, 1957.

495. KOVALJOV, Sz. A.: Geograficseszkoje izucsenyije . . . (Lásd: 336.).

496. KOVALJOV, Sz. A.: Tyipi poszelenyij-rajonnih centrov SZSZSZR (= Településtípusok — a Szovjetunió rayon-központjai). (Voproszi Geografii, 56. sz., 1962)

497. LEHMANN, OTTO: Der Begriff der oberen Siedlungsgrenze, seine Herkunft, seine Bestimmungsmethoden und sein geographischer Wert. (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien, 1913.)

498. LETTRICH EDIT: Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. (Lásd: 341.)

499. LETTRICH EDIT: A dorogi iparvidék városa: Esztergom. (Lásd: 77.)

500. LEVAINVILLE, J.: Rouen . . . (Lásd 343.)

501. MAJOR JENŐ: Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre (PERÉNYI—FARAGÓ—MAJOR: Mezőgazdaság és településtervezés. Budapest, 1962.).

502. MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye (Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 4.). Budapest, 1940.

503. MÁLYUSZ ELEMÉR: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922.

504. MÁRTON GYÖRGY: A Maros síkvidéki szakaszának folyómenti települései: Csanádvára és Makó települése (Föld és Ember, 1927.)

505. MAULL, OTTO: Geographie der Kulturlandschaft . . . (Lásd: 80.) — 68—74. és 86—89. l.

506. MAYER, ROBERT: Byzantion — Konstantinupolis — Istanbul . . . (Lásd 81.).

507. MENDÖL TIBOR: Szarvas földrajza. Debrecen, 1928.
508. MENDÖL TIBOR: Mire tanít a népsűrűségi térkép? (A Földgömb, 1933.)
509. MENDÖL TIBOR: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai (Földrajzi Közlemények, 1935.).
510. MENDÖL TIBOR: A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében (Földrajzi Közlemények, 1936.).
511. MENDÖL TIBOR: A megtelepülés formái. — Az új települési rend. — A mai kultúrtáj. (Magyar Művelődéstörténet, I., IV. és V. kötet. Szerk. Domanovszky Sándor) Budapest, é. n.
512. MENDÖL TIBOR: Die Stadt im Karpatenbecken . . . (Lásd: 82.) Főleg a 100—133. l.
513. MÉSZÁROS ERVIN: Eger város települése. Eger, 1933.
514. NEEF, ERNST: Das Problem der zentralen Orte (Petermanns Mitteilungen, 1950.).
515. NIETSCH, HELMUTH: Steppenheide oder Eichenwald? — Eine urlandschaftskundliche Untersuchung zum Verständnis der vorgeschichtlichen Siedlung in Mitteleuropa. Weimar, 1935.
516. OBERHUMMER, EUGEN: Die geographische Lage von Wien. (ABEL, OTHENIO: Wien, sein Boden und seine Geschichte. Wien, 1924.)
517. OLBRICHT, KONRAD: Gedanken zur Entwicklungsgeschichte der Grossstadt . . . (Lásd: 374.).
518. PÁLFY ILONA: A történelmi statisztika. (Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére) Budapest, 1938.
519. PÁLMAI MÁTYÁS: A szegedi városföld (Földrajzi Értesítő, 1954.).
520. PÁLMAI MÁTYÁS: Szeged város ivóvízellátása (Földrajzi Értesítő, 1959.).
521. PENCK, ALBRECHT: Die Lage der deutschen Grossstädte. (Städtebauliche Vorträge, Bd. V.) Berlin, 1912.
522. PERÉNYI—FARAGÓ—MAJOR. Lásd: MAJOR JENŐ.
523. POKSISEVSZKIJ, V. V.: Naszelennije punkti — mesztnije centri i problemi ih szopodcsinyenyija, (= Településhelyek — központi helyek és egymás mellé helyezésük problémái). (Voproszi Geografii, 56. sz., 1962.)
524. PRINZ GYULA: Budapest földrajza . . . (Lásd: 248.).
525. PRINZ GYULA—TELEKI PÁL: Magyar földrajz. Második rész . . . (Lásd: 89.). — „A védelem, egyházi élet és a vásárok tájrajzi hatásai" c. fejezetből a 360—367. l. és „A települések nagysága és térszíni elhelyezkedésük" c. fejezet (375—394. l.).
526. PRINZ GYULA: Magyar földrajz. Harmadik rész . . . (Lásd: 251.) — „A nagyváros szerepe a tájban és az államban" c. fejezet (7—24. l.); „A vendégforgalom vonzóhelyei" c. fejezet (121—137. l.).
527. RATZEL, FRIEDRICH: Anthropogeographie. Band I.: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte, 1882. (3. kiadás 1909.). — Lásd magyar nyelven: RATZEL FRIGYES: A föld és az ember. Anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Fordította: Simonyi Jenő. M. T. A. kiadása, Budapest, 1887. „III. A lakhelyek eloszlása" c. fejezet (174—191. l.). — Band II.: Die geographische Verbreitung des Menschen. 1891. (2. kiadás, 1912.).
528. RATZEL, FRIEDRICH: Die Anwendung des Begriffes der Ökumene auf geographische Probleme der Gegenwart. (Berichte über die Verhandl. der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissensch. phil-hist. Klasse, Bd. 40, 1888.)
529. RATZEL, FRIEDRICH: Höhengrenzen und Höhengürtel. (Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins. 1889.)
530. RATZEL, FRIEDRICH: Die geographische Lage der grossen Städte . . . (Lásd: 23.).
531. REILLY, WILLIAM J.: The Law of Retail Gravitation. New York, 1931.
532. SCHLÜTER, OTTO: Die Siedelungen im nordöstlichen Thüringen . . . (Lásd: 182.).
533. SCHLÜTER, OTTO: Die Urlandschaft. (Volz: Der ostdeutsche Volksboden) Leipzig, 1926.
534. SCHLÜTER, OTTO: Die Siedlungsräume Mitteleuropas in frühgeschichtlicher Zeit. (Forschungen zur Deutschen Landeskunde, Bd. LXIII) Hamburg, 1952.
535. SCHULTZE, JOACHIM H.: Zur Anwendbarkeit der Theorie der zentralen Orte (Petermanns Mitteilungen, 1951.).
536. SCHULTZE, JOACHIM H.: Jena . . . (Lásd: 392.).
537. SCHWARZ, GABRIELE: Allgemeine Siedlungsgeographie . . . (Lásd: 26.). — „I. Siedlungsraum und Siedlungsverteilung" c. fejezet (2—31. l.); „II. Die ländlichen Siedlungen im eigentlichen Sinne" c. fejezetből. „Die topographische Lage der Wohnplätze" c. alfejezet (34—45. l.); „IV. Die Städte" c. fejezetből „Die allgemeinen Funk-

tionen der Stadt oder die Stadt-Land — Beziehungen" c. alfejezet" Die Städte als zentrale Orte und ihre Rangordnung" c. része (316—323. l.); és „Die geographische und topographische Lage der Städte" c. alfejezet (410—425. l.).

538. SMAILES, ARTHUR E.: The Urban Hierarchy in England and Wales (Geography, 1944.).

539. SMAILES, ARTHUR E.: The Urban Mesh of England and Wales. (Institute of British Geographers Publ. 11., 1946.)

540. SMAILES, ARTHUR E.: The Analysis and Delimitation of Urban Fields (Geography, 1947.).

541. SORRE, MAX.: Les fondements . . . (Lásd: 28.) Chapitre VI. „Conditions historiques et géographiques du développement urbain" (184—217. l.).

542. SZABÓ ISTVÁN: A debreceni tanyarendszer kialakulása (Föld és Ember, 1929.).

543. SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye. (Magyarság és Nemzetiség. Szerk. Mályusz Elemér) Budapest, 1937.

544. SZABÓ T. ATTILA: Nires — Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században (Tudományos Füzetek, 91.). Cluj, 1937.

545. SZABÓ T. ATTILA: Dés helynevei (Erdélyi Tudományos Füzetek, 101.). Turda, 1937.

546. SZABÓ T. ATTILA: Dés települése és lakossága (Erdélyi Tudományos Füzetek, 147.). Kolozsvár, 1943.

547. SZAUSKIN, JU. G.: Vvegyenyije v ekonomicseszkuju geografiju . . . (Lásd: 399.) — Különösen a negyedik (népességföldrajzi) fejezetnek a Föld jelenlegi népsűrűségét elemző része.

548. TALAPKOVITS ANTAL: A Tisza mentében fekvő nevezetesebb városok fontossága a nagy magyar medenczében (Földrajzi Közlemények, 1880.). (Említi a völgykijáratok helyzeti energiáját!)

549. TAYLOR, GRIFFITH: Urban Geography . . . (Lásd: 103.).

550. TELEKI PÁL: A gazdasági élet . . . (Lásd: 30.). „Városiasodás" c. fejezetből a 631—639., 644—645. és 649—651. l.

551. THIRRING GUSZTÁV: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938.

552. THIRRING LAJOS: A törvényhatóságok és országrészek népszaporodási, népsűrűségi és tömörülési viszonyai (Magyar Statisztikai Szemle, 1932.).

553. THOMAS, WILLIAM L.: Man's Role in Changing the Face of the Earth. Chicago, 1956.; 4. kiadás, 1962.

554. TREWARTHA, G. T.: The Unincorporated Hamlet: One Element of the American Settlement Fabric. (Annals of the Association of American Geographers, 1943.)

555. TRUBE, L. L.: Volzsszkije goroda (= Volga menti városok). (Voproszi Geografii, 45. sz., 1959.).

556. TULIPPE, OMER: L'habitat rural en Seine-et-Oise. Liége, 1934.

557. TUOMINEN, OIVA: Das Einflussgebiet der Stadt Turku im System der Einflussgebiete SW-Finnlands (Fennia, 1949.).

558. ULLMAN, EDWARD L.: A Theory of Location for Cities (American Journal of Sociology, 1941.).

559. VERGEZ TRICOM, G.—FICHEUX, R.: Bucarest (Annales de Géographie, 1927.)

560. VIDAL DE LA BLACHE, PAUL: Principes . . . (Lásd: 31.) — „La répartition des hommes sur le Globe" c. főfejezet (19—100. l.); „Les établissements humains" c. fejezetből „Les sites" c. alfejezet (169—180. l.) és „La ville" c. fejezetből a 292—293. l.

561. VOJEJKOV, ALEKSZANDR (WOEIKOW, ALEXANDER): Die Verteilung der Bevölkerung der Erde unter dem Einfluss der Naturverhältnisse und der menschlichen Tätigkeit (Petermanns Mitteilungen, 1906.).

562. V. TAJTI ERZSÉBET: A szórványtelepülések fejlődésében és a külterületi lakosság lélekszámában bekövetkezett változások a Duna—Tisza közén (Földrajzi Értesítő, 1956.).

563. V. TAJTI ERZSÉBET: Népességföldrajzi vizsgálatok a Duna—Tisza közén (Földrajzi Értesítő, 1958.).

564. WALLNER ERNŐ: A Bakony gazdasági életének földrajza I. („Pannonia" c. folyóirat) Pécs, 1937.

565. WEIDLEIN JÁNOS: A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai (Századok, 1935. évi pótfüzet.).

566. ZVEREV, M. K.: Csiszlennoszty naszelenyija zarubezsnih gorcdov i gorodszkih aglomeracij, imejuscsih boleje 500 tisz. zsityelej (= A több mint 500 ezer lakosú külföldi városok és városi tömörülések lélekszáma). (Voproszi Geografii, 38. sz., 1956.)

1. ábra. Falusias magános és falusias csoportos település átmeneti típusa.... 34
2. ábra. Építőanyagok és hajlékformák elterjedése a Földön 62
3. ábra. Szelemenes-ágasfás tetőszerkezetet eláruló aszimmetrikus helyzetű egyetlen ablak a ház utca felé néző oromfalán 63
4. ábra. Sziklafülkék képződése 68
5. ábra. Veremhajlék Debrecen határában 70
6. ábra. Riolittufába oldalról vájt hajlék Sirokon (Heves m.) 71
7. ábra. Riolittufába oldalról vájt emeletes hajlék Sirokon (Heves m.)..... 71
8. ábra. Vulkáni tufába oldalról vájt hajlék Szomolyán (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 72
9. ábra. Negyedgömb alakú tetőkunyhó 74
10. ábra. Félkúp alakú tetőkunyhó 74
11. ábra. Félgömb alakú tetőkunyhó 74
12. ábra. Kúp alakú tetőkunyhó 74
13. ábra. Kúptetejű hengerfalú ház 75
14. ábra. Féloldalas tetőkunyhó 75
15. ábra. Féloldalas tetejű (félnyeregtetős) ház fejlődése 76
16. ábra. Élesgerincű tetőkunyhó és belőle fejlődő élesgerincű ház 77
17. ábra. Cölöpös mennyezet, egyben a síktetejű ház kezdeti formája 77
18. ábra. A síktetejű ház fejlődése 78
19. ábra. A dongaboltozatos hajlék fejlődése 79
20. ábra. Az álsíktetejű hajlék fejlődése 79
21. ábra. Kúptetejű hengerfalú ház szögletes változata 80
22. ábra. Álboltozat-technika és ilyen technikával épült paraboloidszerű méhkas alakú kunyhó metszete 83
23. ábra. Nuragh vázlatos külső képe és szerkezeti formája metszetben..... 83
24. ábra. Trullo vázlatos külső képe és szerkezeti formája metszetben..... 83
25. ábra. Élesgerincű tetőkunyhó (juhhodály, Hajdúszoboszló) 84
26. ábra. A sátor élesgerincű tetőkunyhó eredetű észak-afrikai, elő-ázsiai és tibeti változatának vázlatos képe 86
27. ábra. Jurt váza Oelmann szerint 86
28. ábra. Sövényfal technikáját magyarázó részlet 87
29. ábra. Mogyoróvesszőből font sövényfal. Zselickisfalud (Somogy m.) 88
30. ábra. Gerezdelt fészkelt boronafal két boronája és ilyen szerkezetű falak részlete a ház valamelyik sarkán 89
31. ábra. Gerezdelt lapolt boronafal boronáinak illeszkedése a ház valamelyik sarkán 89
32. ábra. Favázas fal vízszintes, függőleges és András-kereszt alakú tagoló gerendákkal, valamint téglatöltelékkel 90
33. ábra. Zsilipelt boronaház szelemenes tetővázzal. Palócföld 91
34. ábra. Épülő zsilipelt boronaház. Kalotaszeg..... 92
35. ábra. Zsilipelt boronafal vázlatos szerkezete 93
36. ábra. A sövény- és favázas fal átmeneti típusának szerkezetét magyarázó részlet..... 93
37. ábra. Sövényfalú és favázas falú szelemenes tetővázú ház átmeneti formájának váza. Balaton-vidék 94
38. ábra. Álboltozat és valódi boltozat részlete metszetben 95
39. ábra. Valódi boltozat kötőanyaggal megvalósított kezdeti formája metszetben 95
40. ábra. Valódi boltozat technikájú dongaboltozat-építmény vázlatos képe 95
41. ábra. Szelemenes tetőváz..... 97
42. ábra. Szelemen nélküli tetőváz 97
43. ábra. Ősi formájú sövényfalú ház vázlatos képe 98
44. ábra. Nyeregtető perspektivikusan és felülnézetben 99

45. ábra. Sátortető perspektivikusan és felülnézetben 99
46. ábra. Lekontyolt tető perspektivikusan és felülnézetben 99
47. ábra. Vízvetős tető perspektivikusan és felülnézetben 99
48. ábra. Félkúppalástszerű tetőorr („kukla") 100
49. ábra. Sátoros és nyerges tetőrészletek többszörös ismétlődése 100
50. ábra. Nyeregtető, deszka fedélhéjú boronaházon. Szovjetunió 101
51. ábra. Lekontyolt tetejű, cserép fedélhéjas tornácos ház. Szakály (Tolna m.) 101
52. ábra. Vízvetős tetejű ház zsúp fedélhéjjal elölről. Parád (Heves m.) 102
53. ábra. Vízvetős tetejű régi ház. Parád (Heves m.) 102
54. ábra. Vízvetős tetejű ház zsúp fedélhéjjal oldalról. Parád (Heves m.) ... 103
55. ábra. Eresz kerek hajlék bejárata előtt 110
56. ábra. Régi szudáni templom nuragh-végű folyosószerű toldalékkal 110
57. ábra. Kúptetejű hengerfalú házat körülvevő oszlopos tornác perspektivikus képe és alaprajza 111
58. ábra. Több helyiségre tagolódott gyűrűszerű zárt folyosó, amely kúptetejű hengerfalú házat körülvevő oszlopos tornácból alakult. (Alaprajz) . 111
59. ábra. Csoportos udvarház a kerek hajlékok körében. (Alaprajz) 111
60. ábra. Veranda élesgerincű házon és annak többszörös ismétlődése 112
61. ábra. Keskeny végén nyíló élesgerincű ház rövideresszel perspektivikusan és alaprajzban 112
62. ábra. Eredetileg a keskeny végén nyíló élesgerincű ház hossztengely irányában való fejlődése rövidereszes, majd pitvaros házzá, amelynek később ajtaja is áthelyeződik a hosszanti oldalra 113
63. ábra. Eredetileg is már a hosszanti oldalán nyíló élesgerincű ház hossztengelyre merőleges irányban való fejlődése 113
64. ábra. Hosszúereszes ház zárt folyosós házzá és végül kéthajós és háromhajós csarnokházzá való fejlődése 114
65. ábra. Ting-stílusú épület 114
66. ábra. Keskeny végén nyíló ház kétoldalt hosszúeresszel 114
67. ábra. Keskeny végén nyíló ház kétoldali hosszúereszessé, majd háromhajós csarnokházzá való fejlődése, alaprajzban 115
68. ábra. Egy-, két-, három-, négyoldalas, valamint egy-, két-, három-, négyélű udvarház alaprajza 115
69. ábra. Egyélű udvarház. Szegvár (Csongrád m.) 116
70. ábra. Hosszúeresz (porticus) sík tetejű házon 117
71. ábra. Sík tetejű házat bővítő új meg új porticus alaprajzban 117
72. ábra. Hiláni homlokzatú ház alaprajzban és perspektivikusan 117
73. ábra. Porticus emeletes házon 118
74. ábra. Az emelet porticusszerű kiképzésének lépcsőszerű ismétlődése 118
75. ábra. Atriumos ház perspektivikus képe és alaprajza 122
76. ábra. Kandalló vázlatos rajza 122
77. ábra. Nyugat-európai kandallós ház oromzati kéménye. Whittington, Gloucestershire 123
78. ábra. Lakókamrás ház alaprajza 128
79. ábra. Közép-európai lakóistállós ház alaprajza a kelet-európai kemence megjelenése előtt 128
80. ábra. Lakóistállós ház felnémet alapformájának alaprajza 130
81. ábra. A kéttüzelős felnémet és a keleti kemencés ház átmeneti formáinak egyik változata 130
82. ábra. „Rauchstubenhaus" kezdetlegesebb formája 130
83. ábra. Jankó János-féle „magyar" ház 130
84. ábra. Alföldi magyar paraszttház gyakori beosztása 133
85. ábra. Fríz ház alaprajza 138
86. ábra. Alsószász ház alaprajza 138
87. ábra. A sokhelyiségű egyesház délnémet változatának alaprajza 139
88. ábra. Az egyhelyiségsorú egyesház franciaországi primitív változatának alaprajza 141
89. ábra. A hajlított udvarház típusos alaprajza 142
90. ábra. „Frank" udvarház alaprajza 142
91. ábra. Négyélű (kerített) udvarház alaprajza. Göcsej 143
92. ábra. Modern nagyvárosi emeletes, részben sokemeletes építkezés. Moszkva, Bolsaja Szadovaja utca 151

93. ábra. Zárt kicsi udvart négy oldalról körülkerítő városi ház. Budapest, Tabán 155
94. ábra. Kicsiny udvart körülkerítő régi földszintes városi ház 156
95. ábra. Langhaus 156
96. ábra. Ausztriai hajlított udvarháznak frank udvarházszerű, valamint utcai szárnnyal bővülő, tehát a zártsorú földszintes ház felé vezető fejlődése 157
97. ábra. Eredetileg az utcára merőleges tengelyű földszintes háznak az utca vonalával párhuzamos szárnya, amely utóbb toldalékjellegét elveszti 158
98. ábra. Zártsorú beépítés szalagtelkes és teleklábas alaprajz esetében 158
99. ábra. Teleklábas alaprajzú telektömb zártsorú, vagy legalábbis az utcával párhuzamos tengelyű szárnnyal is rendelkező, noha helyenkint hézagos sorú földszintes házakkal. Részlet Szarvas (Békés m.) főutcájából 159
100. ábra. Az utcával párhuzamos szárnyú, de hézagos sorú földszintes házak 159
101. ábra. A hazai földszintes ház két típusa a XVIII—XIX. század fordulóján: a fal fölé kifutó nyeregtető és a tető elé felhúzott fal a ház keskeny végén 160
102. ábra. Az utca vonalára merőleges hossztengelyű, keskeny végükkel néző kétablakos, tehát falusiasnak látszó házak Debrecen egyik külvárosában 161
103. ábra. Kizárólag az utcával párhuzamos hossztengelyű részből álló földszintes házak hézagos sora 162
104. ábra. Kőgótika a Párizsi-medencében. Reims, székesegyház 163
105. ábra. Háromszögletű oromzattal az utca felé tekintő, nem mediterrán európai középkori zártsorú emeletes városi házak, amelyeket a renaissance idők után sokfelé az utcával párhuzamos hossztengelyű zártsorú emeletes házak váltanak fel 169
106. ábra. Városi házformák az óvilági szárazövben 176
107. ábra. Fekvő hasáb alakú kupolás házak tömegét megszakító téglalap alakú tér. Isfahan (Irán) 177
108. ábra. Otterswiller elzászi falu háromnyomásos rendszerben művelt tagosítatlan határának vázlatos térképe 191
109. és 110. ábra. Szórványtelepülés részlete a Gyimesi-szorosban 213
111. ábra. Falu-alaprajztípusok elterjedése Közép-Európában 215
112. ábra. Halmazfalu alaprajza 217
113. ábra. Az alföldi halmazfalunak fokozatosan sűrűsödő utcahálózata és egyre aprózódó telekbeosztása. Jászkisér 219
114. ábra. Jászmihálytelek utcahálózatának sűrűsödése 220
115. ábra. Példa a halmazfalunak a szokványos formától látszólag alig eltérő magyarországi előfordulására. Mezőtárkány (Heves m.) 226
116. ábra. Alföldi „kertes város" eredeti kétbeltelkes állapotában Hajdúböszörmény térképe 1782-ből 227
117. ábra. Egykori „kertes város" (Hajdúböszörmény) mai állapota a különböző eredetű és funkciójú övezetek feltüntetésével 229
118. ábra. Hajdúböszörmény térképe 1926-ból 231
119. ábra. Nagyméretű Rundling alaprajza 239
120. ábra. Angerdorf alaprajza 241
121. ábra. Útifalu a csűröknek az utcával párhuzamos két zárt sorával 243
122. ábra. Magyarországi német útifalu a szalagtelkek végét lezáró csűröknek az utcával párhuzamos két sorával. Márkó a Bakonyban (Veszprém m.) 244
123. ábra. Magyar (palóc) útifalu részlete, szalagtelkek fokozatosan utcává vált udvaraival. Nagyvisnyó a Bükkben (Heves m.) 246
124. ábra. Utcává vált udvar képe Nagyvisnyón 247
125. ábra. Magyarországi szalagtelkes egyutcás útifalu belsőségének térképe. Öttevény (Győr-Sopron m.) 247
126. ábra. Többutcás szalagtelkes falu 248
127. ábra. Magyarországi többutcás szalagtelkes falu belsőségének térképe. Szany (Győr-Sopron m.) 249
128. ábra. Többutcás szalagtelkes falu belsőségének térképe. Tinca (Tenke; Fekete-Körös völgye) 250
129. ábra. Többutcás szalagtelkes falu belsőségének légi fényképe. Szentgál a Bakonyban (Veszprém m.) 251
130. ábra. Erdőtelkes falu 253
131. ábra. Láptelkes falu 253

132. ábra. Radialhufendorf alaprajza 255
133. ábra. Tanyautca részlete Szarvas (Békés m.) egykori határában 257
134. ábra. Elhalt folyómeder partját kísérő tanyasor Szarvas egykori határában 257
135. ábra. Sakktábla alaprajzú falu 258
136. ábra. Sakktábla alaprajzú falu egyetlen telektömbjének térképe. Teleklábas rend. Szarvas (Békés m.) 259
137. ábra. Halmazfalu utólagos telekelkerítés révén görbe vonalúan vagy akár egyenes vonalakkal elhatárolt telektömbje, amely mindkét esetben megközelíti a teleklábas rendet 260
138. ábra. Utólagosan elhatárolt telkű halmazfalu. Mikepércs (Hajdú-Bihar m.) 261
139. ábra. Egykori halmazfalu részlete, ahol nemcsak lábbal érintkező telkek kettős sorát sikerült az utólagos telekelkerítésnek elérnie, hanem a telektömbök egyenes vonalú elhatárolását is. Szarvas (Békés m.).... 262
140. ábra. Halmazfalu görbe utcáiból utólagos rendezéssel nyert ferde futású egyenes utcák 263
141. ábra. A teleklábas és szalagtelkes rendnek a telkek elhelyezkedésében mutatkozó megkülönböztető gyakori ismérve, egyébként egyaránt párhuzamos futású utcák esetén 263
142. ábra. Szalagtelkes falu eredeti utcájával párhuzamos, fokozatosan kialakuló második utca 264
143. ábra. Látszólag teleklábas rend, valóban nem egyidős két teleksor..... 264
144. ábra. Ukrajnai szovhoz óriási búzatáblája 271
145. ábra. A „Szvobodnij" szovhoz központja. Akmolinszki terület, Kazah SZSZK, Szovjetunió 271
146. ábra. A Gorzsai Állami Gazdaság (Hódmezővásárhely közelében) üzemi térképe üzemrendezés előtt 272
147. ábra. A Gorzsai Állami Gazdaság (Hódmezővásárhely közelében) üzemi térképe üzemrendezés után 272
148. ábra. A Mosonszentjánosi Állami Gazdaság (Győr-Sopron m.) központi főmajorja 273
149. ábra. Budapest. A Vár utcahálózatának mind a Vízivárosétól, mind a Krisztinavárosétól eltérő rajza 279
150. ábra. Budapest, Belváros. Sík térszín, jórészt a középkorból megmaradt alaprajzú utcahálózat 280
151. ábra. Budapest, az Erzsébetváros belső része. Sík térszín, a XVIII. század óta mezőgazdasági műtáj megszabta vonalakhoz igazodó tervszerűtlen alaprajz..... 280
152. ábra. Budapest, Lipótváros. Sík térszín, a XIX. század folyamán több részletben létesült, részletenként tervszerű sakktábla-alaprajz..... 281
153. ábra. Tervszerűen görbe utcájú lakónegyed. Radburn (New Jersey, USA) 282
154. ábra. Tervszerűen görbe utcájú alapított város. Canberra (Ausztrália) ... 283
155. ábra. Műtáj-elemhez igazodó tervszerűtlen növekedés. Madrid ma már eltűnt második városfalához belülről tervszerűtlenül igazodott és csak az egykori falak közelében elliptikus futású utcahálózat 287
156. ábra. Természetes tájelemhez igazodó tervszerű növekedés. Bern középkori magja 288
157. ábra. A budai Várnegyed utcáinak jellegzetesen középkorias vonalvezetése 289
158. ábra. Műtáj-elemhez igazodó tervszerű növekedés. St. Gallen középkori városrésze 290
159. ábra. Főutcák sakktáblaszerű rendszerének közeit kitöltő szabálytalan utcahálózat. Peking térképe 294
160. ábra. Orientális zsákutcás alaprajz. Córdoba nyugati része..... 298
161. ábra. Orientális zsákutcás alaprajz. Toledo 299
162. ábra. Tompaszögben és derékszögben megtörő utcájú Prinz-féle sejtes alaprajz vázlatos képe 300
163. ábra. Derékszögben megtörő utcájú sejtes alaprajz. Rodosz 300
164. ábra. Tompaszögben megtörő utcájú sejtes alaprajz. Baku 300
165. ábra. A knósszoszi palota alaprajza 302
166. ábra. Az úgynevezett „Hippodamosz-féle" sakktáblaszerű alaprajz korai, „amorf" változata. Milétosz 306
167. ábra. A Hippodamosz-féle alaprajz fejlettebb példánya. Priéné 307
168. ábra. Római castrum főútjainak és kapuinak neve és jellegzetes alaprajza 308
169. ábra. Pompeji alaprajzának ásatásokkal feltárt része 310

170. ábra. Trier középkori alaprajzát jellemző egyházi jellegű immunitás mint mag, annak kapuja előtt elhelyezkedő piactér és onnét sugaras irányban szétfutó utak (radio-koncentrikus alaprajz) 311
171. ábra. Firenze középkori eredetű városmagjának alaprajza egykori római colonia helyén 312
172. ábra. Wien (Bécs) belvárosának alaprajza, magjában egykori castrum .. 314
173. ábra. Kimbolton (Huntingdonshire) kastély kapuja előtt elhelyezkedő faluból fejlődött város térképe 319
174. ábra. Kimbolton (Huntingdonshire) főutcája részletének képe 320
175. ábra. Középkori eredetű radio-koncentrikus városalaprajz, magjában egyházi jellegű immunitással. St. Quentin, Picardie, Északkelet-Franciaország 323
176. ábra. Bruges (Brugge) IX. századi vár körül fejlődött magjának alaprajza 324
177. ábra. Radio-koncentrikus középkori eredetű városalaprajz, magjában egyházi jellegű immunitással. Münster (Vestfália) 325
178. ábra. Sugaras főúthálózatú középkori városrész, fókuszában piactérrel, immunitásszerű településmag nélkül. Malines (Mechelen) 326
179. ábra. Moszkva radio-koncentrikus alaprajza: magjában a Kreml 327
180. ábra. Riga belvárosa az egykori Riga patak kanyarulatát utánzó görbe utcavonalakkal 328
181. ábra. Gantner-féle architektonikus domináns mint útvonalat villás kettéágazásra kényszerítő akadály 329
182. ábra. Útvonalakat sugarasan maga felé irányító Gantner-féle architektonikus domináns 329
183. ábra. Villás útelágazás középkori eredetű városalaprajzban. Solothurn (Svájc) 330
184. ábra. Egykori római castrum sakktábla-alaprajzának középkori eltorzulása architektonikus domináns beiktatása következtében. Bourges, Soissons, Nantes, Angers 332
185. ábra. Kibogozhatatlanul szabályszerűtlennek látszó középkori városalaprajz. Braunschweig 333
186. ábra. Több településből összeolvadt középkori város. Laon 334
187. ábra. Eredetileg kis terjedelmű városias település, amely a középkor folyamán újabb városrészek révén tágult ki szabálytalan alaprajzú várossá. Strasbourg 335
188. ábra. Bordás alaprajz 336
189. ábra. Egyfőutcás bordás alaprajz. Sigtuna (Svédország) 336
190. ábra. Létrás alaprajz 336
191. ábra. Innsbruck derékszögben megtörő piacutcás, bordás alaprajzú középkori városmagja 337
192. ábra. Lübeck középkori belvárosának létrás, sakktáblaszerű és orsós vonásokból összetevődő hibrid alaprajza 338
193. ábra. Meridián formájú alaprajz. Nürnberg, Lorenz városrész 339
194. ábra. Útkeresztes városalaprajz 340
195. ábra. Freiburg i. B.: útkereszt-alaprajz, egyben a sakktáblaszerű alaprajz előfutára 340
196. ábra. Útkereszt-alaprajz, eredetileg négy kapuval. Neumarkt Nürnberg környékén 340
197. ábra. Délfrancia bastide alaprajza. Monpazier 341
198. ábra. Délfrancia bastide alaprajza. Carcassonne újvárosa 341
199. ábra. Középkori sakktáblaszerű alaprajz keleti változata. Kraków belvárosa 343
200. ábra. Középkori sakktábla-alaprajz keleti változatának szabályos példánya. Myslibórz (Lengyelország) 344
201. ábra. Több, nem egyidős sakktáblaszerű település együttese. Stralsund... 344
202. ábra. Régebbi települést magába olvasztó sakktáblaszerű középkori város. Cluj (Kolozsvár) 344
203. ábra. Tervszerűtlenül nőtt sakktáblaszerű utcahálózat 344
204. ábra. Tervszerűtlen sakktáblaszerű középkori alaprajz. Goslar 345
205. ábra. Amsterdam vázlatos alaprajzi növekedése sorban létesülő, majd utcává feltöltött, félkörszerűen futó csatornapárokkal 346
206. ábra. Amsterdam csatornás-sávos alaprajza 347
207. ábra. Részlet Venezia csatornás-sávos alaprajzából 348

208. ábra. Köln. Szabálytalan középkori utcahálózat a római város helyén és a Rajna-partra merőleges utcájú „wik" 348
209. ábra. Részlet Stockholm térképéből. Staden sziget 349
210. ábra. Renaissance városalaprajz egyik lehetséges szkémája 350
211. ábra. Példa a megvalósult renaissance városalaprajzokra. Palma Nuova 351
212. ábra. Architektonikus domináns felé irányított sugárutak geometrizált alakban. Roma, Piazza del Popolo 352
213. ábra. Karlsruhe kastély előtti térből szétfutó utcalegyezője 352
214. ábra. A kapitalizmus korának tervszerűtlenül, nyúlványok és szigetek alakjában terjeszkedő nagyvárosa. Párizs agglomerációja 1930 körül.... 355
215. ábra. Bath. Északnyugaton egy „circus", távolabb egy „crescent"..... 357
216. ábra. Telektömb keretszerű és sávos beépítése 358
217. ábra. Több különböző jogállású települést felölelő magyar középkori városagglomeráció. Esztergom 359
218. ábra. Körutak és sugárutak vázlatos rendje Szegeden 360
219. ábra. Városok népességnövekedésének grafikus ábrázolása egyszerű skálában és logaritmikus skálában 366
220. ábra. Három magyar vásárváros (Miskolc, Eger, Gyöngyös) népességnövekedése a feudalizmus korának végén és a kapitalizmus idején..... 367
221. ábra. New York népességnövekedése 368
222. ábra. Párizs egyes városrészeiben az ott lakó népesség csökkenése 369
223. ábra. A népesség tömörülése Debrecenben. Pontmódszerű ábrázolás 370
224. ábra. Budapest népességének tagolódása 1930-ban korévek szerint 371
225. ábra. Párizs növekedésének időrendje 384
226. ábra. Budapest funkcionális tagolódása 416
227. ábra. Párizs funkcionális tagolódásának vázlatos képe 418
228. ábra. Chicago funkcionális tagolódásának vázlatos képe 420
229. ábra. New York. A Manhattan környéke funkcionális tagolódásának vázlatos képe 421
230. ábra. Moszkva mint politikai főváros 422
231. ábra. A félagrár övre jellemző utcakép alföldi városban. Debrecen..... 424
232. ábra. Kisvárosi lakónegyed utcája alföldi városban. Debrecen 424
233. ábra. Kisvárosi üzletnegyed utcaképe alföldi városban. Debrecen 425
234. ábra. Nagyvárosi formacsoportra jellemző utcarészlet alföldi városban. Debrecen 425
235. ábra. Debrecen funkcionális morfológiai térképe a második világháború előtt 426
236. ábra. Folyami átkelőhely forgalmi fekvését magyarázó vázlat 440
237. ábra. A topográfiai fekvésnek az Alföldön gyakori típusa: a település belsősége az árvízmentes térszín ártérre néző peremén. Szarvas (Békés m.) határa a XIX. század elején..... 443
238. ábra. A Körös—Tisza—Maros közti lösztérszín településeinek kora 444
239. ábra. A Szamos alföldi szakaszát követő falvak topográfiai fekvésének magyarázó vázlata 446
240. ábra. Város folyó szigetén. Párizs középkori történeti magja a Szajna szigetén 448
241. ábra. Mediterrán kikötővárosok egyik kedvelt topográfiai fekvés-típusa... 451
242. ábra. Braşov (Brassó), hágó-kapuváros és medenceközpont, excentrikus helyzete a Barcaság déli peremén 459
243. ábra. Száraz éghajlatú folyóknak törmelékkúpon az öntözés következtében elhaló folyóágai mint homogén jellegű oázisvidékek rögzítői. Tedzsen és Mari 461
244. ábra. Hamburg és előkikötője: Cuxhaven az Elbe tölcsértorkolatában .. 464
245. ábra. Marseille a Rhône-delta szárnykikötője 465
246. ábra. Győr a Rábca—Rába—Marcal torkolatának folyami átkelőhelye, majd hídvárosa 467
247. ábra. Földszoros forgalmi fekvésének a szárazföldi közlekedés szempontjából mutatkozó csekély előnyét magyarázó vázlat 468
248. ábra. Folyótorkolati fekvés helyzeti energiáját magyarázó vázlat 469
249. ábra. Eger és Miskolc vásárváros jellegű helyzeti energiája..... 472
250. ábra. A településeket (lakóhelyeket) lélekszámukkal arányos térfogatú gömbök alakjában ábrázoló statisztikai alaptérkép. A Nyírség települései 478
251. ábra. Christaller hatszöges rendszere 485
252. ábra. A Föld milliós nagyvárosai 1950 körül 489
253. ábra. A Föld népsűrűségének térképe 503

Külföldi kiadók által közlésre engedélyezett ábrák

Verlag von *Anton Schroll & Co*, Wien (Joseph Gantner: Grundformen der Europäischen Stadt, 1928). Ábrák sorszáma: *166, 167, 211, 240*

Bourrelier et Cie, 76, rue de Vaugirard, Paris (Albert Demangeon: Paris, la ville et sa banlieue, 1933). Ábrák sorszáma: *214, 222*

Henri Laurens, Éditeur, 6, rue de Tournon, Paris (Pierre Lavedan: Histoire de l'Urbanisme, 1952). Ábrák sorszáma: *153, 154*

C. Nicholls & Co. Ltd., Manchester (Thomas Sharp: The Anatomy of the Village, 1946). Ábrák sorszáma: *77, 173, 174*

Routledge & Kegan Paul Limited, Broadway House: 68—74. Carter Lane, E. C. 4., London (Robert E. Dickinson: The West European City, 1951). Ábra sorszáma: *185*

The University of Chicago Press, Chicago-Illinois (William L. Thomas. Jr.: Man's Role in Changing the Face of the Earth, 1956). Ábra sorszáma: *107*

Szovjet és hazai kiadványokból átvett ábrák

Moszkva. Vidi Goroda, 1955. Ábra sorszáma: *230*

Sowjetunion c. folyóirat, 1958. évi 104. szám. Ábra sorszáma: *145*

Bolgár Elek: A Szovjetunió, 1946. Ábrák sorszáma: *50, 144*

Magyar föld, magyar faj. Ábrák sorszáma: *122, 129*

Illyefalvi I. Lajos: A székesfőváros múltja és jelene grafikus ábrázolásban, 1938. Ábra sorszáma: *224*

Prinz Gyula: Európa városai, 1923. Ábrák sorszáma: *163, 164*

Fodor Ferenc: Egy palócfalu életrajza 1930. Ábrák sorszáma: *123, 124*

A magyarság néprajza, é. n. Ábrák sorszáma: *5, 8, 25, 29, 33, 34, 37, 51, 69, 91, 109, 110*

Magyar Építőművészet c. folyóirat, 1954. évi 7—9. sz. Ábrák sorszáma: *146, 147, 148*

Földrajzi Közlemények c. folyóirat, 1939. és 1944—47. Ábrák sorszáma: *223, 250*

Építészet c. folyóirat, 1942. Ábrák sorszáma: *115, 125, 127*

Révai Nagy Lexikona, XV. kötet, 1922. Ábra sorszáma: *159*

Fodor Ferenc: A Jászság életrajza, 1942. Ábrák sorszáma: *113, 114*

Földrajzi Közlemények c. folyóirat, 1913. Ábra sorszáma: *128*

Föld és Ember c. folyóirat, 1926. Ábrák száma: *116, 118*

A, Á

Aachen 316, 323
Aarberg 336
Aare 289, 449
Aberdeen 463
ablak 63, 91, 104, 126, 143, 160, 164, 173
Adelaide 352, 389
Aden 30, 468
Adige 443
adófizető, adózás, adózó 480
Adria (város) 451
Afrika 57, 84, 86, 111, 115, 117, 181, 205, 252, 389—390, 448, 501, 505; Dél-A. 58, 181, 211, 214, 388, 411, 499; Észak-A. 69, 73, 82, 86, 117, 299; Kelet-A. 115, 117, 239
ágasfa 63, 76, 77, 96
agglomeráció (tömörülés) 36, 366, 373, 381, 390—394, 401, 402, 408—410, 414, 415, 417—419, 429—432, 453, 454, 490, 502, 504; laza a. 422
agora 307, 309
Agra 298
agrárkrízis 258, 480, 502
agrártechnika 186, 188, 190, 192, 195, 196, 236, 237
agrártörténet 38, 200
agrárváros 378, 381, 400
agrohidraulikus civilizáció 506, 507
agyag, agyagpala, márga 71, 103, 104, 165, 203, 205
Ahmadabad 298
Aigues Mortes 342
Ajmer 298
ajtó (bejárat) 91, 104, 127—129, 131, 133, 137—143, 157, 158, 227
akadály-vidék 202—204
akklimatizáció, népességé 501, 505
Ákos 481
akropolisz 302, 451
alaprajz-típus 179, 276, 277—281, 285, 286, 290—293
Alaszka 500
Albánia 57
Albanoi-hegység 456
Albany 352
Alberobello 83
Aleuták 107
Alexandria (El-Iskandariya) 297, 464
Alföld 17, 22, 29, 30, 33, 36, 40, 60, 61, 103, 120, 132, 133, 141, 152—154, 157, 160, 164, 181, 204, 205, 230, 232, 233, 237, 238, 245, 258, 260, 265, 269, 296, 297, 360, 365, 366, 373, 375, 376, 391, 392, 400, 423—427, 436, 443—446, 460—463, 466, 469, 470—475, 478, 480
alföldi városok funkcionális morfológiája 423—427, 436
— település 18, 35—36, 39, 40, 152—154, 206, 296, 297, 301, 360, 366, 367, 373, 391—392, 400, 423—427, 436, 470—473
Alger 297, 372, 390
Algéria 449
alkörzet 412
alközpont, funkcionális (városban) 412, 419, 423
állam, gyarmatból önállósult 181
államhatalom, államszervezet 169, 379—380, 383—385, 448, 468, 473, 475—476, 487, 506
államhatár 396, 473, 488, 501, 506
államigazgatás (centrum, funkció, intézmény, tevékenység) 29, 30, 35, 36, 39, 40, 42, 150, 152, 167, 168, 174, 225, 277, 317, 318, 322, 343, 373, 374, 376—379, 381—382, 384—385, 388, 391, 394—398, 403, 404, 405, 409, 410, 412, 414, 417, 421, 425, 432, 433, 450, 472, 476, 484
államterület 32, 148, 150, 169, 473, 475, 476, 495, 497, 498, 501, 506, 507
állandó hajlék 11—13, 16, 17, 58, 104, 105, 118, 119, 132; lakóhely 12—17, 379, 429; tábor (castra stativa) 308; település 14—37, 105, 144, 510; települések átmeneti pusai 34—36; ti települések határa 499—502; települések magashegységi határa 500—502; települések poláris határa 499, 500, 502
állatállomány, kezes és igás 195, 228—230, 235—237, 256, 427; nomádoké és szilaj 119, 235—238, 455
állattenyésztés, állattenyésztő 12—16, 40, 69, 73, 82, 85, 86, 105, 106, 119, 134—136, 192, 195, 196, 199, 202, 203, 214, 216, 226—239, 256, 297, 376, 382, 427, 432, 436, 444—445, 447, 455, 481, 482, 497, 499, 501, 504, 506
Allmende 234
allodium 194, 235, 266—268
alluviális síkság 452
alm 14
Almhütte 14, 499, 501, 502
Alp 14

alpe 14
Alpok 15, 16, 55, 75, 89, 127, 129, 131, 134, 136, 140, 181, 202, 207, 256, 309, 443, 447, 466, 469, 500—502, 509; Keleti-A. 126, 141
Alsace l. Elzász
altalaj 204—206, 454
általános városi funkció 31, 32, 399
alvóváros 409, 410
Amalfi 383
Amazonas-medence 84, 132, 389, 504
Amerika 58, 60, 69, 82, 178, 181, 252, 285, 286, 292, 295, 352, 373, 419—422, 453, 490; Dél-A. 56, 84, 115, 152, 181, 211, 292, 295, 352, 388, 389, 453—454, 499, 500, 501, 504, 506; Észak-A. 15, 36, 57, 68, 73, 75, 83, 85, 86, 187, 211, 212, 352, 389, 430, 458, 478, 500, 505, 506; Közép-A. 295; Latin-A. 182, 259
Amerikai Egyesült Államok 89, 178, 181, 211, 259, 285, 292, 369, 388, 389, 407, 411, 420—422, 501, 505, 509
Amstel 345, 346
Amsterdam 255, 345—346, 500
Andaluzia 72
Andok 56, 152, 388, 499, 501
Anerbenrecht 207, 210
Anger 240—242, 336, 342
Angerdorf 241—242, 252, 336
Angkor-Vatt 293
Anglia, angol 29, 94, 97, 122, 124, 125, 170, 172, 183, 198—200, 207, 211, 217, 223, 255, 268, 274, 296, 309, 313, 320, 322, 323, 340, 345, 356, 384, 386, 388, 389, 404, 409, 411, 419, 421, 430, 431, 462, 480, 487
angolszász 93, 97, 125, 170, 211, 410
Anklam 343
Ansbach 337, 338
Antarktisz 499, 500, 502
antideterminizmus 45
Antiochia (Antakya) 297
Antwerpen (Anvers) 384, 387, 452
Aosta 309
Appalache-hegység 456
Appenninek 447, 450
aprófalu 365
Apulia (Puglia, Puglie) 83, 205, 206
Arábia, arab 118, 121, 259, 293, 296, 297, 300
Arad 462
Aranjuez 353
árapály 345
architektonikus domináns 328—331, 352—353
Ardennek 205
Argentína 268, 285, 505
Arhangelszk 500
Arizona 57, 68
árkád, árkádsor 55—56, 309
Arnhem 346
ártér növényvilága 442
árucsere, terménycsere 317, 375, 381, 382, 462—463, 466, 468—469, 473, 375, 508
árufelhalmozódás 463—464
áruház 147, 174, 405, 423
árumegállító jog 56
áruszállítás 39, 234, 375, 378, 383, 387—389, 391, 397, 398, 434—436, 450—452, 463—470, 487; költségei a piac szempontjából 434—436; szárazföldön 234, 375, 378, 383, 384, 386, 391, 397, 433—434, 463—465, 467—469; vízi úton 397, 450—452, 463—465, 467—469
árutermelés 148, 207, 266, 375, 435—436, 509—510
áru-útmegszakítás 463—464, 468, 469
árvízfolyás 446
árvízmentes szint 204, 439—447, 460, 470, 478
arzenál 387
ásatások 216, 238, 293, 301, 302, 304, 310, 483
ásványi kincs 16, 380, 382, 456, 457, 461, 462, 479, 501, 504, 510
Athén 301, 381; Akropolisz 302, 450
átkelőhely, folyami 315, 322, 324, 326, 395, 396, 414, 439—440, 452, 460, 465—469, 473
Atlasz (hegység) 501
átrakó forgalom 326, 383, 387, 395, 463—469, 473
atrium 121—123, 144, 155
Audenarde 346
Augsburg 309, 337, 383, 466
aurignacien 71, 80
Ausztrália 30, 82, 181, 211, 212, 285, 286, 292, 352, 354, 388, 389, 411, 453, 499, 505, 506, 509
Ausztria 72, 131, 143, 154—158, 243, 256; Alsó-A. 156, 157; Felső-A. 143
autarkia (önellátás) 192, 233, 234, 375, 382, 441—443, 445, 446, 454—455, 457, 459, 475, 478, 479
autóbuszközlekedés (távolsági) 433—434
Auxerre 324, 339
avar 227
Avila 309
azték 295, 448
Ázsia 92, 117, 490; Belső-Á. 82, 86, 117, 205, 455, 501; Dél-Á. 294, 303; Délnyugat-Á. 69, 117, 506; Elő-Á. 82, 86, 303, 468; Észak-Á. 89; Kelet-Á. 118, 119, 177, 294, 303, 505, 507; Monszun-Á. 505, 506, 509; Monszun-Kelet-Á. 55, 85

B

Babilon 293, 303
Babilónia 293
Bacău 462
Bácska 258, 260
Baden (állam) 476

Baffin-föld 500
Bagdad (Baghdad) 296, 383
Baja 394
Bajorország, bajor 135, 140, 143
bakhátas növénytermelés 203
Bakony 31, 255
Baku 299
Balassagyarmat 399, 459
Balaton 474
Balkán, balkáni 57, 69, 115, 154, 181, 183, 206, 218, 232, 297, 372, 468; ÉNy-i része 131, 134
Baltikum, balti országok 144, 154, 164, 170, 171, 255, 383
Baltimore 352
Bamberg 336
Banaras l. Benaresz
bank (pénzintézet), bankárok 19, 174, 383, 384, 388, 389, 391, 397, 404, 405, 408, 412, 414, 419, 421, 422, 450, 484
bánya, bányászat 12—13, 16, 29, 31—35, 40, 105, 277, 378, 380, 382, 386—387, 389, 393, 394, 398, 431—432, 456, 457, 461, 462, 475, 479, 499, 500, 501, 504, 508, 509
bányaváros 16, 380, 382, 386—388, 393, 394, 457, 462, 502
Baranya megye 365
Barcaság 460
Barcelona 309, 355, 356, 383, 387
Bärhorst 238
Bari 299
barlang (hajlék) 11, 13, 41, 68—71, 106
Bar-le-Duc 331, 339
baromfipiac 393
Basel 313, 450, 466, 473
bastide 342, 343
Bath 309, 356
bazilika (törvénykezési csarnok) 309
Beaune 324
Bécs (Wien) 163, 171, 172, 309, 313, 355, 385, 387, 401, 407, 415, 417, 450, 453, 454, 456, 465, 473
Bécsi-medence 163, 465
beépített (lakott) terület 19—20, 39—42, 44, 149, 151, 161, 176, 230, 264—265, 273—281, 291, 297, 305, 307, 309, 312, 329—334, 345—346, 350, 354—357, 360, 365, 368, 392, 401—402, 404, 409, 412—414, 417—419, 423, 426, 427, 430—432, 435, 452—454, 477
bekebelezés: közigazgatási 280, 331, 366, 417, 429, 470; térbeli 42, 280—281, 331, 409
Békéscsaba 152, 360, 394, 395, 399, 473
Békés megye 258
Belfort 388, 466
Belgium 93, 124, 139, 142, 173, 180, 323, 324, 346; Dél-B. 180; Észak-B. 180, 207
Belgrád (Beograd) 301, 325
bellegelő (belső legelő) 39, 236, 237, 248, 427, 436
belsőség (belterület) falué és városé 12, 15—19, 33, 39—41, 105, 157, 179, 180, 185, 187, 188, 194, 196—198, 214, 216—265, 273—361, 367, 368, 391—392, 400, 427, 436, 441—448, 477—479, 482, 483
belterjes (intenzív) területkihasználás 25—26, 29—30, 32, 105, 192, 212, 426, 434, 435, 474, 504, 508
belváros 175, 286, 309, 346, 354, 355, 359—360, 450, 453
Benáresz (Banaras, Varanasi) 298, 388
Benghazi 297
Beograd l. Belgrád
béres, bérmunkás (mezőgazdasági), aratómunkás 16, 40, 136, 138, 207, 266—268, 376, 377, 510
Berettyó 460
Berettyóújfalu 399
Bergen 463
Bergues 449
bérház 19, 41, 107, 122, 136, 146—150, 161, 169, 173, 175, 359, 401, 406, 407, 413, 414, 417, 419, 420, 423, 426, 435
Bejrut (Beyrouth) 297
Berlin 20, 342, 385, 387, 407, 415, 417—418, 454, 455, 500; Kölln 342, 415, 448; Nikolaikirche 342; Nyugat-B. 369; Petrikirche 342
Bern 289, 329, 339, 388, 449
Berry 134
Besançon 449, 466
Beszterce (Bistriţa) 342
Bibracte 378
Bielefeld 316
Bihar megye 445
Bijapur 298
Bilbao 342
Birmingham 386, 419, 430, 431
bíróság 26—28, 394
birtokállomány 470
Bizánc 137, 300, 383, 468
Blockflur 239
Blockgemengflur 200, 223
Blockgewannflur 223
Blois 325
Bodrogköz 444
Bohumin (Oderberg) 388
Bolívia 501
Bologna 309
boltok, kereskedések, üzletek 19, 26—29, 31, 35, 55, 145—148, 170, 393, 394, 396, 397, 404, 405, 410, 412—414, 419, 422—426, 432, 433, 485
boltozat 82, 83, 95, 96, 129
Bolzano 466
bolygóváros 410
Bombay 298, 390, 452
Bonn 311

Bordeaux 309, 313, 384, 387, 414, 415, 417, 452
borkereskedelem 377, 393
boronafal l. fal
boronaház 64, 88—92, 197
Boroszló (Wrocław) 342, 349, 407
borpince 72
Borsod (földvár) 379
Boston 352, 389, 453
Bosznia 135, 181
Boszporusz 468
boulevard 354—355
Bourges 309
Brasília (város) 354
Brassó (Braşov) 460, 469
Bratislava l. Pozsony
Braunschweig 331, 339, 360, 462
Brazília (állam) 178, 268, 354, 450, 510; Dél-B. 505
Brazzaville 389
Bregenz 309, 314
Bréma (Bremen) 171, 387, 452
Brenner-hágó 466
Brescia 325
Brest 387
Bretagne 128—129, 134, 204
Bristol 340
Britannia 93, 309
Brit-szigetek 61, 82, 96, 180
Brno 325
bronzkor 58, 89, 136, 202, 210, 479
Brugge (Bruges, Brügge) 323, 346, 383
Brüsszel (Bruxelles) 323, 355, 385
Bukarest l. Bucureşti
búcsújárás, zarándokhely 385, 388, 395
Budai-hegység 407
Budakeszi 146
Budapest 19, 30—32, 38, 42, 146, 149, 175, 176, 179, 255, 276, 279, 280, 366, 373, 380, 390, 391, 393, 401, 407, 410, 414—417, 429, 430, 432, 435, 452, 454, 456, 458, 466, 467, 469—470; Erzsébethíd 452; Gellérthegy 452; Nagy-B. 366, 390—391; Ördög-árok 279, 454; pesti városkapuk 355; Sashegy 452; Tétényi-plató 452; Vörösvári-völgy 452, 469
budapesti gyárak 417
— középületek 173, 174
— utak, utcák, terek 176, 276, 284, 285, 290, 355, 412, 418, 435, 452
— városrészek: Albertfalva 417; Aquincum 278, 309—310, 359; Belváros 19, 176, 276, 280, 290, 414, 416—417, 429, 449, 452; Buda 154, 171, 172, 278—279, 341, 356, 359, 387, 390, 415, 417, 418, 435, 449, 450, 452, 454, 473; Budafok 72, 280, 417, 452; Erzsébetváros 290, 417; Ferencváros 155; Józsefváros 155, 290; Kispest-Kertváros 280; Krisztinaváros 278—279; Lágymányos 417, 452; Lipótváros (Szent István-város) 19, 176, 282, 290, 414, 417; Óbuda 278, 309, 339, 359, 390, 417, 452; Pest 176, 276, 290—291, 355—356, 359, 390, 414, 416—417, 452; Rákospalota 280; Tabán 154, 278, 452; Újpest 429; Vár 171, 172, 278, 279, 284, 289, 329, 339, 341, 359, 360, 449, 450, 452, 454; Víziváros 154, 278—279, 450, 452
Buenos Aires 285, 352, 389, 414, 415, 419, 453—454, 505
Buffalo 352
Buhara 460
Bukarest (Bucureşti) 301, 449
Bulgária 154, 218, 232, 449
Burg 317
Burgaszi-öböl 452
burgenses 317
Burgos 325
burgum 317, 379
Burgundi-kapu 466, 473
Bursa 297
busman 82, 455
Buzău 462
bükkerdő 238
Bükk-hegység 69
Bürger 317

C

Calabria 56, 152
Calcutta 298, 390, 414, 415, 490
Cambrai 324
Cambridge 388
Campagna (római) 206
Canberra 354
Cape Town l. Fokváros
Cape Town, Tábla-hegy 415
Carcassonne 342
cardo 304, 305, 307—310, 312
Carei l. Nagykároly
castellieri 379
Castra Bonnensia 311
castra stativa 308
Cegléd 395, 429
céh, -ek háza 145, 168, 343, 382
Celebesz (Sulawesi) 58
Celldömölk 395
cementgyár 165
Chalon-sur-Saône 339
Champagne 383
Charleville 351
Chartres 314
Cherbourg 452
Chesapeake-öböl 505
Cheshire 388
Chester 309, 313
Chicago 285, 352, 374, 389, 414, 415, 420, 456, 490
Chichen-Itza 295
Chichester 309
Chile 450, 501
Chimu 295

Chorezm 291
Christaller telefon-módszere 484—488
Christiansborg 325
Chur 325
cigány 372
cipészek, cipőgyártás 33, 40
circus 356
ciszterna 205
city 19, 368, 404—417, 419—423, 453—454, 488
— forming production 373, 398
— serving production 373, 399
Coimbra 388
Colchester 309
Colón 468
Colorado 57, 68
Como 309, 313
Constantine 297, 449
Cordes 339
Cordoba 297
Côte d'Azur 380, 447
cölöpépítkezés 57, 58, 78, 80, 136, 137, 139, 454
cölöpös mennyezet, cölöpös padozat 78
crescent 356
Crewe 388
cukorgyár 395
Cusco 295
Cuxhaven 469

Cs

Csaba 481, 482
család 106—107, 134, 135, 146, 147, 208, 218, 376, 391, 399
családi ház: falusi 146, 166; kertes 359, 406, 407, 423, 426, 427, 436; városi 146—149, 173; munkahely nélküli 148, 149, 282, 401, 406, 407, 419, 422, 423, 436
Csallóköz 449
Csanád (földvár) 379
csapadék (-bőség ill. -hiány) 30, 53—56, 59—61, 65, 68, 76, 78, 82, 86, 96, 98, 99, 104, 111, 118—122, 124, 125, 135, 136, 172, 177, 188, 202, 205, 206, 209, 210, 256, 291, 295, 309, 439, 445, 454, 455, 461, 463, 499—501, 504—507, 510
csarnok, áru- 168, 343; fogadó- 170; kiállítási 165; pályaudvari 165; vásár- 165, 174, 412
csarnokház, háromhajós 114, 115, 137—139; kéthajós 114, 115
csatorna: szennyvízcs. 24, 403; vízelvezető cs. 254, 345—346
Cseh-erdő 255
Cseh-medence 143, 255
Csehország, cseh 126, 131, 153, 154, 156, 158, 241, 243, 337, 450
Csehszlovákia 144, 342
cseléd (mezőgazdasági) 16, 138, 207, 229, 267, 268, 270, 376, 510
cselédes tanya 16—17, 229
cséplőszérű 137, 141; nyílt 120, 122—125, 141
csereviszony, falu-város közti 24, 29, 317, 375, 441—442, 456, 457
csiflik-rendszer 206
Csolnok 432
Csongrád 17, 394
Csongrád megye 258
csoportos település 17—20, 33—35, 180—182, 196—209, 210—361, 428, 477, 487
csu 381
Csungking 505
Csurgó 395
Csurgó 395
csűr (pajta) 18, 109, 120, 122, 124, 125, 141—143, 146, 157, 228, 237, 243—245, 267

D

Dalmácia 309
Damaszkusz (Dimashq) 297, 300
Dánia 143, 180, 183, 351, 468
Debrecen 152, 360, 390, 392—394, 425, 460, 473
Dekkán-plató 61
Dél-európai félszigetek 508
Delft 346
Delhi 298
déli félgömb 83, 490, 500, 505
Déli-Georgia szigete 500
Déli-Shetland-szigetek 500
Délosz (Delos) 301
delta: tavi 203, 443; tengeri 448, 464
Detroit 352, 389
Diele 115, 137—139, 170
Dijon 309, 324
Dimashq l. Damaszkusz
Dîmboviţa 449
Dimitrovgrad 358
Dinaridák 181
Dinkelsbühl 340
Diósjenő 481
divat 107, 108, 144, 145, 168, 172, 291
Diyarbakir 297
Domažlice 337
domborzati (térszíni) sajátságok 11—12, 16, 37, 60, 61, 68—72, 82, 92, 103—105, 118, 119, 123—124, 134—136, 139, 141, 181, 198, 201—205, 211, 213, 214, 218, 233, 236, 238, 256, 276, 278—280, 282, 284—286, 288, 289, 291, 302, 304, 305, 318, 322, 324—326, 328—329, 333, 339, 345—346, 356, 360, 375, 378, 396, 407, 413—415, 433, 439—456, 459—472, 475, 479, 482, 491, 497, 499—502, 507—509
Dombóvár 395
dombság 103, 123, 141, 202, 450, 472, 507
Don 106
Donyec-medence 29, 387, 509

Dordrecht 346
Dorog 410, 432
Dortmund 386, 430
Douai 325
Doubs 449
Down 180, 198
downtown 411
Dresden (Drezda) 342, 385, 462
Drubbel 207
Dubrovnik 451
Duisburg 430
Duna 249, 279, 385, 386, 414, 415, 449, 450, 452, 456, 465, 469, 470; Öreg- 449; Vág- 449
Dunaföldvár 427
Dunántúl 22, 91, 131—133, 157, 237, 244—246, 251, 385; Dél-D. 238, 365; Nyugat-D. 132, 157, 365, 366
Dunapentele 40
Duna—Tisza köze 258
Dunaújváros 31, 32, 40, 358, 359, 399
Dur-Sarrukin 303
dűlő 188, 189, 191, 192, 195, 219, 221—223
dűlőnév, dűlőnévkutatás 221, 482—483
dűlőút 41, 248, 256, 285, 290, 360

E, É

Ebro-medence 72
Ecsedi-láp 446
Edinburgh 325, 353, 502
Edirne 297
Égei-tenger 299, 301
Eger (patak) 462
Eger (város) 360, 393, 394, 396, 462, 471—472
egészségügyi funkció, foglalkozás 14, 29, 31, 33, 107, 145, 148, 168, 376, 377, 412, 417, 432, 502
égetőművelés 187, 202, 204, 210
éghajlat, klimatikus viszonyok 53—56, 58, 59, 68—69, 71, 104—105, 135, 136, 172, 178, 188, 202, 209—210, 256, 309, 375, 380, 407, 433, 435, 439, 447, 454, 455, 459—461, 463, 467, 468, 474, 491, 499—502, 504—505, 507
éghajlatváltozás 69, 203
Egyenlítő 54, 65, 439, 463, 474, 500
egyesház, sokhelyiségű 109, 110, 122, 133—141, 143
egyetem, főiskola 27, 28, 174, 394, 484
egyetemi város, városrész 385, 388, 389, 394
Egyiptom 61, 181, 211, 292, 293, 295, 381, 505—508
egynyári esők öve 54
Einflussgebiet 432
Einödflur 199
Eisenach 342
ekés földművelés 30, 105, 202—203, 212, 213, 228, 229, 256, 436
Elbe (Elba) 97, 135, 139, 171, 207, 240, 242, 316, 318, 342
elektrotechnikai ipar 387
élelem, élelemszükséglet 14, 23, 32, 106, 174, 382, 412, 428, 432—436, 455, 456
élelmiszeripar, mezőgazdasági ipar 387, 391, 395, 417, 461—462
Elementargedanke 65, 66
elérhetőség (megközelíthetőség) 26, 150, 375, 413—416, 433—435, 439—442, 449, 453, 458—460, 462—464, 467, 470, 473—475, 497
élesgerincű ház 77, 80—104, 111—117
életforma 13—16, 22, 65—67, 69, 80, 104—106, 119, 167, 168, 447, 459, 479, 502, 504, 508
életszint 107—109, 135, 406—407, 445, 506
életszükségletek 454—457
elnéptelenedés 502
előváros 317, 331, 357—358, 366, 368, 374, 393, 402, 407—410, 415, 417, 419, 429, 473
eltartott 16, 391, 393, 399
Elzász (Alsace) 135, 309
ember gazdasági tevékenységének tere 499, 502
— mozgástere 499
embercsoport 11—14, 18, 24, 38, 39, 65, 273, 481, 482, 508, 509
emberföldrajz 32—38, 46, 47, 58, 65
emberi település határa 185, 499—502, 504—505
emberlakta Föld 48, 49, 185, 495, 498—509
emelet 19, 23, 55, 57, 115, 120, 137, 138, 140, 143, 148, 170, 173, 175, 405, 411, 423, 425, 426
emeletes építkezés, emeletes ház 23, 39, 40, 56, 58, 111, 115, 118, 120, 122—124, 136—140, 143, 148—155, 157, 159—162, 168—170, 172—174, 296, 405—407, 417, 419—422, 425, 426, 454; ritkasága 152—154
emeletes és zárt építkezés 23—24, 148—151, 153—154, 162, 406—407, 420, 435
enclosure 199, 200, 203, 211
energia l. helyi, ill. helyzeti energia
enyhe tél 120, 122, 124, 507
Eperjes (Prešov) 241, 336
építéstechnika 273, 274
építészet (architektonika), építőművészet 42, 43, 45, 76, 77, 81, 129, 156, 165—169, 171—178, 273, 315, 350, 358, 400, 423
építészeti stílusok 154—155, 164—178, 296, 321, 349—354, 356, 358—360
építészettörténet 49
építkezés: előregyártott elemekből 165; köznapi (átlagház) 61, 64, 65, 67, 96; monumentális 57, 59—61, 95, 96, 163, 164, 167, 301, 303
építmény, épület 12, 14, 15, 18, 19, 23, 41, 42, 57, 109—111, 113, 115, 116,

127, 128, 132, 134, 135, 140, 141—143, 145, 147, 148, 156, 164, 169, 172, 175, 179, 228, 241, 243, 249, 251, 268, 270, 275—277, 280, 282, 296, 301, 329, 413, 414, 427, 435, 444
építőanyag 43, 49, 53, 58, 60, 62, 85, 86, 166, 292, 455, 456; állati 60, 73, 74, 83—84, 86, 87; ásványi 54—57, 59—61, 63, 65, 79, 81—84, 90—96, 98, 102—104, 119—125, 140, 152, 153, 162—164, 173, 291, 444, 491; beton, cement, vasbeton 54, 56, 61, 152, 165, 175; fa 55—61, 63, 64, 84, 87—93, 96—98, 103, 120—121, 124—126, 132, 139, 140, 152, 162, 164, 173, 291, 444, 491; habbeton stb. 61, 165; hó 61; növényi 14, 55—57, 59—61, 63, 64, 73, 74, 79, 81—84, 87—94, 97—99, 102—103, 120, 124—126, 132, 136, 139, 140, 152, 153, 162, 171, 173, 442, 444; sár 54, 57, 59—61, 65, 81—84, 84, 92—95, 103, 119—120, 152—153, 162—164, 291, 444; tégla 59, 61, 63, 64, 79, 82, 91—95, 103, 139, 153, 163—165, 171, 173; üveg 164, 165; vályog 57, 59, 61, 94, 103, 164; vas 61, 165, 174; vegyes 59, 90—93, 171, 173
— gyártása 61, 164—165
épületállomány 39, 176, 275, 276, 280, 313, 320, 392, 409, 419
Ér 460
Érchegység 255
Érd 429
Erdély, Erdélyi-medence 218, 233—234, 447, 460, 466, 469, 473, 482, 501
erdőgazdálkodás, erdőbirtok 195, 199, 234, 235, 237—238, 241, 253—254, 266, 391, 442, 447, 461, 462, 475, 482
erdőhatár (magassági) 12, 447, 501
erdőirtás 59—61, 90, 96, 120, 197, 202—204, 210, 243, 256, 257, 446, 479, 482
erdős hegység 407, 442, 453
erdős-sztyepp 88, 92, 93
erdőtelkes falu 34, 254—256, 266, 480
erdőtenyészet, erdővidék (mérsékelt övi) 59, 60, 74—75, 83—85, 88—92, 112, 120, 185, 187, 197, 202—204, 209—210, 237, 238, 256—257
erdőtlenség 59—61, 86, 90, 96, 120
eresz, hosszú- ill. rövideresz 110—115, 117, 120, 121, 127, 132, 139, 160
Erfurt 326
Erie-tó 505
erkély (balkon, galéria) 55, 57, 111, 118, 140
Erlangen 340, 353
erődítés-öv, csillagszerű 351, 354, 356, 449
erődváros (helyőrségi város) 351, 388
értéktermelés 25, 40, 374, 393, 434, 435
értelmiségi foglalkozások 23, 145, 147, 379
Eskilstuna 337
eső 53—55, 65, 76, 98, 104, 120, 309
Essen 386, 419, 430
estancia 268
északi félgömb 83, 478, 490, 500
Északi-középhegység 22, 237, 245, 469
Északi-sark 439, 474
Északi-tenger 256, 383
Északnémet-síkság 97, 135, 137—140, 164, 171, 180, 241, 255
eszkimó 61, 500
észt 126, 131
Esztergom 394, 399, 410, 432, 465
Észtország 343
Etah (eszkimó falu) 500
Etiópia (Abesszinia) 223, 224, 501
etnikum szerepe a településjelenségekben 42, 67, 100, 131, 207—208
etnikus terület 67, 166, 473
etruszk 304, 305, 307
Eurázsia 15, 82, 85, 92, 162, 291; Észak-E. 73, 75, 83, 187
Európa 37, 56—58, 61, 69, 73, 83, 89, 90, 92, 93, 97, 100, 111—118, 124, 141, 142, 150, 160, 166, 167, 169, 171, 174—178, 180, 181, 192, 209—211, 223, 224, 227, 232, 235, 239, 255, 259, 268, 274, 281, 290, 292, 293, 295, 296, 305, 309—361, 380—388, 390—400, 407, 417—421, 439, 448, 479, 480, 482, 487, 490, 501, 505—509; Dél-E. l. Földközi-tenger; Észak-E. 89, 113, 126, 167, 171; Északnyugat-E. 162, 171; Kelet-E. 113, 116, 125—127, 129—131, 134, 136, 141, 143, 144, 154, 166, 171, 175, 223, 238, 470, 509; keleti Közép-E. 286, 343, 350, 352; Közép-E. 114, 124—127, 129, 134, 144, 167, 171, 175, 209, 210, 224, 232, 256, 274, 385, 468; nem mediterrán E. 57, 118, 120, 124—144, 166, 168, 171—173, 192, 193, 210, 292, 293; Nyugat-E. 36, 55, 100, 114, 116, 127, 134, 144, 171, 173—175, 209, 210, 228, 232, 256, 318, 320, 378, 383, 386, 387, 457, 470, 481, 509; Óceáni-E. 55, 59, 96, 100, 116, 122, 124—127, 129, 134, 139, 144, 167, 190, 202, 203, 205, 209, 384, 385, 387, 464, 474, 507, 508
— iparvidékei 509
— népsűrűsége 507—509
európai gyarmatok 178, 181—182, 211—212, 268, 292, 293, 310, 352, 384, 388—390, 506, 509
évi középhőmérséklet 68—69
évszakok (tél és nyár) különbsége 12, 14—16, 68—69, 85, 104, 380, 499—501, 506, 507

Exeter 313
exportkereskedelem 29, 39, 393, 395, 469—470
Ezinge 115

F

fa odva (természetes hajlék) 11, 68
fában való gazdagság 58—60, 103, 200, 504; szegénység 59—61, 90, 92, 94, 96, 120
fal (házé) 12, 54—57, 59, 60, 63, 64, 67, 70, 71, 75 77, 78, 84, 87—96, 97—99, 102, 103, 119, 120, 124—126, 129, 132, 136, 137, 139, 140, 153, 162—165, 171, 173, 175, 444
fal építőanyagai: ásványi 57, 59, 60, 63, 84, 93—96, 98, 103, 119, 120, 122—123, 140, 163, 173; gyártott 57, 59, 61, 63, 64, 93—95, 103, 139, 153, 163—165, 171, 173; növényi 63, 64, 84, 87—93, 97—99, 126, 132, 136, 140, 153, 162, 444; vegyes 56, 58, 59, 84, 87—88, 90—94, 98, 124, 125, 139, 162, 171, 173, 444
falu (falusias csoportos település) 12, 15—25, 27, 28, 31, 33—36, 38—44, 48, 49, 56—59, 63, 67, 73, 105, 107—109, 119, 146—148, 150—152, 155—166, 169—172, 177, 179—270, 273—276, 280, 281, 316—318, 320—322, 360, 365—368, 370—372, 374—377, 381, 382, 392, 403, 404, 409, 417, 423, 424, 426, 430—433, 441—449, 454—457, 470, 477—483, 487, 488, 490—492, 495—497, 500, 501; állattenyésztő 192, 376, 432; iparos foglalkozású 376; növénytermelő 376; szemtermelő 376; tejtermelő 432—434; zöldség- vagy gyümölcstermelő 376, 432—434, 447
— alaprajza 38, 44, 49, 179, 180, 214—274, 277, 278, 360, 444—446
— és város átmenete 35, 36
— forgalmi (közlekedési) igénye 242
faluközösség (szabad közösség, község) 107, 182—185, 192, 197, 199, 206, 217—218, 232, 235, 266
falusi rayon 488
falusias csoportos és falusias magános települések 135, 180—209, 211, 212, 214, 216, 222—225, 252—256, 265—273
falusias jegy, jelleg, vonás 41—42, 152
— magános település (szórvány, szórványtelepülés) 17, 18, 33—36, 135, 146, 180—182, 184, 185, 187, 196—198, 200—214, 216—228, 222—226, 229, 230, 232, 233, 253, 254, 256, 265—273, 442, 447, 477, 480, 487, 502
— öv (az Alföld városai körül) 152, 360, 367, 392, 394, 423—424, 426, 427
— település 17, 34, 38, 180—273, 331, 368, 409, 477, 480, 483, 495, 496; alaprajza 38, 179—273
falvak célszerű népességszáma 377
— funkcionális típusai 374—377
— hálózata 48, 483, 488
— népessége 192, 367, 368, 370—372, 470
— népességszámának prognózisa 371—372
— térbeli rendje 477—483, 495
farm 181, 212, 389, 487
faszén-kohászat 386, 509
fazenda 268
fedél (tető), fedélhéj 12, 53—56, 59, 60, 63—65, 67, 70, 71, 75—78, 84, 85, 87, 93, 96—104, 119, 120, 122, 123, 128, 139—141, 172, 173
— meredeksége 53—55
— szerepe a csapadék elleni védekezésben 53—55, 60, 98—100, 120, 122, 172
— vízálló anyagból 53, 60, 120
fedélhéj: ásványi anyagból 60, 63, 84, 103—104; cserépből 56, 60, 63, 103, 104, 120, 122, 123, 139; egyéb gyártott anyagokból 59, 60, 63, 64, 87, 103, 140; növényi anyagokból 56, 59, 60, 63, 64, 84, 93, 102, 103, 120, 139, 140, 153
Federseemoor 144
Fehérgyarmat 481
Fekete-tenger 468
félagrár-öv az Alföld városaiban 424
felépítmény 38, 42
felfedezések kora 58, 292, 293, 383—385
felhőkarcoló l. sokemeletes ház
félsivatag 82
félszigeten fekvő város (település) 337, 415, 451—452, 464
felvidék 202, 203, 389
Felvidék 242
fémművesség, fémfeldolgozó ipar 383, 391
fenyér 203, 256
fenyő, fenyves 64, 89—92, 238
Ferenc József-föld 500, 502
Fertő 376
feudális földjáradék 193, 194, 222, 267, 321, 322
feudalizmus 19, 43, 57, 108, 145, 148, 150, 151, 166, 168, 169, 185, 186, 193—196, 206, 217—219, 222, 224, 225, 232, 242, 258, 266, 268, 269, 311, 317, 321, 322, 323, 331, 379, 381—386, 389, 436, 449, 472, 475, 476, 480, 492
feudál-kapitalizmus 40
Finnország, finn 89, 126, 128, 131, 154, 164, 197, 353, 442, 487
finnugor 126
finommechanikai ipar 387

Firenze 309, 313, 383
Flandria 168, 204, 296, 322, 323, 383, 384, 509
Flett 137—139
foglalkozáság 105—106, 391
fogyasztás (városi funkció) 381
fogyasztási javak szállítása 386
fogyasztópiac orientációjú iparág 165, 387, 391, 458
Fokföld 505, 506, 509
Fokváros (Cape Town) 389, 411, 414, 415, 453
folklór 508
folyó, folyam, felszíni vízfolyás 204, 284, 322, 324—326, 329, 345—346, 380, 387, 395, 397, 414, 415, 421, 439, 440, 442—445, 452—456, 464—469
— állatvilága 442
— alsószakasz jellege 415, 442, 449
— hajózható szakasza 465, 469
— középszakasz jellege 446, 449
— szigetén fekvő város (falu) 278, 324, 385, 415, 421, 439, 448, 449
folyóártér 53, 56—58, 188, 204, 238, 253, 254, 322, 345—346, 360, 415, 439—440, 442—447, 449—452, 460, 466—467, 505, 506
folyók egyesülési helye 448—449
folyókanyarulat (meander) 289, 329, 417, 446, 449
folyókönyöki fekvés 469, 473
folyóközi helyzet 291
folyóparti (tengerparti, tóparti) település 15, 278, 290, 325, 326, 329, 345—347, 414—415, 417, 419, 439, 440, 446, 447, 450, 453—456, 465, 478, 504
folyosó 110, 111, 114, 118, 138, 170
folyószabályozás 103, 415, 451
folyótorkolat 387, 417, 448—449, 465, 469
folyóvölgy 12, 14—16, 181, 214, 233, 278, 279, 322, 356, 396, 407, 442, 447, 449—451, 462—465, 469, 471—472, 502, 505
forgalmi előny 323, 467
— fekvés 26, 43, 162, 322, 396, 413—416, 439—442, 451, 452, 457—476
forrás (vize) és településfekvés 204—205, 380, 396, 439, 455—457, 478, 504
forró égöv 12, 13, 53, 54, 65, 97, 105, 118—119, 187, 478, 499, 500, 504, 505, 510
forróövi őserdők 12, 53—55, 57, 58, 65, 82, 84, 85, 88, 89, 102, 105, 112, 115, 119, 187, 389, 478, 499, 504—506, 510
— szavannák 12, 54, 61, 65, 82, 84, 88, 105, 119, 187, 448, 510
forum 309
főforgalmi útvonalak 414—417, 453—454
Föld 17, 43, 44, 47—49, 58—61, 64—66, 80—82, 84, 87, 93, 102, 103, 115, 118, 162, 171, 178, 180—182, 184, 185, 238, 252, 259, 268, 274, 277, 292, 293, 296, 311, 352, 384, 388—390, 483, 484, 488, 490, 495, 498—510
Föld legmagasabban levő települései 501
— népessége 490, 502—509
— népsűrűsége 490, 502—509
földfoglalás 200, 223, 232
földjáradék 26, 44, 321, 322, 434—436
földkéreg 59, 396, 499
Földközi-tenger, F. vidéke (Mediterráneum) 55, 59, 61, 69, 82, 95, 96, 99, 100, 110, 118, 120—125, 130, 136, 144, 167, 171, 172, 181, 192, 193, 205, 206, 211, 223, 232, 291—293, 298, 300—309, 379, 381—384, 387, 447, 450, 451, 455, 464, 468, 501, 508, 509
földközösség 182—198, 200—203, 211, 213, 218—221, 223, 224, 234—238, 253, 266
földműves, földművelés 12, 13, 15, 16, 22, 29, 30, 33, 40, 57, 65, 69, 80, 82, 105—107, 119, 120, 132, 134, 135, 143, 181, 183—189, 195—197, 209—214, 216, 224, 228, 229, 232, 233, 235—237, 239, 256, 268, 275, 292, 375, 376, 378, 381, 389, 390, 435, 436, 442, 445, 447, 455, 459, 461, 479, 501, 504, 506, 507, 509, 510
földrajzi determinizmus 38
— szélesség 439, 500
— városterület 366—367, 390—392, 401, 402
földrengés 53, 56, 152, 165, 275, 353, 451
földszint 57, 122—124, 137, 138, 140, 143, 148, 170, 175, 411, 423, 425
földszintes ház, földszintes építkezés 39, 42, 56, 137, 149, 151—162, 170, 423—425
földszoros 466, 468—469
földtörténeti korok 71, 80, 462
földtulajdon (paraszti) 16, 182, 183, 193, 208, 222, 434
Földünk legnépesebb városai 488—490
földvár 379
föníciai 300, 381, 451—452; gyarmatvárosok 381
főtér (városi) 274, 307, 324, 453
főutca, főútvonal 55, 230—234, 293—297, 303, 305, 307—309, 326, 329, 330, 331, 336—340, 342, 360, 412—417, 422, 454
főutcák tölcsérszerű tágulása 230, 231, 232, 297
főváros 37, 295, 301, 305, 351, 354, 383—394, 397, 398, 412, 439, 449, 468, 473, 476
Franciaország, francia 37, 69, 103, 122—125, 135, 136, 141, 142, 171—173, 180, 182, 184, 190, 199, 200, 204, 207, 209—211, 223, 226, 254, 255, 274, 296, 305, 309, 313, 315, 320, 322, 324, 325, 339, 342, 343, 345,

351, 373, 380, 384, 404, 408—410, 420, 430, 431, 439, 447, 449, 473, 482, 501; Dél-F. 342; Észak-F. 93, 180, 200; Északkelet-F. 143, 180; Kelet-F. 309; F. mediterrán part-vidéke 124, 125, 180, 200; Nyugat-F. 209
Francia Szudán 57
frank 142, 144, 156
Frankfurt a. M. 337, 383, 417
Fredericia 351
Frederikssund 351
Freiburg i. B. 340, 342
Freising 337
Freistadt in Bayern 342
Freudenstadt 351
Fribourg 449
Frickenhausen 340
Friedrichstadt a. d. Eider 353
Fritzlar 340
fríz 137
fu 381
függőváros 410
fürdőházikó 127, 129, 130
fűszerek szállító útja 383
Füzesabony 472

G

gabonáskas 58, 136
gabonaszárító 125, 127, 135, 141
gabonatermelés, szemtermelés 30, 120, 134, 135, 188, 202, 256, 375, 376, 447, 499, 501, 506
Gallia, gall 144, 208, 305, 309
Galyatető, nagyszálló 33
Ganges 505
Garonne 417; G.-medence 163
Gassendorf 243
gát 57, 204, 253, 254, 345, 451
gazdaságföldrajzi helyzet 473—474
gazdasági élet (termelés) és gazdasági tér jellege, fejlettségi szintje 441, 460—463, 466, 474, 475, 487, 508
gazdasági épület (melléképület) 18, 23, 58, 72, 73, 110, 113, 133—137, 141—143, 194, 227—230, 235, 238, 239, 241, 242, 253, 258, 267, 268, 281
gazdasági földrajz 38, 44—46, 49, 202, 214, 458, 459, 473, 474, 479, 496
gazdaságtörténet 42, 44, 273, 316
Gdańsk (Danzig) 164, 170, 171, 342
Gelängeflur 255
Genève (Genf) 313, 383
Genova 383, 387, 454
Gent (Gand) 323, 346, 383
gép- és traktorállomás 270, 273
gépgyártás 31, 39, 386, 387, 391
Gera (folyó) 326
germán 197, 207, 208, 240; északi :126; keleti 126, 129; nyugati 126, 238
Germania 309
gewachsene Stadt 277, 315
Gewanndorf 220, 221, 223
Gewanne-Einteilung 220
Gewannflur 200, 223, 239, 242, 255
gewordene Stadt 277, 315
Ghat: Keleti-G. 505; Nyugati-G. 505
Gibraltár 452, 468
Girgenti (Agrigento) 299
glaciális formák 442, 453, 501
glacis 354, 355
Glasgow 419, 502
Gloucester 309
Gloversville 389
Gorkij (Nyizsnij Novgorod) 325, 353, 451
Goslar 345
gót 315
Gotha 342
Gotland 115
Gottwaldov 40
Göcsej 116, 225
görög, ókori 61, 120—122, 144, 292, 295, 299, 300—302, 304, 305, 307, 313, 327, 350, 381
görögkeleti 372
Görögország, görög (új-) 16, 120, 154, 174, 259, 301, 381
Göteborg 346, 407
gőzgép 386, 510
gőzhajó 386
Grammichele 351
Granada 297
grande banlieue 432
Graz 325, 407
Greifswald 343
Grenade-sur-Garonne 342
Grenoble 469
Groningen 115, 346
Grönland 499, 500, 502; Kelet-G. 500; Nyugat-G. 500
Guayana 84
Guinea, Felső- 115

GY

Gyalui-havasok 447, 466
gyapottermelés 211
gyár, gyártelep 13, 18, 19, 25, 29, 31—35, 38—41, 103, 106, 145, 147—149, 164, 165, 173, 174, 277, 374, 380, 386—389, 391, 393, 395—398, 405—409, 413, 414, 416—419, 421—423, 427, 431, 435, 436, 457, 458, 509—510
gyári munkás 13, 29, 35, 39—40, 106, 145, 146, 148, 391, 393, 395, 397, 407, 419, 457, 458, 509, 510
gyáripar, nagyipar 30—32, 35, 39, 40, 61, 103, 153, 164, 165, 179, 374, 375, 386—389, 391, 393—396, 417—419, 423, 432, 457—458, 461—462, 487, 502, 508—510
gyáripari központ, gyárváros 30, 42, 387—390, 393—395, 407, 417—419, 422, 423, 457, 458, 502
Gyarmat 481

gyarmat, gyarmatosítás 181—182, 342, 343, 352, 384—386, 388—390, 420, 501, 504, 506, 507, 509
gyarmatáru 384, 388—389
gyarmatbirtokos 385, 386, 388
gyarmatváros, gyarmati eredetű város 381, 388—390
gyepüelve 245
Gyergyói-medence 474
Gyergyószentmiklós (Gheorgheni) 474
gyógy- és üdülőhely (funkció), fürdőváros 33, 380, 388, 391, 396, 397, 443, 457, 502
gyógyvíz, gyógyforrás 380, 396, 457
Gyöngyös 393, 472
Győr 154, 325, 342, 359, 391, 393, 394, 467
Gyula 394, 395, 399, 473
gyűjtögetők 14, 69, 105, 106, 455, 504
gyűlésház, gyülekezőhely 78, 146, 147
gyümölcspiacs 393, 434
gyümölcstermelés 25, 30—32, 375, 376, 432—434, 447

H

Haarlem 324, 346
Haarlemer Meer 204
háborús veszély 470
Habsburgok, Habsburg-birodalom 385, 473
Hága ('s-Gravenhage) 346, 385
hágó (nyereg) 465, 466, 469
hagymapiac 393
hagyomány, hagyományos 42, 64, 65, 67, 107, 108, 131, 144, 145, 151, 153, 155, 238, 310, 340, 389, 411, 420, 508
Haithabu 383
Hajdúböszörmény 231, 237, 297, 392, 394
hajdúváros 190
hajlék 11—15, 17, 19, 34, 41—44, 47—49, 53—178, 181, 187, 197, 212, 214, 216, 222, 225, 236, 267—268, 308, 403, 423, 424, 444, 446, 451, 454, 457, 477, 492, 500; földbe vájt 11—12, 68, 73, 83, 85, 119; funkcionális típusai 146—149, 162, 166, 174; falusi 12, 136—137, 166, 423—424; ideiglenes 11—14, 64, 73, 82, 85, 86, 104, 105, 187; időszakosan váltogatott 11, 12, 14—16, 68, 104, 105, 317, 322, 499, 502; mesterséges 11—12, 68—70, 73—178, 216; mozgatható 11, 12, 14, 65, 69, 82, 85—87, 104, 105, 119, 132, 197, 227, 236; természetes 11, 13, 68—70, 74
— belső tagozódása 67, 81, 104—144, 168—169, 173, 174, 178; egysejtű 109, 112—115, 126—128, 132, 133, 136—139; háromhelyiségű 113, 127—131, 133—134, 139, 142
— megjelenésformái 44, 53—56, 58, 61, 63—68, 73—104, 110—118, 149—178, 232, 451; álsíktetejű hajlék 79; dongaboltozatos 79, 95, 177; fejlődéstörvényei 63—67; kerek hajlék 73—75, 80—82, 84, 110—111; lejtős tetejű h. 75—77, 84—104, 111—116, 118; kialakulása 80—81; síktetejű h. 53, 54, 60, 77—80, 96, 117—118, 177, 232; szögletes h. 73, 75—81, 84—104, 111—118
— szerkezeti formája 63—64, 83
— védelmi szerepe 11, 49, 53—58, 76, 98, 99, 112, 124, 136, 140, 152, 165, 309, 450—451
hajógyártás 387
hajózási vállalat 450
hajózó csatorna 416, 417, 469
hajtóenergia orientációjú iparág 387, 457, 462
halálozások száma 218, 367, 372
halászat, halászok 14, 15, 64, 82, 85, 86, 106, 195, 216, 391, 441—444, 447, 499, 504
halászfalu 15, 216, 443, 444, 447
halászó víz 441, 442
Halberstadt 324
Halbwalmdach (lekontyolt tető) 100
hall 170
Halle a. d. Saale 324, 462
hallstatt-kor 115
halmazfalu (csoportos falu) 202, 207, 216—240, 242, 246, 248, 249, 251, 252, 256, 258—261, 264, 265, 281, 296—298, 316, 320, 360, 423, 493; erdélyi román 233—234, 447; magyarországi 225—238, 297
— átalakulása teleklábassá 260—262
— elterjedtsége 232
— határa 219—224, 234—238
— inhomogeneitása 218
— keletkezése 217—225, 233—234, 447
— kétbeltelkes eredetű formája 226—238, 245—246, 249—251, 260, 265, 281, 296, 297, 436
Hamburg 387, 414, 415, 452, 469
hammarskift 197, 198
Hannover 337, 417, 462
Hanza-városok 164, 170, 171, 383
hard core 411
„harmadikfajta" fekvés 473—474
háromnyomásos rendszer 191—193, 195, 199, 203, 214, 220, 256
háromszög-diagram 374
Harz 318, 341
haszonbér 434
Hatvan 395
Haubergswirtschaft 204
Haufendorf 207, 220, 221
Haurán-hegység 68
Havasalföld 232, 462
havasi gyep, h. zóna, alhavasi régió 12, 14—16, 105, 447, 499, 504
— legelő 12, 15, 16
Havelgau 241

ház, lakóház 12, 13, 17—19, 34, 38—40, 42, 49, 59, 61, 65, 69, 70, 73, 75, 77, 80, 81, 83—85, 87, 109, 111, 115, 116, 121, 127—178, 194, 197, 217—219, 221, 227—233, 235—237, 239, 241—246, 251—254, 258—261, 266—268, 275, 281, 282, 284, 296, 301, 303, 304, 406, 407, 409, 412—414, 417, 423, 424, 429, 430, 435, 446; alemann 140; alpi 140; alsószász 115, 137—139, 160, 169—172; bajor 140; felnémet kéttüzelős 130—131, 133, 137—139, 142—143; félnyeregtetős 76—77, 80, 84, 85, 111, 155; fríz 137; kocka v. hasáb alakú 54, 57, 65, 78—80, 96, 111, 119, 177, 295; kúptetejű hengerfalú 65, 75, 80, 83, 84, 87, 110—111; lakóistállós 127—134, 138, 139, 142, 143, 203; lakókamrás 113, 127, 128, 130—134, 136, 137, 141, 143; „magyar" (Jankó János-féle) 131; rövidereszes 120—121, 127, 128, 131, 143
házi ipar 375
háztartás 18, 26, 107, 146
háztömb 411, 412
Hebridák 82, 134
Heckenkandschaft 200
Hegyalja 376
hegycsúcs, hegygerinc, hegytető 123—124, 205, 211, 214, 233, 302, 304, 305, 322, 325, 329, 360, 439, 447—450, 452, 455, 460, 501
hegyipásztor falu 447
hegyi pásztorkodás 12, 14—16, 105, 233, 447, 501
— pásztorok hajléka 12, 14—16, 105, 447
— — résztelepülése 15—16, 447
hegylejtő (völgylejtő), lejtő 12, 16, 68, 70, 118, 139, 214, 233, 238, 278, 279, 302, 322, 325, 356, 396, 407, 439, 441, 442, 447, 449—452, 454, 479, 500, 501; abráziós 447; meredek 454
hegysarkantyú 378, 449
hegység 12, 16, 60, 68, 82, 92, 104, 105, 123—124, 134—136, 181, 198, 202, 203, 205, 214, 256, 322, 375, 396, 407, 442, 443, 447, 456, 460—463, 465, 466, 469, 471, 472, 475, 479, 499—502, 507, 509
Heidelberg 336, 337, 388
Heilbronn 337
hellenisztikus kor városai 55, 300, 301, 309
Helsinki 353
helyi energia 43, 49, 373, 396, 431, 440—443, 445—452, 454—458, 460, 462, 464, 471, 474, 475, 478, 483, 484
helyi és helyzeti energiák és a társadalmi fejlődés 458, 474—477, 484, 505, 507—508
— — — — korról korra változó értékelése a települések és a népsűrűség szempontjából 396, 431—432, 440—441, 458, 470, 474—475, 479, 484, 505, 507—508
helyi (lokális, belső saját) szükségletek 317, 373, 375, 376, 382, 410
— (lokális) funkció 31, 32, 399, 412
helynevek 481—482
helyőrség 468
helyzeti energia, ill. energiák 43, 315, 322, 324, 326, 373, 376, 396, 428, 431, 439—442, 451, 452, 456—477, 483—484.
Hernád 462
Herszon 353
hetipiac 317, 396
hettita 295
híd (állandó) 466, 467
hideg (hűvös) éghajlat 70, 71, 439, 461, 504
hideg tél 14, 15, 60, 68—71, 85, 104, 112, 119, 120, 132, 380, 467, 468
hídfő, úthálózatot rögzítő 414, 452
Hildesheim 314, 331, 336, 360
Himalája 55
hinterland („háttér", mögöttes terület, vonzáskör értelemben) 389, 428—429, 432, 463, 464, 471
—, népességpótló (városé) 428—429, 432
Hippodámosz 302, 305, 327, 350
Hiva 297
hivatal, iroda 18, 19, 35, 39, 145, 147—149, 174, 375, 394, 408, 411, 412, 423, 425, 432, 433, 476
hó 55, 61, 454
Hochschwab 456
Hódmezővásárhely 17, 35, 36, 360, 392—394
Hollandia, holland 93, 115, 124, 139, 142, 173, 180, 204, 255, 324, 345—347, 384, 449, 454
holocén 69, 80, 209, 210
homlokfal, keskeny 55, 63—64, 98—100, 156, 158, 160, 168, 170—173, 243, 261, 423
homlokzat 175
homok, homokformák, homoktérszín 73, 238, 444, 446, 454
honfoglalás kora 445, 481, 482
Hong Kong (Victoria) 452
Honshu 505
honvédelem 394
horda 106
hordalék 442, 446, 448, 460
Hortobágy (folyó) 460
horvát 126
horvát karsztvidék 96
hótakaró tartóssága 55, 500
hovátartozás 473, 474
hőforrás 390, 396
hőmérséklet 53—55, 68, 69, 78, 82, 96, 97, 105, 119—122, 124, 135, 187, 209—210, 256, 461, 499—501, 504,

505, 507, 510; alacsony 53, 54, 59, 69—71, 126, 135, 209—210, 256, 439, 461, 504; magas 53—55, 59, 65, 68—71, 75, 78, 82, 96, 97, 105, 119, 121, 131, 187, 209, 210, 439, 461, 478, 499, 501, 504, 505, 510
hőmérsékletingadozás, évi 53, 54, 60, 68, 69, 507; napi h. 54
Höxter 320
hszien 381
Hszincsiang 297
Hufe 254
Hull 463
hullámzás, tengervízé 451
hűvös nyár 124, 504, 507
Hyderabad 298

I

Iaşi 301
iber 305
Ibériai-félsziget 181
idegenforgalom 36, 380, 385, 388, 443
iglu 61
ikervárosok 430
Ile de France 167
Illiberis 305
immunitás 322—325, 330, 331, 335, 382
impluvium 121
importált nyersanyagokat feldolgozó európai kikötővárosi ipar 387
India, indiai, indus 61, 111, 115, 117, 118, 177, 181, 232, 292, 293, 298, 303, 390, 504—507; Elő-I. 58, 505; Észak-I. 118; Északnyugat-I. 292, 381; Hátsó-I. 85, 224, 293
indián 15, 61, 86, 252, 504
indoeurópai 120
Indonézia 58, 82, 84, 85, 100, 181, 268, 293, 504
Indus 293, 505
industrial suburb 409
infield 190, 203, 204
ingavándorforgalom 11, 13, 16, 29, 146, 401—402, 410, 428—432, 435, 498
Ingolstadt 340
inka 295
Inn 449
Innsbruck 337, 466, 469
inszoláció 68, 396, 442, 500
interglaciális 69
intézeti háztartás 107, 146—149
intézmények, egyes fogyasztók (igénylők) nagy tömegével közvetlen (személyes) érintkezésben 405, 408
ipar (-i funkció, centrum, intézmény, jelleg, település, tevékenység, munkahelyek) 12—13, 16, 21—23, 29—33, 35, 36, 39, 40, 42, 61, 103, 105, 106, 145—148, 152, 153, 164, 165, 168, 174, 179, 268, 275, 277, 317, 318, 321—323, 333, 343, 372—378, 382, 383, 385—391, 393—400, 403, 404, 409, 410, 413, 417—419, 421—423, 430—433, 435, 436, 457—458, 461, 462, 475, 476, 479, 480, 488, 491, 496, 498—500, 508—510
— feldolgozó ágazatai (funkció, centrum, intézmény) 30—33, 35, 39, 40, 61, 103, 153, 164, 165, 268, 378, 383, 385—387, 389, 391, 393, 395—397, 417—419, 431, 432, 456—458, 461—462
— kitermelő ágazatai (funkció, intézmény, centrum) 12—13, 16, 32, 35, 378, 382, 386—387, 389, 393, 397, 431, 457, 462, 475, 479, 499, 500, 508—510
iparcikk 26, 382, 389, 393, 412, 424—426, 433
iparcikk-szállítás 386, 389
iparföldrajz 45
ipari adminisztráció székhelye 29
— energia mennyisége 374
— forradalom 386, 419, 508, 509
— kapitalizmus 173—175, 386—396
— termelés értéke 39—40, 374, 393
— terület (város ipari területe) 423
— üzemek száma 39—40, 393
iparkamara 174, 394
iparosodás 32, 38, 386—387, 421, 430, 457—458, 508, 509
ipartechnikai találmányok 508
iparvidék, iparosodott vidék 29, 32, 33, 36, 386, 387, 430—432, 458, 487, 502, 509
Irak 506
Írország, ír 125, 190, 202, 203, 209, 421
iskolaváros 433
Isny 340
istálló (ól) 12, 23, 57, 109, 119, 122—124, 127—130, 132, 135, 137—143, 146, 156, 170, 195, 227—229, 235—237, 267
Istanbul (Konstantinápoly) 297, 300, 454, 468
iszlám területe 96, 473
Itália 69, 129, 168, 172, 175, 205, 295, 304, 308, 309, 313, 315, 382, 383, vö. Olaszország
Izmir (Szmirna) 297
izohipsza (szintgörbe) 213, 279, 356, 446, 454, 479
izokron a város forgalmi centruma körül mint agglomeráció-határ 401
izoterma 500
Izrael 259

J

Jangce 58, 505
Japán 56, 58, 93, 119, 295, 390, 447, 505, 506
járadékból élők, nyugdíjasok 394, 395, 406
járási székhely 388, 484
járda 21, 172

Jarkand 463
Jaroszlavl 353
Jászberény 296
Jáva 224, 504
jégeső 188
Jeges-tenger, Északi-Ji. 478
jégkorszak 69
jégtakaró, belföldi 442, 499, 502
Jena 342, 359
Jenő 481
Jeruzsálem (Yerushalaym, El-Quds) 297, 303; Jahve-templom 304
jobbágy 108, 145, 193—195, 200, 206, 207, 222, 235, 253, 266, 267, 321, 480 vö. paraszt...
jobbágyfelszabadítás 386
jobbágytelek 194—195, 222, 234, 254, 255, 265—267
jogtörténet 273, 316
Johannesburg 390
journey-to-shop 408
journey-to-work 408
Jugoszlávia 131, 154
Julius Caesar 208
jurt, jurta 87
Jüterbog 337

K

Kadesz 295
Kahun 293
Kairó (El-Qahira) 297, 390
Kairouan 297
Kaiserslautern 337
Kalifornia (California) 505
Kalinyin 276, 353
Kalinyingrád 342
kalivia 16
kályha 119, 139, 143
kályha-kemence (csupros kemence) 129
Kambodzsa (Khmer) 293
kamra 109, 113, 127, 128, 133, 135—137, 140, 141, 143, 228
Kanada (Canada) 89, 182, 187, 211, 255, 285, 292, 388
kandalló 122—127, 130, 139
kang 120, 152
Kanton 505
kanyón 68
kapásgazdálkodás 12, 13, 80, 82, 105, 107, 119, 181, 183, 187, 197, 212—214, 224, 239, 390, 447, 504
kapitalizmus, kapitalista 19, 25, 39, 42, 43, 109, 147—150, 169, 173—175, 185, 187, 196, 201, 206, 211, 267—270, 276, 349, 350, 353—361, 369, 370, 372—374, 377, 382, 386—398, 405—407, 412—414, 419—422, 431—436, 453, 472, 475, 480, 502, 504, 508
Kaposvár 285, 360, 394, 395
Kappadókia 68
kapu 157, 158
karám 236, 239
Karcag 17, 394
Karintia 131
Karkhemisz 295
Karl-Marx-Stadt (Chemnitz) 342, 386
Karlovy Vary 380
Karlshafen an der Weser 353
Karlskrona 351
Karlsruhe 315, 353, 385, 476
Kárpát-medence 238, 286
Kárpátok 75, 89, 181, 202, 255, 501; Déli-K. 462, 501; Északkeleti-K. 501; Keleti-K. 462
karszt l. mészkő
karsztos forrás 204—205, 478
karsztvíz szintingadozása 479
Karthágó 381, 451
Kasgar 297
Kassa (Košice) 241, 336
kastély 206, 268, 270, 277, 330, 353, 395, 396, 476
kasztrendszer 232
Katalónia 383
kataszteri térkép 249, 252, 481
katasztrófa, településpusztító 275, 276, 291, 310, 313, 353, 360, 361
katonaváros (táborváros) 308, 309
Katowice 387
Kaukázus 55, 96
kavicsterasz 456
Kayseri 297
Kazincbarcika 284, 358, 399
Kecskemét 30—32, 152, 296, 360, 391—393, 395, 425
kelta 125, 126, 207—208, 305, 378
kemence 122, 125—133, 137, 139, 143
kémény 104, 126, 128, 131, 132
kerámia, porcelángyártás, üveggyártás 35, 164, 386
Kerek Város 296
kereskedelem (funkció, centrum, intézmény) 16, 19, 21, 23, 26—30, 35, 36, 39, 40, 42, 105, 106, 145—150, 152, 165, 168, 170, 174, 277, 308, 309, 317, 318, 321—324, 331, 333, 343, 375—378, 381—389, 391, 393—398, 404, 406, 408—415, 417—426, 432, 433, 450—452, 462—470, 473—476, 480, 486, 487, 504
kereskedelmi kapitalizmus, kereskedelmi tőke 382, 386, 387
— út 383, 385, 391, 470
kereskedőváros, kereskedelmi emporium 29, 382—385, 389, 391, 469—470
kereslet 150, 406, 407, 413, 434
kereső 391, 393, 405
kerítés 134, 161, 199, 200, 216, 219, 227, 228, 230, 232, 234, 245, 246, 260, 358—359, 424
kerítő fal (sánc, árok, csatorna) város (falu, település) körül; (városfal) 22, 57, 150, 151, 153, 155, 167, 168, 206, 232, 244, 245, 277, 286—291, 293, 295, 297, 303—305, 307—311, 313, 314, 316—318, 322—325, 330, 331,

335, 336, 343, 345, 346, 349—351, 354—356, 360, 378—379, 381, 382, 388, 394, 395, 409, 419, 450
Kerkyra 460
kert, kertgazdálkodás 13, 16, 18, 25, 30—32, 39, 40, 135, 145, 146, 155, 179, 239, 241, 242, 253, 254, 258, 290, 358, 375, 376, 406, 407, 413, 426, 432, 433—435, 447, 482
kertes város 230, 237, 251, 297, 301
kerti lak 155
kertváros 282, 284, 354, 357, 358, 409
készletgazdálkodás 104, 105, 118, 119, 507
készletgazdálkodó vadászat 80, 82, 85, 86, 104, 105
Keszthely 395, 396
kétnyomásos rendszer 191—193, 195
kétperiódusú esők öve 53—54, 65
kéttüzelős berendezés 126—127, 130—133, 137, 139, 142
kézműipar, kisipar 13, 19, 40, 106, 145—147, 168, 170, 308, 317, 318, 321—323, 343, 374—376, 378, 381, 382, 393—396
Khartoum 463
khász-város 445, 470
Khotan 463
Kijev 106, 115, 240, 383, 385
kikötő, kikötőnegyed 30, 42, 85, 380, 381, 383—389, 395, 397, 405, 406, 412—415, 417, 419, 421, 422, 450—453, 460, 463—465, 467—469, 508
Kína 85, 93, 114, 115, 117, 119—120, 177, 181, 213, 222, 232, 292—295, 303, 379, 381, 465, 473, 505—507; Dél-K. 119, 120, 294; Észak-K. 119, 120, 122, 152, 294, 303
Kínai-alföld 60, 72, 103, 505
kincstári birtok 445
Királyhágó 463, 466
királyi palota 303, 304, 417, 450
— vár, megyeispáni vár 317, 318, 322, 379, 381
Kisalföld 465, 466
Kisázsia 68, 292, 295, 297, 301, 302, 207
kisközség 376
kisváros 28, 39, 145, 148, 149, 164, 323, 331, 334, 350, 354, 358, 365—367, 377, 385—389, 394, 395, 405, 406, 412, 419, 420, 423—425, 431—432, 449, 450, 458, 462, 477, 480, 484, 485
Kjahta 473
Klagenfurt 459
Knósszosz (Cnossus) 303, 304
Kobe 490
kolhozfalu (szövetkezeti falu) 269, 270
kolostor 33, 107, 167, 277, 289, 316—318, 329, 380, 382
Kolozsvár (Cluj) 286, 342, 453, 463, 466, 469
Komádi 445
Komárom (Komarno) 449
Komló 35, 284
Kongó-medence 82, 115, 504
Kongsberg 351
kontinentális hideg (klíma) 126
konurbáció (conurbation) 29, 430, 431
Konya 297
konyha (meleg pitvar) 109, 124, 130—133, 137—139, 142, 143
Koppenhága (Köbenhavn) 325, 385, 468
kordiagram 370
Korea 105
kórház 14, 31, 33, 107, 168, 417, 502
Korinthosz (csatorna, öböl, város) 16, 468—469
kormányzati negyed 414, 417, 421—422, 450
kormányzati-politikai funkciók 379
korreláció-számítás 374
Košice l. Kassa
koszorúfa 91, 92
kőbánya 60
Köbenhavn l. Koppenhága
köd 454
Köln 309, 313, 326, 347, 355, 383, 417, 462
költözködő (nomád) földművelés 12, 105, 119, 184, 186—188, 202, 203, 214
könnyűipar 386
könyvtár 169, 174
Köppen-féle C—D klíma 181, 211, 388
körfalu (kerek falu) 115, 216, 217, 238—240
Körmöcbánya (Kremnica) 452
környezet (miliő) 37, 48, 49, 54, 82, 162, 163, 178, 243, 254, 396, 419, 439—510; szépségei, természeti szépség 380, 443
Körös, Fekete-K. 249; Sebes-K. 462
Körös—Tisza—Maros köze 445
körtér (circus) 356
körút 230, 236, 284, 290, 354—355, 360
körzet (rayon) 451, 473, 488, 498
Kőszeg 359
kőszénbánya, kőszénbányászat 12—13, 32, 35, 386, 387, 389, 393, 431, 457, 462, 479, 500, 508—510
Közel-Kelet 177, 181, 507
középhegység 256
középiskola 28, 412, 484
középület 41, 174, 405, 412, 423
középváros 365—366, 388
kőzetminőség, kőzetviszonyok 59, 60, 64, 68, 69, 71—73, 82, 92, 96, 103—104, 119, 163, 165, 203—206, 333, 346, 396, 445—447, 450—456, 461, 462, 478, 479, 500, 501
közgazdasági városfogalom 21
közigazgatási (jogi) városrang; közigazgatási városfogalom 20—22, 152, 166, 316, 317, 320, 379, 382, 408, 409
közintézmények, közüzemek 398, 412
közlegelő 194—195, 199, 234—238, 266

közlekedés 18, 24—26, 30, 36, 38, 41, 66, 85, 103, 153, 173, 228, 233—234, 242—244, 252, 274, 276, 282—286, 290, 291, 315, 322, 323, 326, 354—356, 375, 378, 380—389, 391, 393—399, 401—403, 405—407, 412—417, 419, 421, 422, 428—431, 433—436, 439—442, 450—454, 456—460, 462—475, 487, 499, 507—510
közlekedésföldrajz 45
közlekedő felület (utca, tér) 18, 227—228
közlekedőút (útvonal) 41, 234, 274, 284, 315, 323, 431, 433, 453, 454, 457, 464—466, 473, 509
közművek 21, 23, 24, 150, 274, 398, 403
közoktatás, iskolák 27, 28, 30, 33, 35, 39, 148, 169, 375, 376, 379, 385, 388, 394—396, 398, 412, 425, 432, 433, 484, 485
közösség (közület) 13—15, 20—21, 78, 106, 107, 182—190, 192—197, 199, 212, 217, 218, 232, 234, 440, 504
központi funkció (szerepkör, tevékenység) 25—33, 35, 36, 152, 157, 162, 166, 274—278, 305, 365, 367, 368, 376—381, 399, 412, 430, 432, 433, 441, 484—488; nem k. f. 378
— hely 30, 35, 36, 381, 432, 436, 456, 458—460, 467, 474, 484—488, 507
— üzletnegyed (CBD) 404, 411, 414, 417—419
község (közigazgatási) 225, 235, 402, 430; területe 391—392, 402, 429, 430
közszolgálat 391, 394, 395
köztársaság 398, 476
kraj 397
Krajna 131
Krakkó (Kraków) 286, 342, 385, 453
král 239
Kraszna 460
Kremnica l. Körmöcbánya
Kréta 292, 303, 501
Kreuznach a. d. Nahe 321
Krím 211
kristályos kőzet, pala 103, 453, 454
Kristiansand 351
Kristianstad 351
Krivoj Rog 31
Ksour-hegység 73
kukoricagóré 58, 136
kulák 200—201, 222, 267, 374
kultikus funkciók, intézmények 36, 61, 110, 111, 120, 163, 167—169, 241, 277, 303, 304, 313, 314, 316—318, 323—324, 330, 339, 343, 378, 379, 381, 382, 385, 388, 394, 396, 450, 482
kultúrtáj (műtáj) 37, 286, 288, 289, 328, 460, 462, 470, 482
kun 237, 245
kunyhó 12, 58, 64, 69—71, 73—77, 80—87, 97, 98, 110, 111, 177, 216, 236
kupola 95, 175, 177
kút 442, 447, 455
kútya 132
Küfu 293
különleges (speciális) funkció 31, 32, 399
külső legelő 39, 236—238, 427, 436
külsőség (határ) 17—19, 22—23, 33, 39, 41, 146, 179, 180, 185—188, 190—197, 199—201, 213, 216, 218—223, 225, 229, 232, 234—239, 241, 242, 248, 251, 252, 254—257, 263, 265, 266, 269, 274, 275, 278, 280, 365—368, 377, 391, 392, 400, 413, 436, 447, 456, 457, 470, 482—483; alaprajza 44, 179, 188—191, 213, 214, 216, 219—224, 226, 234—238, 242, 251, 255, 256, 259, 274, 427, 436, 445; övezetes rendje 39, 236—237, 427, 436; területének nagysága 39, 40, 192, 365, 470, 491
külterületi mezőgazdasági telep 400
külváros 175, 176, 290, 355—358, 406—409, 420, 450, 454
Kürt 481
Kyoto 295

L

lábasház 55—56
laguna kikötővárosa 451
Lahore 298
Lajta 449
lakás (otthon) 19, 24, 41, 149, 175, 268, 270, 369, 402, 405—407, 413, 414, 417, 419, 425, 426, 429, 430, 435
lakatlan területek 502, 504
Lakhnau 298
lakócsónak 12, 85
lakófunkció 36, 412
lakóház, egyhelyiségű 127—129, 131—132, 134, 138—139
lakóhely 11, 13—16, 19, 20, 38, 39, 41, 48, 85, 145, 148, 149, 212, 237, 268, 368, 398, 400—402, 405—410, 414, 423, 424, 429, 430, 432, 477, 478, 481—483, 502; -egység 18—20, 33, 34, 179, 180, 185, 208, 212, 214, 218, 221—224, 239, 253, 254, 256, 266, 268, 270, 429; -sűrűség 477, 478
lakóhelyiség (lakószoba) 57, 109, 112, 113, 121, 124, 127—131, 133, 137—143, 170, 369
lakóhelytérkép 477
lakókonyha 124, 141
lakókörzet 412
lakónegyed; -övek 42, 370, 400, 404, 406—410, 412, 413, 417—425, 432, 450
lakószekér 12, 85
lakótelep 13, 16, 29, 34, 268, 270, 282, 357, 409
lakóterület, városé 423, 432
lakótorony (donjon; kula) 57, 124, 379
lakótömb 412
lakottság mértéke 502
lakóutca 284
laksűrűség 369—370, 405—407

Landshut 337, 338
Langhaus 155
Languedoc 124, 180
Laon 313, 333, 339
lápi falu 446
— térszín, mocsaras térszín 58, 103, 202, 203, 207, 225, 238, 256, 345, 346, 443—447
La Plata torkolatvidéke 211, 388, 453, 505, 509
lápok kiszárítása 243
Lappföld 128
láptelkes falu 34, 254—256, 266, 345
latifundium 144
latin (nyelv, kultúra) 96, 254, 322, 439
Leeds 419, 462
Leeuwarden 346
legelő 12, 14—16, 18, 22, 23, 25, 39, 40, 105, 134, 135, 146, 187, 188, 190—192, 194, 195, 199, 202, 203, 214, 230, 233—238, 241, 248, 253, 256, 263, 266, 268, 426, 427, 436, 444—445, 447, 482, 499, 504; váltó (mezőfüves) gazdaság 187
legeltető juhtenyésztés 25, 499
légkör, légköri jelenségek 53—56, 58, 309, 499
légnedvesség 53, 69
Le Havre 384, 387, 452, 469
Leicester 309
Leiden 346
Leipzig l. Lipcse
lejtő l. hegylejtő
Lengyelország, lengyel 126, 131, 143, 144, 154, 171, 217, 241, 243, 286, 342, 343, 449
Leningrád (Szent-Pétervár) 347, 353, 385, 448, 454, 473
León 309
lepratelep 14
lepusztulás 68, 442, 447
leszálló légáramlások öve 54
Lettország, lett 126, 131, 171, 343
Leuven (Louvain) 323
Levoča l. Lőcse
Lhasza 388
Libanon 452
Lille 325, 383, 386, 418
Lima 56, 352
Limoges 311, 314, 331
Lincoln 309
Linz a. d. Donau 325, 337
Lipcse (Leipzig) 342, 355, 383, 462
Lipeck 397
Lisszabon (Lisboa) 325, 353, 384, 414, 454
litván 126, 171
Liverpool 384, 387, 452
Ljubljana 459
Łódź 386, 418
logaritmusos skálájú grafikon 367
Loire 469
Lombardia 383
lombkunyhó, lombsátor 14
London 19, 20, 30, 163, 171—173, 309, 384, 385, 387, 401, 407, 411, 415, 417, 419, 420, 452, 474, 490
Londoni-medence 163—164
Loop 420
Lotaringia (Lorraine) 135, 140, 309
Lourdes 388
Lőcse (Levoča) 342
lösz, lösztérszín 71, 72, 119, 445—447
Lucca 383
Ludwigsburg 353
Ludwigshafen 386
Lugo 340
Lund 388
Luxembourg (város) 449
luxusipar 385
Lübeck 170, 171, 337, 342
Lüneburg 331, 336
Lvov 342
Lyon 339, 383, 387, 448, 469

M

Maastricht 346
Madras 298
Madrid 288, 336, 349, 385
Madura 303
magános település 14, 17—20, 33—35, 180—182, 185, 187, 196—198, 200—214, 216—218, 222—225, 229, 230, 232, 233, 242, 253, 254, 256, 266—273, 277, 380, 431, 442, 447, 477, 487, 502
magashegység 181, 447, 499, 500—502, 505, 507, 508
Magdeburg 462
Magnyitogorszk 358
magtár 23, 135, 136, 140, 143, 228, 267
Magyarország, magyar 17, 28, 31, 35, 39, 40, 42, 48, 55, 60, 69, 72, 84, 100, 103, 115, 126, 127, 131—133, 141, 143, 144, 152—161, 164, 174, 181, 183, 197, 200, 210, 217, 222, 224—232, 238, 240, 241, 243—246, 248, 249, 251, 254—256, 258, 259, 265, 268, 281, 297, 301, 320, 325, 359—361, 372, 373, 376, 377, 379, 385, 390—396, 399, 400, 408, 423, 430, 440, 445, 473, 474, 481, 482, 484, 486, 491, 492, 496—498; Dél-M. 133
magyarországi városok szerepkörei 372, 373, 399—400
Magyaróvár 359, 395, 396, 449
Main 417
Mainz 309, 326, 347
mája 295
Majmacsen 473
majorsági gazdálkodás 206, 266
Makó 392, 393
Málaga 297
maláj 504
Maláj-félsziget 58, 506
Malmö 468

Manáus 389
Manchester 309, 386, 407, 419, 421, 462
Mannheim 351, 353, 385
Mantineia 295
Mantova 449
manufaktúra 147, 386
Marbach am Neckar 342
Mari (Merv) 460
Mari (mezopotámiai város) 303
Mariazell 388
Maros 258, 462, 469
Marschufendorf 204, 216, 254, 255
marschvidék 204
Marseille 383, 387, 414, 464
Martfü, cipőgyár 33
Martin l. Turócszentmárton
Marzabotto 304
Massif Central 204
matematikai fekvés 439
Mátészalka 399
Matmata 73
mátrai tüdőszanatórium 33
Mechelen (Malines) 324
Mecsek 31
medence, medence központ 61, 459—460, 469, 474
Médenine 73
mediterrán 55, 69, 104, 110, 118, 120—126, 147, 154, 167, 171—173, 175, 214
Mediterraneum l. Földközi-tenger
meg nem telepedettek 13, 14
megye, megyeszékhely 27, 39, 373, 379, 388, 394, 395, 399, 472, 484
Meissen 325, 386
Mekka 388
Mekong 58
Melanézia 57
Melbourne 285, 352, 389
meleg-száraz éghajlat 209, 210, 500
menedék, menedékterület, menedékvár 82, 378, 379, 381, 382, 447, 448
Mérk 446
mérsékelt öv 54, 88, 102, 380, 388, 505, 507
mészkő (-hegység, karszt) 68—72, 163, 165, 204—206, 333, 455, 478, 479, 500
Métameur 73
Metz 309, 313
México (állam) 206, 292, 295, 448; (város) 295, 352, 389, 448
mezei hajlék 83
mezolit 216
Mezopotámia 61, 181, 291—293, 295, 303, 381, 507, 508
Mezőföld 72
mezőgazdasági földrajz 45, 214
— termelés, foglalkozás, funkció, intézmény 12—18, 21—26, 29—34, 36, 38—41, 65, 69, 72, 80, 82, 85, 86, 105—108, 119, 132, 134—136, 143—146, 150, 152, 155—158, 179, 181—183, 188, 192, 194—197, 199—203, 206, 207, 209—214, 216, 217, 221, 227—230, 232—239, 241, 242, 253, 254, 256, 265—273, 275, 297, 321, 356, 367, 368, 372—378, 381, 382, 389—392, 395, 396, 398, 400, 403, 413, 423, 424, 426, 427, 430—436, 440—447, 454—456, 459—462, 469, 470, 475, 479, 480, 482, 487, 491, 493, 496—499, 501, 502, 504—507, 510; jellege városi fogyasztópiac közelében 434
Mezőkövesd 40, 377
Mezőtúr 394
mezőváros (piachely) 206, 316—318, 321—323, 325, 328, 331, 335—337, 341, 382, 389, 395, 396, 419
Miami 380
Middelburg 324, 346
mikroklíma 53, 68—69
Milano 355, 383, 387, 466
Milétosz (Miletus) 302, 305
milliomosnegyed 422
Milwaukee 352
Mincio 449
mindennapi szükségletet kielégítő tevékenységek 26—32, 35, 412, 423, 424, 432, 441, 484
Minneapolis 431
mir 198, 200
Miskolc 72, 278, 360, 391, 393, 394, 396, 399, 462, 472
Mittelland (svájci) 181
Mohács 372
Mohendzso Daro 293
Mokres 221
Moldova (Moldva) (terület) 447, 462
Moldva (Vltava) (folyó) 450
Monaco (város) 451
Mongólia, mongol 86, 294
Monpazier 342
Mons 323
monszunerdő 85
Monte Argentario 452
Montevideo 352, 389
Montreal 285, 352, 389, 419
Montreux 443
mór 121, 300
Morges 339
mormon 259
morotva 449
Morva 126
Morvamező 238
Moson megye 154, 157
Moszkva 20, 21, 291, 324, 385, 415, 430, 431, 490, 509
mozgó lakóhely 13—16, 85, 446, 481
— munkahely 13, 14, 16, 214
— település 13—16, 85, 105, 202, 208, 217, 224, 239, 378, 446, 455, 482, 499—502, 504
Mulhouse 466
municipium 309, 310

munkaerő-kínálat 40, 387
munkagépek 386
munkahely 11, 13, 14, 16, 18—20, 23, 26, 33, 34, 38—41, 49, 145—150, 169, 212, 214, 268, 270, 273, 275, 366, 368, 374, 393, 398, 400—402, 404—411, 417, 429—431, 441, 443, 445, 481, 497; -egység 18—20, 33, 34, 180, 185, 212—214, 218, 221, 223, 254; m. nélküliek 14; m.-övek városokban 405—407, 409, 417—420
munkamegosztás 24, 29, 40, 105, 106, 318, 375, 396, 441, 442, 455—457, 459, 460, 483, 484
munkapiac orientációjú iparág 40, 387, 391, 458
munkásosztály 421
Mura 407
Murten 339
Murzuch 297
múzeum 148, 174
műhely (ipari) 13, 18, 19, 31, 106, 145—147, 170, 308
Mükénai (Mycenae) 292, 304
München 339, 340, 385, 466
Münster 314, 316, 324
műszaki (technikai) tudomány 11, 12, 21, 45, 68, 273, 358
— városfogalom 21
művelődési funkció, centrum 27, 29, 36, 40, 42, 147, 148, 150, 152, 169, 174, 179, 372, 375, 377, 379, 385, 387—389, 391, 394, 397, 398, 403—405, 410, 412, 422, 423, 432, 433
művészeti funkció, centrum 379, 383, 385, 388
művészettörténet 273, 274, 315, 318, 319
Myślibórz (Soldin) 343
Mysore 298

N

Naarden 449
nádas 103
Nagasaki 295
nagybirtok (földesúr) 40, 186, 193—195, 206, 207, 218, 234, 235, 242, 244, 245, 256, 266—268, 270, 317, 321—323, 377, 395, 396, 475, 480, 510; majorja 34, 144, 194, 206, 207, 265—268, 270, 314, 323, 330, 379
Nagy-Britannia 170, 198, 202, 204, 209, 369, 419, 431, 509
nagycsalád, patriarchális 106, 115, 134, 135, 183, 218, 222
Nagyecsed 446
nagy helyigényű intézmények 405, 406, 413, 416, 417, 424, 426, 436
Nagykálló 472
Nagykanizsa 393—395
Nagykároly (Carei) 395
Nagykáta 429, 435
Nagykőrös 30, 31
Nagy-tavak 505
Nagyvárad (Oradea) 396, 462
nagyváros 19, 20, 56, 61, 64, 146—149, 152, 161, 164, 173, 281, 285, 309, 350, 352, 354, 358, 366—369, 377, 380, 384—389, 402, 405—412, 414, 415, 419—423, 426, 430, 432, 436, 453, 454, 457, 458, 462, 466, 468, 469, 473, 476, 477, 480, 488, 490
Nancy 353, 385
Nanking 294
Nantes 309, 452
napfény és hajléképítés 55, 78, 358
Nápoly (Napoli) 313, 383, 454
Nauen 238
Naumburg 342
néger 232, 252, 390, 421, 504
Német-középhegység 139, 255, 462, 475
Németország, német 67, 69, 72, 93, 129—131, 133, 135—137, 139, 140, 142—144, 155, 168, 171—173, 182, 183, 190, 200, 206—211, 216, 217, 220, 223, 224, 226, 239—246, 254, 255, 258, 268, 274, 277, 296, 309, 313, 315—318, 320, 322—325, 335—337, 342, 343, 345, 353, 359, 372, 379, 385, 387, 404, 409, 420, 462, 473, 482; Dél-N. 55, 115, 139, 144, 180, 209, 316, 383, 449, 485, 486; Délnyugat-N. 163, 342, 351; Északnyugat-N. 164, 170, 207; Kelet-N. 286, 342, 343; Közép-N. 142; Nyugat-N. 316, 320, 322, 323
Német-síkság 447
Német Szövetségi Köztársaság 369
nem mezőgazdasági foglalkozás, funkció, centrum 13, 18, 19, 21—24, 29, 39, 268, 275, 365, 368, 372, 373, 392, 393, 423, 424, 456, 499, 501, 502
— mezőgazdaságiak házai 18, 19, 49, 61, 81, 107—108, 144—178
— (v. kevésbé) mindennapi szükségletekre irányuló tevékenységek 26—33, 404, 410, 412, 423, 424, 432, 441, 484
nemzetség 106, 107, 181, 183, 186, 188, 217, 222, 223, 225, 232, 233, 245, 297, 304, 481
neolit kor 58, 69, 80, 81, 87, 106, 115, 120, 136, 202, 204, 208—210, 216, 378, 443, 479, 508
népesedés 22, 23, 38, 40, 149, 183, 188—190, 193, 213, 218, 228, 243, 248, 276, 278, 313, 367—368, 371, 372, 374, 386, 387, 396, 405—407, 429, 455, 458, 470—472, 502, 510
népesség 15, 16, 19, 21—23, 25, 27, 29, 33, 38, 42, 55, 60, 61, 66, 68, 69, 73, 85, 90, 104, 105, 107, 108, 119, 132, 134, 149, 169, 185, 195, 198, 204—206, 208—211, 214, 228, 232, 236, 240, 242, 253, 266, 275—277, 281, 304, 313, 317, 321, 363, 365—

374, 377, 387, 390, 395, 396, 398, 399, 404, 405, 410, 412, 428, 429, 431, 475, 476, 480, 487, 496, 506, 508, 509
— tagolódása (összetétele) 38—42, 107, 275, 297, 365, 368, 370—374, 377, 387, 390—392, 394, 395, 399, 400, 410, 412, 420, 421, 427, 481, 491
— vándormozgalma 11, 38, 65, 66, 208 258, 275, 317, 318, 342, 367, 370—372, 388, 389, 420, 421, 428, 429, 432, 433, 501, 502, 505, 509, 510
népességföldrajz 365, 496
népességszám (lélekszám) 19—23, 27, 39, 40, 179, 365—368, 371, 372, 376, 377, 390—393, 396, 398—400, 402, 404, 405, 430, 455, 472, 474, 477, 480, 485—488, 490, 491, 493, 497, 507
népességtudomány (demográfia) 42, 49, 365
népgazdasági terv 398
néphatár 67, 473
néprajz (etnográfia) 42, 43, 45, 49, 65, 81, 133, 273
népsűrűség 23—26, 29, 150, 186, 188, 191—194, 313, 365, 368, 369, 374, 405, 406, 414, 447, 459, 477, 478, 484, 487, 490, 501—510
Neszebir 452
Neubrandenburg 343
Neu Breisach 351
Neumarkt (Nürnberg vidékén) 340
Neunkirch im Klettgau 342
Neustrelitz 353
Néva 448, 454
Nevers 339
Newcastle-on-Tyne 325, 387
New Jersey 389
New Mexico 57, 68
New Orleans 352
New York 20, 285, 352, 389, 401, 411, 415, 420—422, 452—454, 456, 490
Nice (Nizza) 380
Nijmegen 346
Nílus 211, 505
Nitra l. Nyitra
nomád, nomád pásztor 13—15, 17, 29, 30, 57, 60, 65, 82, 85, 86, 105, 119, 132, 187, 226, 228, 235, 236, 238, 297, 378, 381, 436, 455, 481, 482, 504
Normandia 167
normann 383
Northumberland 386
Norvégia 351
Novgorod 276, 325, 383
Nördlingen 115, 324
növényföldrajz 463
növénytakaró, növényzet 60, 74, 75, 83, 202, 203, 439, 442, 453, 459—461, 463, 482, 500, 504, 505, 507
Núbia 68
nuragh 82, 83, 110
Nürnberg 325, 339, 383

Ny

nyári csapadékszegénység 205, 445
— falu 501
— legelő 14—16, 203
— szállás 15, 132, 499
nyárstartó állvány 75—78
nyelvészet, nyelvtudomány 481—483
nyelvhatár 67
nyeregtető 65, 77, 97—100, 115, 119, 122, 124, 126, 139, 140, 155, 160, 172, 423
nyersanyag (-szükséglet, -szállítás) 382, 386—389
— orientációjú iparág 387, 457
Nyikolajev 353
Nyíregyháza 225, 393—395, 472
Nyírség 225, 445
Nyitra (Nitra) 325
nyomás (forduló) 191—193, 195, 199, 220, 221
nyomáskényszer 189—195, 197—199, 201, 203, 211, 214, 219—223, 226, 256

O, Ó

óamerikai társadalmak 292, 506, 507
oázis 29, 30, 65, 181, 232, 378, 381, 455, 460, 501, 504, 505, 507, 508
oblaszty 397
obscsina 198, 200, 224
obszervatórium 448, 499, 501, 502
óceáni éghajlat 139, 507
óceánia 58, 84, 218, 239
Odenwald 255
Odera 126, 135, 171, 240
Oderbruch 241
ognyeviscsa 183
Ogyessza 353
oikumené 499, 501, 504
olajbogyó-termelés 16
ólaskert, ólaskert-öv 39, 132, 227—232, 235—237, 260, 297, 436
Olaszország, olasz 56, 57, 124, 168, 172, 176, 181, 208, 312, 380, 383, 388, 421, 447; Dél-O. 181, 299; Észak-O. 115, 129; Közép-O. 181
openfield 199, 203, 211
oppidum, gall 305, 333, 378; középkori 322, 445, 470
Oradea l. Nagyvárad
Orbetello 452
óriásfalu 35—36, 152, 200, 205, 230, 232, 233, 296, 297, 360, 365—367, 376, 394, 423, 427, 436, 470—472
Oriens, orientális 14, 55, 95—96, 121, 177, 181, 232, 295, 297
Orkney-szigetek 61
Orléans 309
Orosháza 393, 394, 445

orosz 136, 137, 154, 183, 198, 224, 383, 409
Oroszország (cári) 187, 197, 200, 205, 324, 325, 353, 385, 473
országút 234, 242—244, 252, 285, 286, 290, 291, 322, 355, 356, 381, 385, 391, 442, 452, 462, 463, 466—469
Osaka 390, 490
Oslo (Kristiania) 351
Osnabrück 314, 324
Ostrava 387
OSZFSZK központi feketeföld-övezete 509
osztályok, osztályviszonyok 42, 68, 73, 108, 109, 235, 374, 422
osztrák 309, 385
outfield 190, 203, 204
ovambo 58, 136, 214
óváros 313, 324, 336, 346, 354,
óvilági sztyeppterületek (szárazöv) 15, 60, 85, 86, 96, 111, 116—119, 121, 143, 155, 162—163, 177, 205, 295, 303, 381, 455, 499
Oxford 388
Ózd 391, 393, 394, 457

Ö, Ő

öböl 415, 451—453, 464
önkormányzati jog 321, 379, 382, 475
öntözéses földművelés 25, 40, 65, 181, 213 292, 378, 381, 434, 455, 499, 501, 504-508
öntözőcsatorna 455, 501
Öresund 468
Örménykút 256
öröklés, parasztok körében 195, 203, 207, 210, 213, 221, 222, 254, 266
Őrség, Alsó- 225
ősközösségi társadalom 208
őstörténeti idők 60, 66, 93, 106, 208, 209, 218, 479, 480
övzátony 444, 445

P

Paarhof 141
Paderborn 324
padlás 18, 55, 115, 126, 128—133, 139
pákászat, pákászfalu 442, 444
Paks 427
Paksi járás 265
paleolit kor 69, 71, 80, 81, 83, 87, 106, 216
Palermo 325
Palesztina 69, 292
Palma de Mallorca 460
Palma Nuova 350
palóc 132, 133, 246
pályaudvar 33, 34, 165, 174, 277, 380, 387, 395, 396, 405—408, 412, 413, 417, 419, 421, 422, 427, 471
Pamír 96
pampa 453
Panama (-csatorna, -szoros, város) 469
Pandzsáb (Punjab) 505, 506
Pápa 359, 393
paraszt 23, 39, 42, 108, 109, 136, 145, 193—195, 199, 206, 207, 221, 234, 235, 242, 245, 246, 254, 257, 266, 267, 269, 270, 376, 382, 435
parcella 41, 183, 188—199, 203, 212, 213, 220—223, 234, 242, 254, 255
Párizs (Paris) 20, 21, 163, 171, 172, 178, 281, 305, 309, 324, 326, 353, 355, 384, 385, 387, 401, 407, 415, 417, 420, 448, 456, 474, 490
Párizsi-medence 134, 139, 142—144, 163, 164, 167, 180, 383, 456
parlament 174, 414, 417
partvonal, parti lejtő 279, 329, 346, 447
Passau 309, 313, 449
pásztor, pásztorszállás 16, 69, 105, 132, 192, 199, 227, 230, 235—237, 444, 445, 447, 506
patak 454, 456
patio 121
Pays de Caux 134, 135, 205
Pécs 359, 393, 394, 396
pecsiscsa 183
Peking (Pejcsing) 293, 296, 303
Pelopónnészosz-félsziget 16, 205, 292
Pennine-hegység 29, 387, 462, 479, 509
pénzpiac 383, 384, 387, 389, 391, 410, 421
peon 206
Pergamon (Pergamum) 301
Périgueux 311
peristylium 121—123, 144
Perm (kormányzóság) 510
Perpignan 305
Peru 105, 292, 295, 501
Perzsia 96, 177
Petőfibánya 284
Pforzheim 337
Philadelphia 352, 389
Philippeville 351
piac helye; piactér, piacutca 165, 174, 241, 309, 316, 323, 330, 336, 337, 342, 360, 382, 412, 417
piacra termelő mezőgazdaság 39, 207, 266, 375, 376, 382, 393, 428, 432—436, 447, 456, 469—470
pigmeus, pigmoid 82, 504
Pisa 383
Piteşti 462
Pittsburgh 389
pitvar, pitvaros ház 113, 127—131, 133, 136, 141
Plataia (Plataea) 301
plató 16, 68, 205, 278, 279, 284, 286, 288, 289, 302, 304, 329, 333, 378, 447, 449—452
pleisztocén 69, 80
Ploeşti 462
Plovdiv 297
Plzeň 342
Podólia 447

podzol, podzolosodás 203
poláris tájak hajlékformái 54—55
polder-vidék 180, 204
polgár, polgárság 42, 44, 108, 145, 160, 164, 167—170, 206, 321, 382
polgárváros, római 308—310
polisz 381
politika; politikai funkció, centrum 40, 42, 179, 372, 376, 378—385, 389, 391, 397, 398, 404, 468, 473, 475, 476, 487
politikai gazdaságtan 21, 44, 45
polje pereme 479
Pomáz 429
Pomorije 452
Pompeji 310
porta decumana; praetoria; principalis dextra; principalis sinistra 308
Port'Ercole 452
porticus 117, 118
Porto Santo Stefano 452
Port Said (Bór-Szaid) 468
Portsmouth 387
Portugália, portugál 122, 181, 211, 384
portus 317
Pó-síkság 181, 204, 232, 255, 449, 509
posztglaciális 69
posztóipar 383
Poznań 342, 449
Pozsony (Bratislava) 325, 465—466
Prága (Praha) 324, 325, 385, 417, 450, 456
prefeudálizmus 185, 193, 194, 218, 222, 225, 436
prekapitalizmus 413, 426, 507
préri 86
Prešov l. Eperjes
Priéné 302, 305, 307
Princeton 389
profit 25, 26, 150, 175, 207, 266, 413, 414, 434, 435
proletár (ókori római) 147; városrész (munkásnegyed) 370, 406, 407, 417, 421
Provence 124, 180, 383
Provins 383
Przemyśl 388
Pszkov 276, 325
pueblo indiánok 57
Punjab l. Pandzsáb
Pusztaszabolcs 33
püspökvár, püspökváros (középkori) 313, 316—318, 322—326, 330, 331, 333, 339, 360, 382, 385, 394, 396

Q

Quedlinburg 331, 336

R

rabszolgatartó társadalom, rabszolgák 147, 194, 311, 379
Radialhufendorf 254—255, 259
ragfa 96, 97
rája 206
Rajna 378, 383, 386, 449, 450, 464, 465, 473, 509
Rajnai-palahegység 204, 205
raktár, áruk halmozódása 57, 109, 317, 384, 419, 463, 464, 466—469, 473
Rastatt 353
Rauchstubenhaus 131
Ravenna 451
Realteilung 207, 210
Regensburg 309, 313, 326, 347
régészet (archeológia) 42, 43, 49, 75, 80, 81, 83, 106, 126, 216, 273, 293, 295, 301, 310, 481, 483
régión túlnyúló funkció 31, 32, 399
rendelő, iroda (orvosé, ügyvédé stb.) 145, 148
rendezés (falu, város belsőségéé) 245, 252, 259—262, 274, 276, 281, 297
réntenyésztés 15, 73, 82, 85, 499, 504
részterület 15—17, 447, 501
rét 18, 22, 39, 179, 238, 253, 254, 263, 482
réteglépcső lába 447
Reutlingen 337
Rhône 15, 125, 180, 211, 383, 448, 464, 469, 509
Riga 164, 170, 171, 329, 355
Rîmnicu Sărat 447
Rio de Janeiro 352, 389, 414, 453, 505
Riviera (olasz) 380, 447
rizstermelés 447, 506
Rodosz (Rhodus) 295, 299, 321, 460
Rolle 335
Róma (Roma), római 352, 385, 388; ókori 61, 95, 120—122, 126, 136, 144, 147, 155, 167, 174, 210, 292, 295, 300, 302—305, 307—315, 324, 326—328, 330, 331, 333—335, 340, 341, 350—352, 359, 381, 386, 415, 450, 456
római birodalom, római gyarmatosítás 61, 93, 96, 100, 121—124, 136, 144, 164, 165, 205, 206, 211, 214, 305, 308, 309, 313, 314, 381, 456, 473
— katolikus 372, 385
Románia, román 218, 233, 342, 374, 395, 396, 447, 449, 501
romanizált kelta 126, 144
romváros 291, 310, 313, 314, 455, 501,
Ronda 299
Rostock 343
Rothenburg ob der Tauber 323, 449
Rotterdam 346, 387, 452, 464
Roubaix 386
Rouen 162, 309, 313, 469
Rozsnyó (Rožňava) 453
ruházati ipar 387, 391
Ruhr-vidék 29, 32, 387, 430, 431
Rundangerdorf 224, 225, 239
Rundling (Runddorf) 224, 239—240, 242, 243, 254, 259, 342
Rundplatzdorf 239
Rundweiler 224, 239

Rust (Ruszt) 377
Ruszka-havas 447
Ruttka (Vrútky) 474

S

Saale 240, 242
Saane (Sarine) 449
Saarlouis 351
Saint Étienne 387
Saint Louis 352
Saint-Paul 430, 431
Saint-Quentin 324
Sajó 462
sakktábla alaprajzú falu 258—260, 296, 372
Salamanca 388
Salgótarján 35, 393, 394, 399, 457; iparvidéke 38
Salt Lake City 352
Salzburg (tartomány) 135, 140
San Francisco 285
Sanghaj 390, 414, 415, 490
Sankt Gallen, St. Gallen 278, 289, 329
Santa Cruz de Tenerife 460
Santiago 352, 389
Santiago de Compostela 388
Santung 293, 505
Saône 448, 469
Sargans 388
sarkvidék (poláris táj) 54, 55, 84, 499—502, 504, 505
Sárospatak 395
Sárrét 445
Sárvár 395
sasfa 91
sátor 12, 14, 15, 60, 65, 82, 85—87, 119, 132, 227, 236
Sátoraljaújhely 393, 394
sátortető 77, 98—100, 126, 132, 140, 160
Satu Mare l. Szatmárnémeti
Saumur 325
Schwarzwald 135, 140, 204, 255, 256
Schweinfurt 340
Schwerin 325
Seattle 463
Semmering 456
senki földje 185, 244
Senlis 305
sessio 254, 266
Sevilla 121, 297, 300, 384
Sèvres 386
's-Gravenhage l. Hága
Sheffield 386, 462
's-Hertogenbosch 346
Siena 383
Sigtuna 337
sikátor 245, 246, 281, 341,
síkság, sík térszín 61, 123, 139, 198, 201—204, 230, 231, 238, 280, 284, 285, 289, 291, 297, 302, 304, 305, 322, 325, 396, 414, 443, 445—450, 452, 453, 455, 459—463, 470—472, 475, 505, 507
Silchester 309
Singapore l. Szingapur
Siracusa 451
Sirok 72
Sivas 297
sivatag 30, 54, 64, 65, 69, 78, 82, 96, 118, 177, 205, 206, 295, 455, 460, 463, 499, 501, 502, 504—507, 510
Skandinávia, skandináv 55, 89, 126, 134—137, 143, 362, 164, 172, 180, 187, 197, 202, 383, 508
Skócia 190, 204, 502, 509
Smith-szoros 500
Soest 323
Soissons 309
sokác 372
sokemeletes ház, felhőkarcoló 23, 56, 148, 150, 405—407, 419, 421, 422, 454
sokszorosító ipar 387
Sologne 134
Solothurn 309, 311, 312, 329, 330
solskift 198, 200, 211
solutréen 80
Somogy megye 91, 365
Sopron (város) 57, 154, 278, 359, 393, 394; (megye) 154
sorfalu 203, 216, 217, 252—256, 258, 266
Southampton 387
Spanyolország, spanyol 69, 72, 181, 182, 211, 259, 297, 299, 300, 305, 324, 340, 342, 353, 384, 385, 449; Észak-S. 204
Spessart 255
Speyer 313, 331
Spiš l. Szepesség
Spitzbergák l. Svalbard
Spree 415, 448
Srirangam 303
Stájerország 131
statisztika, statisztikus 21, 22, 42, 107, 390, 399, 400, 429, 480, 481
statisztikai alaptérkép 477
— városfogalom 21, 22, 152
Stein am Rhein 329, 330
St. Gallen l. Sankt Gallen
St. Louis l. Saint Louis
Stockholm 346, 385, 452
Stoke on Trent 386
storskift 200, 211
St. Paul l. Saint-Paul
St. Quentin l. Saint-Quentin
Stralsund 343
Strasbourg (Strassburg) 309, 313, 316, 334, 449
Strassendorf 242, 243
Straubing 336
Stuttgart 337
sugaras halmazfalu 231
sugarasan szétágazó városi főutak 290, 291, 295—297, 308, 322—326, 330, 331, 353, 355, 360, 407, 414, 450, 452—454, 466

suvadás 442, 447, 450
Svájc, svájci 15, 135, 136, 139, 181, 204, 309, 318, 331, 335, 336, 339, 342, 388, 473, 487, 509; Észak-S. 140
Svalbard (Spitzbergák) 500
Svédország, svéd 97, 198, 200, 204, 211, 337, 346, 351, 404, 468, 487; Dél-S. 143, 180
Sydney 285, 352, 389, 414, 415, 453

Sz

szabad foglalás (első foglalás) 184—185, 187, 196—197, 212, 217—218
— foglalkozások 25, 391, 394
Szahara 57, 259, 501
Szajna (Seine) 278, 324, 326, 385, 417, 448, 456
Szajol 471
szaküzletek 26—29, 35, 39, 393, 394, 404, 405, 410—412, 414, 424
szalagtelek, szalagtelkes falu 157, 158, 216, 240—259, 262—265, 360, 446, 491, 493
Szamal 295
Szamarkand 297
Szamarra 293
Szamos 445, 446, 466
szántóföld 12, 13, 15, 18, 19, 22, 23, 25, 34, 38—41, 119, 135, 145, 146, 179 180, 182—201, 203, 204, 208, 212—214, 216—224, 229, 233—237, 239, 241, 242, 248, 253—256, 263, 266, 270, 382, 403, 426, 436, 442, 445—447, 449, 461, 482; birtoklás- és művelésmódja a település jellegével kapcsolatban 44, 182—201
Szaratov 397
száraz éghajlat, szárazöv 59—61, 65, 68, 69, 78, 82, 85, 86, 94, 96, 111, 116—121, 143, 155, 163, 177, 205, 291, 295, 303, 381, 439, 445, 446, 455, 461, 499—501, 504, 505
Szardínia 82, 122
szárnyék 12, 236
szarufa 97
Szarvas 256
Szászország 342, 486, 487
szatellita-város, 357, 408—410, 430, 431
Szatmárnémeti (Satu Mare) 462
Szecsuan 505
szeg 225
Szeged 152, 284, 325, 360, 390, 393, 394, 425, 449, 469, 471
székely 132, 133, 501
Székesfehérvár 339, 359, 360, 394
szél 53, 55, 76, 98, 112, 120, 140, 309, 407, 447
szelemen 63, 64, 76, 77, 96, 97
Szelinusz (Selinus) 305
Szendzsirli 295
Szent-Pétervár l. Leningrád
Szepesség (Spiš) 501
szer 225
Szerbia, szerb 126, 135, 217, 372
Szerencs 395
Szerep 445
Szevasztopol 276
Szibéria 14, 162
Szicília 56, 299, 305, 351
sziget (tengerpartnál) 343, 346, 451—452
Szigetszentmiklós 284
szigetvilág 500
sziklafülke (természetes hajlék) 68, 69
sziklasivatag, sziklás térszín 60, 82, 92, 96, 104, 202, 346, 452, 453, 502
Szikszó 399
Szilézia 255, 387
Szingapur (Singapore) 452, 468
Sziria 68, 224, 292, 295
szláv 126, 127, 131, 132, 135, 141, 183, 240, 241, 318, 343, 379, 482
Szlovákia, szlovák 22, 100, 126, 131, 132, 137, 153, 154, 225, 241, 242, 255
Szlovénia, szlovén 126, 127, 131, 132
Szmolenszk 276
szoba (füsttelen lakóhelyiség) 130, 131, 133, 139, 142, 143, 156, 170
szocialista állami gazdaság (szovhoz) 23, 34, 268—270, 377, 433,
— és szocializmust építő társadalom (ország) 40, 44, 108—109, 147, 150, 165, 196, 268—273, 276, 358—359, 372, 377, 380, 390, 396—400, 422—423, 427, 434, 435, 496—498; városai 358—359, 396—400, 422, 423, 432
— mezőgazdasági nagyüzem és település 23, 34, 182, 196, 201, 265, 268—273, 377, 400, 434
— termelőszövetkezet (kolhoz) 182, 196, 201, 269, 270, 273, 377, 434
szociológia (társadalomtudomány) 45, 486, 487
Szófia (Szofija) 297
szolgáltatások központja 487
Szolnok 152, 360, 392—396, 424, 467, 471
Szombathely 359, 360, 391, 393, 394, 462
szomszédos forgalom 434
szomszédsági egység 412
szórakozóhely 169, 174, 412, 422, 432
szoros-kapuváros helyzeti energiája 463, 465—466
Szovjet Belső-Ázsia 86, 291, 292
— Közép-Ázsia 297, 460
Szovjetunió, szovjet 44, 89, 106, 164, 171, 181, 196, 232, 269, 270, 276, 342, 358, 377, 380, 396—399, 430, 456, 457, 473, 480, 487, 488, 496, 501, 502, 508, 510
szőlő, szőlőskert, bortermelés 15, 72, 145, 179, 238, 376, 377, 382, 396, 426, 436, 447, 482
Szőreg 471
sztyepp 15, 29, 60, 65, 69, 78, 82, 85, 92, 96, 105, 119, 185, 187, 378, 381, 461, 506

szubpoláris éghajlat (táj) 64, 71, 73, 74, 82, 83, 85, 88, 92, 105, 112, 120, 162, 187, 504
szubtrópusi éghajlat (táj) 14, 58, 69, 82, 120
Szudán 84, 110, 114, 115, 117, 303, 501
Szudéták 255, 256
Szuez, Szuezi-csatorna 468
Szumátra 100
Szur (Tyrus) 452
születések száma 218, 367, 371

T

tábla (szántóföld része) 41, 188—192, 219—221, 223, 242, 255, 269, 270
tábla, táblás szerkezet, táblás vidék 445, 463, 507
tagosítatlan és tagosított határ, tagosítás 188—203, 211—214, 219—221, 223—226, 238, 239, 241—243, 251, 253—256, 263, 266, 268, 269
Tajmir-félsziget 500
Tajo 449
takarmány(növény-)termelés 134, 195
Takla-Makán 501
talaj 12, 186—188, 190, 201—203, 220, 236, 375, 433, 435, 454, 460—462, 483, 491, 504
talajváltó földművelési rendszer 187, 188
talajvíz, 204, 205, 442, 447, 455, 479
Tallin(n) 164, 170, 171
Tanger 297, 299
Tanjore 303
tanya (magyar), tanyavilág 16—18, 33, 36, 180, 181, 200, 206, 225, 229, 230, 235, 237, 267, 269, 367, 373, 390—393, 400
tanyabokor (bokortanya) 225, 487
tanyasor, tanyautca 256
Tapolca 393, 459
tárgyi kultúra javai 65—67, 72—73, 208
Tarragone 309
társadalmi fejlődés 29, 38, 43, 54, 68, 69, 82, 85, 205, 207, 440, 458, 462, 474—476, 482—484, 487, 505—510
— formáció 42
— munkamegosztás 24, 318, 441, 445
— termelés 487, 508,
társadalomföldrajz 45
társadalomtörténet 44, 273
tartomány, tartományi főváros 39, 388, 394, 397, 398, 412
tartományúri jószágigazgatási központ 314, 330, 379
tartozéktelepülés 15—17, 410, 502
Taskent 297
Tasmania 11, 68
Tata 395
Tatabánya 391, 393, 394, 399
tatár 205, 449
Tbiliszi (Tiflisz) 299
teakaraván-út 473
téglagyár, téglaégetés 103, 153, 164
Teherán (Tehran) 303
tejtermelés 432—434
tektonikus árok (természetes út) 452, 466
telek (beltelek, háztelek), telektömb 18, 34, 41, 150, 156—158, 161, 173, 175, 179, 194, 195, 203, 217—219, 221, 224, 228, 230, 232, 237, 239, 241—246, 248, 249, 251, 252, 254—256, 258—265, 270, 275, 276, 281, 296—298, 301, 307, 312, 342, 343, 346, 347, 349, 358, 359, 405—407, 412—414, 423, 427, 435
telekár, telek-kereslet 26, 150, 152, 153, 175, 405, 406, 411, 413, 435
telekjáradék, lakbér 26, 150, 374, 405—407, 413, 414, 431, 435, 436
teleklábas falu 157, 258—265, 423
település alaprajzának kontinuitása 275—276, 291—292, 310—313, 359—360, 386
— fekvése 36, 43, 376, 396, 439—476, 478, 480
— fogalma (meghatározása) 11, 38
— (funkcionális és morfológiai) differenciáltsága 19—21, 36, 404
— kontinuitása 210, 275—276, 310—313, 396, 481
— nagysága 20—23, 36, 39, 40, 152, 365—368, 398, 399, 472, 474, 477, 479, 488—491, 497, 498
— pusztulása, újjáéledése 257, 275, 276, 291, 294, 310, 311, 313, 325, 353, 445, 455, 470, 475, 476, 479, 480, 502
településállomány 45, 409, 480—483, 490—497
települések funkciói 26, 38—45, 49, 179, 180, 226—232, 235—240, 242, 243, 245—246, 256, 265—278, 280, 281, 290, 292, 296—299, 304, 305, 308—309, 313—318, 321—323, 325, 326, 330, 343, 351, 353—355, 357, 358, 363, 365—368, 370—436, 440—447, 449—476, 479, 480, 483—502, 504, 507—510
— tipologizálása 397—398, 488
településföldrajz tárgya, feladata, irányai 37—46
településhálózat 40, 45, 48, 377, 400, 412, 479, 483—488, 490—498
településrend 472, 475—477, 479, 481—483, 487, 488, 490—495, 497
településsűrűség 477—479, 491, 494, 497, 502, 504
településtervezés és fejlesztés 38, 44, 45, 398—400, 479, 491, 496
településtörténet 44, 46, 49, 207, 273, 479, 483
településtudomány 45, 46, 207, 399, 479, 496
téli legelő 15, 203
— monszun 506

— szállás 15, 119, 132, 226, 227, 230, 232, 235—237, 445
Tell-El-Amarna 293
tembe 117
Temesköz 258—260
Temesvár (Timişoara) 462
tenger, tengerpart 15, 30, 58, 123, 124, 205, 211, 325, 343, 345, 346, 380, 381, 383, 384, 386, 387, 389, 397, 414, 415, 417, 419, 447, 450—453, 463—465, 467—469, 478, 500, 510
tengerszoros melletti város helyzeti energiája 466—468
Tenochtitlan 295
tér, főtér 18, 224, 225, 239, 241, 242, 315, 324, 343, 351—353, 356, 412, 453
teraszfelszín, teraszsziget 203, 305, 325, 415, 442, 449—450, 452, 456
termelési mód 38, 43, 49, 462, 508, 510
— viszonyok 42, 202, 268, 435, 436, 473, 475, 484, 491, 510
termelőerők 23, 42, 44, 69, 202, 268, 358, 386, 398, 431, 447, 451, 475, 484, 491, 506, 508, 510
termelőeszköz- és munkaráfordítás 25, 434
természetes domináns 329, 331, 339, 343, 356
természeti földrajzi helyzet 473
— — környezet, táj 37, 38, 43, 48, 49, 58, 61, 64, 73, 82, 182, 202—205, 208, 256, 286, 288, 289, 291, 328, 329, 350, 380, 389, 427, 439, 456, 458—470, 473—475, 479, 480, 483, 484, 487, 491—493, 497, 504, 505, 507, 508
térszíntípusok határvonala 441—447, 478, 479
területi (regionális) tervezés 44, 398, 423, 436, 479, 496, 498
Tétényi-plató 72
tetőforma 97—102
tetőkunyhó 64, 71, 73—77, 79—87, 97, 98, 110, 111, 177
tetőváz (tetőszerkezet) 59, 60, 64, 67, 87 96—97, 114, 138, 172
textilipar 39, 40, 383, 386, 391, 396, 418
Théra 301
Thun 329
Tiberis (Tevere) 450
Tibet 57, 86, 118, 499, 501
Tigris 296
Timişoara l. Temesvár
timpanon 61, 121
Tirnovo 449
Tirol 135
Tirünsz (Tiryns) 304
Tisza 395, 449, 460, 469
Tiszántúl 497
tiszta városias elem 373
Tokaj 376
Tokod 432
Tōkyō (Tokió) 390, 490
Toledo 297, 299, 449
Tolnai-dombság, Tolna megye 72
Tombouctou (Timbuktu) 463
tó partján fekvő város (település) 58, 136, 414, 447, 479
— szigetén fekvő város (település) 448
topográfiai fekvés 43, 356, 380, 396, 413—415, 421, 439—458, 460, 464, 471, 473, 474, 478
— térkép 248—249, 481
topt 197
Torino 309, 313
tornác 55, 111, 114, 140, 160
Toronto 389
Toruń (Thorn) 343
Toscana 383, 452
Toulouse 339
Tourcoing 386
Tournai 324
tőke orientációjú iparág 387, 391
tőkések villanegyede 370, 406, 407, 420, 422
tölcsértorkolat 417, 452, 464, 469
tölgyerdő, tölgyes 202, 238
tönkfelszín, tönkhegység 447, 461—463, 509
törmelékkúp, törmeléklejtő 442, 443, 460, 501
Törökország, török 206, 245, 255, 258, 297, 300, 301, 379, 445, 468, 470, 473, 480
Törökszentmiklós 296, 394
törpefalu 135, 216, 222—225
történet, történelem 43—46, 187, 200, 315—318, 431, 480, 491
történeti földrajz 44, 483, 491
— statisztika 481
törvénykezés (bíráskodás) 26—28, 30, 35, 309, 322, 323, 394, 485
tőzsde 174, 389, 397, 410
trágyázás 12, 186, 188, 192, 203, 236, 256
transhumance-pásztorkodás 203
Trencsén (Trenčin) 501
Trichinopoly (Tiruchchirappalli) 303
Trier 309, 311—313, 324, 331
Trieszt (Trieste) 378, 387
Tripolitánia 68
tripolje-kultúra 115, 240
Trója 304
trópusi 58, 82, 106, 112, 197, 387, 389, 447, 450
Troy 389
Troyes 383
trullo, trulli 83
tudományos funkció, centrum 174, 379, 385, 388, 448, 502
Tula 325
tundra 15, 60, 73, 84, 85, 105, 478, 499, 502, 504, 508, 510
Tunis 73, 96, 177, 297
turistamenedékház, turisztika 380, 385, 447, 499, 502
Turku 353

Turnu Severin 463
Turóci-medence 474
Turócszentmárton (Martin) 474
turzás, turzással a parthoz kapcsolt sziget 451—452
Tübingen 325, 337, 388
tűlevelű erdő, szubpoláris, (tajga) 64, 73, 74, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 92, 105, 112, 120, 162, 187, 197, 291, 478, 504, 508
Türingia 342, 476
Tűzföld 500
tűzhely 119, 121, 122, 126—133, 138, 139, 143

Ty

Tyukod 446

U, Ú

Ubangi 58
udvar 57, 109, 110, 115, 116, 120, 121, 132, 133, 134, 141—143, 154—157, 175, 194, 216, 227—230, 234, 235, 239, 241, 242, 245, 246, 253, 254, 258—260, 265, 268, 281, 303, 304, 358, 359, 407, 435
udvarház: csoportos 109—111, 113, 115, 127, 128, 133—137, 141; rendezett 109, 110, 115—117, 120—124, 133—135, 139—144, 154—156, 243, 244, 295, 303, 304, 309, 423
udvarközösség 106, 134, 135, 183, 218, 245
ugar 12, 187—193, 195, 196, 199, 220, 221
Új-Anglia 181
Új-Guinea 58
Ukrajna 60, 137, 205, 269
Uppsala 351, 388
Ur 303
Ura 446
urbanisztika (urbanizmus) 45, 274
Urmitz 378
Uruguay 505
Uszód 249
utca, utcahálózat 18, 41, 44, 63, 153, 155—161, 168—173, 175, 179, 217, 219, 221, 224, 228—234, 240—246, 248, 249, 251, 252, 254, 256, 258—264, 268, 274—276, 278—282, 284, 288—291, 295—305, 307—310, 312, 313, 315, 316, 326, 328—331, 335—337, 339—343, 345—347, 349, 352—355, 358—360, 402—404, 412—416, 427, 445, 447, 452—454
útifalu 216, 217, 242—253, 255, 256, 258, 259, 263, 264, 320, 445, 446
Utrecht 346
útvonal, természetes 396, 442, 452, 462, 464—466, 469, 471

Ü

üledék, üledékes kőzet 71—72, 103, 163, 165, 203, 205, 454, 461
ültetvény 268, 504, 510
üzletház 19, 413, 414, 419, 423
üzletnegyed 404, 410—414, 418—419, 424—425
üzletutca 308, 309, 412

V

Vác 463, 465, 466
vadászok, vadászat 14, 60, 64, 69, 71, 73, 76, 80, 82, 83, 85, 86, 105, 106, 195, 391, 442, 455, 499, 504
Vág (Váh) 501
Val d'Anniviers 15
Valencia 297, 301
Valladolid 324
Valletta 460
Valparaiso 389, 450
Vancouver 352
vándoriparos 321, 323
vándorkereskedő 16, 105, 317, 321—323, 382
vár (erőd, megerősített hely), várkastély 33, 57, 167, 168, 277, 295, 303, 304, 316—318, 322—325, 330, 351, 378—382, 388, 394—396, 447, 449, 450, 460, 468, 471, 473
Varanasi l. Benaresz
Variszkuszi hegység északi pereme 509
város, alapított 166, 241, 274, 277, 278, 289, 295, 296, 304, 305, 308—310, 315—319, 321—323, 328, 335, 341—343, 353, 354, 358, 385, 398, 399, 409, 422, 423, 449—451, 475, 480, 483
— államhatár közelében 396, 473
— belső közlekedése 24, 149, 150, 276, 280, 281, 284, 298, 299, 304, 347, 349, 354, 400—403, 406—408, 411—416, 429—431, 452—454, 485, 486
— belsősége (belterülete) 179, 273—365, 392
— ellátó területe 31—32, 382, 428, 432—436, 456—457
— eltartott népessége 399
— , faluból nőtt 35, 166, 241, 276—278, 295—298, 308, 315—322, 333, 353, 354, 358, 360, 394, 449, 457, 480, 483
— közigazgatási területe 32, 35—36, 280, 366—367, 373, 391—392, 402, 408—410, 417, 421, 429, 430
— lakónegyed-öve (első) 406, 407, 409, 413, 417—421; (második) 406—410, 416, 420, 422, 424, 427, 430, 432, 435
— munkahely-öve (első) 405—406, 413, 417—420; (második) 405—410, 412, 413, 416—420, 426
— , óriásfalun belül 35—36, 152, 296, 297, 360, 366—367, 376, 394, 423—424, 426, 436, 470—471
— saját szükségleteit szolgáló tevékenységek 313, 382, 398—399, 410
városalakító népesség 373, 398, 399, 410
városalaprajz 19, 24, 38, 49, 179, 232, 273—361, 372, 381, 382, 409, 413—

415, 450, 452—454, 497; kapitalizmus korabeli 353—358; orientális zsákutcás 296—301; radio-koncentrikus 290, 291, 295—298, 322—327, 350—356; renaissance előtti európai 309—349; renaissance és barokk 349—353; római castrum és colonia 304—315; sakktáblaszerű 285, 286, 293—296, 300—313, 327, 328, 340—345, 350—360; sejtes 298—302; sokfélesége és összetettsége 276—281
városállam 383
városépítés, városépítészet 45, 273, 274, 279—280, 284, 350, 351, 354, 356, 358—359, 398, 400, 423
— története 274, 315, 319
városfogalom 19—33, 36, 48, 278, 374, 484, 488
városföldrajz 46, 273, 274
városgazdálkodás 392, 400
városi alapfunkció 31, 32, 399
— zöld terület 268, 355, 385, 423
városias magános település 17, 33—36, 277, 289, 313, 317, 318, 322—325, 330, 360, 380, 382, 395, 431, 447, 450, 499, 502
városikrek, ikervárosok 430
városkeletkezést vagy -fejlődést kiváltó iparágak 457—458
városmag: funkcionális 19, 39, 150, 152, 153, 157, 159, 164, 176, 296, 297, 313, 343, 367, 392, 394, 401, 402, 404—406, 409—415, 417—425, 430, 435, 453, 470, 471; történeti (genetikus) 241, 277, 279, 281—282, 286, 289, 290, 296, 302—303, 305, 309, 312—314, 316—318, 322—326, 329—331, 333—340, 342, 343, 346, 350—352, 354—356, 359—360, 382, 385, 409, 410, 412, 414—417, 419, 421, 448—450, 452, 453
városok agglomerációja 29, 431
— fekvése 37, 337, 415, 448—476
— gazdasági-termelési (népgazdasági) funkciói 378, 394, 396—400, 403
— kormányzati-politikai funkciói 379—382, 384—385, 388—391, 394, 395, 397—399, 404, 405, 422, 423, 433, 468, 476, 504
— vonzásköre, vidéke 26, 28—32, 40, 44, 277, 317, 323, 363, 368, 373, 375, 381, 382, 392—394, 401, 402, 408, 409, 412, 428—436, 456, 470, 471, 476, 485, 486, 488
városon kívüli szükségleteket szolgáló tevékenységek 373, 398, 410
városrendezés, falurendezés 245, 251, 252, 259, 260, 273, 274, 276, 281, 297, 354, 392, 400
várostervezés 45, 274, 352, 353, 399, 423
várostest l. beépített terület
Várpalota 399
Varsó (Warszawa) 342, 385, 451, 500
vásárváros helyzeti energiája, vásárvonal 322, 396, 460—463, 466, 469, 471—473, 475
vasércbányászat 31, 386, 387, 457
Vaskapu 463
vaskohászat, vasipar 31, 32, 35, 40, 386, 387, 389, 393, 457, 458, 510
vaskor 144, 203, 378
Vas megye 154, 365
vasút, vasúti csomópont, forgalom 103, 153, 173, 375, 386—388, 391, 393—395, 397, 401, 402, 407, 416, 417, 433, 434, 442, 453, 462, 467, 471, 472, 475
Vecsés 146, 429
védekezés, egészségügyi (településé) 175, 276, 358, 380, 450
— emberi támadás ellen (hajléké, településé) 22, 33, 36, 53, 57—58, 124, 136, 150, 151, 153, 167, 168, 182, 205, 206, 211, 214, 228, 232, 239, 240, 242—244, 277, 284, 290, 291, 295, 297, 304, 305, 317, 318, 322—325, 330, 345, 346, 351, 354—356, 378—382, 388, 394—396, 409, 445, 447—452, 455, 460, 466, 468, 471, 473
védelmi és kormányzati-politikai szerepkörök (központi funkciók) 317, 318, 378—379, 381, 473
vegyipar 386, 510
Velence 346, 350, 383, 451, 454
vendéglátóipari üzem 412, 484, 502
Venezia l. Velence
Venezuela 58, 84
veranda 111
Verdun 388
veremhajlék 12, 70—71, 73, 83
Verona 309, 466
Versailles 315, 353, 385
Versec (Vršac) 372
Vértes 255
Vesuvius, Vezuv 310
Veszprém (város) 325, 359, 360, 394, 449
veszprémi iparvidék 430
vetés (őszi és tavaszi) 12, 41, 190—193 199, 203, 220, 221
Vetulonia 304
via decumana, praetoria, principalis 307, 308
Victoria l. Hong Kong
vidékek központjainak helyzeti energiája 470—471
Vierkant 143
világváros (óriásváros) 11, 28, 389, 390, 412, 417, 418, 421, 474, 485, 488, 490
Viljandi (Fellin) 343
village à champs assolés 214, 220; à ch. contigus 214, 216, 221, 253, 255; à ch. dissociés 214
villamosenergia, villanyvilágítás 21, 403, 510
Villányi-hegység 31
villa rustica 144

Villingen 340
virágkertészet, virágtermelés 434, 435
Visby 460
Visegrádi-szoros 463, 465, 466
Visztula 126, 451
Vitry-le-François 351
vízáthatlan kőzet 203, 205
vízi erő, erőmű 457, 510
— út; hajózás útja 30, 387, 391, 397, 450—452, 463—465, 467—470
vjatkai kormányzóság 509
Vlegyásza 466
Vltava l. Moldva
Volga 451, 465
Volgográd 276
Voronyezs 276
Vršac l. Versec
Vrútky l. Ruttka
vulkáni kőzet, vulkáni eredetű hegység 71, 72, 396, 450

W

Waldenburg 342
Waldhufendorf 216, 254, 255
Wales 203, 387, 509
Warszawa l. Varsó
Warta 449
Washington 352, 389
Weald 180, 198
Weiler 135, 212, 216, 223—225, 265
Weser 180, 207, 242
Wien l. Bécs
Wienerwald 407, 454
wik 317, 326, 347
Winchester 309
Winterthur 318
Wisconsin 487
Worms 309, 326, 347
Wrocław (Breslau) l. Boroszló
Wuppertal 386, 430
Württemberg 197, 353
Würzburg 320

Y

York 309
Yorkshire 180, 198
Ypres (Yper, Ypern) 323, 383
Yverdon 331

Z

Zadar l. Zára
zadruga 106, 134, 135, 183
Zala megye 91, 365
Zára (Zadar) 309
Zaragoza 309, 313
zárt építkezés (építkezés horizontális zártsága) 23, 150, 152—160, 168, 170, 171, 406, 420, 424
— település 35, 367, 391—395
Zeilendorf 243
Zell am See 443
Zetland szigetek 82
Zeulenroda 320
zöldségkertészet, zöldségtermelés 25, 30, 31, 376, 413, 432, 434
Zuider-tó 204
Zürich 314, 387, 456

Zs

zsákmányoló foglalkozásúak települése 13, 14, 217
zsákutca, zsákutcás falu 232, 240, 242, 243, 296—298, 300, 301, 313, 328
zsellér 207, 266, 267
zsilip 345

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

*

Felelős szerkesztő
FEHÉR JÓZSEF

*

Műszaki szerkesztő
Dr. BRÓDY LÁSZLÓNÉ

*

A kézirat a nyomdába érkezett: 1963. II. 14.
Példányszám: 800
Terjedelem: 49,75 A/5 ív

*

Akadémiai Nyomda, Budapest
V. Gerlóczy u. 2.

Felelős vezető:
BERNÁT GYÖRGY

Ára: 115.— Ft